

Dr MILAN BORKOVIĆ

KONTRAREVOLUCIJA U SRBIJI

KVISLINŠKA UPRAVA 1941 - 1944.

KNJIGA PRVA

(1941 — 1942.)

SLOBODA — BEOGRAD

1979.

SLOBODA

BIBLIOTEKA KOMPAS

Istorija jugoslovenskog radničkog pokreta

Recenzenti

dr DUŠAN ZIVKOVIC

dr SLOBODAN MILOSEVIC

Institut za istoriju radničkog pokreta

MONOGRAFIJE

Uredivački odbor

dr MILAN BORKOVIC

dr JOVAN DUBOVAC

DESANKA PESIC

ĐORĐE PILJEVIC

Štampanje ove knjige delimično su finansirali Predsedništvo CKSK Srbije

i Republička zajednica nauke SR Srbije

Dr MILAN BORKOVIĆ

KONTRAREVOLUCIJA U SRBIJI

KVISLINŠKA UPRAVA 1941 - 1944.

KNJIGA PRVA

(1941 — 1942.)

SLOBODA" — BEOGRAD

1979.

PREDGOVOR

Iako je dobro poznata uloga koju su kvislinzi i ostale kontrarevolucionarne snage u Srbiji imale u toku drugog svetskog rata, u našoj istorijskoj nauci nema obuhvatnijih istraživačkih radova koji bi naučnim metodom prikazali delovanje kvislinške uprave u svim godinama okupacije. Stoga ćemo nastojati da ova studija, koja obuhvata period 1941—1944. godine (a obrađena je u dve knjige), Sire osvetli kontrarevolucionarnu ulogu koldboracionističkih snaga u Srbiji, i to na osnovu prvorazrednih, do sada neobjavljenih kvislinških, četničkih i nemačkih arhiva, dokumenata NOP-a i drugih izvora i informacija.

U želji da celovito prikažemo i svestrano osvetlimo delatnost kvislinga u pomenutom periodu, našli smo se pred veoma složenim problemima istraživanja, ocenjivanja i izlaganja rezultata do kojih smo došli. Trebalo je uložiti posebne napore da bi se ogromna količina heterogenog sakupljenog materijala sistematizovala i da bi se rezultati istraživanja prilagodili svim metodološkim zahtevima naučnoistraživačkog rada. Koristili smo se metodom i tehnikom istraživanja koji su uobičajeni u našoj istorijskoj nauci, i događaje posmatrali u njihovoj uzročnosti i povezanosti, kako bi na najbolji način došli do istorijske istine. Neophodno je, međutim, pre prelaska na osnovni deo teksta, dati kraći kritički osvrt na istorijsku literaturu i druge izvore informacija koji su korišćeni. Napominjemo da je u jugoslovenskoj političkoj emigraciji na Zapadu, napisano više knjiga, rasprava i članaka na ovu temu. Obimnije

publikacije napisali su sledeći autori: Petar Martinović Bajica (major u Nedićevoj Srpskoj državnoj straži): „O Milanu Nediću” (printing and publishing, Kanada, 1960); Stanislao Krakow, direktor Obnove, inače blizak rođak Milana Nedića: „General Milan Nedić” (u dve knjige; Minhen, 1965. i 1968); Boško Kostić, lični sekretar Dimitrija Ljotića, vođe Jugoslovenskog narodnog pokreta „Zbor”: „Za istoriju naših dana” (Lil, 1949); zatim, tzv. „Svedočanstva o Jugoslaviji”, koja je predsednik kraljevske vlade (do 27. marta 1941) Dragiša Cvetković objavio u desetak brošura od 1951. godine pa nadalje, kao i mnogi drugi autori. Sve ove publikacije, koje su piscu ovog teksta bile dostupne, u krivom svetlu prikazuju kolaboraciju srpske buržoazije sa okupatorom. Njihovi autori nisu ih pisali na osnovu dokumenata, već uglavnom na osnovu sećanja, svojih i mnogih drugih političkih emigranata koji su bili u službi okupatora u toku drugog svetskog rata. Pored toga, svi ovi radovi su pamfletski intonirani; u njima se citiraju mnogi falsifikati kako bi se opravdala saradnja sa okupatorom i dokazalo da kvislinški predsednik srpske vlade Milan Nedić nije bio kvisling, već istaknuta ličnost najnovije srpske istorije.

U jugoslovenskoj istoriografiji pojedini autori su samo usputno pominjali problem kvislinške uprave u raznim studijama i pregledima narodnooslobodilačkog rata. Nešto više o ovom problemu pisali su u svojim radovima dr Jovan Marjanović („Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji,” Beograd, 1963, i „Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi — Beograd,” Beograd, 1964); dr Venceslav Glišić u studiji: „Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944” (Beograd, 1970) i „Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945,” knjiga prva (Beograd, 1975); dr Milan Borković: „Skop i omladinski pokret u Srbiji 1941—1945,” (Beograd, 1970) i „Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945,” knjiga druga (Beograd, 1974); zatim, dr Nikola Živković: „Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu” (Beograd, 1975); dr Slobodan Milošević: „Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941—1945,” (rukopis). Međutim, najviše ima podataka o kvislinzima u Srbiji, i to samo za 1941, u monografiji dra Ferda Čulinovića: „Okupaciona podjela Jugoslavije” (Beograd, 1970), koja je poslužila, kao i pomenuti radovi jugoslovenskih istoričara, kao značajan izvor informacija za našu temu. Naučnoistraživački, međutim, ceo problem je do sada bio neistražen i neizučan.

Od većih publicističkih radova koji dodiruju našu temu vredne su pažnje knjige Nikole Milovanovića: „Kroz tajni arhiv UDB-e” (Beograd, 1974) i „Generali izdaje,” u dva toma (Beograd, 1977). O kvislinzima u Srbiji pisano je i u regionalnim istorijskim pregledima: „Istočna Srbija” (Slobodan Bosiljčić); „Južna Srbija” (dr Milivoje Perović); „Sandžak” (Mirko Čuković); „Beograd” (dr Jovan Marjanović); „Zemun” (Žarko Atanacković) i istorijatima pojedinih partizanskih odreda. Navedeni autori nisu pisali svoje radove na osnovu temeljitijeg istraživačkog rada; bez naučnog su aparata; imaju više ili manje publicistički i prigodni karakter. Ipak su pomenuti pregledi poslužili kao značajan izvor informacija za našu temu jer donose niz veoma korisnih podataka, kao i mnoge slične publikacije opšteg karaktera.

Prvi istorijski pregled u Srbiji od Mome Markovića, „Borba Srbije 1941—1945” (Beograd, 1952), takođe je obimno korišćen. Tako uglavnom daje podatke i raspravlja o vojnim operacijama partizanskih odreda i brigada NOV Srbije, ima dosta podataka o kolaboraciji vlade Milana Nedića sa okupatorom. Takođe je korišćen, najčešće za uvodne delove pojedinih poglavlja, „Oslobodilački rat naroda Jugoslavije,” u dva toma u izdanju Vojnoistorijskog instituta JNA (Beograd, 1963. i 1965).

U izdanju Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije i Književne zadruge u Beogradu nedavno je izašla iz štampe obimna publikacija grupe autora: „Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945,” koja je poslužila kao značajan izvor informacija za našu temu. Korišćene su, takođe, po-

6

litičke ocene i analize, u prvom redu, istaknutih rukovodilaca NOP-a Jugoslavije: Josipa Broza Tita, Edvarda Kardelja, Rodoljuba Čolakovića, Moše Pijade i drugih o najkrupnijim događajima iz perioda okupacije

Srbije.

O problemu kvislinške uprave u Srbiji u toku drugog svetskog rata veoma je malo pisano u nemačkoj posleratnoj istorijskoj literaturi. Najviše o tome ima podataka u napisima Hermana Nojbahera, posebno u njegovim memoarima „Sonderauftrag Südost“ (Specijalni zadatak Jugoistok). Osim navedene literature koristili smo se zapisnicima o saslušanju u istražnom zatvoru UDB-e u Beogradu, posle rata, glavnim učesnicima u kolaboraciji sa nemačkim okupatorima: Milanu Nediću, Tanasiju Diniću, Dragoljubu Jovanoviću, Aleksandru Cincar-Markoviću, Veliboru Joniću, Đuri Dokiću, Kostu Mušickom, Bošku Bećareviću, Svetozaru Vujkoviću i drugim; zatim, stenografskim beleškama i dokumentima sa suđenja Dragoljubu Draži Mihailoviću: „Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom,“ Beograd, 1946. Bila su nam dostupna takođe, saslušanja u istražnom zatvoru UDB-e pojedinih nemačkih funkcionera: Dankelmana, Turnera, Kisela, Nojhauzena, Nojbahera i drugih. Važan istorijski izvor za ovu temu predstavljala je i štampa NOP-a: „Borba“, „Proleter“, „Omladinska borba“, Bilten Vrhovnog štaba narodnooslobodilačkih odreda Jugoslavije, „Glas“, „Mladi borac“, kao i kvislinška štampa: „Novo vreme“, „Obnova“, „Naša borba“, „Ponedeljak“, a od nemačkih listova „Donauzeitung“ i „Völkischer Beobachter“. Ratna štampa (posebno kvislinška), sem podataka koje je donosila o pojedinim događajima i zbivanjima, korišćena je i kao hronologija događaja, jer je događaje, pišući o njima, manje-više uvek datirala. Na taj način, zbivanja, naročito ona koja su opisana u iskazima učesnika, mogla su se tačno vremenski odrediti, oceniti i upoređivati sa drugim izvorima i informacijama. Deo posleratne štampe korišćen je na osnovu bibliografije Bibliografskog instituta FNRJ (izlazi u Beogradu od 1950). Autor je, međutim, utvrdio da je najveći deo ovih članaka prigodnog, najčešće jubilarnog karaktera, bez podataka značajnih za istorijsku nauku. Pored mnogobrojne literature, štampe i drugih dopunskih informacija, autor je najveću pažnju poklonio arhivskoj građi ili takozvanim izvorima prvog reda, na osnovu kojih su istorijska fakta citirana na oko 80% obima ovog rukopisa. Najznačajniji dokumenti sa gledišta NOP-a su, nesumnjivo, pisma CKKPJ, CK Skoja, Vrhovnog štaba NOV i POJ; Pisma PKKPJ i PK Skoja; izveštaji i naredbe Glavnog štaba Srbije; zatim pisma i izveštaji OKKPJ i OK Skoja, SKKPJ i SK Skoja, koji se u najvećem broju nalaze u Arhivu SR Srbije, Arhivu Vojnoistorijskog instituta JNA, a manjim delom u Institutu za istoriju radničkog pokreta Srbije.

Međutim, najobimnije sačuvane dokumente predstavljaju fondovi Nedićeve arhive, koja se čuva u Vojnoistorijskom institutu, Arhivu Srbije, Arhivu Jugoslavije, Arhivu grada Beograda i regionalnim arhivima u Srbiji. Bez obzira na nepotpunost ove dokumentacije, ovi fon-

dovi su baza na fco joj je naša tema ponikla. Koristili smo se i delom četničke dokumentacije koja se čuva u Arhivu Vojnoistorijskog instituta i Arhivu SR Srbije. Jedan broj dokumenata Specijalne policije pregledali smo u fondovima Istorijskog arhiva grada Beograda, manji broj u Arhivu SR Srbije i Vojnoistorijskom institutu. Rad sa policijskim dokumentima zahtevao je naročitu opreznost, te smo ih kao takve redovno upoređivali sa drugim autentičnijim podacima.

U Arhivu Vojnoistorijskog instituta JNA, obilno smo koristili građu nemačkog porekla koja je delimično objavljena u tomovima Zbornika NOR-a (tom I, knj. 1, 2, 3, 4, 5, 21. i tom XII, knj. 1). Međutim, tek dobijanjem mikrofilmova zaplenjene arhivske građe nemačkog porekla, koja se čuva u Vašingtonu, mogao se potpunije sagledati ovaj problem. Autor se koristio dnevnim, desetodnevnim i petnaestodnevnim izveštajima nemačkih komandanata u Srbiji; zatim, izveštajima Upravnog štaba vojnoupravnog komandanta; opunomoćenika Ministarstva spoljnih poslova u Beogradu; generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji; komandanta SS i policije u Srbiji; pismima i izveštajima komandanta Jugoistoka; pismima Ministarstva spoljnih poslova Rajha, koja su upućivana pojedinim nemačkim ustanovama u Beogradu, i mnogim drugim sačuvanim nemačkim dokumentima.

U arhivi BDS (zapovednika Policije sigurnosti i službe bezbednosti), koja se čuva u Arhivu SUP-a Srbije, našli smo mnoštvo podataka o kvislinškim funkcionerima u Srbiji, za koje je ova služba ustanovila specijalne dosjee.

Međutim, u pogledu kompozicije rada, pisac se našao u dilemi kako da izloži veliki broj veoma važnih činjenica, pogotovu u studiji koja u literaturi prvi put iznosi mnogo novih, nepoznatih i nedovoljno poznatih momenata, na kojima se zasnivaju izvesne nove ocene i zaključci. U jednoj knjizi to se nije moglo postići ma koliko vršili selekciju ogromne dokumentacije. Stoga je monografija podeljena na dva dela. Prvi deo obuhvata period 1941—1942, a drugi 1943—1944. godine, s tim što je izvršena periodizacija sa stanovišta razvoja kvislinškog aparata za sve godine okupacije. Koliko se u tome uspelo, čitalac će presuditi kada rad pročita.

Posebno se pisac ovog rada dvoumio u tome koju problematiku da analizira u uvodnom delu ove teme. Bilo je mišljenja da bi trebalo dati genezu kvislinštva uopšte, posebno u Evropi. To bi iziskivalo posebna i obimna nova istraživanja, pogotovo što literature uopšte nema, a, uz to, prevazilazilo bi okvire naše teme. Stoga je odlučeno da se u uvodnom delu da kratak pregled organizovanja nemačkog okupacionog aparata u Srbiji. Smatramo da bi to moglo biti najbolje rešenje ovog problema. U pripremi rukopisa za štampu, pisac je usvojio više primedbi recenzenata: dra Dušana Živkovića i dra Slobodana Miloševića, na čemu im izražava svoju zahvalnost. Korisne primedbe dobio je i od saradnika Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije prilikom diskusije o ovom radu.

8

Koristimo se prilikom da na ovom mestu izrazimo svoju zahvalnost svim arhivima i institutima, kao i pojedincima koji su nam pomogli u istraživačkom radu. Od ustanova u Beogradu posebno se zahvaljujemo Institutu za istoriju radničkog pokreta Srbije, koji je omogućio štampanje ove monografije, zatim, Predsedništvu CK SK Srbije i Republičkoj zajednici za naučni rad, koji su dali sredstva za štampanje; Arhivu Vojnoistorijskog instituta JNA i Arhivu Srbije, koji su nam omogućili korišćenje njihovih bogatih arhivskih fondova.

Dr Milan Borković

9

SKRAĆENICE

AVII — Arhiv Vojnoistorijskog instituta

AIRPS — Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije

AJ — Arhiv Jugoslavije

AST — Abwehrstelle

AS — Arhiv SR Srbije

ASUP — Arhiv Sekretarijata unutrašnjih poslova Srbije

BDS — Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst

CKKPJ — Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije

DM — Draža Mihailović

DNB — Deutsches Nachrichten Büro

KPJ — Komunistička partija Jugoslavije

MIP — Ministarstvo inostranih poslova

MUP — Ministarstvo unutrašnjih poslova

NA — Nemačka arhiva

NAW — National Archives, Washington

n. d. — navedeno delo

Nća — Nedićeva arhiva

NDH — Nezavisna Država Hrvatska

NOB — narodnooslobodilačka borba

NOV i POJ — Narodnooslobodilčka vojska i partizanski odredi Jugoslavije

NOP — Narodnooslobodilački pokret

n. r. — navedeni rukopis

OK — okružni komitet

OKW — Oberkommando der Wehrmacht

OKH — Oberkommando des Heeres

PK — pokrajinski komitet

PKS — Pokrajinski komitet Srbije

RSHA — Reichssicherheitshauptamt

SD — Sicherheitsdienst
SDK — Srpski dobrovoljački korpus
SDPS — Srpska državna poljska straža
SDS — Srpska državna straža
SIP — Sekretarijat inostranih poslova
SIPO — Sicherheitspolizei
SUP — Sekretarijat unutrašnjih poslova
SKOJ — Savez komunističke omladine Jugoslavije

11

UVOD

Na vest o događajima u Jugoslaviji (izbijanje vojnog puča i otkazivanje ugovora o pristupanju Trojnom paktu) Hitler je odmah, dakle, 27. marta 1941, doneo odluku da se preduzmu sve pripreme za razbijanje Jugoslavije i vojno i kao države. Na osnovu te odluke, nemačka Vrhovna komanda kopnene vojske već 30. marta je izdala 12. i 2. armiji naređenje za napad na Jugoslaviju, pod šifrom „Poduhvat — 25”, a istovremeno i naređenje za napad na Grčku, pod šifrom „Marita”. Pored toga, bilo je dogovoreno da u ovom napadu učestvuju Italija i Mađarska, s tim da Rumunija i Bugarska — čije su teritorije služile za koncentraciju nemačkih trupa — štite nemačku pozadinu od eventualne intervencije Sovjetskog Saveza i da bugarske trupe, u slučaju potrebe, učestvuju i u operacijama protiv Jugoslavije.¹

Napad na Jugoslaviju izvršen je koncentrično iz svih susednih zemalja osim iz Grčke. Opkoljena sa svih strana i razjedana unutrašnjim suprotnostima (nerešeno nacionalno pitanje, socijalni problemi, peta kolona, nesposobno vojno rukovodstvo), Jugoslavija se nije mogla odupreti nadmoćnijem protivniku pa je za nepunih 12 dana razbijena i razoružana. Kapitulacija je potpisana 17. aprila. Celokupno naoružanje i oprema vojske pali su u ruke napadača kao ratni plen, dok je više od 300.000 zarobljenika transportovano u Nemačku i Italiju.²

Takav je bio kraj Kraljevine Jugoslavije — države koja je bila izgrađena na nacionalnoj neravnopravnosti, na surovoj eksploataciji i političkoj obespravljenosti radnih ljudi; države, u kojoj je vladajuća buržoazija, u svakoj prilici, nacionalne interese zemlje potčinjavala svojim klasnim, eksploatatorskim interesima. Aprilska nacionalna katastrofa dovela je do okupacije Jugoslavije i njenog razbijanja, ali ne i do poraza i razbijanja revolucionarno-demokratskog pokreta i njegove avangarde — Komunističke partije. Komunistička partija bila je spo-

1 U zapisniku sa sastanka Hitlera sa najvišim vojnim rukovodiocima, u Berlinu 27. III 1941, rečeno je i sledeće: „Rat protiv Jugoslavije mogao bi da bude veoma popularan u Italiji, Mađarskoj i Bugarskoj, pošto ovim zemljama treba staviti u izgled dobijanje izvesnih teritorija: Italiji dalmatinsku obalu, Mađarskoj Banat, Bugarskoj Makedoniju (Arhiv Vojnoistorijskog instituta JNA, arhiva, bf. 3/2, K.I.) (u daljem tekstu: AVII).

2 O uzrocima brzog sloma Kraljevine Jugoslavije opširno su pisali: Velimir Terzić, *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*, Titograd, 1963, 1—708, i Ferdo Culinović, *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb, 1958, 1—367.

13

sobna da u uslovima fašističke okupacije nastavi borbu, smelo iznalazeći nove oblike i prikladna sredstva za svoju akciju.

Hitler je još 27. marta odlučio da Jugoslaviju rasparča na manje

delove, a 12. aprila, na dan ulaska prvih nemačkih jedinica u Beograd, izdao je takozvane „Privremene smernice za podelu Jugoslavije“, u kojima je taj plan bio razrađen i konkretizovan. Prilikom stvaranja ovog dokumenta, Nemačka nije konsultovala svoje partnere pa je kasnije problem razgraničenja interesnih sfera postao kamen spoticanja, naročito između Italije i Nemačke.³

Pomenute „Smernice“ bile su predmet razmatranja konferencije od 18. aprila, koja je održana u Beču u prisustvu predstavnika Nemačke, Italije, Bugarske, Mađarske i Nezavisne Države Hrvatske. Konferencija je trebalo da donese odluku o definitivnoj podeli Jugoslavije. Međutim, mnoge pojedinosti nisu tada usaglašene, pa je na novom sastanku između Joahima Ribentropa, grofa Čana i drugih zainteresovanih za podelu Jugoslavije, koji je održan 21. i 22. aprila, ponovo analizirano ovo pitanje. Uglavnom, posle više sastanaka, Nemačke i Italije, kao vodeće fašističke sile i glavni akteri napada na Jugoslaviju, podelile su jugoslovensku državnu teritoriju demarkacionom linijom na dva osnovna dela: na nemačko i italijansko interesno područje, s tim što su izvesne teritorije preпусти svojim satelitima — Mađarskoj i Bugarskoj. Izvesni delovi Jugoslavije priključeni su nemačkom Rajhu, odnosno fašističkoj Italiji. Stvorene su vazalne „države“: Nezavisna Država Hrvatska, Guvernerat Crna Gora, Savet komesara, a kasnije Nedićeva Srbija. Sateliti sila osovine, Bugarska i Mađarska, takođe su dobile delove jugoslovenske okupirane teritorije. Mađari: Bačku, Baranju, Međimurje i Prekomurje, a Bugarska je okupirala veći deo Makedonije i znatan deo jugoistočnih delova Srbije. „Velika Albanija“ stvorena je na račun Kosova i Metohije, zapadnog dela Makedonije i prigraničnog (istočnog) dela Crne Gore. Na taj način, znatan deo istorijskih nacionalnih teritorija srpskog naroda bio je otrgnut od svoje matice i predat nemačkim i italijanskim satelitima.⁴

Ovakvim komadanjem zemlje, pored ostalog, trebalo je razviti antagonizam među narodima Jugoslavije i time što više oslabiti njihovo jedinstvo. Na taj način, uz pomoć kvislinškog aparata vlasti, neprijatelj je želeo da učvrsti okupacioni sistem i da na tom području smanji broj svojih trupa, jer su mu bile potrebne za druge zadatke.

Kada je reč o deobi Jugoslavije između Nemačke i njenih partnera, treba istaći da su Hitler i drugi visoki nemački funkcioneri pridavali poseban značaj Srbiji. Kako pišu pojedini autori posle rata, sam Hitler je pripadao onim Austrijancima koji doduše postepeno izumiru ali koji još od 1914. godine nose u sebi antisrpski kompleks.⁵ Nemački nacistički vođi su najvećim delom krivicu za obaranje vlade Cvetković—Maček,

» *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (tom I, knj. 2), str. 543—544 (u daljem tekstu: Zb. NOR).*

⁴ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, knj. I, str. 30—32 (u daljem tekstu: Oslobodilački rat).*

⁵ Herman Nojhaber, *Sonderauftrag Südost, Wien—Frankfurt, 1956, 147.*

14
27. marta 1941, bacali na Srbe i Srbiju, a nemačka Vrhovna komanda je u nekim poverljivim dokumentima „upisivala na konto Srbije“ svoje malobrojne žrtve iz kratkotrajnog rata sa Jugoslavijom. Po svemu sudeći, Nemci su u Srbiji videli neku vrstu predstavnika stare države, stoga je Srbija trebalo da plati ceh i da snosi gotovo sve posledice „kažnjavanja krivaca“ za 27. mart, za aprilski rat, za remećenje nemačkih planova u vezi sa ratom na Istoku, za uzdrmanu stabilnost na Balkanu, za nepredviđene nemačke materijalne izdatke i ljudske žrtve itd. Stoga je razumljivo što je Srbija, zajedno sa Banatom (pored severnih delova Slovenije, koji su bili anektirani), ostala jedina okupirana teritorija Jugoslavije, kojom su isključivo upravljali nemački vojno-pozadinski organi pod zapovedništvom posebnog nemačkog teritorijalnog komandanta. Za Srbiju su nemački okupatori bili zainteresovani i iz mnogih drugih razloga. Pre svega, ovaj deo teritorije, zajedno sa Banatom, imao je izvanrednu stratešku važnost za nemačku vojsku: železnička pruga Beograd—Niš—Sofija bila je jedina veza Nemačke sa Turskom, dok je pruga Beograd—Niš—Solun imala izuzetan značaj za snabdevanje nemačkih trupa u Grčkoj i za transport grčkih sirovina u Nemačku. Dunav

je, takođe, za naciste bio važan strateški čvor. Njegovim koritom izvožene su znatne količine rumunskog petroleja direktno u Nemačku, kao i mnoge druge sirovine iz ostalih balkanskih zemalja. Pored toga, nemački generali i privrednici, znali su da Srbija sa Banatom poseduje izvanredne privredne potencijale, neophodne za nemačku ratnu privredu. Banat kao žitnica i Srbija kao zemlja bogata obojenim metalima bili su na visokoj ceni u vladaj ućim krugovima fašističke Nemačke. Dovoljno je istaći podatak da je uoči drugog svetskog rata, odnosno pre kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, Borski rudnik bio najveće nalazište bakra u Evropi; zatim, Trepča, rudnik sa bogatim nalazištima olova i cinka, i mnogi drugi rudnici obojenih metala u Srbiji neophodni nemačkoj ratnoj privredi. Prema tome, pored političkih i vojnostrategijskih razloga, privredni interesi bili su u posebnoj sferi i zbog njih je Nemačka zadržala Srbiju, zajedno sa Banatom, u svojoj isključivoj okupacionoj nadležnosti.

Bez obzira na Hitlerove namere da se Jugoslavija kao država potpuno uništi, ipak u svim njenim delovima nije bio uveden jedinstven okupacioni sistem. Za područje uže Srbije, istočnog Srema, Banata i okruga Kosovska Mitrovica bio je nadležan vojnoupravni komandant Srbije sa sedištem u Beogradu. Na osnovu sporazuma između nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, vodstva folksdojčera i Saveta komesara Milana Aćimovića, Banat je 5. juna dobio status autonomne administrativne jedinice; 14. juna Uredbom o unutrašnjoj upravi Srbije uvedena je institucija podbana Dunavske banovine sa sedištem u Petrogradu. Kasnije, kada je sprovedena administrativna podela Nedićeve Srbije (26. decembra 1941), ukinute su banovine i formirani okruži. Banat je bio jedan od četrnaest okruga Nedićeve „vlade narodnog spasa“. Imao je površinu od 9.776 km² i oko 640.000 stanovnika, od kojih su jedna petina bili pripadnici nemačke narodnosti (folksdojčeri). Iako malobrojni, folksdojčeri su nameravali da formiraju svoju državu, čemu se vlada

15

Rajha iz mnogih razloga (naročito zbog aspiracija Mađarske i Rumunije na ovu oblast) najenergičnije suprotstavljala.*

Istočni Srem (srezovi: Zemun i Stara Pazova), sa površinom od 1.420 km² i blizu 100.000 stanovnika, imao je u početku status „interesnog privrednog područja“ vojnoupravnog komandanta Srbije. Kao vrhovni organ civilne uprave za ovo područje postavljen je 22. maja izvanredni komesar vojnoupravnog komandanta Srbije sa sedištem u Zemunu. Vojnu vlast je imala okružna vojnoupravna komanda (Krajskomandantura), koja je bila potčinjena oblasnoj vojnoj komandi (Feldkomandanturi).

I na ovom delu okupirane teritorije, svu civilnu vlast su držali folksdojčeri, iako su predstavljali manjinu stanovništva. Pored toga, nameravalo se da banatski folksdojčeri, uz novo naseljavanje Nemaca, obrazuju nemačku podunavsku državu. Desetog oktobra 1941. istočni Srem je pripojen Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.⁷

Teritorija Kosova i Metohije bila je rasparčana na okupacione zone kao i ostali delovi Jugoslavije. Jedan deo je pripao Bugarima, najveći deo Italijanima, a manji deo (srezovi: zvečanski, lapski i vučitrnski), zbog važnosti rudnika Trepče, Nemci su zadržali za sebe. Uredba o uređenju i upravi u nemačkom okupacionom delu Kosova doneta je 8.

avgusta 1941. Pomenuti srezovi i srez Novi Pazar, kao „oblast Kosova“:

bili su do administrativne podele Srbije u sastavu Drinske banovine. Albanska narodnosna grupa imala je u ovoj banovini (čije je sedište bilo u Užicu) svog poverenika u rangu pomoćnika bana. Kada su formirani okruži, krajem 1941. godine, Kosovska Mitrovica je bila jedan od 14 okruga okupirane Srbije.⁸

Međutim, s obzirom na temu koju želimo da obradimo, za nas je od posebnog interesa takozvana uža Srbija. A njene tadašnje granice, naročito u jugoistočnom delu koji je pripao bugarskim okupatorima, veoma je teško danas potpuno odrediti, jer su se menjale u korist jednog, drugog ili trećeg okupatora. Izvesno je, ipak, da je granična linija, koja je išla od ušća Timoka u Dunav, pa uz Dunav i Savu do ušća Drine, uz Drinu do podnožja planine Tare; dalje, granicom bivšeg užičkog okruga, za sve vreme okupacije uglavnom bila stabilna. Na osnovu

nemačkih izvora saznajemo da je okupirana teritorija uže Srbije sa Beogradom (bez Banata i Kosova) 1941. godine imala 51.100 km² i 3.800.000 stanovnika.*

Po okupaciji Jugoslavije, za Nemce je nastao problem upravljanja okupiranom teritorijom, tj. održavanja reda i mira; očuvanja nemačkih vojnih i privrednih interesa i eksploatacije zemlje. Kad je reč o užoj

• Zb. NOR, XII-1, 153, Zapisnik sa konferencije u Upravnom štabu vojnoupravnog komandanta u Srbiji od 5. jula 1941. o regulisanju odnosa između folksdojčera i komesarske vlade Srbije na području Banata; AVII, br. 13/2-1, K.1, Uredba o unutrašnjoj upravi u Banatu; dr Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944*, Beograd 1970, 25—26; dr Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd, 1963, 20—21 (u daljem tekstu: *Ustanak*).

7 V. Glišić, n. d., 26.

8 AVII, NAV, N-T-120, 200/153223; Službene novine, br. 36, od 8. VIII 1941.

• AVII, NAV, N-T, 120, 200/153842-43.

16

Srbiji, treba istaći da su nacisti odmah po dolasku uveli i izgradili složen mehanizam okupacione vlasti. Klasičan okupacioni aparat na ovoj teritoriji bio je najpotpunije razvijen i sastojao se od više komponenata. Redovne nemačke trupe koje su napale na Jugoslaviju (294. pešadijska, 60. motorizovana i 4. brdska divizija, kao i jedan puk 183. divizije) pripadale su 11. armijskom korpusu (komandant fon Korcflajš), koji je bio potčinjen 2. armiji feldmaršala Vajksa, sa sedištem u Beogradu. Međutim, već krajem aprila i u maju, nacistička Nemačka počela je da povlači invazione trupe iz Srbije i ostalih delova Jugoslavije na front protiv Sovjetskog Saveza. Namesto njih u Srbiju su dovedene tri posadne divizije (704, 714. i 717) sastavljene od ljudstva pretežno srednjih godina (godišta 1907—1913) koje je bilo nedovoljno obučeno za vođenje ratnih operacija. Ljudstvo sličnog kvaliteta iz sastava 718. posadne divizije bilo je stacionirano na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske radi održavanja reda i mira. Pomenute jedinice stavljene su tokom maja pod komandu takozvane Više komande za naročitu upotrebu 65, na čije je čelo postavljen general artiljerije Paul Bader.¹⁰

U okupiranoj i podeljenoj Jugoslaviji, svakom oblašću upravljalo se specifičnim metodama. U Srbiji i Banatu, koji su sačinjavali jednu upravnu oblast, okupaciju je sprovodilo nekoliko nemačkih ustanova, i to paralelno. Institucija vojnoupravnog komandanta Srbije obrazovana je 22. aprila 1941. Bio je to glomazan i složen birokratski aparat, u kome je bilo zaposleno 726 oficira i vojnih službenika. Do tog datuma sve vojnoupravne poslove na okupiranoj teritoriji Srbije, vodio je komandant pozadine 2. nemačke armije, general Smid Logan. Međutim, za prvog vojnoupravnog komandanta Srbije, Vrhovna komanda suvozemnih snaga Nemačkog Rajha (OKH) postavila je generala avijacije Helmuta Ferstera. Početkom juna 1941. Ferster je bio prekomandovan u 1. vazduhoplovni korpus, gde je imenovan za komandanta. Njega je zamenio general protivavionske artiljerije Sreder. Kada je ovaj stradao u avionskoj nesreći 24. juna, za novog komandanta Srbije postavljen je general avijacije Dankelman.¹¹

Vojnoupravni komandant Srbije bio je sve do 9. juna odgovoran za svoj rad Komandi suvozemnih nemačkih snaga. S obzirom na specifične prilike na okupacionom balkanskom prostoru, Hitler je imenovao feldmaršala Lista za komandanta Jugoistoka, stavljajući pod njegovu komandu sve redovne trupe i vojnopozadinske organe okupiranih teritorija na Balkanu (Nemačka okupaciona zona). Prema tome, Listu su bili potčinjeni vojnoupravni komandant Srbije i komandant Više komande za naročitu upotrebu 65. Dankelman i List bili su u rukovođenju nezavisni jedan od drugog, s tim što su ih mnoge okolnosti, a naročito oružani ustanak u Srbiji, primoravale da najuže sarađuju.¹²

¹⁰ Petar Višnjić, *Nemački okupacioni sistem u Srbiji 1941*, *Istorijski glasnik*, br. 3—4, 1956, str. 85. Uporedi: *Oslobodilački rat*, I, 48.

¹¹ AVII, NA, br. 10/5, K. 27, 1, Izjava dr Georga Kisela, zamenika šefa Upravnog štaba vojnoupravnog komandanta.

¹² Zb. NOR, T-1, 335, Direktiva br. 31, od 9. VI 1941. o postavljenju komandanta Jugoistoka i o položaju vojnoupravnog komandanta Srbije.

Vojnopravni komandant Srbije bio je vrhovni nosilac vlasti Nemačkog Rajha u Srbiji. Pored toga što je bio dužan da održava red i mir u ovoj pokrajini, osigurava komunikacije i veze, rukovodi celokupnom upravom, upravlja zemljom i organizuje i kontroliše kvislinšku civilnu vlast, bio je ovlašćen i za izdavanje zakona. Složeni vojni i civilni zadaci iziskivali su podelu poslova, pa je štab komandanta Srbije podeljen na dva dela: na Komandni i Upravni štab. Komandni štab, na čijem se čelu do decembra 1941. nalazio u svojstvu načelnika generalštaba pukovnik Gravenhorst (njega je tada na ovoj dužnosti zamenio Kibler), bio je dužan da se stara o osiguranju reda i bezbednosti. Da bi mogao da odgovori postavljenim zadacima, stavljeni su mu na raspolaganje specijalni vojni efektiv: 4—6 bataljona zemaljskih strelaca (Landeschützen), nekoliko četa vojne žandarmerije (Feldgendarmarie), kao i 64. policijski bataljon.¹³

Upravni štab, bio je najviši upravni organ na teritoriji okupirane Srbije. On je rukovodio upravom okupiranog područja, upravljao zemljom i organizovao kontrolu civilne kvislinške vlasti. U izvesnom smislu, vršio je funkciju vlade do obrazovanja Saveta komesara Milana Aćimovića. Kasnije je kontrolisao tzv. vladu komesara, odnosno Nedićevu „vladu narodnog spasa”.¹⁴ Na čelu Upravnog štaba nalazili su se provereni nacistički funkcioneri. Načelnik je bio dr Harold Turner, koji je u vojsci imao čin general-lajtnanta, a ujedno je bio državni savetnik. On se naročito isticao svirepim direktivama protiv srpskog naroda u vreme kada je izbio oružani ustanak u Srbiji. Za Turnerovog zamenika postavljen je dr Georg Kisel. On je u vojsci imao čin majora, inače je bio dugogodišnji službenik Gestapoa i viši savetnik policije u Nirnbergu.¹⁵ Glavni oslonac institucije Štaba vojnopravnog komandanta bile su feldkomandanture i krajskomandanture. Feldkomandanture su do adnistrativne podele Srbije imale svoja sedišta u mestima gde su bile i uprave banovina (Užicu, Nišu, Smederevu). Organizaciona struktura im je bila slična kao u Stabu komandanta Srbije, s tim što su imale manji broj osoblja. Pored toga, postojalo je oko 100 manjih komandi (Orstkommandatur), koje su bile smeštene u većim centrima okupirane Srbije (srezovima i većim opštinama).¹⁶

Iako bi privreda Srbije po svojoj prirodi spadala pod Upravni štab, ipak je na teritoriji Srbije i Banata obrazovana specijalna ustanova — Stab generalnog opunomoćenika za privredu. Na njegovom čelu nalazio se vazduhoplovni major, grupenfirer, Franc Nojhauzen, predratni nemački generalni konzul u Beogradu. Ovaj štab se samo formalno nalazio pri Stabu komandanta Srbije. S obzirom na važnost sektora, bio je direktno povezan sa Berlinom i odgovarao je lično Geringu za sprovođenje četvorogodišnjeg plana u nemačkoj okupacionoj zoni u Srbiji i

" P. Višnjič, n. r., 86; J. Marjanović, *Ustanak*, 28.

¹⁴ Kao nap. 11.

¹⁵ E. Vishaupt, *Borba protiv ustaničkog pokreta u jugoistočnoj Evropi*, I deo (AVII, br. 18, N/1, 70)

" Mr Muharem Kreso, *Nemački okupacioni aparat u Jugoslaviji 1941*, str. 4—5 (rukopis).

18

Banatu. Zadatak ovog štaba bio je da do maksimuma iskoristi privredu u Srbiji i uključi je u nemački četvorogodišnji plan; da osigura ishranu nemačkih trupa i nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, kao i određenu količinu dobara za izvoz. Da bi se sve ovo postiglo, u sastavu Štaba generalnog opunomoćenika za privredu formirana su mnogo odeljenja, odseci i referati, koji su se oslanjali na pojedine referente u feldkomandanturama i na Komesarijat, odnosno Ministarstvo privrede Nedićeve vlade.¹⁷

Pored privrednog štaba, posebnu ustanovu predstavljao je i opunomoćenik nemačkog Ministarstva spoljnih poslova pri Štabu vojnopravnog komandanta Srbije. Na ovu dužnost, Hitler je 28. aprila 1941. postavio Feliksa Benderà, iskusnog i proverenog fašističkog diplomatu. On je bio pridodat vojnopravnom komandantu za politička pitanja unutar Srbije, ali je primao naređenja direktno iz Berlina, od Ribentropa.

O širokim ovlašćenjima koja je Bender imao, govori, pored ostalog, i deo pomenute naredbe o postavljenju. „Opunomoćenik Ministarstva spoljnih poslova je nadležan da radi na svim pitanjima spoljnopolitičkog karaktera, koja će se javiti u Srbiji. Od posebne važnosti je njegov zadatak da spreči delatnost srpskih političkih elemenata, štetnu po političke interese Trećeg Rajha.”¹⁸

U Srbiji su se u različito vreme okupacije nalazile i različite obaveštajne i policijske jedinice. Nemačka obaveštajna služba bila je organizovana u dva smera: Vojna obaveštajna služba (Abver) i Služba nemačkog glavnog ureda bezbednosti (RSHA), koja se nalazila direktno pod rukovodstvom Himlera. Obe su imale pojedina odeljenja i grane. Posebno se isticala ova poslednja u sprovođenju terora nad stanovništvom Srbije u toku rata. Na njenom čelu i na čelu svih ustanova koje su bile s njom povezane nalazio se policijski pukovnik dr Fuks. Naročito značajno iz njenog okvira bilo je odeljenje Gestapoa, tj. tajna državna policija, koja je, pored ostalog, vršila nadzor nad beogradskom Specijalnom policijom. Na njenom čelu bio je Karlo Kraus, folksdojčer iz Češke, do aprila 1941. opunomoćenik VI uprave RSHA za Jugoslaviju, zbog čega je dobro poznao mesne prilike. Njemu je bio pridodat za rad Hans Helm, predratni policijski ataše u Nemačkom poslanstvu u Beogradu.¹⁹

17 AVII, NAV, N-T-77-1295: 1096-97; Zb. NOR, XII-1/128, Naredba generalštaba kopnene vojske od 12. V 1941. da angažuje privrednu upravu u okupiranoj Srbiji. — Nojhauzen je od 1935. bio nemački generalni konzul u Jugoslaviji i istovremeno osnivač prvih organizacija Nacionalsocijalističke radničke partije Nemačke u Jugoslaviji.

18 AVII, NAV, N-T-120, r. 200, s. 153205; Zb. NOR, XII-1, 105. — U daljem tekstu citirane naredbe rečeno je i ovo: „Ukoliko pri sprovođenju zadataka opunomoćenika Ministarstva spoljnih poslova budu dodirivana i vojna pitanja, tada opunomoćenik... treba da radi u sporazumu sa vojnopravnim komandantom Srbije. Ako bi odlukama vojnih vlasti bili dodirnuti politički interesi, tada one treba da se donesu sporazumno sa opunomoćenikom Ministarstva spoljnih poslova.”

19 AVII, Nća, br. 32-3-3, Zapisnik o saslušanju dr Fuksa od 8. X 1945. u Beogradu: M. Kreso, n. r., 12; J. Marjanović, *Ustanak*, 29.

^{2*} 19 Vojna obaveštajna služba (Abwehr) sa teritorijalnom (kontraobaveštajnom) službom AST (Ab wehr stelle), čije je sedište bilo takode u Beogradu, obrazovana je već 14. aprila 1941. Dakle, odmah po okupaciji Beograda. Na njenom čelu bio je u početku potpukovnik Frideriči, a kasnije je zauzeo ovaj položaj potpukovnik Kuhotek. Ova služba imala je na celoj teritoriji okupirane Srbije niz ispostava, odeljenja i uporišta, sa radiostanicama koje su brzo prenosile izveštaje razgranate mreže poverljivih agenata. U okviru ove službe nalazilo se dvadeset grupa tajne policije (GEP), koja je intervenisala sasvim nezavisno od drugih nemačkih jedinica i organa.⁴⁰

Pored niza vojnih i policijskih jedinica koje su se bavile obaveštajnom službom, na teritoriji okupirane Srbije postojale su i mnoge druge nemačke službe i organizacije sa značajnim funkcijama i ulogama. Poznato je bilo, na primer, propagandno odeljenje za Srbiju, koje je bilo potčinjeno neposredno Propagandnom uredu nemačke Vrhovne komande. U nadležnost ove ustanove spadala je Beogradska radio-stanica, cenzura, štampa, izdavačka i kulturna delatnost. Pored toga, propagandno odeljenje izrađivalo je smernice za propagandu u pojedinim krajevima Srbije i najuže je bilo povezano sa odeljenjem državne propagande pri Savetu komesara, odnosno kvislinškoj vladi Milana Nedića, koje je vodio Đorđe Perić. Zapažene su bile i druge nemačke institucije, na primer: Komanda za tehničko održavanje saobraćaja, Komanda za prikupljanje rečnog plena, Komanda veza, inženjerska, tehnička i druge jedinice, ogranak Organizacije TOT (osnivač Fritz Todt), Saukelova opunomoćstva za vrbovanje radne snage, organizacija Nacionalsocijalističke partije, koja je najuže saradivala sa „Zborom” Dimitrija Ljotića; organizacija nemačke nacionalne manjine „Kulturbund”; ispostava Rozenbergovog štaba, koja je kontrolisala rad naučnih, muzejskih, patentskih i drugih institucija.²¹

Sve ove službe nemačkog okupacionog sistema u Srbiji imale su

obilnu podršku od Nemaca domorodaca (folksdojčera), koji su se naglo doseljavali iz Banata, Bačke i Srema u veće centre i gradove Srbije. Prema nekim podacima, samo do kraja 1941. godine doselilo ih se više od 25.000. S obzirom na to da su dobro poznavali srpsko-hrvatski jezik, folksdojčeri su bili angažovani na mnogim poslovima u kontaktima Nemaca sa stanovništvom Srbije. Korišćeni su kao tumači, vodiči mnogim turistima, eksperti za lokalna pitanja u nemačkim ustanovama; uključivani su počev od decembra 1941. i u pomoćne policijske jedinice i isticali se svojim zverstvima protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta. Ovako razgranat aparat nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji trebalo je da održava red i mir u ovoj pokrajini i da eksploatiše njena privredna i druga bogatstva neophodna za nemačku ratnu privredu. Međutim, ma koliko dobro organizovan, on ne bi mogao uspešno da realizuje svoje planove da mu se nije kompletno stavio u službu stari aparat državne vlasti, organi državne uprave, žandarmerija i policija. Pa

²⁰ P. Višnjić, n. r., 89; M. Kreso, n. r., 12.

²¹ P. Višnjić, n. r., 89; V. Glišić, n. d., 28—29.

20

ipak, i letimičnim pogledom na njegovu organizacionu strukturu lako se da zaključiti da je taj okupacioni aparat, koji je pokušao da Srbiju uklopi u takozvani „novi poredak“, bio krut i strogo birokratizovan. Bilo je niz pukotina u njegovom funkcionisanju iz više razloga: prvo, komandant Srbije, na primer, bio je veoma slabo povezan sa redovnim nemačkim trupama; drugo, pojedini delovi okupacionog aparata bili su dvostruko vezani, s jedne strane za Štab vojnopravnog komandanta, a s druge, za svoje nadležne instance u Berlinu; treće, pojedine okupacione službe, čiji je rad bio nedovoljno koordiniran, funkcionisale su ne samo nezavisno jedna od druge već je postojala i borba za međusobni prestiž; četvrto, Štab generalnog opunomoćenika za privredu, koji je imao značajnu ulogu, često je svoje planove sprovodio bez dovoljno koordinacije sa vojnopravnim komandantom; peto, policijski i obaveštajni organi, po prirodi svoga posla, bili su suviše samostalni, vezani samo za svoje centrale u Berlinu, i nije moglo biti ni reči o nekom koordiniranom radu. Razume se da su ta neslaganja u vrhovima okupacionog nemačkog aparata išla u prvom redu na štetu stanovništva Srbije, koje je dobijalo naredjenja sa svih strana, čime je pogoršavan njegov ionako težak položaj.

PRIPREME ZA FORMIRANJE PRVE KVISLINŠKE UPRAVE U OKUPIRANOJ SRBIJI

Da bi ostvarili svoje vojne, privredne, političke i druge planove, kao što smo videli u uvodnom delu teksta, Nemci su u okupiranoj Srbiji, odmah po dolasku, izgradili složen mehanizam okupacione vlasti, koji je bio sastavljen od više komponenata. Iz istih razloga nemački okupacioni aparat je preduzeo mere da se obnovi stari, predratni aparat vlasti, odnosno da se formira kvislinška uprava, koja bi im omogućila da nesmetano sprovode svoje agresivne ciljeve.

Već u samom aktu o kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije, od 17. aprila 1941, u tzv. „Odredbama o primirju“ između nemačke i jugoslovenske oružane sile, izričito je naglašeno da će pripadnici žandarmerije i policije morati odmah da se vrata na svoja ranija mesta i da obavljaju iste poslove kao i ranije, ali za račun novog gospodara, nemačkog okupatora: „Organi žandarmerije i policije, koji su morali da napuste svoja mirnodopska mesta s odstupajućim trupama, imaju se smesta uputiti na svoju redovnu dužnost. U svojim mirnodopskim mestima moraju se odmah javiti nemačkim posednim trupama. Za povratak, koji se ima izvršiti bez vatrenog oružja, mogu se kod odstojanja većeg od dnevnog marša upotrebiti motorna vozila. Ova moraju biti snabdevena belim zastavama, a vozari moraju biti snabdeveni putnim ispravama. Žandarmerijske oficire i žandarme ne upućivati u krajeve slobodne Hrvatske i one krajeve okupirane od Mađara, Bugara i eventualno Rumuna. O ovome se raspitati kod nemačkih vlasti“, rečeno je u jednom delu „Odredbe o izvršenju primirja između nemačke i jugoslovenske oružane sile“.¹

Odmah posle potpisivanja akta o kapitulaciji, nemački vojni i okupacioni organi intenzivno su radili na obrazovanju jedne „centralne kvislinške uprave“ za celu Srbiju. Razume se da su rešenja tražena, pre svega, u redovima predratnih buržoaskih političara koji su sa Nemačkom i ranije blisko saradivali. Kao potencijalni kandidati za obrazovanje kvislinške „vlade“ u Srbiji, dolazili su u obzir, na primer: Dragiša Cvetković, Aleksandar Cincar-Marković, Milan Aćimović, Dimitrije Ljotić, Dragi Jovanović i drugi pronemački orijentisani pojedinci iz političkog života Kraljevine Jugoslavije.

¹ AVII, **Fond Izbegličke kraljevske vlade, Ka 97.**

25

Dr Gerhard Fajne, savetnik Nemačkog poslanstva u Beogradu, koji je bio dobro obavešten o prilikama ne samo u Srbiji već i u Jugoslaviji,² poslao je izveštaj ministru inostranih poslova Joahimu Ribentropu 17. aprila 1941, u kome ga obaveštava da je toga dana bivši predsednik jugoslovenske vlade Dragiša Cvetković došao iz Niša (gde je tada boravio) u Beograd u pratnji Nemaca; da je u gradu ostao nekoliko sati da pregleda svoje nepokretnosti i da je tom prilikom izrazio želju da se vrati na vlast. Fajne takođe ističe da je neposredno posle toga dobio primedbe od nekih „prijatelja“ nemačkog Rajha, na primer, od Đorđa Perića, tada direktora agencije „Avala“, koji je izrazio bojazan od restauracije Cvetkovićeve vlade.³

Samo dan kasnije (18. aprila), u vezi s tim, specijalni odred fon Kuensberga, javlja iz Niša, između ostalog, i sledeće: „Cvetković se nalazi u svojoj vili u najboljem zdravlju i van svake opasnosti. On je spreman da dođe u Nemačku, ali ne da bi tamo boravio, već da bi mogao voditi razgovore s ministrom spoljnih poslova Rajha. Cvetković moli za dozvolu da putuje u Beograd, kako bi tamo zajedno sa dvojicom regenta i čuvara krune, Stankovićem i Perovićem, obrazovao vladu, koja je u tom sastavu ustavna. Cvetković naglašava da se njegovo mišljenje o Nemačkoj i o nemačkoj vladi ni u jednom momentu nije promenilo, već da on svim silama želi da se ispuni zajednički program. Izgleda da Cvetković računa da je on ustavni predsednik vlade i da za to može obrazovati vladu.“⁴

Međutim, Cvetkovićeve želje da tada stane na čelo neke kvislinške uprave u Srbiji, bila je nerealna. Očigledno je da su Nemci držali Cvetkovića u političkoj rezervi. Ali razvojem događaja od 6. odnosno 18. do 20. aprila 1941, posebno Hitlerovom odlukom o rasparčavanju Jugoslavije, Dragiša Cvetković je bio isključen iz nemačkih kombinacija.

Osamnaestog aprila, takođe, Fajne dobija iz Ribentropovog kabineta uputstvo da Nemačko poslanstvo u Beogradu u što kraćem roku stupi u kontakt sa Aleksandrom Cincar-Markovićem: „Gospodin ministar spoljnih poslova moli vas da pozovete Cincar-Markovića i da ga pitate kakve ima želje. Tom prilikom možete izjaviti da bismo mi Cincar-Markoviću, ako on želi da dođe u Nemačku, rado stavili na raspolaganje vilu i brinuli se o njegovom izdržavanju. Ako Cincar-Marković pretpostavi ostanak u Srbiji, molim Vas da se u sporazumu sa vojnim organima brinete o ispravnom ophođenju s njim i da s njim stalno budete u vezi.“⁵

Nemačke okupacione vlasti nisu zaboravile da „uzvrate“ pažnju ni Milanu Stojadinoviću, odnosno njegovoj porodici, koja je živela u Beogradu. Odmah po dolasku u Beograd činili su mnoge usluge njegovoj

² **Dr G. Fajne (Gerhard Feine) bio je pre rata zamenik nemačkog poslanika u Beogradu i održavao je prisne kontakte sa mnogim jugoslovenskim političarima, simpatizerima nemačkog Rajha.**

³ AVII, Nacionalni arhiv Vašingtona (u daljem tekstu: NAV), N-T-120, 200/153547.

⁴ AVII, Bon, 2/877—879.

⁵ AVII, NAV, N-T-120, 200/153267.

26

supruzi, a već 3. maja Nemačko poslanstvo u Beogradu izveštava svoje pretpostavljene u Berlinu da supruga Milana Stojadinovića želi da otputuje u glavni grad Rajha, kako bi se sastala sa, Ribentropom i Hitlerom zbog eventualnog povratka njenog muža u Jugoslaviju.⁶

Iz navedenih primera, lako se može zaključiti da su Nemci u okupiranoj Srbiji tražili oslonac i našli ga uglavnom u onom delu srpske buržoazije, koja im je bila naklonjena i pre kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Pod neposrednim uticajem takvih ljudi, na saradnju sa okupatorom odlučio se i izvestan broj njihovih poznanika, prijatelja, rođaka, poslovnih saradnika, a pojedinci su bili od njih i materijalno zavisni. Čitava plejada buržoaskih političara, pripadnika raznih građanskih stranaka, među kojima je bilo bivših predsednika vlada, ministara mnogih resora, poslanika, oficira svih činova, među kojima i veliki broj generala; zatim, policajaca svih rangova i mnogih drugih — stavlja se posle okupacije Srbije u službu okupatora.

Razume se da su opredeljenja za saradnju sa okupatorom bila motivisana raznim pobudama. Jedni to čine svesno gledajući svoju perspektivu u pobedi sila Osovine u drugom svetskom ratu. Takvi su bili, na primer, Aleksandar Cincar-Marković, Dimitrije Ljotić, sa svojim „Zborom“, Đorđe Perić, direktor „Avale“ a u Nedićevoj vladi — šef državne propagande, i mnogi drugi otvoreni ili prikriveni nemački agenti. Drugi, na primer, Dragiša Cvetković i njegovi istomišljenici, smatrali su da im okupacija može poslužiti kao prelazni period za neke nove planove i ambicije. Treći, među kojima je vidno mesto zauzimao Milan Nedić, bili su apsolutno ubeđeni u pobedu nemačkog fašizma; računali su da okupatora treba slušati i uz njegovu podršku naneti poraz Komunističkoj partiji u Srbiji i njenim organizacijama. Najviše je bilo onih koji su se stavili u službu okupatora, jer su računali da je vojno-politička situacija i u zemlji i u svetu neizvesna, da se jačem treba pokoriti, a kasnije, kada se situacija bude razbistrila, opredeliti.

U svakom slučaju, Nemci su bez velikih teškoća, u relativno kratkom periodu, za svega nekih dvadesetak dana po okupaciji Beograda, odnosno Srbije, uspeali da obrazuju kvislinšku upravu, odnosno takozvanu Komesarsku vladu, na čelu koje se nalazio Milan Aćimović⁷ i da uz njenu pomoć obnove banovinske i lokalne organe državne uprave. Treba naglasiti da, uprkos činjenici da su Nemci imali na raspolaganju više kandidata, mandatora, koji bi obrazovali kvislinšku vladu, oni, ipak, nisu bili načisto prvih dana okupacije kome od predstavnika srpske buržoazije poveriti ovu odgovornu funkciju, i, drugo, „nije postojalo AVII, NAV-N-T-120, 200/153209. — Stojadinovićeve supruga posle posete Berlinu, 30. maja 1941. uputila je Ribentropu srdačnu čestitku i zahvalnost na prijemu.

7 Milan Aćimović bio je poznat kao Stojadinovićev čovek; ministar unutrašnjih poslova u Stojadinovićevoj vladi 1938/39; iskusan policajac; školovan u Nemačkoj; dugogodišnji pomoćnik ministra unutrašnjih poslova i veliki neprijatelj komunizma. Predsednik kvislinške komesarske vlade u Srbiji od 30. aprila do kraja avgusta 1941. U Nedićevoj vladi ministar unutrašnjih poslova do 5. novembra 1942. godine. Jedan je od delegata Draže Mihailovića za vezu sa nemačkim okupatorskim vlastima i kvislinzima. Poginuo 1945. godine.

27

jalo nikakvo uputstvo, ili linija upravljanja, od Rajha ili OKH o politici koju treba sprovesti u Srbiji", izjavio je dr Georg Kisel na saslušanju u vojnom zatvoru u Beogradu 24. marta 1947. godine.⁸ Kisel dalje naglašava da „sva saopštenja koja su odozgo dolazila, nosila su negativan karakter i bila su puna nesklonosti prema Srbiji".⁹

Prema nekim podacima, okupacione vlasti u Srbiji vodile su prve razgovore oko sastava kvislinške uprave sa Dimitrijem Ljotićem, svojim starim prijateljem. U stanu Dragomira Jovanovića i Tanasija Dinića, u vremenu od 17. do 20. aprila 1941. godine održano je na tu temu više sastanaka posredstvom dra Karla Krausa, šefa Nemačke obaveštajne službe u Beogradu.¹⁰ U vezi s tim Tanasije Dinić, jedan od glavnih funkcionera, takozvane Vlade komesara Milana Aćimovića, a kasnije vlade Milana Nedića, izjavio je da su Ljotića naročito podupirali Đorđe Perić i Danilo Gregorić, koji su čak Krausu predali više varijanti kandidata koji bi ušli u „vladu" koju bi, eventualno, organizovao Dimitrije Ljotić. Na osnovu ovih predloga „Milan Aćimović je trebao da dobije resor unutrašnjih poslova; Rista Jojić ministarstvo finansija; Danilo Vulović Ministarstvo građevina; Pantić, Ministarstvo pošta; Ljotić je trebao da bude predsednik uprave, a ja ministar socijalne politike i narodnog

zdravlja. Bilo je još predviđenih resora i ljudi, ali ne mogu da se setim, ostalo mi je samo u sećanju da se je radilo o nekim Ljotičevim pristalicama".¹¹

Nemci su postepeno dolazili do zaključka da ne bi bilo oportuno davati Ljotiću jednu ovako značajnu funkciju, budući da su „zborasi“ još od 1934. godine „nazivani izdajnicima naroda i plaćenicima Hitlera, te kao takvi ne bi ni Ljotić ni njegove pristalice imali nikakvog ugleda u narodu".¹² I sam Ljotić je dao izjavu Krausu 20. aprila 1941. godine, u kojoj je rečeno i sledeće: „Jedna vlada, koja bi nosila moje ime, ne
8 Dr G. Kisel (Georg Kissel), zamenik dr Harolda Turnera, načelnika Upravnog štaba vojnog komandanta Srbije. Bio je dugogodišnji službenik Gestapoa, viši savetnik državne policije u Nirnbergu. Osuđen od strane vojnog suda 3. armije na smrt streljanjem 1947. zbog zločina koje je počinio u Srbiji.
9 AVII, Nemačka arhiva (u daljem tekstu: NA), reg. br. 27-5-11/8, zapisnik o saslušanju dr Kisela od 24. III 1947.

10 Nemačka obaveštajna služba u Srbiji bila je organizovana u dva smera: vojno obaveštajna služba (Abwehr) i služba nemačkog Glavnog ureda bezbednosti (RSHA). I jedna i druga služba imale su pojedine odeljke i grane. Prvom je rukovodio u Vrhovnoj nemačkoj komandi admiral Kanaris, a drugom Hajdrih (Heidrich), šef RSHA, koji je bio potčinjen Himleru. I u okupiranoj Srbiji Nemci su obaveštajnu službu organizovali prema već postojećoj organizacionoj shemi.

11 Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Tanasija Dinića od 21. februara 1946. godine. — Tanasije Dinić bio je penzionisani pukovnik vojske Kraljevine Jugoslavije; zamenik komesara za unutrašnje poslove u vladi M. Aćimovića od maja do oktobra 1941; tada je postavljen za izvanrednog komesara za personalne poslove, koju je dužnost obavljao do 5. novembra 1942, a od tada do 5. novembra 1943. bio je ministar unutrašnjih poslova u Nedićevoj vladi. Od 5. novembra 1943. do bekstva iz Srbije u Austriju, septembra 1944, bio je ministar socijalnog staranja i narodnog zdravlja. Kao ratni zločinac predat jugoslovenskim vlastima i osuđen na smrt.

12 Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano, Krausova zabeleška od 20. IV 1941.

28
bi dovela do nikakvog rezultata. Prvo se narod treba ubediti u to da su Nemci njegovi prijatelji, da mu najbolje žele i da su oni spasioci čovečanstva od komunizma. Jedan neistrošeni čovek sa svestrano priznatim autoritetom i udarnom snagom mora da preuzme odgovornost nacije, a ja u datoj situaciji nisam ni u kom slučaju pogodan".¹³

Od svih saradnika okupatora, kojima su bile dodeljene značajnije funkcije, prvi je stupio u njihovu službu Dragomir-Dragi Jovanović, jedan od najvećih neprijatelja narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji.¹⁴

On je rešenjem Upravnog štaba nemačkog komandanta Srbije 21. aprila 1941. postavljen za izvanrednog komesara grada Beograda, a već sledećeg dana on je za svog zamenika postavio Miku Đorđevića.¹⁵

Institucija Vojnoupravnog komandanta Srbije formirana je 22. aprila 1941. Komanda suvozemnih snaga (OKH) postavila je za prvog vojnoupravnog komandanta generala avijacije Ferstera. On je odmah dao izjavu za štampu i zapretio svima koji se ne budu pokoravali nemačkim okupatorima: „Kao vojni zapovednik u Srbiji preuzimam sa današnjim danom upravu u zemlji. Ko se mojim zapovestima ne pokorava, vrši sabotazu i druga krivična dela, postupiće se s njim po ratnom vojnom zakonu." ¹⁶

Odmah po prijemu dužnosti (22. aprila), Ferster je na osnovu već pripremljenih predloga koje su sačinili Kraus i Helm, obavestio svoje pretpostavljene — komandanta II armije, fon Vajksa, da u najskorije vreme namerava da formira neku „srpsku vladu" na čelu koje bi se nalazio Milan Aćimović, a za njegove najbliže saradnike (komesare) predložio je Tanasija Dinića, Đorđa Perića, Momčila Jankovića, Dušana Pantića, Stanislava Josifovića, Dimitrija Ljotića i Milosava Vasiljevića.¹⁷ Međutim, vojnoupravnom komandantu nije bilo jasno kakav status treba da ima prva kvislinška administracija u Srbiji, pogotovu što je znao kakav stav prema srpskoj naciji imaju Hitler, Ribentrop i mnogi drugi visoki funkcioneri Rajha. U vezi s tim Franc Nojhauzen, generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji, izjavio je da je „Hitler zadržao prema Srbima isti onaj stav koji su imali Austrijanci 1914. Kao Austrijanac, držao se striktno tog stava naređujući stroge mere prema Srbima.

Osim toga, smatrao je da samo Austrijanci poznaju Srbe i da su oni jedino kompetentni da daju ocenu o političkim, privrednim i drugim pitanjima u Srbiji. Stvoreno je mišljenje da bi bilo najbolje kada bi Srbija uopšte nestala sa geografske karte. Kako jedna ovakva opera-

¹⁵ Isto.

¹⁴ AVII, br. 19/7, k. 1, str. 46, Zapisnik o saslušanju Dragog Jovanovića. — Dragomir Jovanović, policijski službenik; predsednik gradske opštine i upravnik grada Beograda; šef državne bezbednosti u kvislinškom aparatu Nedićeve vlade; pobjegao iz zemlje sa okupatorima oktobra 1944. Kao ratni zločinac predat jugoslovenskim vlastima i osuđen na smrt.

¹⁵ AVII, br. 19/7, k. 1, str. 146, Zapisnik o saslušanju Dragomira Jovanovića; citirano saslušanje Tanasija Dinića od 21. februara 1946.

¹⁶ AVII, Nedićeva arhiva (u daljem tekstu: Nća), k. 50, br. reg. 115.

¹⁷ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-501, 245/000271.

29

cija nije bila moguća, Srbi, kao večiti uzročnici nemira, morali su što je moguće više da budu stešnjeni i pritisnuti".¹⁸

U vezi s tim dr Georg Kisel u citiranom saslušanju ističe: „Iz navedenih razloga o jednoj srpskoj vladi nije se smelo govoriti. Zbog toga je vojni zapovednik odlučio da postavi tzv. komesare, kojima je praktično hteo dati punomoć ja vlade. Stav nemačkog vrhovnog vodstva bio je utoliko nerazumljiviji, jer uopšte nije bilo nemačkih snaga da bi se uredila vlastita uprava... Kako nisu postojala uputstva, bili smo upućeni na Nemce koji su bili upoznati sa mesnim prilikama. To su bili: savetnik poslanstva Fajne i policijski službenici Helm i Kraus. Dvojica poslednja i Fuks dobili su uputstva od RSHA da saraduju sa Milanom Aćimovićem i Dragim Jovanovićem. Pa je tako Fajnovim pristankom Aćimović opunomoćen da sastavi Komesarsku vladu.”¹⁹

Posle Fersterovog pisma generalu Vajksu od 22. aprila 1941, Aćimović je izbio u prvi plan i sledećih 7—8 dana on se konsultovao ne samo sa svojim pretpostavljenim — nemačkim okupatorima već i sa pojedincima i grupama političara iz redova srpske buržoazije. Boško Kostić, predratni sekretar Ljotićevog „Zbora" (inače u toku rata Ljotićev lični sekretar) piše u svojoj knjizi „Za istoriju naših dana" (Lil, 1949), da su Milan Aćimović i Dimitrije Ljotić, posle konsultovanja koja su obavili sa pojedinim predstavnicima građanskih srpskih političara, sačinili jedan dokumenat u kome su bili precizirani uslovi pod kojima bi se prihvatili vođenja civilne srpske uprave. Ti uslovi, prema njemu, bili su sledeći: „da se poštuju odredbe međunarodnog prava, da ostanu u snazi naši građanski i krivični zakoni, kao i naše sudske vlasti, pošto je postavljanje policije i Službe bezbednosti od naših organa sama jugoslovenska vlada predvidela ugovorom o primirju; da Srpska pravoslavna crkva ima da nastavi svoj rad nesmetano i sa istom organizacijom i u novoj situaciji, a naše vlasti imaju je u tome dalje pomagati; da naša domaća uprava mora raspolagati svojim finansijama da bi bila u stanju da čini neophodne pomoći, kao: naplata pomoći porodicama ratnih zarobljenika i pomoći nevoljnim, računajući tu i izbeglice iz ostalih krajeva Jugoslavije; da se članovi srpske civilne uprave u Beogradu zovu komesarima ministarstva i imaju se smatrati advokatima našeg naroda pred okupacionim vlastima. U ovom smislu potrebna nam je i zvanična potvrda od strane vrhovnog predstavnika nemačkih okupacionih vlasti na našem zemljištu; da se u crkvama ima i dalje za vreme službe pominjati ime Nj. V. Kralja Petra II i srpskog patrijarha kao nadležnih arhijereja i da slike Kralja Petra po nadležtvima i privatnim domovima imaju ostati i biti poštovane, jer mi ostajemo i dalje verni podanici svome

¹⁸ AVII, NA, reg. br. 27-5/1—8, Zapisnik o saslušanju Franca Nojhauzena od 20. IX 1947. — Nojhauzen je od 1935. bio nemački generalni konzul u Jugoslaviji

i istovremeno osnivač prvih organizacija Nacionalsocijalističke radničke partije u Jugoslaviji. Poznao je dobro jugoslovenske prilike. Nalazio se na čelu vojno-privrednog štaba, u svojstvu generalnog opunomoćenika za privredu, čije je sedište prvih meseci okupacije bilo u Zemunu; glavni zadatak, jedan od onih koje je Hitler postavio vojnoupravnom komandantu, bio mu je da organizuje privrednu eksploataciju Srbije.

¹⁹ AVII, NA, 27-5-11/8, saslušanje Kisela od 24. III 1947.

30

kralju; da sudovi imaju presude da izriču u ime Nj. V. Kralja Petra II

(Nemci, navodno, na ovaj uslov nisu pristali — M. B.); da srpska civilna uprava u Beogradu ima pravo donošenja uredbi radi regulisanja nastalih problema u narodnom životu; da ima pravo postavljanja i otpuštanja svih činovnika, a lica u koja okupator ne bude imao poverenja i čije ostajanje na položajima bude smatrao ugroženjem svoje bezbednosti, okupator će optuživati pred našom civilnom upravom, koja će dalje postupati po odredbama međunarodnog prava i zakona ostalih na snazi; da se privatna i crkvena svojina, kao i ona državna, koja ne služi neposredno ratu, imaju poštovati."²⁰

Nismo mogli pronaći sličan dokumenat u Nedićevoj arhivi, niti pak u nemačkoj dokumentaciji. Međutim, na osnovu nekih drugih izvora saznajemo da je Milan Aćimović oko 27. aprila 1941. godine predao Krausu izvesne svoje uslove, jer u jednoj Krausovoj belešci od toga datuma stoji da „uslovi koje su podneli srpski političari nisu neprihvatljivi i sa malim korekcijama mogu poslužiti kao baza za stvaranje srpske civilne uprave”.²¹ Isto tako u memorandumu Milana Aćimovića od 9. maja 1941. (o kome će biti reči u daljem tekstu), koji je upućen Upravnom štabu vojnopravnog komandanta, pominju se uslovi za ulazak u vladu „srpskih političara”, i mnoge formulacije iz tog dokumenta su gotovo identične, sa Krausovim beleškama, što navodi na zaključak da je takav ili sličan dokumenat zaista postojao. Ali je neosporno da, ukoliko su Kostičeve tvrdnje i tačne, život u okupiranoj Srbiji ubrzo je pokazao da se citiranih uslova, pošto je formirana „vlada komesara”, nisu pridržavali ni tvorci toga dokumenta, ni, pogotovu, nemački okupatori.

Aleksandar Cincar-Marković, bivši ministar spoljnih poslova Kraljevine Jugoslavije; jedan od potpisnika dokumenata o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu 25. marta 1941, izjavio je posle rata u istražnom zatvoru UDB-e da on nije hteo ni pod kojim uslovima da se prihvati mandata za sastav tzv. Komesarske vlade. Cincar-Marković je takođe analizirao preliminarne razgovore koji su vođeni u periodu od 17. do 29. aprila između Nemaca, s jedne, i srpskih političara, s druge strane: „Među tim ličnostima, Aćimović je i mene uneo u spisak i pozvao me je prvo kod sebe na savetovanje. Na tom skupu, koji je mogao biti oko 25. aprila, bili su bivši guverner Narodne banke Miloš Radosavljević,²⁰ Boško Kostić, *Za istoriju naših dana, Lile, 1949, str. 19.* — U pomenutoj publikaciji B. Kostić navodi i sledeće: „Cim sam čuo da se Ljotić nalazi u Beogradu, potražio sam ga u njegovom stanu, u Njegoševoj ulici br. 10, gde sam saznao da se kod njega baš tada nalaze Milan Aćimović, Jeremija Protić, Dušan Letica, bivši ministar finansija, Risto Jojić, bivši ministar, i dr Laza Kostić, profesor univerziteta. Oni su razgovarali o uslovima pod kojima bi mogli da prime vođenje civilne uprave pod okupacijom. Pošto me je ovo mnogo interesovalo, ostao sam da sačekam i, eventualno, čujem nešto detaljnije. Po završenom sastanku, Ljotić je nama sakupljenim u presbiron rekao da su baš sada redigovali uslove pod kojima bi se politički ljudi primili vođenja civilne uprave. Uslove će Nemcima predati Milan Aćimović, koji je već počeo sa njima te razgovore.”

²¹ Arhiv SUP, Srbije BDS (Zapovednik policije sigurnosti i službe bezbednosti), Krausova zabeleška od 27. IV 1941.

31

inž. Milosav Vasiljević (od strane Ljotića), Dušan Pantić, Đorđe Perić, Velibor Jonić i drugi. Interesantno je da su na nemačkoj listi bili Babić i Vujić, iako su oni sa tadašnjom vladom Simovića bili izbegli u London. Ja sam ovde kategorično odbio svaku saradnju sa Nemcima... Posle ovog prethodnog sastanka kod M. Aćimovića, bio sam pozvan i kod Nemaca sa istim ličnostima. Sećam se da je bio prisutan i inž. Stanislav Josifović, koji je kasnije primio komesarijat za saobraćaj. Sastanak je bio kod Turnera, zapovednika za administraciju Civilne uprave. Turner je redom čitao imena prisutnih i nudio im pojedine resore. Kad je došao red na mene, ja sam odbio ponudu sa motivacijom da ne vidim mogućnost moje dalje saradnje sa Nemačkom posle napada Nemačke na Jugoslaviju i raskomadanja naše zemlje. Pre svega, rekao sam — moja bi želja bila da čujem vodeće ličnosti u Nemačkoj o daljoj sudbini naše zemlje. Naveo sam takođe i moje zdravstveno stanje.”²² U jednom kasnijem dokumentu (početkom jula 1941), Nemačko poslanstvo u Beogradu obaveštava Ribentropa da svi pokušaji da se Cincar-Marković prihvati

bilo koje funkcije u „civilnoj srpskoj administraciji“ nisu urodili plodom. Ali, uprkos tome, ističe se da Fajne i Bencler sa Cincar-Markovićem redovno održavaju kontakte: savetuju se po mnogim ključnim pitanjima od interesa za Nemce u ovom delu Balkana i da će na toj osnovi i dalje s njim saradivati.²³

U telegramu od 27. aprila 1941. Fajne prvi put izveštava Ministarstvo spoljnih poslova u Berlinu o nameri vojnopravnog komandanta u Srbiji da uspostavi srpsku administraciju, kao i da će Milan Aćimović biti prvi na listi predviđenih ličnosti za ovu vladu: „Vojnopravni komandant u Srbiji ima nameru da uspostavi srpsku administraciju i da u tu svrhu postavi komesare u nizu ministarstava koja su do sada bila jugoslovenska. Za Ministarstvo unutrašnjih poslova predviđa se i smatra se kao merodavna ličnost Milan Aćimović, bivši upravnik beogradske policije i bivši ministar unutrašnjih poslova u vladi Stojadinovića. Za ministra privrede računa se na Ljotića. Za finansije bio je predviđen guverner Narodne banke Radosavljević (Miloš), koji je, međutim, odbio da se primi tog položaja i ostaje i dalje kod Narodne banke. Ministarstvo pošta preuzima poznati ministar Dušan Pantić; Ministarstvo javnih radova Stanislav Josifović. Ministarstvo pravde preuzima bivši Stojadinovićev ministar Momčilo Janković i Ministarstvo socijalne politike Milosav Vasiljević. Pored ministra finansija, ostaje još prazno Ministarstvo prosvete, u koje će biti postavljen Đorđe Perić, kao državni podsekretar. Cincar-Markoviću ponuđeno je Ministarstvo prosvete, ali on je odbio da ga primi zbog slabog zdravlja.“²⁴

22 AVII, br. 20/7, k. 1, Zapisnik o saslušanju Aleksandra Cincar-Markovića. — Cincar-Marković je bio ministar spoljnih poslova u vladi Cvetković— Maček, koja je potpisala akt o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. U vreme rata saradnik okupatora; u prvo vreme savetnik tzv. vlade komesara, a kasnije vlade Milana Nedića. Pobegao je iz zemlje oktobra 1944; predat jugoslovenskim vlastima i osuđen na vremensku kaznu.

²³ AVII, NAV-N-T-120, 200/153267.

²⁴ AVII, Bon, 2, snimak 595, snimak telegrama pisanog na mašini.

32

Dva dana kasnije (29. aprila), Fajne je uputio novi telegram Ribentropu, u kome ga obaveštava da je došlo do promena u pogledu ličnosti koje su dolazile u obzir za sastav komesarske uprave, jer su se pojedinci u poslednji čas predomislili i otkazali. Na primer, Dimitrije Ljotić²⁵ je povukao svoj pristanak da preuzme Ministarstvo pravde, ali u „vladu“ ipak šalje svoje predstavnike. Sem toga, Fajne napominje da su pronađene još 4 ličnosti, za pojedine resore za koje do tada nisu bili pronađeni kandidati. U istom telegramu se prilaže spisak od 10 ministara i smatra „da će već sledećeg dana moći i zvanično njihova imena objaviti za javnost. Svi navedeni su poznate ličnosti iz najvažnijih partija, koji se drže lojalno prema Nemačkoj. Pretežni uticaj Stojadinovićeve partije i Ljotićeve grupe“.²⁶

Posle više kombinacija, diskusija, dogovora i razgovora vojnog upravnog komandanta i šefa Upravnog štaba dr Harolda Turnera²⁷ i predstavnika bivših građanskih stranaka, koji su izrazili želju da najneposrednije učestvuju u saradnji sa okupatorima, a to znači opredelili su se da budu kvislinzi,²⁸ 30. aprila (a ne 1. maja, kao što se navodi u pojedinim publikacijama), formirana je „vlada komesara“, na čelu sa Milanom Aćimovićem, izrazitim pristalicom profašističke orijentacije.

25 Ljotić Dimitrije, šef profašističke organizaoije „Zbor“; istaknuti saradnik okupatora u Srbiji; izvanredni komesar za obnovu Smedereva. Pobegao zajedno sa okupatorom iz Srbije. Poginuo u saobraćajnoj nesreći, aprila 1945. u Istri.

²⁸ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-120, 200/153198.

27 Dr Harold Turner, SS-brigadni vođa i državni savetnik u činu general-lajtnanta; načelnik upravnog štaba Srbije od 20. IV 1941. do 7. XI 1942; dugogodišnji predsednik jedne nemačke pokrajinske vlade; za vreme drugog svetskog rata jedno vreme upravljao je Luksemburgom, Belgijom, Severnom Francuskom i Parizom. Službovao je i u Grčkoj. Pre napada na Jugoslaviju nalazio se u Sofiji; odmah je pozvan u Beč, gde mu je OKH (nemačka Komanda suvozemnih snaga) saopštila da će preuzeti dužnost šefa vojne uprave u Srbiji.

28 Kvisling — Onaj ko je u službi tuđina, a protiv osećanja i interesa svoga naroda (po norveškom političaru Vidkunu Kvislingu, koji je u drugom svetskom ratu stupio u službu nemačkih okupatora i u to vreme bio predsednik

norveške „kvislinške vlade“. Kvislinzima su u to vreme smatrani: Haha u Češkoj, Pavelić u Hrvatskoj, Rupnik u Sloveniji, Nedić u Srbiji, Peten u Francuskoj, Degrel u Belgiji, Tuka u Slovačkoj, Antonesku u Rumuniji. U posleratnom političkom žargonu pa i u jugoslovenskoj istoriografiji zadržan je taj naziv za otvorene saradnike okupatora u Jugoslaviji. Međutim, u poslednje vreme pojedini istoričari (pretežno vojni) izbegavaju reč „kvisling“, smatraju da je neadekvatna, i saradnju sa okupatorom nazivaju kolaboracijom. Dva ugledna jugoslovenska istoričara, Ferdo Čulinović, u citiranoj publikaciji, saradnike okupatora naziva kolaboracionistima, a prof, dr Jovan Marjanović u svojoj studiji, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd, 1962, saradnike okupatora naziva kvislinzima. Ne povodeći se za autoritetom bilo kog istoričara, smatramo da u našem tekstu, gde se kroz ceo ratni period pominju grupe saradnika okupatora: nedićevci, ljotićevci, četnici Koste Pećanca d drugi, da ne bismo opterećivali tekst sa više naziva, odlučili smo se za naziv — kvislinzi, jer je adekvatniji i već ustaljen u naučnoj literaturi.

3 Kontrarevolucija u Srbiji 1 33

To je bila prva zvanična kvislinška garnitura srpske buržoazije u okupiranoj Srbiji, i na predlog Upravnog štaba komandanta Srbije bila je ovako sastavljena: 1) Milan Aćimović, član grupe Milana Stojadinovića, bivši ministar unutrašnjih poslova, postao je komesar Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP), a ujedno je bio predsednik Saveta komesara. Ovom Ministarstvu priključena su odeljenja i nadležnost ranijeg predsednika vlade; 2) za komesara Ministarstva pravde postavljen je Momčilo Janković, predratni advokat i bivši narodni poslanik, član grupe Milana Stojadinovića; 3) za komesara Ministarstva finansija postavljen je Dušan Letica, bivši ministar, član grupe Milana Stojadinovića; 4) Komesarijat pošta, telegrafa i telefona poveren je Dušanu Pantiću, bivšem ministru u vladi Dragiše Cvetkovića; 5) za komesara Ministarstva prosvete Risto Jojić, profesor i bivši ministar, član Glavnog odbora demokratske stranke; 6) za komesara Ministarstva privrede (Ministarstvo poljoprivrede, šuma i ruda) postavljen je inž. Milosav Vasiljević, bivši direktor Beogradskog sajma, član Jugoslovenskog narodnog pokreta „Zbor“; 7) za komesara Ministarstva saobraćaja dr Lazar Kostić, profesor Univerziteta i član Narodne radikalne stranke; 8) za komesara Ministarstva ishrane Jeremija Protić, bivši pomoćnik ministra finansija i član Glavnog odbora Jugoslovenske narodne stranke; 9) za komesara Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja dr Stevan Ivonić, načelnik istog Ministarstva i član „Zbora“; 10) i za komesara Ministarstva građevina inž. Stanislav Josifović, pomoćnik Ministarstva građevina, kao stručnjak.²⁹

Kao što vidimo, postavljeno je svega 10 komesara, a isto toliko zamenika, koji su birani iz redova stručnjaka, mahom bivših pomoćnika ministarstava u predratnim vladama Kraljevine Jugoslavije.³⁰

Iz citiranog pregleda komesara možemo izvesti nekoliko zaključaka: prvo, da su izabrani iz redova pristalica gotovo svih ranijih građanskih političkih stranaka i grupa (osim zemljoradnika i socijalista): iz redova bivše Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ) Milana Stojadinovića
²⁸ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-120, 200/153198, Fajneov izveštaj od 20. aprila 1941; *Novo vreme*, br. 1, 16. V 1941; dr Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd, 1962, str. 33; Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd, 1970, str. 407.

³⁰ Ne zna se iz kojih razloga, ali javnost je bila obaveštena o obrazovanju Saveta komesara tek u prvom broju lista *Novo vreme*, od 16. V 1941.

U tom broju je pisalo između ostalog: „Prilikom preuzimanja vlasti vojni zapovednik u Srbiji general g. Ferster, državni savetnik g. Turner, i generalni opunomoćenik za privredu g. Nojhauzen, pozvali su izvestan broj najuglednijih državnika i političara i tom prilikom izrazili želju da se u najskorijem vremenu obrazuje domaća uprava... Zelja je nemačkih vlasti da se pozovu na rad svi oni koji svojim sposobnostima i iskrenim namerama mogu da doprinesu na obnovi normalnog života u zemlji... Na taj način, u dogovoru sa nemačkim vlastima, obrazovana je prva srpska administrativna uprava, podeljena na 10 resora. Na čelu svakog resora stoji komesar, kome je general Ferster poverio rukovodstvo pojedinih ministarstava. Komesari privrednih ministarstava radiće po direktivama g. Nojhauzena. Ostali komesari spadaju u nadležnost g. Turnera i radiće po njegovim uputstvima.“

(Aćimović, Janković i Letica); iz Narodne radikalne stranke (Kostić); iz Jevtićeve Jugoslovenske nacionalne stranke (Protić); iz Ljotičevog „Zbora“ (Vasiljević i Ivonić); iz redova Demokratske stranke (Jojić); zatim, bivši ministar u vladi Dragiše Cvetkovića (Pantić) i stručnjak (Josifović) koji nije pripadao nijednoj građanskoj političkoj partiji;³¹ drugo, među postavljenim komesarima nije bilo imena istaknutijih političara iz stare Jugoslavije, koji su se svojevremeno isticali svojom proosovinskom politikom.³² Na primer, među njima nije bilo Aleksandra Cincar-Markovića, Dimitrija Ljotića, Milana Nedića i drugih; treće, postavljanjem Milana Aćimovića na čelo Saveta komesara, a ujedno za komesara Ministarstva za unutrašnje poslove, cela ova kvislinška uprava dobij a obeležje jedne policijske administracije. Naime, komesari nisu imali nikakve samostalnosti, već su bili neposredno potčinjeni odgovarajućim odeljenjima vojnoupravnog komandanta nemačke uprave u Srbiji. Ali njihov je zadatak bio da svim sredstvima i pod pritiskom stave organe državne uprave u službu nemačke okupacije i u samom početku onemoguće svaki eventualni pokušaj otpora okupatoru. Zbog toga ne iznenađuje činjenica što je Dragi Jovanović, nemački agent iz predratnog perioda, još pre obrazovanja Saveta komesara, postavljen za upravnika grada Beograda, a Tanasije Dinić, takođe profašistički orijentisan, dobio je funkciju zamenika komesara za unutrašnje poslove, a ujedno je bio vojni referent komesarske uprave.³³

Samo petnaestak dana posle obrazovanja (16. maja 1941), Savet komesara doneo je svoj program rada, koji je emitovan preko Radio-Beograda, a objavila ga je i kvislinška novinska agencija „Rudnik“, *Novo vreme*, nemački list *Donaucajtung* i ostali kvislinški i okupacioni listovi. U jednom delu toga dokumenta pisalo je: „Odlukom vojnog zapovednika u Srbiji uspostavljena je civilna uprava u našoj zemlji i nama je povereno da vodimo pojedine struke državne uprave, u cilju očuvanja mira i reda i što brže obnove privrednog života u zemlji. Ostaju na snazi domaći zakoni po kojima će naše administrativne i sudske vlasti raditi, ukoliko ih nemačke vojne vlasti, u interesu svoje bezbednosti svojim naređenjima ne budu morale privremeno staviti van snage.

³¹ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-120, 200/153198, cit. Izveštaj Fajnea, od 29. IV 1941, Ribentropu; Boško Kostić, n. d., 20—21.

³² Najjače buržoaske stranke posle okupacije, odnosno pre izbivanja rata, bile su: Demokratska stranka, Zemljoradnička stranka, Jugoslovenska radikalna zajednica, Radikalna stranka i druge. Međutim, sve ove stranke, prestale su sa okupacijom da „žive“. Mada nisu organizovano delovale, ima podataka da su predstavnici iz gotovo svake stranke pristali uz okupatora i omogućili mu da organizuje kvislinšku vlast. Rukovodioci građanskih stranaka, npr., Milan Grol (Demokratska), Miloš Trifunović (Radikalna), Milan Gavrilović i Branko Čubrilović (Zemljoradnička), Slobodan Jovanović (Srpski kulturni klub) otišli su u emigraciju.

³³ Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Tanasija Dinića od 21. februara 1944: „Prilikom formiranja komesarske uprave, samo je Aćimović kao komesar unutrašnjih poslova dobio pomoćnika, a kasnije bili su postavljeni pomoćnici i drugim komesarima“, rečeno je u jednom delu cit. saslušanja.

3» 35

Prihvatili smo se toga teškog zadatka, u cilju da u ovom sudbonosnom vremenu pomognemo našem narodu i olakšamo njegov položaj. Verujemo da će ceo naš narod odobriti našu odluku, jer on je bio za iskrenu i lojalnu saradnju sa svojim velikim susedom, nemačkim narodom, sa kojim je bio u prijateljstvu i vazda održavao prisne privredne i kulturne veze. Što je naš narod doveden sada u ovaj položaj prema Nemačkom Rajhu, to nije bila želja Nemačkog Rajha, koji je uvek isticao prijateljske namere prema našoj otadžbini, niti je pak to krivica našeg naroda, nego je krivica nekolicine njegovih upravljača, koji su ga uveli u rat bez potrebe i protiv njegovih interesa. Rešeni da se potpuno posvetimo radu na obnovi zemlje, svesni smo odgovornosti i teškoća, koje nam stoje na putu, ali verujemo da će se uz svesrdnu pomoć svih narodnih slojeva te teškoće savladati. Potrebno je odbaciti svako politiziranje i biti svestan da nastaje novo vreme u

kojem se moraju napregnuti sve snage i podneti mnoge žrtve, da se zemlja dignu iz ruševina u kojima se nalazi.

Imamo obećanje vojnog zapovednika da će nas on u našem budućem naporu voljno i svesrdno pomoći. Mi smo mu zahvalni na ovom obećanju, kao i na izjavi da se od nas neće ništa zahtevati što bi se protivilo našoj nacionalnoj časti i dostojanstvu, da nam se saradnja u upravi poverava kao nacionalnim ljudima, da naša služba treba da bude zemlji i narodu, a prema nemačkoj upravi iskrena i lojalna. Dali smo reč da ćemo tako postupiti u ime svoje i u ime svoga naroda. Zahvalni smo na korektnom držanju nemačke vojske prema našem narodu s punim uverenjem da isto osećanje gaji ceo srpski narod.

Obraćamo se stoga Srbima, da nas pomognu u izvršavanju teškog zadatka, koji stoji pred nama... Pomažući nas, naš narod će pomoći samog sebe. Pozivamo ga da se vrati svom redovnom poslu i da bezuslovno sačuva red i mir. Pružena nam je prilika, da sami, bez ikakvih prisilnih mera, uputimo svoju zemlju novom životu. Iskoristimo priliku i prihvatimo pruženu nam ruku, sa onom visokom nacionalnom svešću, koja je naš narod krasila kroz svu njegovu istoriju."³⁴

Veći deo ovog dokumenta, odnosno deklaracije, kako su je kvislinzi nazivali, citirali smo da bi se video pravi smer akcije prve kvislinške administracije u Srbiji, iako smo duboko ubeđeni da je ona rađena po diktatu nemačkog okupatora. Karakteristično je da komesari u prvi plan ističu „da ostaju domaći zakoni“, dakle, zakoni Kraljevine Jugoslavije. Time oni obmanjuju stanovništvo Srbije i pokušavaju da kod njega smanje antiokupatorsko raspoloženje. U stvari, nemačka okupaciona vlast zadržala je na snazi zakonske propise iz stare Jugoslavije, a to je nalagalo i opšte stanje u okupiranoj Srbiji. Okupatori nisu ni želeli da oni sami donose nove propise o civilno-pravnim odnosima, jer za to nisu imali ni vremena, a očigledno ni potrebe. U „deklaraciji“ komesari posebno pozivaju narod Srbije da odobri njihovu odluku o stupanju u službu okupatora, „jer on (narod) je bio za lojalnu saradnju sa svojim velikim susedom, nemačkim narodom“. Milan Aćimović i njegova „vla-
⁵⁴ **Zb. NOR-I-2, 297—298.**

36

da" dobro su znali da je njihova odluka bila nepopularna i da će je narod osuditi. I ono što je najvažnije, kvislinzi pozivaju narod Srbije „da se vrati svom redovnom poslu i da bezuslovno sačuva red i mir“. To je bio, dakle, glavni uzrok stvaranja ovog komesarijata i njegova najvažnija dužnost.

Drugi značajniji dokument koji su komesari izdali neposredno posle stupanja na dužnost, jeste *Memorandum vlade komesara* — Aćimovića o obnovi Srbije i njenog privrednog područja pod nemačkim vojnim zapovedništvom i vrhovnom zaštitom. Memorandum je upućen 25. maja

generalu Fersteru, vojnoupravnom komandantu Srbije, i u njemu su izneti planovi Saveta komesara o tome da će obnoviti sve grane privrede u okupiranoj Srbiji i dati ih na eksploataciju nacističkoj Nemačkoj.

U uvodnom delu citiranog memoranduma rečeno je pored ostalog: „Slomom Jugoslavije usled rata na Balkanu, čije je odgovorne podstrekače i nosioce Veliki vođa nemačkog Rajha, njegova ekscelencija Adolf Hitler jasno obeležio u svom govoru pred Rajhstagom od 4. maja ove godine, srpski narod je iznenada, pošto je usred evropskog ratnog požara već više godina uživao blagodeti mira i prijateljskih privrednih i političkih odnosa sa velikim nemačkim narodom i ostalim susedima, doživeo tešku katastrofu."³⁵

Posebno je istaknut značaj poljoprivrede za nemačke okupatore i data je dinamika njenog osposobljavanja i intenziviranja u svim delovima okupirane Srbije i Banata: „Stojeći pred neophodno nužnim, još ovog proleća sprovodljivim, prilagođavanjem privrednom planu Velikog Nemačkog Rajha, napred označeni jedinstveni privredni prostor Srbije, u sastavu Velikog Nemačkog Rajha ima pre svih drugih kao najvažniju privrednu granu da unapredi, intenzivira i proširi poljoprivredu, a u okviru ove kao najvažniju da podigne do najvećeg stepena agrarnu produkciju, čime će koristiti koliko privrednim potrebama srpskog naroda, tim više i smišljenijoj i racionalno sprovedenoj privredi velikog nemačkog

naroda."³⁶

Kasnije, kada je obnovljen rad banovina i sreskih načelstava, ovi su obavješteni o sadržini citiranog memoranduma i o obavezi koju je Komesarijat dao u pogledu obnove privrede Srbije, pa se apeluje na niže upravne organe da nastoje da se što bolje obrađuju poljoprivredne kulture, kako bi se mogle zadovoljiti potrebe naroda Srbije, a u prvom redu zahtevi nemačkog okupatora.³⁷

³⁵ Arhiv SUP-a Srbije, dosije Tanasija Dinića, neregistrovano.

³⁶ Isto.

³⁷ Arhiv SR Srbije (u daljem tekstu: AS), Ministarstvo poljoprivrede, neregistrovano, br. 40-127/41.

37

OBNAVLJANJE STAROG UPRAVNOG APARATA I NJEGOVO STAVLJANJE U SLUŽBU OKUPATORA

Odmah posle konstituisanja, prva kvislinška uprava u Srbiji, preduzela je mere da se stari upravni aparat obnovi i da se ceo njegov mehanizam stavi u službu okupatora. Od toga je zavisilo izvršenje svih onih zadataka koje je Upravni štab, na čelu sa Haroldom Turnerom, postavio Savetu komesara.³⁸ Najpre su obnovljeni sudovi i tužilaštva. U Beogradu su, na primer, po nalogu Saveta komesara, počeli da rade već 1. maja 1941: Kasacioni sud, Upravni sud i stalni Izborni sud trgovačke komore; 2. maja: Okružni i Apelacioni sud za grad Beograd; 5. maja: Sreski sud za vračarski srez i Trgovački sud za grad Beograd.³⁹ „Ministarstvo pravde Saveta komesara, aktom broj 34347, naredilo je Sreskom sudu da otpočne rad. S tim u vezi, Sreski sud za grad Beograd, koji je bio smešten u Krunkoj ulici br. 13, izvestio je sve područne organe da je otpočeo rad 7. maja 1941", pisalo je u aktu Saveta komesara za prosvetu, koji je bio upućen svim prosvetnim ustanovama u Beogradu. U istom dokumentu se napominje da je Državno tužilaštvo za grad Beograd, po nalogu Feldkomandanture, odnosno upravnika grada Beograda, počelo da radi 22. aprila 1941.⁴⁰

Iz izveštaja Komesarijata za unutrašnje poslove, iz druge polovine maja 1941. saznajemo da su već u tom periodu obnovili svoj rad bano-
³⁸ Upravni štab rukovodio je svim poslovima koji su se odnosili na stanovništvo okupirane Srbije. Ovde su, dakle, spadala sva administrativna pitanja, prvenstveno održavanje reda i sigurnosti i, s tim u vezi, celokupni nadzor nad stanovništvom; kontrola saobraćaja i dr. Ovaj štab bio je, u stvari, savetodavni organ okupacionog komandanta za Srbiju, kojemu je predlagao mere radi zaštite okupatora, ali je i neposredno saobraćao sa Komandom „Jugoistok", i s nadležnim ustanovama u vladi Rajha. Jedno vreme po dolasku u Srbiju (od 20. IV do 1. V 1941), Turner je imao ulogu „zemaljske vlade", kasnije kontrolu Saveta komesara, a potom, do svog odlaska iz Beograda (7. XI 1942), nadzor nad celokupnim administrativno-upravnim aparatom vlade Milana Nedića. Razume se, sve je ovo sprovedeno preko feldkomandantura i krajskomandantura, čija su sedišta bila u Beogradu, Smederevu, Nišu i Užicu. (Opširnije o ovom vidi kod F. Culinovića, n. d., 387—404 i kod Venceslava Glišića, n. d., 15—30)

³⁹ Službeno saopštenje Trgovačke, industrijske i zanatske komore, br. 1, str. 9.

⁴⁴ AS, Ministarstvo prosvete, br. 40-127/41.

38

vine, srezovi i opštine i da su uspostavili prilične kontakte sa feldkomandanturama, krajskomandanturama i drugim nemačkim organima⁴¹

koji su bili smešteni u sedištu banovina. „Sve upravne vlasti, na celoj teritoriji vrše redovan posao izdatim naređenjima i uputstvima. Njihov se rad postepeno normalizuje. Do sada su ustanovljene banovine: u Smederevu za Dunavsku banovinu; u Nišu za Moravsku banovinu, a za Drinsku banovinu radi se na njenom uspostavljanju u Valjevu.⁴² Inače, sreska načelstva i druge policijske vlasti funkcionišu i činovništvo je na mestu. Prikupljaju se podaci svega upravnog činovništva, kako bi se po donošenju novog činovničkog statuta, na kome se radi, izvršila redukcija, odabiranje i nov plasman. Po izveštajima do sada primljenim, sve opštinske vlasti funkcionišu prema uputstvima koja su im do sada izdata. Sa zadovoljstvom se konstatuje saradnja sa nemačkim okupacionim vlastima, kako u Beogradu, tako i u celoj zemlji."⁴³

Prethodno je bio obnovljen rad sreskih načelstava u više od 110 srezova, a kasnije „ispravkom granica”, sveden je na oko 90.⁴⁴ Međutim, nije toliko važan njihov broj koliko je interesantno istaći iz kojih slojeva društva potiču ti „delioci pravde” u sreskim mestima, odnosno sreski načelnici; na koji su način postavljeni i kakva je bila sadržina njihovog rada. Na ovo poslednje pitanje već smo dobili delimičan odgovor u već citiranom izveštaju MUP-a od 22. maja 1941. u kome se sa „zadovoljstvom konstatuje saradnja sa nemačkim okupacionim vlastima, kako u Beogradu tako i u celoj zemlji”.

Međutim, kada je reč o socijalnom poreklu sreskih načelnika i njima ravnih rukovodećih organa koji su se stavili u službu okupatora, treba naglasiti da sva kvislinška pa i nemačka dokumenta govore da su na ove dužnosti predlagani uglavnom ljudi koji su i pre rata obavljali ove ili slične funkcije; zatim policijski pisari, advokati, žandarmerijski funkcioneri; visoki činovnici predratnih banovina i pojedinih ministarstava

41 Okupirana Srbija podeljena je na 4 vojnoupravne oblasti, u čijim su sedištima formirane tzv. feldkomandanture. One su uz brojeve dobile i nazive po mestima svojih sedišta. Tako je feldkomandantura u Beogradu, nosila broj 599; u Pančevu (610); Nišu (809); Uzicu (816); f. k. 610 prvobitno je bila locirana u Smederevu, sa nadležnošću za čitavu Dunavsku banovinu. Svakom feldkomandanturam rukovodio je viši oficir, redovno u rang generala ili pukovnika, uz potreban broj oficira i drugog osoblja. Na području svake feldkomandanture, osnovane su okružne komande (Kreiskommando). Aprila 1941. osnovano je — uključujući Banat — deset okružnih komandi (krajskomandantura), koje su dobile nazive prema imenima svojih sedišta. Svaka okružna komanda delila se na tzv. mesne komande (Ortskommando), a ove na manje komande garnizona (Platzkommando). Sve ove nemačke institucije izdavale su naređenja po svim pitanjima banovinama, srezovima, opštinama i žandarmerijskim stanicama u svojim sedištima.

42 Krajem maja u Valjevu je uspostavljena ispostava Drinske banovine, a sredinom juna sedište Drinske banovine prebačeno je iz Valjeva u Užice (AVII, Nća, br. 5/1-1, k. 19; i Nća, br. 19-37, Izveštaji MUP-a za maj i jun 1941).

43 AVII, Nća, br. 8/1—2, k. 19.

44 AVII, Nća, br. 5/1—1, k. 19. i Nća, br. 19-1-5, Izveštaji MUP-a krajem maja i početkom juna.

39

Kraljevine Jugoslavije i mnogi drugi, koji su se u bivšem upravnom aparatu afirmisali kao borci protiv komunista i njihovih simpatizera. Ovo im je bila prilika da još intenzivnije nastave svoj kontrarevolucionarni rad. „Odnos Aćimovićevih komesara i celokupnog upravnog aparata prema okupacionim organima bio je odnos potpune potčinjenosti. Svako ministarstvo bilo je podređeno odgovarajućem odeljenju i upravnom štabu komandanta Srbije, na čijem se čelu nalazio viši nemački činovnik.”⁴⁵ „Taj činovnik bio je kontrolni i Turneru odgovorni organ za rad dotičnog Ministarstva. On je davao smernice za rad, jednom rečju, upravljao preko kvislinškog Ministarstva, koje nije imalo nikakve samostalnosti.”⁴⁶

Koliko je Savet komesara bio u podređenom položaju prema okupacionim vlastima u Srbiji, govori i izjava Georga Kisela, Turnerovog zamenika, na saslušanju 25. oktobra 1946. Na osnovu te izjave saznajemo da je predlog za postavljanje sreskih načelnika davao lično Milan Aćimović. Dalji postupak je bio sledeći: oficir za vezu Upravnog štaba Vajman davao je te predloge i svoje mišljenje SIPO-u da oceni ličnost predloženog kandidata i tek onda je moglo doći do postavljenja.⁴⁷

Banovinske uprave, sreska načelstva i opštine stajali su pod neposrednom kontrolom feldkomandatura, krajskomandatura, orskomandatura i drugih okupacionih organa. To se vidi između ostalog i iz izveštaja bana Drinske banovine, koji je 24. juna upućen Savetu komesara:

„Dolaskom nemačkih trupa u našu zemlju sve su upravne vlasti morale prema naredbi nemačkih mesnih komandanata da se stave sa njima u službeni kontakt, da izvršavaju mnoga njihova naređenja, čime su se poslovi ovih vlasti proširili i uvećali do maksimalnih razmera. Sva sreska načelstva morala su da se angažuju sa najvećom energijom radi oduzimanja od naroda i sabiranja vojnog i civilnog oružja na svome području i da to oružje predaju nemačkim vlastima.”⁴⁸

Gotovo svi funkcioneri iz kvislinškog aparata, od Ministarstava do opština, nastojali su da okupacione vlasti steknu o njima što bolji utisak, pa su tako svoje postupke, govore i izjave podešavali. Tako je, na

⁴⁵ J. Marjanović, *Ustanak*, 34.

⁴⁶ P. Višnjčić, n. d., 87.

⁴⁷ AVII, NA 27-5-3. — Tanasije Dinić u citiranom saopštenju daje nešto drukčiju verziju organizovanja unutrašnje uprave u Srbiji: „Slanjem inspektora MUP-a u unutrašnjost Srbije da konstatuju postojeće stanje, sa širokim ovlašćenjima da mogu odmah formirati sreska načelstva i postavljati na njihovom čelu načelnika od najpogodnijih ljudi iz reda činovnika, kao i opštinske uprave sa postavljanjem predsednika opština... Napominjem samo to da su sreska načelstva i opštinske uprave ranije postojale pa su ratom bile dezorganizovane, tako, da ovo nije bilo neko novo postavljanje, već oživljavanje i uspostavljanje starih načelstava i opštinskih uprava s manjim izmenama.” (Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano, zapisnik o saslušanju od 21. II 1946). — Verovatno da su po Dinićevoj verziji tako obnavljana sreska načelstva i opštine, ali kasnije kada je uspostavljena unutrašnja uprava i kada su pojedinci smenjivani i novi postavljeni radilo se onako kako to dobro obavešteni Kisel navodi.

⁴⁸ AVII, Nća, br. 19-2-6.

40

primer, Milan Aćimović, u više navrata tokom maja davao preko radija i štampe izjave o svojoj lojalnosti prema okupatoru i pozivao stanovništvo Srbije da ga sledi. U govoru preko radija od 25. maja 1941, predsednik Saveta komesara i komesar za unutrašnje poslove je izjavio:

„I ako budemo umeli da se pravilno opredelimo, da se potpuno posvetimo radu za opšte dobro, uveren sam da ćemo zaista uspeti da ponovo sagradimo svoj narodni dom, kako bi sutra u novom evropskom poretku koji se stvara pod okriljem moćnog Nemačkog Rajha, zauzeli ono mesto koje nam prema našoj snazi i vrednosti pripada. Uveren sam da će nas u svim tim našim nastojanjima i naporima Nemačka i njeni predstavnici svesrdno pomoći, čime će se još jednom na delu potvrditi da je prijateljska saradnja sa Nemačkom bila i da ostaje za naš narod najbolja i jedina politika.”⁴⁹

Samo tri dana kasnije, u izveštaju Banske uprave Moravske banovine za period od 1. do 15. maja 1941. pisalo je pored ostalog: „Za označeno vreme Banska uprava se, kao i sve područne mi vlasti, starala u prvom redu da se održi što je moguće bolji kontakt sa predstavnicima nemačke vojne sile i istovremeno da se uspostavi i očuva red i bezbednost.”

⁵⁰

Potpunu ograničenost u ovlašćenjima kvislinških organa, uočili su mnogi funkcioneri kvislinškog aparata, viši činovnici, pojedini komandanti žandarmerije, policije, mnogi sreski načelnici pa, razume se, i pojedini i najbliži saradnici Milana Aćimovića. U memorandumu koji su podneli Savetu komesara 23. avgusta 1941. komesari inž. Milosav Vasiljević, dr Stevan Ivonić, s Ivonićevim pomoćnikom Darkom Petrovićem, oni kao jedan od uzroka neefikasnosti Saveta komesara i državne uprave uopšte navode ograničenje nadležnosti, pa kao argumente ističu i sledeće: „U praksi, okupaciona nemačka vlast nije odredila stvarne granice nadležnosti te srpske vlasti, tako da praktično srpska vlast nije imala svoj isključivi krug nadležnosti, već se okupaciona vlast mogla svakog trenutka i u svaku stvar umešati, preko koga bilo svog organa. Praktično je, usled toga, još pre 22. juna postojala samo autonomija naše vlasti, ali bez snage i života. Vlast je stvarno postojala samo tamo gde je bilo nemačkih trupa.”⁵¹

Izneli smo više primer a da bismo pokazali i dokazali kome je služila tzv. vlada komesara; da li srpskom narodu ili okupatoru; kakva su bila njena ovlašćenja i, na kraju, da bi se videlo da je obnovljeni stari državni aparat postao sastavni deo nemačkog mehanizma okupacije u Srbiji. A upravo to su okupatori i želeli.

⁴⁹ *Novo vreme*, 26. V 1941.

⁵⁰ AVII, Nća, reg. br. 19-1-33. — U izveštaju Uprave grada Beograda (UGB) za period od 26. V do 12. VI 1941. govori se o besprekornoj saradnji sa okupacionim vlastima: „Uopšte, u pogledu uzajamnog poslovanja između UGB i nemačkih vlasti vladala je potpuna saglasnost i koordinacija, tako da su svi potrebni poslovi svršavani odmah, bez ikakvog zastoja, te u tom pogledu

nije bilo niti kakve reklamacije, niti kakve zamerke ili prigovora ma sa koje strane" (AVII, Nća, br. 19-1-49/23).

⁵¹ AVII, Nća, br. 19-3-2.

41

Paralelno sa obnavljanjem upravnog aparata, Savet komesara, po nalogu nemačkih okupacionih vlasti, obnovio je žandarmeriju, policiju i druge institucije „čuvara reda i mira". Kako je i raniji (predratni) sistem rada upravnih organa u Kraljevini Jugoslaviji umnogome bio povezan sa delovanjem žandarmerije, odmah po uspostavljanju Komesarijata postavilo se pitanje njenog obnavljanja, naoružavanja i stavljanja u službu nemačke okupacione uprave.

Na osnovu uputstava Ministarstva unutrašnjih poslova, do sredine maja 1941. na dužnost se javilo 1.779 žandarma i 153 aktivna žandarmerijska oficira. Odmah posle toga privremeno su formirani štabovi Dunavskog i Drinskog žandarmerijskog puka i mnoge žandarmerijske čete, sa svojim vodovima i žandarmerijskim stanicama.⁵² Dvadeset drugog juna bila je uspostavljena i Komanda kvislinške srpske žandarmerije, na čijem je čelu bio od tog datuma do 12. septembra 1941. u svojstvu v.d. komandanta potpukovnik Jovan P. Trišić, a posle njega, do marta 1942, ovu dužnost je obavljao general Stevan Radovanović.⁵³ Kao čuvare „reda i mira", Savet komesara odmah je pozvao u pomoć i policijske organe. Još iz Kraljevine Jugoslavije, gde je imala zadatak da suzbija komunizam, nasleđena je Uprava grada Beograda i njoj podređena Specijalna policija. Napominjemo da je u uslovima okupacije, ovaj organ kvislinške uprave bio najverniji saradnik okupatora.

Specijalnoj policiji bila su čak proširena ovlašćenja. Imala je zadatak da na celoj teritoriji okupirane Srbije preduzima najsurovije mere protiv KPJ i njenih organizacija.⁵³³ Milan Aćimović, Dragi Jovanović, Svetozar Ceka Đorđević, Miloš Banković, funkcioneri Ministarstva, agenti: Svetozar Vujković, Boško Bećarević, Đorđe Kosmajac, Gubarev, i mnogi drugi zalagali su se svim sredstvima i pomagali nemačkim organima radi uspostavljanja i učvršćenja okupacionog sistema vladavine. Sredinom maja 1941, pri upravi grada Beograda bio je formiran poseban odred od 55 agenata, a već u junu 1941. u Beogradu je radilo 210 agenata. Međutim, radi otkrivanja partijskih i skojevskih organizacija i drugih institucija NOP-a bio je angažovan znatan broj žandarma, raspoređenih

⁵² J. Marjanović, *Ustanak*, 38.

⁵³ Jovan P. Trišić, *O Milanu Nediću*, Windsor, ont, Canada, str. 8.

⁵³³ Komandant Feldkomandanture u Beogradu, u svom izveštaju od 14.

jula 1941, daje visoku ocenu beogradske policije i njenog šefa Dragog Jovanovića. „Policija je ovde, s obzirom na ličnost šefa javne bezbednosti, u najboljim rukama. U prvim danima svoga rada naredio sam ponovo njeno organizovanje i ona je stalno pod mojim nadzorom. I oficiri drugih komandi u više navrata povoljno su se preda mnom izražavali o njoj. Njena jačina iznosi 858 ljudi. Naoružanje policije vršio sam metodično i, kao znak poverenja, na j pre sam je snabdeo vojničkim noževima, kojima su zamenjene gumene palice. A oficirima su date sablje. Postepeno snabdevanje puškama i pištoljima je sprovedeno, ukoliko se do njih moglo doći bez pomoći sa strane. Koliko se iz Beograda žandarmi stalno uzimaju, mada se ove dve čete veoma mnogo angažuju, to je srpska policija u mnogim slučajevima najpouzdanije sredstvo za održavanje reda. To je slučaj naročito od kada se na njenom čelu nalazi sadašnji šef javne bezbednosti" (Zb. NOR, XII-1, 205).

42

u gradu, zatim, nemačka obaveštajna služba (Gestapo) i jedan broj nemačkih policijskih bataljona.⁵⁴

O ponovnom uspostavljanju žandarmerije i njenom radu, kao i o prilikama na teritoriji Loznica — Valjevo — Čačak — Sjenica — Prijepolje — Višegrad, komandant 60. pešadijske nemačke divizije Eberhardt šalje 17. maja 1941. poverljiv izveštaj Višoj vojnoj komandi 65 za naročitu upotrebu, u kome se navodi: „Žandarmerija je u srpskim oblastima uspostavljena. Ona je ovlašćena da nosi oružje. Njena je dužnost da se stara o miru i sigurnosti naroda na selu u slučaju prijavljenih uznemirenja od strane bande. Tek kada njena snaga ne bude dovoljna, dolazi u pitanje upotreba jedinica. Dok god se žandarmerija lojalno odnosi, umesno je da se široko upotrebljava i potpomaže. Ali se ona mora strožije nadgledati u pogledu manje političke pouzdanosti."⁵⁵

U istom izveštaju govori se o delovanju tzv. vlade komesara na području okupirane Srbije, pa se naglašava: „Uprava se u srpskim oblastima ponovo izgrađuje. Rukovodstvo ove izgradnje pripada komandaturama (feldkomandanturi Užice, ortskomandanturi Šabac i Kos. Mitrovica), koje je ovde postavio vojni zapovednik Srbije. Sve mere koje preduzimaju trupe u pogledu odnosa prema civilnom stanovništvu, moraju prethodno biti sporazumno utvrđene s ovim komandaturama, da bi se izbegle protivrečne naredbe.”⁵⁶

Još detaljnije podatke o uspostavljanju žandarmerije i njenoj aktivnosti, nalazimo u izveštaju Komesarijata unutrašnjih poslova od 22. maja 1941. godine: „Posle 6. aprila celokupna žandarmerija povlačila se zajedno sa vojskom po naredbi tadašnjih vojnih vlasti. Usled ovoga, mnoge kasarne, a naročito žandarmerijske stanice po zemlji su opljačkane, a mnoge i ruinirane. Od dolaska nemačkih trupa, međutim, donekle, uz blagonaklonu saradnju nemačkih vlasti, žandarmerija se ubrzo formira, reorganizuje i dovodi u sklad sa današnjim potrebama. Do sada je potpuno uspostavljena vlast žandarmerije u Moravskoj banovini, a na ostalom delu teritorije, posao se intenzivno nastavlja i mimo izvesnih

⁵⁴ AVII, Nca, reg. br. 29-2-56, Izveštaj MUP-a za jun 1941. — Na stanovništvo Srbije okupatori i kvislinška policija vršili su sve žešći pritisak. U potvrdu toga govori i podatak da je samo u Beogradu, 27. juna 1941, bilo 878 policijskih stražara i nadzornih činovnika policijske straže i 240 agenata raspoređenih u raznim nadležstvima i ustanovama. Trebalo je da oni prate razgovore i kretanje sumnjivih i da o tome obaveštavaju nadležne. Bivše aktivne žandrame UGB je ponovo vratio u službu, te su i oni morali da učestvuju u progonu komunista i njihovih simpatizera (dr Jovan Marjanović, *Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi — Beograd*, Beograd, 1964, str. 36 (u daljem tekstu: *Beograd*).

⁵⁵ AVII, NA, k. 9-II, reg. br. 1/17. — General Šreder izvestio je višu komandu aktom od 22. juna 1941, u kome je pisalo i ovo: „Naredio sam pojačanu upotrebu srpskih policijskih i žandarmerijskih organa. Njih treba pomagati u svakom smislu. Oni će se obraćati neposredno potčinjenim mi organima i trupnim jedinicama, kad nastane opasnost, tj. kad mesni zapovednik srpskih policijskih snaga bude smatrao da nije više gospodar situacije” (Zb. NOR, 1-1, 340).

⁵⁶ AVII, NA, k. 9-II, reg. br. 1/17.

43

poteškoća (veći broj ljudstva nego što je potrebno, nedovoljno naoružanje i si.). Nemačke vlasti odnose se uglavnom prijateljski prema žandarmeriji i u više konkretnih slučajeva konstatovana je neophodna saradnja.”

⁵⁷

Iz navedenih primera vidi se da su okupacione vlasti, uz pomoć kvislinške uprave u Srbiji, za nepunih mesec dana obnovile policiju i žandarmeriju, a već u junu i julu 1941. ove službe su i dalje dopunjavane, organizovane i proširivane. Prikupljanje na jednom mestu u relativno kratkom periodu znatnog broja žandarma postignuto je na više načina. Jedan od njih, možda čak najefikasniji, bilo je mobilisanje većeg broja bivših pripadnika žandarmerije, policije, oficira i podoficira bivše jugoslovenske vojske, koje su sproveli okupatori i kvislinška vlada. Nije bio mali broj i onih koji su stupali u žandarmerijsko-policijsku službu iz materijalnih razloga. Jer, s obzirom na uslove okupacije, ova služba je, ipak, bila relativno dobro plaćena, a imala je i mnoge druge benefičije. Pored sve opreznosti i nepoverenja prema kvislinškim organima, okupatori, ipak, početkom juna počinju davati oružje domaćoj žandarmeriji. Zabeleženo je, na primer, da je Uprava grada Beograda početkom juna dobila 100 pušaka, 1.000 metaka, 1.000 bajoneta i druge vojničke opreme.⁵⁸ Na taj način je žandarmerija postala ne samo obnovljena oružana snaga starog društvenog aparata već i oružana snaga okupacione nemačke mašine. Kao takva, žandarmerija je bila izvršni organ Saveta komesara. Njen prvi zadatak bio je da od stanovništva Srbije prikuplja oružje za okupatora; pomaže pri popisu vojnih obveznika; sprovodi i hapsi „neposlušne” među njima, i mnogi drugi slični zadaci.

⁵⁷ AVII, br. 8/1—2, k. 19. — Petar Trišić navodi da je u kratkom aprilskom ratu poginulo dosta žandarma i daje svoju verziju (ukoliko je ona tačna) 0 uspostavljanju žandarmerije, pa kaže: „Posle kapitulacije i žandarmerija je bila razoružana kao i sve ostale vojske. Mnogi žandarmi i žandarmerijski oficiri

oterani su u zarobljeništvo... Pošto je cela Srbija bila okupirana još pre kapitulacije, to su i sve žandarmerijske stanice bile napuštene i opljačkane, te kada su se razoružani žandarmi vraćali na stanice, nisu u njima našli ništa. Broj žandarmerijskih stanica pod okupacijom bio je dovoljan, ali šta je vredan broj kada, na pr., na stanici ima 10—15 žandarmerijskih, a svega 5—8 pušaka, i to svega po 5—10 metaka. Nemci su u početku lagali da nemaju oružja ili su na druge razne načine zavaravali samo da ne daju oružje i tek su docnije postepeno počeli da daju i to samo puške i vrlo ograničen broj municije" (P. Trišić, n. d., 89). — Kako je organizovana žandarmerija po okruzima, čitamo u izveštaju MUP-a za maj 1941: „Provedena je organizacija leskovačke, šabačke, smederevačke, kragujevačke, prokupačke i čačanske žandarmerijske čete. Formirani vodovi u Vladičinom Hanu i Staroj Pazovi, a privremeno dopunski polubataljon u Beogradu" (AVII, Nća, br. 19-1-5). — U junu MUP navodi: „Uspostavljene su žandarmerijske čete u Negotinu i Velikoj Kikindi, 1 žandarmerijski vodovi u Mionici, Kragujevcu, Rudniku, Novom Bečeju, Kovačici, Paraćinu, Rekovcu, Kladovu, Kosjeriću i Čajetini i određena im je teritorijalna nadležnost... Ustrojena je nova žand. stanica Vlaška u sastavu beogradske žand. čete" (AVII, Nća, br. 19-1-37). U julu se žandarmerija dalje razvila, pa je, npr., samo u Moravskoj banovini 19. jula bilo 9 četa, 28 vodova i 157 žandarmerijskih stanica (AVII, Nća, br. 1a-1-23).
58 AVII, Nća, br. 19-1-30. Izveštaj Odeljenja javne bezbednosti MUP-a za period od 1—8. VI 1941.

44

Prema tome, žandarmerija je oružjem obezbeđivala izvršenje naredaba okupatora, i to je bio njen primarni zadatak. Sekundarna je bila druga strana njene delatnosti — da „održava red i mir u zemlji"; da bdi nad imovinom građana, da se bori protiv „zločina" i pljačke pojedinih lica. Objektivno gledajući, kvislinška žandarmerija je potpomagala pljačku koju je vršio okupator; pomagala je zločine okupatora, a nekad je i sama u njima učestvovala, streljajući srpsko stanovništvo i boreći se sa oružjem protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Ovo joj je u kasnijem periodu okupacije bio jedan od glavnih zadataka, a možda i najglavniji, naročito od marta 1942, kada je žandarmerija reorganizovana u Srpsku državnu stražu.⁵⁸

58 U mesečnom izveštaju komandnog štaba komandanta Srbije od 5. oktobra 1941. navodi se pomoć žandarmerije u čuvanju železničkih pruga. Za osiguranje železničkih linija na području Srbije, bila je upotrebljena naoružana srpska žandarmerija... Srpske železničke stanice (300) naoružane su sa po 3 puške i 20 metaka, a 600 čuvara pruge sa po 1 puškom i 50 metaka. Osim toga, na železničkoj pruzi Beograd—Palanka—Niš, angažovano je 500 srpskih žandarmerijskih sa puškama, 30 mitraljeza i 500 ručnih bombi. Zatim je trupa jačine oko 1 bataljona, raspoređena po stražama od 1 voda, preuzela zaštitu pomenute železničke linije (Beograd—Palanka—Niš).

45

GLAVNI ZADACI SAVETA KOMESARA

Zadaci Saveta komesara bili su uglavnom dvovrsni: administrativno-politički i upravno-ekonomski. U prvom slučaju Komesarijatu je stavljeno u zadatak da u zemlji zavede red i mir. Znači, neophodno je bilo izvršiti pacifikaciju okupirane teritorije Srbije, jer nemačke okupacione vlasti to nisu ni želele, a nisu imale ni vremena jer su se intenzivno pripremale za napad na Sovjetski Savez. Ma koliko da su Nemci svojim naredbama, uredbama, plakatima, preko radija i kvislinške štampe pretili stanovništvu da sačuva red i mir, da bude lojalno prema nemačkim okupatorima, čak i u najužem štabu nemačke okupacione Komande za Srbiju bilo je jasno da antiokupatorsko raspoloženje stanovništva raste i da se ovde-onda javlja i po neka akcija, odnosno sabotaža, iako oružani ustanak u Srbiji nije još počeo, već je to bila samo jedna faza njegovih priprema.

U vezi sa akcijom koju su 10. maja 1941. izveli pripadnici NOP-a u Beogradu, kojom prilikom je oštećen veliki telefonski kabl na Savskom mostu sa zemunske strane, vojnoupravni komandant u Srbiji uputio je 16. maja Milanu Acimoviću oštro upozorenje:⁶⁰ „U međuvremenu, takođe, i Vama poznati slučaj teške sabotaže na vojna postrojenja daje mi povod za sledeće osnovne konstatacije. Kao odgovorni komandant za područje Nemačkog Rajha, nisam voljan pustiti da prođe bez odmazde ni najmanji akt sabotaže, i ja ću iz toga razloga nastupiti najbezobzirnijim sredstvima, još od samog početka protiv takvih pojava. S obzirom

na s Vaše strane date mi izjave lojalnosti i na do sada prikazanoj volji da prema meni ovu lojalnost potvrdite u praksi, mnogo bih žalio za ovakav postupak. Jedino s obzirom na ovu činjenicu, hoću u ovom slučaju da odustanem od jedne prisilne teške kontribucije i najpre naređujem da za vreme od 14 dana stanovnici grada Beograd—Zemun, sastavljeni od svih narodnosnih grupa, pod kontrolom srpskih policijskih organa dan i noć čuvaju kablove i da se objavi stanovništvu da u ponovnom slučaju, pored ove kazne, biće primenjene prema celokupnom stanovništvu najteže kontribucije. Naređenja o izvršenju prednjeg sleduju."⁶¹
⁸⁰ AVII, NAV-N-T-501, rol. 245, s. 287—300, *Izveštaj Beogradske feldkomandanture*.
⁸¹ AVII, NA, reg. br. 17/1, 1.17; Zb. NOR XII-1, 133.

46

Međutim, već početkom juna 1941. na čelo okupacione nemačke vlasti u Srbiji dolazi novi vojnoupravni komandant — general Šreder. U opširnom pismu koje mu je uputio, Savet komesara izražava dobrodošlicu svom pretpostavljenom; daje izjavu lojalnosti, ali ga istovremeno moli da zaštiti srpsko stanovništvo na teritoriji van granica Srbije. Osnov propagande koju je sprovodio Milan Aćimović, odnosno njegova vlada i drugi najreakcionarniji krugovi u Srbiji u kasnijem periodu, bila je u tome da za stradanje srpskog življa nisu krivi Nemačka, Italija i fašizam, već Hrvati, Mađari, Bugari, Albanci i drugi. Na istoj liniji naći će se kasnije i Milan Nedić, a to će biti propagandni manevar i četničkog pokreta Draže Mihailovića. U jednom delu citiranog pisma Saveta komesara rečeno je i ovo: „Kada je po kapitulaciji jugoslovenske vojske Nemačka vojna uprava odlučila da područje Srbije izdvoji i da na istom vaspostavi srpsku upravu pod svojim vrhovnim rukovođenjem i nadzorom, sve su se srpske političke grupe, koje su ostale u zemlji, voljno odazvale pozivu nemačke vojne uprave da obrazuju civilnu upravu u zemlji. Sastavljena iz raznih političkih grupa, ova civilna uprava jednodušna je u shvatanju da su prijateljski odnosi srpskog naroda prema nemačkom jedna istorijska nužnost, i da je lojalna saradnja sa nemačkom vojnom upravom uslov za održavanje srpskog naroda.”⁶²

U istom dokumentu Savet komesara posebno apeluje na vojnoupravnog komandanta Srbije da spreči fizičko i ekonomsko uništenje srpskog stanovništva van granica Srbije: „Tom poslu, ekonomskom uništenju i istrebljenju Srba, nisu se posvetili neodgovorni pojedinci, već to javno proklamuju i kao cilj svoje politike obeležavaju zvanični predstavnici u tim krajevima.... Na žalost, obruč se sve više steže, prostor na kome se pod zaštitom nemačke vojne uprave srpskom narodu pruža mogućnost za opstanak, sve se više sužava. Hrvatska država doprla je na prag Beograda, Albanija sa juga zahvatila je kolevku srpske slave i veličine: Kosovo, Metohiju, Rašku. Bugari su na domaku Niša. Mađarima tek što nije ustupljen Banat. Najzad se sa svojim pretenzijama javlja i Rumunija i pvela je opsežnu akciju za ocepđenje srpskih krajeva od Negotina i Zaječara do Požarevca.”⁸³

Kao što vidimo, Milan Aćimović, sa svojim saradnicima, smogao je toliko snage pa i hrabrosti da osudi postupke svojih suseda, a to se indirektno i Nemcima prebacivalo. Činjenica je da je stanovništvo srpske nacionalnosti proganjano u svim delovima okupirane Jugoslavije; da su nad njim vršeni nezapamćeni zločini; da su izbeglice svakodnevno pristizale u Srbiju pričajući o zločinima ustaša, mađarskih i bugarskih okupatora i mnogih drugih nacionalističkih i šovinističkih elemenata koje su okupacione vlasti podstrekivale na pokolj da bi same lakše upravljale. Bez obzira na sve ovo, pitanje je koliko je kvislinška uprava u Srbiji bila zabrinuta zbog ovih problema. Neosporno je da su joj izbeglice, i to ne samo srpske, stvarale mnogo teškoća. Ali se u njenom
⁶² AVII, Nća, br. 11/1-1, 1.1a, *dokument je bez datuma, ali čini se da potiče iz prve polovine juna*.

⁸³ Isto.

47

pismu krije i nešto drugo. Naime, žed za proširenjem granica Srbije, ono za šta će se neprekidno zalagati Milan Nedić i njegova vlada, a to će u izvesnoj meri podupirati i Herman Nojbaher, specijalni opunomoćenik ministra spoljnih poslova Rajha za Jugoistok, čije je sedište od

avgusta 1943. bilo baš u Beogradu.

Da je ova naša konstatacija tačna, svedoči i Memorandum Saveta komesara od kraja juna 1941, koji je ponovo upućen vojnom komandantu Srbije, generalu Srederu, u kome se istorijski analizira svaka jugoslovenska pokrajina: Srbija, Hrvatska, Srem, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Sandžak, Kosovo, Makedonija itd. Navode se podaci o procentu srpskog življa u ovim krajevima, a ujedno se zahteva da znatan deo ovih krajeva bude uključen u jedinstvenu srpsku državu u okviru Rajha: „U bivšoj Hrvatskoj banovini“, pisalo je u uvodnom delu memoranduma, „već je bilo preko 1 milion Srba. Ako je to tačno, da bi se Hrvatskoj državi pridodao još više od jedan milion Srba, to bi značilo da 30% našeg naroda treba da bude nezadovoljno. Ako se tome doda još dosta veliki broj Srba koji konstantno žive u Sandžaku i Crnoj Gori i južnoj Srbiji, kao i grupa od 100.000 u Hrvatskom primorju, to bi značilo da se taj procenat povećava na više od 45%. Za izgradnju Jugoistoka i njegovog preuređenja, to ne bi bio jedan dobar put, jer čak i njegove najviše svetkovine Skoplje i K. Polje, nisu još obuhvaćene u prostor koji stoji na raspoloženju srpskom narodu. Iz svih tih razloga, uzimajući u obzir i shvatajući potpuno položaj jednog poraženog naroda, bilo bi potrebno, ipak, dati srpskom narodu njegove vekovne etnografske granice. U njima bi on, kao vredan i veran član jugoistočno-balkanske zajednice, sigurno uspešno izvršio i svoju opštu, privrednu dužnost i dao odgovarajući doprinos novoj Evropi.“

Posebno se Aćimović sa svojim komesarima zalaže da Srbiji pripadne Srem: „U granicama Srema, prema popisu od 1931. godine, ukupno je bilo 272.000 stanovnika, od kojih Srba — pravoslavni 172.000 ili skoro 64%; Nemaca oko 45.000, a Hrvata manje od 25.000. Što se tiče privrednih veza i geografskog položaja, dovoljno je pogledati na kartu i odmah će se uočiti velika blizina Beogradu i ogromna udaljenost Zagreba.“⁶⁴

64 AVII, br. 4/1—13, k. 19. — U vezi sa Sremom u memorandumu je rečeno i ovo: „Prema tome, ni po istoriji, ni po statistici, ni po saobraćajno-privrednim razlozima, Hrvati nemaju nikakvih prava preko granice koju su sami povukli odlukom ovog Sabora iz 1941. Velikonemački Rajh, koji na Balkanu nema nikakvih teritorijalnih pretenzija, nego u izgradnji novog evropskog poretka želi mir, red i stabilnost, ne može želeći stvaranje takve hrvatske države u kojoj bi Hrvati, prema svesnim borbenim Srbima i drugim stanovnicima, predstavljali manjinu ili u najboljem slučaju jedva polovinu svog stanovništva. Takva državna konstrukcija ne bi imala nikakve životne snage. U njoj bi bili izdati Hrvatima baš oni Srbi koji su vekovima u prijateljskoj i vernoj saradnji sa Nemicima... U granicama koje ima Hrvatska — po današnjoj demarkacionoj liniji — Hrvata ima oko 2,600.000, prema 2,300.000 Srba, 850.000 Muslimana, 300.000 Nemaca. Hrvati su, dakle, svega 43% od sveg stanovništva.“

48

Na kraju su izneti „argumenti“ da bi trebalo Kosovo, Sandžak, Drenica i Metohija da pripadnu Srbiji, „koji su takođe puni spomenika srpske srednjovekovne snage i veličine“.

„Iz svega izloženog, a u interesu stvaranja mira i reda na Balkanu i polaganja osnova za krajnje sređivanje odnosa među balkanskim narodima, nameće se potreba da se srpskom narodu stvori takva državna celina koja bi obuhvatila jezgro srpskog naroda gde je on u apsolutnoj ili pretežnoj većini. To je oblast severno od reke Pčinje; od Velesa, na jugu, do iznad Novog Sada, na severu; od stare granice Bugarske, na istoku, do Korduna i Like, na zapadu. Tome bi se imali dodati, iz neophodnih potreba ekonomskog života, dolina Vardara ispod Velesa i izlaz na Jadransko more preko doline Neretve.“⁶⁵

Očigledno je da su Aćimović i njegovi komesari bili u velikoj zabludi, jer oni traže „Veliku Srbiju“, maltene, teritoriju nešto manju nego što je bila teritorija Kraljevine Jugoslavije. A poznata je činjenica da je upravo Nemicima bilo u interesu iz dva osnovna razloga da rascepkaju teritoriju Jugoslavije: prvo, zbog toga da bi stanovništvo okupirane teritorije mogli lakše da drže u pokornosti i na taj način lakše eksploatišu privredna i druga bogatstva Jugoslavije; drugo, prilikom stvaranja planova za napad na Jugoslaviju, Hitler je obećao po

deo te privlačne jugoslovenske teritorije svojim saveznicima: Italijanima, Bugarima, Mađarima i drugima, čije su pretenzije na nju postojale još odranije. Međutim, sigurno je da Nemci, niti, pak, njihovi saveznici, nisu znali na kakav će otpor stanovništva Jugoslavije naići njihova okupacija. Naši narodi su vekovima kroz svoju istoriju znali da cene slobodu; da se u mnogim, gotovo bezizlaznim situacijama prihvataju oružja i bore protiv porobljivača. Tako je bilo i u toku drugog svetskog rata.

Iz citiranog memoranduma vidi se, pored ostalog, i to da je takozvana vlada komesara, čim je uz pomoć nemačkih okupacionih vlasti obnovila banovine, srezove, opštine, policiju i druge organe uprave, došla na ideju da od nemačkog vojnoupravnog komandanta zatraži pomeranje granica Srbije na račun njenih suseda. Ta ideja, najblaže rečeno, bila je utopija, dakle, pretenzija, koja nije bila zasnovana ni na kakvim realnim osnovama. Dovoljno je pogledati šta traže komesari; koje sve " Kao nap. 64. — U zaključku citiranog memoranduma rečeno je sledeće: „Slobodni smo zbog toga obratiti svu pažnju na ove činjenice, kao i da umolimo da se one dostave i na najviše mesto radi blagonaklonog rešenja. Mi mislimo da bi to bilo ne samo u interesu srpskog naroda nego i celog Jugoistoka i, tako isto, Nemačkog Rajha, da se ovaj prostor na pravilan i celishodan način uredi i ekonomski, kao i u svakom drugom pogledu uključi u sistem, na kome Nemački Rajh sada u Evropi radi... Mi bismo opet svim silama nastojali da srpski narod, zavađen stranom propagandom i ljudima u službi tuđih internacionalističkih organizacija, uputimo putem istinski poštene i iskrene saradnje prema Nemačkom Rajhu i da u njemu prevladaju ljudi i grupe koji su se i ranije zalagali za najprisnije prijateljstvo sa velikim nemačkim narodom. Potpuno i odavno ubeđeni u neophodnost najboljnijeg naslanjanja na nemački Rajh, mi molimo da se omogući okupljanje srpskog naroda na teritoriji koja mu pripada, da bismo čitav naš narod uključili u novi poredak koji će biti pod vodstvom Velikog Nemačkog Rajha."

4 Kontrarevolucija u Srbiji 1 49

delove žele da stave pod svoju upravu: Srem, znatan deo NDH (deo Bosne i Hercegovine); izlazak na Jadransko more, Kosovo, znatan deo Makedonije i niz drugih delova okupirane Jugoslavije.

Iako su komesari u zaključnom delu citiranog memoranduma zahtevali da se njihovi predlozi u nemačkoj okupacionoj upravi u Beogradu „svestrano razmotre“, da im se „obradi maksimalna pažnja“, kao i to da se „dostave i na *najviše mesto* radi blagovremenog rešenja“ (očigledno su insistirali da se njihovi zahtevi upute Ribentropu i Hitleru), ceo ovaj dokument ostao je samo mrtvo slovo na papiru. Njega je pregledao jedino Turner i njegov zamenik Kisel, koji nisu našli za shodno ni da obaveste vojnoupravnog komandanta Šredera. Sve što su oni preduzeli, bilo je to da su pozvali na razgovor Milana Aćimovića i upozorili ga da ubuduće ne pravi ovakve ispade. Jer, kako je u vezi s ovim kasnije izjavio Harold Turner, „komesari očigledno nisu shvatili situaciju u kojoj se nalaze, niti dužnosti koje su im poverene“.

Iz svega ovog vidi se da Nemci nisu dozvoljavali⁶⁶ Milanu Aćimoviću, pa ni kasnije Nediću, da se bavi „krupnijim političkim pitanjima“, kao što su ona izložena u Memorandumu komesara od kraja juna 1941. Oni su stalno insistirali na tome da se izvršavaju njihove naredbe, sprovode njihove uredbe i druga okupaciona akta. Jedna od prvih naredbi, za koju su Nemci tražili da se Komesarijat maksimalno angažuje, jeste sakupljanje zaostalog oružja stare jugoslovenske vojske, kao i drugog oružja u posedu privatnih lica, uključujući i sve vrste lovačkog oružja. Iako su ovu naredbu sprovodile feldkomandanture i krajskomandanture, kvislinška uprava, počev od Komesarijata, preko sreskih načelstava, sve do opština, bila je maksimalno angažovana.⁶⁷

Ocenjujući političku situaciju u Srbiji tokom maja, Nemci su u jednom svom izveštaju konstatovali, pored ostalog, i sledeće: „Po gradovima i većim mestima vlada potpun mir. Stanovništvo se dosad držalo veoma povučeno. Ono je bilo ošamućeno usled proteklih događaja, od čega se postepeno sada počinje da oslobađa. Ne bi se ipak moglo reći da je život ušao u svoj uobičajeni tok.“⁶⁸

Sredinom maja 1941. nacisti su povelili istragu u vezi sa pučem od 27. marta, odnosno o odgovornosti krivaca za izbijanje rata između

Jugoslavije i Nemačke. Taj zadatak, koji je imao specijalnu namenu, postavljen je takođe Komesarijatu. U vezi s tim Feliks Bender, opunomoćenik Ministarstva spoljnih poslova Rajha u okupiranoj Srbiji, uputio je 13. maja Ribentropu pismo u kome traži dozvolu da se ovakva istraga može povesti. Samo tri dana kasnije (16. maja) Bender dobija 16 AVII, NAV-N-T-120, 200/153547, Turnerov izveštaj komandantu Jugoistoka od 1. jula 1941.

⁸⁷ Prema J. Marjanoviću, *Ustanak*, 36.

^{1,8} Zb. NOR, 1-1, 332, Izveštaj štaba 60. nemačke divizije od 17. V 1941.

50

odobrenje od ministra spoljnih poslova Rajha.⁶⁹ Komesarijat je za ovaj veoma delikatan zadatak formirao komisiju od tri člana: Tanasija Dinića, kao predsednika, i članova: Dorda Perića i Mihajla Đorđevića. Istraga je zahvatila veći broj bivših funkcionera građanskih stranaka, naročito one za koje se pretpostavljalo da su imali bilo kakvog udela u organizovanju puča 27. marta 1941.

Evo šta je o tome izjavio Tanasije Dinić na saslušanju pred istražnim organima u Beogradu, februara 1946. godine: „Negde sredinom maja 1941. pozvan sam u Gestapo. Kad sam tamo otišao, zatekao sam kod šefa Gestapoa (Krausa): Dragog Jovanovića, Milana Ćimovića, dr Busea, generalnog konzula, koji je došao iz Berlina. Ćimović mi je rekao da su odlučili, misleći na prisutne, da se povede istraga za utvrđivanje odgovornosti ulaska Jugoslavije u rat sa Nemačkom i da je u tu svrhu obrazovana Komisija, čiji ću ja biti predsednik... Odmah po prijemu naređenja počeo sam da prizivam pojedine članove bivše Cvetkovićeve vlade, koja je potpisala tekst, i samog Cvetkovića i saslušao ih. Pored njih saslušao sam viđenije političke ličnosti na koje bi se ko od saslušanih pozivao.”⁷⁰

Na osnovu iste izjave T. Dinića saznajemo da je u ovoj „istrazi“ saslušano oko 20 lica, među kojima su bili i Dragiša Cvetković, Aleksandar-Cincar Marković, Dimitrije Ljotić, Petar Pešić (bivši ministar vojske), general Petar Kostić, Mirko Košić (bivši guverner Narodne banke), Zivko Topalović i druge ličnosti, koje su uglavnom bile prosovinski orijentisane, te je stoga razumljiv zaključak ove ankete, odnosno istrage: odgovornost za rat pada na one koji su doveli do Dvadeset sedmog marta, što je za vladu Trećeg Rajha bila velika satisfakcija. Drugim rečima, za rat bi, dakle, imala biti odgovorna Jugoslavija, a neposredni uzročnici osovinskog napada na Jugoslaviju — jugoslovenska vlada, sa svojim predsednikom, generalom Dušanom Simovićem.⁷¹

Iz izloženog nije teško zaključiti da je ceo navedeni proces trebalo da posluži vladi Rajha u propagandne svrhe, i to u dva pravca. Naime, da se optuži emigrantska jugoslovenska vlada, koja je, u „dosluhu“ sa Englezima, prouzrokovala rat sa silama osovine; i drugo, da su „pučisti“

⁸⁹ Feliks Bender postavljen je na dužnost opunomoćenog ministra spoljnih poslova Rajha u okupiranoj Srbiji Hitlerovom odlukom od 28. aprila 1941-. Pomenuta odluka glasi: „1. Postavljam opunomoćenika Ministarstva spoljnih poslova kod vojnoupravnog komandanta u Srbiji. Njegovo službeno mesto nalazi se u Beogradu. 2. Opunomoćenik Ministarstva spoljnih poslova je nadležan da radi na svim pitanjima spoljnopoličkog karaktera koja će se javiti u Srbiji. Od posebne je važnosti njegov zadatak da spreči delatnosti srpskih političkih elemenata štetnu po političke interese Trećeg Rajha. 3. Ukoliko pri sprovođenju zadataka opunomoćenog ministra spoljnih poslova budu dodirnuta vojna pitanja, tada OMSP treba da radi u sporazumu s vojnoupravnim komandantom u Srbiji. Ako bi odlukama vojnih vlasti bili dodirnuti politički interesi, tada one treba da se donesu sporazumno sa opunomoćenikom Ministarstva spoljnih poslova“ (AVII. NAV-N-T-120, 200/153205).

⁷⁰ Arhiv SUP Srbije, dosije Tanasija Dinića, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju od 21. II 1946.

⁷¹ Isto.

^{4*} 51

na čelu sa Dušanom Simo vičem stvarali plan da sa Sovjetskim Savezom zaključe ugovor o uzajamnoj pomoći. To je bio period intenzivnih priprema Nemaca za rat sa Sovjetskim Savezom, te će kasnije i Sovjetski Savez biti optužen da je podstrekivao Jugoslaviju da zarati sa Nemačkom. O tome govori već citirano saslušanje Tanasija Dinića: „Pozvao sam dotičnog (reč je o šifrantu Anđelkoviću, koji je, navodno, radio za

rusku obaveštajnu službu — M. B.), i on je na saslušanju izjavio da je u tom vremenu (reč je o periodu neposredno pre napada Nemaca na Jugoslaviju — M. B.) sovjetski otpravnik poslova jednog dana saopštio bivšem pomoćniku ministra spoljnih poslova Jukiću, da je SSSR spreman da potpiše sa Jugoslavijom pakt o uzajamnom pomaganju, tj. ako jedna od sila potpisnika bude napadnuta, da je druga obavezna da stupi u rat protiv napadača... Posle ovoga podatka, do koga se je saslušanjem imenovanoga došlo, kada je pomenuti generalni konzul dr Buse saznao za to, rekao je: 'Hvala, ja sam dobio što mi treba' i otišao je, kako sam kasnije saznao, za Berlin. Posle ovoga video sam da je prestalo interesovanje za tu istragu i ja sam je obustavio, tako da ni do kraja rata nije bila završena."⁷²

Međutim, netačno je tvrđenje Tanasija Dinića da se nikome od saslušanih nije ništa desilo. Izvesno je da je upravo pomenuta istraga pogodila vrhove Srpske pravoslavne crkve. Na primer, baš tih dana u manastiru Ostrogu, u Crnoj Gori, uhapšen je patrijarh Gavriilo Dožić i prebačen u Beograd, gde je bio doveden i uhapšeni episkop žički Nikola j Velemirović. Obojica su bila sve do kraja rata zatočeni u manastiru Vojlovici, nedaleko od Pančeva. Iz njihovih saslušanja od 16. i 17. jula 1941, koja su posredstvom šefa policije i bezbednosti dostavljena Ribentropu, vidi se da je na njih vršen jak pritisak kako bi se utvrdila uloga Srpske pravoslavne crkve u događajima od 27. marta 1941, odnosno njene veze sa anglikanskom crkvom.⁷³

Tokom maja Komesarijat su pritiskivali i mnogi drugi zadaci: zamena starih novčanica; obnavljanje privrede, da bi se u što kraćem roku mogla staviti u službu okupatora; smeštaj izbeglica, kojih je u Srbiji već u maju bilo na desetine hiljada; obnavljanje rada Crvenog krsta, koji je trebalo da se angažuje u pronalaženju ratnih zarobljenika, vođenju brige o njima, omogućavanju njihove prepiske s porodicom, slanju paketa itd. Razume se, svi ovi poslovi trebalo je da se obavljaju sa odobrenjem i pod kontrolom nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji.⁷⁴ Kada je reč o zarobljenicima, treba istaći da su Nemci posebnu pažnju poklanjali ljudima koji su bilo kada bili u vojsci, jer su ih sve smatrali svojim zarobljenicima. U tom smislu vojnoupravni komandant Srbije izdao je naredbu koja je objavljena 15. maja 1941: „Svi muškarci, Srbi i Slovenci, koji se nalaze na okupiranoj srpskoj teritoriji, koji su pre ili za vreme ovog rata bili pozivani u vojsku ili su vršili neku dužnost kao vojnici, u stvari su ratni zarobljenici i onda kada su ih

n Isto.

⁷³ Prema J. Marjanoviću, *Ustanak*, 120.

⁷⁴ B. Kostić, n. d., 36—37.

52

nemačke vojne jedinice pustile na slobodu i o tome im dale potvrdu." Svi pomenuti imali su da se jave najbližoj nemačkoj komandi u roku od 10 dana.⁷⁵

I ovu, kao i mnoge druge uredbe i naredbe nemačkih okupacionih vlasti trebalo je da sprovede Savet komesara Milana Aćimovića. U vezi s tim poslat je 27. maja 1941. raspis svim upravama banovina, sreskim načelstvima, žandarmerijskim i policijskim stanicama, u kome se insistiralo „da se dosledno primeni u praksi naredba vojnoupravnog komandanta".

⁷⁶

Iako je citirana naredba predviđala rigorozne kazne, pored ostalog: slanje u zarobljenički logor, predavanje vojnom sudu itd. (što je bilo posebno naglašeno u Uputstvu Saveta komesara), ona ipak nije dala očekivane rezultate. Vojni obveznici počeli su masovno da beže i da se ne javljaju na određena mesta, jer su mnoge koji su se prijavili, Nemci odveli u zarobljeništvo. To se vidi i iz jednog pisma Milana Aćimovića od 15. juna 1941, koje je bilo upućeno Turneru: „S obzirom na to da je u izvesnim srezovima (trsteničkom, jaseničkom i kolubarskom) izvršeno sakupljanje vojnih obveznika, zarobljenika na odsustvu, Ministarstvo je obavesteno da se zbog toga mnogi sklanjaju u šumu i time ugrožavaju javnu bezbednost. S druge strane, preti opasnost da polja ostanu neobrađena. Umoljen je Upravni štab glavnokomandujućeg da se sakupljanje ljudstva iz navedenih razloga, kao i zbog neophodnog

prestiza civilne uprave, obustavi."⁷⁷

Sigurno je da se nacisti ne bi smilovali na Aćimovićevu molbu da su imali dosta prihvatnih logora za smeštaj ratnih zarobljenika. Jer, na osnovu nemačkih izvora, saznajemo da je tada bilo evidentirano oko 325.000 zarobljenika iz cele Jugoslavije.⁷⁸ Posle otpuštanja pripadnika drugih nacionalnosti, u prihvatne logore Jugoslavije, Grčke i Bugarske bilo je smešteno oko 240.000 lica, koje je trebalo transportovati u Nemačku. A to je bilo neizvodljivo. Mnoge saobraćajnice bile su uništene, mostovi porušeni, što je onemogućavalo ne samo prevoz zarobljenika već i nemačkih jedinica, koje su intenzivno prebacivane na Istočni front. Zbog toga su u Srbiji obrazovana tri centralna logora: Stalag 160 u Beogradu, 202 u Nišu i 191 u Kragujevcu. Oni su imali svoje filijale u mnogim manjim mestima u Srbiji; do 19. maja bili su prolazni logori, a posle toga stalni.⁷⁹

⁷⁵ AVII, NA, List uredaba vojnoupravnog komandanta u Srbiji.

⁷⁶ AVII, k. 20a, f. 4, dok. 3.

⁷⁷ AVII, Nća, br. 19-1-34.

⁷⁸ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-501, 251/683. — U Hitlerovoj izjavi od 4. maja 1941. stoji da je zarobljeno 6.298 oficira i 337.864 podoficira i vojnika. U nekim nemačkim publikacijama, npr. pominje se cifra od 344.000 zarobljenika.

⁷⁹ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-501, 251/638. — Problem zarobljenika nije skinut s dnevnog reda sve do kraja juna 1941, kada je poslednja grupa zarobljenika iz Srbije prebačena u Nemačku. „Pojedini nemački predstavnici smatrali su da i ostale, tj. one koje su vodile kao zarobljenike na odsustvu, treba skupiti. Međutim, izbijanje ustanka omelo je ovu meru, pa je List, komandant Jugoistoka, krajem jula naredio da se više ne sakupljaju zarobljenici" (V. Glišić, n. d., 36).

53

O problemu srpskih zarobljenika raspravljalo se i u Vrhovnoj komandi kopnene vojske Nemačke. U stvari, Komanda Jugoistoka dala je predlog 30. juna 1941. da se u sporazumu sa Ministarstvom za rad i komandom Vermahta, ratni zarobljenici na odsustvu u Srbiji (koji se jave dobrovoljno za plaćeni rad u Nemačkoj) oslobađaju zarobljeništva dok su na radu. U obrazloženju je, pored ostalog, istaknuto da bi se na taj način ublažio problem nedostatka radne snage u Nemačkoj, a ujedno i pitanje nezaposlenosti u Srbiji.⁸⁰ Međutim, predlog Komande Jugoistoka nije prihvaćen, već su zarobljenici postepeno transportovani, a na sastanku Komande suvozemnih snaga (OKH) od 2. juna odlučeno je da se preostalih 16.000 zarobljenika iz Srbije postepeno transportuje; da se za važnije privredne objekte u Srbiji angažuju „besposleni" i da u što kraćem roku počne akcija za vrbovanje do 70.000 radnika iz Srbije.⁸¹ Uglavnom, čim je bio osposobljen železnički most na Savi (31. maja), intenzivno se radilo na transportovanju zarobljenika iz Srbije, tako da je poslednja grupa prebačena oko 15. jula 1941.

Dok su nacisti nastojali da učvrste svoj okupacioni sistem i da preko Saveta komesara obnove stari aparat vlasti i stave ga u svoju službu, Komunistička partija Jugoslavije pripremala se za oružanu borbu. Još u aprilskoj katastrofi se pokazalo da je Partija jedina politička snaga u Jugoslaviji, koja je sposobna da organizuje mase za borbu protiv okupatora. Ona je to pokazala i za vreme martovskih demonstracija u organizovanju masa za obaranje sporazuma o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, a u aprilskom ratu KPJ je pozvala narod da pruži otpor agresoru, a svoje članove angažovala da se s oružjem u ruci, zajedno sa narodom, suprotstave fašističkim napadačima i da brane zemlju.⁸² Posle okupacije, KPJ se brzo prilagodila novim uslovima rada. Imajući izgrađenu pravilnu liniju, predviđajući dalji razvoj događaja, Partija je i politički i organizaciono konsolidovala svoje redove. Zato je i mogla da sve svoje organizatorske sposobnosti i sve svoje kadrove stavi u službu narodnooslobodilačke borbe. Neposredno posle Majskog savetovanja u Zagrebu, Centralni komitet KPJ odlučio je da se u pokrajinama i oblastima formiraju vojni komiteti i da se u celoj partijskoj organizaciji, „od vrha do dna", organizuje rad po vojnoj liniji. Posle formiranja Pokrajinskog vojnog komiteta, krajem maja takvi komiteti bili su formirani u svim okruzima Srbije. Njihov zadatak bio je da

prikupljaju i čuvaju oružje, da organizuju vojne desetine, ilegalne grupe, da obavljaju obuku i prikupljaju sanitetski materijal i osoblje koje će time rukovati. Poseban zadatak Partije bilo je učvršćivanje i proširivanje svoje organizacije, organizacije SKOJ-a i drugih organizacija NOP-a i politički rad među masama.

⁸⁰ AVII, NAV-N-T-312, 469/8058979-81.

⁸¹ V. Glišić, n. d., 37.

⁸² Josip Broz Tito, *Stvaranje i razvoj jugoslovenske armije, Beograd, 1949*, str. 16—17.

54

Budući da je celokupna aktivnost KPJ u navedenom periodu bila još ilegalna, okupatori i njihovi saradnici nisu imali ni dovoljan uvid u njen rad. Ipak je Specijalna policija, sa svojim iskustvom iz predratnog perioda u borbi protiv komunista, uspjela da prikupi znatan broj podataka o aktivnosti KPJ i njenih organizacija. To se može videti i iz izveštaja Komesarijata za unutrašnje poslove od 22. maja 1941, u kome je rečeno: „Usled nedostatka vlasti i događaja nastalih posle 6. aprila, komunistička akcija pojačana je. Prvog maja izdati su leci. Komunisti stvaraju i rasturaju lažne i uzbudljive vesti. Vodstvo im je rastureno još po zemlji. Od važnijih komunista u Beogradu ih je oko 40. Svima vlastima u zemlji izdata su naređenja za suzbijanje komunističke akcije i rekonstrukcija evidencije komunista, koja je u Beogradu i većim mestima bila uništena.”⁸³

Samo nekoliko dana kasnije (26. maja), isti Komesarijat (u dodatku izveštaja za maj), govori o preventivnim merama u borbi protiv komunista pa ističe „da je izdato naređenje da se komunizam strogo suzbija a s tim u vezi da se komunisti — krivci za manje kažnjiva dela kažnjavaju prinudnim radom mesto dosadašnjom policijskom kaznom. U cilju evidentiranja komunista zatraženo je od banskih uprava i Uprave grada Beograda da izveste da li raspolažu sa evidencijom komunista i koliko. Uprava grada je već izvestila da raspolaže sa vrlo malim brojem evidentiranih lica, a banska uprava u Smederevu izvestila je da ne raspolaže ni sa kakvom evidencijom, ali da će je rekonstruisati putem određenih prvostepenih vlasti. Osim toga je Ministarstvo naredilo Upravi grada Beograda da utvrdi da li se nalaze ovde ili u kojem drugom mestu svi viđeniji komunisti da bi se nad njima poveo strogi nadzor. Povodom rasturanja prvomajskih komunističkih letaka, preduzela je Uprava grada Beograda stroge mere u pogledu rasturanja i pronalaska rasturača.”⁸⁴

Već u dnevnom izveštaju Komesarijata unutrašnjih poslova od 28. maja 1941. govori se o neophodnosti preduzimanja oštrih mera protiv komunista: „U Beogradu je zapažen izvestan broj komunista-aktivista. Njihovo se kretanje prati. Mnogi su, međutim, još po unutrašnjosti i vrlo oprezno dolaze u glavni grad. Pored drugih mera, studira se s t a - ranje koncentracionog logora, gde će svi opasniji po javni red i poredak biti odvedeni.”⁸⁵

U junu, takođe, policija i dalje samo prikuplja podatke; ona „studira”, „analizira”, „osluškuje”, kroji planove, ali još nema jasnu predstavu kakve akcije da preduzme protiv KPJ i njenih organizacija. A to znači da je u toj prvoj fazi okupacije policija bila još slaba. To se može videti i iz dnevnog izveštaja Komesarijatu unutrašnjih poslova za 10. jun 1941, u kome se naglašava: „Proučava se sadašnja taktika komunista,

⁸³ AVII, Nća, br. 19-1-8.

⁸⁴ AVII, Nća, br. 19-1-4.

⁸⁵ AVII, Nća, br. 19-1-12. Izveštaj MUP-a za maj 1941. uglavnom rezimira sve citirane izveštaje, ali se i u njima ponovo ističe: „Studira se pitanje jednog eventualnog koncentracionog logora u koji bi bili prikupljeni svi poznati komunistički akteri” (AVII, Nća, br. 19-1-5).

55

čija akcija pored sviju drugih nesreća ozbiljno brine sve vlasti. Za najkraće vreme, pošto se sredi prikupljanje materijala, sve će vlasti biti obavешtene o tačnom kretanju naših komunista i njihovoj najnovijoj taktici kao i merama koje protiv njih treba preduzeti. Za sada se bave pronošanjem alarmantnih i uzbudljivih vesti, a na selu rade po zaključcima V konferencije Komunističke partije, koja je održana krajem 1940.

godine."⁸⁶

Iz svega izloženog da se zaključiti da je policija tokom maja i prve polovine juna bila nedovoljno obavještena o organizacionim i političkim pripremama Partije za pokretanje oružane oslobodilačke borbe. Čak i u junskim izveštajima nema ni jedne reči o Majskom savetovanju KPJ u Zagrebu, a upravo na osnovu njegovih zaključaka delovala su intenzivno sva partijska rukovodstva u zemlji. Možda Nemci tada nisu ni hteli da se znatnije angažuju protiv KPJ, da ne bi time izazvali podozrenje Sovjetskog Saveza. Tek u drugoj polovini juna, kvislinška policija, na osnovu naređenja koje je dobila od Nemačke policijske službe, pristupa pojačanom pripremanju mera za borbu protiv komunista.⁸⁷ U stvari, nacistički naredbodavci nisu se zadovoljili samo konstatovanjem situacije, već su tražili i akcije, pogotovo što se u to vreme Nemačka intenzivno pripremala za napad na Sovjetski Savez. Zbog toga je Milan Aćimović bio primoran da 19. juna 1941. u Odeljenju za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova održi posebnu konferenciju najviših funkcionera Ministarstva. Na njoj je konstatovano da „postoji vrlo intenzivna komunistička akcija u zemlji, naročito na selu, s centrom u trokutu Čačak—Kraljevo—Kragujevac”. Konstatovano je da akcija komunista može biti veoma opasna, te je odlučeno da se odmah uhapsi i pošalje u logor 150 do 200 španskih boraca. Pored toga, bilo je predviđeno „ustrojstvo antikomunističkog komiteta, obnova Suda za zaštitu države sa specijalnom procedurom; otvaranje antikomunističkih kratkoročnih tečajeva za stražare i agente, kao i niz drugih mera koje će se bez odlaganja preduzeti”.⁸⁸

Napadom Nemaca na Sovjetski Savez bio je stvoren jedan od važnijih objektivnih preduslova za pokretanje masovnog oslobodilačkog rata. Ovi događaji zatekli su Partiju, SKOJ i organizacije NOP-a spremne u političkom i organizacionom pogledu. Kapitulacija vojske Kraljevine Jugoslavije nije značila i kapitulaciju naših naroda. Ako je aprilski rat bio izgubljen zbog izdajstva vladajućih krugova stare Jugoslavije i velike vojnotehničke i strategijske premoći udruženih neprijatelja, pravi opštenarodni rat bio je tek na pomolu.

Istog dana kada su nemačke trupe prešle granice Sovjetskog Saveza, Centralni komitet KPJ je održao sednicu (u Molerovoj ulici br. 43) u Beogradu i posle svestrano analizirane situacije doneo je odluku da se

⁸⁸ AVII, Nća, br. 19-1-30.

⁸⁷ U jednoj Krausovoj zabeleški od 15. juna 1941. navodi se da je u saglasnosti sa Upravnim štabom izdat nalog Specijalnoj policiji da se energičnije angažuje protiv „subverzivnih elemenata, čije su kolovođe komunisti” (Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano).

⁸⁸ AVII, Nća, br. 19-1-5.

56

narod Jugoslavije pozove na oružani ustanak. U tom smislu je i napisan poznati proglas: „Radnici, seljaci i građani Jugoslavije”, koji se odmah rasturao po celoj zemlji. „Komunisti Jugoslavije”, pisalo je u jednom delu proglasa, „ne oklevajte ni trenutka, već se hitno spremajte za tu tešku borbu. Smesta prilagodite svoje organizacije i njihov rad za taj poslednji boj. Preduzmite sve da čim bolje osigurate naše dragocene kadrove, koji su nam danas više nego ikada potrebni u toj borbi. Organizujte radne mase i predajte im vaše teško stečeno iskustvo. Stanite na čelo radnih i nacionalno ugnjetenih masa i vodite ih u borbu protiv fašističkih tlačitelja naših naroda. Odvažnost, disciplina i hladnokrvnost neka vlada među vama, jer vi morate time dati primer drugima. Izvršite svoju dužnost avangarde radničke klase Jugoslavije. Napred u poslednji i odlučni boj za slobodu i sreću čovečanstva!”⁸⁹

Kao što vidimo, Partija je pozivala narode Jugoslavije u oružanu borbu, a istovremeno zahtevala od svojih članova da stanu na čelo te borbe. Treba istaći da je u periodu o kome je reč, kvislinška policija već bila u toku mnogih akcija koje je Partija preduzimala; da je aktivnost KPJ intenzivna, i to „ovoga puta ne toliko po nekim specijalnim instrukcijama iz inostranstva, koliko iz razloga koje je sobom doneo rat”. Tek u drugoj polovini juna, rukovodeći kvislinški i policijski organi su postali svesni toga da su „komunistički akteri... pod najpovoljnijim uslovima...

raspirivali mržnju protiv nemačkih vlasti".⁹⁰

Napadom Nemačke na Sovjetski Savez, organi okupacione uprave Nemačke u Srbiji u svakom pogledu su pooštrili mere protiv stanovništva, naročito protiv članova KPJ, SKOJ-a i drugih simpatizera NOP-a. To isto su tražili da učine Savet komesara i svi njemu podređeni organi. U vezi s tim Harold Turner, načelnik Upravnog štaba nemačke komande u Srbiji, uputio je poverljivo naređenje komesaru unutrašnjih poslova, u kome je navedeno i ovo: „Na osnovu poslednjih ratnih događaja molim da se odmah izvrše, prema ranijem sporazumu s Vama, hapšenja svih vodećih komunista i da se naredi šefu policije u Beogradu da još noćas izvrši hapšenje njemu poznatih komunista grada Beograda. Ove osobe treba zatvoriti na Adi Ciganliji. Docnije, treba kako ove, tako i ostale u zemlji uhapšene zločinačke elemente i komuniste sprovesti u koncentracioni logor, koji Vi prema naređenju, ima da organizujete. Istovremeno postarajte se da se još tokom ove noći pohapse svi borci Crvene Spanije. Sem toga, molim da se šefu policije odmah naredi ovo: 1. Policija ima da uvede pooštrenu uličnu službu. Kao što je ranije naređeno, ima se odmah organizovati i noćna policijska služba. 2. Šef policije treba da izda potrebna uputstva za naročito čuvanje javnih zgrada, mostova i ostalih važnijih postrojenja. Radi lakšeg izvršenja ovih zadataka, postaraću se da se iz ratnog plena odmah stavi na raspoloženje srpskoj policiji potrebno oružje. Istovremeno o ovim merama biće obavestene i nemačke trupe s molbom da, u slučaju potrebe, pomognu oko izvršenja

⁸⁹ Zb. NOR, 1-1, 11—17.

⁹⁰ Kao napomena 88.

57

zadataka policije. Na kraju želim da vam skrenem naročitu pažnju na varoši: Niš, Kragujevac, Užice, Čačak i rudnike: Rtanj, Trepča i Bor."⁹¹ Pismo Turnerovo, kao i mnoga druga ranijih datuma, pokazuje dve stvari: prvo, da Komesarijat nije imao nikakve samostalnosti i, drugo, da je za gotovo svaku akciju, koju je trebalo preduzeti na okupiranoj teritoriji Srbije, prethodno dobijao naređenja od načelnika Upravnog štaba, Turnera, koji je u ime vojnoupravnog komandanta, bio Aćimoviću vrhovni naredbodavni organ, a ovaj je bio samo izvršni organ nemačke Vojnookupacione uprave u Beogradu. To se vidi i iz pisma komesara za unutrašnje poslove, koje je datirano takođe 22. juna i hitno poslato banskim upravama, zahtevajući od njih da u svemu postupe prema traženju načelnika Upravnog štaba vojnoupravnog komandanta. Posebno se naglašava da je izbijanjem rata između Nemačke i Sovjetskog Saveza „nastala nova situacija u svetu", te da zbog svega toga treba energično delovati protiv svih komunista, naročito viđenijih, pošto su oni, „u poslednje vreme naročito aktivni" i da „isti održavaju svoje redovne ilegalne konspirativne sastanke na kojima diskutuju o aktuelnim smernicama partijskog rada i daju upute za plansku, organizovanu i obnovljenu komunističku akciju".⁹²

I banske uprave delovale su u duhu Turnerovog i Aćimovićevog naređenja, te su odmah svima područnim vlastima u banovini dale instrukcije za rad, odnosno za preduzimanje energičnih mera protiv komunista i njihovih simpatizera. Interesantno je, s tim u vezi, naređenje Banske uprave Moravske banovine od 26. juna 1941, u kome je rečeno i ovo: „G. komesar Ministarstva unutrašnjih poslova dostavio mi je naređenje I, br. 6, od 25. juna 1941. (to je bilo drugo Aćimovićevo pismo upravama banovina za dva dana — M. B.), kojim ukazuje da je usled pojačane destruktivne akcije komunista, izaslao specijalne izaslanike u ⁹¹ Zb. NOR, 1-1, 341—342. — Na saslušanju 25. X 1946 (AVII, br. 11/5-1-23/27) pred islednikom tužilaštva jugoslovenske armije, Georg Kisel, zamenik načelnika upravnog štaba, dao je svoju verziju o tome kako je došlo do odluke da se pohapse komunisti: „Izjutra, posle saopštenja preko radija, general Sreder sazvaio je sastanak, kome su prisustvovali Gravenhorst, Hens, Piht, Helm, Hince, Kraus i ja sa nemačke strane, a sa srpske strane: Aćimović i Dinić. SIPO i Jovanović ukratko su prikazali položaj i konstatovano je da se uskoro mora računati sa jakom komunističkom akcijom. Helm je ukazao na to da je, prema propisima o nadležnosti, zadatak SIPO-a suzbijanje ilegalnog komunizma i da general na to još jednom uputi podređene službe ustanove. Onda je Jovanović predložio da se, iz preventivnih razloga, u Beogradu

nastanjeni poznati komunistički funkcioneri pohapse (imenovao je 10 do 20 ljudi). General je pristao, ali je hteo da ima izveštaj. Ja sam mu posle dogovora kazao da ovakvo preventivno hapšenje može izazvati samo nemir i bio sam mišljenja da treba sačekati događaje. Od toga dana počeli su u zemlji i u Beogradu smišljeni napadi na vojna lica i objekte. Tako je počela za mene, kako s pravom smem da tvrdim, trka sa smrću." — Kiselovu izjavu treba primiti sa rezervom, jer on, kao i svi fašistički funkcioneri, na suđenju posle rata prikazuju događaje u krivom svetlu. Čak ide tako daleko da tvrdi da ovom sastanku nije prisustvovao Turner, već je, kako to on tvrdi bio u Berlinu do 24. VI 1941, što je netačno, jer Turnerovo pismo je datirano 22. VI 1941.

⁹² AVII, Nča, reg. br. 1/1-1, k. 92.

58

Kruševac, Kraljevo, Jagodinu, Niš, Leskovac, Zaječar i Negotin i istima stavio u dužnost sledeće: 1. da se staraju da neminovno spreče svaku komunističku akciju bilo u kom vidu se pojavila; da sa svim raspoloživim sredstvima istupe protivu lica, koja bi eventualno ma šta u tom pravcu pokušala; 2. obzirom na prednje odmah da pohapse sve aktivne komuniste i učesnike u biv. španskom građanskom ratu, pošto kod svih prethodno izvrše pretres; 3. sve mesne vlasti biće dužne da specijalnom izaslaniku izlaze u svemu u susret i njihova naređenja bez prigovora izvršavaju; 4. odmah po dolasku da stupe u vezu sa nadležnim nemačkim vlastima, kojima treba da saopšte u kom cilju dolaze i zamole ih za koordinaciju i potporu; 5. žandarmerijske čete, vodovi i stanice, bez obzira da li na licu mesta ima već oficira, treba da izvršavaju naloge specijalnog izaslanika i dodeljenog mu oficira; 6. da šalju izveštaje o radu na terenu najbržim i mogućim putem, a u izvanrednim i hitnim slučajevima da zamole nadležnog nemačkog komandanta da izveštaje za ministarstvo dostavljaju preko komande vojnog zapovednika u Beogradu."

⁹³

Tako je Komesarijat, na osnovu naređenja nemačkih okupacionih vlasti, preduzeo niz akcija protiv Partije, SKOJ-a i drugih simpatizera oslobodilačkog pokreta. Nisu se birala sredstva da bi kvislinzi zadobili što bolje poverenje Sredera, Turnera, Nojhauzena, Benderà, Gravenhorsta, Krausa i drugih nemačkih funkcionera u Beogradu. Među kvislinzima bili su najpreduzimljiviji Milan Aćimović, njegov zamenik po resoru Ministarstva unutrašnjih poslova — Tanasije Dinić i Dragi Jovanović, upravnik grada Beograda. Dakle, sve nemački prijatelji iz predratnog perioda. Za ovog poslednjeg, šef vojne uprave, u svom izveštaju za novembar 1941, upućenom Himleru naveo je, pored ostalog, da se on istakao u periodu Kraljevine Jugoslavije, kao „beskompromisni progonitelj komunizma",⁹⁴ i da je istim tempom nastavio na „odgovornoj" dužnosti, koju su mu poverili Nemci.

Kao dobar poznavalac prilika u Srbiji, Milan Aćimović je za samo nekoliko dana, posle napada Nemaca na Sovjetski Savez (22. juna 1941) poslao dva izveštaja Srederu, vojnoupravnom komandantu Srbije, o tome šta je preduzela kvislinška uprava; kakve su mere preduzele banovine, srezovi, opštine, policija, žandarmerija i drugi izvršni organi Saveta komesara. Posebno se daju predloži o izvesnim pitanjima strategije i taktike u borbi protiv komunizma. Tako se u izveštaju od 25. juna naglašava da je zapaženo da pojedini pripadnici KPJ, pod izgovorom prijateljskih osećanja, prilaze u lokalima pripadnicima nemačkih okupacionih snaga da bi na taj način pribavili podatke obaveštajne prirode. „Iako srpska komesarska vlada ima najveći interes za dobre odnose stanovništva prema nemačkim oružanim snagama", pisao je Kisel u vezi s ovim istog dana Srederu, „on (Aćimović) moli za najskorije vreme, tj. do trenutka dok ne budu saopštene veće odluke na ruskom ratištu, da se iz sigurnosnopolicijskih uzroka pripadnicima oružanih snaga nametne jaka

^m **Zb. NOR, 1-1, 343—344.**

⁹⁴ AVII, NAV-N-T-200, 120/137895.

59

uzdržljivost u saobraćaju sa stanovništvom. Bio bih zahvalan ako bi u tom pravcu moglo biti izdato oštro naređenje svim podložnim jedinicama i trupama Više komande 65. Stvar je veoma hitna zbog Vidovdana 28. juna".⁹⁵

U izveštaju Saveta komesara od 28. juna 1941, koji je preko Milana Aćimovića upućen upravnom štabu, obaveštavaju se nemački organi okupacione uprave za Srbiju da ima izvesnih rezultata u borbi protiv komunizma; da se hapšenja vrše po svim srezovima; da uspesi Rajha na Istočnom frontu demoralizatorski deluju na pojedince, ali da, u celini uzevši, komunisti ne miruju i da predstavljaju opasnost za „red i mir“ u zemlji, te se traži koordinacija akcija nemačkih nadležnih organa i kvislinške uprave: „Mi dole potpisani komesari dobijamo redovno izveštaje iz sviju krajeva Srbije i upozorenja o živoj akciji u zemlji. Kao što je poznato, njihova akcija u svim okupiranim zemljama, je obično normalna pojava, te su i naši policijski organi primenjivali svuda uobičajene mere radi sprečavanja njihove akcije. Ipak je primećeno da njihova sadašnja akcija ima u vidu konkretnije ciljeve, nego uobičajena agitacija i propaganda.“⁹⁶

Nije poznat tačan broj pohapšenih komunista, odnosno simpatizera NOP-a, za prvi mesec dana posle nemačkog napada na SSSR. Ali je nepobitno da su hapšenja vršena u svim krajevima Srbije. Srećna okolnost je bila ipak u tome što je Pokrajinski komitet KPJ bio obavešten o raciji koja se priprema na komuniste i njihove simpatizere. Takvi podaci dobijani su od šefa kartoteke Uprave grada Beograda, Janka Jankovića, koji je bio simpatizer NOP-a i činio ovome izvanredne usluge.⁹⁷ Na osnovu njegovih izveštaja, obavešteni su okružni komiteti KPJ da niko od poznatijih komunista i simpatizera ne ostane u svom stanu, već da se povuče u najdublju ilegalnost. Pa ipak, policijska racija 22. i 23. narednih dana juna dovela je do izvesnih hapšenja, jer manji broj komunista nije mogao biti na vreme upozoren da se skloni.⁹⁸

⁹⁶ AVII, NAV-N-T-75, f. 69/1012.

⁹⁷ AVII, br. reg. 5—1, f. 4, k. 154. — Milan Nedić je odmah posle obrazovanja „vlade narodnog spasa“, početkom septembra, poslao izveštaj Dankelmanu, vojnoupravnom komandantu Srbije, u kome je opisao akciju Saveta komesara protiv komunista posle napada Nemaca na SSSR: „Sa danom objave rata SSSR-u, nemačke vojne vlasti počinju sa hapšenjem istaknutih komunista i njihovih simpatizera na teritoriji vojnog zapovednika Srbije, a prema podacima i spiskovima, koje su same pribavile o pojedinim komunistima bez učešća srpskih vlasti. Ova hapšenja se vrše uglavnom po većim mestima i gradovima Srbije. Međutim, usled nastalih ratnih prilika, najveći broj istaknutih komunista, bio se je sklonio iz većih mesta i gradova u mala zabačena mestašca, u koja nemačka vojska nije ni zalazila, a njima se pridružio i veliki broj komunista, aktivisti bivše Jugoslavije, izbeglih sa onih teritorija koje ne potpadaju pod vojnog zapovednika u Srbiji“ (AVII, br. 10/3—1, k. 18).

⁹⁷ Opširnije o Janku Jankoviću vidi: dr Jovan Marjanović, *Beograd, 1964*, str. 241, i dr Milan Borković, *Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945*, knj. 2, Beograd, 1974, str. 248—258.

⁹⁸ AVII br. 10/3—1, k. la.

60

Nemački izvori takođe daju podatke o hapšenjima u Srbiji koja su usledila posle 22. juna 1941. Tako se u izveštaju šefa policije bezbednosti i službe bezbednosti od 25. juna 1941. prethodno daje obrazloženje da je posle napada Nemačke na Sovjetski Savez zabeležena u Srbiji jaka komunistička propagandna aktivnost, a da je stanovništvo, naročito u Beogradu, mnogo više od polovine, prijateljski naklonjeno Sovjetima. „Upadljivo su brojni grupni razgovori komunista po lokalima. Po mišljenju šefa policije Dragog Jovanovića, 22. juna vladalo je u Beogradu skoro isto onakvo raspoloženje, kao 27. III 1941, na dan Simovićevog puča.“⁹⁹ Iz istog dokumenta saznajemo da je noću 23. i 24. juna 1941. uhapšeno 49 komunista, među kojima je bilo 11 poštanskih i 2 policijska službenika.¹⁰⁰

Izveštaji kvislinških vlasti krajem juna 1941. sa terena Niša govore takođe da je masovnih hapšenja bilo. Tako se u izveštaju Banske uprave od 26. juna 1941. navodi da je specijalni izaslanik Ministarstva unutrašnjih poslova bio Ilija Paranos, i da je preduzeo niz mera da se obuzda komunistička aktivnost.¹⁰¹ A u izveštaju od 4. jula navodi se da je na području Uprave policije u Nišu povodom komunističke akcije od 22. juna 1941. uhapšeno 30 lica a da su preduzete mere da se stave u pritvor još 32 simpatizera KPJ. „Preduzeta hapšenja izvršena su na

osnovu podataka kojima je raspolagala Uprava policije u Nišu i nemačke vlasti. Uprava policije u Nišu dala je materijal za hapšenje evidentiranih i poznatih komunista, koji su učestvovali u raznim komunističkim akcijama u Nišu."¹⁰²

Iz Kragujevca su takođe pristizali izveštaji o raciji protiv komunista, ali je konstatovano da nije postignut potpun uspeh. Na osnovu izveštaja sreskog načelnika od 24. juna 1941. saznajemo da je Ministarstvo unutrašnjih poslova u ovaj srez delegiralo Dragomira Mitrovića, višeg pristava i da je zajedno sa Predstojništvom gradske policije pohapšeno 18 komunista i njihovih simpatizera.¹⁰³

Opšta je ocena i nemačkih i kvislinških vlasti da hapšenja u periodu 22. do kraja juna nisu uspela i da su rezultati bili ispod svih očekivanja.

Tako se u jednom izveštaju Komesarijata unutrašnjih poslova

⁹⁹ AVII, NAV-N-T-175, r. 233, s. 2721368—72.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁹¹ Zb. NOR, 1-1, 343—344.

¹⁰⁸ AVII, Nća, reg. br. 1/2, f. 1, k. 139. — Dalje se o preduzetim merama navodi i ovo: „Izvršena je revizija radnika u fabrici duvana i duvanskoj struci u Nišu, te je utvrđeno da nema radnika komunistički nastrojenih" (i ovde se vidi da kvislinške vlasti nisu imale pregled komunista i njihovih saradnika — M. B.). — „Pregledane su sve tri štamparije te su izdate potrebne upute da se u štamparijama ništa ne uzima u rad bez znanja uprave policije u Nišu. Izdejstvovano je odobrenje od nemačkih vlasti da organi železničkog komesarijata u Nišu prate vozove u svim pravcima, počev od 27. juna; organizovana je stalna kontrola putnika na želj. stanici... Sva pohapšena lica smeštena su radi veće sigurnosti u Kazneni zavod i to pod nadzorom policijskih organa".

¹⁹⁸ Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije, br. MN II/3 (u daljem tekstu: AIRPS).

61

od 5. jula konstatuje: „U nekim mestima: Čačak, Valjevo, Šabac, Kragujevac, Užice, gde su hapšenja vršena od strane naših i nemačkih vlasti, a usled toga što nije bilo prethodnog dogovora i sporazuma, kako u pogledu lica koja treba uhapsiti, tako i u pogledu vremena kad se hapšenja imaju obavljati, pohapšen je izvestan broj lica iako nisu komunisti."

¹⁰⁴

Prema nepotpunim podacima, kvislinška policija, uz pomoć nemačkih okupacionih vlasti, uspela je da u pomenutoj raciji pohapsi oko 400 lica na celoj teritoriji Srbije, a računalo se u Savetu komesara i u Upravnom štabu Harolda Turnera, da će ih biti bar 2.000.¹⁰⁵

Ne samo da je za planove neprijatelja NOP-a broj pohapšenih bio relativno mali, već je, po priznanju Komesarijata unutrašnjih poslova i podređenih mu organa, među uhapšenima bilo i onih koji sa Komunističkom partijom nemaju nikakve veze, a pored toga nisu bili pohapšeni glavni akteri ni viđeniji komunisti, već su bile pohapšene „većinom sve beznačajne ličnosti ili samo idejni komunisti".¹⁰⁶ Neuspeo pokušaj u vezi sa hapšenjem istaknutijih komunista, izazvao je razočaranje u redovima Nemaca i kvislinga, pa su ovi poslednji gotovo svakog dana upućivali nova naređenja sreskim načelnicima, predsednicima opština i policijskim organima da se energičnije založe u ovoj akciji.¹⁰⁷

Uprkos represalijama okupatora i njihovih saradnika, krajem juna i početkom jula 1941, gotovo u svim krajevima Srbije privodile su se kraju pripreme za početak oružane borbe protiv okupatora. Partijska i skojevska rukovodstva bila su u stalnom kontaktu sa organizacijama na terenu i bilo je samo pitanje dana kada će se zapaliti neugasiva buktinja oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. Već 27. juna u Beogradu je bio formiran Glavni štab NOPO Jugoslavije. Prvog jula Centralni komitet SKOJ-a izdaje proglas u kome poziva mladu generaciju Jugoslavije da smelije i moćnije nego ikad do tada stane na stranu porobljenih i ugnjetenih, u veliku vojsku oslobođenja. U proglasu se posebno naglašava da mladi radnici, seljaci i intelektualci, bez obzira na organizacije kojima pripadaju, ujedine sve svoje snage radi razbijanja fašističke agresije i oslobođenja naših naroda.¹⁰⁸

Istorijske odluke Politbiroa CKKPJ, koje su donete 4. jula u Beogradu (u kući Vladislava Ribnikara, u Botičevoj ulici br. 5), o tome da treba neodložno početi partizanske akcije i stvarati partizanske odrede,

104 AVII, Nća, br. 19-2-8. — Tako su, npr., bila neuspela hapšenja u Kragujevcu, koja su vršili Nemci sa kvislinškom policijom; u Užicu, gde su uhapšena svega 3 komunista, dok su ostali izbegli hapšenje. Bilo je slučajeva da su predstavnici opština odbili da saraduju sa Nemicima prilikom ovih hapšenja, npr., u Jagodini, Čupriji, Kraljevu itd.

105 AVII, Nća, br. 19-1-37.

106 Kao nap. 98.

197 Tridesetog juna 1941. MUP-a šalje naređenje svim sreskim načelnicima, predstojništvima gradske policije i komandirima žandarmerijskih četa: „Svaki komunistički pokušaj u ma kom obliku se pojavio, mora da bude ugušen. Komunisti i njihovi simpatizeri koji ih pomažu u njihovim pokušajima treba da budu uhapšeni" (AIRPS, 9.686).

108 Dokumenta omladinskog pokreta Jugoslavije, tom I, knj. 2, str. 26 (u daljem tekstu ZB. OPJ).

62

nisu iznenadile partijska i skojevska rukovodstva.¹⁰⁹ Naprotiv takve odluke su se i očekivale, a to se može zaključiti i po tome što su okružni i sreski komiteti KPJ, odmah posle napada Nemaca na Sovjetski Savez, počeli da formiraju štabove partizanskih odreda, partizanskih četa i grupa. Tako je u periodu od 25. juna do 10. avgusta na teritoriji Srbije formiran 21 partizanski odred.¹¹⁰

U duhu direktiva koje je davao CKKPJ i Glavni štab NOP odreda Jugoslavije o prelasku na opšti narodni ustanak, u Srbiji su partizanski odredi počeli akcije protiv okupatora i kvislinških organa. Rađevska četa Valjevskog partizanskog odreda prva je stupila u akciju 7. jula 1941, kojom prilikom je bila likvidirana kvislinška žandarmerijska patrola u Beloj Crkvi, u blizini Krupnja, koja je pokušavala da rasturi narodni zbor. Stoga se ovaj datum uzima kao početak oružanog ustanka protiv neprijatelja.¹¹¹

Zbog veoma važnog vojno-političkog položaja, u Srbiji su postojale vrlo jake okupatorske snage i dobro organizovan okupacioni upravni aparat, što je predstavljalo otežavajuću okolnost za pokretanje oružane borbe. Ali, zahvaljujući pripremama koje je Partija organizovala, kao i slobodarskim tradicijama naroda Srbije, ustanak je za relativno kratko vreme poprimio široke razmere.

Na početku su partizanski odredi izvodili sitnije akcije, napadajući opštinske uprave, žandarmerijske stanice i manje okupatorske jedinice, a kasnije, kada su odredi postali brojačano veći i bolje naoružani, bile su veće i njihove akcije pa su meta njihovih napada bili okupatorski garnizoni, rudnici, železničke stanice i drugi važniji objekti, tako da je ubrzo došlo do stvaranja slobodnih teritorija i formiranja prvih organa narodne vlasti.

Pošto su bili obavešteni da antiokupatorsko raspoloženje većeg dela stanovništva raste, Nemci su još u prvoj polovini jula počeli da sprovode preventivne mere radi očuvanja svojih pozicija. Akcije partizanskih odreda i pozadinskih diverzantskih grupa još više su opominjale i kvislinšku vladu Milana Aćimovića i Nemce da treba da budu energični.

I jedni i drugi su računali da je najbolje sprečiti akcije pripadnika oslobodilačkog pokreta još na samom početku. Polazeći od te činjenice, okupatorske vlasti preduzimaju niz represalija. Već u prvoj polovini jula

Nemci počinju da streljaju aktiviste NOP-a. Prva streljanja su izvršena u Beogradu 5. jula, kada je ubijeno 13 uhapšenih lica. Streljanja su u julu nastavljena. Petnaestog jula u Obrenovcu je streljano 10 osoba; 17. jula u Beogradu — 16; 18. jula u Beogradu — 18; 20. jula u Valjevu — 17; u Čačku — 12; u Užicu — 22; u Smederevskoj Palanci — 16; 28. jula u Beogradu — 122; 28. jula kod Valjeva — 80 osoba. Ukupno su Nemci u julu samo u Srbiji (bez Banata) streljali 349 osoba.¹¹²

io» Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, Beograd, 1945, 297.

¹¹⁰ J. Marjanović, *Ustanak*, 101.

i" *Oslobodilački rat*, I, 2. Ova akcija izvedena je pod rukovodstvom Zikice Jovanovića, komandira Rađevske partizanske čete.

¹¹¹ Zb. NOR, 1-2, 345, 346 i 357; Zb. NOR II-2, 304, 306, 308, 310—318, Izveštaj nemačkog vojnog zapovednika na Balkanu, jula 1941.

63

Kao što vidimo, streljanja je u julu bilo u mnogim krajevima Srbije, i prve žrtve su uglavnom pripadnici oslobodilačkog pokreta, što

ne znači da među streljanima nije bilo i onih koji nisu imali nikakve veze sa pokretom.¹¹³

Karakteristično je, da u prvim streljanjima, koja su tokom jula izvršena po naredjenju nacista, učestvuju i Srpska žandarmerija. To se vidi i iz dnevnog izveštaja štaba 717. nemačke pešadijske divizije, u kome se navodi: „20. VII 41, oko 10,00 časova Srpska žandarmerija, pod nadzorom SS, streljala je u Čačku 11 ljudi i jednu ženu, koje je 18. VII 41. bila pohvatala 2. četa 1. bataljona. Četiri čoveka su iz Čačka, a svi ostali iz okoline. Među ovih 11 ljudi nalazio se, izgleda, i glavni kolovođa komunista u Srbiji.”¹¹⁴ O učešću Srpske žandarmerije u streljanju svojih sunarodnika obavestio je Feliks Bender svoje pretpostavljene u Berlinu, u izveštaju od 23. jula 1941, u kome, pored ostalog, navodi: „Do sada je više od stotinu osoba streljala Srpska žandarmerija kao represaliju po naredbama nemačkih okupacionih vlasti. Ali jedna žandarmerijska komanda ustegla se od daljeg streljanja bez prethodnog srpskog prekog suda.”¹¹⁵

Kvislinška žandarmerija je učestvovala u streljanjima nedužnog srpskog stanovništva i kasnije. Tako je 28. jula, na Bukovima kod Valjeva, streljala 81 taoca iz Kosjerića i okolnih sela. Za njih je sreski načelnik, u svom izveštaju od 20. avgusta, konstatovao da su to većinom mirni, poštteni, lojalni građani ovog sreza, poglavito hraniooci svojih porodica, koje je pohvatala nemačka vojska kada su bili na svojim poslovima. Posebno se ističe da ih je 49, od ukupno 81 žrtve Srpske žandarmerije, bilo siromašnog stanja.¹¹⁶ I o ovom događaju, Bender je obavestio Ministarstvo spoljnih poslova u Berlinu aktom br. 446 od 1. avgusta 1941, u kome za feldkomandanta u Užicu, pukovnika Štokhauzena (koji je naredio ovo streljanje), ističe: „Taj je, suprotno izdatim opštim zapovestima o odmazdama od vojnoupravnog komandanta, bez pitanja, kao represaliju za ranije javljeni napad na posadu motocikla, pohapsio na poljima zaposlene žeteoce, potpuno nedužna lica koja je streljala Srpska žandarmerija, na šta ju je primoravala nemačka vojska sa napereanim puškama.”¹¹⁷

Ovo streljanje izazvalo je najjaču krizu komesarske vlade Milana Aćimovića od dana njenog formiranja. A to su bili i prvi znaci neodrživosti njenog položaja. Nemci su uporno tražili da se kvislinška uprava angažuje protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta. A ona je imala sve

¹¹³ *Vesti*, 10. X 1941. — U selu Kosjeriću (crnogorski srez), npr., u vezi sa streljanjem koje je izvršeno 28. jula, rečeno je u izveštaju Sreskog načelstva od 20. avgusta „da su većinom pohapšeni i streljani mirni poštteni i lojalni građani ovog sreza, i to poglavito hraniooci svojih porodica, a koji su pohvatani od strane nemačke vojske kada su svi bili na svojim poslovima”.

¹¹⁴ Zb. NOR 1-1, 656, Izveštaj štaba 717. p. divizije o borbama divizije od 15. V do 31. XII 1941. godine. — Višoj komandi za naročitu upotrebu 65.

¹¹⁵ AVII, mf. Bon, 2/693.

¹¹⁶ *Vesti*, Užice, 1941, br. 1.

¹¹⁷ AVII, NAV-N-T-501, rol. 256, mf. 1173—74.

64

manje snage, jer je bila kompromitovana u očima stanovništva Srbije. Vlada komesara je gubila poverenje (zbog svoje nesposobnosti) i kod nemačkih okupacionih vlasti. Koliko je bila degradirana uloga Srpske žandarmerije, koliko je ona bila ponižena i kompromitovana, čak i demoralisana, može se videti i iz izveštaja tadašnjeg njenog komandanta, pukovnika Jovana P. Trišića, koji je upućen Ministarstvu unutrašnjih poslova 15. avgusta 1941. U jednom delu toga izveštaja rečeno je: „Najviše je pokolebalo moral kod žandarma u poslednje vreme to što su naši žandarmi prisiljeni od nemačke vojne s i l e . . . morali vršiti streljanje našeg življa ni krivog ni dužnog, bez ikakve presude iako naša žandarmerija u svojoj slobodnoj državi nije nikada izvršila slične kazne. Ova vest proširila se među sve žandarme munjevitom brzinom, te iako postoje naredjenja da oni streljanje ne smeju vršiti, ipak se boje nemačke vojne sile da ih sa puškomitraljezima na leđima ne nateraju opet, kao i do sada, na vršenje streljanja nedužnog stanovništva. Opadanju morala uzrok su i mnoge uvrede i pretnje, bilo žandarmerijskim oficirima, bilo žandarmima, od strane organa nemačke vojne sile, kao, na primer, javno udaranje potporučnika Čvorovića u Obrenovcu, od jednog nemačkog

kapetana; javno udaranje p. poručnika Markovića Pavia u Raškoj; hapšenje žandarma u Vladimirovcima itd."¹¹⁸

U izveštaju Više komande 65. za naročitu upotrebu, od 28. avgusta 1941, Komandantu oružanih snaga na Jugoistoku, o pojačanoj aktivnosti partizanskih snaga na teritoriji Srbije i NDH i o merama da se spreči opšti ustanak, pisalo je i o problemu Srpske žandarmerije, odnosno nepopularnom činu oko njenog angažovanja da strelja srpsko stanovništvo:

„Srpskoj žandarmeriji, koja za sada još jako sadejstvuje da se bori zajedno s nemačkim trupama protiv svojih zemljaka i patriota, ova okolnost predstavlja za Srpsku žandarmeriju teško moralno opterećenje i sama ga tako oseća. Koliko će dugo moći da snosi ovo opterećenje, teško je odrediti, ali ipak već se pojavljuju predznaci koji ukazuju na to da Srpska žandarmerija nije više pouzdana."¹¹⁹

Sem streljanja, Nemci su tokom jula preduzeli i niz drugih represivnih mera protiv članova KPJ, članova SKOJ-a i drugih simpatizera oslobodilačkog pokreta. Tako je 10. jula u Beogradu ustanovljen zloglasni Banjički logor, a nešto kasnije logor na starom Sajmištu u Beogradu; zatim, logor „Crveni krst" u Nišu, logor u Šapcu i niz drugih zatvora i kaznionica u kojima su hiljade stanovnika Srbije izgubile svoje ži-
118 AVII, br. 3/1—1, k. 27, Izveštaj pukovnika Jovana Trišića, 15. VIII 1941, Ministarstvu unutrašnjih poslova. — Dalje Trišić u istom izveštaju konstatuje: „Opadanju morala u žandarmeriji krive su i vrlo slabe prinadležnosti žandarma i podoficira sa kojima u današnjim prilikama i, pored najbolje volje, ne mogu na kraj izaći ni za 15 dana, a kamoli za mesec dana. Sprema, odela, veš i ostala potrebna oprema kod žandarma, jesu u vrlo hrdavom stanju, što takode doprinosi opadanju morala kod žandarma."
119 AVII, NAV-N-T-501, r. 246, s. 2—3, snimak originala pisanog na mašini.

5 Kontrarevolucija u Srbiji 1 65

vote.¹²⁰ Ukoliko su partizanske akcije bile intenzivnije, utoliko su i mere okupatora i njihovih saradnika bile rigoroznije. Tako je, na primer, vojnopravni komandant, general protivavionske artiljerije Šreder, 11. jula propisao Uredbu „o pooštavanju kazni", po kojoj su prestupi protiv nemačkih okupacionih vlasti kažnjavani smrću ili robijom preko tri godine.¹²¹

Desetog jula izvršena je rekonstrukcija Saveta komesara, pa su tim povodom svi komesari i njihovi zamenici bili primljeni od vojnopravnog komandanta generala Sredera. On se tim povodom i obratio „rekonstruisanom kabinetu" Milana Aćimovića sledećim rečima: „Svojim radom, vi ste ispunili obećanje koje ste dali mome prethodniku, naime, izjavu, da ste voljni da lojalno saradujete sa okupacionom vlašću. S druge strane, mogu da dam izraza očekivanju da ćete sad i sa mnom nastaviti rad istom lojalnošću... Naročitu zahvalnost dugujem vama, gospodine Aćimoviću, koji, pored komesarske uprave Ministarstva unutrašnjih poslova, imate još i naročiti zadatak, naime, kao što je već naglasio moj prethodnik na ovom položaju, odgovornost za to da će se rad pojedinih komesarijata kretati po jednoobraznim smernicama i na osnovu jednoobraznih pogleda."¹²²

120 U hronologiji radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta Beograda (GgB, knj. VI, 1959, 857) stoji da je Banjički logor osnovan 5. jula. Miodrag Milić u napisu *Izvan rešetaka Banjičkog logora* (GgB, knj. VI, 1959, 537) piše da su prvi zatvorenici dovedeni u logor 10. jula; J. Marjanović, u citiranom delu *Ustanak*, 120, pominje 10. jul kao datum formiranja logora, a V. Glišić, n. d., str. 43. prihvata datum 5. jul. — Ja smatram da se 5. jul ne bi mogao prihvatiti kao datum osnivanja Banjičkog logora, jer u pismu MUP-a od 10. jula, upućenom Upravi grada Beograda — Odeljenju Specijalne policije, zatim predsedniku uprave grada Beograda stoji: „Odlukom nemačkog komandanta mesta i nemačke državne tajne policije naređeno je da se organizuje konc. logor na Banjici (u zgradi kasarne bivšeg 18. pešadijskog puka) u najkraćem roku. Istom odlukom svi materijalni izdaci oko popravke, adaptiran ja zgrade, instalacije, nameštaja, kao i izdržavanja krivaca, pada na teret Beogradske opštine. Sa izloženog, a u vezi već našeg usmenog razgovora, molim vas za naređenja da se potrebni radovi što više forsiraju, tako da sve bude gotovo najdalje do kraja ovog meseca" (AVII, Nća, br. 7/1, P. 58). Prema tome, ni u kom slučaju ne bi se mogao prihvatiti 5. jul kao datum formiranja Banjičkog logora, niti su 10. jula mogli prvi zatvorenici stići, jer se iz citiranog dokumenta vidi da do kraja jula zgrada treba da bude osposobljena.

121 Zb. NOR, 1-2, 304—305. — U pomenutoj Uredbi predviđena je kazna smrti ili robije od najmanje 3 godine za onoga „ko namerno: 1) za rat važne

zalihe ili postrojenja svake vrste, naročito plinska, vodena i električna postrojenja, brane, železnička, telegrafska, telefonska i svetlosna postrojenja ukloni ili ošteti; 2) pomaže na zauzetoj teritoriji vojna lica koja nisu nemačka; 3) na štetu nemačke vojne sile ili Rajha prenosi vesti licima ili vlastima izvan zauzete teritorije; 4) priređuje protivnemačke skupove ili na njima učestvuje; 5) u nameri da škodi interesima nemačke vojne sile ili Rajha, obustavlja posao, odvraća radnika ili druge poziva da prestanu sa radom ili da ga napuste", itd.

¹²² *Novo vreme*, br. 55 od 11. jula 1941. — M. Aćimović se u ime Saveta komesara zahvalio Srederu ovim rečima: „Danas kada smo predstavljeni Vašoj ekscelenciji, ja želim da vam, u ime svojih kolega i u svoje ime, izjavim zahvalnost na poverenju koje nam ukazujete i time nam omogućavate da u ovim teškim vremenima korisno poslužimo svome narodu... Ja želim da

66
Posle izvršene rekonstrukcije, lista komesara ministarstava bila je sledeća: 1. komesar Ministarstva unutrašnjih poslova i predsednik Saveta komesara ostao je i dalje Milan Aćimović; njegovi zamenici su bili: pukovnik Tanasije Dinić i Dorđe Perić; 2. komesar Ministarstva prosvete (namesto Riste Jojića) bio je Velibor Jonić (zamenik: Vladimir-Velimir Janković); 3. komesar Ministarstva saobraćaja (umesto Lazara Kostića) postao je Ranislav Avramović (zamenik: Nikola Đurić); 4. komesar Ministarstva pravde ostao je i dalje Momčilo Janković (zamenik: dr Đuro Kotur); 5. komesar Ministarstva finansija, kao i ranije, bio je Dušan Letica (zamenik: Milan Horvacki); 6. komesar Ministarstva pošta, telegrafa i telefona ostao je Dušan Pantić (zamenik: Milorad Dimitrijević); 7. komesar Ministarstva građevina i dalje je inž. Stanislav Josifović; 8. komesar Ministarstva ishrane (umesto Jeremija Protića) bio je Budimir Cvijanović; 9. komesar narodne privrede, kao i ranije, inž. Milosav Vasiljević (zamenik: dr Mihailović) i 10. komesar Ministarstva socijalne politike ostao je i dalje dr Stevan Ivonić (zamenik: Božidar-Darko Petrović).

¹²³
Sta se može uočiti u rekonstruisanoj „vladi“ komesara? Prvo, odgovorni ljudi iz Upravnog štaba, a to znači Turner i Kisel, insistirali su da se na pojedine resore (prosvete, saobraćaja i ishrane) dovedu energičnije ličnosti, jer su, navodno, Rista Jojić, Lazar Kostić i Jeremija Pantić bili „umorni“ i „nedovoljno energični“. U stvari, to je bila sledeća ozbiljnija krizna situacija u Savetu komesara, kada Nemci pokušavaju da ga osveže novim ličnostima;¹²⁴ drugo, simptomatično je da samo Milan Aćimović ima dva pomoćnika (Dinić, Perić), i to ličnosti koje su izrazito bile pronemački orijentisane. I po tome se vidi koliki su značaj nemačke okupacione vlasti poklanjale resoru Ministarstva unutrašnjih poslova.

Samo dva dana kasnije, pošto je rekonstruisao svoju „vladu“, odnosno pošto je sa svojim komesarima bio primljen kod vojnopravnog komandanta Srbije, generala Šredera, Aćimović je odlučio da preduzme energičnije mere kako bi se suzbio oružani ustanak u samom začetku. U tom smislu uputio je 13. jula 1941, preko banskih uprava, sreskim načelnicima pismo sledećeg sadržaja: „Uhapsite članove porodice odbeglih komunisti, i to sinove preko 16 godina i žene, ukoliko nemaju dece, oca i brata, ako u zajednici žive a nisu stariji od 60 godina. Slučajevi se moraju rešavati pod ličnom odgovornošću. Spiskove dostaviti Ministarstvu, a uhapšene do daljeg naređenja zadržati tamo.“¹²⁵

Milan Aćimović je 13. jula u Beogradu dao takođe izjavu za štampu, u kojoj najoštrije opominje sve antiokupatorski raspoložene stanovnike **ponovim sada ono što smo i vašem prethodniku (Fersteru) izjavili da ćemo mi, predstavnici srpske uprave, svoje poslove voditi u punoj lojalnosti prema nemačkoj vojnoj upravi“ (isto).**

¹²³ *Novo vreme*, br. 55, od 11. jula 1941.

¹²⁴ AVII, NAV-N-T-200, 120/134265, Turnerov izveštaj komandantu Jugoistoka.

¹²⁵ AIRPS, Nća, neregistrovano.

5« 67

Srbije da se povinuju kvislinškim naredbama i da se ne suprotstavljaju nemačkim vlastima. Ovaj govor bio je štampan u *Novom vremenu*; plakatiran na javnim i prometnim delovima Beograda, a pored toga umnožen i razdeljen srezovima i opštinama, kako bi se sa njegovom sadržinom upoznali svi „ugledniji domaćini“ gradova i sela okupirane Srbije.

¹²⁶ Istovremeno je Aćimović za borbu protiv komunista angažovao sve činovništvo, a preko Odeljenja za zaštitu države, Ministarstvo unutrašnjih poslova 15. jula ponovo je zahtevao od svih sreskih načelnika „da izdadu instrukcije svemu činovništvu područnih im resora na terenu da sreske načelnike, kao nosioce vlasti na svojim područjima i predstavnike državne uprave, u slobodnom vremenu pomognu u njihovim nastojanjima da se održi red i mir i sredi poremećeni život njegovom obnovom i podizanjem”.¹²⁷ Tokom jula i avgusta sreski načelnici su pokušavali da na mnogim konferencijama sa viđenijim građanima „tumače” misli Aćimovićeve izjave, a ujedno su energično insistirali da se narod ne hori protiv okupatora, već da se bezuslovno pokorava „redu, miru i poretku” kako bi okupator mogao nesmetano da eksploatiše privredna bogatstva Srbije.¹²⁸

Sve okupatorske mere, koje su preduzimane tokom prve polovine jula (hapšenja, odvođenja u koncentracione logore, streljanja, paljenja kuća, zavodeenje policijskog časa u gradovima i drugo), nisu pokolebale pripadnike oslobodilačkog pokreta, koji su nastojali da okupatorskim vlastima i dalje nanose sve veće gubitke svuda i na svakom mestu.

Kada komesarske mere zastrašivanja nisu dovele do očekivanih rezultata, a otpor protiv okupatora sve se više ispoljavao u mnogim gradovima i selima Srbije, general Šreder se ponovno obratio neposredno Milanu Aćimoviću, aktom od 18. jula 1941, u kome je rečeno između ostalog: „Komunistički elementi, kao što ste u svom govoru na radiju u nedelju, 13. VII 1941, srpskom narodu naglasili, dali su se na posao da zemlju gurnu u novu bedu. Saznanje da je Vođa Velikonemačkog Rajha naredio konačnu likvidaciju komunističke svetske revolucije bilo je povod komunističkoj mangupariji za krajnja očajnička dela. Tako su prošle noći više puta presečeni kablovi u Beogradu... Zbog ovakvih i sličnih dela sabotaže, u poslednje vreme već je u više mahova streljan jedan deo smutljivaca koji su po dobijenom nalogu izazivali nered. Iste mere odmazde biće sprovedene u još većem obimu, u slučaju ako se dela sabotaže ponove... Dosad sam se mogao uveriti da je velika većina srpskog stanovništva u gradovima i na selu lojalna... Sada pružam beogradskom stanovništvu priliku da pokaže svoju solidarnost u

¹²⁶ AIRPS, Vlada M.N., II, 5; *Novo vreme*, br. 115 od 14. VII 1941.

¹²⁷ AVII, Nća, br. 19-2-15. — U izveštaju MUP-a za juli rečeno je: „Umoljeni su i svi g.g. komesari da svom činovništvu narede, da se u granicama mogućnosti i slobodnog vremena stave na raspoloženje sreskim načelnicima i sa njima, a u što tešnjem kontaktu sa narodom, povedu akciju protiv komunista” (AVII, Nća, br. 19-2-1).

¹²⁸ Postoji oko stotinu izveštaja sreskih načelnika o ovim konferencijama (AVII, Nća, br. 19-2 i 3). Sreski načelnik u Mladenovcu, npr. javlja da je do 23. VII održao preko 30 takvih konferencija (isto, br. 19-2-49).

68

borbi protiv rušilaca javnog poretka i bezbednosti u svetu i naređujem da samo stanovništvo primi na sebe čuvanje raznih ulica. Sprovođenje ove mere izvršiće upravnik grada, u saglasnosti sa nemačkom feldkomandanturom u Beogradu.”¹²⁹

Smatrajući da se „energičnim” merama može sprečiti širenje ustanka u Srbiji, Nemci su uz podršku kvislinga, tokom jula počeli se paljenjem kuća u pojedinim selima Srbije. Zabeleženo je da su u selu Oslandiću (valjevski srez) 12. jula spaljene 4 kuće,¹³⁰ 16. jula u Gornjoj Gorevnici (čačanski srez) spaljeno je takođe nekoliko kuća.¹³¹ Paljenja su učestala uporedo sa širenjem ustanka u Srbiji. Ona su postala stalni metod represalija u borbi protiv partizanskih odreda i udarnih diverzantskih grupa u pozadini.

Okupatorske i kvislinške vlasti preduzele su i niz drugih mera kako bi zastrašile pripadnike oslobodilačkog pokreta. Koristile su se radijom, štampom i drugim sredstvima propagande. Donete su mnoge uredbe i naredbe. Već 19. jula nemački komandant za Srbiju, zbog akcije koje su vršene protiv Nemaca u Beogradu i okolini, doneo je Uredbu po kojoj će smrću biti kažnjen svako ko bilo čim bude delovao protiv Nemačkog Rajha,¹³² a 27. jula građanstvo je upozoreno da će svako ko bude posedovao oružje bez dozvole biti kažnjen smrću.¹³³ Najzad, akcije koje su izvođene u Beogradu i njegovoj neposrednoj okolini razljutile su

nemačkog komandanta za Srbiju, pa je 30. jula naredio da grad Beograd plati kontribuciju od 10 miliona dinara ili 500.000 nemačkih maraka.

¹³⁴

Tako su teror i oštre represalije protiv članova KPJ, članova SKOJ-a, simpatizera i rodoljuba, zatim, protiv Jevreja i Cigana, postajali iz dana u dan sve žešći i masovniji, što će pojačati ionako silno naraslo antiokupatorsko raspoloženje.

Obnova, br. 12, od 18. VII 1941; **Zb. NOR**, 1-2, 307. Okupaciona propaganda, nije propustila da svojim komentarima proprati ovakve akte vojnog komandanta okupirane Srbije. U uvodnom članku, *Obnova* je pisala 18. VII 1941. i ovo: „Pismo komandanta okupirane Srbije i njegova uredba o pooštrenju kazni govore jasnim jezikom kojim se ne može pogrešno tumačiti.

Ko taj jezik ne razume, ili neće da razume, toga će strogost same kazne naučiti pameti. Bilo bi upravo detinjasto ako bi se korektnost sa kojom okupatorske vlasti postupaju sa domaćim stanovništvom, shvatila kao slabost.

Nova Nemačka likvidirala je komunizam u sopstvenoj zemlji. Ona ga je tamo silom svoje vlasti u najkraćem roku isključila iz dejstva i duhovno radikalno nadvladala. Ona je sada stupila u borbu da potpuno izbriše komunizam, koji se pojavio u obliku sovjetskog režima, i u toj borbi stoji upravo pred rešavajućim udarima. Na svim područjima koja se nalaze pod nemačkim suverenitetom i na kojima su nemački organi primili ulogu da zagarantuju mir i omogućće obnovu, uništavaju se kratkim postupkom, komunistički elementi ma gde isti pokušavali da dignu glave.”

130 AVII, NOP, 1982, iskazi učesnika.

¹⁸¹ AVII, NOP, 1983, iskazi učesnika.

¹³² **Zb. NOR** 1-2, 317.

¹³³ *Obnova*, 29. VII 1941.

IJM **Zb. NOR** 1-2, 319.

69

Iako je Savet komesara činio sve da bi sproveo naređenja nemačkih okupacionih vlasti, on je imao sve manje stvarne vlasti; gubio je poverenje i samih Nemaca. Ni „rekonstrukcija vlade“ nije pomogla, a govori preko radija, izjave preko štampe i naređenja sreskim načelnicima bili su sve manje efikasni. Pored toga, patriotsko stanovništvo u Srbiji sve je više dolazilo do zaključka da su Milan Aćimović i njegovi saradnici marionete, odnosno najobičnije sluge okupatora. Ocenu ove kvislinške administracije dao je i Centralni komitet KPJ u proglasu od 25. jula 1941, u kome je, između ostalog, rečeno: „Srbi, vama su okupatori nametnuli za komesara i upravu najgore izrode i izdajnike srpskog naroda. Sami nemački okupatori osećaju se suviše slabi da bi održali svoju okupatorsku vladavinu i pljačkali srpski narod, zato su našli domaće sluge, ubice i dželate u licu Aćimovića, Dragog Jovanovića, Ljotića, policijskih škorpija: Vujkovića, Kosmajca, Rađana Grujičića itd.

Ti izrodi hvataju po ulicama sinove i kćeri srpskog naroda, i onda ih u masama ubijaju po zapovesti nemačkih okupatora.”¹³⁵

Slične ocene dao je i Pokrajinski komitet KPJ i okružna i sreska rukovodstva. Svuda je isticano da narodi Srbije nemaju druge alternative sem oružane borbe, ne samo protiv okupatora već i protiv njegovih saradnika. Praksa, je pokazala da je Partija iz dana u dan sticala sve veću popularnost; imala je sve više uticaja među znatnim brojem stanovništva, a partizanski odredi stvarani su gotovo u svim krajevima Srbije i svakodnevno popunjavani novim borcima.

¹³⁵ **Zb. NOR** 1-1, 24.

70

KRIZA SAVETA KOMESARA I NJEGOV PAD

Komesarska uprava nije imala nikakvog ugleda u narodu, ne zbog toga što Aćimovićeve policija i žandarmerija nisu imale željenu veću samostalnost u proganjanju sopstvenog naroda, nego i u prvom redu zbog toga što su i ti odredi i čitav Aćimovićev komesarijat bili prosto oruđe u omraženoj osovinsko-okupacionoj upravi. A ogorčenje protiv tuđinskog zavojevača povećavalo se iz dana u dan usled surovih represalija nad stanovništvom: hapšenja, streljanja, odvođenje u koncentracione logore, pljačkanja životnih namirnica i uopšte privrednih bogatstava zemlje. Već je bilo reči o tome da se o privrednoj eksploataciji Srbije brinuo Privredni štab, na čelu sa Francom Nojhauzenom, predratnim generalnim konzulom u Beogradu. Iako je Nojhauzen bio pridodat

vojnopravnom komandantu, on je ipak bio direktno povezan sa Berlinom, sa Geringom, koji je rukovodio sprovođenjem nemačkog četvorogodišnjeg privrednog plana.

Prva brigada generalnog opunomoćenika za privredu posle uspostavljanja nemačkog okupacionog aparata bila je eksploatacija rudnih bogatstava.

Naročito interesantni za nemačke okupatore bili su rudnici:

Bor, Trepča, Zajača i mnogi drugi privredni objekti. Pljačka životnih namirnica posredstvom rekvizicije dobila je već prvih dana okupacije široke razmere. U vezi s tim 30. aprila 1941. vojnopravni komandant Srbije propisao je Uredbu o pravilnom vođenju i upravljanju preduzećima, u kojoj je rečeno i ovo: „Sva preduzeća i radnje za zanatsku proizvodnju i preradu namirnica, poljoprivredu, šumsku i drvarsku privredu imaju, ukoliko iz prinudnih razloga ne bude drukčije određeno, da rade i dalje; odgovorni upravljači ovih preduzeća moraju da obezbede pravilno vođenje poslova; u slučajevima gde je odsustvom ovlašćenog lica ili iz drugih prinudnih razloga onemogućeno pravilno vođenje poslova, odgovarajuća nemačka nadležna postaviće u tim preduzećima komesare.”¹³⁶

Iz citiranog dela Uredbe pominju se „komesari”. Njih je postavilo Generalno opunomoćstvo za privredu kod svih značajnih privrednih preduzeća i ustanova, naročito u rudnicima i industrijskim preduzećima Srbije. U okviru četvorogodišnjeg plana, Nojhauzen je propisao kvote kojima će pojedina preduzeća, odnosno proizvodne grane, sudelovati u

¹³⁶ *Novo vreme*, 16. V 1941.

71

opštem kontribucionom doprinosu za Rajh. Seljaštvo je pri tom bilo naročito opterećeno. Poljoprivreda, kao glavna privredna grana zemlje, bila je često izložena bezobzirnoj eksploataciji. Rekvizicije, koje su bile vrlo česte, odnosile su srbijanskim seljacima čak i one minimalne količine namirnica koje su im bile neophodne za život.

Razume se, Savet komesara, kao i u svim drugim domenima, tako i u ekonomskom pogledu, bio je izvršitelj nemačkih uredbi i naredaba, bez obzira na to što su okupatori imali svoje komesare. Jer sami funkcioneri okupacione vojne uprave, u prvom redu njen Privredni štab, nisu bili u stanju da iz ovog dela Jugoslavije koji obiluje prirodnim bogatstvima, izvezu sve što su naumili. Bili su potrebni domaći kvaslinzi i- izdajnici koji će im pomoći da izvuku što više materijalnih dobara sa ovog područja. Već smo videli da su ih našli u Savetu komesara Milana Aćimovića i svih onih koji su s njima saradivali. Pored ostalog, dužnost komesarske uprave bila je da obezbedi održavanje nemačke okupacione vojske, za koju je trebalo sakupiti od stanovništva mesečno 6,5 miliona maraka (odnosno oko 200 miliona dinara).¹³⁷ Iz svega navedenog proizlazi da su zadaci takozvane vlade komesarijata bili zaista složeni. Ako se svemu tome doda ishrana stanovništva, održavanje velikog činovničkog aparata, pored izbeglica, koje su u velikom broju došle u Srbiju, bežeći ispred terora okupatora i njihovih saradnika, iz drugih okupiranih delova Jugoslavije, posebno iz Nezavisne Države Hrvatske, videćemo da zadaci Saveta komesara nisu bili nimalo laki.

Komesarska vlada je, vidi se, dobila zadatke koji su u tadašnjim uslovima izgledali nesavladivi. Kao naredbodavci, nemački okupatori su istupali sa svojim neograničenim zahtevima. Kao pobednici i „osvetnici”, oni su bili samovoljni, a komesari su bili u položaju izvršitelja njihovih naredjenja. Nemačka vojna uprava u Srbiji poznavala je u svom delovanju samo jedan zakon — a to je zakon sile, i njemu su se imali pokoravati svi na okupiranom području, uključujući i komesarsku vladu.

Već u početku se videlo da je nemoguće izvršiti sve zadatke što su ih okupatori nametnuli Srbiji i da će komesarska uprava teško moći da zadovolji nemačke okupatore. No oni nisu pokazivali nimalo razumevanja, već su uporno i nadmeno nastojali da se ispune njihovi zahtevi.

Jedan od komesara (Dušan Letica), u obrazloženju svoje ostavke, koju je podneo 23. avgusta, naveo je kao glavni razlog da sa svojim resorom za finansije nije u stanju da sakupi 6,5 miliona maraka za pokriće troškova nemačkih okupacionih trupa u Srbiji.¹³⁸

Prvi dani avgusta su u znaku ofanzive partizanskih odreda na nemačke

trupe i žandarmeriju, na saobraćajnice i privredne objekte, na rudnike; na sve što je Nemcima moglo koristiti u vođenju rata. Okupatorima i kvislinzima nanošeni su udarci u svim delovima Srbije. Nemci su bili primorani da revidiraju svoju raniju odluku da protiv ustanika treba da se bore pretežno policijske i žandarmerijske snage, pa su u borbu bacili sve svoje raspoložive efektivne.

¹³⁷ F. Culinović, n. d., 409.

¹³⁸ AVII, Nća, br. 2/3—1, k. Ia.

72

I kvislinzi su pokušali da uvećaju svoj „doprinos“ borbi protiv oslobodilačkih snaga u Srbiji, uprkos krizi u koju su zapali na svim sektorima svoje delatnosti. Tako je 6. avgusta 1941. Savet komesara propisao Uredbu o uklanjanju „nacionalno-nepouzdanih“ službenika iz javne službe. U Uredbi je, između ostalog, rečeno da „ne mogu ostati u službi niti se koristiti stečenim pravima oni vojni i civilni državni i samoupravni službenici, kao i službenici javno-pravnih ustanova, koji u svojim ličnim i službenim odnosima, nisu rukovođeni pobudama za opšte dobro naroda i remete normalan razvoj nacionalnog osećanja i rada, a to su: 1. svi oni koji pripadaju internacionalističkim organizacijama — komunisti i masoni — kao i oni koji ispoljavaju svoje simpatije sa njima, saraduju sa njima ili ih pomažu; 2. svi oni službenici koji rasprostiru lažne vesti i uopšte rečju ili delom unose zabunu i remete normalan razvoj nacionalnog osećanja naroda“ itd.¹³⁹

Ovlašćeni funkcioner Saveta komesarijata za sprovođenje ove Uredbe bio je Tanasije Dinić, izvanredni komesar za personalne poslove. Prema njegovoj izjavi na saslušanju pred organima državne bezbednosti od 22. februara 1946. godine, na osnovu ove Uredbe, tokom 1941. i 1942. godine, otpušteno je iz službe više od 10.000 službenika. A oni za koje se pretpostavljalo da su komunisti ili njihovi simpatizeri sprovedeni su u koncentracioni logor na Banjicu.¹⁴⁰

Opunomoćenik nemačkog Ministarstva spoljnih poslova u Beogradu Feliks Bencler poslao je 7. avgusta novi izveštaj svom nadležnom ministarstvu u Berlin. U njemu se ističe da nemački oficiri i službenici, u saradnji sa srpskim komesarijatom, čine krajnje napore da bi se održao „red i mir“. Međutim, uprkos svim naporima — kako je rečeno u izveštaju — situacija je krajnje zabrinjavajuća, jer partizani jurišaju na Nemce i kvislinšku policiju i žandarmeriju svuda i na svakom mestu. Posebno se ističe da Komesarska vlada i njeni podređeni organi liče „na razbijenu četvu pobedenih vojnika“ i predlaže da se pojačaju nemačke jedinice radi održavanja reda i mira u Srbiji.¹⁴¹

Nemci su pokušavali na sve načine da kvislinške upravne organe, zatim, policiju i žandarmeriju, koliko-toliko osposobe za borbu protiv oslobodilačkog pokreta. Jer su u svim okruzima bili formirani partizanski odredi, koje su sačinjavale partizanske čete, iz svakog sreza po jedna. One su ubrzo prerasle u bataljone. Sve preduzete mere okupatora i kvislinga nisu mogle zaplašiti srpski narod i njegovu avangardu, Komunističku partiju, koja je bila organizator, mobilizator i inicijator svih akcija u borbi protiv neprijatelja. U naređenju Više komande 65 za na-
¹³⁸ *Službene novine*, br. 95, od 6. VIII 1941.

¹⁴⁰ Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano.

¹⁴¹ AVII, NAV-N-T-120, 200/153309. — Bencler se ponovo obratio 12. avgusta svom Ministarstvu. U telegramu je, takođe, pisalo: „Služba bezbednosti (SD) i nemačka policija pretrpane su poslom i brojčano su suviše slabe. Pošto je odbijen zahtev za slanje nemačkog policijskog pojačanja, na čemu se insistiralo, komandant Srbije zatražio je sada jednu diviziju, dok su istovremeno preduzete sve moguće mere osiguranja i raspoložive trupe aktivirane do maksimuma“ (AVII, Mikroteka, London/6 H300998).

73

ročitu upotrebu od 13. avgusta 1941, za organizaciju sopstvenih i srpskih kolaboracionističkih jedinica u borbi protiv partizana, posebno se naglašava, treba reorganizovati i bolje osposobiti kvislinške odrede: „Srpska policija, do sada rasparčana na male žandarmerijske stanice“, pisalo je u pomenutom naređenju, „prikupiće se u jače žandarmerijske grupe jačine od 50 do 100 ljudi i u cilju aktivnog sadejstva potčiniće, se komandantima bataljona, odnosno komandantima odseka, na čijim se

rejonima nalaze. Treba odmah uspostaviti vezu sa srpskom policijom. Karta sa opisom naseljenih mesta, u kojima su prikupljene jedinice srpske žandarmerije, dostaviće se naknadno."¹⁴²

Za borbu protiv oružanog ustanka u Srbiji, Nemci su uporno nastojali da pridobiju široke slojeve srpske inteligencije. Oni su nameravali da angažuju visoke naučne radnike, profesore univerziteta, književnike, kompozitore, novinare i druge kulturne i javne radnike za političku akciju protiv narodnooslobodilačke borbe i smirenje pobunjenog naroda. Ali u tome nisu imali mnogo uspeha. To se može videti i iz držanja Senata Beogradskog univerziteta, koji je avgusta 1941. uputio oštar memorandum komesaru Ministarstva za prosvetu Veliboru Joniću, odbacujući njegov „predlog nacrtu" Zakona o univerzitetu. Naime, Senat univerziteta je bio na stanovištu da uopšte ne treba u datom trenutku donositi novi zakon o univerzitetu i da se u uslovima okupacije ne može raditi na univerzitetu: „U atmosferi neizvesnosti, briga za nasušni hieb, straha za život, ne mogu se izvoditi takve reforme koje, pre svega drugog, pretpostavljaju moralni mir", rečeno je u citiranom memorandumu.

¹⁴³

Razume se da okupacione prosvetne vlasti, uz pomoć saradnika okupatora sa univerziteta, kao što su bili: Nikola Popović, Miloš Trivunac, Ilija Pržić, Mirko Košić i drugi, nisu prihvatile ovaj memorandum; uki-
¹⁴² AVII, NAV-N-T-501, r. 246, s. 78—80; snimak dokumenta pisanog na mašini; Zb. NOR, XII—1, 294—295. — General artiljerije Paul Bader, komandant Više komande 65, 14. avgusta naredio je sledere: „1. Srpska žandarmerija, do sada rasparčana na veliki broj malih straža, prikupiće se u jače žandarmerijske stanice u sledećim mestima: a) na teritoriji 704 peš. div. — Obrenovac, Ub, Valjevo, Mionica, Bogatić, Šabac, Loznica, Krupanj, Požega, Užice, b) na prostoriji 714 peš. div. — Umka, Mladenovac, Arandelovac, Lazarevac, Topola, Palanka, Veliko Orašje, Markovac, Lapovo, Čuprija, Paraćin, Zaječar, Rudnik Bor, c) na prostoriji 717 peš. div. — Gornji Milanovac, Cačak, Kraljevo, Kruševac. 2. Srpskim žandarmerijskim stanicama koje se ne nalaze u mestima smeštaja trupnih jedinica, sa izuzetkom Obrenovca, Uba, Šapca, Bogatića, Umke i Rudnika Bora, treba s obzirom na jačinu svake stanice uputiti pogodnog starešinu sa najmanje jednim vodom radi podrške. 3. Srpska žandarmerija će se načelno potčiniti trupnim jedinicama u pogledu smeštaja i snabdevanja. Komandanti bataljona i poterna odeljenja treba srpsku žandarmeriju načelno da uključuju u dejstva. 4. Komandant Srbije je zamoljen da u istom smislu žandarmerijskim stanicama; Obrenovac, Ub, Sabac, Bogatić, Umka i Rudnik Bor, uputi odgovarajuće vodove iz 64. policijskog bataljona, odnosno za Bor iz Landesšicen-bataljona i da im izda potrebna uputstva za saradnju sa srpskom žandarmerijom" (AVII, NAV-N-T-501, r. 246, s. 87; Zb. NOR, XII—1, 295).

¹⁴³ *Politika* (Beograd), 6, 7. i 8. januara 1945, Herojski memorandum Beogradskog univerziteta.

74

nuli su stari i propisali novi zakon o univerzitetu. Međutim, redovna nastava na Beogradskom univerzitetu nije održavana za vreme okupacije, ali su studenti po specijalnim odobrenjima nemačkih okupacionih vlasti polagali ispite u svim ispitnim rokovima počev od juna 1941. sve do februara 1944. godine. Iako nije bilo uslova za normalan rad univerziteta, jer su u najvećem delu univerzitetskih prostorija bili smešteni nemački vojnici, a bila je oskudica i u nastavnom kadru, Savet komesara, a kasnije Nedićeva kvislinška vlada, uporno su insistirali kod nemačkih okupacionih vlasti da se odobri redovna nastava na univerzitetu. Jedna od propagandnih mera u borbi protiv antifašistički orijentisane inteligencije, koju su preduzele kvislinške prosvetne vlasti u Srbiji u prvoj polovini avgusta, bio je tzv. Apel srpskom narodu. U njemu se narod pozivao na poštovanje okupatorskog reda i mira. Policijski organi vršili su svakodnevno pritisak na veliki broj naučnih, kulturnih, političkih i javnih radnika u Beogradu da potpišu ovaj apel, koji je bio zaključen 10. VIII, a objavljen u *Novom vremenu* 13. avgusta 1941. I pored drastičnih pretnji, izvestan broj uglednih kulturnih i javnih radnika i rodoljuba odbio je da potpiše ovaj apel, među njima književnici Ivo Andrić i Isidora Sekulić; zatim, profesori univerziteta Miloš Đurić, Mili vo je Kostić i mnogi drugi.¹⁴⁴

Koliko je slabo bilo dejstvo takozvanog Apela srpskom narodu, govori,

pored ostalog, i izveštaj tadašnjeg v.d. komandanta kvislinške Srpske žandarmerije, od 15. avgusta 1941: „Apel bivših ministara i viđenjih ličnosti, objavljen preko *Novog vremena* u odjeku, imao je slabo dejstvo, skoro nikakvo, a možda čak i štetno, jer, koliko sam obavešten, komunisti baš tim apelom utiču na narod, navodeći kako su apel potpisali sve sami ministri, generali, direktori banaka, okupacionih društava i slično i kako su se ti ljudi prodali Nemcima da bi sačuvali svoja bogatstva. Da bi ovaj apel imao stvarnog uspeha ne treba stati na mrtvom slovu na hartiji, već omogućiti potpisnicima apela, a koji nisu aktivni državni službenici policijsko-upravne službe, ili koji nisu komesari, da obilaze narod, da drže sastanke sa seljacima i da ih živom rečju ubeđuju na red, mir i poslušnost te da ih odvrćaju od komunističke propagandne akcije.”¹⁴⁵

¹⁴⁴ AVII, k. 87, reg. br. 26: 1; *Novo vreme*, br. 86, 13. VIII 1941. u *Biltenu Glavnog štaba NOPOJ*, br. 1, od 10. VIII 1941, data je sledeća ocena „Apela srpskom narodu”: „Taj tzv. apel potpisali su svi petokolonaši i narodne izdajice, ali na žalost, uz petokolonaše nalaze se i neka imena koja nikako nisu smela doći u taj tzv. apel, bez obzira na to što su potpisi iznuđivani pod raznim pretnjama. U tom ima mnogo imena onih koji se nikako ne slažu sa onim što su potpisali, a ipak su to učinili. Taj je kukavičluk isto tako za osudu kao i svaka narodna izdaja” (Zb. NOR, II—1, 18).

¹⁴⁵ AVII, br. 3/1—1, k. 2. — „Apel srpskom narodu” koji je zaključen 10, a objavljen 13. avgusta počinjao je sledećim rečima: „Srpski narod doživljava teške dane. U ovim sudbonosnim časovima, dužnost je svakog Srbina, svakog pravog rodoljuba, da svim svojim snagama pomogne da se u zemlji sačuva mir i red, jer je samo tako moguće da se uspešno izvrši veliko delo nacionalne obnove otadžbine i našem napaćenom narodu obezbedi bolju budućnost” itd. Zatim se reda spisak od 420 imena. Navodimo nekoliko imena

75

Slično „Apelu srpskom narodu”, morala su po naređenju Saveta komesara objaviti svoje apele i vodstva pojedinih organizacija, kao što su, na primer, Advokatska komora, Poljoprivredna komora, Radnička komora i druge. One su u svojim proglasima pozivale narod na pokornost okupatorima, a mnogi kvislinški agitatori razišli su se po svim srezovima da drže zborove građanima, pozivajući ih u borbu protiv komunizma. U jednom delu kvislinških krugova verovalo se u snagu ovog apela, pa je to navelo Milana Aćimovića da samo dan kasnije (dakle 14. avgusta) uputi javni poziv svima onima koji se nalaze u šumi da se u roku od 8 dana vrate kućama i predaju oružje, obećavajući im slobodu: „Izvesna lica, zavedena stranom propagandom, ili pod uticajem komunističkih i defetističkih agenata, iz zablude, zbog neosnovanog straha, ili iz drugih neopravdanih razloga, napustila su mesta stalnog stanovanja i skrivaju se po šumama i zbegovima. Sporazumno sa nemačkim vlastima pozivaju se sva takva lica da se u roku od 8 dana vrate svojim kućama i oružje, ako imaju, predaju mesnim vlastima. Lica koja se budu povratila uživaće slobodu. Oni, pak, koji se do odredenog roka ne jave, biće proglašeni za odmetnike i učenjeni”, rečeno je u pozivu M. Aćimovića.¹⁴⁶

Međutim, ništa nije pomagalo; tokom avgusta oružani ustanak naglo se širio u svim delovima Srbije. Novi vojnoupravni komandant Hajnrih Dankelman, koji je na ovu dužnost stupio 28. jula (Šreder je 24. jula poginuo u avionskoj nesreći), takođe nije mogao da se snađe u masi problema koji su ga pritiskivali sa svih strana. Nosio se mišlju da izvrši neku novu reorganizaciju u već postojećoj kvislinškoj upravi, koja je, po njegovom mišljenju, bila potpuno neefikasna. Zbog toga je u dogovoru s njim Bencler uputio 14. avgusta izveštaj Ministarstvu spoljnih poslova Rajha, u kome stoji i ovo: „Za uspešnu borbu protiv komunista služimo se u datim uslovima vladom komesara i podrškom koju imamo u srpskom narodu, koliko je to razumno, a zatim saradnjom srpske žandarmerije. Međutim, istovremene mere i protiv srpskih nacionalnih **krupotpisnika** „Apela”: **Episkop niški dr Jovan; episkop zborničko-tuzlanski Nekratije; episkop budimnjanski Valerijan, vikar Nj. Sv. Patrijarha; dr Košta Kumanudi, bivši pred. narod, skupštine; Ilija Mihailović; dr Miroslav Spalajković; Aleksandar Cincar-Marković, Josip Kostić, senator i armijski general u penziji; Velizar Janković, Dragutin Pečić, Milan Aćimović, dr Stanislav Popović, bivši ministar; Dušan Letica, bivši ministar; Risto Jojić, bivši ministar;**

Tanasije Dinić, Đuro Kotur, dr Aleksandar Belić, pred. srpske kraljev, akademije, inž. Petar Micić, rektor Beogradskog univerziteta; dr Milosav Stojadinović, pp.redsednik beogradske opštine; Vlada Ilić, pred. Industrijske komore, Veljko Petrović, književnik, Velibor Jonić; dr Milan Kašanić, književnik; Ra tko Parežanin, novinar, Ilija M. Paranos, direktor „Dirisa“; dr Miloš Trivunac, dekan i profesor univerziteta; Đoko Slijepčević itd. (AVII, k. 87, reg. br. 26/1).

¹⁴⁸ *Obnova*, br. 35, od 14. avgusta 1941; *Zb. NOR*, 1-2, 324. — O ovome je Kisel izjavio na saslušanju od 17. X 1946; „Prema predlogu Upravnog štaba glavnokomandujućeg za Srbiju, moglo je biti u prvoj polovini meseca avgusta — bio je on (Milan Aćimović) po vojnom zapovedniku, generalu Dankelmanu, ovlašćen da obeća jednu amnestiju onima koji se dobrovoljno vrate iz šume“ (AVII, reg. br. 11/5-1-23/27).

76

gova i protiv komunista dovele bi u ovaj čas neizbežno do stvaranja jedinstvenog fronta protiv nas. Stoga preporučujem obustavljanje opšte akcije čišćenja, dok opet ne bude u zemlji uspostavljen mir. Dok akcija čišćenja bude usporavana, biće neophodno pojačati položaj vlade komesara, da bi ojačala za borbu protiv komunista. Možda Aćimovića treba imenovati za komesara — ministra-predsednika i obrazovati jedan direktorijum uz vladu komesara od tri pouzdana antikomunista i antimasona i energična čoveka, koji uživaju ugled u zemlji. Možda je, štaviše, nužno uvesti pravu vladu, nešto kao u Grčkoj, i obrazovati jedan javni forum za prihvatanje vladinih izjava i objavljivanje narodne volje, nekako na formu staleškog narodnog predstavništva, koje, uz odobrenje vojnog zapovednika, ne bi imalo odlučujući, već isključivo reprezentativni karakter. Pošto teritorijalni ustupci Srbiji ne dolaze u obzir za razmatranje, trebalo bi, već pomenutim sredstvima, podići raspoloženje stanovništva, koje je vrlo potišteno i gotovo očajno, a isto tako i ugled i izvršnu vlast vlade, jer će, inače, komunistička propaganda naići na povoljno tle. Molim za uputstva, mogu li da radim u predloženom smislu . . . Zbog navedenog stanja stvari bio sam prinuđen da izvučem ovu političku liniju i da s merodavnog mesta utičem na: a) jačanje sadašnje vlade komesara, rizikujući čak i njeno apsolutno poverenje; b) na iz-» gradnju srpske žandarmerije; c) na ubrzano stvaranje izvesnog zajedničkog pokreta svih antikomunističkih elemenata. Sve ove mere služe da se dobije u vremenu, jer će možda, pri novim velikim uspesima na istoku . . . komunističke akcije umnogome biti otežane kad nastupi hladno vreme.“¹⁴⁷

Iz ovog Benclerovog izveštaja može se videti da su u periodu naglog porasta partizanskih snaga u Srbiji, Nemci taktizirali. Naime, svesni su bili da nemaju dovoljno snaga da se efikasno suprotstave borcima za oslobođenje Srbije, pa su, gledali da neutrališu bar „srpske nacionaliste“ (četnike DM), kako se ovi ne bi ujedinili s partizanima i stvorili jedinstveni front protiv njih, Nemaca. Zatim, nastojali su da podignu ugled kvislinške „izvršne vlasti vlade“. A kakav je tada bio autoritet Saveta komesara, govori i izveštaj vršioca dužnosti komandanta kvislinške Srpske žandarmerije, Jovana Trišića, koji je poslat Milanu Aćimoviću, 15. avgusta 1941. Pošto je obišao: Smederevsku Palanku, Veliko Orašje, Raču, Topolu i Arandelovac, Trišić je pisao između ostalog: „1. Akcije komunista na obidenoj teritoriji sve više rastu; niču nove grupe, stare se pojačavaju; napade na opštine i željezničke stanice vrše sada i danju; 2. narod na čitavoj teritoriji pomaže ovu akciju, ali stekao sam ubeđenje da je pomaže jedino iz straha ili iz zablude; 3. naše vlasti uopšte ne dolaze do izražaja, te su izgubile svaki ugled u narodu, radi čega se je narod prosto odmetnuo od vlasti.“¹⁴⁸

Da bi se izašlo iz pomenute krize, potpukovnik Trišić predlaže u daljem tekstu izveštaja niz mera, u prvom redu, „podizanje morala kod žandarmerije“, kako bi se ova efikasnije mogla suprotstaviti razmahu

¹⁴⁷ AVII, NAV-N-T-120, 200/153317-18.

¹⁴⁹ AVII, br. 3/1-1, k. 2; *Zb. NOR*, 1-21, 39.

77

oslobodilačkog pokreta. Ipak, ovo „opadanje morala“ kod žandarmerije, nije bilo takvo da se ona ne bi mogla boriti protiv partizana. Po nalogu nemačkih okupacionih vlasti „izvršeno je pregrupisanje“ na celoj teritoriji,

na taj način što je ukinuto oko 60% žandarmerijskih stanica, a žandarmerijske snage su koncentrisane u sreskim mestima, u vidu poternih odeljenja, sa žandarmerijskim oficirima na čelu.¹⁴⁹ Predsednik Saveta komesara i komesar unutrašnjih poslova Milan Aćimović, čini nove napore kako bi prebrodio krizu svog kabineta i kako bi se dodvorio nemačkim okupatorima. Zbog toga preduzima nove zločine protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta. Tako je 19. avgusta raspisana novčana nagrada za hvatanje i ubijanje pripadnika NOP-a.

U obaveštenju koje je preko štampe i radija u vezi s tim dato, rečeno je da svi koji se nisu odazvali pozivu komesarijata od 14. avgusta, treba da se oglase za odmetnike, te se predviđaju novčane nagrade za njihovo hvatanje. „Svaki, bio zvanični organ ili ne, ko posle gornjeg roka ubije ili uhvati komunistu, člana naoružane bande, biće nagrađen sa 25.000 dinara“, pisalo je u raspisu Komesarijata. „Jedno isto lice može primiti više nagrada. Na isti način biće nagrađeno i svako ono lice koje pripomogne da se član komunističke bande ili njen vođa ubije ili uhvati.

Imena nagrađenih biće čuvana u najvećoj tajnosti.“¹⁵⁰

Ništa, međutim, nije pomagalo. Ni ova mera komesarske uprave, kao ni mnoge druge, nije imala mnogo uspeha. Upravo je Komesarijat došao u naročito tešku krizu od sredine avgusta 1941. zbog terora koji su okupatori, zajedno sa kvislinzima, sprovodili nad srpskim stanovništvom. Uprkos tome, narod je sve više prilazio narodnooslobodilačkom pokretu. Napominjemo da su u avgustu nacisti bili pooštrili mere **odmazde**, tako da je tokom ovog meseca streljano ili javno obešeno više od 1.000 talaca, a njihove kuće su spaljene.¹⁵¹ U tome su im, razume se, aktivno pomagali kvislinzi, koji su početkom avgusta doneli Uredbu o prekim sudovima „oružane sile“, koja je dopunjena tri meseca kasnije.¹⁵² Kakvih su razmera bili pojedini zločini okupatora i njihovih saradnika tokom avgusta 1941, neka nam posluže sledeći primeri: 10. avgusta u Užicu je streljano 81 lice;¹⁵³ 15. avgusta spaljeno je selo Skela, gde je obešeno 50 zatvorenika, dovedenih iz Beograda, i streljano 15 seljaka;¹⁵⁴ 16. avgusta u selu Banja, kod Arandelovca, streljano je 11 ljudi i zapaljeno nekoliko kuća;¹⁵⁵ 18. avgusta, kod Požege, streljano je 38 ljudi;¹⁵⁶ u selu Prnjavoru (u Mačvi), 20. i 21. avgusta ubijeno je više od 140 seljaka.¹⁵⁷ Kao poseban metod zastrašivanja, Nemci su primenjivali javno vešanje već ubijenih ljudi. Tako su, na primer, 17. avgusta

us Avn> Nća, br. 19-3-31.

¹⁵⁰ *Obnova*, br. 39, 19. VIII 1941; *Zb. NOR*, 1-2, 328.

¹⁵¹ *AVII, Vishaupt, Nemačka arhiva*, 70-18-14.

¹⁵² *Službene novine*, 9. IX 1941.

¹⁵³ *Zb. NOR*, 1-1, 363.

¹⁵⁴ *Isto*, str. 365 i 368.

¹⁵⁵ *Isto*, str. 370.

¹⁵⁶ *Isto*.

¹⁵⁷ *Zb. NOR*, 1-270.

78

1941. u Beogradu na Terazijama o električne stubove obešena tela pet zatvorenika, i tu su ostavljena da vise ceo dan; 21. avgusta u Kragujevcu su streljana 2 čoveka, zatim obešena u centru varoši i ostavljena tako 24 časa. Istog dana u Šapcu je streljano 10 ljudi i 22. avgusta njihova tela su obešena o gvozdene telefonske stubove i ostavljena tako ceo dan.¹⁵⁸

Povodom sličnih zločina koji su izvršeni u Kruševcu sačuvan je izveštaj Okružnog komiteta KPJ ovog okruga, u kome je, između ostalog, rečeno: „Pri pokušaju da se benzin digne u vazduh, neprijatelj je otvorio vatru iz revolvera. Jedan drug (Veselin Nikolić, član udarne skojevske grupe — M. B.), bežeći ulicom ka centru, bio je uhvaćen od izroda policajaca . . . I pored najgnusnijeg mučenja, odbio je da im ma šta kaže, govoreći da je hteo da baci bombe što ih mrzi, jer su celom narodu doneli zlo. Pošto su ga sveg izmrcvarili, streljali su ga, pa onda mrtvog obesili 23. avgusta i ostavili 24 časa na vešalima. Pri vešanju fašistički vojnici, naročito oficiri, divljački su se ponašali.“¹⁵⁹

Navedeni primeri nedvosmisleno pokazuju kakve je sve mere neprijatelj preduzimao protiv nedužnog stanovništva. Pošto okupatori i kvislinzi u avgustu 1941. nisu bili u stanju da zaustave nalet partizanskih

odreda vojnim protivmerama i akcijama, oni, dakle, još masovnije streljaju, javno vešaju, hapse i deportuju stanovništvo, pale kuće po selima. Nadali su se da će isključivo surovim represalijama uliti stanovništvu takav strah da će ono prestati da pomaže pripadnike oslobodilačkog pokreta. U stvari, Aćimovićev komesarijat suočio se sa činjenicom da sav dotadašnji terorizam, kako onaj koji je sprovodila kvislinška policija i žandarmerija, tako i onaj koji su sprovodili okupatori, nije mogao zaustaviti napredovanje narodnooslobodilačkog pokreta. U Savetu komesara dolazi, istovremeno, do jačeg previranja upravo zbog vrlo teškog stanja u kome se našla okupirana Srbija. Pod udarima okupatorskih represalija, naročito zbog sve češćeg streljanja talaca, kao i zbog ekonomskog iscrpljivanja (naročito zbog rekvizicija i kontribucija), otpor stanovništva okupatorsko-kvislinškim vlastima naglo se povećavao. Posebno su bili zaoštrjeni odnosi između dve grupe kolaboracionističkih političara: grupe oko Dimitrija Ljotića, starog pobornika „novog poretka“ Osovine, i grupe njegovog političkog protivnika iz perioda Kraljevine Jugoslavije, Milana Stojadinovića, poznatog pristalice kursa najuže saradnje s Trećim Rajhom i fašističkom Italijom. Ljotić i njegov „Zbor“ nisu birali sredstva da bi oborili Savet komesara. To pokazuju mnogi nemački i kvislinški izvori. Na primer, Ljotić (koji je 7. jula 1941. odlukom Saveta komesara bio postavljen za izvanrednog komesara za obnovu Smedereva), uputio je 20. avgusta, preko Krausa i Benderà (sa kojima je održavao redovne veze), memorandum vojnopravnom komandantu u Srbiji, u kome je insistirao na „sređivanju prilika na teritoriji okupirane Srbije energičnom akcijom Nemaca“.

¹⁵⁸ J. Marjanović, *Ustanak*, 169.

¹⁵⁹ AIRPS, PKS, 18.

79

Ljotić je u citiranom dokumentu u prvom redu analizirao teško stanje u zemlji, ističući, pri tom, da komunistička akcija sve više uzima maha. Zatim je naglasio da je potrebno da se odmah izvrši potpuna promena komesarske uprave, jer, po njemu, „činjenice dokazuju da izbor njezinih članova ne odgovara težini situacije i postavljenim zadacima“. Ljotić dalje predlaže da se bivši general Milan Nedić postavi za predsednika vlade, s tim da se izbor ostalih članova sprovede u saglasnosti s njim, tj. Ljotićem. Sem toga, on napominje da bi nova vlada morala imati određene ruke, „dok bi nemačka uprava trebalo da ima u Srbiji svog Reichskomesara, u čijim bi rukama bila koncentrisana sva vlast, a ne kao do tada, da tih vlasti ima više, i to: vojna, civilna, privredna i Gestapoa“. Na kraju ovog svog predloga, Ljotić je naveo da bi Nediću trebalo dati određene ruke u organizovanju „oružane sile“ i bezbednosti, što bi ovaj imao da sprovede u sporazumu s njim. Konačno, on izlaže kako bi tu oružanu silu trebalo organizovati preko pripadnika njegovog pokreta „Zbor“ i kako bi uniformisanje i naoružanje ove, kako on kaže, „narodne organizacije za borbu protiv komunizma“ trebalo da padne na teret Nemaca. Značajno je da Ljotić u ovom svom predlogu govori i o tome kako je potrebno da nemačke vlasti ne vrše ubijanja u masama i da streljanja treba da budu uperena samo protiv komunista, iz čijih redova treba uzimati taoce i, sem toga „pleniti njihovu imovinu u korist fonda za borbu protiv komunizma“.¹⁶⁰ Savet komesara imao je sve manje vlasti u svojim rukama. Zbog nesposobnosti, Nemci su im ograničili ovlašćenja. Kao saradnici okupatora, komesari su bili kompromitovani kod većeg dela stanovništva. Pored toga, njihovi odnosi su poremećeni međusobnim optuživanjima zbog situacije koja je vladala u Srbiji. To je i navelo Ljotićeve pristalice u Savetu komesara da podnesu ostavku.¹⁶¹ U memorandumu koji su komesari inž. Miloslav Vasiljević i dr Stevan Ivonić, sa svojim pomoćnikom Darkom Petrovićem, podneli Savetu, oni kao jedan od uzroka neefikasnosti ovog tela i državne uprave uopšte, navode ograničenost nadležnosti Saveta komesara. Naveli su i to da je u zemlji počela da prevladuje u najvećoj meri anarhija; da organi vlasti ne pokazuju dovoljno snage; da je stanovništvo preplašeno; da nemački Wermacht nije do sada pokazao dosta sistematskog truda u borbi protiv komunizma i da je njegova

reakcija češće pogadala nevine; da trgovina sa životnim namirnicama u unutrašnjosti pokazuje sve znake beskrupuloznog nabijanja cena i da crna berza radi u punoj meri.

Posebno se u ostavci komesara, pristalica Dimitrija Ljotića ističe: „Praktično je, usled toga, još pre 22. juna postojala samo anatomija naše vlasti, ali bez snage i života. Vlast je stvarno postojala tamo gde je bilo nemačkih okupacionih trupa; tamo gde ih nije bilo, poredak se održavao inercijom, te je bilo ljudi koji su u maju i junu ukazivali na

¹⁸⁰ Arhiv SUP Srbije, BDS, br. 2-527/53.

¹⁶¹ Boško Kostić, n. d., str. 43, tvrdi da je „lično Ljotić, sa opširnom motivacijom napisao ostavku za dr Stevana Ivočića i inž. Milosava Vasiljevića. Beogradski krugovi, do kojih je došao tekst ove ostavke, govorili su da je ona napisana odvažno i dostojanstveno”.

80

činjenicu da će takvo stanje da se pretvori u anarhiju, kada to bude želela Crvena Moskva... Komesarski režim je dotrajao. Pojedeni su njegovi temelji. Mi moramo imati hrabrosti da to kažemo onim organima Nemačkog Rajha od kojih smo primili investituru. Taj režim nije u stanju da povuče svoje organe i narod iz opasne situacije u kojoj se sada nalazi. On ne sme više ni časa ostati, jer se stalno pod njim na narodnu štetu stanje pogoršava.”¹⁶²

Sredinom avgusta 1941. Nemci su organizovali sastanak u Beogradu između Dragiše Cvetkovića, koji je došao iz Niša, i Vlatka Mačeka, sa specijalnom nemačkom propusnicom od Zagreba do Beograda. Nema podataka, ni u nemačkim ni u kvislinškim izvorima, kojim povodom je ovaj sastanak organizovan, ali neki posredni, nemački izvori ukazuju na to je on mogao biti u vezi sa krizom srpske komesarske uprave i diskusije o novoj ličnosti koja bi se, eventualno, postavila na čelo nove srpske kvislinške uprave, koju su Nemci bili već planirali. Pretpostavlja se da je Mačekovo prisustvo trebalo da „ispita teren”, kakva bi reakcija bila u vladajućim krugovima u NDH, ukoliko Milan Nedić bude postavljen na čelo „vlade narodnog spasa”. Novinari *Novog vremena*, *Obnove* i *Naše borbe*, u vezi s tim, postavili su posle ovog sastanka nekoliko pitanja Dragiši Cvetkoviću. On je samo lakonski odgovorio „da Maček i dalje ima većinu glasova u Hrvatskoj”.¹⁶³

Dvadeset četvrtog avgusta 1941. (samo dan posle ostavke komesara, članova Ljotićevog „Zbora”), Einsatzkommando SIPO i SD u Osijeku poslala je izveštaj (u vezi sa pomenutim ostavkama) odgovarajućoj nemačkoj komandi u Beogradu. Izveštaj, kao i mnogi drugi, poverljive i strogopoverljive prirode, bio je baziran na podacima svog dobro obavешtenog agenta Rudolfa Treua, pripadnika nemačke narodnosne grupe, inače profesora srednje škole. I pre rata pripadnik pokreta „Zbor”, posle okupacije redovno odlazi na sastanke sa Dimitrijem Ljotićem, predsednikom, i generalnim sekretarom „Zbora”, i od njega crpe podatke o stanju u Srbiji, a posebno u kvislinškoj vladi. U tom izveštaju EK Osijek, sa potpisom „Der Fahrer des Einsatzkommandos der Sipo und des SD

¹⁸² AVII, Nča, br. 2/3-1, k. la. — Dalje se u ostavci komesara ističe:

„Povlačeći se sa položaja na kojima su do sada bili, komesari treba da predlože jedan od dva puta, kojima nemačka vojna sila treba i mora da pođe.

Ako nema poverenja u srpski narod, treba svu vlast da uzme potpuno u svoje ruke. Kad smo primili svojevremeno komesarsku vlast, mi smo verovali da će to biti bolje za naš narod. Danas smo prinuđeni da priznamo da je bolje da postoji samo nemačka okupaciona vlast nego pored nje i ovakva srpska komesarska vlast, bar dotle dok se uklone uzroci koji su napred navedeni.

Ako, pak, nemačka vojna sila ima poverenje u srpski narod, onda treba svu vlast da preda osobi odgovornoj vladi, koja će imati zemljom da upravlja po svom nahodenju, pod jemstvom poštovanja legitimnih vojnih, političkih i ekonomskih interesa Rajha. U ovom slučaju, treba na čelo vlade da dođe lice od izvanrednog i neposrednog autoriteta u očima srpskog naroda i njemu treba dati svu odgovornost za izbor njegovih neposrednih saradnika i za mere koje bude smatrao potrebnim da preduzme u upravi zemlje, dajući mu mogućnost da se mere i ostvare.”

¹⁶³ AVII, NAV-N-T-120, 200/153328.

6 Kontrarevolucija u Srbiji I 81

Essegg, Osijek — Rexeisen SS-Hauptsturmführer”, posebno se ističe da su Ljotić i njegov pokret odigrali presudnu ulogu u slamanju već „grogiranog

Komesarijata". Podvučeno je i to da je sa ostavkama komesara Ljotić hteo: prvo, da zbaci s vlasti Milana Aćimovića i njegove pristalice i, drugo, da nemačke okupacione vlasti stavi pred alternativu: „ili da sami preuzmu celu upravu u svoje ruke ili, pak, da pozovu na vlast vladu pod vodstvom generala Nedića i njega (Ljotića), i to sa ovlašćenjima koja je on, tj. Ljotić, 20. avgusta dostavio u formi memoranduma SS-Sturbannfiihreru Krausu, nemačkom poslaniku Bencleru i vođi nemačke narodnosne grupe dru Janku Sepu". U svom izveštaju EK Osijek dalje navodi da bi Ljotićev „Zbor", „ako bi bio pozvan na odgovorno vođenje Srbije, dao potpredsedničko mesto u „Srpskoj vladi" dru Janku, pošto njegov pokret „folksdojčera" ima ambiciju da u Srbiji uspostavi prvu, idealnu državu Nove Evrope, u kojoj bi dva naroda (srpski i nemački), koji se tu nalaze, zajednički rukovodili i odgovarali pred nemačkim vlastima o radu srpske vlade".¹⁶⁴

Koliko je Savet komesara izgubio svaki uticaj u drugoj polovini avgusta 1941. godine, pokazuje i jedan izveštaj Nedićeve vlade iz prve polovine septembra 1941. godine. U jednom njegovom delu se kaže: „Sa proširenjem oblasti bezvlašća, ova akcija (partizana) uzela je takvog maha, tako da je krajem meseca avgusta Vlada komesara imala mogućnosti kontrole samo na jednoj minimalnoj teritoriji, u neposrednoj blizini Beograda, prečnikom najviše 50 km, u većim gradovima. Sva ostala teritorija bila je u rukama komunista i pod njihovom vlašću, koju su ovog mesca potpuno preuzeli u svoje ruke, vršeći ogromnu presiju na narod, bilo fizički, bilo tehničkim sredstvima. Mnogobrojna su ubistva organa i predstavnika vlasti, srpskih načelnika, žandarma, predsednika opština, delovođa itd. Sve u cilju da se pred narodom predstave da su oni gospodari situacije. Sabotažna dela tokom jula, pokazuju broj od 220 ukupno, da bi se već u mesecu avgustu skoro udvostručio i dostigao broj od 432 sabotažna dela."¹⁶⁵

Milan Nedić je takođe dao svoju ocenu Saveta komesara na saslušanju od 29. januara 1946. u Beogradu pred islednim organima UDB-e: „Komesarska uprava bila je ispustila situaciju iz svojih ruku, tako da je građanski rat besneo na sve strane, pa se smatralo da će obrazovanjem i dolaskom jedne srpske vlade, pod rukovodstvom jednog jakog
¹⁶⁴ Arhiv SUP Srbije, BDS, br. 27527/55, neregistrovana dokumenta.
¹⁶⁵ AVII, br. 10/3-2, k. la. Izveštaj je bez datuma, ali, po svemu sudeći, datira iz prve polovine septembra 1941. — O nesposobnosti Komesarijata govori i izveštaj Banske uprave Dunavske banovine od 26. VIII 1941: „Normalizacija prilika sve više se ometa pojačanom delatnošću komunističkih akcija. Napadi na seoske opštine, kao i na žel. stanice, redaju se. Paljenje arhiva po opštinskim upravama otežava i preti da zakoči ceo administrativni aparat. Nedovoljni broj žandarmerijskih stanica, kao i nedovoljno naoružanje istih, jedan je od glavnih razloga uspešne akcije komunista" (AIRPS, Vlada M. N., II, 17).

82

autoriteta, moći, da dođe do smirenja u zemlji i prestanka međusobnog klanja."¹⁹⁶

Povodom demisije trojice komesarskih ministara, vojni zapovednik Srbije, general Dankelman, odmah je sazvao sastanak predstavnika Upravnog štaba i srpskih političara, koji su aktivno saradivali sa okupatorom. Radilo se o tome da se nađe najpogodnije lice za mandatora koji bi obrazovao „novu srpsku civilnu upravu". Tada se pokazalo, kao i u mnogim ranijim prilikama, da kolaboracionistički elementi u Srbiji nisu jedinstveni, iako su se svim sredstvima zalagali za nemačkog okupatora i činili mu mnoge usluge.¹⁶⁷

Na osnovu nemačkih izvora iz tog perioda vidi se da se položaj Saveta komesara u Srbiji u drugoj polovini avgusta rapidno pogoršavao. To se može zaključiti, pored ostalog, i iz izveštaja izaslanika Ministarstva inostranih poslova od 27. avgusta 1941, koji je upućen lično Ribentropu: „Posle mog telegrama od 12. avgusta situacija se dalje zaoštrila. Komunistički pokret se širi i deluje nacionalnim parolama koje počinju da nalaze odziva. Beda srpskih izbeglica, prognanih iz Hrvatske i Mađarske, i njihova pričanja još uvek pojačavaju revolt i uzbuđenje. Veza sa komunistima i drugim ustanicima u Makedoniji, Hrvatskoj, Crnoj Gori itd., postaje sve tešnja. Pojedinačni uspesi, koji su neosporno postignuti

na suzbijanju ustanika, hapšenje pojedinih vođa i otkrivanje centrala nisu doneli nikakvo poboljšanje opšte situacije. Iako prilike u svim delovima zemlje nisu bile jednake, ipak je sve više napada na saobraćajne objekte, na opštine i rudnike. Sistematski se uništavaju opštinske arhive, a predaja žetve i plaćanje poreza terorom se sprečava. Nemačke trupe, bilo da idu automobilima ili železnicom, praktički se mogu u zemlji kretati samo još u pratnji sa obezbeđenjem. U Beogradu je stanje relativno mirno.

Komesarska vlada je u raspadanju. Ministar finansija podneo je ostavku s obrazloženjem da ne može prikupiti svotu od 6,5 miliona rajhsmaraka, koje je komandant odredio mesečno za troškove okupacione vojske. Prispela rata od 15. avgusta nije isplaćena. Zatim, pre dva dana dva ministra iz Ljotičeve grupe, naime, ministar za privredu i ministar za socijalno staranje, zamolili su za razrešenje od dužnosti, a, osim njih, i ministar rada, iz zdravstvenih razloga. Postavljenje nove srpske vlade od popularnih ljudi, voljnih da se energično bore protiv komunizma, nailazi na teškoće, ali će se uprkos tome pokušati. Pregovori su u toku."¹⁶⁸

Tako se neslavno završio četvoromesečni period delovanja Saveta komesara, na čelu sa njegovim predsednikom i komesarom za unutrašnje poslove Milanom Aćimovićem. Prave uzroke njegovog kraha poka-
166 Arhiv SUP Srbije, dosje Nedića, br. 36, neregistrovano. — Kisel u cit. izjavi na saslušanju navodi da je još od sredine jula 1941. M. Aćimović dolazio k njemu u više navrata da ga poveže sa vojnim zapovednikom, kako bi ovom preneo teškoće i ponudio ostavku, dok ga je Kisel, navodno, odvratio — (AVII, NA, reg. br. 11/5-1-23/27).

¹⁸⁷ AVII, NA, reg. br. 11/5-1-23/27, cit. izjava G. Kisela.

168 AVII, NAV-N-T-120, 200/153341-42.

↪ 83

zali smo i dokazali na mnogim primerima. Međutim, ostavka triju komesara dala je povoda vojnom zapovedniku okupirane Srbije da neposrednije analizira celu vojno-političku situaciju u Srbiji, jer je kriza komesarske vlade najdirektnije zadirala u srž okupacionog režima. Međutim, nemački okupatori ili nisu želeli ili stvarno nisu videli prave uzroke ove krize. Naime, da je ona, u prvom redu, posledica sledećih faktora: masovnog oružanog ustanka u Srbiji; ogromnih zločina koje su okupatori i kvistlinzi neprekidno vršili nad stanovništvom; zatim, ekonomskog izrabljivanja stanovništva — rekvizicije, kontribucije, dakle, pljačke širokih razmera. Umesto da „saniraju" prilike na ovom planu, Nemci traže izlaz u promeni civilne uprave. Drugim rečima, izlaz iz tadašnje situacije tražili su u promeni forme, a ne suštine okupatorskog režima.

I laicima je bilo jasno da je Aćimovićev komesarijat dotrajao i da ga treba menjati. Kao sluge okupatora, komesari i ceo njihov upravni aparat; zatim, policija i žandarmerija, bili su kompromitovani u najvećem delu stanovništva Srbije. Na drugoj strani, kao „produžena ruka" okupacionog sistema, „Komesarijat nije položio ispit". Zato vojni zapovednik Srbije, na predlog svog Upravnog štaba, posle dugih konsultovanja, donosi odluku i 29. avgusta 1941. razrešava komesare i postavlja „vladu narodnog spasa", na čelu sa bivšim generalom Milanom Nedićem. Aćimovićev komesarijat od svog postanka bio je samo sredstvo u krilu okupatorskog režima, i već od svog formiranja nosio je u sebi klicu neuspeha. A neuspeh je bio neminovan, i njegov i onih koji su došli posle Saveta komesara da služe okupatora. Jer i oni su izabrali isti put — da sopstveni narod ugnjetavaju u interesu nemačkih okupacionih vlasti. Pošto mu to nije pošlo za rukom, Savet komesara je krajem avgusta 1941. i sam uvideo svoju bezizlaznu situaciju i u svojoj nemoći rešio da „vlast" preda drugima.

84

Glava II

FORMIRANJE NEDIĆEVE „VLADE NARODNOG SPASA" I NJENO DELOVANJE DO

ADMINISTRATIVNE PODELE SRBIJE (26. XII 1941.) DOGAĐAJI KOJI SU PRETHODILI DOVOĐENJU MILANA NEDIĆA NA ČELO SRPSKE KVISLINŠKE VLADE I NJENO FORMIRANJE (29. VIII 1941.)

Milan Nedić spada u onu manju grupu generala bivše jugoslovenske vojske, koja posle aprilske katastrofe nije deportovana u nemačko ratno zarobljeništvo.¹ Zašto je to bilo tako, biće reči u narednom tekstu. Za vreme kratkotrajnog aprilskog rata, iako penzionisan, M. Nedić je odredio Milan Nedić, Grocka, 1877—1946 (izvršio samoubistvo u zatvoru za vreme istrage). Gimnaziju je pohađao u Kragujevcu i posle toga, stupivši u Vojnu akademiju u Beogradu, posvetio se vojničkoj karijeri, u toku koje je bio komandant Timočke divizije i komandant IV armije u Skoplju; zatim načelnik Glavnog generalštaba, ministar vojske i član Vrhovnog vojnog saveta stare jugoslovenske vojske. Kao armijski general, Nedić je postao ministar vojske i mornarice u drugoj vladi Milana Stojadinovića (21. decembra 1938. do 5. februara 1939); u prvoj vladi Dragiše Cvetkovića (6. februara — 26. avgusta 1939) i u vladi Cvetković—Maček. Posle ostavke (7. novembra 1940) koju je podneo na zahtev kneza Pavla, za ministra vojske i mornarice je postavljen armijski general Petar Pešić. (Zb. NOR, *Aprilski rat 1941*, knj. 1, str. 407).

Povod za smenjivanje Milana Nedića sa položaja ministra vojske i mornarice bio je memorandum koji je 1/ novembra 1940. dostavio knezu Pavlu i predsedniku vlade Dragiši Cvetkoviću. Sutradan, 2. novembra, pozvan od kneza Pavla, on je u prisustvu Cvetkovića, usmeno izložio svoje gledište u vezi sa memorandumom, dodajući nova objašnjenja u pogledu nespремnosti Jugoslavije za rat protiv sila Osovine. Memorandum je sadržao spoljno-političke ideje Ljotića, s kojim je Nedić održavao prisne veze. Nedić je smatrao da, pri postojećem stanju u Evropi, Jugoslavija ne može zadržati neutralan stav, već se mora opredeliti za jednu od velikih sila; a pošto na pomoć zapadnih sila i Sovjetskog Saveza ne može računati, njena kolebljiva politika i njeno bolesno i nezdravo stanje mogu dovesti do sloma i katastrofe vojske, nacije i države, pa zaključuje: „Uz osovину, mislim, ima još vremena. Nemačka je zauzela evropski kontinent i neograničen je njegov gospodar. Sa svojih devedeset miliona Nemaca, ona će biti dugo i dugo njegov gospodar." Pošto su tom prilikom utvrđene Nedićeve veze sa Ljotićem i da se Ljotićev Bilten štampa u štampariji Ministarstva vojske, Nedić je smenjen i stavljen pod prisмотрu; Ljotićev „Zbor" zabranjen je, Ljotić stavljen u kućni pritvor, a članovi „Zbora" uglavnom su pohapšeni, jer su ondašnje policijske vlasti tvrdile da Ljotić, sa vodećim članovima svoga „Zbora", i Nedić, sa jednom grupom oficira, pripremaju zaveru da u datom momentu izvedu državni udar i dođu na vlast. Tako je Nedić smenjen, ne zbog toga što je zahtevao oslonac na Osovину, jer su to marta 1941. učinili knez Pavle i vlada Cvetković—Maček, već zbog toga što se u njega posumnjalo da sa Ljotićem priprema obaranje namesništva i vlade Cvetković—Maček. Tome je, svakako, doprinelo i to što je knez Pavle smatrao da je jedino on pozvan da vodi spoljnu politiku Jugoslavije i nije hteo da dozvoli svom ministru vojske da se meša u njegovu kompetenciju (Zb. NOR, *Aprilski rat 1941*, knj. 1, str. 896).

87

đen za komandanta grupe armija na jugu zemlje. Učešće njegovo i vojske kojom je komandovao u borbi protiv Nemaca, bilo je na nivou većine — ostalih generala Kraljevine Jugoslavije — kapitulantsko i izdajničko.

2

Uglavnom, posle obavljenih formalnosti oko kapitulacije bivše jugoslovenske vojske i države, Nedić se već 19. aprila našao u krugu svoje porodice i stanovao u Beogradu, u Gospodar-Jevremovoj ulici br. 4. Samo 9 dana kasnije (28. aprila 1941) iz jednog telegrama koji je Fajne uputio u Berlin, Ministarstvu spoljnih poslova, s pitanjem kako da se postupa s generalom Milanom Nedićem, vidi se da ovaj bivši srpski general ulazi odmah u nemačke političke kombinacije u okupiranoj Srbiji.³ Na osnovu dopisa Upravnog štaba od 16. juna 1941, koji je upućen Komandi za naročitu upotrebu 65, vidi se da je Milan Nedić posle sloma stare Jugoslavije „dobio u Beogradu odsustvo iz ratnog zarobljeništva"; ujedno mu je bilo Sonderkommando GEP naredila da ne sme da napusti svoj stan (kućni pritvor) ni da prima posete bez dozvole rukovodioca te komande, kapetana Kizevetera.⁴ Mnoga nemačka dokumenta iz prvih dana okupacije Srbije ukazuju na to da je lično Kraus, šef Gestapoa, uporno nastojao kod svojih pretpostavljenih

da se Nedić što pre i zvanično oslobodi iz ratnog zarobljeništva. To se vidi i po tome što je Kommandostab Abt. le. Militärbefehlshabera u Srbiji, svojim aktom od 20. maja 1941, izvestio Einsatzgruppe Sipo i SD (zapravo EK, pošto je taj akt bio upućen na adresu Ministarstva pravde, u čijoj se zgradi nalazila ta ustanova), da je OKH (Vrhovna komanda suvozemne vojske) odlučio da se Nedić pusti na slo-
O ovome je Aleksandar Cincar Marković izjavio posle rata u istražnom zatvoru sledeće: „Ostavka Milana Nedića imala je kao formalan razlog incident u Bitolju, prilikom talijanskog vazdušnog napada na ovu varoš. Međutim, formalno se navodilo da se tu pokazala slabost i nedovoljna sprema naše vazdušne odbrane. Međutim, stvaran razlog njegovog ispada iz vlade je bio, kako su me obavestili knez Pavle i predsednik Cvetković, njegovo političko šurovanje sa Ljotićem. Kao dalji razlog navodio se njegov, memorandum koji je predao predsedniku vlade, odnosno naše spoljne politike, u kome je naročito kritikovao mere vojne, koje se preduzimaju u vidu delimične mobilizacije i čestih poziva na vežbu. Razmatrajući političku spoljnu situaciju, ukazivao je na potrebu da, naime, s obzirom na naš usamljeni međunarodni položaj, ne ostaje ništa drugo do da primimo sporazum sa Nemačkom" (AVII, 20 :7, k. 1).

Prilikom izbijanja rata aprila 1941., Milan Nedić, iako u penziji, bio je određen za komandanta grupe armija na jugu, ali nije stigao ni da obrazuje svoju komandu. Toliko su stvari loše stajale, a ipak, o Nediću su se pričale priče i legende o njegovom „uspešnom“ suprotstavljanju nemačkim jedinicama. Čak je bio izdat jedan letak, oko 8. aprila u Beogradu, da je Nedić proizveden za vojvodu i da je „u Kačaničkoj klisuri potukao Nemce i zaplenio 300 tenkova“, što je bilo neistina (Arhiv SUP, BDS, dosje Nedića).
2 Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Milana Nedića od 9. I 1946.

5 AVII, NAV-N-T-200, 120/123850.

4 Arhiv SUP Srbije, br. 27527/82; BDS, Izveštaj dr Georgi Kisela komandujućem generalu i zapovedniku u Srbiji.

88

vodu, ali da se nad njim vrši, nadzor i da mu se oduzme mogućnost telefonskih razgovora.⁵

U ovom slučaju značajno je da je o tome Einsatzgruppe Sipo i SD bila izveštena od Abt. le navedenog štaba, u čiju nadležnost nije spadao postupak koji se odnosi na puštanje ratnih zarobljenika. Verovatno da je ovo usledilo zbog toga što se SS-Sturmbannführer Kraus, u okviru svojih nastojanja i planova u vezi sa Nedićevom ličnošću i njegovim puštanjem na slobodu, obratio na Abt. le. Nije isključivo da je Kraus u tom pravcu radio, pored ostalog, i na osnovu intervencije Dimitrija Ljotića, s kojim je tada, pa i kasnije imao najuže kontakte. Odmah posle toga je Kommandostab-Qu (Quartiermeister) Militärbefehlshabera u Srbiji (4. VI 1941) skrenuo Krajskomandaturi OK 1/834 u Beogradu pažnju na to da se Nedić ne sme da hapsi i sprovedi u Nemačku, pošto se po izričitoj naredbi OKH ima da ostavi na slobodi, pod nadzorom. Tekst te naredbe doslovno je glasio: „Skreće se pažnja na to da se ne sme uhapsiti i sprovesti za Nemačku, na osnovu dotične naredbe, bivši ministar vojske, odnosno rukovodilac Treće jugoslovenske armije u ovom ratu, general Milan Nedić, Beograd, Nemanjina (ne zameniti ga sa njegovim bratom Milutinom Nedićem, koji je 1938/39. bio ministar vojske), pošto se on ima ostaviti na slobodi, i to pod nadzorom, po izričitoj naredbi OKH (Vrhovne komande suvozemne vojske). Znači, ima mu se posle registracije, od predsednika opštine, na osnovu dotične naredbe, izdati objava za odsustvo.“⁶

Ove intervencije nemačkih okupacionih vlasti, usledile su posle naredbe vojnopravnog komandanta da svi koji su bili u vojsci, moraju da se prijave, jer su ih Nemci smatrali ratnim zarobljenicima.⁷ pod udar ove naredbe, dakle, Milan Nedić nije potpadao. Očigledno je da su Nemci odmah posle okupacije Srbije tražili svoja uporišta, uglavnom, u onom delu srpske buržoazije, na koje su se oslanjali još pre napada na Jugoslaviju. A poznato je da je Nedić spadao u one ličnosti koje su bile ubedene u nepobedivost Nemačke pa je smatrao da Nemce treba slušati s obzirom na budućnost „Nove Evrope“, u kojoj je računao da će „Velika Srbija“ imati posebno mesto.

Kao sledeći povod da bliže kontaktiraju sa Milanom Nedićem, Nemci

su iskoristili eksploziju u Smederevu, 5. juna 1941, u kojoj su, pored ostalih, izgubili život Nedićev sin, snaha i unuča. Naime, samo dan kasnije, Kraus je uputio pismo Nediću u kome mu je saopštio nesreću, s napomenom da mu je pošlo za rukom spasti jedan deo ličnih dokumenata poginulog sina, koje mu u prilogu dostavlja. Ujedno je Kraus ponudio Nediću nemački auto koji će ga prevesti u Smederevo.⁸ Istog dana (tj. 6. juna) izdao je rukovodilac III Eg-a, SS Hauptsturmführer

⁵ Isto.

⁶ Arhiv SUP Srbije, BDS, br. 27527/43.

⁷ AVII, Na, br. 56/1-1, List uredaba vojnog zapovednika u Srbiji, od 22. V 1941.

⁸ Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano, pismo Krausa Nediću, od 6. juna 1941.

89

dr Gode (na traženje upravnika grada Beograda, Dragog Jovanovića), uverenje Nediću da može da napusti Beograd i otputuje u Smederevo na sahranu svog sina, ali da se posle toga odmah vrati u svoj stan.⁹ To su prvi podaci koje nalazimo u nemačkim izvorima o kontaktima između Milana Nedića, s jedne strane, i EK-a Beograd i Dragog Jovanovića, s druge strane. Čini se da su već tada nemačke okupacione ustanove u Beogradu počele praviti izvesne kombinacije sa ličnošću Nedića, te su, po svemu sudeći, nastojale da i na ovaj način kod njega izazovu raspoloženje pogodno za svoje buduće namere. Značajno je, svakako, da se u pomenutom slučaju kao osoba koja se zauzima da Nedić dobije dozvolu za napuštanje svog stana, javlja upravo Dragi Jovanović, koji je, inače, još pre rata radio kao nemački agent, zbog čega je i došao na položaj upravnika grada Beograda.

Međutim, prvi put u sačuvanim dokumentima Milan Nedić se pominje kao kandidat za predsednika kvislinške srpske vlade, u izveštaju koji je 14. jula 1941. Einsatzkommandi Sipo i SD u Beogradu podneo jedan od najobaveštenijih nemačkih agenata u Beogradu iz tog perioda, novinar Miodrag Savković. On je, pored ostalog, pisao: „Članak Đorđa Perića, zamenika komesara Ministarstva unutrašnjih poslova o slučaju Milana Nedića, naišao je na veliku senzaciju. Taj članak je objavljen u *Novom vremenu*¹⁰ i sadrži tvrdnje da je Nedić bio za mir sa Nemačkom, a ne za rat, kako su to ratni huškači tvrdili. Kako Nedić ima veliki uticaj u narodu, ovaj članak je vrlo dobro došao, da se narodu pokaže, u kakve ga zablude uvlači strana propaganda. Članak bi trebalo autor da upotpuni i da štampa u stotine hiljada primeraka, pa da se razdeli u narodu preko opština i da se preko ljudi protumači narodu, kako je i zašto Nedić izbačen iz vlade Dragiše Cvetkovića. Povodom objavljivanja ovog članka veru je se da se već radi na tome da se Nediću poveri neka važna funkcija kad se iz ropstva pusti, pa ili će on biti predsednik srpske vlade, ili će dobiti resor srpske narodne vojske, koja bi se obrazovala i čuvala bezbednost u Srbiji. Nedić bi bio u stanju da i odmet-

¹¹ Arhiv SUP Srbije, BDS, br. 27527/48.

¹⁰ U pomenutom članku Đorđa Perića rečeno je pored ostalog: „Sa ovim stavom iščekivanja, nije hteo da se složi general Milan Nedić, tadašnji ministar vojni. Polazeći sa gledišta da Jugoslavija mora aktivno zaštititi mir Balkana, on je predložio vladi da jugoslovenska vojska okupira Solun i na taj način Englezima onemogućiti iskrcavanje na ovoj važnoj strategijskoj tački Balkanskog poluostrva... General Nedić je istovremeno predlagao i potpuni sporazum Jugoslavije sa Nemačkom, pošto su obe zemlje imale isti interes, naime, da balkanski mir očuvaju od engleskih smutnji i vojnih poduhvata. Ali rešenje koje je jugoslovenskoj vladi predlagao general Nedić, kvarilo je iz osnova engleske planove i račune. Englezima je bilo u interesu da se na Balkanu obrazuje front protivu Nemačke, kako bi time olakšali svoj položaj na La Manšu. Zbog toga su članovi anglofilske i masonskog kružoka u tadašnjoj jugoslovenskoj vladi: Budisavljević, Cubrilović, Konstantinović i Šutej — najodlučnije ustali protivu predloga generala Nedića i postavili zahtev da se on odstrani iz vlade. Njihov bes protiv generala Nedića bio je utoliko veći što se u javnosti verovalo, iako potpuno neosnovano, da je general Nedić pristalica Engleske i rata" (*Novo vreme*, 13. VII 1941).

90

ničko pitanje likvidira, pa se pozivanje svih obveznika u Beogradu radi kontrole dovodi u vezu sa stupanjem u akciju Milana Nedića."¹¹

Gotovo je sigurno da Savković nije bez razloga u svom izveštaju naveo Nedića kao potencijalnog kandidata za predsednika vlade. Očigledno je da se već tada, tj. sredinom jula 1941, na strani srpskih buržoaskih krugova radilo na tome da se ukine komesarska uprava i da se obrazuje jedna „autoritativnija“ kvislinška uprava pod vodstvom Milana Nedića, što je bilo predmet razgovora i komentarisanja. U protivnom slučaju, Savković, verovatno, ne bi podneo jedan takav izveštaj. Jer, nakon mesec i po vladavine Saveta komesara, moglo se videti da on nije sposoban da udovolji zahtevima, koje su pred njega postavile nemačke okupacione vlasti.

Prema tome, već od sredine jula 1941. sprovode se početna, tiha sondiranja na dva koloseka: nemačkom i srpskom, o dovođenju Nedića na čelo srpske kvislinške vlade. Napominjemo da su sva razmatranja u „štabu“ srpskih političara o nekoj novoj vladi dugo bila samo prepričavanja i kombinacije, sve dok vojni zapovednik, odnosno njegov Upravni štab, nisu počeli da se bave ovim pitanjem. Jer je samo nemačka okupaciona uprava mogla da donese jednu takvu odluku. Srpski političari, pronemački raspoloženi, prema tome, mogli su se ograničiti samo na predloge, koji su u velikom opsegu i u raznim varijantama bili izneti odgovarajućim (nadležnim) nemačkim ustanovama.

Kad je reč o srpskim beogradskim političarima, interesantno je istaći da su dva najveća rivala (a uživali su veliko poverenje Nemaca): Dimitrije Ljotić i Milan Aćimović, bili skloni, svaki iz svojih interesa, da podrže kandidaturu Milana Nedića da dođe na čelo nove srpske vlade. Ljotić nije trpeo Aćimovića zbog njegove predratne stranačke pripadnosti (pristalica Stojadinovića), i smatrao je da njegov „Zbor“ treba da odigra glavnu ulogu, pogotovo što su Ljotićevci bili profašistički orijentisani i u predratnom periodu, i kao takvi s vremena na vreme progonjeni od tadašnjih jugoslovenskih vlasti. Sem toga, Ljotić je bio podozriv zbog veza, koje je Milan Aćimović vrlo rano uspostavio sa četničkim pokretom Draže Mihailovića, a smatrao je, uza sve to, da Savet komesara nije u stanju da pruži gotovo nikakav otpor oružanom ustanku u Srbiji, koji je predvodila Komunistička partija Jugoslavije.¹² Milan Aćimović je imao, takođe, svoje razloge. Video je da se ne može duže zadržati na „kormilu“ njegov Savet komesara. Podržao je Milana Nedića, ali ne zbog toga što ga je posebno cenio, već što se bojao da Nemci ne povere ovu kandidaturu Dimitriju Ljotiću.¹³ Stoga je već od sredine jula Aćimović u više navrata posećivao Kisela, zamenika šefa Upravnog štaba, i iznosio mu teškoće svoje administracije; predlagao izvesna rešenja, i tražio, da o ovome bude obavešten vojni zapoved-

¹¹ Arhiv SUP Srbije, BDS, br. 50/4.

¹² Arhiv SUP Srbije, BDS, br. 27527/29, Ljotićeva izjava agentu BDS Treu, od 1. avgusta 1941.

¹³ Arhiv Jugoslavije, Fond Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, fase. br. 802.

91

nik Dankelman.¹⁴ Naravno, o toku događaja bili su informisani i Kraus i Helm, prvenstveno Kraus, s kojima je Aćimović bio u stalnom kontaktu.

¹⁵

Prema izjavi dr Georgi Kisela, koju je dao posle rata pred jugoslovenskim istražnim organima, on je o Aćimovićevim namerama odmah obavestio Dankelmana, pošto se Turner tada nalazio na dužem odsustvu. Dankelman je, navodno, odbio da se tada raspravlja o tom pitanju.

Ali, pošto je Aćimović i dalje uporno predlagao Milana Nedića za svog naslednika (jer je znao da Nedić ima podršku Nemaca), nemački nadležni organi počeli su da ozbiljnije proučavaju ovo pitanje. Naročito su bili aktivni Kisel, Kraus i Helm, dok je Bencler bio uzdržljiviji, bojeći se da Nedićevu kandidaturu za ministra-predsednika neće podržati njegov nadležni ministar — Ribentrop. A to bi izazvalo i odbojni stav OKW (Vrhovne komande nemačkih oružanih snaga).¹⁶

U vezi s ovim problemom treba istaći da se komandant Jugoistoka, feldmaršal List, 23. jula 1941. zadržao u Beogradu na proputovanju na odsustvo. Tom prilikom je održao sastanak sa nemačkim komandantima o opštim pitanjima, naročito o „plimi oružanog ustanka u Srbiji“. Kako

nemački izvori kazuju, pomenuto ie i pitanje nesposobnosti srpske komesarske uprave i njeno eventualno ukidanje. List je obećao Dankelmanu da će za vreme svog odsustva stupiti u vezu sa rukovodećim štabom Vermahta i da će u povratku u Beograd, mesec dana kasnije, doneti odluku o eventualnom postavljanju nove srpske kvistlinške vlade. I u ovim razgovorima, na svim nivoima, pominjalo se ime bivšeg generala Milana Nedića.¹⁷ Posle Listovog odlaska, o istom problemu raspravljali su predstavnici Policije sigurnosti i Službe bezbednosti, Viša komanda za naročitu upotrebu 65, Upravni štab vojnopravnog komandanta i druge nemačke okupacione institucije. Oni su došli do zaključka da se sa raspoloživim trupama ne može uspešno voditi borba protiv ustanka, nego „samo uz angažovanje policijskih jedinica“. U to vreme nacistima su od policijskih snaga stajale na raspolaganju: Operativna grupa Policije sigurnosti i Službe bezbednosti, Vojnoobaveštajna služba, Tajna vojna policija, Vojna žandarmerija i jedan policijski bataljon od tri čete.¹⁸ Po svemu sudeći, Dankelman je odugovlačio rešavanje problema reorganizacije kvistlinške srpske uprave, a bilo mu je stalo da vidi kako se na celo ovo pitanje gleda u Berlinu. Odlazak Lista u glavni grad Rajha bila je za to dobra prilika. Stoga je Kisel insistirao kod Aćimovića da u najvećoj diskreciji vrši sve pripreme i, kada Dankelman bude izdao odobrenje, da se ne gubi vreme u pregovorima. Isto tako, Kisel je

¹⁴ AVII, reg. br. 11/5-1-23/27, Zapisnik o saslušanju Georg Kisele posle rata pred istražnim organima u Beogradu.

¹⁵ Arhiv SUP Srbije, BDS, Krausova zabeleška od 10. avgusta 1941.

¹⁶ Kao nap. 14.

¹⁷ AVII, NA, 70-18-11, Vishaupt i AVII, NA, 44. X-4-85, Beleške i dnevnik feldmaršala Lista.

¹⁸ AVII, Mikroteka — 1/6-X 300995, Izveštaj dr Georgi Kisele komandantu Jugoistoka.

92

dao zadatak Krausu da za kandidaturu Milana Nedića pridobije Ljotića, s kojim je bio u stalnim kontaktima, jer se znalo da je Ljotić veoma aktivan „iza kulisa“.¹⁹

Uglavnom, Upravni štab preko svog predstavnika, već krajem jula uspostavlja kontakte i vodi pregovore sa Milanom Nedićem. Tada su njegov stan sa ovlašćenjem Kisele, posetili Kraus i Milan Aćimović. A već početkom avgusta Nedić je oslobođen „kućnog pritvora“.²⁰

Ceo avgust 1941. Nedić je bio u vezi čas sa nemačkim predstavnicima, čas sa „srpskim političarima“. A 9. avgusta on je posetio Georgi Kisele, u njegovom stanu, u Rumunskoj ulici, br. 67. Razgovoru su prisustvovali i bivši jugoslovenski ministar Milan Ulmanski, major Kalmar i Kronholc. Izgleda da je već tada Nedić dao načelan pristanak Kiselu, da ne bi imao ništa protiv toga ako bi mu vojni zapovednik Srbije, ponudio da obrazuje jednu civilnu srpsku vladu.²¹ Samo sedam dana kasnije (16. avgusta), došlo je opet do sastanka između Milana Nedića i Kisele, na istom mestu, ali ovog puta bez prisustva Ulmanskog. Razmatrani su izvesni problemi oko obrazovanja nove srpske kvistlinške administracije.

²² Sredinom avgusta u Beograd je doputovao dr Edmund Vezenmajer (Vesenmayer), policajac i obaveštajac, lični opunomoćenik Ribentropa, tzv. „leteći ambasador“. Povremeno je dolazio u Jugoslaviju i vraćao se u Berlin.²³ Ovom prilikom podržavao je Kiselova nastojanja i kod Dankelmana i kod Benderà. Vezenmajer je takođe (prema Kiselovom t v r - đenju) obećao Dankelmanu da će Ribentropu podneti informaciju o prilikama u Srbiji, i o tome da se u Srbiji, i na strani nemačkih okupacionih vlasti, kao i kod srpskih buržoaskih krugova, vrše pripreme za formiranje nove civilne vlade. Ovo je za Dankelmana, po svemu sudeći, bilo ohrabrenje, jer će Ministarstvo spoljnih poslova biti iz „prve ruke“ obavešteno o najnovijim zbivanjima u Srbiji. Iako Vezenmajer, doduše, nije važio kao oficijelni predstavnik Ministarstva spoljnih poslova, nego, u svakom slučaju, kao tzv. Ribentropov „jaki čovek“, Bencler se, opet, držanjem Vezenmajera osećao „pokrivenim“ prema svom nadležnom ministru — Ribentropu.²⁴

¹⁹ Kao nap. 14; cit. Krausova zabeleška.

²⁰ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju M. Nedića

od 9. I 1946.

²¹ Kao nap. 19.

²² Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Milana Nedića od 9. I 1946.

²³ Vezenmajer, npr. 5. IV 1941. u 17,50 časova depešom br. 43. šalje u Berlin tekst proglasa o proglašenju NDH, koji je sastavio zajedno sa Kvaternikom, a 6. aprila u 1,25 časova, depešom br. 44. izveštava da je počelo obrazovanje nove vlade „hrvatskih dezertera" (J. Marjanović, *Ustanak*, 15). Godine 1944. Vezenmajer postaje nemački poslanik u Budimpešti i u tom svojstvu ruši Hortija i dovodi na vlast Salašija (AVII, br. 1a/7, k. 1. Saslušanje D. Jovanovića).

²⁴ AVII, Vishaupt, 19; cit. saslušanje Kisela.

93

Nema podataka o tome da li se Vezenmajer tih dana sastao i sa Milanom Nedićem. O tome Nedić ništa ne govori u svojim mnogobrojnim saslušanjima. Ali govori o svojim kontaktima sa Kronholcom. „Kronholca sam upoznao tek za vreme okupacije, i to jednom prilikom pre nego što sam postao predsednik vlade. Koliko se sećam, doveo mi ga je Kraus." ²⁵ Međutim, Nedićevo tvrđenje ne odgovara istini, jer mnoga nemačka dokumenta pokazuju da njihova poznanstva datiraju mnogo ranije, još iz predratnog perioda. To potvrđuje i izjava Dragog Jovanovića, upravnika grada Beograda, koju je dao posle rata u istražnom zatvoru. On u vezi s tim kaže sledeće: „Pored javnih konsultovanja i razgovora, o kojima je napred bilo reči, činjenica je, iako je izgledalo da je Nedić kandidat Aćimovića, odnosno te konferencije (misli se na konferenciju srpskih političara — M. B.), koja je održana, u stvari, bio čovek ranije predisponiran od strane Nemaca za tu ulogu. Veze Milana Nedića datiraju iz onog doba kada je on kao ministar vojni, u štampariji Ministarstva vojske štampao, tada ilegalni Ljotićev „Bilten". Od toga doba potiče i poznanstvo sa generalnim konzulom Kronholcom, direktorom 'Shönkera' u Beogradu, koji je u stvari bio šef zagranične obaveštajne službe nemačkog Ministarstva spoljnih poslova. Kronholc je služio kao lični čovek za Nedića i ja smatram da je on bio Nedićevo spoljna veza." ²⁶

Kisel je (kako sam tvrdi), u vezi sa kandidaturom Milana Nedića, takođe konsultovao Franca Nojhauzena, generalnog opunomećenika za privredu u Srbiji, koji je, navodno, izjavio da lično ne bi imao ništa protiv toga da Milan Nedić obrazuje „jednu novu srpsku civilnu vladu", ali se ni najmanje nije angažovao oko ovog „delikatnog pitanja". Međutim, kada je Nedićevo vlada bila obrazovana, u više navrata je protestovao što je Nedić predložio ministre bez njegovog znanja, a on treba da kontroliše njihov rad, ²⁷ posebno Ministarstvo privrede i poljoprivrede. Pri povratku iz Beča (sa odsustva), feldmaršal List se 23. avgusta 1941. ponovo zadržao u Beogradu, razmotrio je sa Dankelmanom situaciju u Srbiji, ocenivši je kao „ozbiljnu". Ipak je naglasio da se rešenja moraju tražiti u okviru raspoloživih nemačkih i kvislinških snaga na teritoriji okupirane Srbije, pošto Vrhovna nemačka komanda ne može slati novu pomoć u ljudstvu i materijalu. Ovakvu izjavu komandanta Jugoistoka, dakle, svog prvog pretpostavljenog, Dankelman je protumačio tako da se jedino treba osloniti na sopstvene snage. Drugim rečima, da se formira autoritativna srpska vlada, angažuje veći broj srpskog stanovništva u borbi protiv komunista, i da se od pripadnika ²⁵ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Milana Nedića od 9. I 1946.

²⁸ AVII, br. 1a/7, k. 1, str. 30, Zapisnik o saslušanju Dragog Jovanovića.

²⁷ AVII, NA, br. 27-5/1-8, Zapisnik o saslušanju Franca Nojhauzena od 20. IX 1947.

94

NOP-a odvoje četnici Draže Mihailovića. On je već tada za „svoj plan" imao podršku Bendera, Nojhauzena i Turnera u Beogradu, a u Berlinu Himlera i Hajdriha. Međutim, kada je Dankelman spomenuo Listu ime Milana Nedića, ovaj, navodno, „nije dao ni pozitivan ni negativan odgovor".

²⁸

Paralelno sa akcijom koju su vodili nemački okupacioni organi, za promenu komesarske uprave zalagali su se i mnogi srpski buržoaski krugovi. Razume se, pojedine grupe iz različitih pobuda i motiva. Svi

faktori okupacione uprave počeli su se baviti problemima promene komesarske vlade i traženjem boljeg rešenja u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Interesantno je da je većina srpskih političara u Beogradu od samog početka isticala u prvi plan Milana Nedića. Pominjane su, ipak, i druge ličnosti kao potencijalni kandidati: na primer, general Danilo Kalafatović, iako je bio u zarobljeništvu; zatim, Dimitrije Ljotić, čak i Dragi Jovanović. D. Ljotić, kao izraziti predstavnik fašističke ideologije u Srbiji, smatrao je da je on najpozvaniji da utiče na sastav nove srpske kvislinške vlade. Jedan deo proengleskog krila srpske buržoazije, zaostalog u Beogradu, takođe se solidarisao sa kolaboracijom i okupatorom, jer nisu mogli u tom periodu očekivati pomoć sa Zapada, a nisu bili voljni da se odreknu političkih i ekonomskih privilegija. Njihove interese štitili su odlučno i okupatori. Dakle, svi ovi faktori uvideli su da im glavna opasnost preti od narodnooslobodilačkog pokreta i da je okupator glavni zaštitnik njihovih interesa. Stoga su se njihovi ciljevi u pojedinim periodima okupacije poklapali, a njihove snage objedinjavale. Aktivno su saradivali i angažovali se da stvore što jaču i organizovaniju kvislinšku upravu. Svi ovi faktori, prema tome, zajednički su tražili najpogodniju, „nacionalnu“, „autoritativnu“, „političku“ i vojnu ličnost, koja bi mogla da objedini sve snage u organizovanju borbe za uništenje NOP-a i da obezbedi red i pokornost okupatoru. Gotovo svi su se složili, svako iz svojih interesa, razume se, u pogledu predlaganja Milana Nedića, bivšeg armijskog generala, kao glavne ličnosti u sastavu nove vlade.

Pošto je Nedić dao nemačkim odgovornim organima okupacione uprave u Srbiji načelan pristanak da obrazuje novu kvislinšku upravu, on je nastojao da se njegov dolazak za predsednika „vlade narodnog spasa“ tumači kao zahtev predstavnika javnog života, predstavnika naroda. U vezi s tim, a na inicijativu Milana Aćimovića i Dimitrija Ljotića, održano je više sastanaka srpskih političara. Pojedine „videnije ličnosti“, na primer: Ilija Mihailović, Milan Aćimović, Dimitrije Ljotić i mnogi drugi, odlazili su u stan Milanu Nediću i „ubedivali“ ga da prihvati položaj predsednika srpske vlade. Prvi veći sastanak o ovom pitanju održan je oko 10. avgusta 1941. u zgradi Ministarstva unutrašnjih poslova **AVII, NA, 44-X-4-87, Beleške feldmaršala Lista, komandanta Jugoistoka.**

95
slova, a predsedavao mu je Milan Aćimović. Na sastanak je došao i Nedić da vidi „kakvo je raspoloženje javnog mnjenja“.²⁰

Samo nekoliko dana kasnije (sredinom avgusta), održan je širi skup beogradskih političara, predstavnika svih partija, komora, udruženja, Univerziteta, organizacija, na kom je Milan Nedić formalno dobio mandat za sastav „vlade narodnog spasa“. Među 70—80 prisutnih, bile su i sledeće ličnosti, izraziti predstavnici buržoaskih krugova, koji su se svim sredstvima zalagali za saradnju sa nemačkim okupatorima: profesori Miloš Trivunac, Ilija Pržić, Velibor Jonić, dr Laza Kostić, dr Mirko Kostić; generali: Josip Kostić, Panta Draškić, Stevan Radovanović, Dušan Pešić, pukovnik Tanasije Dinić; industrijalci: Vlada Ilić i Ilija Mihailović; predstavnici političkih stranaka: Košta Kumanudi, Risto Jojić, Đuro Kotur, dr Miloš Radosavljević, dr Laza Marković, dr Momčilo Janković, Milan Aćimović, Aleksandar Cincar-Marković, Miloš Spaljkić, Dimitrije Ljotić, Milosav Vasiljević, Stevan Ivonić, Mihailo Oljčan i mnogi drugi koji su bili za najužu saradnju sa okupatorom.³⁰

Na saslušanju u istražnom zatvoru posle rata Nedić je o toj konferenciji izjavio i sledeće: „Konferenciju je otvorio Aćimović, ukazavši na tešku situaciju i na to da komesarska uprava nije mogla da odgovori svojim dužnostima, zbog čega je podnela ostavku, koja joj je uvažena, i da treba da se obrazuje jedna ministarska vlada sa jakim autoritetom . . . Tada je održano više govora koji su se svi svodili na to da bi

²⁹ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Milana Nedića od 9. I 1946. U vezi s tim Nedić je izjavio: „Komesarska uprava bila je upustila situaciju iz svojih ruku, tako da je građanski rat besneo na sve strane, pa se smatralo da će obrazovanjem i dolaskom jedne srpske vlade, pod rukovodstvom jednog jakog autoriteta, moći da dođe do smirenja u zemlji i prestanka međusobnog klanja... Aćimović se, kako mi je sam govorio,

konsultovao sa velikim brojem uglednih političkih ličnosti, koje su se složile da treba obrazovati takvu vladu pod mojim rukovodstvom. Aćimović se prethodno konsultovao sa predstavnikom Vermahta, čijeg se imena ne sećam, predstavnikom Upravnog štaba dr Turnera i njegovog pomoćnika dr Kisela i predstavnikom Gestapoa dr Krausa, po čijim je direktivama radio. Sa gore navedenim nemačkim predstavnicima vodio sam pregovore tek posle održane konferencije na kojoj sam izabran za predsednika vlade, upravo u kojoj sam dobio mandat da sastavim tu vladu" (Zapisnik o saslušanju Nedića od 29. 1/46, Arhiv SUP Srbije).

³⁰ AVII, br. la/7, k. 1, str. 30. Zapisnik o saslušanju Dragog Jovanovića, upravnika grada Beograda; Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju M. Nedića od 30. I 1946. — Stanislav Krakov, n. d., 137, tvrdi da je M. Aćimović u jednom razgovoru molio Nedića sledećim rečima da obrazuje novu kvislinšku upravu: „Moja komesarska uprava izgubila je svako poverenje kod nemačkih okupacionih vlasti i one smatraju da ona ne može da izvrši ovaj zadatak. Zato mi je od strane Turnera saopšteno da će oni, ako se ne nađe jedno efektivno srpsko rešenje, primeniti krajnje mere koje će biti potpuna podela Srbije između nemačkih saveznika na Balkanu." Aćimović je rekao da je on lično predložio Nemicima da se vlada poveri generalu M. Nediću, kao vojničkoj ličnosti koja je ne samo najpopularnija u zemlji već koja uživa najveći autoritet u svim narodnim slojevima. „I zato sam došao kod vas, gospodine generale, da vas o svemu tome obavestim i da vas umolim u ime svih svojih saradnika, a uveren sam da je to želja i svih Srba koji vas poznaju i poštuju, da se stavite na čelo jedne vlade narodnog spasa, koja će jedina moći da zaštiti Srbiju i Srbe od uništenja."

96

ja trebao da preuzmem organizovanje reda i mira u zemlji i umirenje ustanka koji je već plamteo. Ovo naročito zbog toga što su Nemci počeli da prete odmazdama prema čitavom narodu; da će u protivnom oni red i mir zavesti pomoću mađarskih, bugarskih i hrvatskih trupa... Konferencija se završila time što je Aćimović izveo zaključak o potrebi stvaranja srpske vlade, na čelu sa mnom, kao predsednikom. Ovaj zaključak bio je usvojen od svih prisutnih... Prihvatio sam tu odluku, s napomenom da ću obrazovati vladu ako Nemci pristanu na uslove koje ja budem postavio."³¹

Dragi Jovanović, upravnik grada Beograda, koji je bio dobro obavešten o svim zbivanjima na relaciji nemačka okupaciona uprava u Srbiji — Savet komesara i buržoaski srpski krugovi, u svom saslušanju pred istražnim organima posle rata, takođe, iznosi pojedinosti oko postavljanja Milana Nedića za predsednika srpske kvislinške vlade. U jednom delu svog saslušanja on izjavljuje: „Nedić je svom dolasku za predsednika vlade hteo da dà formu, kao da se je on primio toga položaja na zahtev i traženje predstavnika javnog života, kao predstavnik naroda. Da bi se videlo koliko je Nedić u tome blefirao, izneću razgovor između

³¹ Arhiv SUP Srbije, Zapisnik o saslušanju M. Nedića od 30. I 1946. — Boško Kostić, n. d., str. 44, daje svoju verziju pomenute konferencije: „U Beogradu se okupljaju najvideniji Srbi, istaknuti predstavnici političkih partija, akademici, profesori univerziteta, predstavnici industrije, trgovinske, inženjerske, advokatske i lekarske komore, kao i drugi poznati javni radnici. Milan Aćimović obaveštava da je komesarska uprava podnela ostavku i kaže da su on i Ljotić ovlašćeni da o tome obaveste nemačke vlasti, kao i taj skup. Iznoseći tešku situaciju, M. Aćimović izjavljuje da su on i Ljotić mišljenja da bi trebalo stvoriti jedno mnogo autoritativnije telo, čiji bi zadatak bio da nastavi sa spasavanjem srpskog naroda. Neki su bili mišljenja da bi se te dužnosti trebao primiti D. Ljotić. Međutim, on ovo odbija, jer smatra da na čelu te nove vlade ili uprave treba da bude ličnost koja ne pripada nijednoj političkoj grupi, a istovremeno uživa u zemlji najveći autoritet. On misli da bi ovu dužnost mogao da obavi sa najviše autoriteta armijski general Milan D. Nedić, bivši ministar vojske i mornarice, koji se nalazi interniran u Beogradu. Međutim, Aleksandar Cincar-Marković, bivši ministar spoljnih poslova i M. Aćimović predlažu da se na taj položaj pozove armijski general Danilo Kalafatović, koji se nalazio u nemačkom zarobljeništvu. Ljotić je objašnjavao da on predlaže Nedića pošto se on nalazi u Beogradu, pa bi se s njim moglo stupiti u vezu, dok se general D. Kalafatović nalazi u zarobljeništvu u Nemačkoj, i do njegovog eventualnog dolaska prošlo bi mnogo vremena, a srpskom narodu je potrebna brza pomoć... Na sledećem sastanku uglednih beogradskih građana, bio je prisutan i M. Nedić. Kad je saslušao šta se od njega traži, on je istakao da takav položaj iziskuje strahovitu odgovornost, pa zbog toga on ne može da primi ponudeni položaj. Svi prisutni stali su da mole i preklinju Nedića da se on, ipak, položaja primi... Iza Beličevih reči (reč je o dr Aleksandru Beliću — M. B.) Nedić je uzbuđenim glasom

rekao da pristaje da se stavi na čelo jedne srpske vlade, koja će na osnovu međunarodnih konvencija primiti odgovornost administriranja zemlje pod nemačkom okupacijom, odbijajući odlučno svaku politiku koja bi se protivila interesima srpskog naroda."

7 Kontrarevolucija u Srbiji 1 97

mene i Nedića posle održanja te konferencije, kad sam ja otišao kod njega da ga kao predsednik beogradske opštine i u ime Beograda pozovem da se primi prihvatanja te dužnosti. Ja sam uglavnom rekao: „Da u najtežim trenucima naše tragedije narod je njega prizvao za vojvodu, očekujući na taj način olakšanje. Kako onda, tako i danas, narod, a naročito Beograd, sa punim poverenjem gleda da se prihvati dužnosti predsednika vlade i ispuni očekivanja i nade koje se u njega polažu. Ja mu u ime svoje i Beograda obećavam da ćemo ga svesrdno pomoći.' Na to je Nedić odgovorio: „Hvala vam, gospodine predsedniče. Teška se dužnost od mene očekuje. Razgrađena zemlja, vojska u ropstvu, ovi crveni dižu ustanak; sve to treba da se savlada, a ja sam već star. Ali očekujem pomoć naroda i vašu, ja sam uveren da ćemo pobediti i da će Srbija živeti'." U vezi s ovim D. Jovanović dodaje sledeće: „Pored javnih konsultovanja i razgovora, o kojima je napred bilo reči, činjenica je da iako je izgledalo na oko da je Nedić kandidat Aćimovića, odnosno te konferencije (misli na konferenciju od sredine avgusta — M. B.), koja je održana, u stvari, bio čovek ranije predisponiran od strane Nemaca za tu ulogu... Sam Aćimović mi je jednom prilikom rekao da smo jako glupi i naivni kada smo onoliko moljaskali Nedića, jer da je Nedić bio još pre rata pripremljen od strane Nemaca da odigra jednu ulogu u Jugoslaviji, pa kada nije uspeo tada, onda je bar sada došao do izražaja . . . Ja smatram", dalje ističe Jovanović, „da je Nedić obrazovanjem svoje vlade po direktivi Nemaca, i to baš Kronholca i te službe Ministarstva spoljnih poslova Nemačke, išao na to da stvori preduslove za potpuno preuzimanje vlasti u zemlji i u daljem momentu odstrani Ljotića. Ako se svemu tome doda činjenica da Milan Nedić nije kao aktivni komandant grupe armija odveden u zarobljeništvo, već zadržan u Beogradu, u kućnoj internaciji, onda je jasno da Nedić nije slučajno i na osnovu predloga Aćimovića i Konferencije, postao predsednik vlade, već je to ranije pripremljeno."⁸²

⁸² AVII, br. 1a/7, k. 1, str. 30, Zapisnik o saslušanju Dragog Jovanovića.

— Jovanović u svom saslušanju kaže o Nediću i sledeće: „činjenica je da je M. Nedić sam u društvu ćutao o svojim vezama sa Kronholcem, a hvalio se svojim vezama sa Geringom. Pored toga, često je iznosio da je on uvek bio protiv rata i da je zbog toga podneo ostavku kao ministar vojske i mornarice. Međutim, činjenica je da je Nedić podneo ostavku posle bombardovanja Bitolja od strane Italijana, kada je tražio energične mere iako je znao da smo mi za rat potpuno nespreni i da bi takav istup sa naše strane značio direktnu katastrofu." Posebno Jovanović ističe ulogu Cincar-Markovića: „Prilikom sviju rešavanja političkih pitanja od važnosti, u tada okupiranoj Srbiji, jedan od najglavnijih savetodavaca Nemaca, bio je bivši ministar spoljnih poslova Cincar-Marković, iako on lično nikada nikakav položaj u okupiranoj Srbiji nije hteo da primi. On je sebi rezervisao da odigra odlučujućeg faktora posle pobede Nemaca, a na konferenciji mira. On je i prilikom obrazovanja vlade generala Nedića, iako nije bio njegov lični prijatelj ni Ljotićev, savetovao da se Nedić uzme za predsednika vlade."

98

Kao što vidimo, i sami kvislinzi,¹³ koji su u toku rata zauzimali visoke položaje (na primer, Dragi Jovanović), priznaju u svojim saslušanjima da je reč nemačkih okupacionih organa bila presudna oko dovođenja Nedića na čelo srpske kvislinške vlade i da su sva važnija pitanja s tim u vezi rešavana na relaciji Nemci—Nedić. Aćimović je u svemu tome bio samo posrednik. Sličnu je ulogu imao i Dimitrije Ljotić, s tom razlikom što se on manje javno eksponirao, a više je delovao u pozadini, diskretno. Svakodnevno je odlazio Nediću; s njim se dogovarao, a potom odlazio Krausu, Kronholcu, Kiselu, Turneru, Bencleru bez Nedića i Aćimovića, ali sa Nedićevim znanjem. Skupovi srpskih političara imali su formalni karakter. U stvari, trebalo je da se solidarišu sa odlukama koje su Nemci već ranije doneli. Posle obavljenih razgovora „na srpskoj strani", Kisel je bio obavešten od Aćimovića i Ljotića da je sve završeno i da mogu početi odlučujući

pregovori o reorganizaciji kvislinške uprave u Srbiji, odnosno, o formiranju nove vlade, na čelu sa Milanom Nedićem. O svemu tome Kisel je, kako sam tvrdi, obavestio Dankelmana 24. avgusta 1941. Povod je bio što je toga dana posetio Kisela oficir za vezu II (VBII) Einsatzgruppe, tadašnji SS-Oberstrumführer Müller, koji je, navodno, tražio šefa komandnog štaba potpukovnika Gravenhorsta, i obavestio ga da je kod Gornjeg Milanovca nastradala jedna nemačka jedinica u borbi protiv partizana. Pošto Gravenhorst toga dana nije bio u Beogradu, Kisel je ovu neugodnu vest preneo Dankelmanu. Tom prilikom ga je Dankelman ovlastio da u najkraćem roku formira „civilnu vladu“ u Srbiji.

³⁴ „Sa glasilo sam se sa dobro promišljenim i razložnim predlogom šefa
³³ **O svojim kontaktima sa Nemcima i sa Nedićem, Cincar-Marković je na saslušanju izjavio i sledeće: „Sa generalom Nedićem takode nisam imao nikakve razgovore, jer je on po prispeću u Beograd bio interniran od Nemaca, a ja sam duže vreme bio odsutan — nalazio sam se u Karlsbadu na lečenju. Iz Karlsbada uputio sam lično pismo Ribentropu, u smislu obećanja učinjenih Kalafatoviću da ću pokušati da učinim sve sa svoje strane ne bi li nemačka vlada ispravila donekle stanje u našoj zemlji posle 6. aprila 1941. Međutim, prisustvoval sam skupu pred kojim je Ljotić izneo kandidaturu Milana Nedića za predsednika srpske vlade... Ne može se reći da sam često bio konsultovan od strane Nedića. U početku njegovog predsednikovanja bio sam nekoliko puta pozvan po opštim pitanjima, a docnije sve ređe i ređe, dok nije došao i stvaran prekid odnosa, iako se formalno nismo razišli. U mojim razgovorima ja sam uvek ponavljao da njegov rad treba da se ograniči na čisto administrativno poslovna pitanja, na pitanja koja se odnose na okupaciju i da nikako ne ulazi u neka politička pitanja, koja bi mogla da dosegnu u budućnost i dalju sudbinu Jugoslavije jer je bilo znakova da će se vlada uplesti i u pitanje budućih granica naše zemlje. On se tada u potpunosti slagao sa mnom, mada su Italijani pokušavali da u ovom smislu povedu ozbiljnije pregovore sa generalom Nedićem... Moj ulazak u vladu Nedića odbio sam iz razloga što ne vidim dalje nikakve mogućnosti da se stvari uredi sa Nemcima posle rata i raskomadan ja naše države, a odgovornost koja se tovari na sebe, bila bi i suviše velika i pred narodom i pred istorijom“ (AVII, br. 20/7, k. 1).**

³⁴ AVII, reg. br. 11/51-23/27, Zapisnik o saslušanju Georgi Kisela; Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju M. Nedića od 9. I 1946; AVII, reg. br. 2/la, k. 70-A, Dankelmanova izjava na saslušanju.

7» 99

vojne uprave, njegovih savetnika i saradnika i dao sam pristanak da se produže pregovori, uveren da bi vlada snabdevena odgovarajućim ovlašćenjima koristila interesima zemlje (Srbije)“, rekao je Dankelman u svom saslušanju posle rata.³⁴³

Kisel je odmah posle sastanka sa Dankelmanom pozvao na razgovore u svoj stan Nedića i Aćimovića. Samo dan kasnije (25. avgusta) održan je u stanu dra Turnera, u Rumunskoj ulici br. 69 (Turner se tih dana vratio sa odsustva i, navodno, odobrio razgovore koje je vodio njegov zamenik), sastanak kome su prisustvovali: Turner, Kisel, Nedić i Aćimović. Na ovom sastanku su predstavnici Upravnog štaba još „ubeđivali“ Nedića da neodložno obrazuje novu srpsku vladu, čak su morali, kako je izjavio Turner, na saslušanju posle rata, da zaprete Nediću, ukoliko on ne bude formirao novu srpsku vladu, da će oni, tj. Nemci, red i mir uvesti u Srbiji pomoću bugarskih, mađarskih i hrvatskih trupa.³⁵

O tom sastanku dao je svoju verziju i Milan Nedić: „Milan Aćimović došao je kod mene kolima i odveo me kod Turnera, šefa Upravnog štaba glavnokomandujućeg Srbije. Turner me primio u prisustvu dr Kisela i tom prilikom mi je rekao da po ovlašćenju zapovednika Srbije, generala Dankelmana, poverava mi sastav jedne autoritativne vlade, da bi obezbedio mir i red, jer će, u protivnom, oni ovaj red zavesti pomoću mađarskih, bugarskih i hrvatskih trupa. Zamolio sam ga da mi ostavi izvesno vreme radi razmišljanja i ja sam sutradan podneo izvesne uslove, koji su od strane Turnera i Kisela primljeni.“³⁶

Samo dva dana kasnije (27. avgusta) došlo je do novog sastanka između Nedića i Aćimovića, s jedne, i Turnera i Kisela, s druge strane. Taj sastanak (prema sećanju samog Nedića) protekao se i na sledeći dan. Bitno je ovde napomenuti da su ovo sada već bili oficijelni razgovori;

da su se održavali u zgradi bivše skupštine Kraljevine Jugoslavije; da je o njihovom toku Dankelman bio podrobno obavješten i da su ovom prilikom bile uglavnom konkretizovane sve pojedinosti oko formiranja nove srpske kvislinške vlade.³⁷

Međutim, dosta je pisano u emigrantskoj literaturi, (Petar Martinović Bajica: „Milan Nedić“, Jovan P. Trišić: „O Milanu Nediću“, Stanislav Krakov: „General Milan Nedić“ i drugi) da je Nedić, navodno, postavio izvesne uslove Nemcima pre nego je obrazovana „vlada narodnog spasa“.³⁸ O tome ima podataka u saslušanjima Dankelmana, Tur-
84a AVII, NA, 2/1a, k. 70-A, Dankelmanova izjava na saslušanju u istražnom zatvoru Udbe.

³⁵ AVII, br. reg. 2/5, k. 27, Zapisnik o saslušanju dr Turnera u konc. logoru Neuen Qamme, CiC 6, 2. avgusta 1946; cit. saslušanje Georgi Kisela.

³⁶ Arhiv SUP, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Nedića od 9. I 1946.

³⁷ Kao nap. 35.

³⁸ Petar Martinović u n. d., str. 152, tvrdi da su najvažniji Nedićevi uslovi bili sledeći: „1) Teritorijalne granice. Ovim zahtevom Nedić je obuhvatio pored Srbije i južnu Srbiju, Bosnu, Hercegovinu i druge srpske pokrajine izuzev Hrvatsku sa čisto hrvatskim življem. Ministar Nemačkog Haj ha, Ribentrop, smatrao je ovaj zahtev Nedićev drskim, kako je to docnije
100

nera, Kisela i drugih nemačkih oficira. U mnogim saslušanjima u istražnom zatvoru Nedić tvrdi da uslovi koji su prihvaćeni od okupacione uprave u Srbiji nisu kasnije ispunjeni.³⁹ O tim Nedićevim „uslovima“ nalazimo podataka gotovo u svim pismima i memorandumima koje je Nedić, za vreme svog službovanja okupatoru, slao nemačkim komandantima. Takođe, Nedićeve ostavke, koje nisu bile retke, bile su motivisane činjenicom da vojni zapovednik Srbije nije ispunio ni jedan od njegovih uslova, odnosno obećanja koja je, navodno, dao Dankelman. priča Turner. 2) U finansijskom pogledu tražio je Nedić da vlada Srbije zameni novac i isti štampa, i to prema potrebi naroda; da okupator sve novčane obračune vrši sa srpskom vladom putem Narodne banke; da srpska vlada vrši bez ometanja — kao i ranije — oporezivanje građana, naplaćuje takse, prireze i ostale dohotke. Ovom prilikom, Nedić je predložio obavezu vlade da okupatoru predaju predviđenu svotu (kontribuciju), radi izdržavanja okupatorskih snaga. 3) U ekonomskom pogledu Nedić je tražio: da se zemlja obrađuje i plodovi pribiraju prema nahodanju srpske vlade; da se nemačke potrebe u okupiranoj zemlji podmiruju prema posebnom sporazumu između srpske vlade i nemačkog ministra za privredu; da nemačke vojne i civilne vlasti nemaju pravo da uzimaju hranu i druge potrebe na svoju ruku od naroda. 4) U pogledu bezbednosti, Nedić je tražio da mu se dozvoli da u cilju bezbednosti u zemlji može držati oko 40.000 naoružanih vojnika, žandarima, graničara i policajaca po gradovima. Da ovo ljudstvo bude snabdeveno oružjem i municijom iz nemačkih magacina, a svim drugim potrebama da ih snabdeva srpska vlada; da srpske oružane snage ne može koristiti okupator za svrhu svoga ratnog plena u zemlji ili ma na kom frontu.“ Prema Martinoviću, ovi uslovi su, navodno poslali u Berlin, preko dr Turnera, ministru Ribentropu. Nemci su odbili ove zahteve.

³⁹ Nedić tvrdi da su uslovi koje je „postavio“ Turneru, odnosno Dankelmanu za obrazovanje „vlade narodnog spasa“ bili sledeći: „Prva tačka mojih uslova bila je da Srbija dobije potpunu autonomiju, tj. da vlada upravlja zemljom po našim zakonima, kako vojnim, tako ekonomskim i političkim, a Nemci da vrše samo nadzornu vlast. Druga tačka je bila ta da vlada stvori oružanu snagu, odnosno ljudstvo, a Nemci da dadu naoružanje radi čuvanja mira i javnog poretka u zemlji kao i obezbeđenje granica. Treća tačka postavljala je da se strogo odredi kolike dacije u naturi i novcu treba da Srbija, daje Nemačkoj. Da se to tačno odredi i toga se pridržava, pošto su dotle Nemci pljačkali Srbiju i uzimali kako su hteli. Te dacije lično bi ubirala vlada preko svojih područnih organa i predavala Nemcima. Četvrta tačka tražila je obustavljanje ubistava Srba van granica Srbije, a na teritoriji bivše Jugoslavije. Ovde se prvenstveno mislilo na Srbe u Hrvatskoj, koje su progonili i ubijali Hrvati. Petom tačkom traženo je da se ne sprečava od strane Nemaca dolazak Srba-izbeglica u Srbiju. Šestom tačkom traženo je uspostavljanje veze između zarobljenika i njihovih porodica u zemlji, kao i to da se dozvoli odašiljanje paketa; da se bolesni zarobljenici puste svojim kućama. Sedma tačka uslova postavljala je da se odustane od sprovođenja naređenja, izdatog od strane vrhovne komande Nemačke, da se za jednog ubijenog Nemca streljaju 100 Srba, a za ranjenog 50, već da krivci budu izvođeni na sud. Sve ove uslove Turner i dr Kisel prihvatili su sa protivuslovom

da se upotrebe sve mere radi uspostave mira i reda na teritoriji Srbije. Posle obostranog prijema uslova i protivuslova, ja sam 29. avgusta 1941. obrazovao svoju prvu vladu iz svih partija, koje su u Jugoslaviji kao legalne postojale. Po obrazovanju vlade održao sam jedan govor preko radija na dan 1. septembra, gde sam izložio program vlade i pozvao pobunjenike da se umire" (Arhiv SUP-a Srbije, 30. I 1946, saslušanje M. Nedića).

101

Šta je, u stvari tačno, u vezi sa navedenim preduslovima, koje je Nedić postavio Dankelmanu kao uslov da obrazuje marionetsku vladu, a koje je, po Nedićevom tvrđenju, Dankelman prihvatio. Jedan takav dokument je zaista postojao. O njemu ima podataka i u nemačkim i u kvislinškim izvorima, kao i u sećanjima glavnih aktera tih događaja, na primer, Turnera, Kisela, Dankelmana i samog Nedića. U vidu memoranduma, Nedić je 27. avgusta 1941. uputio Upravnom štabu uslove pod kojima bi prihvatio položaj koji su mu nudile okupacione nemačke vlasti. U jednom delu ovog dokumenta pisalo je sledeće: „Pozvat od strane nemačkih merodavnih organa da se izjasnim po pitanju zamene dosadašnje komesarske uprave jednom novom upravom, kojoj bih ja stajao na čelu, razmotrio sam celokupan položaj, kako sa g.g. komesarima, tako i sa istaknutim predstavnicima srpskog naroda u Beogradu, i našao da se mogu primiti ponuđeni položaja ako se vojni zapovednik izvoli saglasiti sa ovim uslovima rada. I. Opšti: 1) da se obrazuje srpska vlada koja upravlja svim poslovima države i naroda srpskog na ovoj teritoriji pod nadzorom Vojnog zapovednika u Srbiji; 2) da se odobri srpskoj vladi oružana sila, bez koje se ne može obezbediti red i mir u zemlji, i to: a) žandarmerija u jačini od 10.000; b) poterne narodne jedinice formirane i komandovane srpskim starešinama, čija će se snaga — do 30.000 utvrditi stvarnom potrebom srpske vlade i odobrenjem Vojnog zapovednika u Srbiji; v) oružje i oružanu spremu pod a) i b) daje vojni zapovednik u Srbiji u potrebnoj količini od zaplenjenog oružja bivše jugoslovenske vojske; 3) da se pomogne ratnim zarobljenicima u Nemačkoj na sledeći način (. . .); 4) poboljšati dosadašnje ekonomske i administrativne granice Srbije mogućim posedaњem dotičnih teritorija nemačkim trupama; 5) efikasno obustavljanje ubijanja, progona Srba pod Hrvatima, Bugarima i Mađarima. II. Posebni: 1) da se dozvoli obrazovanje jednog političkog saveta — Sabora, koji bi utvrdio, objavio i borio se za nove smernice srpskog naroda; 2) u unutrašnjoj politici: a) borba protiv komunizma u prvom redu je stvar srpskog naroda i njegove vlade; oružana nemačka sila potpomaže ovo ukoliko sredstva srpske vlade ne budu dovoljna; b) u slučaju sabotaže protiv nemačke vojske, represivne mere moraju pogađati samo prave krivce, a nikako nedužna lica, pa zato ove mere preduzimati tek po hitnom pribavljanju podataka kod srpskih vlasti; v) s obzirom da je nemačka vojna sila uspostavila Srbiju, potrebno je odobriti državne i nacionalne ambleme" itd.⁴⁰

Kao što se vidi iz citiranog dokumenta, Nedić je pre stupanja na dužnost dostavio neke uslove Upravnom štabu, odnosno Turneru, a ovaj ih je istog dana prosledio Dankelmanu: „Slobodan sam", pisao je Turner, „u vezi s tim da podnesem pismo generalpukovnika Nedića od 27. avgusta 1941, u kome izlaže pretpostavke pod kojima bi bio spreman da preuzme položaj predsednika vlade. O pojedinim tačkama je bilo pretresano usmeno, a namerno nije ništa stavljeno napismeno."⁴¹

⁴⁰ AVII, NAV-N-T-501, rol. 256, mf. 1173—74, Pismo Nedića od 24. VIII 1941. Upravnom štabu vojnog zapovednika Srbije; S. Krakov, n. d., 145—146.
⁴¹ AVII, NAV-N-T-501, rol. 256, mf. 1173—74.

102

Međutim, postavlja se pitanje da li su Nemci prihvatili Nedićeve uslove pre stupanja na čelo nove srpske administracije, kao što tvrdi Nedić. Nema sačuvanih dokumenata o tome, a Nedićeva tvrđenja poriču u svojim saslušanјima svi koji su sa njim kontaktirali. Posredno, iz mnogih nemačkih i kvislinških dokumenata moglo bi se zaključiti sledeće: čitav niz, po Nediću, postavljenih uslova o obrazovanju srpske kvislinške vlade, nije Dankelman sam od sebe mogao prihvatiti jer bi time bila prekoračena njegova ovlašćenja, a podnete uslove, po svemu sudeći, mogli su odobriti jedino najveći organi Rajha. No bitno je bilo kod tih uslova to da je Turneru i Kiselu prilikom pregovora 27. i 28. avgusta uspelo

da ubede Nedića da ih označi samo kao preduslove. Dankelman i Turner su se, prema tome, samo obavezali da će se kod vlade Rajha založiti za prihvatanje ovih preduslova; da će ih zastupati, što je, čini se, za Nedića bilo dovoljno, a na tome će on kasnije graditi svoj kapital, tj. uvek kada bi bio nemoćan da zadovolji nemačke zahteve, izgovarao se da nisu prihvaćeni njegovi uslovi koje je odobrio Dankelman. O svemu ovome piše Turner—Dankelmanu, u već citiranom pismu od 27. avgusta 1941, s napomenom o tome koji bi Nedićevi uslovi bili prihvatljiviji, koje bi odmah trebalo odbiti, a za pojedine tačke Nedićevih uslova, Nemci bi se mogli zalagati od slučaja do slučaja.⁴²

Posle dugih pregovora odgovornih predstavnika nemačke okupacione uprave u Srbiji i profašističkih buržoaskih krugova u Beogradu, 29. avgusta konačno je obrazovana kvistlinška vlada bivšeg generala Milana Nedića. O tome je istog dana Feliks Bencler, poslao izveštaj Ministarstvu spoljnih poslova u Berlin. U ovom dokumentu rečeno je između ostalog: „1) Pošto se sve jasnije pokazivalo da ovdašnje nemačke vojne i policijske snage, uprkos najjačeg angažovanja i ne znatnih gubitaka, nisu dovoljne za suzbijanje rastuće komunističke akcije, a sa druge strane su odbijena zamoljena pojačanja, moralo se pokušati da se samim Srbima prepusti da suzbiju komunističku akciju i da se time spreči sjedinjenje komunističkih i nacionalističkih elemenata, za koje se utire put. Dosadašnja komesarska vlada, kao što je već izvešteno, nije to više bila u stanju. 2) Vojni zapovednik je zbog toga odlučio da popularnom bivšem ministru vojnom, generalu Nediću, koji je poznat kao energičan protivnik komunizma, poveri obrazovanje vlade. On mu je pri tom ostavio

42 U jednom delu Turnerovog pisma Dankelmanu stajalo je: „Uz I, 1) bez daljeg saglasno; 2): a) saglasno, b) civilna milicija koja ne bi smela da prekorači ukupne snage preko 5.000 ljudi; c) saglasno; 3): a) obećanje da će se na predviđeni način založiti na nadležnim mestima; b) odbijanje zalaganja; c) obećanje zalaganja od slučaja do slučaja; d) obećanje zalaganja na nadležnim mestima; 4) nema obećanja o zalaganju, pošto zasad nije moguća dispozicija; 5) obećanja da će se kod dotičnih vlada u ukazanim slučajevima uložiti prigovor. Uz II, 1) opšte obećanje, pri čemu za svaku pojedinu ličnost koju treba pozvati u savet mora biti data saglasnost zapovednika Srbije; 2): a) bez daljeg saglasno; b) opšte obećanje pri čemu se general-pukovnik Nedić složio da pri angažovanju trupa ne mogu da se spreče represalije ni protiv nedužnih; c) saglasnost da predsednik vlade ističe zastavu i da se nacionalni amblemi postavljaju samo na službenim zgradama. Odbijanje opšteg kićenja zastavama" (AVII, N-T-501, 256/1173—74).

103

odrešene ruke u izboru saradnika i jedino njega smatra odgovornim da ustanički pokret bude ubrzo ugušen. Nedić je danas podneo listu svojih saradnika. Prema ovoj, Aćimović zadržava Ministarstvo unutrašnjih poslova. Ljotićeva grupa je predstavljena trojicom ministara. Uostalom, lista sadrži većinom bezbojne ličnosti, s izuzetkom ministra pošta i saobraćaja generala Josipa Kostića, koji je poznat kao sposoban. Iako sva imena ne zadovoljavaju, Nedićev predlog je prihvaćen da bi se borba protiv komunističkog terora mogla odmah energično da započne. Obrazovanje nove vlade biće objavljeno u subotu ujutru. 3) Da bi se podigao autoritet generala Nedića prema njegovim ministarskim kolegama i u zemlji, on će nositi naziv ministra-predsednika, a njegove kolege će biti označene kao ministri. Ali je obezbeđeno da *de facto* novi vladin kabinet ne dobije nikakva dalja stvarna ovlašćenja no dosadašnja komesarska vlada. Novo ustrojstvo znači, sem toga, udarac protiv tobožnje Simovićeve vlade u Londonu, kojoj se izbija tlo ispod nogu. 4) Vojni zapovednik nije dao generalu Nediću nikakva obećanja kao protivuslugu za suzbijanje komunističkog ustanka. Namerava se, jedino, povećanje žandarmerije od 5.000 na 10.000 ljudi i formiranje lokalnih pomoćnih borbenih jedinica za ciljeve samozaštite, od ukupno do 5.000 ljudi. Nedić se nada da će ovim zavesti mir, za što je, dakako, preduslov da se stanovništvo zbije iza njega. Pošto vlada u svemu nije jača od prethodne, sve zavisi od toga da li će Nedićeva ličnost vršiti očekivanu privlačnost. Ako on to ne bi uspeo, preostaje samo da zapovednik upravlja zemljom bez srpske pomoći i da preuzme vojničko suzbijanje ustanka isključivo nemačkim trupama. 5) Preporučujem da se u nemačkoj štampi tretira

formiranje vlade kao srpska unutrašnja stvar, i to samo ukratko, pri čemu bi moglo da se pomene da se time srpskom narodu pruža još jedna prilika da se sopstvenom snagom oslobodi komunističke kuge."⁴³ Vest o imenovanju „nove srpske vlade" doneo je 30. avgusta 1941. kvislinški list *Novo vreme*. On je u članku pod gornjim naslovom doneo sledeće saopštenje:

⁴⁵ AVII, NAV-N-T-120, 200/15345—46, Benclerovo pismo od 29. VIII 1941. Ministarstvu spoljnih poslova Rajha. — Vishaupt je u citiranom dokumentu, str. 19 (AVII, br. 18/1, k. 70/6) o formiranju Nedićeve vlade napisao i ovo: „Koncem avgusta preduzet je pokušaj da se obrazuje nova srpska vlada, koja bi trebala da bude oslonac u srpskom narodu. Na čelo ove vlade mislilo se da će stati čovek koji je uživao poštovanje i poverenje ne samo kod dela stanovništva, koje se još mirno držalo nego i kod bivših srpskih oficira, koji su odbegli bandama. Ova ličnost mislilo se da je nađena u bivšem jugoslovenskom, generalu Nediću, jer je bio poznat kao protivnik pobeglog predsednika vlade Simovića. U svoje vreme radio je kao vojni ministar za pakt s Nemačkom, a sem toga je opšte važio kao jaka ličnost i neprijatelj komunizma . . . Vladi Nedića data je od zapovednika Srbije dozvola da pojača srpsku žandarmeriju na 5.000 ljudi. Ona je smela, sem toga, da formira „pomoćnu borbenu snagu" od mesnog stanovništva u ograničenom broju i pod nadzorom. Za industrijska preduzeća, bila je sem toga, obrazovana industrijska zaštita, sa 250 „folksdojčera" kao jezgra."

104

i

„Na molbu ministra-komesara g. Aćimovića, Vojni zapovednik u Srbiji dao je generalu *Nediću mandat da sastavi srpsku vladu*. General Nedić prihvatio je taj mandat i predložio je Vojnom zapovedniku sledeću listu članova vlade:

- Predsednik Ministarskog saveta armijski general Milan Đ. Nedić;
- Ministar unutrašnjih poslova Milan Aćimović;
- Ministar građevina inž. Ognjen Kuzmanović;
- Ministar saobraćaja Josif Kostić;
- Ministar pošta i telegrafa Josif Kostić;
- Ministar rada Panta Draškić;
- Ministar bez portfelja Momčilo Janković;
- Ministar finansija dr Ljubiša Mikić;
- Ministar pravde dr Čedomir Marjanović;
- Ministar poljoprivrede i ishrane dr Miloš Radosavljević;
- Ministar narodne privrede Mihailo Oljčan;
- Ministar prosvete dr Miloš Trivunac;
- Ministar socijalne politike i narodnog zdravlja dr Jovan Mijušković.

Vojni zapovednik usvojio je ovaj predlog, pa je u velikoj dvorani skupštinske palate na svečan način predao generalu Nediću akt o postavljenju. Tako su vojnom zapovedniku predstavljeni i članovi vlade."⁴⁴

Šta se može zaključiti iz liste ministara, koju je Nedić podneo Dankelmanu, a ovaj je potvrdio. Prvo, da su u takozvanoj „vladi narodnog spasa" tri generala: Milan Nedić, Josif Kostić i Panta Draškić. Nedić je takođe rezervisao mesto i za četvrtog generala (Danila Kalafatovića), koji je, kao što je poznato, u svojstvu načelnika generalštaba u aprilu ⁴⁴*Novo vreme*, br. 101, 30. VIII 1941; Zb. NOR, 1-2, 330. — *Novo vreme* u istom broju opisuje atmosferu oko uspostavljanja Nedićeve vlade. „Taj svečani čin postavljanja ove 'vlade' dovršen je kod generala Heinricha Dankelmana. Nova srpska vlada primljena je juče po podne kod glavnog zapovednika u Srbiji, vazduhoplovnog generala Dankelmana. Prijem je bio određen za 17,45 časova. Tačno u 17,45 časova svi ministri, na čelu sa predsednikom Ministarskog saveta g. Milanom Nedićem, u svečanim odelima stigli su u Upravni štab, koji se nalazi u zgradi Narodne skupštine. Prilikom dolaska članova srpske vlade, jedna počasna četa nemačkih vojnika odala im je počast. Odmah posle toga, ministri su pošli prema ulazu Narodne skupštine. Na vrhu stepenica, na ulazu, srpske ministre dočekao je ratni upravni savetnik g. Kisel, pomoćnik šefa Upravnog štaba i državnog savetnika g. Turnera. Pošto se pozdravio sa svima ministrima, on je doveo ministre u veliku salu Narodne skupštine, koja je bila ukrašena ćilimima i zelenilom. U velikoj sali, srpski ministri sakupili su se u polukrug. Odmah zatim ratni upravni savetnik g. Kisel, pomoćnik šefa Upravnog štaba, otišao je da bi dopratio vojnog zapovednika u Srbiji, vazduhoplovnog generala Dankelmana. Tačno u 18 časova u veliku salu ušao je vojni zapovednik u Srbiji vazduhoplovni general

g. Dankelman u pratnji šefa Upravnog štaba državnog savetnika g. dr Turnera kao i celog svog štaba. Vojni zapovednik i članovi štaba bili su u svečanim uniformama."

105

1941. izdao naređenje za potpisivanje kapitulacije.⁴⁵ O tome je sam Nedić posle rata u istražnom zatvoru izjavio: „Napominjem da sam ja na listi ministara, koju sam podneo dr Turneru, bio stavio za ministra saobraćaja Danila Kalafatovića, ali mi je Turner rekao da to izmenim, pošto se za ministra ne mogu uzimati zarobljenici iz Nemačke, gde se tada Kalafatović nalazio, pa sam ja mesto Kalafatovića stavio generala Đuru Dokića."⁴⁸ Činjenica da su jednu četvrtinu vlade predstavljali generali, govori da je orijentacija nemačkih okupacionih vlasti, pa i Nedića, bila da „vlada“ bude tako ukomponovana kako bi se energično mogla suprotstaviti masovnim akcijama pripadnika oslobodilačkog pokreta. Pada u oči činjenica da su i u Nedićevoj vladi najveći broj ministara sačinjavali predstavnici Ljotićeve i Stojadinovićeve grupe (mada ni ova vlada nije formirana po nekom stranačkom kriterijumu). Ali, uglavnom, ličnosti koje su se još u predratnom periodu eksponirale kao pristalice Sila osovine, a to znači verni privrženici nemačkog okupatora. Međutim, i dalje su ostali po strani, nisu ušli ni u Nedićevu vladu, „poznatiji političari“, kao što su Aleksandar Cincar-Marković i Dimitrije Ljotić. U vezi s tim je i konstatacija u jednom delu citiranog Benclerovog izveštaja da „**lista Nedićevih ministara sadrži većinom blede ličnosti, s izuzetkom generala Kostića**“.

Kada je reč o Cincar-Markoviću, interesantno je mišljenje koje je o njemu dao Dragi Jovanović posle rata u istražnom zatvoru. „Prilikom sviju rešavanja političkih pitanja od važnosti, u tada okupiranoj Srbiji, jedan od **najglavnijih savetodavaca** Nemaca bio je bivši **ministar spoljnih poslova** Cincar-Marković, iako on lično nikada nikakav položaj u okupiranoj Srbiji nije hteo da primi. On je sebe rezervisao da odigra ulogu odlučujućeg faktora posle pobede Nemačke, a na konferenciji mira. On je i prilikom obrazovanja vlade generala Nedića, iako nije bio njegov lični prijatelj, ni Ljotićev, *savetovao*, da se Nedić uzme za predsednika vlade.“⁴⁷

Vojni zapovednik Srbije Dankelman održao je govor Nediću i njegovim ministrima, prilikom njihovog prijema u zgradi „Narodne skupštine“, iz koga se, pored ostalog, može videti da Srbija i dalje ostaje okupirano područje, na kojem vojna i politička vlast pripadaju okupatorima i da pojava Nedićeve vlade ne znači nikakvu autonomnost; da je njena uloga bila kao i prethodne (Saveta komesara), da slepo izvršava naredbe okupacionih vlasti. „Od pre nekoliko dana“, obratio se Dankelman Nediću, „pothranjivano neistinitim glasovima, lažnim izveštajima stranih radio-stanica, a naročito najžešćom komunističkom propagandom, u Srbiji je uzelo maha **odmetništvo**, prema kome ja, kao vojni zapoved-
⁴⁵ Čin potpisivanja akta o kapitulaciji izvršili su 17. aprila 1941. u Beogradu bivši ministar inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije Aleksandar Cincar-Marković i divizijski general Mihailo Bodin.

⁴⁶ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju M. Nedića od 30. I 1946.

⁴⁷ AVII, br. la/7, k. 1, str. 30, Zapisnik o saslušanju Dragog Jovanovića.

106

nik u Srbiji, nisam mogao ostati skrštenih ruku, ni u stavu iščekivanja. Znam da sam potpuno saglasan sa Vama i sa ljudima od vrednosti u Srbiji, da se velika većina srpskog naroda ne slaže sa ovim **razbojnicima**, koji se danas delom skrivaju pod nacionalnom maskom, i da na osnovu najdubljeg ubeđenja okreće leđa ovim komunistima. Stoga, polazeći od te činjenice, **resio sam** da iz redova dobronamernih ljudi, ubeđenih u opravdanost mera koje treba preduzeti **prema komunistima**, obrazujem vladu koja će se i u interesu svoje rođene zemlje i iz vlastitih pobuda starati o **miru, redu i bezbednosti**, i koja će mi time dati mogućnost i da nemačke trupe povučem sa delatnosti, koja treba da bude stvar isključivo srpskih konstruktivnih snaga i srpske vlade. Vi ste, gospodine generale, izjavili da ste voljni da u ovom za svoju rođenu zemlju kritičnom času pod okupacionom vlašću i odgovorni meni kao vojnom zapovedniku Srbije, obrazujete vladu i primite odgovornost za

ovu vladu i za uspostavu i održavanje javnog mira, reda i bezbednosti. Pored Vas, daje mi se prilika da pozdravim gospodu sa kojom ste obrazovali svoju vladu, pa ne bih želeo da propustim da vam stavim na srce da svoju dužnost vršite sa *strogošću, pravičnošću i viteštvom* — sa tri osnovna stuba, na kojima počiva držanje nas Nemaca. Osim toga koristim priliku da izrazim svoju zahalnost i svoje priznanje gospodinu Aćimoviću, dosadašnjem komesaru Ministarskog saveta i ministru unutrašnjih poslova, koji ulazi u vašu vladu kao ministar unutrašnjih poslova, a koji se na primer an način trudio da u prvom redu saraduje sa načelnikom mog Upravnog štaba, državnim savetnikom dr Turnerom, vodi računa ne samo o potrebama okupacione sile, već i srpskog naroda. Pored toga, zahvaljujem i svima komesarima ministarstava, koji su se povukli s obzirom na novostvorenu situaciju i svim ostalim ljudima, lcoji su se trudili da u interesu svoje zemlje čine svoju dužnost u saradnji sa okupacionom silom. Ujedno izražavam nadu da ćete vi, gospodine generale, sa svojim saradnicima, pravilno koristiti u duhu potrebne saradnje i u najvećem interesu naše zemlje ovlašćenja koja Vam dajem radi postizanja postavljenog cilja i sa poverenjem u vašu lojalnost."⁴⁸
48 Novo vreme, br. 101, od 30. VIII 1941; Zb. NOR, 1-2, 331—337. —
Dankelman nije propustio da ne zapreti novoj srpskoj vladi a preko nje i stanovništvu ove pokrajine, pogotovu pripadnicima NOP-a: „Ubeden sam da će se, gospodo, sa akcijom policijskih snaga, koje imaju dalje da se izgrade, i sa već predviđenim preuređenjem uprave zemlje i uz pomoć dobronamernih snaga vrlo brzo doći do bitne izmene situacije, što će najbolje moći da posluži i pravilnom i socijalnom stvaralačkom radu. Gospodine generale, na kraju ne bih želeo da pređem ćutke preko činjenice da nije u naravi nemačkog vojnika da po završetku borbene delatnosti sa vojničkim neprijateljem, smatra neprijateljem mirno stanovništvo. Ali kad prljavi elementi teraju na pobunu, na ustanak ili na neprijateljske postupke ili kad se stanovništvo da zavesti na takve postupke, nemački vojnik mora da istupi protiv toga najneumoljivijom strogošću. Prema tome, što brže bude postignut cilj koji imate pred očima, cilj uspostave i održanja mira, reda i bezbednosti, utoliko će brže nemački vojnik moći da se vrati svojim pravim zadacima. U tom duhu, vam ovim predajem potrebno ovlašćenje."

107

Kao što vidimo, mandator za Nedićevu vladu bio je nemački okupator, odnosno u ime vlade Rajha, njen ovlašćeni predstavnik — vojni zapovednik Srbije, general Hajnrih Dankelman. On je i predao ovlašćenja Nedićevoj vladi, a iz toga se vidi njen karakter. U svojoj besedi Dankelman je (kao što se vidi iz pomenutog citata) uputio niz lepih reči svojim saradnicima, izdajnicima srpskog naroda, a ujedno im zapretio, a preko njih i srpskom narodu, da dobro slušaju, da uvedu „red, mir i bezbednost". Razume se, trenutak je bio da i Nedić lično zahvali svojim pretpostavljenim na „poverenju". „Prihvatajući punomoćje, koje ste mi izvolili dati, ja želim na prvom mestu da Vam se zahvalim u ime srpskog naroda i u svoje ime, što ste omogućili da srpski narod dobije svoju vladu, koja će *autonomno* voditi njegove poslove i brinuti se o njegovoj sudbini. Zahvaljujem Vam i na ovde iskazanom tačnom opažanju da srpski narod nema i neće da ima ničeg zajedničkog sa komunističkim izgređnicima, koji — podstrekivani stranom propagandom — ubijaju i pljačkaju i sam srpski narod jedino u cilju da u zemlji stvore nered i time ugroze život nevinog stanovništva i najhitnije interese naroda. Predstavljajući Vam ovom prilikom svoje saradnike, molim Vas, gospodine vojni zapovedniče, da verujete u moju i mojih saradnika odlučnu volju da presečemo stvaranje anarhije u zemlji i obezbedimo joj u punoj meri mir, red i sigurnost. U okviru novih mogućnosti, koje nam pružate, da *autonomno* vodimo poslove srpskog naroda, založićemo se da budućnost srpskog naroda izgrađujemo u lojalnoj i prijateljskoj saradnji sa nemačkim Rajhom, kao i sa njegovim predstavnicima u Srbiji, verujući da će nemački narod pravilno shvatiti i oceniti neminovne potrebe srpskog naroda. Nadamo se da ćemo u najkraćem roku, sprovodeći potrebne reforme i organizujući srpske oružane snage, sopstvenim sredstvima zagarantovati red i mir u zemlji i na taj način omogućiti povlačenje nemačkih trupa koje će se posvetiti svojim sopstvenim zadacima. Srpski narod neće zaboraviti da se nemački vojnik, iako pobedilac, po

svršenim ratnim operacijama, nikome nije svetio i korektno se ponašao prema srpskom narodu. S povratkom reda i mira, moja će se vlada posvetiti daljoj izgradnji zemlje u ekonomskom i socijalnom pogledu, kako bi se zemlja što pre oporavila od teških gubitaka, kojima je bila izložena. I ja, kao i moji drugovi, svesni smo odgovornosti koju primamo prihvatajući upravu zemlje, ali ćemo uložiti sve svoje snage jedino i isključivo u nacionalnom interesu, u lojalnoj saradnji sa Vama, gospodine vojni zapovedniče."⁴⁹

Kao što vidimo, već na samom početku Nedić je gajio iluzije da će obrazovanjem njegovog kabineta, Srbija dobiti nekakvu „autonomiju“ i u svom pozdravnom govoru reč „autonomija“ on više puta podvlači. Međutim, i neki drugi kvislinški funkcioneri pretpostavljali su da će Nedićeva vlada predstavljati neku autonomiju za Srbiju. S tim u vezi, komandant Srpske žandarmerije uputio je 1. septembra 1941. akt svim komandama žandarmerijskih četa na teritoriji uže Srbije, u kome piše « **Zb. NOR, 1-2, 334; Novo vreme, br. 101, 30. VIII 1941.**

108

pored ostalog: „Počev od dana dejstvovanja ove vlade, nemačka vojna sila ne meša se u nikakvo unutrašnje pitanje Srbije, a, prema tome, ni u rad same žandarmerije. Kako je nemačka vojna sila pre obrazovanja srpske vlade već preduzela izvesnu akciju na terenu za suzbijanje komunističkih razbojničkih bandi, a koja akcija još nije završena, to je naređeno da nemačka vojna sila prestane sa svojom akcijom protiv ovih bandi sa 3-ćim septembrom 1941. godine. Žandarmerija će dejstvovati potpuno samostalno u interesu isključivo srpskog naroda, služeći isključivo njemu i nikome više, na poziv i po naređenju srpske vlade."⁵⁰

Po svemu sudeći, u krugovima srpskih političara vladalo je uverenje da će nova vlada predstavljati izvesnu autonomiju, i to je, verovatno, bilo povezano sa Memorandumom, koji je Nedić podneo Dankelmanu, pre obrazovanja vlade, u kome su bili sadržani uslovi pod kojima bi se Nedić prihvatio ove dužnosti. Isto tako, nezavisno od odluka vojnog zapovednika, sigurno je da su u preliminarnim razgovorima, na primer, Kisel, Kronholz, Kraus, Turner i drugi, hrabрили Milana Nedića da će njegovi preduslovi biti prihvaćeni; da će se oni zalagati za njihovo oživotvorenje. Inače bi se teško mogle razumeti i objasniti citirane, sasvim određene reči komandanta žandarmerije, koje ovaj sigurno nije izmislio. U svakom slučaju, deo srpske buržoazije, pogotovu one koja je svoju sudbinu vezala za nemačke okupatore, prihvatio je mogućnost stvaranja autonomije u uslovima nemačke okupacije i pružio podršku Nedićevoj vladi.⁵¹

U nemačkim vladajućim krugovima bilo je dosta polemike oko obrazovanja Nedićeve vlade: da li je trebalo obrazovati jednu takvu vladu; da li je Milan Nedić bio najpogodnija ličnost da bude na čelu te vlade, a posebno da li je Dankelman prekoračio svoja ovlašćenja time što je obrazovao jednu srpsku vladu, a nije, navodno, dobio saglasnost od svojih pretpostavljenih. Prema tvrđenju Vishaupta: „Zapovednik oružane sile Jugoistok bio je ovom rekonstrukcijom vlade utoliko više iznenađen, jer nije bio o tome obavešten, nego samo stavljen pred svršen čin.“

A i kada je bio obavešten o formiranju Nedićeve vlade, List je to ocenio kao „pokušaj na čiji uspeh treba čekati. Čista sila ostaje još uvek kao poslednje sredstvo“. Vishaupt takođe naglašava da su se protivili ne samo List, kome je Dankelman bio potčinjen, već je i Vrhovna nemačka

⁵⁰ AVII, Nća, br. 27-1-40.

⁵¹ Već u citiranom izveštaju Jovana Trišića, komandanta žandarmerije, od 15. avgusta predložene su mere da bi se podigao moral srpske žandarmerije: „a) Našim komesarima, odnosno ministrima Nemačke vojne vlasti trebali bi da predadu punu vlast, a ne polu, kao što je do sada. Pola vlasti više štete nego koristi donosi, b) Da se nemačke vojne vlasti ne mešaju u nadležnost sreskih načelnika, opština i nadležnost žandarmerije, jer iz dosadašnje prakse narod je stekao uverenje da sve naše vlasti služe interesima Nemaca. Ako bi nemačkim vojnim vlastima potrebno nešto bilo, bilo od upravnih ili drugih srpskih vlasti, uvek bi im se moglo i moralo izaći u susret, ali da se obrate nadležnim putem preko srpskih komesara“ (AVII, Nća, br. 29-1-3).

109

komanda u principu bila protiv stvaranja jedne ovakve srpske vlade.⁶² Po Kiselovoj izjavi, koju je dao u istražnom zatvoru, Nedićeva vlada je formirana na rizik Vojnog zapovednika Srbije, uz Himlerovu saglasnost (Himler je bio šef Gestapoa); bez znanja Hitler a, Ribentropa, Nemačke vrhovne komande (OKW), jer se sumnjalo da oni neće dati svoju saglasnost. Kisel tvrdi „da se Dankelman izložio velikom riziku, prvo, što nije izvestio pretpostavljene; drugo, što je priznao jednu efektivnu vladu i da nije pridobio opunomoćenika spoljnih poslova u Beogradu (Benderà); treće, učinio je Nediću ustupke koje nije mogao održati, jer je kratko vreme iza toga bio podređen Bemeu, a početkom oktobra je bio smenjen”.⁵³

O obrazovanju Nedićeve vlade, komanda Vojnog zapovednika u Srbiji obavestila je za samo nekoliko dana, kako svoje pretpostavljene van Beograda, tako i potčinjene u Srbiji. Bencler je, na primer, tog istog dana (29. VIII 1941), uputio drugi izveštaj svom resornom ministru u Berlinu, u kome ga obaveštava pojedinačno o ličnostima postavljenim za ministre; koje resore zauzimaju, kao i to da su većinom pripadnici Stojadinovićeve i Ljotićeve stranke.⁵⁴ Samo dan kasnije, opunomoćenik ministarstva spoljnih poslova iz Beograda, izveštava svoje pretpostavljene da je nova srpska vlada, na čelu sa Nedićem, ostavila povoljan utisak u Beogradu, ali da ta vest nije imala nikakvog protivdejstva na komuniste. Jer, kako pisac ovog izveštaja navodi (Bencler), oružani ustanak u Srbiji širi se kao lavina, i on će i dalje biti problem broj jedan, kako za nemačke okupacione vlasti, tako i za kvislinšku srpsku vladu.⁵⁵ Istog dana *Donauzeitung*, nemački okupacioni list u Beogradu, doneo je vest o obrazovanju Nedićeve vlade i kratke biografije svih Nedićevih ministara. U uvodnom delu članka je konstatovano da novi Nedićev kabinet srpska javnost pozdravlja sa zadovoljstvom. „Osim predsednika vlade Nedića, o čijoj osobi smo iscrpno izvestili na drugom mestu, novom kabinetu pripadaju jedan čitav niz poznatih ličnosti srpskog javnog života.”⁵⁶

⁵⁸ AVII, Vishaupt, 19, reg. br. 18/1, k. 70/6.

⁵³ AVII, NA, reg. br. 11/5-1-23/27, Saslušanje Kisela u istražnom zatvoru u Beogradu. Dankelman u cit. izjavi (AVII, reg. br. 2/1a, k. 70-A) navodi sledeće: „Prethodne mere obrazovanja Nedićeve vlade, u kome je OKW videla nepoželjno jačanje srpskog uticaja, kao i druge mere koje sam preduzeo, nisu naišle na odobrenje OKW. Prema shvatanju OKW, čitav moj stav je bio suviše lojalan i umeren. Stoga sam već posle nekih 8 sednica udaljen sa moje dužnosti. Istovremeno sam otpušten iz oružane sile, što je u početku rata bila krajnje stroga mera koja je izazvala senzaciju.”

⁵⁴ AVII, NAV-N-T-120, 200/153348—49, Benclerovo pismo od 29. VIII 1941. Ribentropu.

⁵⁵ AVII, NAV-N-T-120, 200/153347, Benclerov izveštaj od 30. VIII 1941. Ribentropu.

⁵⁶ *Donauzeitung*, 30. VIII 1941. — Jovan P. Trišić, u n. d., 43, kritikuje Nedića zbog njegove saradnje sa okupatorom. Dakle, to čini i njegov prvi komandant žandarmerije iz 1941, koji kaže: „Sigurno je da je većina Srba bila protiv saradnje deaerala Nedića sa nemilosrdnim neprijateljem-okupatorom, Nemcima, i to najviše zbog toga što je on bio armijski đeneral, načelnik Glavnog đeneralštaba, ministar vojske i mornarice i ratni komandant grupe

110

I general Dankelman je, takođe, po svojoj „vojnoj liniji”, obavestio 29. avgusta 1941. komandanta Jugoistoka, Lista, da je formirana nova srpska vlada, sa Nedićem kao ministrom predsednikom, i Aćimovićem, kao ministrom unutrašnjih poslova. U obrazloženju Vojni zapovednik navodi da je dosadašnja komesarska vlada bila nesposobna, a da je „oružani ustanak komunista proprimio zabrinjavajuće razmere”; da se nada da će Nedić svojim autoritetom okupiti širi krug stanovništva u antipartizanskoj borbi, a posebno da će odvojiti četnike od komunista i pridobiti ih za saradnju.⁵⁷ Već smo napomenuli na osnovu svedočanstava Vishaupta i Georgi Kisela, kakvo je bilo reagovanje feldmaršala Lista na Dankelmanovu odluku o obrazovanju Nedićeve vlade. Razume se, bilo je negativno, jer Dankelman nije prethodno dobio njegovu, a ni saglasnost OKW-a. Zbog toga je List 31. avgusta tražio obrazloženje od svojih pretpostavljenih u Berlinu da li su oni dali saglasnost na Dankelmanovu

odluku o obrazovanju srpske vlade i da li su bili u toku svih pregovora u vezi s ovim pitanjem.⁵⁸

Čitavu ovu stvar je zaoštrio sam Ribentrop, ministar spoljnih poslova Rajha, koji je gledao sa podozrenjem na celo ovo pitanje; činilo mu se da je Dankelman prekoračio svoja ovlašćenja. Osim toga, bojao se da Nedićeva vlada ne dobije preširoka ovlašćenja pa da jednog dana ne prerastu u pravu vladu. Zato već 2. septembra 1941. piše Bencleru akt sledeće sadržine: „U datim okolnostima i meni obrazovanje jedne nove srpske vlade izgleda celishodno i ja stvarno nemam ništa tome da prigovorim. Ipak mi Vaš izveštaj daje povoda za sledeće napomene: 1) Postavljanje nove vlade spada bez sumnje u one poslove u kojima prema tački 2. i 3. Firerove naredbe od 28. aprila treba da se dà učešća opunomoćeniku Ministarstva spoljnih poslova. Iako u Vašem izveštaju nije izričito pomenuto da ste Vi u tom uzeli učešća, ja pretpostavljam da je to bio slučaj i molim da mi to potvrdite. Ako nije, molim za telegrafski izveštaj zašto je to izostalo. 2) Ma koliko da cenim samostalnost da se armija. Iako g. Martinović želi da saradnju Nedića dovede u sklad sa međunarodnom ratnom konvencijom, to mu nije uspelo, pošto u njoj nigde nije predviđeno da se u okupiranoj od neprijatelja državi formira vlada... Nedićeva vlada, u stvari, i nije bila srpska vlada, jer srpsku vladu može da postavi šef srpske države, kome bi ta vlada položila i zakletvu, dok je Nedićeva vlada postavljena od nemačkog šefa države, a zakletvu je položila 29. VIII 1941. u zgradi nove skupštine, pred jednim Hitlerovim đeneralom koji se je slučajno našao u Srbiji kao komandant okupirane Srbije, a koji je zakletvu primio umesto Hitlera, održavši Nediću i celoj njegovoj vladi jedan govor iz kojeg se vidi da ih smatra kao svoje roblje." Kao što vidimo, Trišić, iako neprijatelj NOP-a, daje (u ovom slučaju) dosta objektivnu ocenu o Nediću i njegovoj vladi.

⁵⁷ AVII, NAV-N-T-501, 246/608, Dankelmanov izveštaj od 29. VIII 1941. komandantu Jugoistoka. — Istog dana Dankelman je obavestio sve feldkomandanture i krajskomandanture o formiranju Nedićeve vlade. Rečeno je da je obrazovana na predlog Turnera, sa Dankelmanovom potvrdom. Navedena su imena svih ministara i resora kojima su zaduženi; ovlašćenja vlade; da će nad njima imati nadzor nemačke okupacione vlasti itd. (AVII, N-T-501, 246/190—91).

⁵⁸ Zb. NOR, 1-1, 383.

111

preuzme odgovornost kod svojih činovnika, ipak bih voleo da u takvim važnim pitanjima budem prethodno obavešten i da se izdejstvuje moja odluka. Samo u posebnim hitnim slučajevima može se izuzetno o tome ne voditi računa. Ovide nije bilo takve posebne hitnosti. Molim da u takvim slučajevima ubuduće budem prethodno obavešten. 3) Ako nova vlada ima unutrašnju jačinu koja se od nje iščekuje da savlada komunističke snage, treba očekivati i strahovati da će ona tu jačinu kasnije upotrebiti za to da vladi Rajha postavlja nezgodne zahteve bilo koje vrste. Stoga molim da se u kontaktu sa Vojnim zapovednikom pazi na to i predupredi da se nova vlada iznutra i svojim nastupom ne okrene protiv Nemačke. Moramo zadržati mogućnost da novu vladu u svako doba vratimo u potrebne granice ili da je opozovemo. 4) Izgleda mi da je najvažnije da se sprovede potpuno razoružanje stanovništva. Molim za pismeni izveštaj šta se u tom pogledu desilo od ugovora o primirju; dalje u kontaktu s vojnim zapovednikom i Veessenmayerom, šta dalje treba da se učini u tom cilju."⁵⁹

Kao revnosan diplomata, posle konsultovanja, koja je imao sa svojim najbližim saradnicima, zatim sa Dankelmanom, predstavnicima Upravnog štaba, Gestapoa i drugih službi Vojnoupravnog komandanta, Bencler je istog dana odgovorio Ribentropu. U njegovom izveštaju pisalo je sledeće: „Uz stavku 1. U pregovorima o postavljenju nove vlade, ja sam uzimao učešća u punom obimu. Ja sam formiranje vlade pretresao u opširnim razgovorima sa vojnim zapovednikom. Ja sam se saglasio sa rekonstrukcijom vlade. Moram još jednom da naglasim da između vojnog zapovednika i mene postoji puni sporazum i da bih ja, razumljivo, u datom slučaju odmah izneo u svojim izveštajima svoje shvatanje koje bi odstupalo od shvatanja vojnog zapovednika. Uz stavku 3. I o tački 3. je ovde već prilikom obrazovanja vlade opširno bilo reči. Vojni zapovednik mi je povodom pregovora o obrazovanju vlade izričito ptvrdio da on nije

gospodinu Nediću ništa obećao što bi novoj srpskoj vladi davalo pravo da postavlja bilo kakve nezgodne zahteve, kao što mu nisu data nikakva obećanja ni u pogledu granica. Razume se da će se cenzura i dalje bez promena primenjivati kao i dosad. Postoji dalje i mogućnost da se nova vlada u svako doba povрати u potrebne granice ili opozove. Prilikom pregovora s Nedićem polazilo se samo od toga da bi sa novom vladom Srbija trebala da dobije još jednu šansu i savlada komunistički ustanak sopstvenom snagom i da time sačuva zemlju od nesagledivih posledica. Još je otvoreno pitanje stvaranje jednog političkog veća otprilike u smislu mojeg G. pisma br. 508 od 15. VIII, cifra 1) odeljak 4), izlaganje o 'javnom forumu'. No to pitanje u ovom trenutku još nije aktuelno. Pridržavam sebi da o ovom i dalje podnosim izveštaje."⁶⁰

⁵⁹ **AVII, NAV-N-T-120, 200/153406-07, Ribentropovo pismo Bencleru od 2. IX 1941.**

⁸⁰ **AVII, NAV-N-T-120, 200/153404—05, Benclerovo pismo Ribentropu od 2. IX 1941.**

112

Pošto je bilo primedbi sa mnogo strana na formiranje Nedićeve vlade, sam Ribentrop, kao što smo videli iz prethodnog izlaganja, tražio je precizne izveštaje o okolnostima pod kojima je ceo ovaj problem rešavan. Bencler se, očigledno, nalazio u pomalo neugodnoj situaciji. Jer njegov pretpostavljeni ministar nije bio obavešten o rešavanju ovako delikatnog pitanja, a pored toga gotovo svi odgovorni faktori u Berlinu, uključujući i Ribentropa, imali su utisak kao da je Nediću Vojni komandant u Srbiji obećao nešto, što nije bilo u skladu sa proklamovanom nemačkom okupacionom politikom u Srbiji. Zbog svega toga, Bencler nije hteo da u odnosima Nemaca, Nedića i njegove vlade ostane ma šta nerazjašnjeno, što bi eventualno moglo izazvati političke komplikacije.

Uprkos tome što je komandant Srbije postavio određene zadatke Nediću i njegovoj vladi u govoru od 29. VIII 1941, Bencler je, ipak, već 2. septembra imao duži razgovor lično sa Nedićem; hteo je da proveriti, o eventualno nekim obećanjima koja su mu data i da iznese Ribentropov stav o svim bitnim pitanjima odnosa nemačkih okupacionih vlasti prema novoformiranoj srpskoj vladi. O pojedinostima ovog razgovora odmah je obavestio Ministarstvo spoljnih poslova u Berlinu. „1) Danas sam imao prvi načelan razgovor sa generalom Nedićem. U tom razgovoru on mi je ponovo spontano naglasio (svoju) punu lojalnost prema narednjima nemačkih okupacionih vlasti. Dalje je izjavio, između ostalog, da pored glavnog zadatka suzbijanja komunističkog ustanka ima nameru da smesta najoštrije postupi protiv Jevreja, kao i što je moguće pre protiv slobodnih zidara, koji treba da budu uklonjeni iz svih javnih službi i sakupljeni u koncentracione logore, zatim spektakularni proces protiv krivaca za 27. mart. Na odgovarajuće pitanje s moje strane izjavio je, osim toga, da će sve učiniti da 6. septembar, dan zvaničnog proglašenja punoletstva mladog kralja, prođe bez demonstracija. 2) Potpuni tekst Nedićeve deklaracije preko radija od 1. 9. dat je već kroz izveštaj u štampi.

Da bi se izbeglo krivo tumačenje, želeo bih da dam sledeće dopunske napomene uz dve tačke: Nema razloga dvoumljenju da se objavi zavođenje obavezne službe rada, pošto je potrebna saglasnost vojnog zapovednika, a uostalom je pukovnik radne službe Mueller — Brandenburg zasad u vezi kako s vojnim zapovednikom tako i s novim srpskim ministrom rada. Svima je jasno da, sa jedne strane, mora da se izbegne jačanje srpskog nacionalnog rada kroz srpsku radnu službu, a da je, s druge strane, nužno da se besposlena lica i omladinci uklone s ulice da bi ih se izbavilo od komunističkog uticaja. Sledi pismeni izveštaj o ovome. *Korišćenje oznaka nacionalnog suvereniteta.* I s Nedićem postoji sporazum o tome da opšte isticanje zastava ne dolazi u obzir. Zasad je dopušteno samo ministru predsedniku da istakne zastavu na svojoj službenoj zgradi i to ne možda jugoslovensku, već staru srpsku zastavu na svojoj službenoj zgradi (čime se vlada simbolično odriče ponovnog uspostavljanja jugoslovenske države). Za kasnije je predviđeno da se zastave ističu samo na javnim zgradama, i to samo u onom obimu koliko je to dosad bilo uobičajeno, što je bio slučaj samo iz posebnih povoda. Takođe

se predviđa nošenje grbova od strane vlasti i nacionalnih amblema, kao što su kokarde od strane dozvoljenih organizacija."⁶¹ Kao što vidimo, na samom početku, Nedić je mnogo obećavao onima koji su ga postavili na čelo „vlade narodnog spasa“. Pre svega, obećao je da će biti „lojalan“ nemačkim okupacionim vlastima, a to je za njih bilo neobično važno; da će glavni zadatak njegove vlade biti borba protiv komunizma, Jevreja i slobodnih zidara i da će ove „ukloniti iz svih javnih službi i sakupiti ih u koncentracione logore“. Pored toga, da će podvrgnuti sankcijama ličnosti koje su u Srbiji, svojim stavovima doprinele obaranju ugovora o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Dakle, sva ona pitanja za koja su nemački okupatori vitalno bili zainteresovani. Čak je bilo predviđeno da će srpska zastava biti isticana na zgradi predsedništva vlade, „čime se vlada simbolično odriče ponovnog uspostavljanja jugoslovenske države“. I po tome se vidi kolika su bila ovlašćenja Nedića, i njegove vlade, kada su Nemci odlučivali da li će i kakvu zastavu istaći srpski ministar-predsednik na zgradi svoje rezidencije. Nemci su, razume se, iz propagandnih razloga dozvolili isticanje srpske zastave, da bi se u javnosti stvorio utisak kako oni nemaju ništa protiv srpskog naroda. Pretpostavljali su da će i to bar delimično delovati na smanjenje antinemačkog raspoloženja među stanovništvom Srbije. Koliko su oni uspeali u tome, najbolje govore akcije pripadnika oslobodilačkog pokreta, koje su bile sve intenzivnije gotovo u svim gradovima i selima Srbije.

Tako je posle mnogih objašnjenja, koja su pojedini okupacioni organi u Srbiji dali svojim resornim ministarstvima, Nedićeva vlada počela da radi. U vezi s tim moglo bi se postaviti jedno načelno pitanje. Naime, šta je rukovalo vladu Rajha da formira Nedićevu vladu? Nesumnjivo da su na to uticali mnogi faktori, ali su, ipak, postojala dva osnovna razloga: prvo, bila je želja nacističke Nemačke da se srede prilike u Srbiji; da se neutrališe narodnooslobodilački pokret. Drugo, s ovim bi se definitivno realizovala Hitlerova odluka o komadanju Jugoslavije „i kao države“, jer Aćimovićev komesarijat još nije mogao izraziti takvu negaciju državopravne pripadnosti Srbije Kraljevini Jugoslaviji. On to nije mogao jer je po formi (a posebno po svojoj funkcionalnoj strani) izgledalo da je Srbija pod Komesarijatom samo okupirani deo jugoslovenske države. Međutim, formiranje „vlade narodnog spasa“ izgledalo je okupacionim vrhovima kao pogodno sredstvo za likvidaciju Kraljevine Jugoslavije „i kao države“. Pored toga, za nemačke okupacione vlasti nije bilo u ovom pogledu oportuno što se četnički pokret Draže Mihailovića (uprkos tome što je neprijateljski bio raspoložen prema NOP-u) vezivao za izbegličku kraljevsku vladu, te je pojava Nedićeve „vlade“, po svemu sudeći, imala zadatak da suzbije ovu pravno-političku

⁶¹ AVII, NAV-N-T-120, 200/153408—09, Benclerov izveštaj od 2. IX 1941. Ministarstvu spoljnih poslova Rajha.

114

akciju četnika DM.⁶² Pored već navedenih momenata, nije za potcenjivanje ni teza da je vlada Rajha, obrazujući Nedićevu „vladu“, računala i sa nacionalno-političkim momentom, pretpostavljajući da će Nedićeva vlada uspeti da svoju velikosrpsku nacionalno-političku liniju uskladi s kolaboracionističkom, ako se, naime, stavi u izgled, na jednoj dužoj stazi, mogućnost kasnijeg obrazovanje jedne zasebne srpske države, razume se, pod vrhovnim rukovodstvom Rajha. Sve je to kod nemačkih okupacionih vlasti moglo stvoriti uverenje da će Nedić, sa svojim istomišljenicima, uspeti da postigne ono što Aćimovićevom Savetu komesara nije pošlo za rukom.⁶³

⁶² Prema izjavi Harolda Turnera od 5. avgusta 1941, Milan Aćimović je sa znanjem i odobrenjem nemačkih okupacionih vlasti pokušao da stupi u bližu vezu sa D. Mihailovićem, ali nije došlo do sporazuma, pa je septembra iste godine Nedić došao s njim u kontakt (AVII, NAV-N-T-200, 120/127856). Prema mnogim nemačkim izvorima, okupacioni organi su se pribojavali sporazuma i saradnje četnika D. Mihailovića i partizana.

⁶³ Evo kako general Beme, po dolasku u Srbiju (19. IX 1941), ocenjuje Nedića, odnosno njegovu vladu za tih dvadesetak dana njenog rada: „U vreme moga preuzimanja poslova opunomoćenog k-ta u Srbiji, bila je od bitnih odluka da li armijski general Nedić treba da ostane kao predsednik vlade ili ne. Posle razgovora sa načelnikom upravnog štaba, sa opunomoćenikom

za spolj ne poslove i generalnim opunomoćenikom za privredu, odlučio sam se da nagovorim armijskog generala Nedića da i dalje vodi poslove predsednika vlade... Zbog nedostatka snage u ovom prostoru, ja nisam mogao uzeti na sebe da ovde odlaskom Nedića stvaram nesigurnost i još veće zaoštavanje situacije. Išlo se na to da se dobije u vremenu i da se prikupe sve snage i sredstva za bezobzirno savlađivanje ustanka. Nije se moglo odreći pomoći uticaja Nedićeve ličnosti i njegovih pristalica pa i onih sa minimalnom privrženošću."

U izveštaju obaveštajnog odeljenja komandanta oružanih snaga Jugoistoka od 2. XI 1941 (AVII, NAV-N-T-312, r. 454, s. 8039155-73), o Nediću je rečeno i ovo: „Najpre postavljena Aćimovićeva komesarska vlada, bila je nesposobna za rad. Narod ju je odbio, kao podložnu Nalcima. Zatim obrazovana vlada general-pukovnika Milana Nedića radi pod nemačkim rukovodstvom samostalno. General Nedić važi kao osvedoćeni velikosrbin i neprijatelj komunista, kao energičan, nepodmitljiv i bezobziran. Kao ministar rata zagovarao je saradnju sa Nemačkom. Njemu se pripisuje dalekovidost i sposobnost jasnog prosuđivanja. Nedić je uspeo da za sebe veže jedan niz odlučnih ličnosti. Posle načelnih neuspeha, izgleda da je vlada, malo-pomalo, dobila korena u narodu; da li će moći uspeti protiv u Srbiji još uvek brojnih ekstremnih elemenata, mora pokazati budućnost." Zatim se ističe koliko je srpska uprava u svojim odlukama zavisna od nemačkih okupacionih vlasti: „Srbija je pod nemačkom vojnom upravom. Svi važniji upravni akti (na primer, ukazi — dekreti) moraju biti odobreni od komandanta Srbije. Unutrašnja izgradnja jako je usporena usled neprestanih nemira. Delimično nije se dalje stiglo od izdatog naređenja. Ali, uprkos svemu, primećuje se jedna jaka volja za izgradnju."

8* 115

OCENA KPJ I DRUGIH ORGANIZACIJA NOP-a KVISLINŠKE NEDIĆEVE VLADE

Za prvih nekoliko meseci okupacije u Srbiji bilo je izvršeno diferenciranje snaga do te mere da je znatnom delu stanovništva bila jasna izdajnička uloga Milana Aćimovića, Milana Nedića, Dimitrija Ljotića, Koste Pećanca, a kasnije i Draže Mihailovića i drugih kolaboracionista. Iako su oni imali različita shvatanja o nizu ključnih pitanja, a posebno o dimenzijama saradnje sa okupatorom, zbog čega je između njih dolazilo do češćih obračuna, ipak je svim ovim neprijateljskim snagama glavni protivnik bio narodnooslobodilački pokret, i oni su protiv njega gotovo uvek jedinstveno nastupali.

Sukob između KPJ i reakcionarnih snaga, koji je započeo već od prvih dana okupacije, neprekidno se produbljivao. Ali snage protivnika KPJ nisu bile konstantne. Milan Nedić, predsednik kvislinške srpske vlade, nije imao gotovo nikakve vlasti; bio je i ostao marioneta u rukama Nemaca i, sa Ljotićem, kompromitovan kod najvećeg broja stanovništva u Srbiji. Međutim, oba ova kvislinga ulagala su maksimalne napore da se NOP u Srbiji likvidira i u tome nisu birali sredstva. Zbog svega toga KPJ i njene organizacije razobličavale su kolaboraciju ovih, kao i svih drugih slugu okupatora u nizu konkretnih pitanja. Osuđivana je mobilizacija stanovništva Srbije u neprijateljske vojne formacije; slanje ljudstva na prinudan rad u Nemačku, u Borski rudnik, Kostolac i na druge privredne objekte od značaja za nemačku ratnu industriju.⁶³³ Osuđivani su kolaboracionisti i zbog rekvizicije životnih namirnica za okupatora, zbog zločina koje vrše nad golorukim stanovništvom i, razume se, zbog akcija protiv KPJ, njenih organizacija i drugih organizacija NOP-a i partizanskih odreda. O nizu ovih pitanja, Pokrajinski komitet KPJ, PKSKOJ-a, Glavni štab za Srbiju, okružni i sreski komiteti i štabovi partizanskih odreda, izdavali su proglase, letke i razne plakate u kojima se stanovništvo poziva na otpor okupatorskim i kvislinškim vlastima. Mi ćemo se na ovom mestu malo više zadržati na oceni Nedićeve vlade koju je dalo rukovodstvo NOP-a, odmah posle njenog formiranja, budući da je ovo imalo velikog odjeka u rodoljubivom stanovništvu. Na-
63a Prema izveštaju Ministarstva unutrašnjih poslova Nedićeve vlade od 3. VI 1943. do tog datuma, iz 9 okruga Srbije upućeno je na prisilan rad u Borski rudnik 11.580 radnika (AVII, Nća, br. 2/6—77, k. 59).

116

ime, rukovodstvo oslobodilačkog pokreta, tj. Centralni komitet Partije i Glavni štab, odmah je ocenilo pravi karakter Nedićeve vlade i smisao

nemačke politike u vezi s njenim stvaranjem, iako sigurno, nije raspolagalo svim dokumentima koja smo citirali u dosadašnjem delu rukopisa. Samo četiri dana posle formiranja Nedićeve vlade (3. septembra), u uvodniku Biltena Glavnog štaba br. 4, koji je bio posvećen oceni ovog događaja pod naslovom: *Još jedna izdajnička marionetska vlada*, Josip Broz Tito, koji se tada nalazio u centru okupirane Jugoslavije (Beogradu), pisao je između ostalog: „Stvaranje marionetske vlade u Srbiji pokazalo je da je konačno Hitleru uspjelo naći nekoliko srpskih izdajica iz redova srpskih generala i petokolonaša, koji su time dokazali da su sposobni ne samo na to da neprijatelju prodaju državne tajne i planove, kao što su to činili prije propasti Jugoslavije, nego da su spremni i na to da preuzmu i ulogu krvnika nad narodom, u interesu njemačkih fašističkih okupatora. Stvaranje te izdajničke vlade dokazuje i to da su njemački okupatori, usijed otpora naroda i junačke borbe partizanskih odreda, doživjeli poraz u Srbiji. Okupatori nisu uspjeli da izidu na kraj sa partizanskim odredima i zato su sada kupili ovo par izroda da pomoću njih organizuju bratoubilački građanski rat u Srbiji. Stvar je vrlo jasna — njemački fašistički osvajači, vjerni svojim zločinačkim načelima, rade na tome da se srpski narod sam međusobno istrebljuje. Najprije su htjeli zavaditi Srbe, Hrvate i ostale narode Jugoslavije da bi se među sobom klali, a sada nastoje zavaditi srpski narod da bi ga na taj način lakše pokorili. Ko su ti ljudi koji danas sastavljaju vladu? General Nedić je poznati korupcionaš i izdajica, koji je već odavno potajno šurovao sa Nijemcima, koji je pripremao zajedno sa Ljotićem nekada puč i zbog toga izletio sa svog položaja. Ko je Aćimović? Aćimović je poznati policijski krvolok, njemački špijun, koji je kao upravnik grada Beograda držao u policijskoj zgradi tajnu emisionu radio-stanicu, koja je radila za Nijemce. Ništa nisu bolji ni ostali njihovi kompanjoni u današnjoj vladi. Evo, u tim izrodima njemački okupatori se nadaju da će naći sposobno oružje za gušenje narodnog otpora u Srbiji.”⁶⁴

m Bilten Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, br. 4, od 3. IX 1941. — Dalje u istom članku Tito ističe: „Njemački osvajači bi hteli da stvore od petokolonaša u Srbiji svoju vojsku, pomoću koje bi držali u potčinjenosti srpski narod i osigurali svoju pljačku nad njim, a njemačke vojnike da pošalju na Istočni front, u borbu protiv naše velike slovenske braće, koja se tamo herojski bore i za našu slobodu. Ali im to sve neće uspjeti, jer će narodi Jugoslavije: Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci i dr., nastaviti još žestću borbu da zajedno sa narodima Sovjetskog Saveza, zajedno sa ostalim slovenskim narodima i svim podjarmljenim, unište fašističke porobljivače. Izdajnici: Nedić, Aćimović, K. Pecanac, Ljotić u Srbiji; Pavelić, Artuković, Budak u Hrvatskoj, neće uspjeti da uguše narodni otpor protiv okupatora, kao što to nisu uspjeli ni njihovi gospodari. Borba će se nastaviti svom žestinom do konačne pobjede, do oslobođenja svih naroda Jugoslavije ispod okupatorske čizme, i dok sva ta banda konačno ne bude stavljena pred narodni sud za svoja zlodjela.”

117

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju je takođe dao svoju ocenu Nedićeve vlade, koja je gotovo identična sa ocenom koju je dao generalni sekretar CKKPJ u već citiranom Biltenu Glavnog štaba. Ta svoja stanovišta PK je izrazio u proglasu, koji je upućen stanovništvu Srbije. U jednom delu tog dokumenta rečeno je: „To je podmukli, zlikovački, pakleni plan vekovnih i najgorih neprijatelja našeg naroda. I za ovo i sve ono što smo već podneli, ‚vlada‘ Milana Nedića poziva vas na zahvalnost, poslušnost i pokornost okupatorima. Zapamtite da vas Milan Nedić, Ljotić, Aćimović i Pećanac pozivaju na zahvalnost fašističkim hordama, koje su prokile i još uvek potocima prolivaju srpsku krv, koje su potlačile i opljačkale našu zemlju... Zapamtite, svi poštenu ljudi da vas Milan Nedić i njegova izdajnička družina pozivaju na zahvalnost prema zverskim hordama, koje su izvršile masovne pokolje nad Srbima u Beogradu, Užicu, Obrenovcu, Čačku i Palanci, prema onima koji su zapalili selo Skelu i divljački bombardovali Umku i okolna mirna sela, prema onima koji su nasred Beograda obesili pet srpskih sinova i stotinama drugih streljali... Srbi, vi znate da je nemački fašizam najgori i zakleti neprijatelj svih Slovena, vi znate da je Hitlerov cilj da iskoreni naš srpski rod. I zato vi nećete nijednog trenutka nasesti ovom novom podmuklom

manevru okupatora i njegovih domaćih slugu. Naš odgovor na sve to može biti samo jedan: još žešća i šira borba za narodno oslobođenje, još punije i čvršće jedinstvo svih srpskih rodoljubivih snaga. Još neumoljivija borba protiv okupatora i svih narodnih izdajnika... Fašisti žele sigurnost svojih komunikacija. Naš odgovor na to je: utrostručimo svoje udarce protiv neprijateljskih drumova, željeznica, mostova, telegrafskih veza, transporta i svega onoga što neprijatelju služi za sejanje smrti po našoj slavnoj zemlji. Fašisti žele našu hranu i stoku. Naš odgovor na to je: ni jedno zrno žita, ni jedno grlo stoke neprijatelju."⁴⁵

85 Zb. NOR, 1-1, 106—110. — Posebno se PK obratio bivšim srpskim oficirima i podoficirima, ovim rečima: „Vas misli vlada nemačkog špijuna Nedića da upotrebi kao predvodnika oružanih rulja protiv sopstvenog naroda. Oni isti generali koji su vas u ratu odveli u propast i izdali vas, danas hoće da vašom pomoću spasu sebe od pravednog narodnog gneva. Ostajte verni svojoj oficirskoj reči. Vi imate samo jednog neprijatelja: nemačke okupatore, krvnike vašega naroda; vi imate samo jednu dužnost: odbranu svog naroda, njegove slobode i časti. Ustajte na stranu svoga naroda. Okrenite oružje protiv zajedničkog neprijatelja — protiv fašističkih dželata Srbije. Vi koji još niste u redovima partizana, priključite se odmah." Posebno se PK obratio srpskim četnicima, odnosno četnicima K. Pećanca: „Prezirite podlog izdajnika Pećanca, koji je uvek zloupotrebljavao vaše četničko ime. Ne dozvolite da vam postavlja za vojvode i komandire prljave Ljotičeve gadove. Onako kao što ste već počeli u Mačvi, Šumadiji i drugim krajevima, borite se zajedno sa svojom braćom partizanima za slobodu i čast srpskog naroda." Posebno se PK obratio demokratima, radikalima, zemljoradnicima, svim rodoljubima Srbije: „Vaše je mesto u zajedničkoj borbi. Danas se ne radi o posebnim interesima ovih ili onih, danas se ne radi o obliku vladavine, danas se radi o našem narodnom oslobođenju. Ujedinite svoje snage sa nama, komunistima, u moćan narod.-oslobodilački front protiv okupatora" (Ovaj proglas PK napisan je, verovatno, oko 4. IX 1941. što se može zaključiti iz dodatka pisma PK od 4. IX upućenog OK KPJ za Šabac i šabački okrug, gde se kaže: „Proglas PK umnožite odmah i rasturite u što više primeraka. Neka ne bude ni jednog sela, čak ni jednog čoveka bez njega."

118

Slična ocena Nedićeve vlade može se sresti gotovo u svim drugim proglasima koje su slali: Glavni štab NOPO Srbije, PKSKOJ-a, okružni i sreski komiteti, štabovi partizanskih odreda i drugi organi NOP-a. Interesantno je napomenuti da je Podrinjski NOP odred izdao proglas narodu Podrinja povodom obrazovanja Nedićeve vlade već 30. avgusta 1941. Dakle, samo jedan dan posle prijema „vlade narodnog spasa" kod vojnog zapovednika Srbije Dankelmana. U proglasu se narod Podrinja upozorava da ne naseda fašističkoj propagandi „kako ova vlada donosi izvesno olakšanje srpskom narodu pod okupacijom". Naprotiv, naglašava se, da su Nedić i njegovi ministri, kao i njihovi prethodnici — komesari, izdajnici srpskog naroda i da ih treba razobličavati kao takve i boriti se svim sredstvima ne samo protiv okupatora već i protiv njihovih saradnika. „Ta vlada se naziva nova, a ima smelosti da se naziva još i srpska, a sastavljena je od starih zločinaca zbog kojih su zakukale hiljade srpskih majki, ostale hiljade siročadi i opusteli domovi, od kojih je prodan srpski narod nemačkim siledžijama. Zar je to srpska vlada koja je pre nekog vremena stavila okove na ruke srpskom narodu; zar je to nova srpska vlada u kojoj glavnu funkciju ima petokolonaš Nedić, na koga je blagovremeno ukazala Komunistička partija Jugoslavije i, otkrivajući njegove sramne mahinacije, utisnula mu na čelo žig izdajnika" itd.⁶⁹

Sve ove ocene koje je davalo rukovodstvo NOP-a, bile su od izuzetne važnosti. Pre svega, značajno je bilo što je patriotsko stanovništvo Srbije odmah obavještavano o planovima okupatora, koje je želeo postići stvaranjem „civilne srpske vlade". A ti planovi, poznato je, bili su da se pomogne nemačkim okupacionim vlastima da unište narodnooslobodilački pokret Srbije. Isto tako tih dana okupaciona i kvislinška štampa, na primer, *Donaucajtung*, *Novo vreme*, *Obnova*, *Ponedeljak*, Ljotičeva *Naša borba* — pisala je da će Nedićeva vlada doneti Srbiji izvesnu samostalnost; olakšati joj sistem okupacije i niz drugih pogodnosti. Trebalo je demantovati ovakve neistine i u tome se dosta uspelo pomoću citiranih i mnogih drugih dokumenata rukovodstva NOP-a. Intenzivnim političkim radom preko partijskih i skojevskih organizacija, stanovništvo

Srbije je obavješavano o svim mahinacijama okupatora, a posebno je razobličavana ličnost Milana Nedića — koji je i u predratnom periodu saradivao sa Nemicima; da je podržavao planove profašističkih krugova o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, a posebno da je ogorčeni neprijatelj komunizma.

U sledećem Biltenu Glavnog štaba NOPO Jugoslavije, br. 5, od 8. septembra 1941, pod naslovom: „Teror fašističkih bandita”, Tito ponovo piše o tome ko je Nedić, o karakteristikama i ciljevima Nedićeve vlade

***6 Zb. NOR, 1-2, 69—71. — Dalje se u istom proglasu ističe: „Zar je to nova srpska vlada u kojoj je ministar unutrašnjih poslova Aćimović, koji je hvatao i hvata poštene Srbe, streljao ih ili predavao Nemicima da ih vešaju na Terazijama, u Šapcu i drugim mestima? Zar je to srpska vlada koja se prodala Nemcu i čini sve kako bi ovaj mogao nesmetano pljačkati goloruki srpski narod. Ne, braćo, to nisu ni novi, ni Srbi — to su stari dželati srpskog naroda, to' su izdajice, piacene prodane duše, koje za pare ljube pete nemactad Čizmi okupanoj srpskom krvlju.”**

119

i kakvu opasnost ona predstavlja za srpski narod. „Izdajnik Nedić, ta hulja, koja zaslužuje istu sudbinu kao i njegov dvojnik Pavelić u Hrvatskoj, preti pokoljem naših slavnih partizana, našeg ponosa, koji svojom krvlju peru čast našeg naroda, koju je uprljao izdajnik Nedić, Ljotić i ostala petokolonaška banda. On organizuje neke čete uz pomoć nemačkih bandita, koji pljačkaju naš narod i ubijaju u masama najbolje sinove našeg naroda; on organizuje te čete da povede rat protiv srpskog naroda, da produži ono što su započeli nemački okupatori; da pokori nepokoreni srpski narod, da bude poslušan rob nemačkih osvajačkih zlikovaca.”

67

Rukovodstvo NOP-a Jugoslavije, a posebno Srbije, u prvom redu Pokrajinski komitet KPJ, zatim, okružni i sreski komiteti, redovno će i kasnije u svojim proglasima i drugim agitaciono-propagandnim materijalima razobličavati ne samo okupatore već i njegove najbliže saradnike. Svi ovi materijali, koje je dostavljao PK, analizirani su u osnovnim partijskim organizacijama, kako bi ove bile sposobne da na terenu politički deluju, da razobličavaju neprijatelje svih boja i da popularišu akcije KPJ, kao organizatora narodnooslobodilačke borbe.

67 Bilten, br. 5. od 8. IX 1941. — U daljem tekstu citiranog članka rečeno je: „Prljavi izdajnik Nedić i ostala šaka plaćenika, pružaju svoje usluge okupatoru i ugnjetaču našeg naroda, u vreme kada taj osvajač dobij a teške udarce od herojske Crvene armije, u vreme kada mu gori tlo pod nogama u svim okupiranim zemljama. Podli izdajnik Nedić se vara ako misli da će uspeti u svojim planovima. Srpski narod će njemu dati dostojan odgovor, odgovor kakav je on davao svim Brankovićima u svojoj istoriji. Srpski narodni partizani, kao i partizani u svim ostalim zemljama Jugoslavije, nastaviće još žesću borbu sa ugnjetačima našega naroda, kao i protiv raznih Pavelića, Nedića, Ljotića, Aćimovića i svih izdajica naroda. Ova vojna, marionetska vlada, na čelu sa još vajnijim generalom Nedićem, preti pokoljem. To isto je radio i njihov izdajnički partner Pavelić, ali je postigao suprotno — narod se počeo masovno dizati protiv ovog izdajice... Nedić preti pokoljem a mi mu odgovaramo da će partizani, zajedno sa narodom, nemilosrdno istrebljivati njegovu bandu, kao i njihove zločinačke gospodare. Krv za krv, smrt za smrt — naša je parola u toj opštoj narodnooslobodilačkoj borbi.”

120

NEDIĆ I NJEGOVA VLADA U BORBI PROTIV NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA SRBIJE

Vest o obrazovanju Nedićeve vlade najveći deo stanovništva dočekao je kao i svaku drugu okupatorsku meru za koju je video i osećao da mu je nametnuta, da je usmerena na novo tlačenje i da je samo u interesu nemačkih okupacionih vlasti. Jer u protekla četiri meseca imao je veoma loše iskustvo sa Savetom komesara, a ova nova „vlada” trebalo je u svakom pogledu da bude rigoroznija. Patriotsko stanovništvo videlo je u svemu ovome samo produženje okupacije, a ona je sve nesnosnije pritiskivala sve naše narode. Već sam način na koji je došlo do te „vlade” razotkrio je narodu šta od nje može očekivati. Uskoro je osetio kakva je uloga namenjena toj „vladi”, a na stanovništvo je porazno delovala i činjenica da je general Nedić tu ulogu spremno prihvatio.

U svakom slučaju, formiranje Nedićeve vlade i sve mere koje je

ona preduzela nisu pokolebali raspoloženje većeg dela srpskog stanovništva niti su smanjili odlučnost oslobodilačkog pokreta da tu borbu dalje širi i razvija. Nedićeva vlada i njeni odredi formirani septembra 1941, nisu uneli nikakvu bitnu promenu u odnosu snaga između ustanika i okupatora.

Izbeglička kraljevska vlada primila je takođe s negodovanjem vest o obrazovanju Nedićeve vlade, ali iz drugih razloga. Bez obzira na to što je Nedić deklarirao svoju vladu kao „srpsku vladu“ ili „vladu narodnog spasa“, u tim krugovima u emigraciji nije na ovaj čin gledano drukčije nego kao na novu formu okupatorske vladavine s njenim destruktivnim ciljevima, drugim rečima, kao na nastojanje nacističke Nemačke da i formalno likvidira jugoslovensku državu time što će je rascepkati na sitnije, regionalne delove i što će pomoću ove „vlade“ obezbediti eksploataciju privrednih bogatstava. S tim u vezi pojava Nedićeve vlade razotkrivala je prikrivene namere okupatorskih faktora da uz pomoć kolaboracionističkih elemenata odstrane iz Srbije monarhiju i da emigrantske vrhove oko kralja liše svih koristi koje su proizlazile iz monarhističkog uređenja zemlje. To je, dakle, bila konkurentna netrpeljivost zbog mogućnosti da dvorska kamarila, na čelu s kraljem, bude konačno izigrana. Odatle sva netrpeljivost prema, Milanu Nediću, koga je emigrantska vlada i niz drugih generala (koji su se stavili u službu okupatora), na traženje Draže Mihailovića, lišila čina naredbom D. br. 25 od 121

19. XII/41.⁶⁸ Takav stav vlada u Londonu morala je zauzeti i zbog srpskog naroda; zatim, zbog četničkog pokreta DM, a i zbog saveznika. U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj pojava Nedićeve vlade izazvala je uznemirenje u krugovima oko „poglavnika“. Pavelić je bio ogorčen, u vezi s ovim činom koji se odigrao u Srbiji, ali nije imao hrabrosti da otvoreno istupi protiv vlade Trećeg Rajha. Ustaški krugovi, naime, pribojavali su se posledica koje bi mogle nastati s jačanjem Nedićeve „vlade“ i koje ne bi bile u interesu vrhova NDH. U vezi s tim Zigfrid Kaše, nemački poslanik u NDH, uputio je 1. septembra 1941. pismo Ministarstvu spoljnih poslova u Berlinu, u kome je, pored ostalog, rečeno: „Ustanovljenje srpske vlade Nedića izazvalo je ovde uznemirenost. Maršal Kvaternik je označio Nedića kao ranijeg neprijatelja Nemaca, a njegovu vladu kao poslednji i malo vredan izbor. Proglas četničkog vođe Koste Pećanca on označava kao falsifikat i petljariju vlade. Uopšte se u ustanovljenju vlade gleda akt čija dejstva na Hrvatsku moraju biti štetna. Ovdlašnji četnici bi izvesno u tome mogli da vide podsticaj za dalje nemire. Da se ni bi dopustilo da usled ovih razvoja nastane nova uznemirenost ovdlašnje vlade, u pogledu političkih namera Rajha, smatram da je rešenje zemunskog pitanja potpunom predajom područja Hrvatskoj državi sada hitno potrebno.“⁶⁹

Vladajući krugovi NDH bili su nezadovoljni i zbog načina na koji su obavešteni o obrazovanju Nedićeve „vlade“. Naime, očekivali su da će oni, kao „verni saradnici Nemaca“, o tako značajnoj stvari biti obavešteni uobičajenim diplomatskim kanalima. Umesto toga, ustaški oficir za vezu, čije je sedište tada bilo u Zemunu, obavestio je o tome Pavelića 12. septembra 1941. kako je on tu vest saznao od vojnog zapovednika **Stanislav Krakov u navedenoj publikaciji tvrdi da je emigrantska vlada, na čelu sa Slobodanom Jovanovićem, preko Radio-Londona 7. avgusta 1942, stavila pod zlovo „Z“ čitavu Nedićevu vladu, sa njenim predsednikom. Krakov posebno ističe: „1. Da je stavljanje lica pod slovo „Z“ značilo smrtnu presudu, bez ikakvog dokaza krivice, bez odobrenja, što predstavlja jednu monstruoznost ne samo za jednog pravnika već, uopšte, za jednog civilizovanog čoveka. Dakle, sasvim je nepotrebna svaka diskusija da li slovo „Z“ znači: zaklati, zadaviti, zarubiti, zaplotnjački ubiti ili ma kakvu drugu vrstu likvidiranja primeniti“ (S. Krakov, *General Milan Nedić*, knj. II, Minhen, 1968, str. 316—317); P. Martinović, n. d., 482.**

⁶⁹ AVII, Bon, 2, mf. 797—798, Kašeovo pismo od 1. IX 1941. Ministarstvu spoljnih poslova Rajha. — U vezi sa Zemunom vojni zapovednik Srbije uputio je 29. VIII 1941. pismo komandantu Jugoistoka: „Od OKW stigao je akt, pov. br. 1883/41, sledeće sadržine: „Nemački poslanik u Zagrebu predložio je ukidanje zemunske zone u korist Hrvatske. Aerodrom i smeštajne mogućnosti za nemačka službena mesta bili bi od strane Hrvata stavljeni na

raspolaganje u Zemunu u punom obimu. Stanovište zapovednika Srbije je da je evakuacija područja Zemuna isključena, s obzirom na političku situaciju. Ugovor o Zemunu od 4. juna zaključen je s potpisima nemačkog poslanika u Zagrebu, poslanika Kašea i maršala Kvaternika. Zapovednik Srbije pridržava se tog ugovora. U ovom trenutku u Srbiji je, po svoj prilici, pošlo za rukom obrazovanje nove vlade, koja je u mogućnosti da savlada jako zaoštrenu situaciju. Odstupanje od zemunske teritorije bi ugrozilo rekonstrukciju vlade i dalje zaoštrilo jako napetu političku situaciju. Molim da otud intervenišete kako bi se sprečio svršen čin" (AVII, NAV, N-T-501, 246/609—10).

122

Srbije. Naime, njega je 10. septembra, zajedno sa predstavnikom Bugarske, potpukovnikom Dimitrijem Stančevim, i italijanskim potpukovnikom Miljoracijem, Dankelman obavestio da je „iz vlastitih pobuda i svojom inicijativom imenovao Nedićevu vladu" na čelu „s plemenitim vojnikom, general-pukovnikom Nedićem", sa zadatkom da uspostavi red i mir u Srbiji, budući da nije dužnost nemačkih posadnih trupa da se bore protiv komunista.⁷⁰

Samo tri dana po stupanju na dužnost (2. septembra 1941) Milan Nedić je objavio svoj politički program u takozvanoj „deklaraciji". U njoj je, iako maglovito i konfuzno, izneo ciljeve i osnovne zadatke svoje vlade. Ti zadaci, koje su mu, razume se, postavile nemačke okupacione vlasti, su se, ukratko, svodili na sledeće: 1) da će on (Nedić) sopstvenim snagama slomiti oslobodilački pokret i Komunističku partiju, koja ovim pokretom rukovodi; 2) da će zvesti red i osigurati mir u zemlji; 3) da će obezbediti ishranu i ogrev narodu u predstojećoj zimi; 4) da će obnoviti privredu i uvesti obaveznu službu rada; i 5) da će obrazovati srpsku vojsku.⁷¹

U uvodnom delu svog „političkog programa", obraćajući se narodu Srbije, Nedić je rekao: „Aprila ove godine izgubili smo slobodu i državu, a sada nam preta opasnost da izgubimo narod... Došao sam na vladu da spasavamo narod da se međusobno ne istrebi, da zavlada red i mir, rad i bratstvo, da sačekamo završetak rata združeni pod srpskim barjakom . . . Danas se vrše obračuni najvećih sila sveta. Tu mi niti možemo pomoći niti odmoći. Nemojmo da se mešamo u tuđe stvari, jer ko se meša u tuđe stvari, izvući će deblji kraj. Rešio sam se da narod povedem pravim narodnim putem, da gleda svoje interese i da se sačuva od istrebljenja. Obrazovao sam vladu narodnog spasa. Ona vam daje ovakvu izjavu — deklaraciju."⁷²

⁷⁰ Zb. NOR, 1-1, 418—419.

⁷¹ *Moja reč Srbima*, govori Milana Nedića 1941—1944, Beograd 1944, str. 4.

⁷² Isto. — Deklaracija Nedićeve vlade glasi: „Posle nepunih pet meseci od jednog nesrećno započetog i još nesrećnije završenog rata, u kome je naš narod izgubio slobodu i nezavisnost i sve tekovine svoje stoletne mučne borbe, Srbija i srpski narod dobili su svoju vladu, koja će samostalno, pod nadzorom nemačkog vojnog zapovednika u Srbiji, rukovoditi poslovima svoje zemlje. Vlada dolazi na upravu u trenutku, kad u zemlji ponovo prašte puške i vije se dim na zgarištima naših domova, a srpske majke i sestre zavijaju se u crno.

I ovoga puta, to su oni koji služe tuđinskim interesima ili su zavedeni tuđinskim agentima, koji su uzrok novog stradanja srpske zemlje, stradanja koje se — ako se odmah ne prekrati — može pretvoriti u potpunu propast. Da vlastitom snagom srpskog naroda spreči tu propast, došla je nova vlada. Ona je dobila pravo da slobodno organizuje živu narodnu snagu nacionalno i radi oružane odbrane, i da je upotrebi za spas svoje zemlje i svoga naroda. To je njen pravi i najvažniji zadatak.

Ako u tome uspe, a ona u tome mora uspeti, ona će svome narodu za zimu, koja predstoji, obezbediti hieb i ogrev. U našoj zemlji ima i žita, i uglja, i drva. Pobjednik u ratu i okupator naše zemlje nije ih uništio i ne želi da nam ih uzme. Ali ih uništavaju oni koji, služeći tuđim interesima, pozivaju narod na bunu; oni pale žita, ruše saobraćaj, zatvaraju rudnike, sprečavaju rad u polju, u šumi, u varoši, kao i na selu. Pod izgovorom da

123

Ako se ova Nedićeva „deklaracija" (koju smo citirali u naučnom aparatu) uporedi sa izjavama koje su dali Dankelman i Turner 29. avgusta 1941, vidi se da između njih nema suštinskih razlika. Svi oni, naime, stoje na stanovištu da je rasparčavanje Jugoslavije gotova činjenica;

da s pojavom Nedićeve „vlade“, navodno, nastaje nov period u istoriji Srbije; u stvari, njeno odvajanje od ostalih jugoslovenskih zemalja i stvaranje zasebne državnopravne oblasti. Nedić je verovao da će sve zadatke koje mu je postavio okupator, uspešno i lako izvršiti, pogotovu ako bude dobio obećanu pomoć koja bi se sastojala u povese što se stvara u našoj zemlji, služi tuđinu i da stoga ne treba raditi, već rušiti, oni će ostaviti naš narod bez sredstava za život. I uzalud će on čekati pomoć sa strane, ona niotkuda neće doći, kao što nije došla ni šestog aprila. Vlada, koja je izraz volje srpskog naroda za život i koncentracija njegove nacionalne snage, neće dopustiti da rušilački elementi, ma kako se oni zvali, dobiju prevagu i dovedu zemlju do anarhije i propasti. Ona poziva srpski narod, da joj u tome pomogne, da iz svoje sredine izbaci sve one koji mu smetaju, da se svom snagom posveti radu za obnovu svoje zemlje. Samo predani rad može da ukloni ruševine, koje je na svim poljima ostavio nesrećni rat za sobom i da povрати vrednosti. Naše nacionalno bogatstvo: zemlja i šuma, rude i voda, mrtav su kapital i niko ih neće oživeti do jedino naš smišljeni i istrajan rad.

Da vrati zemlju disciplinovanom nacionalnom radu, vlada će uvesti obaveznú službu rada, pod rukovođenjem posebnog ministarstva rada. Ova služba ima u isto vreme da bude velika škola nacionalne discipline i rada za zajednicu. Kada povрати mir i obezbedi red, vlada će se posvetiti daljem privrednom i socijalnom izgrađivanju Srbije, i na taj način spasti jezgro srpskog naroda za njegovo jedinstveno i slobodno učešće u budućem mirnom izgrađivanju nove Evrope, zajedničke domovine, koja ima da pruži svakom narodu široke mogućnosti za slobodan razvoj njegovih snaga na dobro celine. Srpski je narod svestan da je sudbinski povezan za napore Evrope i on je u ovom ratu umeo da oceni viteško držanje nemačkog vojnika. Na njegovo prijateljstvo on će odgovoriti svojim prijateljstvom. Samo to odgovara viteškom karakteru srpskog naroda. I ukoliko pre on bude vlastitim snagama savladao rušilačke elemente u svojoj sredini, utoliko će se pre Nemačka vojska posvetiti svojim vlastitim zadacima.

Veliki Nemački Rajh, iako pobednik u ratu, neće da bude neprijatelj srpskog naroda. On nam je danas povratio pravo na upotrebu narodnih znamenja: grb i zastavu. Verujemo duboko da će sutra imati puno razumevanje za životne potrebe srpskog naroda.

Vlada neće nijednog trenutka zaboraviti na te potrebe. U tome pogledu, kao i u pogledu zarobljenika, izbeglica i u pogledu unutrašnje uprave, vlada je samim preuzimanjem svoje dužnosti obezbedila poboljšanje uslova, koje će postepeno doći do izražaja. Ona stoga mora zahvaliti, u ime svoje i našeg naroda, Velikom Nemačkom Rajhu i predstavnicima u Srbiji na velikoj političkoj uvidavnosti, kojom pravilno ocenjuje duh i potrebe srpskog naroda! Odamo javno priznanje i hvalu dosadašnjoj upravi komesara, koji su se založili, nesebično i patriotski, u najtežim časovima našega naroda posle katastrofe od šestog aprila, te ublažili pregoleme nevolje, jad i čemer obezglavljenog srpskog naroda.

Stvaranje srpske vlade je vidan napredak u postepenom povraćanju srpskog naroda samom sebi. Ona je dobila ovlašćenja. Za nju i za ceo srpski narod to znači ne samo veća prava već i veće dužnosti prema samom sebi. Da ih do kraja ispunimo, to je naš sveti zadatak i naš spas.

To vam je, braćo i sestre, izjava srpske vlade!

Od vas tražimo poverenje, pomoć i vremena za dela. Sve ovo samo za sreću i opstanak našeg mnogo namučenog naroda" (Nouo vreme, 2. IX 1941).

124

čanju brojčanog stanja srpskih žandarma i njihovom kvalitetnijem naoružanju. On je, takođe, verovao da će uspeh akcije protiv narodnooslobodilačkog pokreta uticati na promenu stava Rajha prema Srbiji, koji će imati u vidu njene interese i „životne potrebe“ prilikom definitivnog krojenja karte „nove Evrope“. Razume se, ukoliko narod Srbije pokaže „zrelost“ u gušenju oružanog ustanka. Intimno, pak, Nedić je sa svojim najbližim prijateljima i saradnicima pravio i neke svoje planove, koji su predviđali: prvo, stvaranje jedinstvene srpske vojske; drugo, izgradnju dobro organizovane i čvrste unutrašnje uprave; treće, objedinjavanje svih građanskih političkih snaga pod Nedićevim rukovodstvom; četvrto, proširivanje granica Srbije i stvaranje „Velike Srbije“; i peto, usaglašavanje unutrašnjeg uređenja države sa njenim stvarnim potrebama, koristeći se pri tom iskustvom Hitlerove Nemačke.⁷³

Iz mnogih primera koje smo citirali, može se zaključiti, da je između Milana Aćimovića i Milana Nedića (mada su i jedan i drugi verno služili okupatoru) postojala izvesna razlika, ne samo s obzirom na Nedićev

„autoritet“ već i u pogledu planova na dugi rok. Nedić, koji nije pripadao nijednoj građanskoj političkoj stranci, želeo je, ipak, da za vreme okupacije da svoj pečat na budućnost Srbije u takozvanoj „novo Evropi“. Na drugoj strani, Milan Aćimović je bio spreman ne samo da verno služi Nemcima već i da saraduje sa svim građanskim strankama koje su želele očuvanje monarhije i starog poretka, naročito sa Dražom Mihailovićem. Nedić je bio protiv takve politike i od prvog dana svoje „vladavine“ želeo je da se predstavi kao „otac Srbije“ i da „suvereno

73 S. Krakov, *General Milan Nedić, I knj., Minhen, 1963.* — Evo šta je sam Nedić izjavio u istražnom zatvoru o zadacima svoje „vlade“: „Vlada je postavila sebi ove zadatke: prvo, zemlju da umiri; drugo, da što pre obrazuje oružanu snagu kao potporu mira i reda u zemlji: zatim, da zemlju administrativno uredi; da porušene komunikacije opravi i da uspostavi saobraćaj i zemlju od gladi spase.“ A koliko je „vlada“ uspela u tome, Nedić takođe objašnjava: „Uspela je, i to zemlju je umirila na taj način što je protiv komunista upotrebila dobrovoljačke odrede, prvo u okolini Beograda, potom krećući se ka Šumadiji, i komunisti sa sviju strana su upali u užički kraj i pošli su na G. Milanovac. Kod G. Milanovca sudarile su se vladine i komunističke jedinice i komunisti su odstupili u pravcu Užica, u nameri da brane Užice ili, kako su oni nazivali „užičku sovjetsku republiku“. Zatim su vladine jedinice, potpomognute nemačkom artiljerijom i motorizacijom, u tri kolone opkolile Užice i isterale komuniste iz užičkog okruga, posedajući granicu Srbije. Drugi zadatak na ostvarenju reda i mira u zemlji, vlada je postigla na taj način što je formirala od bivših podoficira i oficira jug. vojske dobrovoljačke odrede. Vlada je uspela da formira 23 dobrovoljačka odreda. Treći zadatak, na ostvarenju administrativne službe, vlada je sasvim uspešno sprovela, tako da već 1. januara 1942. cela zemlja imala je sreska i okružna načelstva i pri njima okružne i sreske odbore. Okružna i sreska načelstva imala su administrativno-upravnu vlast, dok su odbori imali samoupravnu vlast. Četvrti zadatak, na obnovi saobraćaja i spašavanju zemlje od gladi, sproveli smo na taj način što smo pomoću plaćene radne snage podigli porušene mostove i druge objekte na suvozemnim putevima, a na železničkim mrežama opravili stanice i iskidanu železničku mrežu, tako da su vozovi mogli saobraćati. Narod smo spasli od gladi na taj način što smo izvršili pravilnu raspodelu žita, povlačeći isto iz plodnih krajeva u pasivne krajeve, a naročito u studenički i užički kraj, gde je narod skapavao od gladi“ (Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju od 30. I 1946).

125

vlada“ pod kontrolom Nemaca, mada je i on saradivao sa četničkim pokretom DM, ali iz drugih razloga. To se moglo videti i po tome što je on već od prvih dana hteo da se oslobodi Aćimovića, da neutrališe Dimitrija Ljotića (inače, svog bliskog prijatelja i rođaka) i da eliminiše Dražu Mihailovića (kojeg od ranije nije trpeo) — bilo time što bi ga lokalizovao u jednom kraju Srbije, kako bi ga kasnije, ako zatreba, mogao lako likvidirati (sam ili uz pomoć okupatora); ili da ga privoli da pređe u Bosnu gde bi radio na „spasavanju Srba od komunista i ustaša“, a da Srbiju prepusti njemu, Nediću, da se sam — „jer je za to imao snage, obračuna sa komunistima“.⁷⁴

Za sve vreme dok je bio predsednik „vlade“, Nedić se ponašao kao ogorčeni i beskompromisni protivnik komunizma i NOP-a i u tom pravcu je i delovao, kako lično, tako i putem svoje „vlade“. To mu je bio, u stvari, i najvažniji zadatak, razume se postavljen od Nemaca. Sve naredbe, uredbe i govori koje je održavao preko radija Nedić i njegovi ministri, bili su motivisani jedinom željom da se uništi narodnooslobodilački pokret, da se zavede „red, mir i bezbednost“, dakle, ono na čemu su Nemci najviše insistirali Tome cilju trebalo je da služi obrazovanje specijalnih oružanih odreda „sa isključivim zadatkom da rade na uništavanju komunističkih bandi i uspostavljanju redovne vlasti u krajevima očišćenim od komunizma“.⁷⁵

Naređenjem ministra unutrašnjih poslova od 5. septembra 1941. bilo je obrazovano 9 takvih odreda, koji su upućeni na teren, sa sledećim rasporedom i jačinom. I odred: Umka i Obrenovac — 250 ljudi; II odred: Rajla — 60; III odred: Sopot — 280; IV odred: Vreoci — 40; V odred: Grocka — 70; VI odred: Svilajnac — 139; VII odred: Senjski rudnik — 70; VIII odred: Paraćin — 23; IX odred: Beli Potok — 30 ljudi.⁷⁶ Pored toga, bio je obrazovan i ljotićevski odred, takozvani Prvi odred srpskih dobrovoljaca, u jačini od 120 ljudi. Nemački okupatori su naoružali

i opremili sve ove odrede i uputili ih u borbu protiv partizanskih odreda. Prema tome, pored nemačkih trupa, žandarmerije i četnika Koste Pećanca (koji su se takođe stavili u službu okupatora), sredinom septembra u borbi protiv partizanskih odreda u Srbiji našla su se još 1.082 naoružana lica u Nedićevim odredima.⁷⁷ Komandni kadar za ove odrede Milan Nedić je našao u oficirima stare jugoslovenske vojske koji nisu poslali u zarobljeništvo.⁷⁸ Stvaranjem Nedićeve vlade i njenih

74 Ova Nedićeva želja mogla se nazreti već na prvom sastanku s delegatima D. Mihailovića, koji je održan u Beogradu od 3. IX 1941, dakle, odmah posle obrazovanja Nedićeve vlade (AVII, Nća, br. 16/7, k. 1, Saslušanje M. Nedića; S. Krakov, n. d., 149—155).

75 AVII, Nća, br. 24A-1-1.

76 AVII, NAV-N-T-315, f. 2237/842—845, Izveštaj opšteg odeljenja komandanta Srbije od 6. IX 1941. Komandi Jugoistoka.

77 AVII, Nća, br. 19-5-8, Izveštaj MUP-a od 15. IX 1941. — Već 3. oktobra broj odreda povećan je na 12, a docnije na 19, od kojih su bili 7 Ljotićevih (AVII, Nća, br. 24A-1-1).

78 AVII, Nća, br. 24A-1-1. — Komandanti prvih devet Nedićevih odreda, idući po rednom broju bili su: potpukovnik Milan Meštrović, major Milan Kalabić, potpukovnik Velimir Jovanović, kapetan I klase Konstantin Rogajski, potpukovnik Marko Rajić, pukovnik Cvetko i kapetan II kl. Milan Hrkalović.

126

odreda za borbu protiv oslobodilačkog pokreta, nemački okupatori su u Srbiji postigli izvestan uspeh u sprovođenju svoje političke linije. Taj politički uspeh, međutim, ni približno nije bio dovoljan da bi se okupatorske i kvislinške vlasti mogle efikasno suprotstaviti oružanom ustanku.

U prvoj svojoj naredbi, koju je izdao 5. septembra 1941, Nedić je nagovestio da će se nemilosrdno obračunavati sa svima koji se ne budu pokoravali njegovim naređenjima. „U mom prvom govoru upućenom srpskom narodu, kao i u izjavi moje vlade, tačno i nedvosmisleno je ukazano kojim se pravcem ima ići da bi se našem napaćenom narodu obezbedio potreban red i mir, a time i srećnija budućnost. Na tom putu, dužnost je sviju i svakog, a naročito državnih činovnika i organa da u svemu sleduju mojim naređenjima... Nikakvo partijsko-političko delovanje, ni u kom pravcu neću trpeti, jer ono u ovim vremenima škodi narodu. Stoga svako ispoljavanje i delovanje u tom pravcu ima prestati, a svaki onaj koji protivno postupi, ima se odmah privesti zasluženoj kazni.”⁷⁹

Za prvih sedam dana delovanja Nedićeve vlade, Bencler je sebi već stvorio jednu predstavu o njenim kvalitetima. Takođe je bio dobro obavešten o vojno-političkoj situaciji u Srbiji, i već 6. septembra 1941. o tome obaveštava Ministarstvo spoljnih poslova Rajha: „1) Ustanički pokret u zemlji zaoštava se dalje. U luku između Save i Drine i južno od njega vlada stanje slično ratu. Zapovednik je prinuđen da grupe koncentriše u jedinice u jačini od najmanje bataljona. Naročito su brojni akti sabotaže protiv železničkih pruga i vozova. Juče je istovremeno bila prekinuta železnička veza Beograda sa Nišom, Sarajevom i Zagrebom, ali je ova poslednja opet uspostavljena. Prepadi na železničke stanice, sela, rudnike, industrijska preduzeća. U Beogradu i dalje mir i hapšenje raznih kolovođa. 2) To zaoštavanje dosad ne ide na teret Nedićeve vlade, pošto ovaj tek treba da stvori sebi sredstva moći da bi uspostavio red. Akcija vrbovanja za žandarmeriju i pomoćne snage, koja se pod komesarskom vladom potpuno nasukala, sada dobro napreduje. Prvi odredi u ukupnoj jačini od preko 1.000 ljudi već su opremljeni i narednih dana stupaju u dejstvo. 3) Dan punoletstva kralja Petra do sada, u 18 časova, u Beogradu protekao mirno i bez demonstracija. Nedić je u tom pravcu preduzeo energične mere, iako su na njega, naročito Ljotićeva grupa i vojni krugovi, vršili jak pritisak da dopusti proslavljanje te stoga mora računati s tim da će zbog te zabrane da navuče na sebe nepopularnost u nacionalističkim krugovima. Vesti o tome kako je to proteklo u zemlji, zasad još nema. 4) General Nedić drži u ruci rukovođenje vlade, koja sama po sebi nije homogena, ali se poglavito posvećuje suzbijanju ustanka. Da li će to uspeti da okonča, moći će da se sagleda tek najranije za nedelju dana.”⁸⁰

79 AVII, br. 5/1-1, k. la, Naredba br. 1. predsednika Ministarskog saveta.

80 AVII, NAV-N-T-120, 200/153413—14.

127

Kao što vidimo, Bencler je u dobrom svetlu prikazao Nedića i njegovu vladu za prvih sedam dana njenog delovanja. Naime, dosta realno je procenio vojno-političku situaciju u Srbiji kada je reč o plimi oružanog ustanka. Ali da „to zaoštavanje dosad ne ide na teret Nedićeve vlade, pošto ovaj tek treba da stvori sebi sredstva moći da bi uspostavio red“.

Sledeći Nedićev korak, odnosno njegove vlade u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta Srbije, bio je donošenje Uredbe o prekim

sudovima. Uredba je doneta 7. a objavljena u *Službenim novinama* 9. septembra. U članu 1. rečeno je da je preki sud oružane sile vanredni sud koji se može obrazovati za vreme vanrednih prilika na području Srbije, a po odluci nadležnih starešina; da ministarski savet određuje početak i trajanje vanrednih prilika; da se za dela učinjena za vreme vanrednih prilika smatra da su učinjena u ratnom stanju i da preki sud izriče samo smrtnu kaznu. Takođe je naglašeno da protiv odluka prekog suda nema mesta nikakvom pravnom leku.⁸¹ Da bi se zastrašilo stanovništvo, Nedićeva vlada je propisala i Uredbu o izmenama i dopunama Uredbe o prekim sudovima. Njenim propisima bilo je predviđeno da se kazni smrću: „1. ko, znajući da je neko bio član oružane komunističke bande, ili aktivni pomagač ovih, primi ovakvo lice u svoj stan ili mu na ma koji način da sklonište; 2) ko, znajući da je neko lice bilo član oružane komunističke bande, ili aktivni pomagač ovih, primeti takvo lice pa ga ne prijavi nadležnoj vojnoj, policijskoj ili opštinskoj vlasti; 3) organi javne bezbednosti, samoupravni i drugi organi, kojima je poverena služba bezbednosti, ako saznaju za učinioce dela označenih pod 1) i 2), pa ne preduzmu mere da krivci iskuse predviđenu kaznu.“⁸²

Uprkos svim uredbama i naredbama okupatora i kvislinške uprave u Srbiji, narodnooslobodilački pokret krajem avgusta i u prvoj polovini septembra uzima sve većeg maha. Nemačka vojna uprava i kvislinška vlada generala Nedića nisu mogle uspostaviti red i mir. Naprotiv, uništenjem žandarmerijskih stanica i opštinskih uprava, srpski kvislinški

⁸¹ *Službene novine*, br. 5, od 9. IX 1941. — U članu 9. citirane uredbe rečeno je: „Preki sud oružane sile sastoji se od tri oficira, kao sudija, od kojih jedan, po mogućstvu, treba da bude sudski oficir sa pravnom spremom. Delovođa ovog suda po pravilu je oficir. U nedostatku oficira, komandant određuje jedno lice iz odreda, vično ovom poslu.“ *Novo vreme* u broju od 16. IX 1941. objavilo je odluku Nedićeve vlade od 12. IX/41, o primeni Uredbe o prekim sudovima: „Ministarski savet, na svojoj sednici od 11. septembra 1941. godine, utvrdio je da su u zemlji nastupile vanredne prilike usled kojih se uredbe o prekim sudovima oružane sile imaju primenjivati na celoj teritoriji Srbije počev od 12. septembra 1941. sve dok ministarski savet svojom odlukom ne odredi prestanak trajanja vanrednih prilika.“

⁸² *Novo vreme*, 13. XII 1941. — Dalje se u tekstu navodne Uredbe ističe: „Clan 2. i čl. 8. Uredbe MS. br. 1105 od 16. septembra 1941. i njenim izmenama Ms. br. 164 od 30. oktobra 1941. menja se i glasi: 'Kažnjavanja napred navedenih zločinštava vršiče preki sud, kao i zločinstva iz tač. 1, 2, 3, 5, 6. i 7. Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi za kažnjavanje zločinačkih dela, krađa i zločinačkog oštećenja tuđe imovine iz čl. 3. ove Uredbe, koje učine mladi maloletnici, nadležni su redovni sudovi, po zakonu o sudskom krivičnom postupku'.“

128

aparatus bio je praktično paralizovan. Sistematskim i planskim razaranjem saobraćajnih i telefonsko-telegrafskih linija u zemlji, partizanske diverzantske grupe brzo su prerasle u veće vojne formacije, koje su se uspešno suprotstavljale neprijatelju. Jačanje narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji sve više zaoštava stanje u zemlji i dovodi u težak položaj okupatora i novu Nedićevu vladu, koji su bili nemoćni da u tom periodu ma šta ozbiljnije preduzmu za uništenje narodnooslobodilačkog pokreta. „Vlada narodnog spasa“, kako ju je deklariseo Milan Nedić, trebalo je „da spasi srpski narod od represalija okupatora“. Umesto toga, ona je intenzivno pomagala te represalije i svakog dana gubila ugled kod stanovništva, slično Savetu komesara Milana Aćimovića. Nemci su, opet, imali svoju računnicu, pa su pretpostavljali da će narod Srbije pozdraviti

napore Nemaca, jer su Srbiji dali novu vladu. Takva propaganda nije imala mnogo uspeha jer je većem delu stanovništva bilo jasno da je Nedićeva vlada potpuno zavisna od Nemaca i da ona slepo izvršava sva njihova naređenja. Ni u jednom pitanju Nedić nije mogao samostalno odlučivati. Upravni štab komandanta Srbije, a posebno njegov načelnik Turner, uvek su davali saglasnost na važnija pitanja o kojima je odlučivao Nedić i njegova vlada. Čak i važniji govori, koje je davao preko radija i štampe, Nedić je morao prethodno da nosi na cenzuru Turneru, Kiselu, Bencleru, Gravenhorstu i drugima, zavisno od pitanja o kome je odlučivano.⁸³

⁸³ Interesantno je Turnerovo izlaganje 29. VIII 1941, u pogledu zadataka Nedićeve vlade; iz njega se vidi koliko je ta „vlada“ trebalo da bude samostalna. Turner je tada, između ostalog, rekao: „Vojni zapovednik u Srbiji našao se pobuđen da u interesu srpskog naroda poveri bivšem jugoslovenskom ministru vojske, gospodinu generalu Nediću, sastav nove vlade. Zadatak ove vlade biće da sa svim snagama uspostavi red i javnu bezbednost i da ih održi. Prema nemačkom shvatanju, ne može biti zadatak nemačke vojske da vlada jednom zauzetom zemljom. To mora, naprotiv, biti stvar sopstvenih pozitivnih snaga dotičnog naroda.

Izgleda kao da velikim delovima srpskog naroda još uvek nije postala jasna sva dalekosežnost njegovog poraza i političkih promena u vezi sa istim, pošto bi inače bilo nerazumljivo da se još uvek poklanja vera najbesmislenijim vestima i da se može zanositi mišlju kako bi ustanicima, atentatima i sličnim besmislenim delima mogao doći do neke promene ili poboljšanja sadašnjeg stanja. Smatram stoga potrebnim da iskoristim današnju priliku da iznesem otvoreno političke prilike poslednjih šest meseci te da izvučem odgovarajuće zaključke iz toga. Pre svega, hteo bih da ukažem na to da je srpskom narodu sada preko ove nove vlade data prilika da se iz sopstvenih snaga spase iz jednog stanja čije bi dalje trajanje značilo jedino potpunu propast. Nije nepoznato da su u Nemačkoj postojale znatne simpatije prema hrabrom srpskom narodu i da je Nemačka osim toga za tadašnji jugoslovenski prostor predstavljala u privrednom pogledu najbolju dopunu. Najveći deo jugoslovenskog izvoza odlazio je, što je opštepoznato, u Nemačku, te je što uža saradnja sa velikom Nemačkom bila u interesu svakog čestitog Srbina. Vođa velike Nemačke, Adolf Hitler, trudio se, već dugo pre izbivanja neprijateljstava sa Poljskom, da sklopi sa Jugoslovenskom vladom ugovor, koji bi zadovoljavao interese obeju zemalja, pa je pojačao svoja nastojanja u tom pogledu posle pobeđe nad zapadnim silama kontinenta u još većem obimu, već samo zato da bi sprečio nepotrebno proširenje ovog rata“ (*Obnova*, br. 49, 30. VIII 1941; Zb. NOR, 1-2, 334—335).

⁹ Kontrarevolucija u Srbiji 1 129

U sklopu prvih mera, koje je preduzeo protiv pripadnika NOP-a, Nedić pokušava i sa nekim reformama u kvislinškom aparatu. U stvari, bila su mu potrebna izvesna pomoćna ili savetodavna tela, na kojima bi se razmatrale i usvajale uredbe, naredbe, odluke, drugim rečima, sva naređenja nemačkih okupacionih vlasti. Prema tvrđenju Stanislava Krakova, bliskog saradnika Milana Nedića (u publikaciji „General Milan Nedić“), koji je bio dobro obavešten o svim zbivanjima unutar nove vlade, prvo je Nedić početkom septembra formirao neku vrstu „vojnog saveta“ na kome su razmatrana, manje-više, taktička i strateška pitanja za borbu protiv partizanskih odreda Srbije. U ovom „savetu“, kome je Nedić predsedavao, bili su generali: Dura Dokić, Josif Kostić i Panta Draškić. „Nešto kasnije, tu je uzimao učešća i načelnik vojnog odeljenja, divizijski general Aleksandar Stojanović, ranije pomoćnik Nedićev, kada je ovaj bio ministar vojni.“⁸⁴ O Nedićevom „vojnom savetu“ pišu u već citiranim publikacijama Petar Martinović Bajica i Jovan P. Trišić, što navodi na zaključak da bi se tvrđenju Krakova moglo verovati. Isto tako, Nedić je formirao nekakav „politički savet“, na koji je iznosio više opštepoltička i organizaciona pitanja, ali uglavnom ona koja su bila inicirana od nemačkih okupacionih vlasti. O tome je *Novo vreme* pisalo u broju 105 od 4. septembra 1941: „Vlada narodnog spasa stavila je sebi kao prvi svoj i najveći zadatak neposrednu saradnju sa narodom. Radi toga pri predsedništvu vlade obrazovaće se 'Narodni savet' svih istaknutih rodoljuba iz Beograda i unutrašnjosti zemlje. Taj savet će se sazivati prema potrebi kao savetodavni organ vlade za rešavanje sviju narodnih pitanja i potreba. Na ovaj način želi vlada generala Nedića da veže svoj nacionalni rad za sam narod, nasuprot ranije prakse

gde su vlade radile bez saglasnosti naroda, pa katkad nekad i protiv njega."⁸⁵

O radu Nedićevog „političkog saveta" nema mnogo sačuvanih podataka, ali je evidentno da je jedno takvo telo već u drugoj polovici septembra postojalo. Bencler je u svom izveštaju Ribentropu od 2. septembra 1941. samo dodirnuo ovo pitanje rekavši: „Još je otvoreno pitanje stvaranja jednog političkog veća otprilike u smislu mojeg G. pisma br. 508 od 15. 8, cifra 1 (odjeljak 4, izlaganje o „javnom forumu"). No to pitanje u ovom trenutku nije još aktuelno. Predlažem da o ovom i dalje podnosim izveštaje."⁸⁶ O nacrtu „Uputstva od 18. septembra 1941. o merama protiv partizana" raspravljalo se intenzivno tih dana u vladajućim krugovima Nedićeve vlade. Pošto je pročitao ovaj dokument Nedić je crvenom olovkom dopisao: „18. IX — G. ministru Jankoviću — da iznese ovo pred politički komitet na rešavanje."⁸⁷

⁸⁴ S. Krakov, n. d., 1958.

⁸⁵ *Novo vreme*, br. 105, 4. IX 1941.

⁸⁶ AVII, NAV-N-T-120, 200/153404—05.

⁸⁷ Zb. NOR, 1-21, 75.

130

I ovo je potvrda da je jedno ovakvo telo postojalo. Ali, po svemu sudeći, ono je više samo figuriralo i imalo je ograničena ovlašćenja. Nemačke okupacione vlasti su stalno u svojim izveštajima isticale da imaju velike rezerve za bilo kakvu samoupravu u Srbiji, koju Nedić pokušava da uspostavi.

Nedić je pripremao teren i za uspostavljanje nekog „srpskog parlamenta", koji bi usvajao zakone i donosio važnije odluke; hteo je s tim da pokaže stanovništvu da se on bori za autonomiju Srbije, bez obzira na to što je okupirana cela zemlja i što nacisti uz pomoć, baš te vlade, sprovode surov teror nad stanovništvom. Sredinom septembra već je bio izgrađen nacrt „Uredbe o srpskom narodnom saboru", koji je proučavan u pojedinim ministarstvima, a bio je dostavljen na uvid i banskim upravama i sreskim načelnicima, pa i komandi žandarmerije. U jednom delu ovog dokumenta rečeno je: „čl. 1. Osniva se srpski narodni sabor koji će kao tumač osećanja i težnji srpskog naroda biti vrhovno savetodavno telo Vlade narodnog spasa; čl. 2. Srpski sabor sastavljaju narodni predstavnici iz redova narodnih prvaka, delegata staleških organizacija i istaknuti predstavnici kulturnog i javnog života; čl. 3. Svaki srez odašilje u Sabor svoga predstavnika, izabranog na skupu predsednika opština i narodnih prvaka dotičnog sreza. Beograd odašilje u Sabor 3 predstavnika, a svako okružno mesto po 1. Staleške organizacije odašilju po 1 svog predstavnika u Sabor. Predsednik vlade narodnog spasa imenuje do 50 predstavnika iz redova kulturnih i javnih radnika, zaslužnih za narod."⁸⁸

Nacrt citirane uredbe bio je dostavljen Upravnom štabu vojnog zapovednika Srbije 20. septembra 1941. Međutim, Upravni štab, niti, pak, vojni zapovednik ili koja druga okupaciona nemačka služba, nisu bili raspoloženi da prihvate, odnosno da odobre formiranje ovakvog tela pri Nedićevoj vladi. Videli smo da je i oko formiranja same vlade bilo dosta prigovora. Sem toga, to je bilo vreme kada su Nemci posumnjali u efikasnost Nedićeve vlade, jer ona nije bila sposobna da se suprotstavi naglom jačanju oslobodilačkog pokreta u Srbiji. Zato je već bilo predloga, da se i sama vlada smeni.

Za prvih petnaest dana svoga delovanja, Nedićeva vlada nije imala nikakvog uspeha u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji. Toga je bio svestan Nedić, njegovi ministri i većina onih koji su njegovu politiku sprovodili. Nemci su posebno pratili tok zbivanja na vojnom planu u ovom delu okupirane Jugoslavije i nisu ni izdaleka bili zadovoljni s onim što je do tada postignuto u obračunu sa pripadnicima oslobodilačkog pokreta. Zbog toga Nedić čini nove napore i već 14. septembra drži govor preko radija, koji je sutradan štampan na plakatima

⁸⁸ AVII, Nća, br. 24/1-1, k. Ia. — U daljem tekstu nacrta pomenute Uredbe stajalo je: „Sabor bira iz svoje sredine predsednika, 3 potpredsednika i 5 sekretara Sabora, kao i stalne odbore, i to: za nacionalnu kulturu, za privredu i finansije, za socijalnu politiku i za opšte nacionalne poslove. Čl. 7.

Sabor se saziva u redovno zasedanje uredbodavnim putem, najmanje jedared godišnje. Istim putem on može biti i raspušten, no s tim da se novi ima sazvati u roku od 3 meseca."

9* 131

i lepljen na vidnim i prometnim mestima u Beogradu i ostalim gradovima i selima u Srbiji. Istog dana (15. IX 1941) Nedićev govor je bio objavljen u svim kvislinškim i okupacionim listovima u Beogradu. Glavni akcenat, i ovom prilikom, Nedić je stavio na oružanu borbu komunista. Pozvao je sve one koji su pod oružjem i nalaze se u šumi, „a koji nisu učinili nikakva dela zločina" da se vrate do 17. septembra svojim kućama, obećavši im da će biti pošteđeni zakonske odgovornosti. Nedić u svom govoru takođe upozorava na snagu Nemaca, na opasnost od bombardovanja, kaznenih ekspedicija i mnogih drugih represalija. Ministar-predsednik je posebni deo izlaganja posvetio „onima koji su u šumi": „Obraćam se i vama, grešnici, verovatno da je i među vama većina samo zabludela. Dodajte svesti. Ostavite šumu, pušku i bombu. Vratite se porodici i domu svom. Vratite se svom rodu. Ostavite velike i silne, neka se oni među sobom objašnjavaju. Ne mešajte se u tuđe račune. Dajemo vam poslednji rok. Svaki onaj koji se do 17. septembra vrati svome domu, a koji nije učinio nikakvo delo zločina, biće pošteđen zakonske odgovornosti. One koji se u ovom poslednjem pozivu ne odazovu, uništiće srpski narod, svestan da uništavajući njih, spašava sebe."⁸⁹ Pošto Nedićev govor od 14. septembra 1941. nije imao nikakvog efekta, jer do 17. septembra „oni koji su u šumi" nisu se vratili svojim kućama, Nedićeva vlada čini nove napore u preduzimanju represalija protiv pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta. U vezi s tim sačinjen je novi plan „mera koje treba preduzeti protiv odmetnika koji se ne predaju". Posebno je istaknuto: „1. izvršiti njihovu učenu, i to: vođe učeniti poimenično sa po 100.000 dinara. Članove naoružanih bandi uopšte sa po 5.000 din. 2. Konfiskovati odmah svu pokretnu i nepokretnu imovinu odmetnika i iz nje isplaćivati ove nagrade, kao i nadoknađivati štetu koju oni pričinjavaju. U ove svrhe konfiskovati i imovinu svih njihovih jataka, pomagača i huškača iz gradova čija se dela utvrde. 3. Internirati odmah očeve, braću, odnosno sinove odmetnika (starije od ⁸⁹ *Ponedeljak*, 15. IX 1941. — O plimi oružanog ustanka pristizali su svakodnevno izveštaji sa terena. U izveštaju komande žandarmerije od 7. IX 1941. pisalo je: „Komunističko-banditsko-razbojnička akcija na teritoriji Srbije, a naročito u njenim severnim i severozapadnim krajevima, pojavila se u tolikoj meri da je javna bezbednost u tim krajevima postala jako ugrožena. Napadaji na državna nadležstva, kao žandarm. stanice, srezove, poreske uprave, opštine; zatim, na saobraćaj, na železničke stanice, pruge, mostove, itd., svakodnevne su pojave. Ovom zlu mora se stati na kraj, kako u interesu sadašnjice srpskog naroda, tako još više u interesu njegove budućnosti... Zbog toga je baš danas neophodna potreba da se g.g. oficiri, podoficiri, žandarmi i svak ko oseća ljubav za svoj narod, angažuje u ovom radu do krajnjih granica" (AVII, reg. br. 2/1, f. 1, k. 135). — Zbog opasnosti da ustanici ne napadnu i sam Beograd, uprava grada Beograda propisala je Uredbu o dolasku i prijavljivanju građana. U jednom delu pisalo je: „Svi koji su bez razloga došli u Beograd posle 1. maja, moraju napustiti grad. Najhitniji interesi Beogradana zahtevaju da u Beogradu ostanu samo ona lica čiji je boravak neophodan, te stoga, a na osnovu propisa čl. 64. i 67. Uredbe o ustrojstvu i delokrugu Uprave grada Beograda, propisujem sledeću naredbu: 1) Svaki nov pridozatak lica sa strane u Beograd sa ciljem stalnog nastanjenja, zabranjuje se. Izuzetak se može činiti za boravak samo onim licima koja su po potrebi stalne službe, prinuđena da se nastane u Beogradu" (*Novo vreme*, 14. IX 1941).

132

18 godina), kako bi oni služili kao taoci. 4. Prilikom zarobljavanja odmetnika, kao npr. Cigana iz Meljaka, odmah ih slikati i objaviti u štampi da svet vidi ko su ti što izigravaju nacionalne junake. Ovo isto učiniti i prilikom hvatanja odbeglih robijaša, Jevreja i odmetnika drugih nacionalnosti. 5. U pogledu pod 1) objaviti da će član bande koji ubije nekog od odmetnika, voda ili pomogne da se uhvati ili ubije, pored dobijene nagrade, biti još i amnestiran za svoja krivična dela."⁹⁰ U realizaciji svog osnovnog zadatka — borbe protiv narodnooslobodilačkog pokreta, Nedić se od prvog dana suočio sa teškoćama. Ne samo sa svojim žandarmima već ni sa ostalim kvislinzima: ljotićevcima i četnicima Koste Pećanca, pa kasnije ni sa jedinicama četničkog pokreta

Draže Mihailovića, koje su mu takođe pomagale, nije se mogao uspešno suprotstaviti partizanskim odredima. Uplašen time, a pre svega mogućnošću da u borbi sa partizanima izgubi žandarmeriju, koju je s mukom prikupio, Nedić je, nekoliko dana posle obrazovanja vlade, zatražio od Nemaca da hitno angažuju svoje slobodne jedinice. „jer bi dalje širenje ustanka moglo imati kobne posledice ne samo za Srbiju i Jugoslaviju nego i za ceo Balkan”.⁹¹

⁹⁰ Zb. NOR, 1-21, Nacrt uputstva Nedićeve vlade od 18. septembra 1941. o merama protiv partizana. — Dalje se u istom predviđaju kazne za lica u službi Nedićeve vlade koja pomažu partizane: „6. U pogledu oficira, podoficira ili vojnika iz oružanih odreda ili žandarmerije, koji bi u toku akcije prešli na stranu odmetnika, primeniti i na njih odredbe iz tačke 2. i 3; 7) Sva ona vojna lica i činovništvo koji se pozivu za borbu protiv odmetnika ne odazovu, brisati iz reda državnih službenika sa gubljenjem svih prava u pogledu penzija, otpremnine itd., i, ako postoji opasnost da bi se ovi mogli pridružiti odmetnicima ili ih na kakav način mogli pomoći, internirati ih; 8) Napregnuti sve sile da se stanje izbeglica poboljša, ali u isto vreme obavestiti izbeglice da će svako onaj koji bi odmetnika na ma kakav način pomogao, biti izručen vlastima one teritorije sa koje je pobeo; 9) Internirati sve poznate aktivne komuniste naročito u Beogradu; 10) Preduzeti najenergičnije mere protiv huškača po gradovima; 11) Da bi se sprečila tuđinska huškačka politika, oduzeti sve radio-aparate i zameniti ih javnim zvučnicima, koji bi u svim gradovima bili postavljeni bilo po otvorenim, bilo zatvorenim mestima pogodnim da prime veći broj slušalaca. Eventualno predvideti dozvolu upotrebe detektora kojim se jedino može slušati Beograd.” — MUP Nedićeve vlade bio je još 7. IX 1941. propisao učenu za ustanike, po kojoj se „daje za ubijene ili uhapšene starešine partizana 25.000 dinara, a za obične partizane po 3.000 dinara nagrade” (AVII, k. 33, f. 11, dok. 12).

⁹¹ Koliko su Nedićevi organi imali vlasti na terenu, koliko su bili samostalni, kako su se prema njima odnosile nemačke vojnopravne vlasti uopšte, odnosno prema kvislinškim vlastima u Moravskoj banovini tokom 1941. godine, svedoči, pored ostalog, i izveštaj Banske uprave Moravske banovine od 9. IX 1941: „Zaveden je ukaz da šef banske uprave, upravnik policije, komandant žandarmerijskog odreda, sreski načelnik iz mesta, predsednik opštine, kao i drugi referenti, svakog jutra odlaze na referisanje ili zajedničko konsultovanje kod feldkomandanta, gde se tom prilikom na okupu uvek nalaze šefovi vojnopravnih odeljenja feldkomandanture, kao i mesni krajskomandant. O tim sastancima potpisani vode kratke pribeležke u vidu svakodnevnog Biltena. Krajskomandanture, zbog svojih širokih ovlašćenja i autonomnih shvatanja svoje vlasti, a obzirom na mesne prilike i događaje, ne stoje ni u kakvom odnosu kolaboracije sa banskom upravom, te sreskim i opštinskim vlastima na svojoj teritoriji izdaju naređenja i zahteve i druga upravna akta

133

O proceni vojno-političke situacije u Srbiji i sposobnosti Nedića i njegove vlade da neutrališu NOP u ovoj pokrajini bila su podeljena mišljenja predstavnika okupacionog sistema u Srbiji. Na primer, komandant Jugoistoka i Viša komanda za naročitu upotrebu 65, bili su skeptici u tom pogledu. Na drugoj strani, vojnopravni komandant Srbije Dankelman, i opunomoćenik ministarstva spoljnih poslova Bencler smatrali su da se „vlada narodnog spasa” bez neke velike pomoći Nemaca može uspešno suprotstaviti ustanicima, kojih je tada bilo oko 14.000, i zavešti „red, mir i bezbednost”. Zbog delikatne situacije u kojoj su se našle nacističke i kvislinške snage u Srbiji, feldmaršal List odlučuje 4. septembra da u Srbiju pošalje ojačani 125. pešadijski puk bez koordinacije s banskom upravom. Sreska načelstva, odnosno sreski načelnici, u pogledu izvršenja primljenih naređenja i zadataka pa i uprave uopšte, potčinjeni su neposredno kraj skomandantima. Zbog ovakvog odnosa, položaj sreskih načelnika, koji su dužni da barem dva puta mesečno odlaze na referisanje u sedište Krajskomande, delikatan je i težak, tim više što su zahtevi, naređenja ili gledišta odnosnih krajskomandanata pokatkad teško saobražljivi, i uz to i odveć zapovedničkog tona i beskompromisni... Banska uprava ne dobija obaveštenje od krajskomandanata o onome što oni naređuju ili propisuju sreskim načelstvima, nego se to saznaje posrednim putem i tek tako banska uprava dobija mogućnosti da, kod izvesnih slučajeva, intervencijom kod feldkomandanture olakšava ili ublažuje situaciju na terenu, kao i položaj sreskih načelnika gde god je to bilo blagovremeno i moguće” (AVII, br. 23/1—6, k. la).

Banska uprava Dunavske banovine u svom izveštaju od 11. IX 1941. takođe govori o svojim problemima. Ovog puta oni ih vide na strani partizanskih odreda: „Za poslednjih 15 dana stanje javne bezbednosti u ovoj banovini poremećeno je u znatnoj meri akcijom komunističke, koja je postala vrlo

aktivna. Ta aktivnost izgleda da je došla kao odgovor na najavljene mere koje je gospodin predsednik vlade nagovestio u proglasu. Tako je prema izveštaju sreskih načelnika jedan veliki broj opština zatvoren, jer su komunisti popalili opštinske arhive, a opštinskim časnicima i službenicima zabranjen je svaki dalji rad. Ovakvo je stanje naročito u srezovima: Arandelovac, Lazarevac, Topola, Kragujevac, Rača, Vel. Orašje, Sm. Palanka i Zabarima, gde skoro, sem vrlo poznatog broja opština, sve ostale opštine uopšte ne funkcionišu" (AIRPS, Vlada M.N., II, 24).

Načelnik sreza Veliko Orašje u svom izveštaju od 18. IX 1941. takođe piše o neprekidnim akcijama i sabotazama pripadnika NOP-a: „Javna bezbednost u srezu je nepovoljna zbog pojave četa naoružanih bandita, koje se zadržavaju po šumama, a potom ulaze u pojedina sela i pale opštinske knjige i arhive. Dosadašnji rad na suzbijanju komunističkih oružanih akcija nije dao nikakve rezultate. Sistem patroliranja nemačkih vojnih jedinica, pomoću motornih vozila nimalo ne zbunjuje komuniste, jer se oni odmah nakon prelaska vozila ponovo i prkosno pojavljuju i slobodno kreću po selima gde su strah i trepet za stanovništvo. Žandarmerija je mali broj da bi mogao povesti ma kakvu akciju čišćenja na terenu. Razvlačenje akcije čišćenja udvostručava broj komunističkih jedinica, jer im neki prilaze iz kukavičluka, pošto oni predstavljaju isključivu silu od koje narod ima rešpekta i straha" (AVII, br. 49/3-1, k. 28).

Sličnim tonom piše i načelnik sreza dobričkog (Prokuplje) u izveštaju od 25. IX 1941: „S obzirom na sadanje teške i izuzetne prilike, a da bi se mogao održati red i mir u potpunosti, i da bi se moglo udovoljiti naređenjima nemačke vojne sile i naših vlasti, kao i da bi se građanima zagarantovala lična i imovinska bezbednost, potrebno je da se uspostave ukinute žandarmerijske stanice" (AVII, br. 29/1-1, k. 28).

134

i jedno lako artiljerijsko odeljenje 164. pešadijske divizije.⁹² Samo dan kasnije List izdaje novo naređenje kako bi se skršio otpor pripadnika oslobodilačkog pokreta: „Pojačati pritisak na stanovništvo u krajevima koji trpe ustanike, da bi se stanovništvo pridobilo, s tim da prijavljuje pojavu bandi nemačkim službenim ustanovama, ili, pak, da sadejstvuje pri uništenju pobunjeničkih žarišta, f) Bezobzirne i neodložne mere protiv ustanika, njihovih pomagača i saradnika (vešanje, paljenje njihovih naselja, povećanje broja talaca, deportacija rodbine u koncentracione logore itd.). g) Oštar nadzor nad srpskom žandarmerijom.

Pasivno držanje, npr., kad dopuste da budu razoružani, bez sopstvenih gubitaka, imaju se odmah oštro kazniti! S druge strane, preporučuje se stavljati u izgled novčane nagrade za hrabro držanje i energičnu akciju, h) Pojačana upotreba poverljivih lica (poverenika), radi utvrđivanja kolovođa, huškača i ustaničkih gnezda."⁹³ List je posebno insistirao na tome da se obezbede glavne saobraćajnice — Beograd, Đerdap i rudnici, kao što je Bor, koji su od izvanrednog značaja za nemačku privredu. Postepeno, Bencler, pa i Dankelman počinju da uviđaju da Nedić sa svojim snagama nije u stanju da se efikasnije suprotstavi oslobodilačkom pokretu. Oni o tome i pišu u izveštajima svojim pretpostavljenim.

U vezi s tim, 11. septembra 1941, dakle, svega 12—13 dana posle formiranja Nedićeve vlade, u Berlin je Bencler poslao sledeći izveštaj: „Sudeći po večerašnjem stanju stvari, izgleda da Nedićeva vlada nije mogla sopstvenim snagama da savlada ustanički pokret, jer su se do sada novostvorene i u akciju ubačene formacije očigledno pokazale kao nepouzdanе. Pod dejstvom komunističkih, nacionalizmom kamufliranih parola, sada i pojedine grupe četnika zauzimaju neprijateljski stav prema nemačkim okupacionim trupama, ali do sada sa njima nije došlo do borbi. Predsednik vlade Nedić i ministar unutrašnjih poslova Aćimović, s kojima je danas o situaciji podrobno raspravljano, a o čijim časnim namerama nema sumnje, potpuno dele to shvatanje i jasno su izjavili da sada ostaje još samo rešenje da se ustanički pokret uguši jedino nemačkim trupama."⁹⁴

Samo dva dana kasnije (dakle, 13. septembra), List obaveštava Nemačku vrhovnu komandu (OKW) o nepouzdanosti srpskih državnih or-

⁹² V. Glišić, n. d., 54.

⁹³ Zb. NOR, 1-1, 390—391.

⁹⁴ AVII, NAV-N-T-120, 200/153419. — U izveštaju oficira za vezu kod više komande 65. od 12. septembra 1941. takođe se govori o nesposobnosti Nedićeve vlade: „Nova srpska Nedićeva vlada neće takođe biti u stanju da

daljim naoružavanjem srpske žandarmerije ustanak zaustavi, niti da ga potpuno uguši. Tako je, prema podacima državnog savetnika Turnera, srpska žandarmerija u Šapcu pojačana sa 400 ljudi, radi ponovnog uspostavljanja mira i reda u tamošnjoj okolini. Ova žandarmerija stoji, međutim, već danima bez ikakvog dejstva u Šapcu, pošto sama sebe smatra suviše slabom za nastupanje protiv ustanika u daljoj okolini Šapca. Ministar-predsednik Nedić zamolio je državnog savetnika Turnera u jednom aktu od 10. IX za jednog nemačkog komandanta za vođenje napada protiv ustanika u okolini Šapca. Ova mera ministra-predsednika mora se smatrati kao jedan dokaz njegove sopstvene slabosti" (AVII, NAV-N-T-501, r. 246, s. 303—5).

135

gana. Komandant Jugoistoka naglašava da su snage NOP-a znatno ojačale i da iz dana u dan postižu uspehe. U takvoj situaciji, prema njemu, vojne formacije Srpske žandarmerije su potpuno nepouzidane. Radi gušenja ustaničkog pokreta i zavođenja reda i mira u Srbiji, komandant Jugoistoka predlaže da se preduzimaju vojne operacije protiv snaga NOP-a. U vezi s tim naglašeno je da sve nemačke snage treba da se objedine pod jednim komandom. Ozbiljnost situacije zahtevala je da se menjaju pravila mirnodopskog komandovanja; konkretno, List predlaže generala Bemea, kao dobrog poznavaoca balkanskih prilika, za vrhovnog zapovednika nemačkih trupa u Srbiji. Sve ove mere List predlaže radi zavođenja reda i mira u zemlji.⁹⁵

Uvažavajući predloge svog komandanta, kao dobrog poznavaoca prilika na Jugoistoku Evrope, Hitler mu je istovremeno, 16. septembra 1941, stavio u zadatak da uguši oružani ustanak u Srbiji. U jednom delu te naredbe piše: „1. Stavljam u dužnost zapovedniku oružane sile na Jugoistoku, general-feldmaršalu Listu, da uguši ustanički pokret u prostoru Jugoistoka. Pre svega, u srpskoj oblasti osigurati saobraćajne linije i objekte važne za nemačku ratnu privredu, a potom najoštrijim merama za duže vreme uspostaviti poredak... 2. Za sve vreme sprovođenja ovog zadatka stavljaju se sve vojne jedinice, koje se nalaze u krajevima ustanka i one koje će se naknadno dovesti, pod komandu komandujućeg generala 18. armijskog korpusa, generala pešadije Bemea. Jedino on ima celokupnu vlast u krajevima ustanka u duhu uputstava oružane sile na Jugoistoku."

A kao pojačanje „Vrhovna komanda vojske uputiće na srpsku teritoriju, sem postojećih posadnih trupa, najpre jednu pešadijsku diviziju, oklopne železničke vozove i trofejne tenkove, a izvršiće pripreme za dovođenje, u slučaju potrebe, još jedne divizije čim takva jedna bude slobodna na Istočnom frontu".⁹⁶

Načelnik štaba Nemačke vrhovne komande, general Kajtel, istog dana (16. septembra), u duhu Hitlerove zapovesti, konkretizovao je šta treba preduzeti protiv komunističkih ustaničkih pokreta u Evropi. U jednom delu te naredbe pisalo je: „a) Svaki akt uperen protiv nemačke okupacione vojne sile, bez obzira na bliže okolnosti pojedinih slučajeva, mora se svesti na to da je komunističkog porekla; b) da bi se nemiri ugušili u začetku, moraju se, pri prvoj pojavi, bez odlaganja primeniti najoštrije mere, da se na taj način silom sprovede autoritet okupacione sile i spreči dalje širenje. Pri tome, imati u vidu da jedan čovečji život u dotičnim zemljama često ne vredi ništa i da se zastrašujuće dejstvo može postići samo neobičnom svirepošću. Kao odmazda za život jednog nemačkog vojnika mora se u tim slučajevima uzeti, kao opšte pravilo,

⁹⁵ AVII, NAV-N-T-312, 452/8036909—10; Zb. NOR, 1-1, 422—423; AVII, NA, reg. br. 1/2, k. 2a.

»³ Zb. NOR, 1-1, 427—428.

136

da odgovara smrtna kazna 50—100 komunista. Način izvršenja smrtno

kazne mora još pojačati zastrašujući efekat."⁹⁷

Citirane naredbe postale su osnovne smernice, kojih su se morale pridržavati nemačke vojne, upravne i civilne vlasti u borbi protiv partizanskih odreda Srbije. A njihov realizator postao je general pešadije Franc Berne, poreklom Austrijanac, koji je u Beograd stigao 19. septembra 1941. On je od Hitlera dobio izvanredna ovlašćenja da komandu je i vojnim i pozadinskim snagama okupatora, jer se smatralo da će samo jedna centralizovana komanda moći da uguši ustanak, koji

se bio rasplamsao svom snagom. Berne je pored izvršne vlasti, imao pravo naređivanja svim vojnim i civilnim ustanovama, pa i komandantu Srbije. Radi uprošćavanja komandnih odnosa, a i zbog neslaganja s komandantom Srbije, 9. oktobra 1941. preuzeo je i njegove poslove.⁹⁸ Citirajući navedena nemačka dokumenta, hteli smo da pokažemo da, ma koliko da se računalo na Nedića i njegovu vladu, nemački faktori odgovorni za okupacioni sistem u Srbiji, nisu mnogo računali na pomoć koju im je nudila ova kvislinška uprava. Nemci su se oslanjali jedino na sopstvene snage. Dankelman je čak dao inicijativu (pošto je računao da Nedić nije sposoban da uguši ustanak u Srbiji) da se pozovu Italijani u pomoć. U vezi s tim održan je u Beogradu i jedan sastanak neidentifikovanog datuma (računa se da je to bilo oko 10. septembra), kome su prisustvovali vojnoupravni komandant Srbije, italijanska delegacija i Milan Nedić. Nemački izvori ukazuju da do sporazuma nije došlo, pošto su Italijani oklevali, a i ministar-predsednik srpske vlade se zalagao da ostanu nemačke trupe, smatrajući da „niko drugi nije u stanju da zavede red, mir i bezbednost u Srbiji“.⁹⁹

Italijansko poslanstvo u Beogradu, tokom septembra 1941, imalo je više kontakata sa Nedićem, mada su Nemci gledali sa podozrenjem na ove razgovore. Nedić je, međutim, o sadržini ovih razgovora obavestavao i Turnera i Benderà. O tome je Bencler poslao 11. septembra 1941. izveštaj Ministarstvu spoljnih poslova, u kome, između ostalog, piše: „Nedić me je juče zamolio, preko posrednika, za razgovor koji je održan danas u podne. Trajao je pola časa. Nedićeva izlaganja nisu donela nikakva bitno nova gledišta. On je samo u početku energično naglasio da su Italijani poslednjih dana bili više puta kod njega i da on ima utisak da oni pokušavaju da na njega utiču u smislu koji je štetan po nemačku liniju. Ipak se nije upuštao u precizno navođenje činjenica, ali je napomenuo da on ne namerava da se odazove tom uticaju. Očevidno da je dostavljanje tog saopštenja bilo stvarni povod za razgovor.“¹⁰⁰
07 Zb. NOR, 1-1, 431—432. — Kajtel je 28. IX 1941. ovu svoju naredbu dopunio: „da svaki vojni komandant stalno raspolaže izvesnim brojem nacionalističkih, demokratsko-gradanskih i komunističkih talaca različite političke orijentacije. Prema političkoj pripadnosti počinioca dela iz odgovarajuće grupe talaca će se vršiti streljanja“ (AVII, NA, 41 b-8/1-350).

⁹⁸ Zb. NOR, II-1, 429.

⁹⁹ AVII, Nća, br. 1-2-24.

¹⁰⁰ AVII, NAV-N-T-120, 200/153418.

137

Bez obzira na kontakte sa Italijanima, koji nisu imali, bar u to vreme, neki značajniji efekat, general Berne je, uz pomoć Upravnog štaba, stvarao planove da se svim sredstvima okrene protiv oružanog ustanka u Srbiji. Kajtelova naređenja davala su mu za to široka ovlašćenja, a Turner mu je u svemu nesebično pomagao svojim savetima i predlozima. Jer gotovo svim organima nemačke okupacione uprave u Srbiji bilo je jasno, već od sredine septembra, da je Nedićeva vlada slaba; da su njeni odredi nesposobni, iako su u njih polagane velike nade. Razočaranje visokih nemačkih funkcionera u Beogradu bilo je tako veliko da je komandant Srbije 21. septembra morao izvestiti komandanta Jugoistoka:

„1. Vlada Nedićeva nije u stanju da uguši ustanički pokret. Srpski upravni aparat je paralizovan u velikom delu zemlje.“¹⁰¹

Tog istog dana Harold Turner, u opširnom referatu koji je uputio Bemeu, savetuje ga kakav stav da zauzme prema Nediću, njegovoj vladi i celokupnom upravnom aparatu, u periodu kada Nemci budu počeli sa drakonskim merama u obračunu sa stanovništvom okupirane Srbije. Pored ostalog, on predlaže da se bar u prvoj fazi delovanja nemačkih ekspedicija, Nedić povuče sa položaja predsednika vlade: „Izgleda mi da iz psiholoških razloga“, pisao je Turner, „nije umesno da se Nedićeva vlada zadrži na položaju u momentu kad trupe (nemačke) preduzimaju izvršnu vlast i kad se za ugušivanje ustanka upotrebljavaju jače vojne snage. Time bi ona pred narodom izgubila svoj dobar glas, što nije bila u mogućnosti da sopstvenim snagama uguši komunistički ustanak, već se poslužila zato okupacionim trupama. Tako bi se, bez sumnje, u narodu tvrdilo; time bi se stvorilo stanje koje bi onemogućilo saglasnost

naroda s vladom pošto se ustanak uguši.

Stoga nameravam da gospodinu generalu Nediću oprezno predložim, u strogo privatnom razgovoru u četiri oka, da podnese zapovedniku Srbije ne samo svoju ličnu već i ostavku cele vlade. Istovremeno bi on, pored toga, održao govor preko radija, pri čemu bi izložio da je prošlo već nedelju dana otkako je uputio svoj poslednji poziv srpskom narodu. Pošto se, naime, srpski narod oglušio o njegove opomene, to su sad okupacione vlasti uzele u svoje ruke ugušen je ustanak, pa, prema tome, on je morao steći ubeđenje kako je njegova misija promašila cilj.

Ovakva bi činjenica osigurala generalu Nediću povlačenje koje je bilo razumljivo za javnost u svakom pogledu, dok bi se gospodinu zapovedniku prepustila mogućnost da ga po izvršenom čišćenju srpskog prostora opet pozove, ako zapovednik bude mišljenja da bi ponovo trebalo angažovati čoveka od ranga i položaja kao što je general Nedić. Nezavisno od ovoga, mora se uzeti u obzir i to da će se teško moći uopšte

¹⁰¹ Zb. NOR, 1-1, 443. — U naredenju komandanta nemačkih trupa za naročitu upotrebu 65, generala artiljerije Badera, od 18. IX 1941, rečeno je sledeće: „3. Neprijateljski otpor ima se bezuslovno slomiti. Spaliti sva naselja iz kojih se, ili iz čije se blizine bude dejstvovalo na nemačke trupe, ili u čijoj se blizini bude našlo oružje i municija. Naročito paliti zalihe slame i sena, ukoliko postoji sumnja da je u njima skriveno oružje i municija. Sve muškarce starije od 14 godina pohvatati, odvesti u koncentracioni logor, koji će obrazovati divizija i tamo ih čuvati" (Zb. NOR, 1-1, 439).

138

ponovo obrazovati vlada ili da će se i naći ljudi koji bi bili voljni da se prihvate uprave zemlje posle preduzetih mera koje su po sebi neminovne, a po dejstvu svirepe. Ali ovo će ipak biti potrebno stoga što sopstvene raspoložive snage prosto ne bi bile u stanju da to vrše za duže vreme."¹⁰²

Iz Turnerovog referata vidi se kakva je bila uloga Nedića i njegove vlade. Nedić je bio stvarno igračka u rukama nemačkog okupatora; nije imao nikakve vlasti i Nemci su ga stalno ponižavali do te mere da je njegov autoritet naglo opadao, ne samo kod stanovništva već i kod Nedićevih najbližih saradnika. Kao što vidimo, Nemci su postavili „civilnu vladu" 29. avgusta, a već posle tri nedelje, razočarani u njen neuspeh u borbi protiv partizanskih odreda Srbije, predlažu da ona podnese ostavku. Međutim, do ostavke bar tada nije došlo. Berne je prihvatio gotovo sve predloge iz referata Harolda Turnera, ali se u pogledu tretmana Nedićeve vlade nije složio. Ni sam Nedić, pa ni njegovi ministri nisu hteli da prihvate predlog načelnika Upravnog štaba, već su izrazili spremnost novom komandantu (Bemeu) da produže putem koji su obeležili u trenutku obrazovanja vlade. Od tada, pa do kraja okupacije, Nemci su nekoliko puta hteli da smene Nedića, ali je ovaj sticajem mnogih okolnosti uspevao da se tome odupre. On je to sve uspešnije činio ukoliko je Nemačka zapadala u dublju krizu na frontovima (Istočnom i Zapadnom). Jer Nedić je znao da okupator bez srpske kolaboracionističke uprave ne može upravljati, kao i to da pogodniju ličnost od njega ne može naći. Koristeći se takvom situacijom, i sam je u nekoliko navrata (da bi iznudio neke ustupke okupatora) pretio svojim ostavkama i ostavkama svoje vlade, i postavljao čak i ultimativne zahteve.

General Berne, sa izvanrednim ovlašćenjima, odmah je počeo sa pripremanjima za uništenje ustanka u Srbiji, u prvom redu, u predelu Podrinja.

Ova orijentacija na „čišćenje" trougla između Drine i Save čini se da je razrađena još u štabu Vrhovnog komandanta Jugoistoka. Uglav-
¹⁰² Zb. NOR, 1-1, 445—446. — U daljem tekstu Turner savetuje kakve mere treba preduzeti prema administraciji, upravnom i policijskom aparatu: „Tome treba još dodati da vlada ne može nikako administrativno dejstvovati sve dok su u toku vojničke mere i dokle god se zemlja ne smiri. Sem toga, moraju se našoj vojnoj upravi dati potpuno određene ruke za vreme dok dolazi do izražaja samo izvršna sila, tj. ne bi se moglo imati obzira prema komesarskoj ili pravnoj vladi. Vojna uprava bi objavila upravnu reformu, koja je već u toku, uz istovremeno čišćenje stanovništva i odgovarajuće stroge zakone o dužnostima činovnika kao i protiv korupcije. Sprovođenje bi trebalo silom nametnuti od strane vojne sile, i tako bi se, po čišćenju zemlje, mogao staviti srpskim sopstvenim snagama u ruke aparat kojim bi bile u stanju da vrše upravne funkcije.

Podu li se ovim putem, to bi bilo celishodno, takode i iz psiholoških razloga, da se povuku novoobrazovani policijski odredi sa prostora gde sada de jstvuju. Postoji, naime, bojazan da uve snage u momentu vojničke upotrebe izgubiti svoj unutrašnji borbeni elan, kad budu videle da zadatke koji su im povereni izvršavaju Nemci i da se silom prilika vojnička akcija okreće i protiv onih snaga koje pripadaju nacionalnim krugovima. Moglo bi dakle doći do pasivnog otpora, a u najgorem slučaju, čak do toga da se ove snage dadu razoružati, čime bi se neprijateljima nemačke sile dalo u ruke još i oružje."

139

nom, tog istog dana kada je sačinjen Turnerov referat, Berne je izdao i svoju prvu naredbu. U jednom njenom delu rečeno je: „5. Neprijateljski otpor se mora bezuslovno slomiti. Sva lica, koja učestvuju u borbi, ma u kom vidu, imaju se smatrati za gerilce i kao takva tretirati. Imaju se spaliti sva naselja iz kojih ili iz čijih okolina se puca na nemačke trupe, ili u čijoj se blizini bude našlo oružje i municija. Sve muško stanovništvo od 15—60 godina pohvatati i za prvi mah uputiti u sabirne logore za zarobljenike, koje uve urediti divizija. Ono uve se docnije upotrebiti po osecima za radove, naročito za sečenje kukuruza po poljima duž drumova, kao i za prikupljanje letine. Celokupno žensko stanovništvo od prvog dana koristiti za iste radove ili prisiliti za druge radove. Po naročitom naređenju imaju se zarobljenici otpraviti u naročite koncentracione logore severno od Save, koje uve ustrojiti komandant Srbije; žensko stanovništvo potisnuti prema jugu na Cer, čuvajući pri tome prikupljenu žetvu."103

Nedićeva vlada je bila obavestena o ekspediciji koju nacisti pripremaju protiv stanovništva Srbije i ona se na početku usprotivila. No kasnije, kada je saznala za kategoričan Hitlerov stav, kao i za mogućnost da vlada bude ne samo smenjena već i odvedena u zarobljeništvo, svi kvislinški funkcioneri solidarisali su se sa represalijama koje okupator priprema. I ne samo to, kvislinzi su svim sredstvima podržavali zločine okupatora.104

Pre toga je Nedić napisao jedan memorandum, kao odgovor na Turnerov referat, odnosno na predloge koji su u njemu bili sadržani. Memorandum je bio, u stvari, protest kako u pogledu ignorisanja po svim pitanjima njegove (Nedićeve) ličnosti i nove vlade, a isto tako neslaganje sa ekspedicijom koju su Nemci pripremili, odnosno već sprovodili. To je bio najoštriji prigovor okupacionim nemačkim vlastima od jednog njihovog saradnika iz Srbije. Prosto je neshvatljivo kako je Nedić imao hrabrosti da u takvom tonu piše, odnosno odgovara onima od kojih je zavisila njegova sudbina. Razume se, Nedić nije protestovao protiv ekspedicije na komuniste ni njihove simpatizere, već protiv toga što su Nemci primenjivali isti kriterijum zločina prema celokupnim srpskim stanovništvom. „Pozvata da u određenom roku da svoj odgovor", pisao je Nedić Turneru krajem septembra 1941, „vlada se na dvema uzastopnim sednicama pozabavila pitanjem koje ste mi izvolili postaviti, odnosno daljeg držanja vlade u trenutku kada nemačka vojna sila

103 **Zb. NOR, 1-1, 451.**

104 **Na tom poslu svi kolaboracionisti bili su jedinstveni: i Nedić i Pećanac i Ljotić. Njima se kasnije pridružio i Draža Mihailović, verujući da uve narodnooslobodilački pokret definitivno biti razbijen i uništen. Od tada je saradnja Mihailovića sa okupatorom i kvislinzima bila stalna. Ona je bila samo nejednakog intenziteta (ali o ovome u posebnom poglavlju), jer je to zavisilo od situacije u Srbiji. Kada je nastupila kriza u NOP-u Srbije krajem 1941. i 1942. godine, saradnja sa okupatorom i Nedićem bila je nešto slabija, a na momente su se odnosi čak i zaoštravali do te mere da su izbijali i međusobni oružani sukobi, naročito sa Ljotićevcima. Kasnije, kada je četnički pokret DM zapao u tešku krizu, saradnja DM sa okupatorom i kvislinzima postajala je sve uvršća.**

140

pristupi u Srbiji kaznenoj ekspediciji, koja bi mogla da bude vrlo krvava. Radi pravilnog rasuđivanja i u cilju da se zauzme jedan pravilan stav s pogledom na sadašnje i buduće interese srpskog naroda, izložio sam članovima vlade, zajedno sa gospodinom Aćimovićem, sve pobude koje su, prema Vašim rečima, opravdale nemačku vojnu upravu da donese odluku o kaznenoj ekspediciji i njeno shvatanje da bi za to srpska

vlada imala da zauzme povučeno držanje, ostajući u stavu posmatrača, s tim da se po zavodaženju reda i mira ima da prouči kakve bi se funkcije mogle ostaviti vladi."¹⁰⁵

U daljem tekstu Nedićevog memoranduma analizira se ukupna vojno-politička situacija u Srbiji, a posebno se ističe da je njegova vlada stupila na dužnost u trenutku „kada je talas komunističkih izgreda preplavio zemlju i na sve strane pokazivao razorno dejstvo svoje propagande”.

U istom delu ovog dokumenta Nedić izlaže kojim slojevima društva pripadaju komunisti i njihovi simpatizeri, iznoseći niz falsifikata u pogledu njihovog socijalnog porekla. Napomenuto je i to da komunisti imaju slab uticaj među masama; da je njihov vođa pobjegao iz zemlje; da Nedićeva vlada ima sve više pristalica u narodu, naročito na selu, i da u svim sukobima njegovi odredi nižu pobjede.

Nedić je bio posebno uvređen što mu je savetovano da se privremeno povuče sa položaja predsednika „vlade”, odnosno da cela „vlada narodnog spasa” prestane sa radom dok okupatori ne budu likvidirali partizanske odrede Srbije. U vezi s tim on iznosi: „Primorati tu vladu (njegovu, Nedićevu) da odstupi, to znači skrenuti sa dobrog puta kojim se pošlo i izaći u susret onima koji ne žele smirenje u ovom delu Evrope i koji su protivu same pomisli zajedničke saradnje srpskog i nemačkog naroda.” O nemačkoj ekspediciji, koja je već tada harala po Podrinju i drugim delovima Srbije, Nedić takođe iznosi svoje mišljenje: „Kaznena ekspedicija neće pomoći, i nastojanje vladino da okupi živu nacionalnu snagu i stavi je u službu protiv komunista. Onako kako nam je predstavljena, ona uopšte neće praviti razliku između komunista i nacionalista. Hoće li ona, bar, izazvati razliku između oružanih i nenaoružanih? Da li je to kaznena ekspedicija protiv komunista i izgrednika, koji oružjem u ruci ustaju protiv nemačkih vojnika i napadaju srpske građane, ili je to borba protiv nenaoružanog srpskog naroda, strašna po svojim posledicama, borba za njeno uništenje.”¹⁰⁶

Nedić je ovom svom memorandumu dao i nekakav sentimentalni, obeshrabrujući zaključak, ali, uprkos svemu, on insistira da i dalje ostane na čelu „vlade narodnog spasa”: „Srpska vlada je, prema tome, spremna da produži putem koji je obeležen sa nadležnom nemačkom vojnom upravom u trenutku kada je obrazovana. Sve što može da učini još (A VII) Nča, br. 1a, 10/1-1.

106 Isto. — U jednom delu Memoranduma Nedić veliča nemačku naciju i njenu oružanu silu: „Mi smo slobodni iskazati svoje uverenje, da veliki nemački narod takvu borbu ne poznaje i neće da je vodi ni protiv najljućih svojih neprijatelja Engleza i Sovjeta, najmanje protiv srpskog naroda, za koji je skoro punim dokazima utvrđeno da ga je u rat protiv nemačkog Rajha gurnula jedna šaka plaćenika i zavedenih.”

141

— da se prilagodi potrebama vremena, a da izbegne uništenje svoga naroda i sve što je u skladu sa čašću i dostojanstvom njegovim, ona će učiniti. Imajući na umu vazda dve krupne istine: da je potreba srpskog naroda da se oslobodi komunističke mōre i da je osnov njegove budućnosti iskrena i lojalna saradnja sa nemačkim narodom.”¹⁰⁷

Nedićevi protesti nisu imali nikakvog odjeka kod odgovornih faktora nemačke okupacione politike u Srbiji. Jedino su Nemci, na osnovu sopstvenog uverenja, došli do zaključka da bi „povlačenjem” Nedićeve vlade imali više štete nego koristi, pa su odlučili da ulogu kvislinga prilagode planovima komandujućeg generala Bemea. Jer povući Nedića, tako reći u trenutku kada je on tek bio imenovan za kvislinškog predsednika vlade, značilo bi veliki neuspeh nemačke politike u Srbiji, te se od toga odustalo. Ali okupacione vlasti su, ipak, uzele u svoje ruke ugušivanje oružanog ustanka u Srbiji, iako je to za njih bio vanredno težak poduhvat. Ustanak se baš u tom periodu toliko razvio da okupator više nije ni pomišljao da borbu ustanika može jednovremeno ugušiti u svim krajevima Srbije. Zbog toga se odlučio „za čišćenje luka Save”, a kasnije zapadnih delova Srbije i Šumadije.

Opunomoćeni komandujući general Berne je za sledeća četiri dana izdao još dve naredbe svojim komandantima. Prvom, koja je izdata 23. septembra, povećao je raspon starosti muškaraca koje treba pohvatati,

od 14 do 70 godina, dodajući da treba razoružati i srpske kvislinške činovnike, uključujući policiju i žandarmeriju, „držati ih odvojeno i strogo čuvati, a ukoliko uzmu učešća u borbenim radnjama protiv nemačke oružane sile, odmah ih streljati”.¹⁰⁸ Samo dva dana kasnije, u poverljivom naređenju svojim komandantima, Berne daje nove instrukcije: „Ako ovde ne postupimo svima sredstvima i sa najvećom bezobzirnošću, naši će se gubici penjati do neizmernosti. Vaš je zadatak da prokrstarite zemljom u kojoj se 1914. potocima lila nemačka krv usled podmuklosti Srba, muškaraca i žena. Vi ste osvetnici tih mrtvih. Za celu Srbiju ima se stvoriti **zastašujući primer**, koji mora najteže pogoditi celokupno stanovništvo. Svaki, koji blago postupa, greši o živote svojih drugova. On će biti pozvan na odgovornost, bez obzira na ličnost, i stavljen pod ratni sud.”¹⁰⁹

Pripadnici nemačkih oružanih snaga, uz pomoć nedićevaca, ljoćićevaca, četnika Koste Pećanca i drugih, bili su, nesumnjivo, „zastašujući
¹⁰⁷ Isto. — U istom dokumentu Nedić traži pomoć nemačkih vojnih snaga kako bi njegova vlada prebrodila teškoće: „Ona tvrdi (Nedićeva vlada), na svoje lično i moralno jemstvo, da je većina srpskog naroda protiv komunista i izgređnika; da se ona već diže iz sopstvene inicijative i na poziv svoje vlade protiv njih, i da joj je potrebna samo pomoć da konačno istrebi iz svoje sredine uzročnike nemira i nerada. Pomoć koju bi nemačka vojna uprava ukazala srpskom narodu u borbi, bila bi od neocenjive važnosti za sadašnjost i budućnost. Srpski narod je kroz celu svoju istoriju dokazao veliku zahvalnost onima koji su mu u teškim danima pomogli. Neće biti drugčije ni prema nemačkom narodu.”

¹⁰⁸ Zb. NOR, 1-1, 454—455.

¹⁰⁹ Isto, str. 460.

142

primer" za stanovništvo Srbije. Striktno su se pridržavali Bemeovih naređenja; hapsili su, streljali, palili kuće, pljačkali imovinu nedužnih građana; bombardovali njihova sela i činili mnoga druga nedela. Kulminacija zločina dostignuta je pojačanjem nemačkim jedinicama. Naime, stigla je 342. pešadijska divizija iz Francuske; iskrcala se u prostor Srema i usmerila svoja dejstva u pravcu Podrinja. Samo u toku jednog dana (24. septembra) iz Šapca i okoline, bilo je uhapšeno 4.000 lica.¹¹⁰ Tokom septembra, dakle, i pre nego što je stigla 342. nemačka divizija, Nemci su vršili masovne zločine i u mnogim drugim krajevima Srbije. „Vlada narodnog spasa" ili je bila nemi posmatrač svih ovih nedela, ili je i sama u njima učestvovala. Navešćemo samo nekoliko podataka da bi se videlo kako je srpski narod masovno gubio živote naočigled „svoje", „srpske vlade", da bi se i na ovim primerima videlo kakva je stvarno bila njena uloga tada, pa i kasnije. Na osnovu nemačkih izvora saznajemo da je od 1. do 3. septembra u Beogradu streljan 21 čovek; 3. septembra 50 ljudi; 5. septembra, na putu kod Svilajнца, streljano je 5 ljudi; 15. septembra streljano je u Beogradu 50 ljudi, a isto toliko kod Loznice. Istog dana u Užicu su javno obešena 4 čoveka, a samo pet dana kasnije (20. septembra) streljano je u ovom gradu 165 ljudi. Dvadeset prvog septembra na pruži Cačak—Užice obešeno je 12 ljudi zbog diverzantskih akcija. U Velikom Gradištu, 23. septembra, streljana su 23 čoveka.¹¹¹

Iz dana u dan zločini okupatora i kvislinga, bili su sve veći, ali je, isto tako, antiokupatorsko raspoloženje stanovništva raslo. Streljanja su povećavala mržnju ne samo prema okupatoru već i prema svima koji su podržavali nacističku politiku. Kao i streljanja prethodnih meseci, tako su i ova u septembru bila samo izraz nemoći Nemaca da uguše ustanak. Oslobođilačke snage baš u septembru su preduzele napade na raznim pravcima, shodno ranijem planu o stvaranju i proširenju slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji.

Na početku oktobra 1941, Nedićeva vlada već se „prilagodila" nemačkim kaznenim ekspedicijama, u kojima je sada i sama aktivnije sudelovala sa svojim oružanim odredima. Interesantna su dva događaja u samoj vladi u tom periodu: prvi, da je Milan Nedić, u svojstvu ministra-predsednika, privremeno preuzeo i resor ministra unutrašnjih poslova, i, drugi, da je izvršena rekonstrukcija vlade. Nema sumnje da se i jedan i drugi događaj odigrao po uputstvu Nemaca, a motiv ovih personalnih

promena, nesumnjivo, bio je jedini i isključivi — da se Nedićeva vlada što bolje osposobi u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta. U vezi s ovim prvim pitanjem Nedić je izdao naredbu 1. oktobra 1941. u kojoj obaveštava sve ministre, banske uprave, komande žandarmerije, srpske dobrovoljačke komande i četnike Koste Pećanca da s ovim datumom preuzima i resor ministra unutrašnjih poslova. Kao razlog Nedić ističe da je ministru Milanu Aćimoviću odobreno šestonedeljno odsustvo i da treba da otputuje u Karlove Vari radi lečenja; za to vreme

¹¹⁰ Zb. NOR, 1-1, 464.

¹¹¹ Zb. NOR, 1-1, 387, 404, 424, 436, 438, 443, 453.

143

svi vladini resori treba još više da se angažuju kako bi se povratio red i mir u zemlji. Nedić posebno apeluje da se „svi zločinci, pljačkaši i komunisti, uhvaćeni, predaju najbližim komandantima odreda, radi stavljanja pod preke sudove, i brzo kazne”.¹¹²

Zašto je stvarno Milan Aćimović poslat na „šestonedeljno bolovanje”, baš u periodu kada Bemeove ekspedicije počinju sa masovnim zločinima protiv stanovništva Srbije. Iako o tome nema dovoljno sačuvanih dokumenata, ipak neki izvori ukazuju da su bila dva osnovna razloga. Prvi je, da se Nedić i Aćimović nisu trpeli. O tome govore u svojim saslušanjima Nedićevi najbliži saradnici. Na primer, Tanasije Dinić daje svoju verziju, o uzrocima neslaganja ova dva istaknuta kvislinška funkcionera. „Raspra koja je postojala u komesarskoj upravi između stojadinovićevaca, sa Aćimovićem na čelu, i Ijotićevaca, nije prestala sa obrazovanjem Nedićeve vlade. Naprotiv, samim tim što je Aćimović bio ostao u Nedićevoj vladi kao ministar unutrašnjih poslova, ta je raspra još više bila potencirana. Pošto se, pak, smatralo da Nedić podržava Ljotića, nastupila je jedna nemoguća netrpeljivost između Nedića i Aćimovića.”¹¹³

Slično mišljenje imao je i Dragi Jovanović, upravnik grada Beograda, koji ističe da je do sukoba češće dolazilo u Nedićevoj vladi među „najodgovornijim” ličnostima: „S jedne strane, lična netrpeljivost Nedića pod uticajem Ljotića, a s druge strane netrpeljivost nemačkog poslanstva i Kronholca prema Aćimoviću.”¹¹⁴ I Nemci su tada računali da bi ovako važan resor privremeno trebalo ustupiti Nediću, u periodu kada su sve okupacione i kvislinške snage bile angažovane u borbi protiv oslobodilačkog pokreta.¹¹⁵

¹¹² *Obnova*, br. 76, 1. X 1941; Zb. NOR, 1-2, 354. — U jednom delu citirane naredbe Nedić ističe: „Svi organi ovoga Ministarstva, kako u Beogradu tako i u zemlji, nastaviće svim silama, da se narod smiri i vrati svome redovnom životu. Sve razbojničke i pljačkaške bande uništavati sa žandarmerijom i dobronamernim narodom koji trpi od njih i moralno i materijalno. Vlasti imaju narod pomagati da postradala sela i gradovi budu što pre popravljani i vraćeni svom redovnom životu. Naročito saobraćaj ima biti obezbeđen. Prilaz gradovima slobodan. Trgovina i ostali život osigurani. Vlasti će pomoći svima onima koji su na prevaru odvučeni u šume da se vrate kućama. Oružje imaju predati žandarmeriji. Protivu njih neće se preduzimati kazneni postupak ako nisu izvršili zločinačka dela i ako budu mirni i otpočinu raditi.”

¹¹³ Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Tanasija Dinića.

¹¹⁴ AVII, br. Ia/7, k. 1, str. 30. Zapisnik o saslušanju Dragog Jovanovića. — O tim neslaganjima govori i profesor Treu, agent BDS-a, u svom izveštaju od oktobra 1941: „Ali najveća teškoća je došla od tadašnjeg komesara za unutrašnje poslove Milana Aćimovića. On je, u osnovi u svojoj duši bio protivan jednoj vladi Nedića. Ustvari, on je (Aćimović) igrao ,na dve stolice'. S jedne strane, ne bi hteo da pokvari svoje odnose sa Nemcima, ali, s druge strane, ne bi hteo da prekine svoje stare veze sa bivšim vlastodršcima” (Arhiv SUP-a Srbije, br. 25734/10).

¹¹⁵ AVII, NAV-N-T-120, 200/153468, Turnerov izveštaj komandantu Jugoistoka, od 10. X 1941.

144

Međutim, iako je Aćimović, u sporazumu između Nedića i Nemaca, privremeno „oslobođen” funkcije koju je obavljao, ipak mu je Nedić dao zadatak da posle „lečenja” poseti srpske zarobljeničke logore u Nemačkoj, da kod vojnika i oficira popularise Nedićevu vladu i da vrbuje

oficire i podoficire, u prvom redu one koji su profašistički orijentisani, da se vrate u zemlju po odobrenju Nemaca i da stupe u „vladine jedinice“ za borbu protiv NOP-a. Ovo potvrđuje i Nedić u svom saslušanju od 30. januara 1946. godine.¹¹⁶

Već smo napomenuli da je početkom oktobra Nedić izvršio prvu rekonstrukciju svoje vlade da bi je učinio „efikasnijom“. Rekonstrukcija je, razume se, izvršena uz obavezne konsultacije i saglasnost nemačke okupacione uprave. Imajući loše iskustvo sa svojim pretpostavljenim u Berlinu oko formiranja Nedićeve vlade, Bencler je sada bio obazriviji pa je još 3. oktobra 1941. obavestio Ribentropa o personalnim promenama koje se predviđaju u srpskoj vladi i tražio saglasnost Ministarstva spoljnih poslova. Bencler je doslovno pisao: „Već prilikom javljanja o obrazovanju Nedićevog kabineta, ukazao sam na to da u novoobrazovanom kabinetu ne zadovoljavaju svi članovi. To se u međuvremenu potvrdilo, a i sam Nedić je to uvideo. Usled toga, u tom pogledu treba da se preduzme zamena pojedinih članova vlade... Rekonstrukcija, koja se vrši u punom sporazumu između svih zainteresovanih nemačkih nadležnosa i Nedića, znači jačanje vlade utoliko što novi ministri, potpuno svesni neophodnosti i neizbežnosti postojeće kaznene akcije protiv Srba, preuzimaju svoje zvanje i voljni su da istraju u vladi čak i ako u utorak pre podne kaznena akcija bude veoma oštro sprovedena. Dobrovoljačke formacije Nedićeve, mogu, uostalom, da se u poslednje vreme pohvale pojedinačnim uspesima, ne bez značaja.“¹¹⁷

¹¹⁶ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Nedića od 30. I 1946. — U jednom delu saslušanja Nedić u vezi s ovim pitanjem ističe da je Aćimovića slao u Nemačku „radi obilaska vojnika, podoficira i oficira koji su se nalazili u zarobljeničkim logorima“ i da vidi „raspoloženje zarobljenika prema mojoj vladi, kao i to da li žele da se vrate u zemlju i stave na raspoloženje meni, odnosno mojoj vladi“. Na pitanje islednika kakvi su bili rezultati te misije koju je imao da izvrši Aćimović, Nedić je izjavio: „Rezultati su bili dobri, jer su se gotovo svi zarobljenici izjasnili i odobrili politiku vlade narodnog spasa i dali izjavu da žele da se vrate u zemlju i stave meni na raspolaganje. Ispravljam se utoliko što je reč ‚gotovo svi‘ jako izražena pa je zamenjujem reči ‚mahom svi‘, što je zaista odgovaralo stvarnom stanju.“ Nedić dalje ističe da mu je po povratku Aćimović podneo izveštaj o rezultatima svoje „misije“ i da su posle toga preduzete mere: „Sastavljen je spisak zarobljenika na koje smo računali da se vrate u zemlju i upotrebe kao stručnjaci za izvesne grane privrednog života, a za neke zarobljenike imali smo nameru da uđu u sastav vladinih odreda. Isto tako u spisak smo uneli kako bolesne zarobljenike, tako i one za koje su diktovale socijalne potrebe da se vrate (porodice materijalno neobezbeđene, bez radne snage itd.) Spisak je poslan Upravnom štabu na odobrenje pa su tamo Nemci vršili izmene. Ljotić je ubacio neke svoje ljude, a bilo je slučajeva da su porodice pojedinih zarobljenika izdejstvovala preko Nemaca da se i ti zarobljenici ubace u spisak.“

¹¹⁷ AVII, NAV-N-T-120, 200/153436.

¹⁰ Kontrarevolucija u Srbiji 1 145

Sedmog oktobra Izvršena je pripremana rekonstrukcija Nedićevog kabineta, koji je u novom sastavu izgledao ovako: predsednik ministarskog saveta Milan D. Nedić; ministar unutrašnjih poslova Milan Aćimović; ministar građevina Ognjen Kuzmanović; ministar finansija Dušan Letica; ministar prosvete Velibor Jonić; ministar pošta, telegrafa i telefona Josif Kostić; ministar poljoprivrede i ishrane dr Miloš Radosavljević; ministar pravde dr Čedomir Marjanović; ministar socijalne politike i narodnog zdravlja dr Jovan Mijušković; ministar narodne privrede Mihailo Oljčan; ministar saobraćaja Dura Dokić. Stavljani su na raspoloženje dotadašnji ministri: Momčilo Janković, Panta M. Draškić, dr Miloš Trivunac i dr Ljubiša Mikić.¹¹⁸

Samo dva dana posle personalnih promena u Nedićevom kabinetu, vojni zapovednik u Srbiji obavestio je komandanta Jugoistoka o vojno-političkoj situaciji u Srbiji, pa je istakao da „sem rekonstrukcije vlade, u političkoj situaciji nije bilo promena. Detalji su izneti u izveštaju Upravnog štaba pri zapovedniku Srbije“.¹¹⁹

Nedićeva vlada u novom sastavu energično se zalagala za sledeće principe: prvo, da stekne poverenje nemačkih okupacionih vlasti, koje je bilo poljuljano tokom septembra, i, drugo, da se svim raspoloživim

sredstvima što bolje suprotstavi partizanskim odredima Srbije. U vezi s tim, Nedić je već 12. oktobra (dakle, samo pet dana posle promena u vladi), uputio proglas narodu Srbije. Ovog puta on se posebno obratio seljacima, s pozivom: „Ustaj seljače, i brani svoje ognjište od komunističkih pljačkaša, razbojnika i odmetnika." Nedić je uputio stanovništvu na selu mnoge „savete", od kojih je najviše bilo naglašeno: da se bore protiv komunista svim sredstvima i da im ne daju ishranu; da disciplinovanu obrađuju zemlju; da daju okupatorima viškove i rekviziju i da održavaju, zajedno sa njegovom (Nedićevom) vladom, „red, mir i bezbednost" u zemlji. Ni ovog puta Nedić nije zaboravio komuniste, partizane, borce za oslobođenje Srbije, koje je predvodila Komunistička partija Jugoslavije. Na njihovu adresu uputio je niz uvredljivih reči: „Znate li ko vas i zašto odande nagovara da goloruki ustanete protiv okupatora, koji je bio pokazao neobičnu širokogrudost prema nama. Mislite li da možete nešto učiniti. Ništa, izginućete ludo. Doći će jedna za drugom kaznena ekspedicija. Slistiće vaše selo; popaliće šume; poubijaće u toj borbi cele vaše porodice. Nevini će stradati isto kao i bezumnici i zločinci. Odneće vam se sva hrana."¹²⁰

Svi Nedićevi govori, razume se, i ovaj, prethodno su pregledavani, cenzurisani od pojedinih službi nemačkih okupacionih organa u Srbiji. To se može zaključiti i iz izveštaja vojnog zapovednika u Srbiji od 11. oktobra 1941, *Službene novine*, br. 115 od 14. X 1941; *Novo vreme*, 8. X 1941. *Zb. NOR*, 1-1, 494.

¹²⁰ *Ponedeljak*, 13. X 1941. — Na kraju govora Nedić se još jednom obratio seljacima ovim rečima: „I zato vas u ime srpstva pozivam: ustajte, branite svoje ognjište od komunističkih pljačkaša, razbojnika i odmetnika od boga i vlasti, od porodica i društva, od crkve i vere. Znaj da je ovo sveta borba za odbranu Srbije i srpstva. Sa oružjem ili bez njega udri i uništavaj crvene bandite gde ih stigneš, jer ćeš samo tako naći spas. Ako i padneš u toj borbi, spašćeš svoj dom, spašćeš svoju decu, srpski narod." 146

tobra 1941, u kome je rečeno, pored ostalog, da će Nedić 12. oktobra održati govor srpskom narodu; da će u njemu osnovna tema biti — borba protiv komunizma; da je govor pregledan i da odražava nemačku okupacionu politiku.¹²¹

I dok je Nedić vršio promene u vladi; držao govore preko radija i štampe; dok je prilagodio politiku svoje vlade nemačkoj okupacionoj politici, on je, paralelno s tim, sada u svojstvu ne samo ministra-predsednika već i zastupnika ministra unutrašnjih poslova — izdavao naredbe svojim oružanim odredima, banskim upravama i sreskim načelstvima da intenziviraju borbu protiv komunizma. To se može zaključiti i po tome što su beleženi svakodnevni sukobi između njegovih jedinica i partizanskih odreda gotovo u svim delovima Srbije. Na primer u izveštaju „VII odreda oružane sile" Nedićevе vlade od 1. oktobra pisalo je da je 28. septembra u selu Babovcu, kod Svilajнца, odred nedićevaca pozvao iz Lapova 80 nemačkih vojnika i vodio borbe sa 400—500 partizana.

¹²² *Novo vreme* je u broju od 2. oktobra 1941, na naslovnoj strani objavilo članak da je kod Svilajнца „uništena velika komunistička banda"; da su u borbi ubijena 34 komuniste, uhvaćeno 17 i ranjeno 80. Međutim, poznato je da su kvislinzi uvek uveličavali gubitke protivnika, a prikrivali svoje. Gotovo je sigurno da je slično i s ovom akcijom, u kojoj svoje gubitke nisu ni pomenuli.¹²³

Slične vesti svakodnevno je objavljivalo i *Novo vreme*, *Ponedeljak*, *Obnova*, *Naša borba* i drugi listovi i časopisi. Na drugoj strani, Nemci beleže bilans svojih zločina u oktobru. Oni su bili poražavajući za nedužno stanovništvo Srbije. Na osnovu nemačkih izvora saznajemo da je 342. nemačka divizija, samo u vremenu od 24. septembra do 9. oktobra 1941, u Podrinju uspela da u borbi uništi 88 pripadnika NOP-a. Pored toga streljano je 1.127 građana, a 17.420 ih je zarobljeno. Pljačkali su okupatori na ovom, kao i drugim delovima Srbije, sve na što su naišli, pa je u istom periodu zaplenjeno 1.205 grla goveda, 1.861 ovca i 940 svinja.¹²⁴

Do 20. oktobra 1941. na teritoriji šabačkog okruga bilo je pohapšeno oko 22.000 građana i sprovedeno u šabački logor. Do tog datuma ista divizija streljala je u Podrinju 3.631 čoveka. Streljani su ne samo muškarci

već i žene, starci, pa i deca.¹²⁵

Kaznene ekspedicije nisu harale samo u šabačkom okrugu, već i u drugim delovima Srbije. Na primer, u vremenu od 15. do 24. oktobra u Kraljevu je uništeno oko 2.000 muškaraca i žena. Među streljanima je bio znatan broj radnika. Pored toga, nastradali su i svi muškarci izbeglice iz raznih krajeva Jugoslavije, koji su bili smešteni na železničkoj stanici.¹²⁶

¹²¹ Zb. NOR, 1-1, 507.

¹²² AIRPS, *Vlada M. N. I, 3*. — Prema cit. izveštaju, u ovoj borbi poginulo je 34 partizana, 2 nedićevca, a 5 ih je bilo ranjeno.

¹²³ *Novo vreme*, 2. X 1941.

¹²⁴ Zb. NOR, 1-1, 492.

¹²⁵ V. Glišić, n. d., 59—60.

¹²³ Zb. NOR, 1-1, 571. — Opširnije o ovom pitanju vidi V. Glišić, n. d., str. 64, 65, 66, 67.

io. ¹⁴⁷

Međutim, najmasovniji zločin u toku okupacije izvršili su Nemci 21. oktobra 1941. u Kragujevcu. Nemački izvori beleže da je tada streljano 2.300 lica. Dr Venceslav Glišić, u svojoj studiji „Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944“, procenjuje da je broj streljanih negde oko 3.000. U mnogim drugim publikacijama koje su posle rata napisane na ovu temu, navode se podaci da je u Kragujevcu 21. oktobra 1941. ukupno streljano oko 7.000 ljudi. Ta se brojka najčešće i danas pominje. Mi smatramo da istoriografija NOR-a i revolucije još nije utvrdila tačan broj streljanih. Jer nije isključeno da su Nemci u svojim izveštajima pokušali da „ublaže“ ovaj svirepi zločin, pa su naveli manji broj streljanih nego što je stvarno. Teško je poverovati da su oni brojali toliku masu svojih žrtava, već su otprilike naveli bilans ovog svog zločina. Dakle, ipak, na osnovu mnogih drugih izvora zaključujemo da je cifra streljanih „oko 3.000“ premašena, i da je morala biti znatno veća. Detaljnija istraživanja na ovu temu daće, verovatno, u bliskoj budućnosti preciznije oagovore. Značajno je na ovom mestu istaći da su pored Nemaca u ovom zločinu učestvovali i pripadnici „Nedićevе оружане силе“ — Peti dobrovoljački odred, kojim je komandovao Marisav Petrović.¹²⁷ Masovna streljanja izvršena su, takođe, 27. i 30. oktobra 1941. u Beogradu. Ovog puta stradalo je oko 2.200 Jevreja i Cigana.¹²⁸ Svi ovi zločini motivisani su u nemačkim naredbama, u stvari, kao odmazda zbog akcija koje su partizanski odredi vodili protiv pripadnika „nemačke оружане силе“, odnosno, rečeno je da su nacisti delovali po ključu Kajtelove naredbe: za svakog ubijenog nemačkog vojnika streljati 100, a za svakog ranjenog 50 građana Srbije.

Kao što vidimo, masovni zločini izvršeni su tokom oktobra, uprkos tome što je u Srbiji postojala „vlada narodnog spasa“. Navedeni primeri govore, koliko je ta „srpska vlada“ spasavala svoj narod. Činjenica je da su najmasovniji zločini izvršeni baš u toku dvomesečnog delovanja Nedićevе vlade. Nedić je u vezi s ovim 9. januara 1946. izjavio: „Zbog ovog slučaja (mislio je na streljanja u Kraljevu i Kragujevcu — M. B.) moja vlada je dala ostavku, ali kako su Nemci obustavili dalja masovna streljanja i pošto su zahtevali da se ostavka povuče, to je u vladi preovladalo mišljenje da i dalje ostanemo na vlasti.“¹²⁸³ To što je Nedić, odnosno njegova vlada bila podnela ostavku, „dirnuta“ masovnim streljanjima stanovništva Srbije, nije joj smetalo da 30. oktobra 1941. propiše „Uredbu o dopuni Uredbe o prekim sudo-
¹²⁷ Zb. NOR, 1-1, 571; V. Glišić, n. d., 67; S. Krakov, n. d., 245, o ovom događaju piše i sledeće: „Dan kasnije, pukovnik Boško Pavlović se vratio u Beograd sav crn u licu od umora, očajanja i užasa, u kome je dan ranije u Kragujevcu živeo. Sa sobom je doneo spiskove, koje mu je nemački komandant u Kragujevcu, zloglasni major Kenig, bio predao. U toj gomili hartije 2.300 imena označavalo je nasilne smrti tolikog broja stanovništva moga rodnog grada Kragujevca.“

¹²⁸ AVII, br. 16/7-3, k. 1.

^{1Ma} Arhiv SUP Srbije, Zapisnik o saslušanju Nedića od 9. I 1946.

148

vima“, kojom se još više pooštavaju kazne protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta.¹²⁹

Takav je Nedić ostao do kraja svoje vladavine. Identična je bila cela „vlada narodnog spasa“. Stalno je donosila uredbе, naredbe i mnoga druga akta nasilja, koja su uglavnom bila uperena protiv boraca za nacionalno i socijalno oslobođenje svoje zemlje (protiv komunista i njihovih simpatizera), dakle, protiv svih onih koji su bili za oružanu borbu protiv okupatora i njihovih saradnika. Pritisnut mnoštvom nepobitnih dokaza o svojoj saradnji s okupatorima i brojnim dokazima o svom terorističkom režimu, Milan D. Nedić je konačno, pred Državnom komisijom za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača (u Beogradu, 9. januara 1946), priznao takav svoj stav prema narodnooslobodilačkom pokretu. Priznao je, dakle da je mnogo puta „opominjao“, pretio; vršio represalije protiv svih onih koji su bili protiv okupacije. Nediću su bile dobro poznate prilike u okupiranoj Srbiji. O tome govore mnogi izveštaji koje su mu periodično ili u prigodnim situacijama, slali njegovi funkcioneri iz okruga, srezova i gradova. Milan Nedić, a i svi njegovi najbliži saradnici, dobro su znali koliko je okupator svojim terorizmom pritiskao narod. I, umesto da mu koliko-toliko pomogne, on je sam još više otežavao situaciju srpskog naroda pod okupacijom. Rukovodstvo NOP-a Srbije i narednih meseci je insistiralo da se Nedić i njegova vlada razobličavaju kao saradnici okupatora. To čini i Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju u pismu od 10. oktobra 1941, koje je upućeno svim okružnim komitetima u ovoj pokrajini: „Vaš je najvažniji zadatak danas razgoliti Nedića, Pećanca i Ljotića, kao agente Nemačke, izdajice srpskog naroda. Sa svim poštenim ljudima iz svih političkih partija i rodoljubivim elementima, koji su protiv okupatora, stvarajte čvrste političke sporazume na bazi zajedničkog cilja borbe protiv okupatora i njegovih slugu. U svim srezovima, i celom okrugu, stvarajte oslobodilačke odbore, u koje će ući svi poštenu ljudi, a koji odbori treba da budu izraz volje celog naroda za borbu protiv okupatora i izdajnika.“

¹³⁰

Slična pisma upućivao je PKSKOJ-a, Glavni Štab NOPO Srbije, okružni komiteti — sreskim komitetima, štabovima odreda, odnosno komitetima i organizacijama na terenu.

¹²⁹ *Novo vreme*, 1. XI 1941. — U Biltenu, br. 18, Obaveštajnog odseka Nedićeve žandarmerije daje se pregled stanja u „vladinim odredima, četnicima, dobrovoljcima i komunističkim redovima po okruzima“. Dalje se navodi da se vrši čišćenje terena od komunista i da u tome učestvuju: žandarmi, nemačke i bugarske okupatorske trupe: „Nemci vrše čišćenje terena u požarevačkom, kragujevačkom i delimično u kralj evačkom i kruševačkom, a Bugari u leskovačkom okrugu. Najjača akcija naših snaga vrši se u zaječarskom, kragujevačkom i kruševačkom okrugu. Akcije nisu dale pozitivne rezultate i nije uništen ni jedan partizanski odred.“

¹³⁰ Zb. NOR, 1-1, 172.

149

ORUŽANE SNAGE NEDIĆEVE VLADE

a) Žandarmerija i policija

U svim dosadašnjim poglavljima mi smo uzgredno pominjali problem oružanih jedinica koje su kvislinzi, po nalogu Nemaca, organizovali već od prvih dana okupacije. Međutim, smatramo da ovo pitanje treba šire analizirati, s obzirom na činjenicu da su kvislinške vojne formacije, kako Saveta komesara tako i Nedićeve vlade, upotrebljavane isključivo protiv sopstvenog naroda; trebalo je da održavaju „red, mir i bezbednost“, da se bore protiv partizanskih odreda i da nemačkim okupatorima omogućе nesmetanu eksploataciju prirodnih bogatstava neophodnih za ratnu privredu. Jer, mada su okupacione „posadne trupe“, zajedno sa različitim vrstama policijskih odreda Trećeg Rajha bile znatne, one su, ipak, bile nedovoljne da se skrši svaki otpor narodnih masa protiv okupatora. Pomoć kvislinških vojnih jedinica, posle izbijanja oružanog ustanka u Srbiji, bila je Nemcima još neophodnija, a delovi nemačkih snaga trebalo je da se povuku na Istočni front.

Kao što se vidi iz Turnerovog akta od 22. juna 1941. o „Organizovanju širokih mera progona stanovništva po Srbiji“, ¹³¹ vojni zapovednik Srbije, general protivavionske artiljerije Šreder naredio je pojačanu upotrebu srpskih policijskih i žandarmerijskih snaga. Ovi kvislinški, naoružani policijski odredi imali su se obraćati neposredno nemačkim okupacionim

komandama (kako se to u tom aktu kaže) — „kad nastane opasnost, tj. kad mesni zapovednik srpskih policijskih snaga bude smatrao da nije više gospodar situacije”.¹³²

Kvislinške vojne formacije bile su još malobrojne za vreme komesarijata Milana Aćimovića. Samim tim, nisu bile u stanju da pruže jači otpor pripadnicima oslobodilačkog pokreta. To je bio, kako smo već ranije istakli, jedan od glavnih razloga pada komesarijata. U Nedićevoj vladi oružanim jedinicama se poklanja više pažnje. Kako su Nemci gledali na pojavu i razvitak „oružanih srpskih odreda” govori se u izveštaju Harolda Turnera iz decembra 1941: „Pojačanje srpske policije odredio je prvi zapovednik, general Ferster već 23. 4. 1941. Isto tako na-

¹³¹ **Zb. NOR, 1-1, 341—343.**

¹³² **Zb. NOR, 1-1, 340, Srederov izveštaj od 22. VI 1941. komandantu Jugoistoka.**

150
ređeno opremanje nije uspelo, naišavši na protivne težnje vojnih ustanova. Zato policija na početku ustanka nije bila dovoljno sposobna za akciju. Razvoj situacije vodio je do konačnog gubitka ugleda komesarske vlade. Stoga je nakon savetovanja sa svim ustanovama, koje su uzele učešća krajem avgusta 1941, formirana Nedićeva vlada. Prvi cilj Nedićeve vlade bio je da u saradnji s nemačkim trupama uguši ustanak.”¹⁸⁸
Da bi opravdao poverenje koje su mu Nemci ukazali, Milan Nedić je sve svoje snage usmerio na jačanje svoje „oružane sile”, sa kojom je trebalo da se obračuna sa komunistima i njihovim simpatizerima. To je Nedić nagovestio i u programu svoje vlade od 1. septembra 1941, u takozvanoj „deklaraciji”, u kojoj je istaknuto da je stvaranje „srpske vojske” jedan od glavnih zadataka njegove vlade. O tome on govori i u svojoj izjavi pred istražnim organima u Beogradu 9. januara 1946. godine: „Prve mere moje vlade bile su za stvaranje oružanih odreda, i to uglavnom na dobrovoljnoj bazi, s tim da se snage žandarmerije, koje su bile u reorganizovanju, i organizaciono učvrste. Nekako istovremeno sa mojom vladom, Nemci su uspostavili kontakt i sa izvesnom grupom četnika Koste Pećanca, koja je do toga vremena bila u šumi. Ovaj kontakt je takode uspostavljen preko dr Krausa, šefa Gestapoa. Na dan-dva pre organizovanja moje vlade, Košta Pećanac dao je takođe proglas narodu Srbije, pozivajući i sve one četnike koji nisu bili pod njegovom komandom da se pridruže i njegovim odredima. Odmah posle ovoga, Pećanac je došao u Beograd, javio mi se i stavio na raspoloženje. Na ovaj način moja je vlada došla do prvih oružanih odreda. Što se tiče dobrovoljaca, oni su se u samom početku diferencirali u dve grupe: ljotićeve, koji su bili pod komandom svojih oficira, i dobrovoljce, čiji su komandanti bili iz redova bivše jugoslovenske vojske. Na ovaj način stvorene su tri komande: dobrovoljci — ljotićevci, pod komandom tada pukovnika Koste Mušickog; dobrovoljci i žandarmerija, pod generalom Stevanom Radovanovićem, i četnici, pod komandom Koste Pećanca. Sve ove oružane snage imale su jedinstvo pod mojom vladom. Ovo se jedinstvo ogledalo u samom komandovanju, tj. u upotrebi ovih oružanih snaga. Pomoću ovih trupa, pošto nemačkih trupa nije bilo dovoljno u Srbiji, ja sam počeo da zavodim red.”¹³⁴

Međutim, ma koliko da je Nedić Nemcima obećavao da će sa svojom vojskom, koju je željno očekivao, ugušiti u Srbiji „pobunjenički elemenat”, baš oko ovog pitanja, u samim vrhovima Nemačkog Rajha bilo je dosta oštih i polemičkih tonova; neslaganja, nedoumice itd. Naime, dok su na jednoj strani nacisti računali da će Nedić kao armijski general bivše jugoslovenske vojske, sa dosta iskustva, uspostavljanjem srpskih oružanih odreda, odnosno njihovom jačinom, pomoći Nemcima da uguše oružani ustanak u Srbiji, na drugoj strani ti isti Nemci plašili su se, upravo, srpskih oružanih odreda; da se oružje, koje im budu dali, ne okrene protiv njih.

las A vn, N-T-315, f. 2237/842—845, pov. br. 407.

134 AVII, br. 16/7-4, k. 1; Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Nedića od 9. I 1946.

151

Onog istog dana, kada je „vlada narodnog spasa” formirana, Bencler je obavestio svoje pretpostavljene u Berlinu o tome, na koji način vojni

zapovednik Srbije misli da se Nedić efikasno može suprotstaviti pripadnicima oslobodilačkog pokreta: „Vojni zapovednik nije dao generalu Nediću nikakva obećanja kao protivuslugu za suzbijanje komunističkog ustanka“, pisao je Bencler. „Namerava se jedino povećanje žandarmerije od 5.000 na 10.000 ljudi i formiranje lokalnih pomoćnih borbenih jedinica za ciljeve samozaštite od ukupno do 5.000 ljudi. Nedić se nada da će ovim zavesti mir, za što je, dakako, preduslov da se stanovništvo zbije oko njega.“¹⁸⁵

Koliko su najodgovorniji funkcioneri Nemačkog Rajha bili oprezni prema Nedićevoj „oružanoj sili“, vidi se i po Ribentropovom pismu od 2. septembra 1941, upućenom Bencleru. U vezi s ovim problemom u njemu je bilo istaknuto: „Ako nova vlada ima unutrašnju jačinu, koja se od nje iščekuje, da savlada komunističke snage, treba očekivati i strahovati da će ona tu jačinu, kasnije upotrebiti za to da vladi Rajha postavlja nezgodne zahteve bilo koje vrste. Stoga molim, da se u kontaktu sa vojnim zapovednikom pazi ra to i predupredi da se nova vlada iznutra i svojim nastupom ne okrene protiv Nemačke. Moramo zadržati mogućnost da novu vladu u svako doba vratimo u potrebne granice ili da je opozovemo“.¹³⁶

Uprkos svim rezervama koje su okupatori imali u odnosu na planiranu Nedićevu „oružanu silu“, vojno-politička situacija u ovom delu Evrope, s obzirom na snagu partizanskih odreda Srbije, nalagala je da se što pre formiraju kolaboracionističke oružane snage, ali pod vrhovnim nadzorom nemačkog okupatora. Interes nemačkih okupacionih faktora nametao je potrebu da vlada Rajha konačno pristane na to da Nedić formira svoje oružane odrede, koji će se, zajedno sa nemačkim okupacionim jedinicama, boriti protiv partizana.¹⁸⁷

Nedić je proklamovao da će svoju „oružanu silu“ ojačati na principu dobrovoljnosti. Stoga je u svim svojim govorima, naročito iz prve polovine septembra (a i kasnije), insistirao na ovom pitanju. Tako je na osnovu njegovih instrukcija održan sastanak, 3. septembra 1941. u sali Kolarčevog univerziteta, sa oficirima bivše jugoslovenske vojske, koji su se tada nalazili u Beogradu. Samo dva dana kasnije, na istom mestu se okupio znatan broj podoficira. I jednom i drugom sastanku predse-

135 AyU, N-T-120, 200/153345-46.

18» AVII) N-T-120, 200/153406-07.

137 Vishaupt je na str. 18. citiranog rukopisa ovako opisao ciljeve nemačke politike u Srbiji u to vreme: „Pošto srpske snage bezbednosti nisu mogle da održe red i bezbednost u zemlji, to je zapovednik u Srbiji našao hitno potrebnim da odmah pojača i bolje naoruža srpsku policiju i žandarmeriju da bi što više izbegao upotrebu nemačkih trupa i rasteretio nemačke organe bezbednosti. Pri tome stajale su u Srbiji samo slabe i za gerilski rat nedovoljno obučene i spremne trupe na raspoloženju. Ustanak se nije mogao uništiti samo sa ovim snagama, pa i pored najoštrijih represivnih mera do kraja avgusta bilo je ukupno oko 1.000 komunista i Jevreja streljano ili javno obešeno, a kuće okrivljenih spaljene — nije se mogao zaustaviti stalni porast oružanog ustanka.“

152

davao je general Panta Draškić, ministar rada u Nedićevoj vladi. Traženo je od oficira i podoficira da kao „patrioti“ stupaju u Nedićeve oružane odrede i da se bore, rame uz rame sa okupacionim snagama, protiv partizana.¹³⁸

Posle samo nekoliko dana (9. septembra), Nedić se preko Radio-Beograda obratio srpskoj omladini, apelujući i na nju da odustane od oslobodilačke borbe i prestane sa akcijama koje je svakodnevno izvodila u mnogim krajevima Srbije. Razume se, Nedić nije zaboravio da pozove omladinu u svoje redove, protiv, kako se on izrazio, „komunističkog zla“.¹³⁹

Uglavnom, samo sedam dana nakon obrazovanja Nedićeve vlade, po naređenju Ministarstva unutrašnjih poslova, bilo je obrazovano 9 specijalnih oružanih odreda, o čemu je bilo reči u prethodnom tekstu. Pored nemačkih trupa, žandarmerije i četnika Koste Pećanca, sredinom septembra, u borbi protiv ustanika našli su se još 1.082 naoružana lica u Nedićevim odredima. Već 3. oktobra broj odreda je povećan na 12, a docnije na 19, od kojih je bilo 7 ljotičevskih.¹⁴⁰

U saslušanju pred istražnim organima u Beogradu, januara 1946, Milan Nedić čak tvrdi da je njegovih oružanih odreda u borbi protiv oslobodilačkih snaga bilo više: „Drugi zadatak na ostvarenju reda i mira u zemlji vlada je postigla na taj način što je formirala od bivših podoficira i oficira jugoslovenske vojske dobrovoljačke odrede. Vlada je uspela da formira 23 dobrovoljačka odreda.”¹⁴¹

Feliks Bencler je na početku bio takođe optimista u pogledu regrutovanja ljudi u Nedićeve oružane jedinice, pa u vezi s tim već 6. septembra 1941. obaveštava Ministarstvo spoljnih poslova u Berlinu: „To zaoštavanje (misli na jačanje oružanog ustanka) dosad ne ide na teret Nedićeve vlade, pošto ovaj tek treba da stvori sebi sredstva moći da bi uspostavio red. Akcija vrbovanja u žandarmeriju i pomoćne snage, koja je pod komesarskom vladom potpuno nasukana, sada dobro napreduje. Prvi odredi u ukupnoj jačini od preko 1.000 ljudi već su opremljeni i narednih dana stupaju u dejstvo.”¹⁴²

138 *Novo vreme*, 4. IX i 6. IX 1941. „Sa istom disciplinovanosti, kao i oficiri pre dva dana, sa istim patriotskim pobudama da se stave na raspoloženje napaćenoj Srbiji i da joj pomognu, okupili su se i podoficiri juče u imponantnom broju, pažljivo slušajući svog ratnog komandanta i ministra generala” (*Novo vreme*, 6. IX 1941).

139 *Jvouo vreme*, 10. IX 1941. — Nedić je, pored ostalog, tada izjavio: „Omladino naša, vama se danas obraćam, vama upućujem svoj poziv, jer ste vi, baš vi, umesto da budete oslonac, obnovioci zemlje svoje, učinili najviše da još bolnije zakrvave ionako teške rane njene. Nesrećna tuđinska propaganda pomutila je vaš vid i zbunjene i obmanute gurnula vas da baš vi budete oruđe propasti naroda svog.”

no AVII)Nća>br. i9_5_8, Izveštaj MUP-a od 19. IX 1941; AVII, Nća, br. 24A-1-1.

¹⁴¹ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Saslušanje Nedića od 30. I 1946.

¹⁴² AVII, NAV-N-T-120, 200/153413-14, Benclerov izveštaj od 6. IX 1941.

153

Kao što se Nedić obraćao oficirima, podoficirima, omladini, isto je činio i radnicima, seljacima i drugim slojevima društva, tražeći od svih beskompromisnu borbu protiv komunista. Uza sve ove apele ministar-predsednik „srpske vlade”, nije postigao očekivani priliv „dobrovoljaca” u svoje odrede, kojima je želeo da „spasava srpstvo”.¹⁴³ Zato je morao silom da prikuplja ljudstvo, što se uskoro praktično pretvorilo u prinudnu mobilizaciju. O tome piše pukovnik Jovan P. Trišić, u publikaciji „O Milanu Nediću” (on je bio na čelu kvislinške žandarmerije za vreme takozvane vlade komesara, kao i prvih petnaestak dana za vreme „vlade narodnog spasa”): „Bilo je raznih pretnji, na primer da će svi oni oficiri, koji se na stave na raspoloženje Nediću, biti lišeni slobode i sprovedeni u zarobljeništvo, kao što je docnije i bilo; zatim, da će oficiri, koji nisu rodom sa teritorije Srbije, a sada žive u Srbiji, ako se ne prijave Nediću na službu, biti proterani u njihova rodna mesta.”¹⁴⁴

Slično piše o ovom problemu i Petar Martinović-Bajica, u svojoj knjizi „Milan Nedić”. On je, doduše, bio više naklonjen Nediću i njegovoj vladi nego, na primer, Jovan Trišić. Kroz celu Martinovićevu „studiju” provejava misao da Nedić nije bio izdajnik; da je on bio „tribun srpskog naroda”, „spasilac Srba” i tome slično. Ali, uprkos svemu, morao je i on da prizna da je „apel na aktivne oficire u zemlji da stupe u jedinice Nedićeve oružane sile i da brane svoj narod od zlotvora, imao slabiji odziv”.¹⁴⁵

U sličnom tonu o Nediću piše i Stanislav Krakov, sestrić Milana Nedića, u već citiranoj studiji „General Milan Nedić”. Krakov je bio direktor kvislinškog lista *Obnova*; češće se sastajao sa Nedićem i moglo bi se reći da je važio za jednog od savetnika kvislinškog srpskog predsednika za politička pitanja. Pored ostalog, on navodi da je Nedić imao problema oko stvaranja „oružane sile”, sticanjem mnogih okolnosti, na-
¹⁴³ **O problemu koji je Nedić imao pri regrutovanju ljudstva u svoje oružane jedinice, govori i Vishaupt na str. 49. cit. napisa: „Vlada Nedića ne može da dođe do izražaja iako je nekoliko puta istupala protiv komunista, pa se protivstavila i protiv nacionalnih ustanika. Sigurno je da Nedić nije uspeo da pridobije za sebe 1.200 srpskih oficira, koji su se, prema podacima, zadržavali u Beogradu. Jedva 100 njih stavilo mu se na raspoloženje. Konstatovano je, takođe, da je jedan od najboljih ustaničkih vođa, pukovnik Mihailović,**

stupio u vezu sa srpskim oficirima u Beogradu. Nediću nije dalje uspelo da dođe do 5.000 ljudi pojačanja što mu je odobreno za pojačanje žandarmerije i samo 1.100 su mu se stavili na raspoloženje. Navodno, pukovnik Mihailović, imao je svoje pipke i u srpskoj policiji."

144 J. Trišić, n. d., 47.

145 P. Martinović, n. d., 160. — Autor ove knjige o Nediću piše i sledeće:

„Sem Nedićevih oružanih snaga, za borbu protiv komunista bila je angažovana i politička organizacija ‚Zbor‘, na čijem se čelu nalazio bivši ministar pravde Dimitrije Ljotić. Ubrzo prilazi Nediću sa celokupnim ljudstvom i poznati četnički vojvoda iz prvog svetskog rata, Košta Pećanac, koji je tada bio izvan okupatorskog domašaja. Odmah su formirana sva ministarstva gde je otpočeo rad u duhu predratnih zakona. Pri predsedništvu vlade formiran je i vojni odsek, na čelu sa armijskim generalom Aleksandrom Stojanovićem. Za komandanta žandarmerije postavljen je divizijski đeneral Stevan Radovanović... Za sve vreme, Nedić je pomagao novčano, sa hranom i drugim potrebama sve Srbe i van Srbije, kao i nacionalni pokret D. Mihailovića”.

154

ročito zbog toga što su Nemci bili rezervisani u pogledu pouzdanosti kvislinških vojnih formacija. Zanimljivo je napomenuti da se Krakov u vezi s ovim pitanjem poziva na američkog pisca Martina Davida, koji je u svojoj knjizi „Ally betrayed“ (izdani saveznik), navodno napisao i sledeće: „Jedini među svim evropskim narodima, Srbi i Poljaci, nisu dali ni jedan jedini vojnički odred za aktivnu podršku nemačkoj vojsci.”¹⁴⁸ Sasvim je tačno, na primer, da na Istočnom frontu nije bilo nijedne vojne jedinice, mobilisane u okupiranoj Srbiji. Nasuprot tome, tamo su bile upućene legije iz Belgije, Holandije, Francuske, Norveške, Danske, NDH (tzv. Hrvatska legija). Ali pitanje je da li je to zasluga generala Milana Nedića što na Istočnom frontu nije bilo pripadnika srpskih kvislinških vojnih jedinica,¹⁴⁷ ili su ovde bili posredi neki drugi razlozi. Sigurno je da se pri razmatranju ovog pitanja ne sme mimoći okolnost da je vlada Rajha znala za raspoloženje srpskog naroda (naročito u Srbiji) prema Sovjetskom Savezu, bez obzira na to kakvo je u njemu društveno uređenje. Međutim, netačnost Davidove postavke dobija već sama činjenica da je Milan Nedić, upravo, intenzivno radio na tome da se formira i ojača kvislinška vojska s područja okupirane Srbije, koja bi stajala pod njegovim vrhovnim rukovodstvom, ali pod kontrolom nemačkih okupacionih vlasti.

Prema tome, došavši na čelo „vlade narodnog spasa”, Milan Nedić nije stvorio neku novu, sopstvenu vojsku, već je samo ojačao, proširio, organizaciono učvrstio, uz pomoć Nemaca, postojeće kvislinške vojne formacije koje su delovale i za vreme Saveta komesara. Srpska žandarmerija je i dalje bila okosnica njegove vojske, s tim što je tada Nediću, odnosno Nemcima, prišao Košta Pećanac sa svojim četnicima i što su se minimalne jedinice Ljotićevog „Zbora” proširile Sam Nedić u vezi s tim ističe: „Prve mere moje vlade bile su za stvaranje oružanih odreda i to uglavnom na dobrovoljnoj bazi s tim da se snage žandarmerije, koje su bile, reorganizuju i organizaciono učvrste.”¹⁴⁸ Bilo je predviđeno (i počelo se na tome raditi) da se u svakoj opštini na okupiranom području Srbije formira i seoska milicija, koja će stajati u svako doba na raspolaganju kvislinškim vlastima. U naredbi komandanta Nedićeve žandarmerije od 7. septembra 1941. spominju se, pri tome, i četnici Draže Mihailovića, s napomenom da bi s njima, navodno, „trebalo uhvatiti vezu”.¹⁴⁹

148 Citat iz spomenute knjige Davida Martina, New York, 1946, str. 155.

147 S. Krakov, n. d., 257—258.

148 A VII, br. 16/7-4, k. 1. Zapisnik o saslušanju Milana Nedića od 9. I 1946.

149 Zb. NOR, 1-1, 405—411. — Pukovnik J. Trišić, n. d., 92, tvrdi da ni Nedić nije imao dovoljno poverenja u žandarmeriju, bojeći se da će pristupiti četnicima Draže Mihailovića: „Ja sam vršio dužnost komandanta žandarmerije od 24. juna do 12. septembra 1941, kada sam predao dužnost komandantu đeneralu Stevanu Radovanoviću... Nedić je likvidirao žandarmeriju samo zato što je znao da se je mahom opredelila za Dražu. Nedić nije lično hteo dozvoliti da se žandarmerija naoruža.” Trišić navodi da je Nedić dobio 2.000 pušaka, ali da je naredio generalu Radovanoviću da ne da ni jednu pušku žandarmima: „Moja želja kao vršioca dužnosti komandanta žandarmerije bila je, a tako sam se 18. avgusta i sa Dražom sporazumeo, da se žandarmerija

155

Sva pitanja oko stvaranja Nedićeve „oružane sile“ bila su konkretizovana u „Odobrenju komandanta Srbije od 5. septembra 1941. kvislinškom ministarstvu unutrašnjih poslova da se brojno pojača srpska žandarmerija i izvrši nova dislokacija“. U tom dokumentu pisalo je između ostalog: „1. Komandant Srbije, s obzirom na situaciju, odobrio je: a) pojačanje srpske žandarmerije; b) uspostavljanje milicije od strane srpske vlade. Vlada namerava najpre uz a) formiranje žandarmerijske trupe, koja će se sastojati od začetaka koji sada već postoje; od zavrbovanih pomoćnih žandarma, možda od četnika koji bi pristupili; dobrovoljaca „Zbora“ gospodina Ljotića, i od drugog zavrbovanog ljudstva“. Zatim se naglašava da je već do tada formirano prvih 8 opremljenih žandarmerijskih bataljona, sa približno 1.600 ljudi i da će već 7. septembra biti upućeni u razne delove Srbije: „Svrha njihovog uspostavljanja je borba protiv komunističkih bandita i vraćanje nemačke oružane sile u Srbiji njenim sopstvenim zadacima. Prema tome, i u interesu je trupa da ni u kom slučaju ne sprečavaju Srpsku žandarmeriju u njenoj delatnosti, kada je, po potrebi i na traženje, podržavaju u njenoj borbi. Jedna takva podrška sme samo onda uslediti kada angažovanje izgleda plodonosno i kada se za tu borbu pravo naređivanja nad svim angažovanim snagama prenese na jednog oficira nemačkih oružanih snaga.“ U istom aktu nemačkog komandanta Srbije, bili su precizirani i zadaci srpske kvislinške žandarmerije: „Zadatak novoformiranih žandarmerijskih bataljona je: Pročišćavanje dodeljenog područja i postavljanje žandarmerijskih stražara u naseljima, koja će još biti određena. Svakim bataljonom zapovedaće jedan od bivših trupnih oficira, kome će svi domaći koji stupe u žandarmeriju u svakom pogledu biti podređeni. Svi žandarmi su potpuno uniformisani i nose staru srpsku uniformu. Pojačanje žandarmerije iz redova četnika i stanovništva — kasnije milicija (vidi tačku l b) — ne nosi uniformu, ali se bori samo u sastavu žandarmerije i podređen je najstarijem komandantu žandarmerije“.¹⁵⁰

naoruža, te kao takva da produži sa vršenjem svoje dužnosti na čitavoj teritoriji Srbije, održavajući red i mir i štiteći ličnu i imovinsku bezbednost građana. Po sporazumu sa Dražom, žandarmerija je trebala da se priključi Dražinom pokretu samo u slučaju kada se saveznici priključe granicama Jugoslavije i kada bi se podigao i opšti narodni ustanak.“ Iz ovog citata, kao iz cele Trišićeve knjige, vidi se da je on, kao komandant Srpske žandarmerije, bio Dražin pristalica, da ga je Nedić zbog toga uhapsio, poslao u logor, a potom u zarobljeništvo.

is» AVII, NAV-N-T-501, r. 246, s. 267-9. — U ovom dokumentu komandanta Srbije, predviđene su i neke druge pojedinosti: „Komandanti srpskih žandarmerijskih bataljona snabdeveni su posebnim legitimacijama srpske vlade. Uzorci legitimacija već su dostavljeni Višoj komandi LXV radi prosleđivanja trupi. Uzorci legitimacija biće istovremeno dostavljeni i svim nadležstvima (mestima) koja imaju veze s ovim ustrojstvom. Srpska vlada će postaviti oficire za vezu pri vojnim, odnosno okružnim komandanturama. U svim mestima gde takve komandanture ne postoje, oficiri za vezu biće uvek pridodani najvišem trupnom komandantu... Trupa i vojne komandanture obaveštavaju se o delatnosti novoformiranih srpskih žandarmerijskih bataljona i, u slučaju potrebe, izveštavaju o tome nadležnim putem komandanta Srbije. Cim formiranje srpske žandarmerije bude uspešno završeno, uzeće se u obzir formiranje milicije, pomenuto pod lb. Naredenja i saopštenja u pogledu toga biće pravovremeno upućena.“

156

Da bi se imao pravi uvid u stvaranje novih kvislinških odreda (iako je o tome do tada vodilo brigu Ministarstvo unutrašnjih poslova), Nedić je 7. septembra izdao naredbu o obrazovanju „vojnog odeljenja“ pri predsedništvu vlade. Na čelo ovog organa, postavljen je, u svojstvu načelnika, general Aleksandar Stojanović a za njegovog pomoćnika, takođe, general Bogdan Maglić. U citiranoj naredbi su precizirani zadaci ovog vojnog odeljenja, pa je naglašeno da će ono voditi računa o organizaciji, formiranju, rasporedu i upotrebi Nedićeve „oružane sile“.¹⁵¹

Istog dana (7. septembra 1941), komandant Srpske žandarmerije, uputio je naređenje svim komandirima žandarmerijskih četa na teritoriji Srbije, obaveštavajući ih da je, sem postojećih žandarmerijskih četa, formirano još 8 oružanih odreda „vladinih snaga“ i da oni već citiranog datuma stupaju u akciju protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta. Ovo

naređenje je, u stvari, razrada dokumenta vojnog zapovednika Srbije od 5. septembra, s tim što je ono konkretizovano i dat je zadatak svakoj žandarmerijskoj četi kako da koordinira svoje akcije sa akcijama vladinih odreda i nemačkih okupacionih snaga. U jednom delu naređenja komandanta žandarmerije rečeno je: „Komunističko-banditska razbojnička akcija na teritoriji Srbije, a naročito u njenim severozapadnim krajevima, pojačava se u tolikoj meri da je javna bezbednost u tim krajevima postala jako ugrožena. Napadaji na državna nadležstva, kao žandarmerijske stanice, srezove, poreske uprave, opštine, pa zatim na privatne svojine, ubistva nevinih građana, svakodnevnih su pojave... Dosadašnja akcija naše žandarmerije na suzbijanju ove komunističke banditske akcije nije dala zadovoljavajuće rezultate. Razloga tome ima više, a glavni su: nedovoljno naoružanje žandarma i slabo materijalno stanje. Vlada armijskog generala g. Nedića rešila je da najodlučnije i energično stane na put razornoj akciji destruktivnih elemenata i povrati u zemlji red i mir. Da bi postigla ovaj cilj, upotrebiće se najradikalnija sredstva. Organizovaće se vojne jedinice potrebne jačine, koje će sa žandarmerijom i patriotskim organizacijama pristupiti čišćenju ugrožene teritorije. Na snagu se stavlja ratno vojno zakonodavstvo. Zbog toga je baš danas neophodna potreba da se gg. oficiri, podoficiri, žandarmi i .svako ko oseća ljubav za svoj narod, angažuju u ovom radu do krajnjih granica, kako fizički, tako i duhovno.“¹⁵²

151 AVII, br. 15/1, k. la. — Interesantno je da su ovom naredbom određena i 3 viša i 3 niža oficira i da se među njima nalazio i Velimir Piletić, koji će kasnije biti jedan od istaknutijih komandanata četnika DM u istočnoj Srbiji.

152 Zb. NOR, 1-1, 405—411. — Vishaupt u svom napisu, str. 27, iznosi podatke kako je komandant Jugoistoka bio obavešten o jačanju srpske žandarmerije i kako je uopšte gledao na ovo pitanje: „Da je ovoj vladi zapovednik u Srbiji dao odobrenje za pojačanje i bolje naoružanje žandarmerije, doznao je general-feldmaršal List na j pre iz jedne notice u trupnoj novini: „Straža na Jugoistoku' od 6. septembra. Dva dana kasnije, 8. septembra, dobijena je radio-depeša Vrhovne komande oružane sile, u kojoj je stajalo: „Prema izveštaju Nemačkog obaveštajnog biroa, ekspozitura u Beogradu, od 6. septembra, general Nedić izdao je proklamaciju srpskom narodu u kojoj je izneta odluka da će se poštovanje postojećih zakona u Srbiji u slučaju potrebe sprovesti vojnim sredstvima. Proklamacija se imala saopštiti prilikom

157

Nemci su redovno u svojim izveštajima beležili podatke o jačanju kvislinških formacija; o njihovom naoružanju, pouzdanosti, uspesima, neuspesima i svim drugim faktorima od kojih je zavisila sposobnost da se efikasnije suprotstave oružanom ustanku u Srbiji. Vojni zapovednik Srbije u dnevnom izveštaju od 14. septembra 1941. ističe, na primer, da Nedićeva vlada čini ozbiljne napore na jačanju srpske žandarmerije, a paralelno radi na pripremi uredbe o specijalnim sudovima „protiv sabotera i prestupnika“.¹⁵³ Samo dva dana kasnije, na sastanku, koji je održan pod rukovodstvom komandanta Jugoistoka, na kome je diskutovano o vojnopolitičkoj situaciji u Srbiji, zabeleženo je i sledeće: „General Nedić, verovatno nama naklonjen, izgleda da se pošteno trudi. Dopusštena je policija jačine 15.000 pušaka, jer je, s obzirom na ranije naoružanje graničnih carinika, već i bez toga bilo u srpskim rukama skoro 13.000 pušaka, koje su uračunate u napred navedeni broj. Naknadno je izdato samo 2.000 pušaka, i 100 lakih mitraljeza. Srpska policija, pošto je na početku zatajila kod Šapca, u toku dalje upotrebe južno od Beograda pokazala se dobro. Namera je komandanta Srbije da srpskoj policiji dodeli jedan vlastiti rejon za čišćenje i smirenje, dok bi nemačke jedinice izvodile veće pothvate u naročito teškim rejonima.“¹⁵⁴ Istog ovog datuma (16. IX), u izveštaju, Harolda Turnera, koji je poslat komandantu Jugoistoka, naglašava se, između ostalog, da su „s uspehom upotrebljeni, južno i jugoistočno od Beograda, protiv komunista delovi novoformirane Srpske žandarmerije“.¹⁵⁵

zboru novoformiranim oružanim jedinicama srpske vojske. Voda traži neposredni izveštaj i zahteva jasnu ispravku da ni u kakvom slučaju neće biti dozvoljeno formiranje nikakvih jedinica srpske vojske. U obzir može doći jedino ograničeno pojačanje žandarmerije za ugušivanje nemira, ali bez naoružanja teškim oružjem.“ Još 9. septembra podneo je zapovednik oružanih

silu dostavljeno izjašnjenje zapovednika Srbije, a ono glasi: „Srpskoj vladi dozvoljeno je samo ograničeno pojačanje žandarmerije i policije bez teškog oruđa, a po odobrenju zapovednika u Srbiji. Sve druge vesti su lažne." Dan docnije, 10. septembra, feldmaršal List saopštio je zapovedniku Srbije da je najpre iz novinskih beležaka saznao da su novoj srpskoj vladi učinjeni neki načelni ustupci. Pošto je izrično na mene po direktivi vode br. 31. od 9. juna prenet kontrola nad izvršnom vlašću, koju imaju zapovednici u prostoru okupiranom od nemačkih trupa, to naglašavam da moram biti prethodno orijentisan o takvim presudnim i načelnim stvarima".

153 AVII, NAV-N-T-501, 246/328. Dnevni izveštaj komandanta Srbije od 14. IX 1941. komandantu Jugoistoka.

154 AVII, NAV-N-T-312, r. 456, s. 8040253-8.

155 Zb. NOR, 1-1, 436. — U Izveštaju komandanta Jugoistoka od 8. IX 1941. Vrhovnoj komandi Vermahta o reorganizaciji kvislinške vlade Srbije 1 o merama za ugušivanje ustanka, data je ocena i o aktivnosti srpske žandarmerije: „Razmere borbi sa bandama, činjenica da su ustanici većinom dobro naoružani a očigledno i umešno vođeni — dopušta zaključak da nacionalistički srpski pokret — možda i četnici nekako rade ruku pod ruku sa takozvanim komunistima. Uz to spada i to da se upravo u poslednje vreme Srpska žandarmerija učestano pokazala nepouzdanom gde god nije bila u osloncu na nemačke trupe, ili da se bar držala samo pasivno" (AVII, NAV-N-T-501, 5.246/C. 606-7). A u izveštaju komandanta Srbije od 10. IX komandantu Jugoistoka naglašeno je da srpska vlada radi na sprečavanju komunista da ruše red: „Žandarmerija se organizuje. Sprečen napad ustanika na Rakovicu" (AVII, NAV-N-T-501, 246:292-93).

158

pojevac i u drugim okolnim selima; pominju se gubici i na jednoj i na drugoj strani, a posebno se govori o uticaju partizana na seosko stanovništvo i slabom autoritetu Nedićevih vlasti na terenu: „Sela su pod apsolutnim uticajem komunista, jer samo oni i dolaze u sela, u narod. Narod je prema vojsci (Nedićevoj) potpuno nepoverljiv pa čak ni hranu neće dobrovoljno da pruži, iako se ova bez pogađanja plaća. Nikakva obavještenja ne mogu se dobiti, a vrlo su retki ljudi koje sam uspeo pridobiti i poslati u susedna sela da bi prikupio podatke o kretanju bandita, a koje sam morao i plaćati. Zašto je narod takav, sasvim je razumljivo, vlast ne postoji; banditski teror je gospodar situacije, kome se selo povinjava, a sve ostalo prima sa krajnjim nepoverenjem."160

Nedićeva vlada je naročito oskudevala u oficirskom i podoficirskom kadru, jer su se dobrovoljci slabo javljali, a jedan deo oficira prilazio je četničkom pokretu D. Mihailovića. Znatan broj ih je ginuo u borbama protiv partizana. Zbog toga je Ministarski savet, na Nedićev predlog, 15. oktobra 1941. doneo Uredbu da se svi pitomci vojnih akademija iz Kraljevine Jugoslavije, koji su se nalazili u zemlji, prikupe radi produženja njihovog školovanja. Naglašeno je da će se škola zvati: „Oficirska škola žandarmerije", da je njen zadatak „da se svi pitomci vojnih akademija koji su se nalazili u zemlji osposobe za boračke starešinske dužnosti". Rečeno je takođe da će ova škola početi da radi 1. novembra i da će biti smeštena u zgradi u kojoj je već radila Podoficirska škola žandarmerije.161

Nismo mogli naći podatke koliko se pitomaca prijavilo u prvoj grupi, ali su izveštaji sa terena, od banskih uprava i sreskih načelstava, kazivali da je odziv bio izuzetno slab i da su to koristili četnici DM i partizani da pitomce regrutuju u svoje redove. Zanimljivo je, međutim, da se prvih dana novembra pominju pojedini pripadnici kvislinških oružanih formacija da su oni iz sastava „Srpske garde". Verovatno da su iz već tada obrazovane Podoficirske, i naknadno formirane „Oficirske škole žandarmerije" pojedinci izdvajani i za „Srpsku gardu". To se vidi i iz naredbe Milana Nedića od 18. novembra 1941, u kojoj, pored ostalog, stoji: „Pošto je odred Srpske garde osposobljen za vršenje svoje dužnosti — službe osiguranja i obezbeđenja — naređujem: da odred Srpske garde primi službu obezbeđenja zgrade Predsedništva Ministarskog saveta i Ministarstva unutrašnjih poslova od 21. novembra ove godine."162

Pored navedenih kvislinških oružanih jedinica u Srbiji, Tanasije Dinić, ministar u Nedićevoj vladi, tvrdi da su pred kraj 1941. Nemci pokušali da u Srbiji stvore neku vrstu „SS srpske legije", po ugledu na neke druge zemlje Evrope. Prema njemu, „već su se bili našli ljudi

koji su na tome bili počeli da rade uz primenu terora i posebnih privilegija od strane Nemaca". Navodno je već bilo počelo prijavljivanje pristalica, ali do stvaranja „legije" nije došlo jer se pobunio Nedić i svi

¹⁸⁰ AIRPS, *Vlada M. N.*, I, 1.

"»AVII, br. 13, k. 2.

¹⁸² AS, m. pr. br. 21-133/43.

160

ministri iz njegovog kabineta.¹⁶³ Nismo mogli naći neki drugi dokumenat o ovom slučaju, ali, ukoliko je ovo tačno, interesantno je da je bilo i takvih pokušaja. Međutim, nešto kasnije, tokom 1942. i 1943. godine, Nemci su u Beogradu obrazovali specijalne policijske jedinice od pripadnika srpske nacionalnosti pod nazivom „srpski Gestapo". Ali o tome će biti reči u posebnom delu ove monografije.

Ma koliko da je problem ljudstva bio težak, Nedić ga je, sa svojom vladom ipak nekako rešavao. Reorganizovane su kvislinške vojne formacije tokom septembra i oktobra 1941, pa i kasnije, ili na dobrovoljnoj osnovi (čega je bilo sve manje) ili prisilnom mobilizacijom. Međutim, pitanje naoružanja „vladinih jedinica" uvek je zavisilo od Nemaca. Oni su davali zastarelo oružje i municiju i, pored toga, u ograničenim količinama. Zato je Nedić u svakom pismu koje je upućivao Upravnom štabu ili vojnom zapovedniku Srbije, isticao naoružanje svoje vojske kao prvorazredni problem, govoreći da efikasnost cele kvislinške uprave zavisi

od toga koliko će i kako biti naoružane njegove jedinice. To Nedić čini

1 u pismu vojnom zapovedniku od kraja oktobra 1941; tražeći: 1) da mu se naknadno dodeli 3.000 pušaka, 100 mitraljeza, bombe i odgovarajuća municija; 2) da mu se ustupi iz direkcije plena (u zgradi nove Državne

štampanice) 3.000—3.500 kompleta vojničkih uniformi, sa pripadajućim stvarima: „G. predsednik je molio da mu se izda oružje i municija,

jer posle izaslatih odreda na teren, u magacinima Komande žandarmerije nije bilo više oružja, dok je, međutim, broj dobrovoljaca i pozvanih obveznika kako u Beogradu, tako i u unutrašnjosti toliki da bi se mogao

poslati do sada još jedan talas naoružanih odreda", rečeno je u propratnom pismu koje je poslato iz Nedićevog kabineta komandantu Srbije.¹⁶⁴

I u novembru su Nedić i njegovi komandanti na terenu neprekidno

insistirali na snabdevanju oružjem i drugom vojnom opremom „vladi odanih jedinica", kako bi se ove efikasno suprotstavile komunistima. Na

primer, komandant niškog žandarmerijskog odreda Čed. K. Jovanović, u pismu od 11. novembra 1941, koje je upućeno lično Milanu Nediću,

analizirajući vojnopolitičku situaciju u niškom okrugu, za koju je rekao

da je „zabrinjavajuća", traži hitno nove količine oružja i municije da

bi se prilike sanirale. On insistira da mu se kao prva pomoć dodeli 500

pušaka sa po 150 metaka; 20 puškomitraljeza sa po 1.000 bojnih metaka;

500 bombi i druge vojne opreme: „Ovo je neophodno potrebno", pisao

je komandant Jovanović, „iz razloga da bi se suzbila komunistička banda

163 Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano.

¹⁶⁴ AVII, br. 22/1-1, k. la. — U jednom delu citiranog pisma rečeno je

i sledeće: „Što se tiče zahteva dobrovoljačke komande, četnika, pojedinih grupa, koje su voljne da saraduju u borbi protiv komunista, kako u Beogradu

tako i u unutrašnjosti, treba sve molbe koje dolaze Upravnom štabu,

bez daljeg upućivati pret. vlade, odnosno MUP-u na nadležnost. Predsednik

g. Nedić, odnosno vlada, odgovaraće za sve ono što se od upravnog štaba

traži za naoružanje srpskih odreda — bilo to žandaimi, dobrovoljci, četnici,

sa kojima je ugovorena saradnja ili pojedinačne grupe, a vlada će po najboljem

nahodjenju, ne isključujući sporazum i sugestiju Upravnog štaba, deliti

i davati šta kome treba i upućivati oružano ljudstvo gde i kad treba,

vodeći pravilno o svemu računa."

¹¹ Kontrarevolucija u Srbiji 1 **161**

koja operile u okolini Svrljiga, ugrožavajući srezove, svrljiški, belopalanački

i niški. Ova banda noću 7/8. oktobra, napala je na Sićevo i železničku

stanicu Sv. Petka, te oštetila električnu centralu u Sićevu koja

snabdeva električnim osvetljenjem grad Niš i Prokuplje, a četnički odred

i bugarsku posadu u Sićevu razoružala i odvela sa sobom. Noćas

su komunisti zauzeli i Lebane."¹⁶⁵

Da bi svoje oružane odrede mogao efikasnije suprotstaviti partizanskim

snagama, Milan Nedić je 21. novembra 1941. izdao naredbu o obrazovanju

jedinstvene komande za četničke, ljotićevske i „svoje", nedićevske,

oružane odrede: „Svi delovi srpskih oružanih snaga, u pogledu komandovanja,

operativne upotrebe i snabdevanja, potpadaju pod Komandu žandarmerije. Neposredno pod komandom žandarmerije su komandant Srpske dobrovoljačke komande i komandanti operativnih grupa. Operativne grupe se formiraju prema zadacima i potrebi. One su sastavljene od jedinica oružane sile, koje formira Komanda žandarmerije, jedinice Srpske dobrovoljačke komande i izvesne jedinice četnika vojvode Koste Pećanca.¹⁶⁶ A samo dan kasnije, Milan Nedić je izdao uputstvo novopostavljenom komandantu Srpske žandarmerije, generalu Stevanu Radovanoviću, o obezbeđenju železničkog, drumskog, vodenog i telefonsko-telegrafskog saobraćaja, od diverzija i sabotaža partizana i drugih pripadnika NOP-a.¹⁶⁷

165 AVII) reg - br. 38/4-3, k. 2; Zb. NOR, 1-21, 154. — Uprkos svim naporima, vojni zapovednik Dankelman nije bio zadovoljan učinkom Nedićeve vlade na planu suzbijanja oružanog ustanka; pogotovu posle izveštaja vlade da bi trebalo da nemačke okupatorske vlasti i dalje ostanu u zemlji i održavaju red. „Vreme je kratko“, izjavio je u vezi s tim Nedić, „vi žurite, a nama je nemoguće izvršiti tako brzo selekciju ljudi. Ako ne izvršimo selekciju, u našu miliciju će se uvući i komunisti, koji će čitave odrede na samom terenu prebacivati na stranu pobunjenika“ (AVII, br. 23/2-1, k. 1.).

¹⁶⁸ Zb. NOR, 1-21, 156.

¹⁶⁷ Zb. NOR, 1-21, 159—161. — U jednom delu ovog uputstva rečeno je: „Dosađajući način obezbeđenja saobraćaja i saobraćajnih postrojenja pokazao se nedovoljan i nemoćan da spreči komunističke bande u njihovoj razornoj akciji u vršenju dela sabotaže, koja su se prvenstveno ispoljila na prekidima redovnog železničkog, i suvozemnog saobraćaja, rušenju i kvarenju pogotovu svih važnijih saobraćajnih objekata.“

Nedić prvo zahteva obezbeđenje železničkog saobraćaja: „Na prvo mesto po svojoj važnosti dolazi železnički saobraćaj i njemu se, po svaku cenu, mora obezbediti normalno funkcionisanje. S obzirom na ovo, za njegovo obezbeđenje mora se uložiti najveći trud i raspoloživa sredstva i upotrebiti najveći broj naoružanog ljudstva.“

Potom Nedić insistira na zaštiti saobraćaja na suvozemnim putevima: „Zaštita i obezbeđenje suvozemnog saobraćaja imalo bi se izvršiti slično kao i železničkog. S obzirom da ne raspolažemo jačim motorizovanim odredima za osiguranje saobraćaja na suvozemnim putevima, i ovde bi, u prvom redu, *morala* biti upotrebljena žandarmerija i ljudstvo *oružanih* odreda, a *zatim* seosko i gradsko stanovništvo pod nadzorom i kontrolom organa upravnih vlasti i žandarmerije.“

Saobraćaju vodenim putevima Nedić takođe poklanja pažnju: „Obezbeđenje saobraćaja na vodenim putevima ne predstavlja nikakvu teškoću i potrebno je samo dovoljno osigurati pristaništa i njegova postrojenja i sprečiti dolazak nepozvanih lica na plovne objekte, dok bi se istovremeno imala izvr-
162

Koliko je bilo brojno stanje Nedićeve „oružane snage“ u pojedinim periodima tokom 1941. godine nema preciznih podataka. Vishaupt u citiranom napisu tvrdi da je samo žandarmerija bilo 2.000—3.000 desetinu dana posle obrazovanja Nedićeve vlade.¹⁶⁸ A u istorijskom pregledu „Oslobodilački rat jugoslovenskih naroda 1941—1945.“ (knj. I) navode se podaci da je tada moglo biti žandarmerija oko 3.000 (uključujući u ovaj broj i novoformirane poterne odrede); u ljotićevevim oružanim formacijama, objedinjenim u Srpskoj dobrovoljačkoj komandi, takođe oko 3.000 ljudi, a isto toliko i četnika Koste Pećanca.¹⁶⁹ Po našoj slobodnoj proceni, „Nedićeva, oružana sila“, imala je do sredine septembra 1941. oko 10.000 ljudi, koji su bili direktno angažovani bilo na čuvanju objekata, ili u borbama protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta.

Međutim, tek krajem novembra Nemci daju precizne podatke o snazi kvislinških vojnih formacija u Srbiji. Iz tih izvora takođe saznajemo detaljnije kakve je sve mere Nedić preduzimao u prvom tromesečju svoje vladavine na jačanje svojih oružanih snaga.¹⁷⁰ U Planu izgradnje oružanih kvislinških snaga potčinjenih Milanu Nediću, koji je bio odobren od nemačkog komandanta Srbije 1. decembra 1941. istaknuto je da je dolaskom Nedića na čelo srpske vlade odobrena i profesionalna žandarmerija od 5.000 ljudi, ali da ih je do ovog datuma bilo postavljeno samo 4.220. Kako je među postavljenim bilo i „nepouzdanih“, kojima je oduzeto oružje, i taj broj je smanjen i znosio je 3.628 žandarmerija.¹⁷¹

Prema istom izvoru saznajemo da je na dan 1. decembra 1941. postojala u Srbiji „Žandarmerija za pojačanje“ (vladi verni četnici i ljotićevevi) u jačini od 4.084 vojnika. Zatim, vladi verni četnici (pripadnici četničkog pokreta Koste Pećanca), uključujući u taj broj i 1.000 starijih ljudi koji se nalaze kod svojih kuća — oko 3.500 ljudi. Prema navedešiti

i stroga kontrola svih lica zaposlenih na brodovima, odakle bezuslovno ukloniti sve nepouzidane i sumnjive službenike.

Obezbeđenje telefonskog i telegrafskog saobraćaja imalo bi se obezbediti. po Nediću, na taj način, „što bi se stavilo u dužnost Ministarstvu pošta i telegrafa, koje bi isto izvršilo raspoloživim ljudstvom i na način, kojim bi se postigli najbolji rezultati”.

Tako su Nedić i njegova vlada obezbeđivali „red, mir i bezbednost” nemačkim okupatorima u Srbiji. To je bila prava svrha organizovanja ove kvislinške administracije.

¹⁶⁸ „Vladi je prepušteno pravo da pojača svoje oružane snage. Žandarmerija je sada jačine 2.000—3.000 ljudi, vrbovanjem oficira i podoficira stare srpske vojske, popeće se na 5.000 ljudi. Kao dodatak uspostaviće se pomoćna milicija i konačno će se u pojedinim naseljima obrazovati od mesnog stanovništva jedna vrsta milicije. Za ovu svrhu stavljeno je od zapovednika Srbije vladi do sada na raspoloženje 15.000 pušaka i veći broj mitraljeza” (Vishaupt, 33—34).

¹⁶⁹ *Oslobodilački rat*, I, 65.

¹⁷⁰ AVII, NAV-N-T-501, 256/001173-74, iz Turnerovog izveštaja komandi Jugoistoka od 28. novembra 1941. stoji da je: „Nedić bio i ostao uporan u jačanju svojih oružanih snaga, u prvom redu žandarmerije”.

¹⁷¹ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-501, 256/1171-72. Plan izgradnje naoružanih vladi vernih organa u Srbiji obaveštajnog odeljenja vojnog zapovednika Srbije od 1. XII 1941.

31* 163

nim ciframa, proizlazi da je na dan 1. decembra 1941. godine bilo ukupno 11.212 naoružanih žandarma, vladi vernih četnika i ljotićevaca i četnika Koste Pećanca.

Pored navedenog broja pripadnika Nedićeve „oružane sile”, krajem novembra, odnosno početkom decembra 1941. postojali su specijalni policijski organi (beogradska gradska policija i policija drugih gradova Srbije), u kojima je do tada bilo regrutovano 1.432 policajca, a posebno 348 agenata. U istom periodu bilo je 5.000 ljudi u graničnim jedinicama.

Na osnovu iznetih podataka proizlazi da je ukupan broj vojnika pod oružjem, koji su po odobrenju nemačkih vojnih vlasti stajali na raspolaganju kvislinškoj vladi Milana Nedića, iznosio 17.792. Takvo stanje bilo je do kraja 1941. godine.

Naravno da je navedeni broj vojnika trebalo naoružati, tj. opremiti svom potrebnom vojničkom opremom. To Nedićeva vlada nije mogla sama učiniti, jer je bila lišena prava i mogućnosti da poseduje svoje magacine oružja i ostale vojne opreme, već se za naoružanje morala obraćati nemačkim vojnim vlastima koje su joj i odobrile držanje navedenog broja vojnika. Međutim, i nemačke okupacione vlasti u Srbiji nisu bile ovlašćene da na relaciji odnosa sa kvislinškom vladom u Srbiji recavaju i ovo pitanje. One su samo davale predloge svojim nadležnim komandama, komandi Jugoistoka, OKW i drugim. Tako je opunomoćeni komandujući general u Srbiji, po odobrenju vrhovnog zapovednika suvozemne vojske, izdao novo naređenje 13. decembra 1941. za naoružanje „Nedićeve oružane sile”. U navedenoj naredbi stajalo je da se naoružavaju sve vojne formacije srpske vlade: policija, žandarmerija, dobrovoljci Nedićeve vlade, dobrovoljci Ljotićevog „Zbora”, četnici vojvode Koste Pećanca; zatim, železnička granična zaštita kao i carinici. Svi su oni bili evidentirani u feldkomandanturama i krajskomandanturama i snabdeveni oružnim listovima, na kojima se nalazila fotografija naoružanog lica.¹⁷²

Za sprovođenje ovih mera naoružanja bili su odgovorni komandanti dotičnih vojnih formacija. Oni su svojim životom morali jamčiti da se, pored dozvoljenog naoružanja i municije, neće naći kod vojnika nikakva rezerva. U čl. 3. navedenog naređenja rečeno je da se sve te mere oko naoružanja, dobijanje oružnih listova i drugo, moraju obaviti do 31. decembra 1941. godine.¹⁷⁸

U skladu sa reorganizacijom srpskih oružanih odreda, koja je izvršena na predlog Upravnog štaba, odnosno njenog načelnika Harolda Turnera, od 1. decembra 1941, Milan Nedić već 16. decembra stvara veće grupe oružanih odreda: žandarmerije, dobrovoljaca i četnika Koste Pećanca. Rečeno je da na području Srbije ima šest takvih grupa: 1. Rudnička grupa (komandant major Milan Kalabić); 2. Kragujevačka grupa

(komandant potpukovnik Mihailo Stefanović); 3. Čačanska grupa (komandant potpukovnik Božidar Kostić); 4. Požeška grupa (komandant major Manojlo Korać); 5. Užička grupa (komandant potpukovnik Sreten Stranjaković); i 6. Raška grupa (komandant poručnik Mašan Đurović). U naredbi je istaknuto i to da su komandanti grupa istovremeno i komandanti mesta u sedištu štaba grupe.¹⁷⁴

Tako je Nedić stvorio svoju „oružanu silu”. Žandarmerija mu je bila na početku glavni oslonac. Ona je bila pod upravom Ministarstva unutrašnjih poslova, ali i pod kontrolom nemačke okupacione uprave. Glavni joj je bio zadatak da suzbije narodnooslobodilački pokret, ali i da obavlja mnoge druge zadatke, kako bi nemački okupator mogao nesmetano da eksploatiše privredna i druga bogatstva okupirane Srbije.

164

dant potpukovnik Božidar Kostić); 4. Požeška grupa (komandant major Manojlo Korać); 5. Užička grupa (komandant potpukovnik Sreten Stranjaković); i 6. Raška grupa (komandant poručnik Mašan Đurović). U naredbi je istaknuto i to da su komandanti grupa istovremeno i komandanti mesta u sedištu štaba grupe.¹⁷⁴

Tako je Nedić stvorio svoju „oružanu silu”. Žandarmerija mu je bila na početku glavni oslonac. Ona je bila pod upravom Ministarstva unutrašnjih poslova, ali i pod kontrolom nemačke okupacione uprave. Glavni joj je bio zadatak da suzbije narodnooslobodilački pokret, ali i da obavlja mnoge druge zadatke, kako bi nemački okupator mogao nesmetano da eksploatiše privredna i druga bogatstva okupirane Srbije.

b) *Dimitrije Ljotić i njegovi dobrovoljci*

Dimitri je Ljotić, bivši ministar pravde Kraljevine Jugoslavije, osni-vač, ideolog i vođa Jugoslovenskog narodnog pokreta „Zbor”, pripadao je onoj grupi profašistički orijentisanih srpskih političara koji su se odmah posle okupacije Srbije najaktivnije stavili u službu nemačkog okupatora. Iako je naredbom nemačkog komandanta Srbije od 9. maja 1941. bio zabranjen rad svih udruženja i političkih partija, ipak je odobren rad Ljotićevom fašističkom pokretu „Zbor” već 25. maja, a to znači nepun mesec dana posle formiranja Saveta komesara Milana Aćimovića.¹⁷⁵ Videli smo u prethodnim delovima teksta da Ljotić nije lično učestvovao u vladi Saveta komesara niti u Nedićevoj vladi. Takođe smo analizirali pitanje zbog čega on nije hteo da se prihvati nijedne funkcije u kvislinškom okupacionom aparatu¹⁷⁶ (jedino je bio komesar za obnovu Smedereva, ali to mu je bila počasna funkcija). Međutim, Ljotićeve pristalice su najaktivnije učestvovala u svim kvislinškim administracijama i prilikom svake rekonstrukcije „vlade”, Nemci su uvek ozbiljno računali na njih. Sam Ljotić, iako nije hteo da se prihvati nijedne značajnije funkcije, najuže je saradivao sa svim nemačkim okupacionim službama, posredno ili neposredno; gotovo uvek je na izvestan način uticao prilikom izbora pojedinih ličnosti na odgovornije funkcije. Već je bilo reči o tome da je Ljotić, sa svojim istomišljenicima, doprineo padu Saveta

¹⁷⁴ AVII, br. 47/4-1, k. a.

¹⁷⁵ AVII, Nća, reg. br. 3/1, k. 87. Ljotićevo pismo — Feldkomandanturi Beograd. U jednom delu pisma rečeno je: „Na osnovu čl. 3. Naredbe o zabrani rada i osnivanju udruženja od 9. maja o. g., dole potpisanom čast je zamoliti da se jugoslovenskom narodnom pokretu ‚Zbor’ dozvoli dalji rad. Prema pravilima, prostirao se rad pokreta na područja cele Jugoslavije, ali vodeći računa o stvarnom stanju potpisani moli da se pokretu odobri rad na srpskom okupiranom području.” Samo tri dana kasnije Feldkomandantura u Beogradu svojim aktom pov. br. 756. udovoljila je zahtevu Ljotićevaca.

¹⁷⁶ 7. jula 1941. Ljotić je postavljen za izvanrednog komesara za obnovu Smedereva, koje je bilo porušeno usled eksplozije od 5. VII 1941. Međutim, ova funkcija Ljotiću više je bila počasna.

165

komesara, jer se nije slagao sa Milanom Aćimovićem. Isto tako je doprineo svojim aktivnim zalaganjem da Milan Nedić (bez većih teškoća) bude izabran za predsednika „vlade narodnog spasa”.

Prema iskazu Dragog Jovanovića na sudu, Ljotić je pored čisto partijske vojske, imao u svojim rukama dve trećine sreskih i okružnih načelnika, te je u državnoj upravi preko svojih ljudi mogao da kontroliše celokupni privredni život, ne izlažući sebe. „Pored toga, poznato je da je Milan Nedić od dana obrazovanja svoje vlade bio direktno pod tutorstvom Ljotića i Kronholca.”¹⁷⁷

Iako je Ljotićev „Zbor” u Srbiji imao znatan broj pristalica, koje su bile najveći neprijatelji komunizma, sve do obrazovanja Nedićeve vlade oni neće imati svoje oružane formacije. Sam Nedić je izjavio na saslušanju u vezi s tim: „Što se tiče dobrovoljaca, oni su se u samom početku diferencirali u dve grupe: Ljotićevce, koji su bili pod komandom

svojih oficira, i dobrovoljce, čiji su komandanti i komandiri bili iz redova bivše jugoslovenske vojske."¹⁷⁸ Prilikom obrazovanja Nedićeve vlade (29. avgusta 1941) Bencler je u svom izveštaju, koji je tog dana uputio Ribentropu, posebno istakao da je „Ljotićeva grupa predstavljena trojicom ministara”.¹⁷⁹

Iako Ljotićevci tokom proleća i leta 1941. nisu imali svoje vojske, oni su aktivno delovali na propagandnom planu, držeći predavanja u srednjim školama, na Kolarčevom narodnom univerzitetu, na pojedinim zborovima i pri obnovi Smedereva, koje je 5. juna 1941. bilo porušeno. Počeli su i organizaciono da okupljaju omladinu na radnim akcijama, od koje će kasnije biti organizovane prve dobrovoljačke radne čete.

U vezi s ovim, *Novo vreme*, u broju od 18. juna 1941, donelo je izjavu komesara Ministarstva socijalne politike, u kojoj stoji: „Baš danas mi se javilo oko 100 mladih učenika i studenata, koje privremeno nameravamo da uputimo u naše radne čete. Mi smo u Smederevu već uputili jednu takvu radnu četvu od 120 mladića iz svih društvenih redova. Po-

¹⁷⁷ AVII, br. Ia/7, k. 1., str. 30. Cit. saslušanje Dragog Jovanovića.

¹⁷⁸ Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano, Zapisnik sa saslušanja M. Nedića od 9. I 1946. — U izjavi K. Mušickog na saslušanju od 16. III 1946. pred istražnim organima u Beogradu, povod za formiranje dobrovoljačkih odreda bila je jedna kriza Nedićeve vlade sredinom septembra 1941: „Na sednici Nedićeve vlade 15—16. IX 1941. diskutovano je o tomu da vlada nije u stanju da održi red i mir u zemlji i vlada je htela da na toj sednici podnese ostavku. Tada je, kako sam kasnije saznao, po naređenju Ljotića, ustao ministar Oljčan i usprotivio se podnošenju ostavke, jer je on mišljenja da se mogu naći sredstva za formiranje odreda, koji bi bili u stanju da održe red i mir i konkretno je predložio da on može preko organizacije ‚Zbora‘ u roku od 24 časa staviti na raspoloženje oko 500 ljudi-boraca. Na ovaj predlog Nedić i vlada su se pokolebali i tada se odustalo od podnošenja ostavke.”

Mušicki takođe tvrdi da prethodno nije tražio odobrenje od Nemaca za formiranje Ljotićevaca-dobrovoljaca. Oni su, navodno, dali saglasnost tek kasnije da dobrovoljački odredi mogu imati do 1.500 ljudi i da im je prvobitno naoružanje bila puška i 30—40 metaka (AVII, 1/2-4, k. 169). Slično mišljenje o ovom pitanju ima i B. Kostić, koji, n. d., str. 44, iznosi mnoge pojedinosti oko formiranja Ljotićevih dobrovoljaca.

¹⁷⁹ AVII, NAV-N-T-120, 200/153345-46.

166

kušaj se pokazao kao vrlo dobar i već sada u ovoj radnoj četi nalaze se oko 250 mladića.”¹⁸⁰

Inače, Ljotić je davao ton u antikomunističkoj propagandi posredstvom svojih predavanja, kojima su kvasilinški i okupacioni listovi uvek davali veliki publicitet. Na primer, 5. jula 1941, na Radio-Beogradu, Ljotić je održao predavanje sa temom: „Od kakve je važnosti ishod nemačko-sovjetske borbe za Srbe u Srbiji”,¹⁸¹ 19. jula: „Od nas zavisi da li će srpskom narodu biti svetlije ili crnje”,¹⁸² 3. avgusta: „Kad padnu Sovjeti, doći će sloboda i srpskom narodu”.¹⁸³

U zaplenjenoj arhivi Bds-a (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst — zapovednik policije sigurnosti i službe bezbednosti), koja se čuva u arhivi Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Srbije (autor ovog rukopisa je obilno koristio celokupnu navedenu dokumentaciju), nailazimo na masu podataka kako su Nemci, odnosno njihova obaveštajna služba, redovno osluškivali glas Ljotića: o njegovom odnosu prema Aćimoviću, Nediću, Dragom Jovanoviću, Tanasiju Diniću; o Ljotićevom antikomunističkom raspoloženju, o delovanju propagandnog aparata „Zbora”; o odnosu prema četničkom pokretu Koste Pećanca i Draže Mihailovića i o mnogim drugim pitanjima. Češće su nemački agenti vodili sa Ljotićem (a kasnije i sa Nedićem) duže razgovore i u izveštajima obavestavali svoje pretpostavljene u Beogradu. Tako je 27. jula jedan agent Bds-a sa teritorije NDH, obavestio o tome kakav uticaj Dimitrije Ljotić, odnosno njegov „Zbor”, ima u Hrvatskoj: „Ovdašnje pristalice Ljotićevog pokreta, kojih ima svega nekoliko vodećih lica u inteligenciji, veruju, u stvari, nepokolebljivo u to da je jedino Ljotićev pokret u stanju da Srbiju i preko nje ceo jugoslovenski prostor organizuje za novu Evropu, ali se boje da Ljotić ne pokazuje potrebnu energiju i snagu za probijanje i zato i dobija suviše malo podrške u Srbiji od strane Nemaca. Za to njegovi dosadašnji govori, koji su držani preko

beogradskog radija, nisu naišli na snažan odjek."¹⁸⁴

U jednom drugom izveštaju agenta Gestapoa od 7. avgusta 1941.

opširno se analizira ličnost Ljotića kao čoveka, pa se ističe njegova jednostavnost u razgovoru, obaveštenost o svim zbivanjima u Srbiji, kao

1 o kontaktima koje ima Ljotićev „Zbor" sa svim nemačkim obaveštajnim službama u Beogradu. A u zaključnom delu izveštaja se konstatuje:

„Opšti utisak je da je on bezuslovno jedna jaka i velika ličnost, čija

¹⁸⁰ *Novo vreme*, br. 62 od 18. VI 1941.

¹⁸¹ *Novo vreme*, 6. VII 1941. — Tada je Ljotić, pored ostalog, rekao:

„Neobično sam blagodarani ovim viteškim Nemcima koji za onog Srbina i Srpkinju što u danima naše najveće narodne nesreće pokazuju glupu i gadnu bezbrižnost i površnu veselost, imaju samo gađenje i osudu. To su pravi ljudi i čovekoljupci, jer se gade kad vide pojedine članove jednog nesretnog naroda da ne osećaju narodnu nesreću. Ali oni su najbolji odgovor onima koji smatraju da Nemci žele naše uništenje."

¹⁸² *Novo vreme*, 20. VII 1941.

¹⁸³ *Ponedeljak*, 4. VIII 1941.

¹⁸⁴ Arhiv SUP-a Srbije br. 27527/50, Izveštaj agenta obaveštajne službe SIPO i SD iz Osijeka, od 28. VII 1941.

167

glavna snaga leži u velikoj samodisciplini i oduševljenju, kada on pristupa delu. On bi morao, ako se ne varam, da poseduje jednu vrlo veliku

odlučnost, koja bi mogla da postane nemilosrdnija."¹⁸⁵ Istog dana

nemački agenti su razgovarali utroje: sa Ljotićem, generalnim sekretarom

„Zbora" Miloradom Mojićem, i najstarijim, po godinama, saradnikom

„Zbora" iz Beograda, Rankom Vujićem.¹⁸⁶ Razgovor o svim zbivanjima

u Srbiji vođen je 10. septembra 1941. u prisustvu agenta nemačke

obaveštajne službe sa Ljotićem i Nedićem.¹⁸⁷

Razume se, sve ove izveštaje policijskih službi koristili smo oprezno,

proveravali ih, upoređivali sa drugim podacima, ali smo morali i njih

konsultovati, jer oni donose najviše podataka o aktivnosti Dimitrija Ljotića

i njegovog Jugoslovenskog narodnog pokreta „Zbor", ne samo za

1941. godinu, već i za sledeće godine okupacije.

Mnogi izveštaji Glavnog tajništva „Zbora", čije je sedište bilo u Beogradu,

donose podatke za 1941. godinu o aktivnosti ove fašističke organizacije.

U izveštaju od 10. septembra navodi se da Administrativni odsek

„Zbora" prima svakodnevno stranke i interveniše kod raznih nadležstava

pismeno i usmeno. Navodi se podatak da je od početka rada, posle okupacije

Srbije, kroz prostorije „Zbora" prolazilo dnevno po 40 lica, koja

su bila njihove pristalice i tražili obaveštenja o mnogim pitanjima.¹⁸⁸

Za nas je međutim, najinteresantnije, u ovom problemu koji analiziramo,

kako su stvarane oružane jedinice pripadnika „Zbora", koje subile

angažovane u borbi protiv partizana tokom celog rata, a u koje

su Nemci, od svih kvislinških oružanih formacija, imali najviše poverenja.

To su bile, u stvari, „udarne kvislinške jedinice". Za razliku od

Srpske žandarmerije, kojom je tokom 1941. godine rukovodilo neposredno

Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ljotićevi dobrovoljci bili su pod Nedićevom

komandom, a kasnije posle dolaska generala Maj snera, komandanta

SS i policije, dobrovoljci su bili pod njegovom komandom.

Štab Srpske dobrovoljačke komande (SDK) formiran je 15. septembra

1941. godine. Sedište mu je bilo u Beogradu, a njegov prvi komandant

bio je pukovnik Košta Mušicki.¹⁸⁹ Već sledećeg dana bili su formirani

Prvi, Drugi i Treći dobrovoljački odred, a narednih dana dobrovoljačke

čete u Nišu, Čupriji i Paraćinu. Do kraja septembra upisuje se

samo u Beogradu 975 dobrovoljaca, što zajedno sa radnom službom, koja

je bila angažovana na raščišćavanju ruševina Smedereva, čini oko 1.100

ljudi. Odmah su ove kvislinške jedinice bile posiate u borbu protiv partizana

gotovo u sve krajeve Srbije, gde su se svirepo obračunavale sa

komunistima i njihovim simpatizerima.¹⁹⁰

¹⁸⁵ Isto, Izveštaj agenta SIPO i SD iz Beograda, od 7. VIII 1941.

¹⁸⁶ Isto.

¹⁸⁷ Isto, Izveštaj od 10. IX 1941.

las AVII, br. reg. 15-1, f. 4, k. 154.

¹⁸⁸ AVII, br. reg. 1/2, f. 4, k. 169, Zapisnik o saslušanju Koste Mušickog, od 16. III 1946, pred istražnim organima u Beogradu; B. Kostić, n. d., 44; AVII, br. 37-1, f.l. k. 154.

U prvoj polovini oktobra formirani su: Četvrti, Peti, Šesti, Sedmi i Osmi srpski dobrovoljački odred, sa samostalnim četama u Arilju i Paraćinu, a krajem oktobra Deveti i Deseti; 12. i 18. novembra: Jedanaesti i Dvanaesti srpski dobrovoljački odred. Prema podacima srpske dobrovoljačke komande, njen štab je imao komandanta, pomoćnika, adutanta, intendanta, blagajnika; zatim, vaspitni i obaveštajni odsek. Ovakva organizaciona, odnosno komandna struktura bila je i po odredima. Svaki odred imao je najčešće po 3 čete; ove su se delile na po 4 voda, a u svakom je bilo po oko 100 dobrovoljaca.¹⁹¹

Ubrzo posle obrazovanja, dobrovoljačke jedinice pod komandom Srpske dobrovoljačke komande već su se bile „afirmisale” u borbama protiv partizana (za razliku od žandarmerije koju su Nemci uvek sumnjičili kao nepouzdanu). To se može zaključiti i iz referata Harolda Turnera od 21. septembra 1941, u kome je posebno istaknuto da se na srpske dobrovoljce može gledati sa poverenjem: „Dobrovoljci i Ljotičeve trupe, koji su se stavili na raspoloženje novo formiranim policijskim snagama i koji su nepobitno odlično dejstvovali, mogli bi i nadalje da vrše akciju čišćenja u prostoru između Beograda i Gradišta, pošto je ovde prvenstveno u pitanju čisto borba za suzbijanje komunizma.”¹⁹²

Posle obrazovanja Nedićeve vlade, ceo kvislinški propagandni aparat bio je angažovan u agitaciji oko vrbovanja ljudi u Ljotičeve dobrovoljce. Radio, kvislinška štampa, zborovi i mnoge konferencije bili su posvećeni ovom pitanju. Dvadeset sedmog septembra 1941. u vezi s ovim Srpska dobrovoljačka komanda (u stvari, Glavno tajništvo „Zbora”), izdala je i svoj prvi proglas. U njemu je rečeno: „Dobrovoljci, svojom brzom i odlučnom akcijom vi ćete spasiti na desetine i stotine hiljada života nevinih Srba i milijarde vrednosti državne i narodne imovine. Odazivamo se pozivu vojnika i junaka, generala M. Nedića, predsednika naše srpske vlade, i stavimo svoje snage u službu otadžbine. Sretajmo se i zbijajmo u redove junačkih dobrovoljaca.”¹⁹³

¹⁹¹ Isto. — Glavno tajništvo „Zbora” uputilo je 8. XI 1941. načelniku štaba SDK dopis sledeće sadržine: „Pošto štab SDK zvanično postoji od 15. IX, a stvarno od 1. IX 1941, jer već toga dana bio je formiran 1. đачki srpski dobrovoljački odred (a sad 3. srpski dobrovoljački odred), a neposredno iza toga formiran je sadašnji 1. srpski dobrovoljački odred u Smederevu. Stoga je potrebno najhitnije učiniti sledeće: da komandant štaba SDK donese jednu klauzulu po kojoj će se izvršiti isplata prinadležnosti za mesec septembar svih onih dobrovoljaca koji su stupili na dužnost 1. septembra” (AVII, br. reg. 37-1, f. 1, k. 154).

¹⁹² Zb. NOR, 1-1, 446—447.

¹⁹³ AVII, br. 11/1, k. 87. — U daljem tekstu ovog proglasa rečeno je: „Rodoljubi, stavite sve svoje snage u službu otadžbine, kojoj je danas više nego ikad potrebna svetla misao i snažna mišica. Upisivanje dobrovoljaca vrši se svakog dana od 7,30 do 10 časova.” Sličan proglas izdalo je Glavno tajništvo Ljotičevog „Zbora” 9. X 1941, u kome se „srpski narod” poziva da pomogne Nemcima i Nediću kako bi se što pre uništili komunisti. U proglasu se govori o ludom ratu sa Nemcima 1941, o humanim motivima Nedića kao pret. „vlade narodnog spasa”, o represalijama Nemaca protiv stanovništva Srbije itd. (AVII, br. 5/9-1, k. 27).

Zanimljivo je istaći da su pripadnici Ljotičevog „Zbora”, posle stupanja u oružane odrede polagali zakletvu pred svojim starešinama, dajući obećanja da će se beskompromisno borati i da će dati život, ukoliko zatreba, u borbi protiv komunizma. Zabeleženo je da je 8. oktobra u Smederevu položio zakletvu Prvi srpski dobrovoljački odred; da je tom prilikom organizovan „silan ceremonijal” u prisustvu bana Dunavske banovine, načelnika Banske uprave, predstojnika Gradske policije, predsednika Gradske opštine, i, razume se, Dimitrija Ljotića, komesara za obnovu Smedereva. Ljotić nije propustio priliku da kaže nekoliko reči svojim vojnicima, koje je slao „u krstaški pohod” u borbu protiv komunista.

Stupanje u četnike Koste Pećanca i Ljotičeve dobrovoljce bilo je na izvestan način „stimulativno”, pa je službenicima koji stupe u ove kvislinške vojne formacije davano nagradno odsustvo. U vezi s tim Nedićeva

vlada propisala je Uputstvo 15. oktobra 1941, koje je dostavljeno svim banskim upravama. U njima čitamo sledeće: „U vezi odluke Ministarskog saveta da se službenicima svih resora, koji žele da stupe u dobrovoljačke odrede ili četnike, odobri neodređeno odsustvo za vreme dok se nalaze u dobrovoljačkim jedinicama, ili četničkim odredima, a za to vreme da njihove porodice primaju njihove pune prinadležnosti, izvolite saopštiti područnom vam osoblju da se svi službenici, koji žele da stupe u dobrovoljačke jedinice ili četničke odrede, upute štabu srpskih dobrovoljaca, odnosno štabu svih četničkih odreda, radi odašiljanja u jedinice gde bude za to potreba iziskivala.”¹⁹⁵

Prema nemačkim izvorima, do kraja novembra 1941. u Srbiji je bilo 4.084 dobrovoljaca Ljotićevog „Zbora”.¹⁹⁶ Od svih pripadnika kvislinških vojnih formacija, dobrovoljci su bili najodaniji Nalcima, najhrabriji u borbi protiv partizanskih odreda i pripadnika NOP-a uonšte.

Ljotićevci su bili najpoznatiji po surovim zločinima protiv naroda Srbije. Citirani primer već dovoljno govori da su u pretresu i hapšenju u Kragujevcu, 20. oktobra 1941. pomagali Nalcima pripadnici 5. dobrovoljačkog odreda, kojima je komandovao Marisav Petrović. Takvih primera bilo je, razume se, i u drugim delovima Srbije, i to ne samo 1941. već za sve vreme okupacije.

Krajem 1941, a naročito početkom 1942, počela je u okviru Jugoslovenskog narodnog pokreta „Zbor” da aktivnije deluje Ljotićeva omladinska organizacija „Beli orlovi”, koja je bila formirana još pre drugog svetskog rata. Budući da je iz njenih redova najveći broj ljudi regrutovan u oružane formacije SDK, malo šire ćemo analizirati celo ovo pi-

¹⁹⁴ *Novo vreme*, 9. X 1941.

los AVIII NAV-N-T-501, 256/1171-72, Izveštaj opunomoćenog komandanta (obaveštajno odeljenje) od 1. XII 1941. komandantu Jugoistoka.

i»e AVIII)K_18> r_ br-178

170

tanje. „Beli orlovi” su u početku imali najviše pristalica u Smederevu, rodnom mestu Dimitrija Ljotića. Kasnije, ova organizacija delovala je i u ostalim delovima Srbije, naročito u srednjim školama: Aleksinca, Niša, Valjeva, Beograda i drugih. Organizacija je imala zadatak da okuplja omladinu i da je vaspitava u fašističkom duhu. Ona je u svom sastavu uglavnom imala srednjoškolce i studentsku omladinu, dok među radničkom omladinom, tako reći, nije uopšte imala pristalica.¹⁹⁷ Članovi organizacije „Beli orlovi” bavili su se potkazivanjem i denunciranjem naprednih omladinaca i bili u čvrstoj vezi sa organima Specijalne policije.¹⁹⁸ Sastavljali su razne spiskove simpatizera i aktivista NOP-a i dostavljali ih policiji na dalju nadležnost.¹⁹⁹

U srpske dobrovoljačke odrede počeli su da dolaze pojedini učenici srednjih škola, naročito od novembra 1941. godine. To su bili pretežno slabi učenici, avanturisti, u najvećem broju stanovnici gradova, ali uglavnom iz imućnijih građanskih porodica, koje su i same bile neprijateljski raspoložene prema narodnooslobodilačkom pokretu. Međutim, u redovima dobrovoljaca-Ljotićevaca, nalazio se i jedan broj izbeglica-omladinaca koji su iz raznih pobuda stupali u ovu kvislinšku vojnu formaciju.

²⁰⁰ Učenici srednjih škola, koji su stupili u redove dobrovoljaca bili su takođe „stimulisani”. Primali su platu od 2.000—3.000 dinara, a vreme

¹⁹⁷ U izveštaju OKKPJ za Leskovac, januara 1942, pisalo je da je najveći broj Ljotićeve omladine u gradu bio u gimnaziji i tekstilnoj školi i da oni čine smetnje u pogledu izvođenja akcija (AIRPS, PKS, 1245). U Nišu je rad omladine bio otežan tokom 1942, naročito u Trgovačkoj akademiji zbog prisustva omladinaca Ljotićevaca. Ljotićevci su stalno potkazivali omladince pripadnike NOP-a. Sem toga, Ljotićevci su u školi češće održavali predavanja sa antikomunističkim sadržajem (AIRPS, OK Niš, br. 8577).

¹⁹⁸ **£>orđe Kosmajac, agent Specijalne policije, koga su zbog njegovih zločina tokom 1942. likvidirali pripadnici NOP-a, bio je član Ljotićevog „Zbora”. To se vidi i iz pisma Glavnog tajništva „Zbora”, odsek „c”, koje je 18. XI 1941. upućeno lično D. Kosmajcu: „Pošto je naredjenjem druga predsednika D. Ljotića zabranjeno nošenje zboraške značke, to vam se ovim putem stavlja do znanja da od dana primitka ovog akta prestanete nositi značku. Kao pravi zboraš, smatram da ćeš shvatiti značaj ovoga naređenja, tim pre što ti svojstvom svoje dužnosti vršiš hapšenje noseći na reveru značku „Zbora”, čime se daje utisak da za sve hapšenja dolazi inicijativa od pokreta**

„Zbor“ (AVII, br. 36-1, f. 1. k. 154).

¹⁹⁹ U Smederevu je jedan član „Belih orlova“, po direktivi organizacije bio poslat u Kosmajski partizanski odred 1942, sa zadatkom da likvidira rukovodstvo odreda. Drugovi iz odreda uspeali su da ga otkriju kao agenta i bio je streljan (AIRPS, Mg. OK. Beograd, br. 63, str. 15).

²⁰⁰ Kvislinzi su češće jedni druge optuživali za zločine, maltretiranja i pljačku lične imovine. To se vidi i iz pisma jednog Ljotićevog poverenika koji mu piše 31. X 1941: „Četnici bez ikakvih skrupula vrše pljačke i slučaj Vrankića, koga je Pčinjski vojvoda osudio na smrt, pa istu presudu zamenio novčanom kaznom u iznosu od 50.000 dinara, kao i opljačkao luksuzni automobil, koji Pčinjski upotrebljava za svoju ličnu upotrebu, jasno pokazuje kako se narod ovog kraja (Leskovca) nalazi u zaista teškom položaju... I u Nišu nije mnogo bolje stanje, život je sav zamro, hapšenja se vrše na sve strane po naredbi naše policije i nemačkih vlasti; radnje su zatvorene; tek se radi od 9—12 časova, posle podne nikako, a svet je u jednom smrtnom strahu od sutrašnjice“ (AVII, br. 2/9, 1, k. 27).

171

provedeno u dobrovoljačkoj službi priznavalo im se kao vreme provedeno u školi.²⁰¹

Ministarstvo prosvete Nedićeve vlade davalo je stipendije, radi nastavka studija na univerzitetima u Nemačkoj, u prvom redu onim srednjoškolicima — maturantima i studentima koji su se istakli u borbama

protiv partizanskih odreda u Srbiji, o čemu su davale preporuke komande srpskih dobrovoljačkih odreda. Samo u februaru 1942. poslato je 60 dobrovoljaca na školovanje u Nemačku, koji su bili stipendisti

„vlade narodnog spasa“ u Beogradu.²⁰²

Komanda Srpskih dobrovoljačkih odreda, aktom br. 820 od 10. februara 1942, tražila je od Ministarstva prosvete da omladinci koji se nalaze u redovima dobrovoljaca budu pri vii ego vani kao studenti „reorganizovanog Beogradskog univerziteta“, za koji se smatralo da će početi da radi 1942. godine: „Ako se rang-lista za prijem studenata na Univerzitetu bude sastavljala samo na osnovu uspeha na ispitu, bez uzimanja u obzir nacionalnih kvalifikacija“, pisalo je u aktu, „doći će se u položaj da Univerzitet prima uglavnom nacionalno-neaktivne elemente, koji će po svršenim studijama doći za starešine današnjim nacionalno aktivnim, koji će ostati školski unakaženi“. Zbog svega toga SDK je tražila da „nacionalne zasluge“ omladinaca-dobrovoljaca u borbi protiv komunizma budu osnovni kriteriji prilikom sastavljanja rang-liste za prijem studenata na Univerzitet.²⁰³

Ministarstvo prosvete Nedićeve vlade, u aktu od 17. februara 1942, smatrajući da su vojne operacije uglavnom završene, tražilo je od Komande srpskih dobrovoljačkih odreda i štaba Komande četničkih odreda

Koste Pećanca da se svi učenici srednjih škola koji se nalaze u ovim je-

²⁰¹ AS, br. 25206, Izveštaj Ministarstva prosvete od 10. XII 1941. Predsedništvu Ministarskog saveta. — Do koje mere su pripadnici Ljotićevog

„Zbora“ bili antikomunistički raspoloženi, može se videti iz pisma Glavnog tajništva, odsek „S“, koje je upućeno lično Milanu Nediću 3. XII 1941.

U njemu se uprava grada optužuje za liberalan odnos prema komunistima, da pojedince preko „veza“ oslobađa iz zatvora a da za pojedine „istaknute“ komuniste prima čak i mito (AIRPS, *Vlada M. N.*, I, 6). Ta neslaganja među kvislinzima poprimala su katkad takve razmere da su jedni drugima pripremali atentate. Agent BDS „J-56“ u svom izveštaju od 26. XI 1941, na primer, izveštava svoje pretpostavljene da Ljotićevci pripremaju atentat na Milana Ćimovića i Dragog Jovanovića zbog toga što ovi pokušavaju da saraduju sa četnicima DM: „Kao što je sa sigurne strane poverljivo saopšteno, nameravaju neka lica, koja pripadaju krugovima oko Ljotića i dobrovoljačkih jedinica, da u toku ove nedelje izvrše atentat na gore navedene“ (Arhiv SUP-a Srbije, BDS, br. 32543/51, neregistrovano).

²⁰² AS, br. 4-211/42, Rešenje Ministarstva prosvete Nedićeve vlade od 6. II 1942.

²⁰³ AS, br. 820/42, Pismo Srpske dobrovoljačke komande Ministarstvu prosvete, 10. II 1942. U mnogim krajevima Srbije, komande dobrovoljačkih odreda naređivale su upravama srednjih škola da obavezno formiraju omladinske organizacije Ljotićevog „Zbora“. Tako je komanda Šumadijskog odreda maja 1942. izdala naređenje direktoru realne gimnazije u Prokuplju da u višim razredima gimnazije obavezno formira organizacije „Nacionalne omladine“ (AS, br. 24-283/42).

172

dinicama vrata u škole, kako ne bi izgubili školsku godinu.²⁰⁴ Međutim, veoma mali broj učenika javljao se u matične škole da nastavi učenje. Zbog toga je 21. maja 1942. Ministarstvo prosvete donelo specijalnu Uredbu za slušaoce srednjih, viših i visokih škola koji su se nalazili u dobrovoljačkim jedinicama i četničkim odredima Koste Pećanca. U članu 2. pomenute Uredbe pisalo je sledeće: „Učenici srednjih i srednjih stručnih škola koji su se do kraja novembra 1941. javili u dobrovoljačke i četničke odrede, smatraju se redovnim učenicima u školskoj 1941/42. godini i pošto prethodno budu završili specijalni kurs polagaće razredni i viši tečajni ispit." Za studente univerziteta i visokih škola koji su u istim jedinicama proveli najmanje četiri meseca, rečeno je u Uredbi, da će im se priznati dva semestra sa vežbama i seminarima u školskoj 1941/42. godini, bez obzira na to da li su ove ustanove radile u tom periodu.

²⁰⁵ Na osnovu Uredbe, za učenike viših razreda — dobrovoljaca i četnika Koste Pećanca bio je osnovan 9. avgusta 1942. specijalni tečaj internatskog tipa pri Srpskoj dobrovoljačkoj komandi u Beogradu koji je počeo 1. oktobra, i nastava je trajala dva meseca. Sve lične i materijalne rashode za izdržavanje i organizaciju nastave obezbedilo je Ministarstvo prosvete iz vanrednih kredita. Tečaj je završilo 264 učenika: iz gimnazije 184, iz učiteljskih škola 42, iz trgovačkih akademija 28 i iz srednjotehničkih škola — IO.²⁰⁶

Tako su se ovi „nacionalno pouzdani" elementi ipak „okvalifikovali" i ponovo vratili u svoje bivše jedinice; oni su služili kao istureni odredi Nedićevih plaćenika i ginuli svakodnevno u borbi protiv partizanskih odreda Srbije.

Jedan broj ovih srednjoškolaca na koje je neprijatelj imao veliki uticaj, sasvim je napustio školovanje i tražio životnu karijeru u jedinicama koje su verno služile okupatoru i bile redovno angažovane u borbi protiv sopstvenog naroda. Prema Izveštaju direktora srednjih škola, krajem 1942. godine na teritoriji Srbije iz 45 srednjih škola stupila su u ove kvislinške jedinice 452 učenika.²⁰⁷

Zanimljiv je podatak da je Beograd, na primer, 1942. imao 25 srednjih škola. Svaka je imala prosečno oko 1.000 učenika, a u redovima dobrovoljačkih odreda nalazilo se svega 37 srednjoškolaca. Razume se, ljoticjevci su imali svoja uporišta u svim beogradskim gimnazijama, negde manje, negde više. Ali je činjenica i to da je naročito u prvoj polovini 1942. partijska i skojevska organizacija u Beogradu bila još jaka i imala velikog uticaj a na srednjoškolsku omladinu, tako da su skojevski aktivni i tzv. jezgra svojom aktivnošću i agitaciono-propagandnim radom doprinosili da je velika većina srednjoškolaca simpatizovala i poma-

²⁰⁴ AS, br. 11-261/42. Pismo Ministarstva prosvete, 17. II 1942.

²⁰⁵ AS, br. 33-106, Uredba Ministarstva prosvete, 21. V 1942.

²⁰⁶ AS, br. 33-106/42, Izveštaj štaba srednjoškolskog tečaja pri Srpskoj dobrovoljačkoj komandi, 30. XII 1942.

²⁰⁷ AS, br. 33-106, Izveštaj direktora srednjih škola Ministarstvu prosvete, decembra 1942.

173

gala oslobodilački pokret i suprotstavljala se kvislinškim omladinskim organizacijama i njihovom uticaju.

Evidentno je, takođe, da su samo iz dve kragujevačke gimnazije (Prva i Druga muška), tokom 1942. godine u redovima dobrovoljaca nalazilo 58 srednjoškolaca. To su one iste škole iz kojih su 21. oktobra 1941. godine učenici, zajedno sa svojim profesorima, odlazili na streljanje sa pesmom na usnama, kao pripadnici oslobodilačkog pokreta.

Mnogi učenici ovih gimnazija bili su borci partizanskih odreda. Tada je kragujevački okrug spadao u jače u Srbiji po aktivnosti partijske i skojevske organizacije, pa i po akcijama partizanskih odreda. Međutim, 1942. situacija se sasvim izmenila. Oslobodilački pokret u ovom, kao i mnogim drugim okruzima, pretrpeo je osetne gubitke. Neprijatelj je zbog toga bio u of anzi vi i lakše je mogao da stvara svoja uporišta u mnogim institucijama, pa i u srednjim školama. Isti zaključak bi se mogao izvesti i za srednje škole u Sapcu, Čačku, Valjevu, Kraljevu i mnogim drugim mestima.

c) *Četnici Koste Pećanca*

Košta Milovanović Pećanac, poznati četnički „vojvoda“ još iz doba prvog svetskog rata (kada je zlosrećno vodio oružani ustanak naroda topličkog kraja 1917. godine protiv austrougarske okupacije), kao predsednik četničkog udruženja Kraljevine Jugoslavije pristupio je nemačkim okupatorima među prvim srbijanskim kolaboracionistima. Budući da su njegove jedinice već od početka predstavljale značajnu snagu „Nedićeve oružane sile“, smatramo da ovaj pokret treba šire analizirati, kako bi se imala potpunija slika o svim kvislinškim oružanim formacijama, koje je Nedić, u prvim mesecima svoje vladavine, suprotstavio partizanskim odredima Srbije.²⁰⁸

Na saslušanju u Beogradu 9. januara 1946. Milan Nedić je izjavio da su mu četnici Koste Pećanca, bar u prvo vreme, nakon obrazovanja „vlade narodnog spasa“, dosta pomogli u obračunavanju sa partizanskim odredima Srbije. Jer, kako je on naglasio, oni su već tada bili organizovani u snažnije odrede, bataljone i čete; bili su relativno dobro naoružani, oružjem bivše jugoslovenske vojske, a imali su i „sposobno rukovodstvo, na čelu sa Kostom Pećancem“. Posebno Nedić navodi ulogu Nemaca, naročito šefa Gestapoa u Beogradu, dr Krausa, u tome da se Košta Pećanac stavio u službu okupatora, odnosno pripojio svoje četnike kvislinškoj srpskoj vladi.²⁰⁹

²⁰⁸ Opširnije o ovom pitanju vidi, Dragoljub Petrović, *Četnička organizacija Koste Pećanca u okupiranoj Srbiji do početka oktobra 1941*, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2/68, str. 173—205.

²⁰⁹ Arhiv SUP-a Srbije, *Zapisnik o saslušanju Milana Nedića od 9. I 1946*; *AVII*, br. 16/7-4, k. 1.

174

Nema dovoljno sačuvanih dokumenta da bi se detaljnije analizirao razvoj četničke organizacije Koste Pećanca tokom 1941, kada ona dostiže svoj najveći uspon. To i nije cilj ovog dela našeg rukopisa. Namera nam je da u najopštijim crtama damo prikaz kako je došlo do toga da jedna nacionalna, rodoljubiva organizacija, koja je imala lepu tradiciju i ne malu popularnost među stanovništvom Srbije pre rata, stavi svoje snage u službi nemačkog okupatora, samo nekoliko meseci posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije.

Postojeći izvori, iako oskudni, nedvosmisleno ukazuju da se rad četničke organizacije Koste Pećanca u periodu okupacije može podeliti na dve faze: prva je od aprila do avgusta 1941. a druga, od avgusta do kraja 1942, kada praktično prestaje njen rad. Prva faza karakteristična je po tome što Košta Pećanac, bar zvanično, ne saraduje sa okupatorom. Podatke o prvim njegovim oružanim jedinicama, međutim, nalazimo još pre kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Na to ukazuje pismo Milorada Veličkovića, koje je uputio 30. januara 1942. godine generalu Stevanu Radovanoviću, komandantu Nedićeve žandarmerije: „Košta Pećanac 4. IV 1941. poslao mi je poruku iz Beograda da ga 6. IV čekam u Nišu. Sastali smo se 7. IV u Nišu. Vojvoda K. Pećanac je doneo sa sobom naredbu g. ministra vojske i mornarice str. pov. ad. br. 3645, s kojom naredbom smo otišli kod komandanta V armije, dali smo traživanja na osnovu kojih smo iz magacina u niškom gradu dobili odelo, obuću, puške, municiju i bombe, kao i druge potrebe za 600 ljudi. Sve smo oterali u Beloljin. 8. IV uveče razdelili smo četnicima oružje, odelo i drugo i rasporedili ih u tri grupe. Prva grupa upućena je u pravcu stare srpske granice ka Prepolcu. Druga grupa ka Blaževu, a treća je grupa pošla sa nama uz Toplicu, pravac selo Žuč—Merćez—Lukovo—Lukovska Banja, dok nismo došli u planinu Kopaonik na mestu zvanom „Siepi Jelak“. Sve tri grupe krenule su iz Kuršumlije svaka u svom pravcu 10. aprila prošle godine u 4 sata izjutra.“²¹⁰

Slične podatke nalazimo i u pismu vojvode Stojana Vrnjačkog, koji tvrdi da se 17. aprila sastao sa Kostom Pećancem u Mladenovcu i da mu je ovaj naložio da dođe u Prokuplje, a odatle u pravcu štaba K. Pećanca, koga je već bio formirao. Ovi primeri, kao i neki drugi podaci daju nam osnove da zaključimo da je Pećančeva grupa bila prva četnička formacija i uopšte prva nacionalna oružana formacija, koja je stvorena još pre kapitulacije Kraljevine Jugoslavije.

Međutim, postavlja se jedno ključno pitanje — iz kojih slojeva društva

je Pećanac regrutovao ljude u svoje redove i, povezano s ovim, kakvi su mu bili ideološki ciljevi, opredeljenja, planovi; na kojim pitanjima je regrutovao ljudstvo u redove „nacionalnih boraca“. Na ovo pitanje nalazimo odgovor u mnogim kvislinškim dokumentima iz tog perioda. Naime, najveći broj četnika Koste Pećanca u periodu april—avgust nalazio se, kao i u kasnijem periodu, na jugu Srbije. Sedište grupe četnika, koja je neposredno okruživala Pećanca, bilo je do juna 1941. na istočnim ograncima Kopaonika, na Sokolovići i, uglavnom, na Kosanici, 110 **AVII, Nča, kut. 20, f. 2, reg. br. 35.**

175

gde je vodio sporadične borbe sa albanskim fašistima. Prema tome, osnovna deviza ove nacionalističke organizacije bila je tada „odbrana srpstva“, odnosno sprečavanje upada albanskih četa na teritoriju uže Srbije. Dakle, deviza nacionalistička, šovinistička, a ne antifašistička, antiokupatorska. Ni u jednom dokumentu Koste Pećanca, ne nalazimo podatke da ise on i njegovi četnici hoće da bore protiv okupatora, protiv porobljivača naše zemlje. Međutim, uprkos činjenici da predratna četnička organizacija nije uživala neki naročiti ugled među stanovništvom Srbije, ipak, u danima opšte dezorijentacije, kada je okupator koračao gotovo svakim delom naše domovine, glasovi o Kosti Pećancu zvučili su kao o simbolu borbe protiv okupacije. To je doprinelo da u redove Koste Pećanca stupaju ljudi iz raznih slojeva društva: bilo je radnika, seljaka, intelektualaca, omladine i drugih, koji su rukovodeći se patriotskim pobudama i sami tražili četnike da im se pridruže.²¹¹

Prvi put nemački izvori spominju četnike Koste Pećanca u maju 1941, ali ne sa simpatijama, već sa podozrenjem. To se vidi i iz izveštaja štaba 60. nemačke pešadijske divizije od 17. maja 1941, u kome je rečeno i ovo: „U selima je stanovništvo još povremeno uznemireno od naoružanih bandi, koje, upotrebljavajući oružje, prisiljavaju narod da daje namirnice, pa u slučaju protivljenja ne prezaju ni od ubijanja... Pored ove vrste čisto razbojničkih družina okupili su se, mestimično, srpski politički fanatici pod imenom četnika. Oni pokušavaju da terorom pokrenu narod protiv nemačkih okupacionih trupa, odnosno da prisile predsednike opština, u krajevima u kojima Srbi ne upravljaju, da toleriraju srpski narod. Četnici hoće da se predstave kao velika i široko zasnovana organizacija. Međutim, činjenica što se oni usuđuju da se pojave samo u malim zabačenim opštinama, dokazuje njihov stvarni uticaj. U mašti stanovništva četnici su okruženi mnogo preteranim oreolom, koji se, pre svega, izražava u strahu od njih.“²¹²

Na osnovu zapisa Rade Drainca saznajemo da su Nemci u Jankovoj klisuri tokom maja i juna, na ulazu u topličku oblast bili napisali table na kojima su nacrtane mrtvačke glave, što je upozoravalo da se negde u blizini nalaze naoružani ljudi i da od njih preti opasnost.²¹³ To što su Nemci u periodu maj—jun na izvestan način proganjali četnike, odnosno preduzimali izvesne preventivne mere, dovelo je do toga da je Košta Pećanac u pojedinim delovima Srbije sticao izvesnu popularnost, bez obzira na to što je Partija u tom periodu organizovano delovala, pripremala mase za oružanu borbu i stvarala svoje uporište gotovo u svim krajevima Srbije.

²¹¹ **D. Petrović, n. r., 179.**

²¹² **Zb. NOR, 1-1, 333.**

²¹³ **Rade Drainac, Crni dani, Zapisi, 77—78. — U cit. izveštaj u štaba nemačke 60. pešadijske divizije od 17. maja 1941. rečeno je i ovo: „U postupcima sa naoružanim bandama ne igra nikakvu ulogu da li su u pitanju četnici ili prosta razbojnička družina. Svaki koji se bespravno zatekne pod oružjem, već je proigrao svoj život“ (Zb. NOR, 1-1, 333).**

176

U nizu mera koje je preduzimao, treba zabeležiti da je Košta Pećanac 28. juna 1941 (dakle, na Vidovdan), organizovao polaganje zakletve za sve svoje četnike. To ne bi bilo toliko važno, da nije toga istog dana u naredbi, koja je pročitana svim četnicima, rečeno da se nemački i italijanski vojnici, dokle god se budu korektno ponašali prema narodu Srbije ne smeju napadati i ubijati. Ovde se uočava prvi put da Pećanac i njegova organizacija počinju da evoluiraju u smislu izvesne simpatije,

čak i čuvanja integriteta fašističkih okupatora. Međutim, u istoj naredbi se predviđa smrtna kazna i za one osobe koje se uhvate u službi neprijatelja ili na delu protiv svog naroda i države, i „svako sumnjivo lice, koje radi protiv našeg naroda i otadžbine, a to potvrde pod zakletvom najmanje 2 do 3 lica”.²¹⁴ Ali Pećanac tada nije definisao ko su tada njegovi pravi neprijatelji: da li okupatori, s kojima će uskoro početi da saraduje, ili komunisti, koji su se baš tih dana intenzivno pripremali u svim krajevima Srbije za pokretanje oružane narodnooslobodilačke borbe.

Činjenica je da su oružane grupe nacionalističkog smera, prvih nekoliko meseci posle okupacije, gravitirale većim delom Kosti Pećancu. Četnički pokret Draže Mihailovića još je bio nedovoljno razvijen. Pod komandu Koste Pećanca stavio se čak i general Ljuba Novaković. On je u maju i junu 1941. bio na Ravnoj Gori. Zbog neslaganja sa Dražom Mihailovićem došao je u Šumadiju, gde ga je Pećanac naimenovao za vojvodu šumadijskog a on priznao Pećanca za vrhovnog starešinu. U okolini Kruševca i oko Rasine, major Keserović je takođe sakupio jedan broj vojnika i zajedno s njima pristupio organizaciji Koste Pećanca. Slično su postupili Milutin Radojević, koji se kretao, sa svojom grupom, oko Stalaća i Zitkovca, i Mašan Đurović, koji je u Ibarskom basenu okupljao svoje simpatizere, uglavnom pod parolom zaštite stanovništva od Albanaca, a kasnije i protiv Nemaca. Ovi i mnogi drugi četnički komandanti u jednom periodu, u leto 1941, saradivali su sa štabovima partizanskih odreda i izvodili zajedničke akcije protiv okupatora i njegovih saradnika.²¹⁵

Samo u Toplici evidentno je da je znatan broj četnika Koste Pećanca bio raspoložen za saradnju sa štabovima partizanskih odreda. U vezi s tim, na inicijativu Okružnog komiteta KPJ za Niš, 23. avgusta 1941. održan je jedan širi sastanak, na kome je pored četiri člana OK, bilo prisutno i oko 20 četničkih vojvoda. Na ovom sastanku postignut je sporazum da se koordiniraju akcije protiv okupatora i da podjednak broj

²¹⁴ AVII, Nća, kut. 33, f. 13, reg. br. 3.

²¹⁵ D. Petrović, n. r., 177—181. — **Interesantna su dva pisma A. Rankovića upućena Titu, u kojima se govori o saradnji sa četnicima uopšte, a posebno sa Kostom Pećancem. U pismu od 14. avgusta Ranković ističe mogućnost da se Pećančeve snage uključe u borbu protiv okupatora, budući da je takvo raspoloženje četnika postojalo (Arhiv CK KPJ br. 21894). A u pismu od 11. IX 1941. Ranković piše: „Drugi pregovori su vođeni sa grupom četnika koji stoje pod komandom K. Pećanca, ali koji se ne slažu sa njim, no koji imaju ipak veze od Aćimovića do Krausa” (Zb. NOR, 1-2, 128).**

¹² Kontrarevolucija u Srbiji 1 177

ljudstva daju i četnici i partizani.²¹⁶ Nekoliko dana kasnije, Okružni komitet KPJ za Kraljevo uputio je pismo Pokrajinskom komitetu KPJ, u kome ga obaveštava o potpisanom sporazumu sa predstavnicima četničke organizacije, ali se napominje da sporazum „ima deklarativan karakter pošto organizovane oružane ljude četnici u ovom kraju nemaju”.²¹⁷ Sličnih izveštaja o sporazumevanju na bazi zajedničke borbe protiv okupatora bilo je i sa četnicima Draže Mihailovića i sa organizacijom Koste Pećanca.

Za našu temu, međutim, mnogo je interesantnija i važnija ona druga faza delovanja četnika organizacije Koste Pećanca, tj. period od kraja avgusta 1941, kada se Pećanac sporazumeva sa nemačkim okupatorima i kada njegovi oružani odredi predstavljaju značajan oslonac Nedićevoj „oružanoj sili” u borbi protiv oslobodilačkog pokreta Srbije. Nemačka i kvislinška dokumenta, pa i dokumenta NOP-a, bacaju dovoljno svetlosti na period o kome je reč. Zato ćemo i pokušati da o njemu nešto više kažemo.

Prvo pitanje koje se u vezi s ovim postavlja jeste, otkad datira saradnja Pećanca sa nemačkom kontraobaveštajnom službom i, u vezi s tim, ko je dao inicijativu za saradnju: Nemci ili Košta Pećanac. Neki, doduše, neprovereni izvori ukazuju da je Pećanac još pre napada Nemaca na Jugoslaviju bio u dosluhu sa nemačkom obaveštajnom službom, pa se kao argument navodi da je „predsednik Glavnog odbora i komandant svih četničkih odreda” odbio da učestvuje u puču od 27. marta 1941. godine. Isto tako, u toku okupacije nismo mogli naći podatke

otkad Pećanac saraduje s Nemcima. Ali, implicitno, već u vidovdanskoj naredbi, u nekim njenim delovima, jasno se ističe da će se najoštrije kazniti svi oni koji se bilo na koji način budu suprotstavljali okupacionim vlastima.²¹⁸ Objave, koje je izdavao Košta Pećanac, odnosno njegov štab, takođe upozoravaju da se okupator ne sme napadati. Nijedna naredba iz maja, juna, jula ili avgusta 1941, pismo ili neki drugi akt koji je Pećanac upućivao svojim vojvodama, nije govorila da se treba pripremati za oružanu borbu protiv okupatora.

Postoje dokumenta u Nedićevoj arhivi iz kojih se nedvosmisleno može zaključiti da su Nemci pustili iz Banjičkog logora, tokom jula i avgusta 1941, jedan broj predratnih četnika. Isti izvori ukazuju da su Nemci znali da se na planini Sokolovići nalazi štab Koste Pećanca; da

²¹⁶ AIRPS, PKS, 13.

²¹⁷ AIRPS, PKS, 11. — U užičkom okrugu se prva grupa četnika pojavila na Zlatiboru pod komandom vojvode Radomira Đekića, a zatim na Javoru pod komandom Bože Cosovića (Bože Javorskog) i oko Ljubovije pod komandom Miladina Gligorića (Drinskog). Ovaj poslednji je priznavao komandu Koste Pećanca, dok su ostali četnički komandanti najpre bili samostalni, a onda su se potčinili Dragoljubu Draži Mihailoviću (*Uzice 1941*, str. 83—4). Nemačka kontraobaveštajna služba u Beogradu (Komanda Abvera), dostavila je 18. jula 1941. izveštaj o razvoju četničkog pokreta Draže Mihailovića u Beogradu i ostalim delovima Srbije i o četničkoj organizaciji Koste Pećanca (AVII, NAV-N-T-311, r. 190, s. 37^1).

²¹⁸ AVII, Nća, kut. 33, f. 13, reg. br. 3.

178

je na Vidovdan organizovano polaganje zakletve itd. Osim toga, žandarmerija Saveta komesara, kao i nemačke jedinice, nisu ometale pokrete Pećančevih odreda.²¹⁹ Sve to navodi na zaključak da je morao postojati već tada, dakle, u junu, julu i avgustu, bar prećutni dogovor da četnici Koste Pećanca i Nemci jedni druge ne napadaju.

Bencler je, na primer, još 8. avgusta 1941. izvestio Ribentropa da predstavnici srpske buržoazije ne vode borbu protiv Nemaca, već komunisti. Iz te depeše se moglo sagledati da su Nemci u srpskoj buržoaziji tražili saveznika i nastojali su da realizuju plan kako bi se Srbi između sebe tukli.²²⁰

Iz zapisnika sa sastanka nemačkih komandanta, koji je održan u Beogradu 12. avgusta 1941, vidi se da su okupatori blagonaklono gledali na nacionalističke krugove u Srbiji i da su nastojali da ih privole na saradnju. U odeljku „Procena situacije u Srbiji od načelnika štaba komandanta Srbije“, rečeno je sledeće: „Po mišljenju komandanta Srbije, a u suprotnosti sa iznetim za Hrvatsku, nemiri se u prvom redu i gotovo isključivo imaju pripisati komunističkom uticaju. Četnici su se za sada odvojili od komunističkog pokreta, i izgleda da će u potpunosti izbegavati prepađe na posadne jedinice. Vođa četnika Pećanac pokušao je, štaviše, preko jednog posrednika, da nemačkim i srpskim vlastima ponudi svoju pomoć protiv komunista. Treba pričekati pa da se vidi da li se ozbiljno misli ili se radi o lukavstvu.“²²¹

Iz ovog dokumenta se vidi da je Pećanac znatno pre sklapanja sporazuma sa Nemcima ponudio ovima „svoju pomoć protivu komunista“.

Takođe i Vishaupt, u svom već više puta citiranom napisu „Borba protiv ustaničkog pokreta u jugoistočnoj Evropi“, tvrdi da je inicijativa za pregovore između Nemaca i Pećanca potekla od ovog poslednjeg.²²²

U vezi s tim interesantno bi bilo utvrditi ko je tak „posrednik“ između Nemaca i Pećanca, kojega pominju nemački izvori, ali ime njegovo ne navode. Neki podaci ukazuju da je to bio Dimitrije Ljotić, koji je dobro stajao sa nemačkim okupacionim vlastima u Srbiji i najneposrednije saradivao sa nemačkom obaveštajnom službom. Osim toga, i Stanislav Krakov, u svojoj knjizi „General Milan Nedić“, piše: „U tom cilju Ljotić je uputio 12. avgusta 1941. člana pokreta „Zbor“ niškog privrednika Zorana Vukovića, koji je imao dobrih veza sa Pećancem, da ga obavesti o strahovitim opasnostima koje prete srpskom narodu i da ga pozove da za slučaj da se u Beogradu obrazuje „vlada narodnog spasa“, ovu svim svojim silama pomogne. Vukoviću se u ovoj misiji pridružio i vojvoda Boško Mihailović, jedan od Pećančevih drugova iz

²¹⁹ AVII, Nća, kut. 33, f. 14, reg. br. 27.

220 AVII, NAV-N-T-312, r. 454, s. 8039134-8; Zb. NOR, XII-1, 289, Zapisnik sa sa ve to van ja nemačkog generala u Zagrebu i načelnika štaba komandanta Srbije, održanog 12. avgusta 1941. o vojno-političkoj situaciji u NDH i Srbiji i o merama za ugušivanje ustanka.

221 Isto.

222 AVII, Vishaupt, br. 34/5.

12» 179

četničkog pokreta, i oni su na planini Sokolovići, između Kruševca i Prokuplja, naišli na Pećančev štab, gde se sakupio veliki broj četnika.²²⁸ Stanislav Krakov je, nesumnjivo, bio dobro obavešten i moglo bi se poverovati njegovom tvrđenju, pogotovu što i drugi izvori donose *slične ili identične podatke. Na primer, Milosav Vasiljević, jedan od najbližih* Ljotičevih saradnika, inače član Saveta komesara, tražio je od vojvode Stojana Vrnjačkog početkom avgusta 1941, kada je ovaj bio pušten iz logora, da ga poveže sa ljudima iz neposredne Pećančeve okoline, što je Vrnjački i učinio.²²⁴ Rade Drainac u svojim zapisima takođe tvrdi da je prilikom dolaska na planinu Sokoloviću, u prvoj polovini avgusta 1941, zatekao neke delegate Ljotičevog „Zbora“ u štabu Koste Pećanca, sa kojim su pregovarali da ga privole na saradnju s Nemcima.

225

Na osnovu svega izloženog, nije teško zaključiti da je Košta Pećanac sam ponudio pregovore Nemcima i da su oni vođeni posredovanjem Ljotića, odnosno njegovih najbližih saradnika. To je period kada se oružani ustanak u Srbiji širi munjevitom brzinom; kada se takozvana komesarska vlada Milana Aćimovića nalazila u kritičnom stadijumu, jer su se protiv nje energično borili i Ljotić i njegovi komesari u vladi. Već je bilo reči o tome da je Ljotić bio dosta angažovan oko dovođenja Nedića na čelo „vlade narodnog spasa“, ali, kao što se vidi, paralelno s ovom akcijom, Ljotić je radio i na pridobijanju ostalih nacionalističkih krugova za saradnju sa Nemcima.

U toku avgusta, došlo je do kontakata između Gestapoa i Koste Pećanca posredstvom Ljotičevih ljudi, kao što smo već istakli. Od samog početka u pregovorima su aktivno učestvovali Pećančevi ljudi (bliski Gestapou): načelnik štaba Pećančevih odreda dr Radimir Arsenijević, vojvoda rtanjski i general Putniković, a sa nemačke strane dr Karl Kraus. Razume se, u razgovore je bila uključena i niška feldkomandantura.

228 Uglavnom, posle više sastanaka između Gestapoa i Pećanca, 26. avgusta 1941. Košta Pećanac je na planini Bukulji održao zbor svojih četničkih komandanata u prisustvu nemačkih oficira i predstavnika Gestapoa. Toga dana je upravo i potpisan sporazum između Nemaca i Pećanca, gde se ovaj obavezao da će njegovi odredi voditi borbu protiv partizanskih odreda. Sutradan (27. avgusta) Pećanac je izdao proglas kao „vođa svih četnika“ i poziva na red, mir i pokornost prema okupatorima.

227 U jednom delu toga proglasa rečeno je: „1. Svi oni koji se

225 **S. Krakov, n. d., 127. — S. Krakov u vezi s ovim piše: „Posle nekoliko dana razgovora sa Ljotičevim delegatom, Pećanac, prihvativši poziv i gotov da pomogne svaki pokušaj da se suzbije komunistička agitacija u Srbiji, odlučio je da pođe za Arandelovac i da na Bukulji sazove zbor svih četnika iz zemlje.“**

224 AVII, Nća, k. 33, f. 14, reg. br. 27, f. 10.

225 **R. Drainac, n. d., 99—102. — O ovom pitanju nalazimo podatke u cit. radu D. Petrovića, str. 186, i kod dra Jovana Marjanovića, Prilozi za istoriju sukoba DM, i u nekim drugim izvorima.**

D. Petrović, n. r., 186—187.

Zb. NOR, II-1, 38.

180

nalaze skriveni u šumama, a nisu pod mojom komandom, imaju se u roku od 8 dana od dana proklamacije vratiti svojim kućama i svome redovnom poslu. Za njihovu bezbednost jamčim ja, ukoliko nisu izvršili zločinačka dela. Za neizvršenje prednjeg kazniće se smrću. 2. Od danas, kada ja primam odgovornost pred našim narodom, kazniće se smrću svaki ko bude pokušao državne i samoupravne objekte, železnice, mostove, puteve, državne zgrade i privatnu imovinu štetiti i uništavati, kao i sve što pripada okupatorskim vlastima.”²²⁸

U daljem tekstu proglasa Pećanac objavljuje oštre represalije protiv

„odbeglih robijaša, razbojnika, neradnika, pljačkaša i ološa“, koji „ne misle na opšte dobro napaćenog naroda, nego u ovoj našoj teškoj nesreći rade samo za svoju ličnu korist i zadovoljstvo“. Mada se nigde ne pominje reč „partizani“, ceo ovaj tekst dokumenta, upravo je na njihovu adresu upućen. Ono što je najvažnije, u proglasu nema ni reči o oslobođenju Srbije, već ceo akt izdaje odiše bolesnim ambicijama jednog starca, koga su Nemci znali dobro da iskoriste. Pećanac je (to se vidi i iz citiranog proglasa) postao prava marioneta u nemačkim rukama. On se „prima svete dužnosti da zavede red“, on „naređuje“. Pećanac, „nema vremena za prepričavanja i razgovore“, on „odobrava“ itd. Posle toga, u sporazumu sa Nemicima, Pećanac je svoj štab svih četničkih odreda u zemlji smestio u Beogradu, u zgradi bivšeg Generalštaba. Pećančeva ambicija, da bude komandant svih četničkih odreda u zemlji biće povod za njegov sukob sa Dražom Mihailovićem, ali će oni u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta, ipak, brzo naći zajednički jezik.

Proglas Koste Pećanca i njegovo sporazumevanje sa Nemicima različito se komentarisalo u pojedinim sredinama. Okupatori i kvislinzi, nesumnjivo je, bili su zadovoljni. Jer su dobili još jednog izdajnika koji se stavlja u službu okupatora, koji pod parolom „Borba protiv komunizma“ stavlja sve svoje ljudske i materijalne potencijale u borbu protiv sopstvenog naroda. Međutim, u sopstvenim redovima, Pećančev postupak je osuđivan. Mnoge njegove vojvode odbijale su poslušnost i, uprkos oštrih upozorenja, sporazum evali se sa štabovima partizanskih odreda u borbi protiv okupatora. Najveći deo rodoljubivog stanovništva Srbije osudio je izdaju Koste Pećanca, a mnogi dugo nisu mogli da poveruju da jedan „proslavljen junak“ iz ranijih ratova, sada stupa u službu okupatora.

sss AVII, Nca, k. 33, f. 11, reg. br. 5. — U daljem tekstu proglasa, Pećanac je izjavio i ovo: „Ja sam svestan da ceo naš poštenu narod zna da je pobeđen i da zna kako se treba držati prema pobednicima. Ali sam isto tako svestan da odbegli robijaši, razbojnici, neradnici, pljačkaši i ološ ne misle na opšte dobro napaćenog naroda, nego u ovoj našoj teškoj nesreći rade samo za svoju ličnu korist i zadovoljstvo... Skitnicama i pljačkašima, kao i ološu, preporučujem: da ću im za svaki njihov zločinački rad suditi ja. 3. U pogledu hitne zaštite našeg naroda napaćenog, rok mi je kratak. Vremena za prepričavanje i razgovore nemam, te stoga pozivam sve rodoljube iz svih krajeva, koji misle iskreno i pošteno, da listom odmah stupe u naše četničke redove čiji sam komandant ja. U svim mestima obrazovaće se ćete na čelu kojih će biti četovoda.“

181

Kako je akt Koste Pećanca o stupanju u kolaboraciju sa Nemicima primljen u redovima rukovodstva NOP-a? Još 22. avgusta 1941. Okružni komitet KPJ za Niš, obavestio je sreske komitete da predstoji sporazum između Pećanca i Nemaca posredovanjem Ljotića i da budu oprezni u svim kontaktima sa pojedinim vojvodama, odnosno pristalicama organizacije Koste Pećanca.²²⁹

U Biltenu br. 4. Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije od 3. septembra 1941. Josip Broz Tito u članku „Još jedna izdajnička marionetska vlada“, ocenjujući obrazovanje vlade Milana Nedića, dao je komentar i o izdajničkoj ulozi Koste Pećanca, koji je, kao i Nedić, čak i u isto vreme, stupio u službu okupatora. U jednom delu tog članka rečeno je: „Drugi je slučaj sa proglasom Koste Pećanca, koji je ovih dana objavljen. U tom glupom proglasu taj starac preti srpskom narodu da će silom ugušiti oslobodilačku borbu ako se narod ne pokori Nemicima. On poziva narod u četnike, u borbu protiv partizana itd., a sam nije sposoban da išta drži u ruci. Taj se starkelja pred kraj svoga života prodao okupatorima. On sada radi po direktnim nalogima Gestapoa. Nedavno se sastao na mestu Pločnik, blizu Niša sa zloglasnim šefom Gestapoa u Srbiji Krausom, i tu je stvoren paklen dogovor o tome da K. Pećanac organizuje četnike i povede borbu protiv partizana. Do toga sastanka je došlo tako da je gestapo vac Kraus, poslao Pećancu potrebne nemačke putne isprave pomoću kojih je taj izdajnik došao na sastanak. Pri susretu su se ta dva pobratima srdačno izljubila, i duboko dimut K. Pećanac je podario Krausu svoj četnički znak,

a Kraus Kostu svoj revolver, kao simbol budućeg krvoprolića."²³⁰ Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju takođe je u svom proglasu odmah osudio ne samo Nedića i njegovu vladu već i izdajničku ulogu Koste Pećanca: „Na dan 29. avgusta zloglasni dželat srpskog naroda, general Dankelman imenovao je takozvanu 'novu srpsku vladu', na čelu sa nemačkim špijunom, generalom Nedićem. Istog dana samozvani vojvoda i stara prodana duša, Košta Pećanac, izdao je svoj zloglasni proglas koji su fašistički vojnici lepili po zidovima naših mesta. Plaćena štampa, zajedno sa svim slugama okupatora, požurila je da sve ovo blagoslovi i predstavi kao početak 'nove slobode' i bolje budućnosti našeg naroda."²³¹

Posebno se PK obraća četnicima da osude izdaju Nedića, Ljotića, Aćimovića i Pećanca i da se priključe borbi partizana protiv okupatora i njegovih slugu: „Prezrite podlog izdajnika Pećanca, koji je uvek zlo-

²²⁹ AIRPS, PKS, 10.

²³⁰ Arhiv CKSKJ, Bilten Gš NO POJ, br. 4, od 4. IX 1941. — U daljem tekstu citiranog članka rečeno je i ovo: „Eto tako se pobratimiše izdajice Košta i krvnik Kraus, čije su ruke okupane nevinom krvlju srpskih rodoljuba, srpskih žena, dece i staraca. Pošteni srpski četnici, koji su se nekada junački borili protiv vekovnih neprijatelja, Nemaca, znaće da daju dostojan odgovor izdajici srpstva, K. Pećancu i sa prezrenjem odbiti njegov izdajnički poziv na borbu protiv pravih rodoljuba — narodnih partizana.”

²³¹ Zb. NOR, 1-1, 106. Proglas Pokrajinskog komiteta, bez datuma, ali čini se da je pisan 3. IX 1941.

182

upotrebljavao vaše četničko ime. Ne dozvolite mu da vam postavlja za vojvode i komandire prljave Ljotićeve gadove. Onako kako ste već počeli u Mačvi, Šumadiji i drugim krajevima, borite se zajedno sa svojom braćom za slobodu i čast srpskog naroda."²³²

Slične proglose izdali su gotovo svi okružni komiteti za svoja područja, a ujedno uputili pisma sreskim komitetima s preporukom da razobličavaju sve izdajice srpskog naroda i da se ujedno popularišu akcije KPJ, koja je bila tada i tokom celog rata organizator i inspirator oružane borbe protiv okupatora i njegovih saradnika.²³³

Sporazum između Nemaca i Koste Pećanca naišao je (kao i za vreme formiranja Saveta komesara pa i Nedićeve vlade) na veliko negodovanje u vladajućim krugovima NDH. To se može videti iz mnogih nemačkih dokumenata iz tog perioda. U izveštaju nemačkog komandanta u Zagrebu, od 6. septembra 1941. rečeno je da se široki slojevi, naročito vladini krugovi, nalaze pod uticajem konstituisanja u Srbiji. Naglašeno je da se naročito na organizovanje „srpske vojne moći" gleda sa podozrenjem, pogotovu, kako je rečeno u izveštaju, što tu Nedićevu vojsku predvode predratni oficiri. „Isto tako uočava se opasnost od slabljenja nemačkog autoriteta, zbog razgovora naših vlasti sa starim pobunjenikom Pećancem, o čemu su ovde procurile priče."²³⁴

Nema dovoljno sačuvanih dokumenata da bismo analizirali brojčanu snagu četničkih odreda Koste Pećanca. U jednom nemačkom izveštaju od 6. oktobra 1941. govori se da je on tada (prema izjavi samog Pećanca) imao tri hiljade četnika „od toga: 1.000 na granici sa Arnautim a . . . 700 — u oblasti Kruševac—Valjevo".²³⁵ Izgleda da je ovaj podatak dosta realan. Jer od oktobra do decembra 1941. Pećanac je imao najviše ljudstva u svojim redovima. U „Planu izgradnje oružanih kvislinških snaga potčinjenih M. Nediću", koji je bio odobrio nemački komandant Srbije, a Turner ga uputio 1. decembra 1941. komandantu Jugoistoka, rečeno je da su „vladi verni četnici (Pećanac), uključujući 1.000

²³² Isto, str. 109. — Mirko Tomić je 13. IX 1941. uputio Pokrajinskom komitetu KP Srbije pismo u kome ga obaveštava kako je primljeno kod stanovništva obrazovanje Nedićeve vlade i akt o izdaji Koste Pećanca. „Dolazak Nedićeve vlade", ističe Tomić, „pravilno je protumačen od samog naroda. Proglas Koste Pećanca uneo je zabunu u narod: iako Košta ne uživa nikakav glas, narod ne može da veruje da je to on potpisao i kad ga uveravamo u to, onda je sklon da nasedne smicalicama da je to prema Nemcima krupan manevarski potez, koji četnici treba da izvedu" (AS, PKS, br. 75).

²³³ Štab Topličkog partizanskog odreda uputio je proglas početkom oktobra u kome osuđuje izdajničku ulogu K. Pećanca: „Mi narodni partizani, borci za slobodu i nacionalnu nezavisnost, obraćamo se vama, svim poštenim

i rodoljubivim Srbima, da vam ukažemo na činjenice i dokaze dokle su doterali sa svojim zulumima K. Pećanac, njegov sin i plaćene izdajice koje zajedno sa njima rade za račun Nemaca" itd. (Zb. NOR, 1-2, 200).

²³⁴ AVII, NAV-N-T-312, r. 470, s. 8059932-5, Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu, 6. IX 1941, komandantu Jugoistoka o razvoju ustanka u Hrvatskoj i o pregrupisanju 718. pešadijske divizije.

²³⁵ Zb. NOR, 1-1, 630. Prilog dnevnika štaba XVIII nemačkog armijskog korpusa od 19. IX do 6. XII 1941.

183

starijih ljudi koji se nalaze kod kuće" tada imali 3.500 ljudi.²³⁶ Drugi jedan podatak, koji potiče iz jednog spiska Feldkomandanture u Nišu, takođe iz decembra 1941, govori, naime, da je tada K. Pećanac imao 36 oružanih odreda sa oko 6.000 naoružanih ljudi, neprihvatljiv je i netačan.

²³⁷ Navedeni podaci su sumnjivog porekla: prvo, zato što su ih Nemci dobili od Pećančevog štaba; drugo, što su u ukupan broj sigurno uneti i takozvani „upisani“ četnici, i, treće, zato što su u spisak uneti i takvi odredi kao Suhoplaninski odred, sa sedištem u Raškoj, pod komandom Mašana Đurovića, koji je saradivao i sa partizanima.

Interesantno je kako su Nemci ocenjivali ove svoje nove saveznike (četnike K. Pećanca), kada su ovi bili najangažovaniji u borbama protiv partizanskih odreda Srbije, tj. u septembru, oktobru i novembru 1941.

U naređenju Feldkomandanture 809, sa sedištem u Nišu, od 11. septembra 1941, potičnjem krajskomandanturama, za regulisanje odnosa između pripadnika Vermahta i četničkih odreda Koste Pećanca, rečeno je pored ostalog: „Prema svim vestima kojima raspoložemo, treba smatrati da su četničke formacije Koste Pećanca zauzele potpuno lojalan stav prema nemačkim okupacionim snagama. Između 7. i 9. IX (tačan dan još nije poznat), jedan odred Koste Pećanca napao je uspešno u planinama zapadno od Lebana jednu komunističku bandu, naneo joj fcatne gubitke i zaplenio 25.000 metaka municije.“²³⁸

Istog dana u izveštaju vojnog zapovednika Srbije rečeno je da je Pećanac uspešno organizovao borbu protiv komunista; da se njegovi oružani odredi naročito ističu u borbama u rejonu Lebana i Velikog Gradišta i da je planiran napad na partizanske grupe na Jastrepcu. U zaključku se dodaje: „U području gde on (Pećanac) dejstvuje, ne treba slati nemačke jedinice.“²³⁹ U jednom drugom izveštaju komandnog štaba komandanta Srbije od 16. septembra 1941. takođe se daju laskave ocene o četničkim odredima Koste Pećanca: „U jugoistočnom delu Srbije, u području Feldkomandanture Niš, pored bandi koje se bore protiv Nemaca, nalaze se i nacionalne srpske bande Koste Pećanca. Ovaj stoji sa

!S« Avil, NAV-N-T-501, 256/11-1-72.

¹³⁷ AVII, Nća, k. 33, f. 11, br. 34.

ass AVII, NAV-N-T-175, r. 233, s. 2722297 i 2722300-2. — U istom dokumentu rečeno je i ovo: „Centar službe bezbednosti feldkomandanture nalazi se u neprekidnoj vezi sa formacijama Koste Pećanca u području feldkomandanture. Tako, dakle, treba upućivati sve vesti koje se nekim drugim putem dostave krajskomandanturama.“

²³⁹ AVII, NAV-N-T-314, 1531/273. — Jedan od razgovora predstavnika Vermahta, poručnika Jeninga (Yening), i unteršturmfirera Engelmana s Kostom Pećancem održan je 15. septembra 1941. u Kuršumliji. Cilj ovog razgovora je bio da K. Pećanac pode u Beograd na pregovore sa predstavnicima Vermahta i vladom Milana Nedića radi saradnje. On je to odmah prihvatio i krenuo s njima u Niš, zatim avionom u Beograd, smatrajući da je to u obostranom interesu i da je, uz nemačku podršku, u stanju da se sa svojim odredima uspešno bori protiv partizana. Kao uslov za takvu saradnju, on je tražio da se obezbedi južna granica Srbije, da se njegovim odredima da veća sloboda kretanja i pruže veće mogućnosti za organizaciju (AVII, NAV-N-T-314, r. 1531, s. 262).

184

svojim ljudima pozadi srpske vlade i podržava, u nameri da svoju otadžbinu sačuva od građanskog rata, nemačke okupacione trupe i srpsku vladu. Feldkomandantura Niš je dozvolila pripadnicima Koste Pećanca da nose oružje.“²⁴⁰

I Harold Turner, u svom poznatom referatu od 21. septembra 1941, koji je uputio Bemeu (ocenjujući oružane jedinice Nedićeve vlade), dao je posebno mišljenje o četnicima Koste Pećanca: „Zahvaljujući tamošnjim

jedinicama Koste Pećanca u jugoistočnom prostoru Srbije, tj. jugozapadno i južno od Niša, nije dosad ispaljen ni jedan metak i vlada potpun mir. Tamo i nema nemačkih trupa, te bi se Pećančeve formacije mogle tu i dalje starati o redu, miru i sigurnosti kao i dosad."²⁴¹ Interesantno bi bilo analizirati ko su bili četnici Koste Pećanca. Naime, iz kojih slojeva društva potiču, kakvi su bili njihovi motivi da verno služe okupatoru itd. Međutim, za jednu ovakvu analizu nema dovoljno podataka. Već je bilo reći o tome da je u prvoj fazi, tj. od aprila do avgusta 1941. bilo u navedenoj kvislinškoj formaciji i poštenih ljudi, ali neobaveštenih, zavedenih, pa su stupili u odrede Koste Pećanca, računajući da će ovaj organizovati oružanu borbu protiv okupatora. Kasnije, kada je Pećanac legalizovao svoju kolaboraciju, u njegovim odredima se pretežno nalazio primitivan element, željan pljačke i nasilja, koji često stupa na scenu u danima rata, okupacije, smutnje i sličnim istorijskim uslovima. O tome govori i izveštaj ispostave ražanjskog sreza u Čičevcu, koji je upućen 21. oktobra 1941. Banskoj upravi Moravske banovine: „Ovaj odred (Čičevski četnički odred), iako je formiran 19. ovog meseca — tako reći juče, vrlo je nepovoljno uticao na narod u samoj varoši Čičevcu, stoga, što su u odred ušli neki ljudi posve lošeg karaktera, skloni piću i kocki, a među njima ima i nekih osuđenih za krađu. Otuda postoji bojazan kod naroda da će pojedinci iz ovog odreda ići noću u krađe i razne pljačke, budući da su naoružani i da im je na ovaj način omogućeno kretanje i noću, dok mirno stanovništvo ne sme ni iz kuća da izađe."²⁴²

Izveštaj sličnog sadržaja uputio je i Milorad Mojić, glavni sekretar Ljotićevog „Zbora“, lično Milanu Nediću, 15. decembra 1941. u kome je o jednom Pećančevom odredu rečeno pored ostalog i ovo: „Na sektoru sreza negotinskog operiše četnički odred vojvode Anđelka. Ovaj je kraj dosta miran, ali negativnim radom ovdašnjih četnika stvara se veliko nezadovoljstvo u građanstvu. Sam odred je manje-više sastavljen od kockara i bandita koji prilikom stupanja u odred nisu rukovođeni idealnim pobudama. On vrši neprekidan teror i nasilja nad mirnim građanstvom, dok se istovremeno tolerišu sumnjivi tipovi. Manje-više nasilno traži od građana veće svote novca (od 2—2.500 dinara) **240 AVII) NAV-N-T-501, r. 246/334-7. — U daljem tekstu cit. dokumenta rečeno je i ovo: „Oružje se, međutim, mora otvoreno nositi. Pripadnici Koste Pećanca treba da se što je moguće više uniformišu i imaju legitimacije pomoću kojih se legitimišu kao pripadnici grupa Koste Pećanca. Oni predstavljaju jedine četnike koji su priznati. Oni žele da prihvate borbu protiv komunista i navodno su se u pojedinim slučajevima borili protivu komunista.”**

²⁴¹ Zb. NOR, 1-1, 447.

²⁴² AVII, Nća, k. 28, f. 2, br. 32.

185

i, ako se građanstvo ne odazove, preti im da će ih uzeti za taoce, a kasnije i streljati."²⁴³

Naveli smo dosta podataka koji bacaju dovoljno svetla na istorijat četničkih odreda Koste Pećanca, kao i na njihov sastav. Neophodno je to bilo učiniti, s obzirom na to da su ovi odredi učestvovali u mnogim borbama protiv partizanskih odreda Srbije. Oni su predstavljali znatan deo „Nedićeve oružane sile“. Da napomenemo i to da se Pećanac surovo obračunavao sa svim svojim vojvodama koji su saradivali sa partizanima. Na primer, 20. septembra 1941. izdao je naredbu da se general Ljuba Novaković, smeni sa dužnosti komandanta Sumadijskog štaba četničkih odreda, zbog toga što je saradivao sa Prvim sumadijskim partizanskim odredom i što je uputio narodu poziv za oružanu borbu protiv Nemaca.²⁴⁴

Nije teško zaključiti da je ovakve i slične naredbe Pećanac izdavao na osnovu uputstava koja je dobijao lično od Milana Nedića. A ministar-predsednik svojom naredbom pov. br. 18, od 21. novembra 1941, odlučio je da „Gorski štab svih četničkih odreda, pod vrhovnim zapovedništvom vojvode Koste Pećanca, stoji neposredno pod predsednikom srpske vlade“.²⁴⁵ Iz ovog akta, kao i mnogih drugih, vidi se da su četnički odredi bili podređeni više lično Nediću, odnosno okupacionim nemačkim vlastima koji su ih raspoređivali i slali u akcije protiv partizanskih

odreda, nego Pećancu, čije se komandovanje svodilo sve više na formalnost. Tako je bilo sve dok ovoj kvislinškoj oružanoj formaciji nisu otkazali „poverenje“ Nedić, njegova vlada i, razume se, Nemci krajem 1942. godine.

²⁴³ AVII, Nča, k. 50, f. 1, br. 38.

²⁴⁴ „Smenjuju me zato što sam Nemcima objavio borbu i postigao sporazum sa partizanima“, piše Novković u jednom svom aktu (AIRPS, 1102). Novković je, posle toga, sa svojom grupom četnika došao na teren oko Kraljeva i Kruševca, gde je izvesno vreme saradivao sa partizanima u borbi protiv okupatora.

²⁴⁵ Zb. NOR, 1-21, 156. — Ban moravske banovine se žalio Nediću u pismu od 15. septembra 1941. da je bio potpuno zaobiden u sporazumu Nemci — Košta Pećanac, iako se cela „akcija“ odigrala na terenu njegove banske uprave: „U narodu je proglas, o kome je reč, ostavio dobar utisak, ali činjenica da novoobrazovana vlada, u kojoj su zastupljene popularne vojne ličnosti, nije sankcionisala poduhvat vojvode Koste Pećanca, unela je nešto zabune kod vlasti i pometnje kod naroda. Ovo tim više što, uprkos obećanjima iznetim u proglašenju, ne samo da nije nastupilo poboljšanje u pogledu stišavanja i umirenja naroda, nego se u izvesnom pravcu, stanje situacije na terenu čak i pogoršalo. Četnici, kao ni sam vojvoda K. Pećanac, nisu nastojali da traže da dođu u kontakt sa organima upravnih vlasti, već je potpisani o njihovom radu, odnosno namerama saznavao nezvanično, ali ipak od merodavnih ličnosti feldkomandanture. Ovo misteriozno držanje kako feldkomandanture, tako i četnika u pitanju, još uvek zadaje brigu odgovornim organima vlasti u banovini“ (AVII, br. 23/1-13, k. la).

Ban moravske banovine dobio je 24. oktobra 1941. naredenje od Feldkomandanture u Nišu da obezbedi smeštaj za štab K. Pećanca: „Molim da se oficirima, kojima je ovo organizovanje povereno (major Mikić) stave na raspoloženje potrebne zgrade odnosno stanovi... Potrebno je, između ostalog, osloboditi kuće, gde će biti smešten uži štab vojvode K. Pećanca i gde će on stanovati“ (AVII, br. 33/4-1, k. 2).

186

ODNOS MILANA NEDIĆA I NJEGOVE VLADE PREMA RATNIM ZAROBLJENICIMA

Problem ratnih zarobljenika bio je prisutan za sve vreme okupacije, i uvek je ovo pitanje dodirivano naročito na relaciji Nedić — nemačke okupacione vlasti u Srbiji. Još nema preciznih podataka koliko je bilo bivših jugoslovenskih vojnika sa teritorije Srbije u ratnim zarobljeničkim logorima Nemačke. Neki izvori, ipak, ukazuju da ih je moglo biti oko 200.000, s tim što je taj broj postepeno smanjivan. Izvestan broj ih je umro u logorima ili zbog bolesti i nesposobnosti za rad bio pušten, odnosno oslobođen zarobljeništva.²⁴⁶ U svakom slučaju, to je bila ogromna cifra, usled čega su mnoge porodice za duže vreme ostale bez svojih hranilaca, tako da je pitanje njihove životne egzistencije bilo neprekidno ugroženo. Na drugoj strani, usled veoma teških uslova života, mnogi ratni zarobljenici se nisu ni vratili svojim kućama. Nastradali su na razne načine: usled gladi, bolesti, bombardovanja, teških fizičkih radova itd.

Međutim, nama nije cilj da u ovom delu teksta utvrdjemo brojno stanje jugoslovenskih, odnosno srpskih zarobljenika, već da ukažemo kakav je bio odnos Nedića i njegove vlade prema njima. Mora se priznati da je Nedićeva vlada ulagala izvesne napore kod nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji da položaj zarobljenika bude snošljiviji. Pre svega, preduzeto je organizovano masovno slanje paketa zarobljenicima na dva načina: prvo, preko Srpskog crvenog krsta²⁴⁷ i, drugo, porodice su same, uz odobrenje Nemaca, slale pomoć u ishrani svojim. O svemu ovome Stanislav Krakov u već pomenutoj knjizi piše pored ostalog: „I za ovo pitanje bilo je potrebno da Nedić uporno intervenira, jer se opu-
²⁴⁶ j3: Nikola Zivković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu*, Beograd, 1975, str. 147—148. V. Glišić u n. delu, str. 36, koristeći nemačke izvore, pominje broj od 325.000 zarobljenika iz cele Jugoslavije. Na istoj strani se tvrdi da je u prvim mesecima okupacije, u logorima na teritoriji Jugoslavije, Grčke i Bugarske, bilo 240.000 zarobljenih Jugoslovena. — Prema Hitlerovoj izjavi, iz aprila 1941. u operacijama protiv Jugoslavije zarobljeno je 6.298 oficira i 337.864 vojnika, ne računajući ovde folksdojčere i Mađare, koji su odmah posle zarobljavanja pušteni svojim kućama. (*Obnova*, br. 12, 5. maj 1941).

²⁴⁷ Nemačke okupacione vlasti raspustile su Glavni odbor Jugoslovenskog crvenog krsta i umesto njega, po naređenju nemačkog majora Vika (Wiick), početkom jula 1941. formirano je Srpsko društvo Crvenog krsta (N. Zivković, n. d., 148).

187

nomoćenik za privredu Nojhouzen dugo tome opirao, govoreći da se time smanjuju životne namirnice Srbije. Najzad kada je dobijena dozvola da se paketi mogu slati, Nemci su uveli kontrolu i počeli da otvaraju pošiljke i skoro u svakoj su nalazili kantice sa mašću, slaninu, suve kobasice, pršutu, šunke, sve ono o čemu su Nemci u Nemačkoj u najvećoj meri oskudevali i što skoro nikako nisu mogli da izvuku iz Srbije, osim kada su trupe za vreme kaznenih ekspedicija pljačkale za svoj sopstveni račun sela."²⁴⁸

Mada Krakov dosta pristrasno i neobjektivno u celini piše o Nediću i njegovoj vladi, ovde, uglavnom, realno prikazuje stanje. Jer i neki drugi izvori ukazuju da su Nemci, a u prvom redu Nojhouzen i njegov privredni štab, pravili ogromne smetnje stanovništvu Srbije oko slanja pošiljki ratnim zarobljenicima.

Na planu ublažavanja položaja ratnih zarobljenika, odnosno njihovih porodica, Nedić je preduzimao i neke druge mere. Naime, da bi akcija sakupljanja priloga bila uspešnija i efikasnija, formirani su bili odbori za zaštitu zarobljeničkih porodica. Tako je za celu Srbiju postojao Srpski odbor, a po okruzima i srezovima — okružni i sreski odbori.²⁴⁹

Međutim, ma koliko da je Nedić pomagao zarobljenicima i njihovim porodicama, on je svojim stavovima pomagao Nemcima da srpske podoficire i oficire koji se ne jave dobrovoljno u njegove „oružane snage“, hapse i šalju u zarobljeništvo. Ton čitavoj ovoj akciji dao je Turner u svom referatu od 21. septembra 1941, kada je generalu Bemeu predložio: „Istovremeno bi trebalo zatvoriti sve aktivne oficire, izuzev onih koji su se odmah stavili na raspoloženje Nedićevoj vladi. Mislim da ne bi bilo umesno imati obzira prema onim oficirima, koji su se poslednjih meseci odali nekom zanimanju, pošto su ta lica nesumnjivo uključena bilo na koji način u obaveštajnu službu, jer to odgovara čitavom njihovom osećanju solidarnosti.“²⁵⁰

²⁴⁸ S. Krakov, n. d., 314. — Srpsko društvo Crvenog krsta uputilo je Nediću 15. IX 1941. pismo sledećeg sadržaja: „Po molbi Srpskog društva Crvenog krsta i predstavnici predstavnika Nemačkog crvenog krsta, Generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji odobrio je Društvu crvenog krsta nabavku životnih namirnica za otpremu ratnim zarobljenicima u Nemačkoj, računajući 5 kg na jednog zarobljenika, a ukupno za 175.000 zarobljenika... Prema ovom rešenju dozvoljena je kupovina: 15.000 kg šećera, 20.000 kg pasulja i 3.000 kg masti« (AVII, br. 13/1-1, k. la).

²⁴⁹ Okružni načelnik u Kruševcu odlukom od 7. IX 1941. postavio je odbor za ovaj okrug: „Rešavam da se za članove okružnog odbora za okrug kruševački za zaštitu zarobljeničkih porodica postave: 1. za pred. odbora Krsta Novaković, apotekar iz Kruševca; 2. za potpredsednika Tihomir Drenovac, industrijalac iz Kruševca; 3. za sekretara Dobrivoje Đorđević, sudija Sreskog suda iz Kruševca“ (AVII, br. 15—1, f. 14, k. 136).

²⁵⁰ ZB. NOR, 1-1, 448. — Još 13. maja 1941. Bender je obavestio Ribentropa da u Srbiji postoji izvestan broj oficira koji su pod uticajem jugoslovenskih pučista, angloameričkom uticaju i sovjetskih trupa i tražio je odobrenje da se vrši pretraživanje i da se sumnjivi pohapse (AVII, NAV-N-T-120. 200/153229).

188

Kako je odziv srpskih oficira bio sve slabiji, hapšenje radi stupanja u Nedićeve oružane formacije bilo je sukcesivno, po grupama. Nedić je u vezi s tim tražio od vojnog zapovednika Srbije da se uhapšeni „sumnjivi“ zamene za one oficire koji su se već nalazili u nemačkim zarobljeničkim logorima, a stariji su od 55 godina; zatim da se istovremeno otpuste zarobljenici lekari, apotekari, inženjeri i drugi stručnjaci neophodni za srpsku, odnosno nemačku privredu. Dankelman je Nedića obavestio u aktu od 9. septembra da on niti, pak, Turner nisu ovlašćeni da rešavaju ovo pitanje, već će dati predlog" nadležnim nemačkim institucijama u Berlinu. Turner je u napomeni akta dodao da su slabi izgledi da se pozitivno reši Nedićev zahtev, budući da po nemačkim zakonima oficiri doživotno, a podoficiri do 60 godina starosti podležu vojnoj obavezi.

General Berne je takođe razmatrao ovo pitanje. On je u pismu od 15. novembra 1941. komandantu Jugoistoka rekao u vezi s tim: „Predlog za razmenu pohapšenih nepouzdanih srpskih oficira za srpske oficire ratne zarobljenike u Nemačkoj, koji se predstavljaju kao neophodni i korisni za izgradnju zemlje u borbi protiv komunista, bio je odbijen od strane Vrhovne komande oružanih snaga sa motivacijom da predsednik vlade Nedić, po nemačkim nazorima, važi kao nepouzdan i ne može pretendovati na poverenje”.²⁵² Zatim Berne iznosi svoje stanovište, naglašavajući da je hapšenje srpskih oficira u Beogradu neophodno, s obzirom na to da je „njihovo držanje prema nemačkim merama i prema vladi Nedića odbijajuće ili neprijateljsko i očigledno iz njihovih redova potiču veze sa pukovnikom Mihailovićem”. Za uhapšene oficire Berne predlaže hitan transport u zarobljeničke logore u Nemačkoj jer, kako on navodi, u Srbiji nema pogodnih prostorija, a pored toga, bile bi angažovane znatne nemačke snage za čuvanje zarobljenika.

Berne, razume se, nije u svom pismu zaboravio da navede kakvo je, u vezi s ovim pitanjem, raspoloženje Nedića, odnosno njegove vlade, pa navodi: „Armijski general Nedić nije se protivio nužnosti hapšenja neophodnih aktivnih oficira i nije, on lično, za to postavljao nikakve uslove i zahtevao protivusluge.”²⁵³

²⁵¹ AVII, br. 8/1-1, k. la, Dankelmanovo pismo Nediću, od 10. IX 1941.

²⁵² AVII, NAV-N-T-501, r. 251, s. 263—7.

²⁵³ Isto. — U daljem tekstu pisma Berne je naveo i sledeće: „Predlog za zamenu, na molbu armijskog generala Nedića, bio mi je učinjen preko načelnika Upravnog štaba i ja sam mu odobrio da dobije dragocene snage za izgradnju u Srbiji, ako ovo predstavljaju aktivni srpski oficiri, koji za sada samo primaju plate praktično bez odgovarajuće naknade. Hapšenje nepouzdanih srpskih oficira u Beogradu sprovede se u narednom vremenu. Ono sada nije nastupilo, pošto: a) u Srbiji ne stoje na raspoloženju nikakvi odgovarajući zarobljenički logori niti stražarske snage; b) hapšenje oficira stoji u vezi sa rešenjem „Mihailovićevog pitanja”. Prebacivanje aktivnih srpskih oficira u zarobljeničke logore u Nemačkoj, po mom ubeđenju, isto je tako nužno kao i svih zarobljenih Srba sposobnih za nošenje oružja, naročito pripadnika pukovnika Mihailovića, kako bi se Srbija, zemlja tradicionalnih banditskih borbi, konačno umirila i kako bi se sprečilo ponovno oživljavanje jednog velikog ustanka na proleće, odnosno u onom vremenu u kome bi situacija trebalo da zahteva povlačenje nemačkih snaga iz Srbije.”

189

Uglavnom, posle dužih priprema, krajem decembra 1941. i početkom januara 1942, uhapšeno je oko 1.000 srpskih oficira u Beogradu i u nekoliko grupa tokom januara i februara 1942. prebačeno u zarobljeničke logore u Nemačkoj.²⁵⁴

Međutim, postavlja se pitanje koliko je Nedić svojim stavom doprineo da se pohapsi ovako relativno velik broj oficira, u periodu kada su oni bili izuzetno potrebni njegovim kvislinškim vojnim formacijama. Mnoga dokumenta nemačkog i kvislinškog porekla iz tog perioda, kao i pojedini napisi na ovu temu posle rata, govore da se oko 1.000 pomenutih oficira iz Beograda nije odazvalo na poziv Nedića da saraduju s njim, pa je on, ogorčen na njihov pasivan odziv, rešio da ime se osveti. To nije bilo teško sprovesti, ier su nemačke okupacione vlasti (videli smo iz citiranih dokumenata) gledale sa nepoverenjem na sve one predratne oficire koji su se nalazili u okupiranoj Srbiji, a nisu se stavili u Nedićevu, odnosno njihovu službu. O tome piše i Nedićev komandant žandarmerije iz prve polovine septembra 1941: „Istina je da je napred pomenute oficire pohapsila gestapovska policija, ali je istina i to da je ovo hapšenje i sprovođenje u zarobljeništvo izvršeno po izričitom i ličnom traženju M. Nedića, koji je nemačkom komandantu izjavio da ako Nemci ne pohapse i u zarobljeništvo ne sprovedu pomenutih 1.200 oficira, on, Nedić, ne može da garantuje za mir i poredak u zemlji. Na ovakav odlučan Nedićev zahtev, Nemci su izvršili to hapšenje i sprovođenje u zarobljeništvo.”²⁵⁵

Evidentno je da se Nedić zalagao za puštanje kućama bolesnih zarobljenika, invalida, zarobljenika starijih godišta; zatim, zarobljenika stručnjaka svih specijalnosti. Međutim, još više je predsednik „vlade narodnog spasa” insistirao da se oslobode zarobljenici — oficiri, profašistički

orijentisani; da stupe u njegove oružane odrede i da pomognu „vladi narodnog spasa“ da zavede „red, mir i bezbednost“ u Srbiji. Dakle, ono na čemu su i Nemci najviše insistirali i što je Nedić bio stavio u prvi plan posle obrazovanja svoje vlade.²⁵⁶

Neki autori, iz jugoslovenske emigracije kao, na primer, Stanislav Krakov i Petar Martinović, tvrde da su Nemci bili postigli sporazum sa Nedićem da oslobode i do 70% zarobljenih vojnih lica, rodom iz Srbije i Banata, pod uslovom da se zavede red i mir u Srbiji. „Međutim, događaji kod Kraljeva i Kragujevca, potom sporazum Mihailovića i Tita u Struganiku i Brajićima, učinili su da su Nemci odbili da otpočnu oslobođenje izvesnih grupa zarobljenika, sve dok traju takvi teški neredi u Srbiji.“²⁵⁷

²⁵⁴ **Zb. NOR, 1-1, 625. Izveštaj zapovednika Srbije.**

²⁵⁵ **J. Trišić, n. d., 63.**

²⁵⁶ **Novo vreme u br. 111, od 11. IX 1941, donelo je program mera Nedićeve vlade radi poboljšanja uslova srpskih zarobljenika u nemačkim logorima.**

²⁵⁷ **S. Krakov, n. d., 313. — U vezi s tim S. Krakov kaže: „Uprkos ovog nemačkog odbijanja, Nedić u svojim svakodnevnim intervencijama da se olakša sudbina srpskog naroda, nije zaboravio ni zarobljenike i on je i šefu Upravnog štaba dr Turneru i nemačkom komandujućem generalu Bemeu, a 190**

Međutim, tvrdjenja ovih autora se ne mogu prihvatiti, jer su Nemci uvek gledali sa nepoverenjem na srpske oficire, i srpsko stanovništvo uopšte, pa i na Nedićeve oružane odrede, koji su se već nalazili u njihovoj službi. Poznato je koliko su Nemci oklevali da naoružaju srpsku žandarmeriju, bojeći se da oružje koje joj budu dali, ne bude okrenuto protiv samih njih. S tim u vezi je i već citirano Ribentropovo pismo, koje je 2. septembra 1941. upućeno Bencleru, i mnoga druga upozorenja od strane komandanta Jugoistoka, komandanta suvozemnih snaga Rajha i drugih nadležnih institucija u Berlinu.

Nedić je svim sredstvima nastojao da pridobije zarobljenike za politiku svoje vlade i da ih veže za sebe; da mu zarobljenici šalju peticije u znak podrške i poverenja; da popularišu u logorima njegovu vladu itd. Čak je Nedić slao i svoje emisare u zarobljeničke logore u Nemačku, na primer, Milana Aćimovića u oktobru i novembru 1941. (o čemu je bilo reči u prethodnom tekstu), a kasnije Milosava Vasiljevića. Aćimović je, navodno, bio na lečenju u Karlovim Varima, u stvari, on je obilazio zarobljeničke logore, održavao sastanke sa jugoslovenskim oficirima i tražio podršku za Nedićevu vladu, koja je već bila potpuno kompromitovana kod stanovništva Srbije. U vezi s tim postoji i pismo V odeljenja komandanta Jugoistoka od 17. novembra 1941, koje je upućeno OKW-u: „Srpski ministar Aćimović, sada u Karlovim Varima, moli da mu se odobri poseta jednog logora srpskih ratnih zarobljenika u Nemačkoj. Vojni zapovednik Jugoistoka podupire tu molbu i obećava se dobro propagandno dejstvo na srpsko stanovništvo, s obzirom na mnoge glasove o nemačkim logorima ratnih zarobljenika. Sam Aćimović je lojalan. Pošto je njegov oporavak u Karlovim Varima neposredno pred završetkom, moli se najhitnije za odobrenje.“²⁵⁸

U svojoj izjavi istražnim organima u Beogradu posle rata Milan Nedić je potvrdio da je Aćimović putovao u Nemačku, pored ostalog, i radi obilaska vojnika, podoficira i oficira, koji su se nalazili u zarobljeničkim logorima. „Dao sam uputstvo Aćimoviću da obiđe logore i da vidi raspoloženje zarobljenika prema mojoj vladi, kao i to da li žele da se vrate potom Baderu, a naročito opunomoćeniku za privredu Nojhauzenu, kao i ministru Bencleru i svakom nemačkom izaslaniku, koji je dolazio u neku inspekciju iz Berlina za Beograd, ponovio molbe da se otpočne sa puštanjem zarobljenika, jer to zahtevaju imperativno privredne potrebe Srbije.“
ass AVIIJ NAV-N-T-312, 469/80559010. — Dragi Jovanović je takođe pred istražnim organima u Beogradu 1946. o poseti Aćimovića srpskim ratnim zarobljenicima, izjavio sledeće: „Poseta Milana Aćimovića usledila je odmah posle obrazovanja vlade M. Nedića, sa tendencijom da se pokaže našim zarobljenicima da vlada M. Nedića odmah posle svog obrazovanja vaspostavlja kontakt sa njima i na taj način se prikaže zaista kao vlada koja će voditi računa o što bržem njihovom povratku. M. Aćimović je pričao da je posetio oficirski logor, da je održao jedan govor čisto u patriotskom smislu, ali nije vršio nikakva vrbovanja za Nedića. Ing. Vasiljević Milošav išao je u Nemačku

u oficir, zarobljenički logor direktno sa nalogom da vrbuje oficire, koji žele da se vrate u zemlju, da se stave na raspoloženje vladi gen. Nedića i da pristupe dobrovoljačkim formacijama. Po čuvenju, Vasiljević nije obišao sve oficirske barake, već je pozivao u jednu baraku oficire sa spiskovima, koje je sa sobom doneo" (AVII, br. 19/7, k. 1).

191

u zemlju i stave na raspoloženje meni, odnosno mojoj vladi." Nedić se pohvalno izražavao o rezultatima Aćimovićeve misije u Nemačkoj pa podvlači: „Rezultati su bili dobri, jer su se gotovo svi zarobljenici izjasnili i odobrili politiku vlade narodnog spasa i dali izjavu da žele da se vrate u zemlju i stave meni na raspoloženje.”²⁹⁹

Nedić dalje u vezi s ovim naglašava da je po dolasku Aćimovića u Beograd napravljen spisak zarobljenika na koje su srpski kvislinzi računali; da je među njima bilo stručnjaka, jedan broj činovnika, a najviše je bilo oficira za koje su računali da ih treba uključiti u Nedićeve oružane formacije. Spisak je, navodno, dostavljen Upravnom štabu vojnog komandanta Srbije, odakle je poslat u Zarobljeničko odeljenje u Berlin. Među zarobljenicima oficirima, koji su otpušteni, bilo je i takvih koji su ušli u Nedićevo vladu kao ministri (npr. dr Miloš Nedeljković i Bogoljub Kujundžić).

I dok je Nedić preko svog emisara Aćimovića uspostavljao veze sa zarobljeničkim logorima u Nemačkoj, 8. novembra 1941. stiglo je Bencleru pismo iz Ministarstva inostranih poslova Rajha. U njemu se obaveštavaju nemačke okupacione vlasti u Srbiji da se odbija Nedićevo traženje (koje je dostavljeno preko Upravnog štaba) da se pusti kućama 1.200 srpskih zarobljenika jer, kako je to istaknuto u pismu, „Nedić ne zaslužuje toliko poverenje”. Naprotiv, Bencleru se nalaže da podupire već od ranije dati nalog generalu Bemeu da se pohapsi u Beogradu 1.200 „nepouzdanih jugoslovenskih oficira koje treba sprovesti u zarobljenički logor”. U istom pismu naglašava se da će nadležna ministarstva Rajha voditi računa da se iz zarobljeničtva puštaju samo oni koji su neophodni za nemačku privredu u Srbiji.²⁶⁰

Milan Aćimović je, razume se, posle povratka sa svog „službenog” zadatka i „uspešno” obavljeno posla, već 29. novembra 1941. održao govor preko beogradskog radija o životu srpskih zarobljenika u Nemačkoj. „Od dana obrazovanja srpske civilne uprave”, rekao je Aćimović, „jedna od glavnih naših briga, bila je briga za naše zarobljenike. General Nedić, obrazujući prvu srpsku vladu, istakao je u svojoj deklaraciji ovu brigu na prvo mesto.”²⁶¹

Najveći „uspeh” Milana Aćimovića (kako je tvrdio kasnije sam Nedić) bio je u tome što je on organizovao potpisivanje „Izjave oficira u logoru Nirnbergu — o podršci generalu Nediću”, poznatije kao „Nirn-
888 Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju M. Nedića od 30. I 1946.

²⁶⁰ AVII, Bon, 2/840. — *Novo vreme* je, gotovo svakodnevno pisalo o podršci koju zarobljenici daju Nediću i njegovoj vladi preko pisama, peticija, izjava. O tome je, 13. XI, *Novo vreme* donelo sledeću vest: „Predsednik srpske vlade M. Nedić prima svakodnevno veliki broj pisama i karata od zarobljeničkih srpskih oficira i vojnika, u kojima ovi izražavaju svoju duboku zahvalnost pret. srpske vlade za njegovo staranje da se prilike u otadžbini što pre srede i normalizuju. Svi oni izjavljuju da ih teritorijalna razdaljina ne sprečava da svakodnevno budu svojim mislima u domovini i da prate napore srpske vlade da otadžbina pođe novim putem.”

^{2,1} *Novo vreme*, 30. XI 1941.

192

berška izjava”. Izjava je bila sastavljena u Beogradu, još dok se Aćimović nalazio u Karlovim Varima. Na njenoj izradi, prema nekim podacima, radili su Miloš Masalović, šef Nedićevog kabineta, i Cvetan Ceka Đorđević, pomoćnik ministra unutrašnjih poslova. Bila je poslata u Nemačku preko urednika *Obnove* Ratka Zivadinovića, a redigovali su je u Nirnbergu general Danilo Kalafatović i Milutin Nedić. Potpisana je 15. novembra 1941.²⁰²

Kada je Aćimović posetio Nirnberški oficirski logor sredinom novembra 1941, oko 1.200 oficira potpisalo je ovu izjavu. Kasnije je Nedić „gradio svoj kapital” na ovom propagandnom pamfletu, kako, navodno,

ima podršku više od 300.000 zarobljenika itd. Zanimljivo bi bilo citirati neke delove „Nirnberške izjave“ da bi se videlo da je ona uglavnom sadržala one stavove i načela na kojima je Nedić stalno insistirao: „Mi zarobljenici oficiri, kao obični deo svog naroda, ne možemo ostati ravnodušni prema ovim bezumnim događajima. Mi želimo da o njima odlučno kažemo svoju reč, da istaknemo svoj stav i da u njih unesemo sebe lično, svoju nacionalnu dušu i svoju vojničku dužnost. Stoga izjavljujemo: 1) S najvećom odlučnošću osuđujemo komunističke izrode, kao i one zabludele i zavedene pojedince, koji su im se pridružili i njihovu izdajničku akciju na uništenju srpskog naroda i njegove budućnosti. Na njih će pasti prokletstvo naroda. 2) Sa osećanjem duboke odvratnosti osuđujemo one strane propagande koje za račun egoističnih ciljeva, svojom podmuklom akcijom produžavaju da guraju naš narod u propast, bezočno iskorišćavaju njegovu čestitost, lakovernost i naivnost. 3) Pozivamo ceo narod u Srbiji, da se složno kao jedan čovek svrsta uz vladu g. đenerala Nedića; da je odlučno pomogne u borbi protiv komunističke nemani i o uvođenju mira, reda i rada u zemlji, i da podlim podbadačima raznih varalaša stranih radija ne poklanja nikakvu veru.“²⁶³

Deo citirane izjave nepobitno dokazuje da su njeni autori radili ili, bolje reći, kreirali njen tekst, na osnovu uputstava koja su dobili od Milana Nedića. Jer svi njegovi govori koje je održao do tada, upravo su ponavljali sva ona pitanja, dakle, sve probleme, koje sadrži takozvana „Nirnberška izjava“. Na pitanje islednika kako je došlo do Nirnberške izjave i ko je bio njen pokretač, Nedić je dao sledeći odgovor: „Prilikom odašiljanja Aćimovića za Nemačku radi obilaska zarobljeničkih logora, **262 Dragi Jovanović je na saslušanju u vezi s ovim izjavio sledeće: „U toj izjavi izražavalo se odobrenje stava i politike generala Nedića i izjavljivala gotovost da se u slučaju povratka u otadžbinu dole potpisani stave u službu generalu Nediću, radi odbrane i obnove otadžbine“ (AVII, br. 19/7, k. 1).** ²⁶³ S. Krakov, n. d., 311—312. — U daljem tekstu izjave rečeno je: „Stavljamo se na raspoloženje vladi g. đenerala Nedića da i svojim ličnim učešćem pomognemo njenu akciju na čišćenju komunističke nemani i povraćanju mira i reda u našoj napaćenoj zemlji, da bi sa što manje novih potresa i žrtava sačekali kraj ovog rata i obezbedili sebi pravedno mesto u međunarodnoj zajednici. Molimo stoga vladu g. đenerala Nedića da na nas računa u svakom radu i u koliko bi nadležne nemačke vlasti odobrile, gotovi smo da u potrebnom broju pođemo u Srbiju i svojim učešćem doprinesemo da se red povrati za najkraće vreme — pa makar potom bili ponovno vraćeni u zarobljenički logor, pošto za ovaj rad i službu svome narodu ne želimo nikakvu ličnu korist i nagradu.“

13 Kontrarevolucija u Srbiji 1 193

vica i moga brata Milutina, da im izruči moje pozdrave i da se preko izdao sam direktivu Aćimoviću da se obrati u Nirnbergu na Kalafatonjih obavesti o raspoloženju zarobljenika prema mojoj vladi i gotovosti da se vrate u zemlju radi saradnje. Posle povratka Aćimovića došlo je do Nirnberške izjave.²⁸⁴ Ko je sastavio tu izjavu ne mogu tačno reći, ali verujem da su njeni pokretači Kalafatović i moj brat Milutin. Nisam izričito Aćimoviću rekao da se ispita raspoloženje zarobljenika na taj način što bi se izjasnili „za i protiv“, ali ne poričem da je Nirnberška izjava došla kao posledica misije Aćimovića u Nemačkoj.“²⁶⁴³

Milan Nedić namerno ili usled zaborava greši u datumu, kada kaže: „Iposle dolaska Aćimovića došlo je do Nirnberške izjave.“ Pre će biti ovo prvo, tj. da bi sa sebe skinuo svaku odgovornost u vezi s ovim antikomunističkim pamfletom. Jer nepobitno je utvrđeno da je pomenuta izjava potpisana, upravo, za vreme Aćimovićevog boravka u Nemačkoj. Ovaj je aktivno bio angažovan na njenoj realizaciji. Izjava je potpisana 15. novembra, a Aćimović je stigao u Beograd krajem tog meseca. Već 29. novembra održao je govor preko Radio-Beograda, u kome je izneo svoje utiske o položaju jugoslovenskih zarobljenika u nemačkim logorima. Netačno je i Nedićevo tvrđenje da ne zna ko je sastavio „Nirnberšku izjavu“. U stvari, izjava je sastavljena po njegovom konceptu; rađena je u Beogradu, u krugu njegovih najbližih savetnika i on je dao saglasnost da se posle redigovanja, koje je lično izvršio, može nositi na potpis srpskim oficirima — zarobljenicima u Nemačkoj. Milan Nedić, takođe na saslušanju, iznosi da je posle „Nirnberške

izjave" došlo do oslobodenja oko 1.200 srpskih oficira; da su činovnici zauzeli svoja ranija mesta i oficiri stupili u žandarmeriju, odnosno oružane odrede, koji su bili formirani radi ugušenja oružanog ustanka u Srbiji. Iz svega ovoga dalo bi se zaključiti da su Nemci umesto uhapšenih oko 1.000 oficira iz Beograda oslobodili isto toliko iz zarobljeništva onih, koji su simpatizovali Nemce i njihovu okupacionu politiku, odnosno podržavali Nedića i njegovu vladu.

Tako se Milan Nedić „borio“ za srpske oficire, koji su se nalazili u zarobljeničkim logorima u Nemačkoj, i zarobljenike uopšte. Acimovićev put u Karlove Vari, a odatle, u Nemačku; zatim, „Nimberška izjava“ i mnogi drugi dokumenti ubedljivo govore kakvim se sve sredstvima Nedić služio da bi stvorio podršku svojoj vladi; da bi zaveo red i mir u zemlji. Drugim rečima, da bi uništio narodnooslobodilački pokret u Srbiji. Čak pred kraj 1944, kada je sa svojom „vladom“ pobeo u Beč, Nedić i Ljotić računali su da uz podršku Nemaca mogu naoružati zarobljenike i povratiti Srbiju, koja se nalazila čvrsto u rukama jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

264 Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju M. Nedića od 30. I 1946.

IS4a Isto.

194

DOLAZAK IZBEGLICA U SRBIJU I NJIHOV SMEŠTAJ

U nizu teškoća koje su bile posledica rata i okupacije' cele Jugoslavije, treba napomenuti da je Srbija imala tu nezahvalnu ulogu da bude stecište izbeglica i preseljenika iz gotovo svih krajeva zemlje, što je pogoršavalo i onako težak ekonomsko-socijalni položaj stanovništva ove pokrajine. Budući da problem izbeglica nije skidan s dnevnog reda tokom celog rata, i da je to bilo uzrok velikih nereda u društvenom kretanju cele Jugoslavije, reći ćemo nešto više o njemu za 1941. godinu, kada je bio najaktuelniji.

Prvo pitanje koje se nameće u vezi s tim, jeste ko je kriv za ovako masovna migraciona kretanja stanovništva Jugoslavije. Odgovor, razume se, nije teško dati. Krivi su okupatori i njihovi saradnici, koji su bili vinovnici i svih drugih nedela i zločina počinjenih u toku rata. Nemački okupatori su deportaciju stanovništva preduzeli pod vidom nacionalnog čišćenja oblasti, kao što je slučaj sa preseljavanjem Srba iz NDH u Srbiju; zatim, oslobodenje prostora za naseljavanje nemačkog naroda (preseljenje Slovenaca u Hrvatsku, Srbiju i Nemačku), dok su Jevreji deportovani radi njihovog potpunog uništenja. Tokom rata, deportovan je i veliki broj simpatizera i pripadnika NOP-a. Međutim, mi ćemo se ograničiti samo na problem izbeglica i preseljenika, koji su pristizali na teritoriju Srbije, pošto je on sastavni deo naše teme.

Izbeglice su pristizale u Srbiju na dva načina: neorganizovano, znači stihijski, bez ikakvog plana i sistema, počevši već u toku aprila 1941, gotovo iz cele Jugoslavije. Od tada masa pretežno srpskog stanovništva, zbog opasnosti da bude fizički uništeno, ostavlja svu pokretnu i nepokretnu imovinu i doseljava se u Srbiju da bi spasio goli život. Drugi način preseljavanja bio je organizovan, a njegovi inicijatori bili su nemački okupatori. Prvo je na udaru bilo stanovništvo Slovenije. Naime, Slovenci su deportovani iz onih oblasti Slovenije koje su pripale Nemačkoj prilikom podele jugoslovenske teritorije. To su bili prekrasni delovi Slovenije severno od Ljubljane: Štajerska i Gorenjska. Nemci su planirali da deo slovenačkog stanovništva u ovim krajevima germanizuju, a znatan deo (oko 260.000), presele u Srbiju i Hrvatsku; da, zatim, na

13» 195
tom anektiranom području nasele nemačko stanovništvo i zavedu svoju civilnu upravu.²⁹⁵

Za preseljavanje slovenačkog stanovništva izvršene su intenzivne pripreme odmah posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. U vezi s ovim pitanjem održano je više sastanaka nemačkih okupacionih vlasti u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji. U razgovore su bili uključeni i predstavnici NDH. Već sredinom aprila pomenute slovenačke oblasti je poseto Hajnrih Himler i dao osnovne smernice i plan za masovno deportovanje. Pošto se računalo da najveći deo stanovništva treba deportovati u Srbiju,

mnogo se držalo do mišljenja vojnopravnog komandanta Srbije o tom problemu. To se može zaključiti i iz predloga Generalštaba komande vojske Vermahta od 30. aprila 1941, koji je upućen Odeljenju teritorijalne odbrane", u kome je rečeno: „Preseljenje Slovenaca iz jugoslovenskih oblasti, koje su nedavno pripale Rajhu, mora zavisiti od pristanka vojnog K.ta u Srbiji. Mora se izbeći da se neregulisanim odašiljanjem Slovenaca u Srbiju ne izazovu teškoće u ishrani već onih koji se tamo nalaze i da se ne pojave žarišta nemira usled nagomilavanja nezadovoljnih elemenata, imajući u vidu neznatnu jačinu trupa koje ostaju u zemlji. Vojnopravni komandant u Srbiji jedini je nadležan da odredi u kom broju pojedinačno, u kojim vremenskim razmacima i u kojim prostorijama Slovenci mogu biti prihvaćeni. Umoljava se OKVV da odobri takvo gledište, da podređeni organi ne bi preduzeli preuranjene mere."²⁸ Međutim, prvi zvanični sastanak o deportaciji Slovenaca održan je u Gracu 6. maja 1941. godine; na njemu je odlučeno da treba preseliti 260.000 Slovenaca na područje okupirane Srbije između Dunava i Kragujevca. Vojnopravni komandant Srbije Helmut Ferster (Helmut Förster) usprotivio se ovom predlogu, navodeći kao razlog to „što su dnevno po 10.000 izbeglica iz Bosne prelazile Drinu, bežeći u Srbiju, te se trebalo brinuti za njihov smeštaj, jer su bežali bez igde ičega".²⁸⁷ Ma koliko da se držalo do Fersterovog mišljenja, Hitlerova naredba u vezi s ovom akcijom morala se realizovati. Naime, Hitler je bio naredio da se severna Slovenija (Südsteiermark, kako su je Nemci nazivali u svojim dokumentima) načini nemačkom zemljom i da se otuda i iz Koruške prebaci u „staru Srbiju" 220—260 hiljada Slovenaca. I sam Ferster bio je sklon da popusti, kada su u pitanju interesi „više rase". Zbog toga je odmah posle pomenute konferencije u Gracu, načelnik Nemačke vrhovne komande, general Kaj tei (Keitel), tražio od nemačke Vojne komande u Srbiji odgovarajući broj slobodnih transporta za preseljenje Slovenaca. A Bender je u svom telegramu od 6. maja 1941, koji je upu-

²⁸⁵ Opširnije o ovom problemu vidi: Slobodan Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941—1945* (rukopis). Takođe od istog autora: *Izbeglice i preseljenici u Srbiji, NOR i revolucija u Srbiji 1941—1945, Zbornik radova sa naučnog skupa, Beograd, 3972, str.: 71—83, Značajnijih podataka na ovu temu ima i u cit. studiji dr Nikole Zivkovića, „Deportacija jugoslovenskog stanovništva na okupiranom delu i van njega", str. 188—212.*

AVII, NAV-N-T-501, r. 249, s. 1090.

^{M7} AVII, k. 270, r. br. 1/5, Zapisnik o saslušanju F. Nojhauzena, šefa vojno-privrednog štaba u Srbiji.

196

tio Ministarstvu spoljnih poslova u Berlinu, pisao da postoje teškoće u sprovođenju ove Hitlerove naredbe: „Prilikom današnjeg sastanka u Mariboru pod predsedništvom državnog namesnika Iberrajtera, vojnopravni komandant u Srbiji je, uprkos teškoj sumnji u pogledu ishrane, smeštaja i ugrožavanja bezbednosti u potčinjenom mu području, obećao da će, radi izvršenja Firerovog naređenja,²⁶⁸ u staru Srbiju, ukoliko je to moguće, primiti 200—260.000 Slovenaca, predloženih za iseljavanje iz južne Štajerske i Kranjske, kako bi se južna Štajerska učinila nemačkom zemljom. Prema saopštenju načelnika transporta, preseljavanje ne može, iz tehničkih razloga (na primer, rušenje mostova, transport ulja za Italiju), početi pre početka jula, mada unutrašnja nadležstva Rajha najveću važnost pridaju najbržoj akciji. Osim toga, potrebna je temeljna priprema, za koju je vojnopravni komandant od gaulajtera zahtevao podatke."

U daljem tekstu, Bencler predlaže da deo Slovenaca prime i Italija i Bugarska „jer Sibija neće moći da primi više od 120—150.000".²⁶⁹

I nadalje se raspravljalo o problemu preseljavanja Slovenaca u Srbiju.

Tako je u Beogradu održano nekoliko sastanaka 21. i 25. maja 1941.

Ali, sticajem mnogih okolnosti za nemačke okupacione vlasti, došlo je do nagle promene plana. Naime, odlučeno je da najveći deo predviđenih Slovenaca za iseljavanje bude transportovan za NDH, a da iz ove ustaške tvorevine bude isto toliko Srba prebačeno u Srbiju. O svemu tome ponovo se raspravljalo na sastanku 4. juna, koji je održan u Zagrebu pod rukovodstvom nemačkog poslanika Zigfrida Kašea. Sastanku su još prisustvovali i Bencler, Turner i Nojhauzen, kao predstavnici vojnopravnog

komandanta Srbije; zatim, načelnik civilne uprave Donje Štajerske, gaulajter Iberrajter; maršal Kvaternik, ministar korporacija dr Jozo Dumandžić, državni sekretar za spoljne poslove dr Mladen Lorković, kao predstavnici NDH, i nemački komandant u Hrvatskoj general Glajze fon Horstenu. Utvrđena je bila i dinamika preseljenja. Prema dogovoru, Slovenci bi se iselili u tri talasa. U prvom talasu, trebalo je preseliti u Srbiju 5.000 intelektualaca (osim katoličkih sveštenika, za koje je rečeno da će biti preseljeni u NDH umesto pravoslavnih sveštenika); drugi talas predviđao je preseljenje 25.000 lica, koji su se u Donjoj Štajerskoj nalazili od 1914. godine, i treći talas obuhvatao je 65.000 Slovenaca, pretežno seljaka iz Donje Štajerske.²⁷⁰

Međutim, Nemci nisu bili u mogućnosti da sprovedu Hitlerovu naredbu. Pored ostalog, bojali su se da veći priliv Slovenaca ne pojača ustaničke snage. A baš tih dana, oružani ustanak se širio u svim krajevima Jugoslavije, i znatan deo Srba preseljenih iz NDH u Srbiju, kao i raseljenih Slovenaca, otišao je u šumu i pridružio se narodnooslobodilačkom pokretu. **268 Hitler je 25. aprila 1941. doneo odluku o prenošenju ovlašćenja za vršenje upravne vlasti u Štajerskoj, Gorenjskoj i Koroškoj sa 2. armije na 18. vojni okrug.**

²⁰⁹ AVII, NAV-N-T-120, 200/153217—18.

²⁷⁰ AVII, Bon, 4, s. 418—9. Izveštaj nemačkog poslanika u Zagrebu, od 4. juna 1941, Ministarstvu spoljnih poslova Rajha o rezultatima nemačko-ustaških razgovora o prelasku Slovenaca i Srba i o statusu oblasti grada Zemuna.

197

lačkom pokretu. Zbog svega toga, Nemci nisu mogli da realizuju plan o preseljavanju. Prema nekim podacima, tokom 1941. godine u Srbiju je prebačeno oko 15.000 Slovenaca.²⁷¹

Kada je reč o izbeglicama, treba napomenuti da ih je najveći broj pristizao u Srbiju, za sve vreme rata, sa teritorije NDH. Neposredno posle obrazovanja ove kvislinške tvorevine počeo je nezapamćeni teror ustaša nad srpskim stanovništvom. Hapšenja, streljanja, odvođenja u logore, pljačkanje celokupne imovine, sve je to bila svakodnevna pojava. Da bi se spasao goli život, jedini izlaz ugroženom srpskom stanovništvu bio je da beži neorganizovano, stihijski preko Drine u Srbiju. Osnovu za masovne progone nad srpskim stanovništvom u NDH dao je, razume se, Treći Rajh svojim planom iseljavanja Slovenaca iz slovenačkih pokrajina okupiranih od Nemaca, o čemu je bilo već reči. Da bi ovaj proces preseljavanja dobio i nekakvu zakonsku podlogu, ustaške vlasti su donele niz uredaba i naredaba, na osnovu kojih se zahtevalo iseljavanje po svaku cenu. U banjalučkom listu *Hrvatska krajina*, već 21. aprila 1941. objavljena je naredba sledećeg sadržaja: „U roku od 5 dana, računajući od dana oglašavanja ove naredbe, imaju bezuslovno napuštati teritoriju Hrvatske Države sva lica rodom i porijeklom iz krajeva bivše Srbije i Crne Gore, bez obzira da li su u javnoj ili privatnoj službi, ili u mirovini, kao i bez obzira na to da li su stekli zavičajnost u nekoj općini na teritoriji Hrvatske Države.”²⁷²

Da navedemo i neke druge mere ustaških vlasti, koje su ubrzavale iseljavanje srpskog stanovništva. Na primer, krajem aprila izdata je zakonska odredba o državljanstvu; zatim, zakonska odredba o rasnoj pripadnosti naroda; u avgustu — Naredba o ustrojstvu i delokrugu rasnopolitičkog poverenništva. Da bi se sve ove naredbe mogle lakše sprovesti, obrazovano je „Državno ravnateljstvo za ponovu”. Ova institucija se bavila svim pitanjima iseljavanja, useljavanja i smeštaja naroda; zatim, preuzimanjem i prodajom poseda od iseljenih, tj. naseljenih, pa je imala i privremenu upravu nad takvim imanjima.²⁷³ Sačinjene popisnike je odmah predavala takođe novoformiranoj ustanovi — „Zavodu za kolonizaciju”, čiji je zadatak bio da popisnu imovinu deli određenim licima.

Da napomenemo i to da je na pomenutom sastanku ustaških i nemačkih funkcionera, održanom u Zagrebu 4. juna 1941, dogovoreno da lica koja budu preseljena, mogu poneti sa sobom prtljaga težine 50 kg i 500 dinara po glavi, a sva ostala imovina imala je biti konfiskovana.²⁷⁴

²⁷¹ J. Marjanović, *Ustanak*, 51.

²⁷² U daljem tekstu citirane naredbe rečeno je i ovo: „Ovo se takođe odnosi i na sva druga lica, koja obzirom na svoj loš dosadašnji rad i vladanje

u javnom životu, nisu zaslužili da i dalje uživaju gostoprimstvo Države Hrvatske. Tko se u gornjem roku ne pokori ovoj naredbi, biće silom prebačen preko granice" (*Hrvatska krajina*, 21. IV 1941).

²⁷³ Slobodan Milošević, *Izbeglice i preseljenici u Srbiji 1941*, str. 73—74.

²⁷⁴ AVII, Bon, 4, s. 418—19. Izveštaj Nemačkog poslanstva u Zagrebu, 4. VI 1941, Ministarstvu spoljnih poslova Rajha. Pored navedenih ustaških akata da pomenemo i zakonsku odredbu o gubitku državljanstva i državnog pripadništva; zatim, zakonsku odredbu o imovini osoba koje su napustile područje NDH itd.

198

Takozvano „organizovano“ preseljavanje Srba iz NDH za Srbiju na bazi reciprociteta (koliki broj Slovenaca za Hrvatsku, toliko Srba iz NDH za Srbiju) počelo je 1. avgusta 1941. Cela ova akcija bila je bazirana na sporazumu između vojnih vlasti Trećeg Rajha i NDH. Prema nekim podacima, do kraja oktobra 1941. na ovaj način je bilo preseljeno 15.250 lica, čime je ovaj vid preseljavanja iz NDH u Srbiju bio završen.²⁷⁵ Ipak, najveći broj izbeglica iz NDH prebacio se u Srbiju neorganizovano. To, tako reći ilegalno prelaženje izbeglica pratilo su raznovrsne nedaće: strahovanje za život, oskudica u odeći, hrani i osnovnim potrebama i mnoge druge teškoće. Koliko je na ovaj način preseljeno stanovništva iz NDH, nije se moglo tačno utvrditi. Prema nekim podacima, od maja do avgusta 1941. u Srbiju je prebeglo 100.000 ljudi, žena i dece. Oficir za vezu između komandanta Srbije i Nemačkog poslanstva u Zagrebu Bajšner navodi 22. avgusta podatke da je zvanično preseljeno u Srbiju 9.900 ljudi i 338 popova, a ilegalno je do tog datuma prešlo granicu 90.000 lica.²⁷⁶

Kasnije, krajem septembra 1941, Komesarijat za izbeglice pri Nedićevoj vladi u Beogradu u svom izveštaju daje podatke o broju izbeglica iz Hrvatske: „Sa pouzdanošću se može tvrditi da je ukupan broj izbeglica iz Hrvatske odavno premašio 200.000, te se sa onima iz ostalih pokrajina bliži broju od 300.000.“ U istom dokumentu se navodi da je iz NDH bilo 165.000, iz Mađarske 56.000; iz Bugarske 7.500 i iz Slovenije 15.000.²⁷⁷ Podatke o broju izbeglica nalazimo i kod Franca Nojhauzena, generalnog opunomoćenika za privredu okupirane Srbije. Naime, on je na saslušanju u Beogradu, 16. marta 1947, pred jugoslovenskim istražnim organima, u vezi s ovim izjavio da je u toku rata bilo proterano 400.000 lica, uglavnom Srba i Slovenaca iz raznih jugoslovenskih oblasti, koje su bile okupirane od Nemačke i njenih saveznika.²⁷⁸ U izveštaju Nojhauzena od jula 1943, koji je upućen glavnom opunomoćeniku za rudnike metala za Jugoistok (sa sedištem u Beču), rečeno je, pored ostalog, da je do toga meseca u Srbiji bilo 420.000 izbeglica, među kojima i 86.000 dece.²⁷⁸

U izveštaju Milana Nedića zapovedniku Srbije, generalu Baderu, od 16. septembra 1942, rečeno je da je sredinom septembra u Srbiji bilo oko 400.000 izbeglica od kojih su 86.000 nezbrinuta deca, većinom bez roditelja.²⁸⁰

Po našoj slobodnoj proceni, podaci koje navode Nojhauzen i Nedić su dosta realni. Sva tri navedena izvora, uglavnom, daju približno iste podatke, te bi se moglo uzeti kao tačno da je u toku rata 1941—1944. godine u Srbiji bilo oko 400.000 izbeglica. Jer Nojhauzen je po prirodi

²⁷⁵ Ljubomir Andrija Lisac, *Deportacija Srba iz Hrvatske 1941*, Historijski zbornik 1—4, Zagreb, 1956, str. 145.

²⁷⁶ AVII, mf. Z/H 296650.

²⁷⁷ AVII, br. 18/7—1, k. 1.

²⁷⁸ Arhiv SUP Srbije, fase. 3, str. 28, Zapisnik o saslušanju F. Nojhauzena od 16. III 1947.

²⁷⁹ AVII, NAV-N-T-75, r. 89, s. 8.

²⁸⁰ AVII, br. 17/2—1, k. la.

199

svoga položaja morao biti dobro obavešten, i nije imao razloga da broj izbeglica preuveličava. Nedić je takođe morao prikazati pravo stanje vojnom zapovedniku Srbije. Mada su u nekim ranijim izveštajima i on i njegova administracija iz određenih razloga preuveličavali broj izbeglica, za ovaj izveštaj to se ne bi moglo reći. Pogotovu, što se on poklapao sa podacima koje navodi Nojhauzen, dva meseca ranije. Sve u svemu, to je

ogromna cifra. Bilo je veoma teško naći prebivalište za toliki broj ljudi; smestiti ih, ishraniti, obući; drugim rečima, obezbediti im životnu egzistenciju. Poznato je da izbeglice nisu pristizale u Srbiju samo iz Slovenije i NDH (mada ih je iz ove poslednje bilo najviše), već i iz drugih krajeva: delova zauzetih od bugarskih, italijanskih i mađarskih okupatora. Već smo citirali, u vezi s tim, neke podatke iz izveštaj a Komesarijata za izbeglice pri Nedićevoj vladi od septembra 1941. Međutim, činjenica je da iz ovih krajeva nema dovoljno sačuvanih dokumenata o izbeglicama. Ipak, i na osnovu postojećih izvora može se dobiti približan uvid u ovo pitanje. I sa teritorije bugarske okupacione zone, posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, prvo je bilo na udaru srpsko stanovništvo. Pravljeni su spiskovi Scba za iseljavanje. Postojao je redosled po kome su prvo iseljavani policijski šinovnici i žandarmi, potom ostali činovnici i slobodne profesije. Na inteligenciju se gledalo sa velikim nepoverenjem. Na teritoriju južnog dela Srbije, za prvih nekoliko meseci posle okupacije, pristiglo je preko 15.000 izbeglica, (neorganizovano) iz okupacionih zona Italije (Kosovo) i Bugarske. To je unosilo dosta nemira ne samo u ovdašnje stanovništvo već i u kvislinške i okupacione vlasti, koje su izbeglicama morale naći smeštaj. S tim u vezi Turnef je 14. juna 1941. insistirao kod nemačke posadne jedinice u Nišu da ova protestuje kod bugarskog komandanta. O tome je samo dan kasnije Feldkomandantura u Nišu pisala sledeće: „Gospodin državni savetnik dr Turner je 14. VI izdao naređenje načelniku ovdašnje upravne grupe da što skorije potraži bugarsku armijsku komandu u Skoplju i jednom već spreči dalje proticanje izbeglica od juga ka severu, a s druge strane da izdejstvuje odobrenje za povratak onih koji su izbegli u staru Srbiju. Osim toga, trebalo je odavde telefonski prosiediti naređenje Feldkomandanturi u Užicu da se odatle zapreti Albancima oružjem, ako ne prestane proterivanje srpskih naseljenika.”²⁸¹

Upozorenja Turnera nisu mnogo pomagala. Izbeglice su i dalje pristizale. Prema nekim izveštajima koji datiraju s kraja 1941. godine, sa teritorije koju su Bugari okupirali, bilo je iseljeno 20.140 izbeglica, a to je sa onim koji nisu bili evidentirani iznosilo više od 30.000 lica.²⁸² Mađarski okupatori su takođe vršili teror svih vrsta na jugoslovenskoj teritoriji koju su okupirali. Na ovom prostoru situacija je bila specifična. Proganjano je ne samo srpsko već i hrvatsko stanovništvo sa prostora Međimurja, Prekomurja, Bačke i Baranje. I Mađari su dono-

²⁸¹ AVII, NAV-N-T-501, r. 249, s. 1005—7.

²⁸² AVII, k. 1, reg. br. 18/7, Izveštaj Komesarijata za izbeglice Ministarskom savetu Nedićeve vlade.

200

sili razne uredbe, naredbe, zakone, kako bi ovom nehumanom poslu dali nekakvu zakonsku podlogu. U vezi s tim, već 11. aprila, dakle, pre nego što je zvanično kapitulirala Kraljevina Jugoslavije, izdali su naredbu u kojoj se pravila razlika između kolonista i starosedelačkog stanovništva. Staroseleoci su, po ovoj naredbi, bili oni koji su se doselili pre 1918. godine. Da napomenemo i to da je nemačka nacionalna grupa u svakom pogledu bila zaštićena.²⁸³

Već 28. aprila 1941. mađarski oficir za vezu kod Druge armije, po nalogu svoje vlade zahtevao je da se 8.000 Srba sa teritorije između Tise i Dunava preseli u Srbiju, što je vojni zapovednik Srbije bez dvoumljenja odbio, sa obrazloženjem da nema dovoljno ishrane ni za postojeće stanovništvo, koje se zateklo na teritoriji uže Srbije.²⁸⁴ Samo mesec dana kasnije, pretenzije mađarskih okupacionih vlasti su se povećale. Naime, tražili su od vojnog komandanta Srbije dozvolu da proteraju između Tise i Dunava 130.000 srpskog stanovništva. Kao i ranije, vojni komandant Srbije bio je neumoljiv. Iz istih razloga odbio je i ove zahteve.

²⁸⁵ Bencler je lično morao da se angažuje protiv, kako je to on rekao, „nerazumljivih mađarskih zahteva”, pa je 5. avgusta 1941. uputio pismo Ministarstvu inostranih poslova u Berlin, izveštavajući da bi bilo opasno, u periodu kada se oružani ustanak u Srbiji širi munjevitom brzinom, „uvoziti” toliki broj izbeglica. Predložio je, ako se već moraju činiti ustupci Mađarima, da se izbeglice preseljavaju ne u vremenskom intervalu od jedan do dva meseca, već u razmaku od godinu dana.²⁸⁶

I dok su mađarski i nemački okupatori usaglašavali svoje stavove i dogovarali se, teror nad stanovništvom Srbije bio je nezapamćen naročito u Bačkoj. Zbog toga su mase naroda, kao bujica, ne obazirući se na svoju pokretnu i nepokretnu imovinu i na opasnosti, ilegalno prelazile granicu Srbije. Na osnovu izveštaja Generalnog komiteta za preseljavanje od juna 1941. vidi se da je do tada preko 25.000 ljudi proterano iz mađarske okupacione zone u Srbiju, a do kraja rata bilo je više od 50.000 ljudi.²⁸⁷

Na Kosovu i Metohiji, gde je najvećim delom bio italijanski okupator, srpsko i crnogorsko stanovništvo bilo je podvrgnuto surovim represalijama okupatora i njegovih saradnika. Zbog svega toga moralo je da napušta svoja ognjišta; da beži u Srbiju ili Crnu Goru i da spasava gole živote. Nacionalni antagonizmi na Kosmetu bili su razvijeni do nevidenih razmera. Uzroci takvog stanja bili bi predmet posebne studije, ali je neosporno da stav albanskih masa prema srpskom i crnogorskom stanovništvu u prvoj godini okupacije, treba uglavnom objašnjavati politikom koju su vodili režimi Kraljevine Jugoslavije prema ovoj nacio-
²⁸³ **Dr Josip Mirnić, *Sistem fašističke okupacije u Bačkoj i Baranji, Zbornik za društvene nauke, Matica Srpska, knj. 35, str. 10—11.***
⁸⁸⁴ **AVII, NAV-N-T-504, 245/282, Izveštaj vojnog zapovednika za Srbiju, operativno odeljenje.**

²⁸⁵ **AVII, Bon, 2/616—617, Telegram OKW — Ministarstvu spoljnih poslova u Berlinu.**

²⁸⁶ **AVII, NAV-N-T-120, 200/153306.**

²⁸⁷ **AVII, Nća, reg. br. 20/1-II-1, k. 43a.**

201

nalnoj manjini. Iskoristivši težak i neravnopravan položaj Albanaca u Kraljevini Jugoslaviji, Italijani, kao okupatori najvećeg dela teritorije na Kosovu, nastojali su da se predstave kao oslobodioci Albanaca. Pri tom su u organe lokalne vlasti uključivali Albance i otvarali škole na albanskom jeziku, koje do tada nisu postojale. Albanski jezik je, uz italijanski, postao službenim jezikom. Osim toga, oni su uspeli da postaknu trgovinu i pojedine privredne delatnosti. Sve ove mere italijanskog okupatora, razume se, bile su primamljive, naročito za bogatije slojeve društva, koji su okupatorima već u samom početku pružili bezrezervnu podršku. Na drugoj strani, Italijani su srpski i crnogorski živalj (koji je bio u manjini), proglasili za tuđ elemenat, te je odmah počelo njegovo nasilno iseljavanje. Prema komunistima i patriotima zaveden je oštar teror. Uz podsticanje šovinizma, oni su ubijam, hapšeni, internirani i odvođeni na prisilni rad.²⁸⁸

Interesanto je napomenuti da je nemački komandant 60. motorizovane divizije, general H. Eberhart još 21. aprila 1941. na svoju ruku zaključio improvizovani državno-pravni ugovor sa albanskim vođama, na osnovu koga su Albanci na Kosovu imali da dobiju autonomiju, a crnogorsko i srpsko stanovništvo po istom ugovoru bilo je lišeno svih prava. O tome je pisalo u jednom izveštaju o političkom stanju na teritoriji Kosovska Mitrovica—Peć—Priština, od 2. maja 1941: „Može se očekivati da će Srbi iz ovdašnjih albanskih krajeva biti iseljeni. Ali to će ipak Firer narediti.”²⁸⁹

Najviše su bile ugrožene porodice komunista, Srba i Crnogoraca, koje su bile naseljene na teritoriji Kosova u periodu između dva rata. Okupatori i njihovi saradnici nisu birali sredstva da bi ih oterali sa njihovih imanja. O progonu komunista čitamo i u izveštaju od kraja jula 1941. visokog komesara za Crnu Goru, Macolinija, koji je on uputio Ministarstvu spoljnih poslova u Rimu: „Prvi znaci pometnje i nezadovoljstva pojavili su se kad je započelo prisilno iseljavanje Crnogoraca sa teritorije Kosova i Metohije. Oko 5.000 izbeglica otišlo je iz tih zona prema naseljenim centrima Crne Gore, pružajući sliku bede i pričajući o zlostavljanjima i pljački kojima su bili izloženi.”²⁹⁰

Koliko je izbeglica sa Kosova proterano u toku rata u Srbiju, i uopšte, nema preciznih podataka. Komesar za izbeglice pri Nedićevoj vladi u svom izveštaju iz septembra 1941. navodi da je do tog datuma sa Kosova prebeglo u Srbiju 7.500 lica.²⁹¹ Neki drugi podaci govore da ih je bilo do jula 1944. oko 30.000. U svakom slučaju, to nije mali broj. Ali na ovom području neprekidno je vršen pritisak na koloniste i oni su se iseljavali čak i u poslednjoj godini okupacije.

²⁸⁸ **Dr Milan Borković, *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941—1945.***

Beograd, 1970, str. 129.

289 AVII)NA, br. 17/5, k. 27; Izjava dr Kisela na saslušanju; AVII, NAV-N-T-501, 245/304—307.

290 Zb. NOR, XIII-1, 23.

291 AVII, Nća, br. 1-7-18.

202

Dolaskom izbeglica vrlo brzo su se po celoj Srbiji pronosile vesti o tome da srpsko stanovništvo progone i uništavaju okupatori i njihove sluge u Sremu, Bačkoj, Sloveniji, Bosni, Hercegovani, Lici, Kordunu, Kosmetu i mnogim drugim krajevima. Ovo je unelo još više pometnje u ionako dosta haotičnu situaciju, koju je stvorio rat i okupacija. Izgled izbeglica i njihova nepričavanja o nedelima koja su doživeli, pojačavali su prezir i ogorčenje patriotskih masa prema okupatoru, koji je vršio nečuvane zločine nad stanovništvom pomenutih krajeva.

Nema dovoljno podataka o tome kako su se izbeglice politički opredeljivale, što bi bilo interesantno prikazati u ovom radu: koliki je broj izbeglica pristupio narodnooslobodilačkom pokretu, a koliki četničkom pokretu Draže Mihailovića. Sigurno je, međutim, da ih je bilo i na jednoj i na drugoj strani, čak i u organima Nedićeve kvislinške vlade. Na to ukazuju mnogi izvori, naročito iskazi učesnika i hronika NOR-a, gde se samo uzgredno pominju izbeglice kao učesnici u pojedinim akcijama bilo na jednoj bilo na drugoj strani. Evidentno je, na primer, da je gotovo u svim partizanskim odredima Srbije bilo izbeglica preseljenika iz svih krajeva Jugoslavije. Tako je u Čačanskom partizanskom odredu, odmah posle njegovog obrazovanja bilo 18 Slovenaca preseljenika; u Užičkom 4; u Kragujevačkom 3; u Kraljevačkom 4; u Valjevskom 4; u Prvom šumadijskom 6; u Drugom šumadijskom 12; u Vrnjačko-trsteničkom 4; u Topličkom 2; u Rasinskom 1; u Ozrenskom 1; u Boljevačkom 1 itd.²⁹²

Dolazak izbeglica u Srbiju kvislinške vlasti su ocenile kao povoljnu klimu za KPJ i njenu propagandu među progonjenim stanovništvom. To se može videti i iz izveštaja o „opštoj situaciji“ za jun 1941, koji je sastavilo Ministarstvo unutrašnjih poslova Saveta komesara. U njemu je, između ostalog, rečeno: „Kao što je u više prilika nagovešteno, komunistička akcija posle 6. aprila postala je naročito intenzivna. Ovoga puta ne toliko po nekim specijalnim instrukcijama iz inostranstva, koliko iz razloga koje je sobom doneo rat. Među tim razlozima treba naročito istaći i posve specijalne razloge u Srbiji: ogroman broj izbeglica sa teritorije biv. Jugoslavije, masovna ubistva i progon mnogobrojnih Srba od strane Mađara, Albanaca, Bugara, a posebno od strane Hrvata. Komunistički akteri iskorišćavali su ove nemile pojave. Oni su pod najpovoljnijim uslovima širili komunizam i raspirivali mržnju protiv nemačkih vlasti.“²⁹³

U nacrtu uputstva o me rama protiv partizana, od 18. septembra 1941, Nedićeva vlada posebno je predviđala represalije protiv izbeglica pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta: „Napregnuti sve sile da se stanje izbeglica poboljša“, pisalo je u citiranom dokumentu, „ali u isto vreme obavestiti izbeglice da će svako onaj koji bi odmetnika na ma kakav način pomogao, biti izručen vlastima one teritorije sa koje je pobegao.“²⁹⁴

292 Slobodan Milošević, n. d., str. 610—611.

293 AVII, Nća, br. 37-2-1.

294 Zb. NOR, 1-21, 76.

203

Reakcionarni krugovi u Srbiji, u vreme najvećeg priliva izbeglica tokom leta 1941, svim snagama su pokušavali da dokažu da za stradanje srpskog stanovništva nisu krivi okupatori i fašisti nego Hrvati, Mađari, Albanci, Bugari i drugi, raspirujući na taj način šovinističku i nacionalističku mržnju. Na ruku im je išla i činjenica što se među izbeglicama nalazio izvestan broj buržoazije iz krajeva koje su napuštali, pa su dolaskom u Srbiju popularisali kvislinge uopšte, a posebno Nedića i njegovu vladu, predstavljajući ga kao spasioca srpskog stanovništva, što mu je pribavilo podršku brojnih izbeglica.

Čak je Savet Aćimovićeve komesarske vlade, pokušao da „spasava

Srbe" pa je u tom smislu početkom juna 1941. uputio apel novom vojnom zapovedniku Srbije generalu Šrederu, tražeći da obustavi pokolj srpskog stanovništva. U jednom delu tog dokumenta rečeno je: „Tom poslu, ekonomskom uništenju i istrebljenju Srba, nisu se posvetili neodgovorni pojedinci, već to javno proklamuju i kao cilj svoje politike obeležavaju zvanični predstavnici u tim krajevima. Tako postupaju Hrvati, tako Arnauti, tako Mađari, pa im se u poslednje vreme počinju pridruživati i Bugari... Ali se postavlja pitanje, kako će srpska civilna uprava moći odgovoriti svojim postavljenim zadacima na teritoriji vojnog zapovednika u Srbiji, kad je narod uznemiren i uzbuđen patnjama i mukama svoje braće u ostalim srpskim oblastima, odakle mu stalno pristižu izbeglice, koje spasavaju goli život, bez ikakve imovine, i donose vesti o krvavoj upravi u tim krajevima. Kako će se moći raditi na privrednoj obnovi zemlje, kojoj se redom oduzimaju svi krajevi, iole značajni sa privrednog gledišta, i uz to joj se ubacuju desetine i stotine hiljada iseljenika i srpske i drugih narodnosti, i to bez igde ičega, sa prosjačkim štapom u ruci."²⁹⁵

Na istoj liniji „spasavanja Srba" naći će se kasnije Milan Nedić, Dimitrije Ljotić pa i Draža Mihailović i mnogi drugi reakcionarni krugovi. Zbog svega toga Partija i SKOJ i druge organizacije NOP-a, morali su da angažuju sve kadrove i pristupe organizacionom radu da bi suzbili šovinističku i nacionalističku propagandu buržoazije i gnev naroda usmerili u pravcu borbe protiv okupatora. U tom smislu zanimljiv je i veoma važan proglas Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, od juna 1941, u kome se Komitet obraća narodima ovog kraja pozivajući ih da ne dopuste da ih zločinci odvedu na put šovinizma, već da se, zajedno sa radnim masama Mađara, Nemaca i ostalih naroda Vojvodine, bore protiv nemačkih i mađarskih imperijalista, koji su opljačkali i obezglavili i njihove narode u Vojvodini: „Ne povezujte se sa zaslepljenim šovinizmom bilo kojeg naroda u borbi protiv drugog naroda", rečeno je u proglasu PK Vojvodine. „Borba za oslobođenje naroda Jugoslavije može i za Vojvodinu biti uspešna samo ako se vi, (zajedno sa mađarskim, nemačk'm i ostalim narodima, borite za oslobođenje Vojvodine."²⁹⁶

²⁹⁵ AVII, br. 11/1-1, k. la.

²⁹⁶ Dokumenta istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, tom I, knj. 2, str. 74 (u daljem tekstu Zb. OPJ).

204

U istom smislu, Ivo Lola Ribar, u ime Centralnog komiteta SKOJ-a, šalje u avgustu direktivno pismo pokrajinskim komitetima SKOJ-a u zemlji, u kome naglašava da je jedan od najvažnijih zadataka SKOJ-a stvaranje jedinstva omladine svih naroda Jugoslavije. Pokrajinskim komitetima SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu i PKSKOJ-a za Hrvatsku skreće pažnju da što više hrvatske omladine uključe u narodnooslobodilačku borbu i da nastoje da se omladina oslobodi Paveličevog uticaja, koji pokušava da poseje razdor između hrvatske i srpske omladine. U pomenutom pismu CKSKOJ-a dalje se ističe da u Srbiji Aćimović, Ljotić i drugi reakcionarni krugovi pokušavaju da razbiju jedinstvo antifašističke omladine Srbije i da je zadatak SKOJ-a da nastoji da antiokupatorsko raspoloženje omladine Srbije ne skrene u neželjenom pravcu, već da se istovremeno usmeri na borbu protiv ostataka državnog aparata stare Jugoslavije i protiv okupatora u Jugoslaviji.²⁹⁷

O zločinima koje su okupatori i njihove sluge činili u proleće, leto i jesen 1941. pisao je Josip Broz Tito u užičkoj *Borbi*, br. 8 i 9 od 7. novembra 1941, ukazujući da Partija mora da se stavi na čelo masa i da neutrališe bratoubilačku borbu: „Kao što je Partija uzimala u zaštitu Srbe u Hrvatskoj i organizirala borbu, tako ona radi i u Bosni i Hercegovini. I tu KPJ organizira borbu progonjenih Srba protiv Paveličeve bande i okupatora. Ali, Partija zaštićuje i one Muslimane i Hrvate koji nemaju ničeg zajedničkog sa Paveličevim banditima, kao i sa raznim pljačkašima i teroristima. To radi KPJ i u Sandžaku, i svuda postoji opasnost da neprijatelj zavede naše narode u bratoubilački rat."²⁹⁸ Velikom broju srpskog stanovništva bilo je jasno da ti isti buržoaski krugovi, koji su se posle okupacije angažovali na „spasavanju Srba", u 23-godišnjem vladanju Kraljevinom Jugoslavijom izdali su osnovne

interese naroda Srbije. I zato je njihovo pozivanje na „spasavanje Srba“ zvučalo neubedljivo i demagoški. Zbog svega toga veliki broj radnih masa u Srbiji raspoložen je da se uporedo bori i protiv državnog aparata stare Jugoslavije, koji je jugoslovenskim narodima doneo samo nesreću, kao i protiv okupatora. Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji uočila je to duboko ogorčenje srpskog naroda protiv vladajućih krugova i nastojala je da to raspoloženje ne skrene u neželjenom pravcu.

U Srbiji, koja je u aprilskom ratu, a i kasnije, opustošena; iz koje je veliki broj zarobljenika zadržan u Nemačkoj, a na teret njene privrede palo je izdržavanje ogromnog okupacionog aparata, dolazak izbeglica i preseljenika pogoršao je već ionako tešku situaciju. To mnoštvo ljudi trebalo je smestiti i zbrinuti. A to je posao koji je iziskivao dosta napora i sredstava. Može se bez preterivanja reći da su i Savet komesara Milana Aćimovića i Nedićeva vlada ovom problemu dali pozitivan doprinos. To je jedna od retkih njihovih akcija koja nije bila uperena protiv interesa naroda i koja je imala humani karakter. I jedna i druga kvislinška garnitura pokušavale su da steknu izvesnu popularnost u masama, jer su „spasavale Srbe“.

²⁹⁷ Zb. OPJ, 1-2, 41.

²⁹⁸ Zb. OPJ, 1-2, 58.

205

Tokom 1941. godine formirano je u Srbiji više institucija, čiji je isključivi zadatak bio da vode brigu o prihvatanju, smeštaju, ishrani i drugim životnim potrebama, uopšte o egzistenciji ogromnog broja izbeglica i preseljenika. Već u maju bio je formiran Komitet za iseljavanje, koji je bio sastavljen od sekretara i 9 članova, izaslanika pojedinih ministarstava. Donet je pravilnik o ustrojstvu ovog foruma, po kome su banovine, srezovi i opštine bili dužni da identične ustanove formiraju na svojim područjima. Da napomenemo i to da je bio osnovan poseban Komitet za naseljavanje Slovenaca, čiji je predsednik bio dr Fedor Aranicki.

²⁹⁹

Neposredno posle obrazovanja, Generalni komitet počeo je da radi.

Uputio je i p smo odgovarajućim odborima na terenu, u kome se kaže: „Prema naređenju nemačkih vojnih vlasti odlučeno je da se na teritoriji Srbije najeli i razmesti oko 9.000 lica slovenačkog građanskog elementa (uračunavajući i članove porodice) iz Dravske banovine, a izvan Ljubljane i okoline. Pored toga, ima se naseliti oko 170.000 Srba iz Hrvatske i Bosne“.³⁰⁰

²⁹⁹ U dnevnom izveštaju MUP-a za 24. V 1941. pisalo je: „Po usmenom saopštenju Upravnog štaba vojnog zapovednika u Srbiji i po ukazanoj potrebi oko smeštaja Slovenaca iz Nemačke na teritoriji Srbije, postavljen je generalni komitet, koji će rukovoditi svim poslovima, pod direktnim rukovodstvom komesara MUP-a i pod današnjim datumom otpočeo rad“ (AVII, br. 9/1-1, k. la).

Boo AVII, Nca, br. 71/1, k. 39. — Postoje mnogi izveštaji sa teritorije srezova u kojima se govori o pridošlim izbeglicama u pojedinim periodima. U izveštaju sreskog načelnika žičkog sreza, od 24. VI 1941, navodi se da je do tada bilo prispelo na teren sreza 265 porodica (1.702 člana): „Ove izbeglice došle su iz južne Srbije, Kosova i Metohije i Sandžaka. Izbeglice su razmeštene po seoskim opštinama, u pojedine slobodne zgrade, i privatnim domovima i preduzete su sve potrebne mere da se ovim izbeglicama ukaže što veća pomoć, o kojima vodi računa opštinska uprava sa mesnim socijalno-ekonomskim odborom u svojoj opštini“ (AVII, br. 32/1-1, k. 28). Samo dan kasnije načelstvo dobričkog sreza (Prokuplje) izveštavalo je: „U ovaj srez došlo je 73 porodice sa 364 člana izbeglica i iste su smeštene i zbrinute po domaćinstvima pojedinih sela. U svim opštinama obrazovani su socijalno-ekonomski odbori koji rade neumorno, a pod nadzorom načelstva“ (AVII, br. 25/1-1, k. 28). Predstojništvo gradske policije u Kragujevcu, u izveštaju od 25. jula 1941, navodi da su do tada na teritoriji sreza bile 432 izbegličke porodice: „Gradsko poglavarstvo ih je smestilo u staroj radničkoj koloniji i vojnoj bolnici, a neke od izbeglica primili su imućniji građani grada Kragujevca. Ishrana izbeglica je obezbeđena. Među građanima prikupljen je prilog koji do sada iznosi 300.000 dinara (AVII, br. 17/3-1, k. 28). Samo na teritoriji Moravske banovine bilo je na dan 20. VIII 1941. izbeglica, i to sa teritorije okupirane od Bugarske — 24.807; Italije — 15.521; Mađarske — 2.769; NDH-a 15.040; svega — 57.437. Na osnovu izveštaja bana Moravske banovine od 9. IX 1941. vidi se da se tog datuma broj izbeglica već popeo na 70.090 (AVII, br. 13/1, k. 10). — Raspored izbeglica u poslednje vreme vršio je komesar za izbeglice, bez prethodne saradnje sa banskom upravom, odnosno banovinskim

socijalno-ekonomskim odborom, usled čega je došlo do nagomilavanja izbeglica do te mere da su njihov smeštaj i ishrana u nekim srezovima došli u pitanje (AVII, br. 13/1-15, k. la). — Slične podatke daje sreski načelnik iz Leskovca u izveštaju od 25. IX 1941: „Broj izbeglica je veliki. Ima ih u srezu preko 4.000. I sada pristižu sa juga. Odbori za izbeglice i odbori za ishranu staraju se o njima. Načelstvo u pogledu zbrinjavanja postupaju po izdatim naređenjima.“

206

Pored Generalnog komiteta, sredinom juna bio je obrazovan Centralni odbor za zbrinjavanje izbeglica i obnovu Smedereva, čiji je predsednik bio Milan Aćimović, a potpredsednici Dimitrije Ljotić i Dragi Jovanović i oko 20 članova, predstavnika Ministarstva za socijalno staranje, Crvenog krsta i drugih struktura.³⁰¹ Krajem juna bio je formiran Komesarijat za izbeglice pod upravom Andre Popovića,³⁰² koji je odmah obišao zapadnu Srbiju i ispitao mogućnost prihvatanja proteranih, kao i njihovog krajnjeg smeštaja.³⁰³ Sredinom oktobra 1941. proširen je dotadašnji Komesarijat za izbeglice, a za novog komesara postavljen je Toma Maksimović.³⁰⁴ Pored navedenih institucija, čiji je zadatak bio da obezbede smeštaj za izbeglice i preseljenike, pominju se tokom 1941, na primer, i neka druga pomoćna tela: socijalno-ekonomski odbori na nivou banovina, srčova i opština; zatim, odbori za izbeglice, odbori za ishranu; poslovni odbori; propagandni odbori; savetodavni odbor pri Komesarijatu za izbeglice itd. Preko dnevne štampe, već u samom početku davani su oglasi da se sve izbeglice, u roku od 4 dana, jave nadležnim organima da bi se utvrdilo koliko ih ima, radi rasporeda i smeštaja. S obzirom na to da su izbeglice pristizale neprekidno i u velikom broju, bila su ovlašćena i neka sreska načelstva da primaju prijave, da smeste izbeglice i da o tome izveste specijalno ovlašćene organe.³⁰⁵

Kakvu-takvu kontrolu nad navedenim ustanovama u početku je imao Komesarijat za unutrašnje poslove, a potom Komesarijat za socijalno staranje. Kada je obrazovana Nedićeva vlada, Komesarijat za izbeglice bio je podređen neposredno Ministarskom savetu. O tome je nešto kasnije bila propisana i uredba u kojoj je, pored ostalog, rečeno: „Pri predsedništvu Ministarskog saveta osniva se Komesarijat za izbeglice sa zadatkom da prihvati izbeglice i preseljenike, koji su prinuđeni da dođu na teritoriju Srbije; da se stara o njihovom rasporedu, razmeštaju i uposlenju i o svemu drugom što je u vezi sa njihovim zbrinjavanjem . . . Na čelu Komesarijata za izbeglice i preseljenike stoji izvannjima i uputstvima.“ — U beličkom srezu (Jagodina) takođe je bilo dosta izbeglica. Izveštaj sreskog načelnika od 24. XI 1941. govori o tome: „Do sada je u ovom srezu doseljeno 2.798 izbeglica. Od ukupnog broja izbeglica, u Jagodini se nalazi 1.196, a 1.542 izbeglice je raspoređeno po selima (AVII, br. 12/1-1, k. 28). *Novo vreme*, u broju od 18. VII 1941. piše o dolasku izbeglica na teren šabačkog okruga: „Svakodneвно pristižu u Šabac iz Sremske Bosne veliki transporti Srba — izbeglica sa svojim mnogobrojnim porodicama, koje ovde prihvataju odbori za smeštaj izbeglica i vredni članovi Crvenog krsta... Do danas je u Šabac prispelo preko 700 izbegličkih porodica sa preko 4.500 članova. Svi oni nose sa sobom bolnu istoriju, koju pričaju na svakom koraku“ (*Novo vreme*, br. 62, od 18. VII 1941).

³⁰¹ *Novo vreme*, 19. VI 1941.

³⁰² *Novo vreme*, 27. VI 1941.

³⁰³ *Novo vreme*, 2. VII 1941. — *Novo vreme* je 20. VI 1941. donelo informaciju da je za grad Beograd pored Centralnog odbora, obrazovan i Poslovni odbor; zatim, Propagandni odbor, u kome su bili: Dragoljub Jovanović, Dragomir Stojadinović i Velibor Jonić. Pored ovih. postojao je i Mesni odbor za grad Beograd, čiji je predsednik bio Ivan Milićević.

³⁰⁴ *Službene novine*, br. 124, od 14. XI 1941.

³⁰⁵ *Novo vreme*, 19. VI 1941; 18. VII 1941; 24. XII 1941. itd.

207

redni komesar, koga na predlog predsednika Ministarskog saveta imenuje Ministarski savet“.³⁰⁴

Najteže je bilo za nekoliko stotina hiljada ljudi (izbeglica i preseljenika) obezbediti smeštaj, tj. krov nad glavom. U vezi s tim, pojedini odbori na svojim teritorijama popisali su prazne i napuštene kuće, stanove i društvene zgrade, kako bi se lakše rešio ovaj izuzetno težak problem. Korišćene su za ovu svrhu sve slobodne prostorije, koje nisu bile naseljene ili rekvirirane od nemačkih okupacionih vlasti. Zatim, zgrade neosposobljenih bolnica, škola i drugi objekti. Pored toga, i pojedina

imućnija domaćinstva primala su na stan i hranu pojedine porodice. Koliko je ceo ovaj problem bio akutan vidi se iz jednog izveštaj a Komesarijata za izbeglice, u kome je rečeno: „Ovaj komesarijat ima da se stara za približno 350.000 izbeglica, koji je broj iz dana u dan sve veći.”³⁰⁷ Ovu masu ljudi trebalo je prihvatiti i smestiti. Nacisti su smatrali da se ustanici regrutuju uglavnom iz redova izbeglica, pa je i to bio jedan od razloga da je Dankelman, vojnoadministrativni komandant Srbije, sredinom septembra, privremeno zabranio njihovo prihvatanje u Srbiji.³⁰⁸ Pored privatnih zgrada, gde su bile smeštene izbeglice, u pojedinim centrima bili su formirani logori za odrasle i dečji domovi. Na primer, bili su poznati takvi dečji domovi u Obilićevu, blizu Kruševca, zatim u Vrnjačkoj Banji i mnogim drugim mestima.³⁰⁹ Među izbeglicama i preseljenicima bilo je raznih zanimanja i specijalnosti. Kvislinške vlasti nastojale su da se svima daju kakvi takvi poslovi kako bi sami mogli obezbediti svoju egzistenciju. Bilo je primera kao u Vrnjačkoj Banji, Leskovcu, Zaječaru i mnogim drugim mestima, da su izbeglice same sebi nalazile posao. Ovi odbori su nastojali da organizuju zapošljavanje i snabdevanje iseljenika, koliko je to uopšte tada bilo moguće.³¹⁰

Generalni komitet, a kasnije Komesarijat za izbeglice, preko Saveta komesara, zatim Nedićeve vlade i njihovih organa na teritoriji Srbije, organizovali EU dobrovoljne priloge za izbeglice. Inače, prema onome kako je u to vreme pisala kvislinška štampa, moglo bi se zaključiti da je srpsko stanovništvo aktivno učestvovalo u ovoj akciji i vrlo je rado davalo pomoć za svoje sugrađane. U Beogradu je, na primer, do 10. jula

³⁰⁶ *Službene novine*, br. 124, od 24. XI 1941.

³⁰⁷ *AVII*, br. 91-f. 1, k. 168.

soš AVII na, br. 70-18/1-17, cit. rukopis Vishaupta.

soš Novo vreme je 18. juna donelo članak o tome kako je organizovan smeštaj izbeglica u Beogradu: „Od početka ovog meseca, u Beogradu je obrazovan logor u kome su privremeno smeštene porodice bez sredstava i stanova, stigle iz raznih pokrajina bivše Jugoslavije. Taj logor se nalazi kod Topovskih šupa i ovi ljudi su smešteni po barakama... Mi smo mislili da te izbeglice sa porodicama podelimo u nekoliko kategorija: 1. Deca do 14 godina da budu smeštena po oporavilištima i dečjim kolonijama, tako da njihovi roditelji budu oslobođeni tereta i da mogu da se prihvate rada; 2. deca i omladinci od 14 godina najviše trebalo bi da budu upućeni na razne zanate i trgovine, tako da se spremaju za rad, a učenici srednjih škola i univerziteta u škole.”

³⁰⁸ *Novo vreme*, 21. VI 1941.

208

bilo sakupljeno 7,258.000 dinara; samo srpska pravoslavna crkva dala je 250.000 dinara.³¹¹ U jednoj takvoj akciji, u Leskovcu je prikupljeno 349.000 dinara, a samo zadužbina Krsmanović dala je 500.000 dinara.³¹² U Nišu je sakupljeno 700.000, u Kragujevcu 640.000, u Čačku 380.000 dinara.³¹³ Ovakvih primera bilo je tokom cele 1941. godine, pa i kasnije. Zanimljiv je podatak da su neki prilozi za izbeglice sakupljeni na osnovu pojedinih propisa ili uredbi kvislinške vlade; banovina, okruga, srezova pa i opštinskih uprava. Tako je beogradska opština početkom jula 1941. donela naredbu na osnovu koje su oporezovani posetioci javnih lokala i uveden „iseljenički dinar” u korist izbeglica i za obnovu Smedereva.³¹⁴ Savet komesara Milana Aćimovića je 29. jula 1941. propisao naredbu po kojoj je svaki seoski domaćin bio dužan da izdvoji 1%[>] ukupnog roda pšenice za 1941. godinu za izbeglice i preseljenike.³¹⁶ Sličnu odluku donela je Nedićeva vlada 21. oktobra 1941: „Ovlašćuje se Ministarstvo poljoprivrede da može preko opštinskih odbora za ishranu, odnosno sreskih referenata, ili preko ovlašćenih kupaca kukuruza prikupiti besplatno od svih proizvođača 1% od ukupno proizvedene količine kukuruza za ishranu izbeglica.”³¹⁶

Bilo je slučajeva da su pojedine porodice samoinicijativno slale pomoć u novcu i naturi Fondu za izbeglice. Bilo je dosta primera da su gradske i seoske porodice, nezavisno od akcije koja se vodila, prihvatale decu, hranile ih i školovale, ili cele porodice, sa kojima su zajedno živeli sve do završetka drugog svetskog rata, odnosno do oslobođenja Jugoslavije. Ovakvo su prihvatane naročito porodice Slovenaca. Prijateljstvo

između domaćina i izbeglica koje je stvoreno u tim teškim danima, produžilo se i do današnjih dana.

Međutim, ma koliko da je akcija na zbrinjavanju izbeglica uspešno vođena i da je nailazila na razumevanje stanovništva Srbije, ipak se svim izbeglicama nije moglo izaći u susret. Veliki broj proteranih ostao je nezbrinut zbog teške situacije u Srbiji, koja se naročito pogoršala u jesen 1941. godine, pa i kasnije. Jer teror koji je vršen nad stanovništvom, nije mogao mimoći ni izbeglice. Hiljade njih su stradali u zločinima koji su izvršeni u Kragujevcu, Kraljevu, Šapcu, Milanovcu, Kruševcu, Užicu i mnogim drugim krajevima Srbije. Već je bilo reči o tome da su nacisti smatrali da se najveći broj partizanskih odreda regrutuje iz redova izbeglica. I kvislinške vlasti su kasnije u svakoj naredbi na-

³¹¹ *Novo vreme*, 10. VII 1941.

³¹² *Obnova*, 28. IX 1941.

³¹³ *Novo vreme*, 21. VII 1941. — U apelu Centralnog odbora za zbrinjavanje Srba-izbeglica i obnovu Smedereva od 25. VI 1941. rečeno je: „Odbor poziva sve Srbe da svojim priložima pomognu izbegličkoj braći... Prilozi biće prikupljeni na ulicama svih mesta u Srbiji 28. i 29. juna... Na celoj teritoriji Srbije izvršiće se prikupljanje priloga za zbrinjavanje Srba izbeglica i obnovu Smedereva.”

³¹⁴ *Novo vreme*, 3. VII 1941.

³¹⁵ *Novo vreme*, 29. VII 1941.

³¹⁶ *Službene novine*, br. 117, od 21. X 1941, str. 11.

¹⁴ Kontrarevolucija u Srbiji 1 209

glašavale i upozoravale da se izbeglice i preseljenici čuvaju od „komunističke epidemije”. I pitanje ishrane izbeglica češće je sticajem mnogih okolnosti bilo ugroženo. Stanovništvo ustaničkih krajeva (u kojima je bilo dosta izbeglica i preseljenika) bilo je prinuđeno da se povlači pod pritiskom nemačkih jedinica, pa nije bilo u stanju da obezbedi najosnovnije potrebe ni za sebe, a kamoli za izbeglice.

Školovanje izbegličke dece bilo je takođe skopčano sa mnogim teškoćama. Kao što smo već naglasili, izbeglice su dolazile u grupama iz mnogih krajeva Jugoslavije, a pitanje njihovog školovanja nije bilo najbolje regulisano; mnogi su naknadno upisivani i polagali su ispite po neujednačenim kriterijumima. Na izbeglice su i politički pritisak vršili Nedić, Ljotić, četnički pokret Draže Mihailovića i drugih reakcionarnih krugova u Srbiji, koji su češće nudili izbeglicama smeštaj i izvesna materijalna rešenja, a zauzvrat da ovi stupe u kvislinške vojne formacije, odnosno četničke odrede.

Pitanje ishrane i smeštaja dece izbeglica nije najbolje rešeno, stalno su premeštana iz jednog u drugi kraj Beograda ili su slata i raspoređivana u unutrašnjosti Srbije. Za izbegličku decu stvarani su nekakvi domovi, ali su oni bili slabo organizovani. Stoga je Društvo crvenog krsta Srbije, sa upravama nekih srednjih i osnovnih škola, preduzelo organizovanje tzv. đačkih trpeza, koje su radile tokom 1941, 1942. i 1943. godine na teritoriji svih većih gradova Srbije. Samo u Beogradu u aprilu 1942. radilo je oko 20 đačkih trpeza, u kojima se hranilo oko 2.500 učenika osnovnih i srednjih škola.³¹⁷

Na inicijativu Crvenog krsta u maju 1942. godine 545 učenika osnovnih i srednjih škola iz Beograda i unutrašnjosti Srbije (među kojima je bilo 220 izbeglica) boravilo je 4 meseca u Švajcarskoj radi oporavka.

U vezi s tim Ministarstvo prosvete izdalo je raspis svim školama.

U njemu je rečeno da se ovi učenici smatraju redovnim učenicima na odsustvu i da se za sve njih po povratku organizuju razni ispiti.³¹⁸

U Vrnjačkoj Banji bio je osnovan Izbeglički dom, o kome je već bilo reči, u kome se nalazilo najviše dece sa Kosova. Iz evidencije koju je vodilo Ministarstvo prosvete vidi se da su se u junu 1943. u 71 gimnaziji, stručnoj građanskoj i drugim školama hranila 6.994 učenika preko organizacije Crvenog krsta i đačkih trpeza, a samo Komesarijat za izbeglice u svojim domovima za decu izbeglica imao je na „brizi i staranju” oko 3.000 učenika srednjih i srednjih stručnih škola.³¹⁹ Na državnom dobru „OLilicevo” kod Kruševca, u decembru 1943. bila je osnovana ustanova „Nedićev dečji grad”, koji je bio internatski uređen sa zadatkom da prikupi „ratom unesrećenu, napuštenu i posrnulu siromašnu srpsku decu”. Učenike osnovnih i srednjih škola u „Nedićev dečji grad”

upućivali su sreski načelnici na predlog seoskih opštinskih uprava, pod

³¹⁷ *Novo vreme*, 10. IV 1942.

³¹⁸ AS, br. 12—429/42.

³¹⁹ AS, br. 16—162 i 4—204/43.

210

uslovom da učenici nemaju više od 17 godina. U stvari, „Nedićev dečji grad” bio je kazneno-popravni dom, u kome je bilo smešteno i nekoliko stotina učenika izbeglica.³²⁰

I smeštaj po logorima za odrasle ni izdaleka nije zadovoljavao, bilo zbog nedovoljnog iskustva u organizaciji, a i zbog nedostatka materijalnih sredstava. Jer Nemci su svojim kontribucijama odnosili lavovski deo dohotka, pa su blagajne kvislinške uprave redovno bile poluprazne ili prazne. Mnoga nemačka i kvislinška dokumenta iz 1942. godine govore da su logori izbeglica i preseljenika bili pretrpani, nisu imali dovoljno prostora za smeštaj, ni vode ni osnovnih higijenskih uslova, a bolesti, koje su uvek pratili takvih uslova života, već su savladale stare i nejake.³²¹ Uostalom, Nedićeva vlada ni ovo, kao i mnoga druga pitanja, nije mogla da reši jer je bila marioneta u nemačkim rukama. Ipak je njen glavni zadatak bio tokom celog rata da uvede „red, mir, bezbednost”: da se nemilosrdno obračunava sa komunistima i njihovim simpatizerima, kako bi nemački okupatori nesmetano eksploatisali privredna bogatstva Srbije.

³²⁰ AS, br. 4—52/44.

³²¹ Arhiv Jugoslavije, fond Drž. komisije za utvrđivanje ratnih zločina i njihovih pomagača, f. 25, dok. 20.

211

NOVEMBARSKA OFANZIVA UDRUŽENIH OKUPATORSKO-KVISLINŠKIH SNAGA

Oružani ustanak u Srbiji, i pored svih dotadašnjih mera okupatora i kvislinga, sve se više razvijao. U septembru, oktobru i novembru 1941. dostigao je najšire razmere. Koliko je ta snaga boraca za oslobođenje Srbije zabrinjavala neprijatelja, vidi se i iz izveštaj a dra Georgi Kisela, koji je još 23. jula 1941. poslat komandantu Jugoistoka. Kisel je u njemu pisao: „Kao što je već bilo primećeno u poslednjem izveštaju Upravnog štaba vojnog zapovednika Srbije, prilike u Srbiji su se pogoršale na zabrinjavajući način. Srpski stručni krugovi cene broj pripadnika bandama na oko 30.000 ljudi. Do sada je eksplodiralo više paklenih mašina, pri čemu su krivci bili uhvaćeni, a izvršen je oružani **napad na** nemačkog generala fon Londša i tom prilikom je njegov ađutant teško ranjen, a šofer lako povređen. Dalje, otvorena je vatra na jedan nemački kamion i jedan voz kojim su ljudi putovali na odsustvo; u pravoj oružanoj borbi sa nemačkim trupama ubijen je jedan nemački oberlajtnant. Načelnik komande policijskih odreda u Beogradu, koji se spremao da pođe u akciju sa upravnikom grada Beograda, bio je ubijen nasred ulice itd. Već su znatni gubici među službenicima srpskog aparata, koje su ponekad nadmoćne orulane bande napadale i ubijale usred bela dana, naočigled stanovništva.”³²²

Tako je Kisel pisao u drugoj polovini jula, dakle, u periodu, kada još nisu bili ni formirani svi partizanski odredi. Prema tome, sigurno je da tada nije bilo toliko partizana u Srbiji, ali već i postojeći odredi unosili su strah i trepet u redove neprijatelja. Istorijske odluke Politbiroa Centralnog komiteta KPJ, koje su donete 4. jula u Beogradu, o tome da treba neodložno početi partizanske akcije i stvarati partizanske odrede, nisu iznenadile partijska i skojevska rukovodstva. Naprotiv, takve odluke su se i očekivale, a to se može zaključiti i po tome što su okružni i sreski komiteti KPJ odmah posle napada Nemaca na Sovjetski Savez počeli da formiraju štabove partizanskih odreda, partizanskih četa i grupa. Tako će se u periodu od 25. juna do 10. avgusta na teritoriji Srbije formirati 21 partizanski odred.³²³ Koliko je tada bilo boraca u njima, nema preciznih podataka. Partizanske snage u Srbiji su rapidno rasle, te su u septembru 1941. okupljale u svojim redovima oko 14, a u pe-

³²² AVII, mf. Z / 6H 300993—300997.

³²³ J. Marjanović, *Ustanak*, 101.

212

riodu „Uzičke republike“ oko 30.000 boraca. „Uzička republika“ je predstavljala vrhunac ostvarenja ustanka 1941. u borbi protiv okupatora i njegovih saradnika, ne samo u okvirima Srbije nego i cele Jugoslavije. Prostrana slobodna teritorija pružala je mogućnost za omasovljenje i brz razvoj društveno-političkih organizacija, u prvom redu KPJ, SKOJ-a i Srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza i drugih institucija NOP-a.³²⁴

Već je bilo reči o tome da su zbog veoma važnog vojnopolitičkog položaja, u Srbiji postojale vrlo jake okupatorske snage i dobro organizovan okupacioni upravni aparat, što je predstavljalo otežavajuću okolnost za pokretanje oružane borbe. Ali, zahvaljujući pripremama koje je Partija organizovala, kao i slobodarskim tradicijama naroda Srbije, ustanak je za relativno kratko vreme poprimio široke razmere.³²⁵

Na početku su partizanski odredi izvodili sitne akcije napadajući opštinske uprave, žandarmerijske stanice i manje okupatorske jedinice, a kasnije, kada su odredi postali broječano veći i bolje naoružani, izvodili su krupnije akcije, pa su meta njihovih napada bili okupatorski garnizoni, rudnici, železničke stanice i drugi važniji objekti, tako da je ubrzo došlo do stvaranja slobodnih teritorija i formiranja prvih organa narodne vlasti. Međutim, nije bio ravnomeran intenzitet razvoja ustanka u Srbiji. Glavna žarišta su bila u Šumadiji i zapadnoj Srbiji, gde su stvorene i prve slobodne teritorije, dok se u južnoj i istočnoj Srbiji ustanak razvijao nešto sporije. Ta slobodna teritorija bila je meta napada okupatorsko-kv'islinških snaga u toku novembra 1941. kada je organizovana ofanziva širokih razmera. Nemci su još od kraja septembra 1941, uz obilnu podršku nedićevaca, ljotićevaca i četnika Koste Pećanca, počeli izvođenje krupnijih operacija da bi razbili partizanske odrede i ugušili ustanak. Ove operacije, koje su trajale do sredine decembra, naročito u zapadnoj Srbiji i Sumadiji (jer su u ostalim delovima Srbije u to vreme vođene borbe manjeg intenziteta), nanele su dosta teške gubitke oslobodilačkom pokretu Srbije. U ovoj ofanzivnoj akciji, pored nemačkih snaga (342. i 113. pešadijska divizija, delovi 704, 714, 717, 718. posadne divizije i 125. pešadijski puk), učestvovala su i kv'islinške jedinice Nedića, Ljotića, Pećanca, kao i ustaško-domobranske snage i četnici Draže Mihailovića, tj. ukupno oko 80.000 vojnika. Operacijama je rukovodio štab 18. nemačkog korpusa, kojim je komandovao general Berne.*² Nedić i njegova vlada bili su angažovani u najvećoj mogućoj meri da bi poduprli akciju Nemaca. Radio, štampa, uredbe, naredbe, policija, oružani odredi — sve je to bilo stavljeno Nemcima na raspolaganje. Drugog novembra 1941. upravnik grada Beograda doneo je naredbu kojom se nalaže Specijalnoj policiji da preduzima „izvanredne mere bezbednosti radi zaštite stanovnika, njihove imovine i svih ostalih objekata“. Nije teško zaključiti da je naredba doneta isključivo zato da bi se osujetile akcije pripadnika oslobodilačkog pokreta u glavnom gra-

³²⁴ *Osnivački kongres KP Srbije, Beograd, 1972, str. 7.*

³²⁵ *Oslobodilački rat, I, str. 52.*

³²⁶ *Oslobodilački rat, I, 109.*

213

du okupirane Jugoslavije. Rečeno je da će se onemogućiti ulazak „nepoželjnih“ lica u Beograd, posebno sumnjivih, koji unose oružje, municiju, eksploziv i drugi ilegalni materijal i pripremaju akcije i sabotaže. U vezi s tim naredeno je da se sprovodi kontrola na ulaznim putevima, autobuskim i železničkim stanicama; na parobrodskom transportu i na mnogim drugim punktovima.³²⁷ Samo dan kasnije, Milan Nedić je održao govor preko Radio-Beograda, koji je bio još jednom upućen na adresu partizanskih odreda, tj. boraca za oslobođenje: „Ja vas pozivam: položite oružje. Vlada će učiniti sve da se greške i grehovi vaši oproste, da se rane vaše, ludom glavom dobij ene, izleče, da se vi prihvatite i zbrinete do suđenog dana.“³²⁸

Sledećeg dana (4. novembra), lično na adresu srpskog kv'islinškog predsednika, stiglo je pismo od bana Dunavske banovine, u kome se, između ostalog, naglašava da se postupci pojedinih pripadnika Nedićevih oružanih odreda ne razlikuju od zločina Nemaca, koje vrše nad stanovništvom Srbije, pa se kao primer navodi da su zarobljene partizane

nedićevci obesili.³²⁹

Međutim, Nedić se nije mnogo obazirao na zvanične izveštaj e svojih potčinjenih upravnih organa na terenu, uprkos tome što su oni govorili o neielima pripadnika njegove „oružane sile“. On je ulagao maksimalne napore, kako bi dao svoj „doprinos“ u pripremanju Nemaca za akciju na partizansku slobodnu teritoriju. Tim povodom, Nedić je 14. novembra 1941, na inicijativu Ministarstva unutrašnjih poslova, sazvao konferenciju svih šefova banskih uprava i sreskih načelnika, koja je održana u Beogradu. Jedina tačka o kojoj se raspravljalo, bila je „akcija protiv komunista na širokom planu“, za koju je rečeno da mnogo obećava, ali da se traže sve ljudske i materijalne snage kojima kvislinzi raspolažu.³³⁰

Milan Nedić je 19. novembra 1941. potpisao dve naredbe. U prvoj se tražilo od sreskih načelnika da u duhu zaključaka koji su doneti na konferenciji od 14. novembra, obaveštajna služba bude pojačana u Jsvim krajevima Srbije „kako bi se lakše ušlo u trag ustanicima“.³³¹

U drugoj naredbi je traženo od sreskih načelnika da izvrše reorganizaciju opštinskih uprava i da se na mesto „nepouzdanih“ izaberu novi ljudi koji će biti odani okupacionim vlastima, i razume se, kvislinškoj
³²⁷ AVII, br. 1/1-1, k. 58. — **Drugog novembra 1941, Obaveštajno odeljenje komandanta Jugoistoka podnelo je izveštaj Vrhovnoj komandi Vermahta o vojno-političkoj i privrednoj situaciji u Srbiji. Posebno je naglašeno da su uzroci oružanog ustanka sledeći: „1. Oporavak od teškoća kratkoga rata, koji dalje delove zemlje uopšte nije ili je jedva dodirnuo; 2. panslavističke i komunističke tendencije; 3. povezivanje ostataka srpske vojske; 4. srpski begunci, koji su proterani sa zauzetih područja... koji su bez sredstava i dovoljnog staranja, prognani preko granice“ (AVII, NAV-N-T-312, r. 454, s. 8039155—73).**

³²⁸ *Novo vreme*, 4. XI 1941.

³²⁹ AVII, k. 26, f. 2, dok. 22.

³³⁰ AVII, k. 19, f. 5, dok. 45.

³³¹ AVII, k. 19, f. 5, dok. 46.

214

vladi, koju je i postavio okupator. U jednom delu pomenute naredbe rečeno je između ostalog: „Da odmah smenite dosadašnje kolebljive, nepouzdate i nesposobne predsednike opština, članove opštinskih uprava i druge funkcijonere i na njihova mesta postavite, imajući jedino interese bezbednosti i interese srpskog naroda, ljude onih sposobnosti i kvaliteta koji će moći da budu vaši istinski saradnici na opštem dobru i izvršenju vaših teških, ali i uzvišenih zadataka.“³³²

Nedić istovremeno zahteva da mu se najhitnije dostave spiskovi muškaraca, koji se nalaze u „šumi“, a takođe i onih lica koja su promenila mesto boravka. U stvari, Nedić je sve češće dobijao informacije o odlasku pojedinaca u redove partizanskih odreda, ali i informacije da pojedinci iz opštinskih uprava, čak i pojedini predsednici opština, saraduju sa štabovima partizanskih odreda, sa narodnooslobodilačkim odborima i drugim organima NOP-a, pa je imperativno zahtevao da se kao nepouzdati razreše dužnosti. Sve te mere bile su u skladu sa naporima njegove vlade, razume se, u prvom redu Nemaca, da se u Srbiji zavede „red, mir i bezbednost“.

General Beme, koji je 19. septembra 1941. došao u Srbiju sa zadatkom da uguši oružani ustanak, uprkos mnogim prigovorima nemačkih okupacionih organa na račun Nedića, dao je o njemu, ipak, laskavu ocenu u izveštaju koji je 15. novembra 1941. upućen komandantu Jugoistoka.

U jednom delu toga dokumenta stoji i sledeće: „Ja sam u dosadašnjim **razgovorima** upoznao srpskog generala Nedića kao jednog nacionalno svesnog Srbina, koji upravo misli trezveno i hoće da sačuva Srbiju od potpunog uništenja. Govori koje on drži srpskom narodu, svedoče o njegovom stavu. Koncepti njegovih govora jedva da iziskuju kakvu korekturu od naše strane. Držanje engleske štampe i dalje je neprijateljsko protiv Nedića. Nedić se oseća kao neka vrsta 'srpskog Petena'. Armijski general Nedić u svom dosadašnjem rukovođenju, što se tiče korektnosti, bio je lojalan i svim sredstvima protiv ustanika, uprkos mnogim teškoćama, postigao je vidne uspehe protiv komunista. Nedić je ponavljao molbe da se ustanička mesta bombarduju. U slučaju

pukovnika Mihailovića, Nedić je, na traženo stanovište, iako nije znao moje namere, sam od sebe istupao za bezuslovnu kapitulaciju pripadnika pukovnika Mihailovića. Ja sam došao do zaključka da je dalje vođenje poslova predsednika vlade od strane armijskog generala Nedića bilo pravilno i da po cilju služi nemačkim interesima. Konstatacija OKW da Nedić ne može pretendo vati na poverenje, dolazi utoliko iznenađujuće što, po ovom pitanju, niti ja, niti načelnik Upravnog štaba, niti opunomoćenik za spoljne poslove, nismo primili nikakvu orijentaciju, odnosno nismo ranije bili pitani za mišljenje."³³³

Rukovodstvo NOP-a Srbije i Jugoslavije, i dalje je, s vremena na vreme, davalo ocene o kvislinzima; ukazivalo na sve njihove mahinacije, demagošku ulogu, spregu sa okupacionim vlastima i razobličavalo ih kao izdajnike srpskog naroda. To je bilo od izuzetnog značaja, da bi

332 AVII reg br 5/2j k 91

333 AVII, NAV-N-T-501, r. 251, s. 263—7.

215

rodoljubive mase shvatile ko su njeni pravi neprijatelji. S tim u vezi užička *Borba*, u članku pod naslovom „Borba protiv petokolonaša i razbijača kao uslov jedinstva srpskog naroda", od 23. oktobra 1941, pisala je pored ostalog: „Kad otvoreni okupatorski režim nije mogao da pokori srpski narod, okupator je postavio izdajničku Nedićevu vladu. Kada ni ta Nedićeva vlada, ni bande Ljotičevih zločinaca i pljačkaša, nisu mogli da izmene položaj u korist okupatora, neprijatelj se prihvata i prihvataće se novih sredstava i novih rezervi. Otvoreni petokolonaši nemaju više mogućnosti da se pojavljuju pred narodom. Oni su navukli nove uniforme. Pokušavaju da se uguraju u redove boraca za oslobođenje srpskog naroda, da u te redove unose nepoverenje; da razorno utiču na inače poštene i iskrene, ali nedovoljno budne ili naivne borce i td."^{1,884}

Samo petnaestak dana kasnije (8. XI 1941), užička *Borba* je donela članak Edvarda Kardelja, pod naslovom „Još jedna izdaja", u kome se ponovo razobličava Nedić i njegova vlada i ceo njegov upravni aparat, koji se stavio u službu okupatora. Istovremeno prvi put se otvoreno govori o izdaji Draže Mihailovića i o njegovoj saradnji sa Nemcima.⁸³⁵ Nedić se, razume se nije obazirao na to što o njemu misli i piše rukovodstvo NOP-a. Nije se mnogo brinuo ni zbog napada, koje je na njega i njegovu vladu, preko radija i štampe, vršila izbeglička jugoslovenska vlada. Pogotovu mu nije bilo stalo šta o njemu misli narod Srbije. Važno je Nediću, Ćimoviću, Dragom Jovanoviću, Tanasiju Diniću i drugim kolaboracionistima šta o njima misle Nemci, pa su sve svoje napore bili usmerili da zadovolje okupatore, koji su ih i doveli na „najodgovornija" mesta u kvislinškoj administraciji.

Nedić je 22. novembra 1941, dakle, u periodu kada je ofanziva okupatorsko-kvislinških snaga na oslobođenu teritoriju u zapadnoj Srbiji do detalja bila isplanirana, izdao naredbu divizijskom generalu Stevanu Radovanoviću, komandantu Srpske žandarmerije da sa svojim ljudstvom obezbedi saobraćajne punktove, kako bi se oslobodilačkim snagama moglo lakše prići sa svih strana. „Dosadašnji način obezbeđenja saobraćaja i saobraćajnih postrojenja", pisao je Nedić, „pokazao se nedovoljan i nemoćan da spreči komunističke bande u njihovoj razornoj akciji u vršenju dela sabotaže, koja su se prvenstveno ispoljila na prekidima redovnog železničkog i suvozemnog saobraćaja; rušenju i kvarenju pogotovu svih važnijih saobraćajnih objekata. Kako prema verovatnom povlačenju komunističkih bandi iz šuma i sa terena u naseljena mesta, neće prestati njihovi dalji pokušaji da ometaju u toku zime redovan saobraćaj, to je na konferenciji održanoj u Ministarstvu unutrašnjih poslova istaknuto nekoliko sugestija, kako i na koji način bi trebalo organizovati rad žandarmerije i drugih raspoloživih sredstava, radi očuvanja redovnog saobraćaja u zemlji."³³⁶

³³⁴ *Borba*, 23. X 1941; *Zb. NOR*, 1-2, 187.

³³⁵ *Zb. NOR*, 1-2, 218, preštampano iz knjige „Put nove Jugoslavije", izd. „Kultura", Beograd, 1946. Članak je prvi put objavljen u *Borbi*, 8. XI 1941.

³³⁶ AVII, reg. br. 8/1-1, k. 91.

216

Predsednik kvislinške srpske vlase posebno naglašava da na prvo mesto, u pogledu bezbednosti, dolazi železnički saobraćaj i da se sva sredstva moraju upotrebiti kako bi se obezbedilo njegovo normalno funkcionisanje. U vezi s tim predlaže i konkretne mere: na primer, da se izvrši selekcija svih radnika i službenika zaposlenih na vozovima, prugama, stanicama (mašinisti, ložači, vozvođe, kočničari, skretničari, čuvari pruga itd.), jer, kako to Nedić navodi, među njima ima „dosta sumnjivih elemenata”. Zatim, da se sa „poverljivim ljudima” vrši osiguranje tunela, mostova i železničkih stanica. Naravno, Nedić ne zaboravlja ni ostale vrste saobraćaja: na suvozemnim putevima, vodenim putevima, telefonski i telegrafski saobraćaj, jer, kako ističe „predsednik vlade narodnog spasa”, svi oni imaju vitalan značaj za nemačke okupatore i baš zato su ovi punktovi meta svakodnevnih napada partizanskih odreda ili pozadinskih diverzantskih grupa.³³⁷

Miroslav Spalajković, bivši jugoslovenski poslanik u Berlinu i Parizu; u periodu Kraljevine Jugoslavije poznat u beogradskim krugovima kao „**dvorski** čovek”, zagovornik intervencionizma protiv Sovjetskog Saveza, pripadnik velikosrpskog kruga oko dvora, bio je u toku okupacije jedan od glavnih savetnika Nedića i njegove vlade. U knjizi pod nazivom „Govori generala Milana Nedića, predsednika srpske vlade” — koja je objavljena u Beogradu 1943. bez naznake izdavača, pod naslovom „Spasilac Srbije u XX veku” — on glorifikuje Milana Nedića kao jednu od najeminentnijih ličnosti u istoriji Srbije, čak ga upoređuje sa francuskim maršalom Petenom.³³⁸ Oba su — kako Spalajković ističe — u najtežim danima svoje zemlje došli na vrhovnu upravu okupirane zemlje; prikazali su se kao spasioci svog naroda, a prilikom „dolaska na vlast” dali su obavezu da će se svim sredstvima boriti protiv komunizma i da će zavesti red i mir u zemlji. Činjenice su, međutim, pokazivale da su oba pomenuta kolaboracionista bili instrumenti okupatorske vladavine, a njihova vlast je bila samo prividna. Jer je vrhovnu vlast nad njihovom zemljom držao okupator u svojim rukama. U tome su, dakle, Peten i Nedić bili slični. Ali bilo je među njima osetnih razlika. Govoriti o njima pretpostavljalo bi specijalna istraživanja, a to prevazilazi okvire naše teme.

Mi smo ovde analizirali jedan Spalajkovićev napis, ne zbog toga da bismo polemicali s njim o razlikama i sličnostima Nedića i Petena, već smo uzgredno dodirnuli ovo pitanje, da bi se videlo kakva su bila ideološka opredeljenja ovog kvislinga, koji će biti glavni protagonist, kasnije, u stvaranju Nedićeve „Velike Srbije”. On je još 20. novembra 1941. napisao jedan elaborat za sednicu Nedićeve vlade, u kome je data periodizacija njenog uspeha i neuspeha u prvom tromesečju. U stvari, Spalajković deli pomenuti period na tri dela: prvi je od 1—20. septembra; drugi od 20. septembra do 30. oktobra i treći od 1—30. novembra 1941. Svaki deo ovog perioda ima svoje posebne karakteristike.

³³⁷ Isto.

³³⁸ Miroslav Spalajković, *Govori Milana Nedića predsednika srpske vlade*, Beograd, 1943, str. 5—12.

217

Prvi deo je onaj kada Nedić i njegova vlada imaju velike ambicije u pogledu zavodenja reda i mira u zemlji, a stvarne mogućnosti bile su im veoma skromne. Postojeća žandarmerija, prema Spalajkoviću, bila je slaba, rasturena, neobučena i slabo naoružana. U to vreme, navodi se, „komunisti su preplavili celu zemlju i došli nadomak Beograda”. Formirani oružani odredi i četnici Koste Pećanca nisu bitnije mogli da promene situaciju. I razume se, Nemci su nezadovoljni. Ni Nedić ni njegova vlada do tada nisu ispunili očekivanja pa se traži da podnesu ostavku. Za drugu fazu Spalajković ističe da je karakteristična po tome što se Nedićeve „oružana sila” učvršćuje: „Osećajući efikasnost rada svojih odreda na terenu, vlada generala Nedića obrazuje početkom novembra nekoliko novih odreda i proširuje borbu sa komunistima odašiljući nove odrede na teren. Ovi, u saradnji sa odredima, koji su već bili na terenu, vrše sve radikalnije čišćenje pojedinih teritorija od komunističkih bandita, tako da se krajem ovog meseca oseća da opada 'aktivnost komunističkih odreda i da se dornen njihove vlasti smanjuje”. Najvažnija

je treća etapa. Spalajković navodi da je već tada Nedićeva vlada „prebrodila krizu“; da je sve snage koncentrisala za likvidiranje „Užičke republike“ i da je „povratila poljuljani ugled kod Nemaca“.³³⁹ Spalajković je, očigledno, pratio situaciju izbliza. Bio je u najužem krugu Nedićevih savetnika; imao je neposredne kontakte sa pojedinim službama nemačkih okupacionih vlasti, pa je, uglavnom, realno prikazao tromesečnu Nedićevu vladavinu. Naročito su zanimljivi podaci koje navodi o tome kako su opsežne pripreme kvislinških i nemačkih snaga radi napada na partizansku slobodnu teritoriju u šumadiji i zapadnoj Srbiji i slamanja otpora ustanika partizana.

Naveli smo više primera kako Nedić i njegova vlada pojačavaju pritisak na pripadnike oslobodilačkog pokreta tokom novembra; takođe smo citirali pojedine ocene koje su u to vreme davali o Nediću kako Nemci tako i rukovodstvo NOP-a. Ipak je potrebno nešto više reći o okupatorsko-kvislinškoj ofanzivi protiv partizana krajem novembra, koliko su u tome bile angažovane kvislinške vojne formacije a koliko četnički pokret Draže Mihailovića. Sem toga, važno je na ovom mestu istaći zašto su okupatori i kvislinzi baš u prvoj polovini novembra 1941. (a ne ranije ili kasnije) preduzeli opsežne vojne, političke i policijske mere kako bi slomili slobodnu teritoriju u zapadnoj i istočnoj Srbiji, kao bazu za dalje jačanje i širenje oružanog ustanka.

Na ovo poslednje pitanje neophodno je dati odmah odgovor. Po našem mišljenju, neprijatelj se odlučio na ovaj korak i u navedeno vreme iz sledećih razloga. Pre svega, štab 18. nemačkog korpusa kojim je rukovodio general Berne, smatrao je da će se ustanku zadati odlučan udarac jedino ako se preduzme ofanziva protiv severozapadnog dela Srbije. Naime, on je ocenio da se tamo nalaze glavne partizanske snage, sa svojim vrhovnim vodstvom; da ta oblast predstavlja jaku ekonomsku bazu ustanka i da ona, s obzirom na dobre komunikacije i na prirodne prepreke — Savu i Drinu (koje je ograničavaju sa severa i zapada) —

³³⁹ AVII, reg. br. 22/3, k. 90.

218

nudi povoljne uslove za okruženje i uništenje ustaničkih snaga. Sledeći, veoma važan momenat, koji je neprijatelj imao u vidu, jeste sukob između partizanskih odreda i četničkog pokreta Draže Mihailovića. Kao što je poznato, Komunistička partija Jugoslavije već od početka oružane borbe sa neprijateljem nastojala je da ujedini sve snage naroda protiv okupatora, kako na oslobođenoj tako i na okupiranoj teritoriji. Zbog toga je pregovarano ne samo sa demokratskim strujama u građanskom pokretu nego i sa predstavnicima četničkog pokreta Draže Mihailovića. Krajem septembra i u oktobru, posle sastanka Josipa Broza Tita i Draže Mihailovića u Struganiku, održani su mnogobrojni sastanci između partizanskih i četničkih predstavnika na terenu. Rezultati tih pregovora bili su zajedničke komande za napad na Kraljevo, Valjevo i oko Gornjeg Milanovca. Već u toku oktobra, oko Požege, Ivanjice i drugih mesta javljaju se mestimični sukobi partizana i četnika. Nije uspeo pokušaj da se izgleda nesporazumi i da se ostvari potpunija saradnja između četnika i partizana na ponovnom sastanku između Tita i Draže u Brajčićima 26. oktobra.³⁴⁰

Krajem oktobra i u prvoj polovini novembra, sukob između partizana i četnika DM poprimio je šire razmere. Četnici su bili slabija strana u tom sukobu. U takvoj situaciji Draža Mihailović je zatražio sastanak s Nemcima, do kojeg je došlo 11. novembra u Divcima, nedaleko od Valjeva.³⁴¹ Na tom sastanku, Nemcima je saopšteno da će se četnici i dalje boriti protiv partizana i da neće pružati otpor nemačkim trupama. S druge strane, nalazeći se u bezizlaznom položaju, opkoljen na Ravnoj gori od strane partizana, Draža Mihailović je zamolio Vrhovni štab NOP odreda da se obustave neprijateljstva. Da bi do kraja razotkrio izdajničko i protivnarodno držanje četnika, Vrhovni štab je prihvatio molbu. Borbe su obustavljene i obrazovana je komisija koja bi ispitivala sve slučajeve sukoba. Međutim, četnici su i ovog puta prekršili sporazum i, zajedno sa Nemcima, krajem novembra ponovo prešli u napad na partizane.³⁴²

³⁴⁰ Opširnije o ovom problemu vidi kod J. Marjanovića, *Prilozi istoriji*

sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića, str. 154—232 (Istorija XX veka, Zbornik radova, Beograd 1959).

³⁴¹ AVII, NAV-N-T-mf. 341, R. 1457, 1314—1321, Zapisnik sa sastanka D. Mihailovića i predstavnika vojnopravnog komandanta u Srbiji u selu Divcima od 11. XI 1941; AVII, br. 19/1, k. 70/VI. — Ernest Vishaupt, *Borba protiv ustaničkog pokreta na jugoistočnom prostoru*, str. 65—67. — Krajem oktobra 1941. u štab Draže Mihailovića stigli su majori bivše jugoslovenske vojske Zaharije Ostojić i Mirko Lalatović i engleski kapetan Hadson. Poruka koju je doneo kapetan Hadson od Komande za Bliski istok glasila je: „Jugosloveni ima da se bore za Jugoslaviju, a ne da se borba pretvori u pobunu komunista za Sovjetsku Rusiju (*Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom*, Beograd 1946, str. 21).

³⁴² Opširnije o sastanku u selu Divcima vidi kod J. Marjanovića: *Četničko-nemački pregovori u selu Divcima 1941*, Beograd, 1968 (Otisak iz Zbornika Filozofskog fakulteta, knj. X-1).

219

Prema tome, pored borbi sa nemačkim i kvislinškim snagama, partizanski odredi u zapadnoj Srbiji i Šumadiji vodili su borbe i sa četnicima Draže Mihailovića, jer su ovi počeli da prelaze u otvorene napade na partizanske jedinice. Razume se, partizanski odredi su tokom novembra brojno oslabili zbog ovih borbi, a bili su iscrpljeni i svakodnevnim marševima. Sve je to išlo u prilog nemačkim okupatorima i Nedićevoj vladi, koji su došli do uverenja da pred njima neće biti jak i jedinstven front srpskog naroda, već da će s njegovim razjedinjenim snagama lako izaći na kraj.

Bilo je, razume se, i drugih faktora koji su išli u prilog okupatorsko-kvislinškoj ofanzivi. Na primer, činjenica da su tada nemačke trupe prodirale do predgrađa Moskve, uticala je na opadanje borbenog raspoloženja u narodu; zatim, kvislinške jedinice su brojčano jačale; približavala se zima, čime su partizanski uslovi ratovanja bili otežani. Po svemu sudeći, ovo su bili presudni faktori, koji su ohrabрили nemačke okupatore da preduzmu operacije širih razmera na partizansku slobodnu teritoriju. Takve povoljne uslove, Nemci nisu imali tokom septembra i oktobra 1941. Znači, situacija se pogoršala za oslobodilačke snage sti- (Cajem mnogih okolnosti, a to je za neprijatelja bilo 'ogromno preimućstvo. Pomenute okolnosti dovele su do promene odnosa snaga tokom novembra 1941. između okupatora i kvislinga, s jedne, i partizana-ustanika s druge strane. U preimućstvu su bili neprijatelji oslobodilačkog pokreta, i zbog brojčane snage ljudstva i zbog tehničke opremljenosti. Već je bilo reči o tome da su Nemci bili pripremili za ovu operaciju dve svoje pešadijske divizije, 342. i 113; ova poslednja je tokom novembra bila dovučena sa Istočnog fronta, sa kompletnim naoružanjem. Zatim, tri posadne divizije (704, 714. i 717); delove 718, takođe posadne divizije; snage 125. pešadijskog puka i znatan deo nemačkih policijskih snaga.⁸⁴³

Milan Nedić, predsednik kvislinške srpske vlade takođe je najveći deo svojih efektna stavio Nemcima na raspolaganje u takozvanoj novembarskoj operaciji. On je tada (ovo saznajemo na osnovu nemačkih izvora) imao ukupno oko 5.000 žandarma; oko 3.000 dobrovoljaca, pripadnika takozvanih „letećih" oružanih odreda; oko 3.000 ljotićevaca, oko 3.500 četnika Koste Pećanca, oko 1.500 policajaca i agenata. Pored toga, u graniči im jedinicama nalazilo se oko 5.000 ljudi. Znači, ukupno oko 17.000 pripadnika „Nedićeve oružane sile".³⁴⁴

Mada se većina okupatorsko-kvislinških snaga pripremala da napadne oslobođenu teritoriju i zapadnu Srbiju, ipak je prethodno bila napadnuta slobodna teritorija Požarevačkog partizanskog odreda. Združene snage jednog nemačkog bataljona 741. puka 714. divizije; zatim, dva nedićevsko-dobrovoljačka odreda, žandarmerija požarevačkog okruga, šest četničkih odreda Koste Pećanca, monitori i mađarska Dunavska

³⁴³ *Oslobodilački rat*, I, 112.

³⁴⁴ AVII, NAV-N-T-501, 256/1172—73, Izveštaj Harolda Turnera od 1. XII 1941. komandantu Jugoistoka.

220

flotila počeli su koncentrični napad protiv oslobođene teritorije požarevačkog okruga.³⁴⁶ O tome je pisao Moma Marković Pokrajinskom komitetu

KPJ za Srbiju u izveštaju od kraja decembra 1941: „No, neprijatelj je koncentrisao jake snage u Požarevcu i Svilajncu, pripremajući veliki napad na nas. Udario je sa tri strane. Od Svil(aj)ncu prema Petrovcu na Kučevo; od Petr(ovca) drugim pravcem na Rabrovo, i trećim pravcem od Pož(arevca) ka Gradiš(tu). Mi smo spremali otpor, ali je neprijatelj bio jači i za kratko vreme prodro na skoro čitavu našu oslobođenu teritoriju.

Neprijatelj je uspeo prvo zbog toga što je bio nadmoćniji, što smo mi od gerilskog prešli na frontalni rat; uspeo je i zbog toga, što je jedan deo (vodstvo) četnika vojvode Leonida,³⁴⁶ koji je saradivao sa nama, u najkritičnijem momentu napustio određene položaje i prišao Pećančevim ljudima, i najzad zato što su Dražini ljudi (jedan deo) zajedno sa neprijateljem učestvovali u napadu na nas.

U tome napadu na našu teritoriju (izvršenom 16. XI 1941), mi nismo imali velike gubitke, ali je posle toga opao moral i počelo skoro masovno dezertiranje i predavanje neprijatelju. Odred se nalazio u velikoj krizi, koja se pojačala gubitkom našeg komandanta Veljka Dugoševića,³⁴⁷ koji je poginuo u borbi kod Kučeva smrću heroja. Tu krizu trebalo je preboleti i moral dići, što je bilo vrlo teško. Teško, jer je elemenat sirov, vlaški, politički vrlo zaostao, i spremnih kadrova, koji bi politički radili i moral digli, vrlo malo i vrlo slabih. Skoro čitavo rukovodstvo sa mnom moralo se angažovati više oko odreda, tako da smo u borbi mogli zamalo nastradati.“³⁴⁸

Požarevački partizanski odred u ovim borbama pretrpeo je znatne gubitke i sveden je na oko jednu četvrtinu. Pored slobodne teritorije, koju je osvojio neprijatelj, odred je izgubio preko 1.000 boraca, od kojih se većina vratila kućama. Međutim, jezgro odreda, ipak je sačuvano, povuklo se u planine i nastavilo sa izvođenjem partizanskih akcija.³⁴⁹ Međutim, glavni napad okupatorsko-kvislinških snaga, posle borbi u Sumadiji i istočnoj Srbiji, izvršen je na „Užičku republiku“, čiji su se

³⁴³ *Oslobodilački rat*, I, 123.

³⁴⁶ Leonida Plješković, komandant Ujevačkog četničkog odreda; u početku prišao partizanima. Posle ofanzive, predao se 20. novembra 1941. četničkom vojvodi majoru Piletiću i odmah je zatim ubijen.

³⁴⁷ Veljko Dugošević, narodni heroj, učitelj iz Rume. Poginuo je 20. novembra 1941. kao komandant Požarevačkog NOP odreda. Kasnije je Požarevački odred dobio njegovo ime.

³⁴⁸ *Zb. NOR*, 1-2, 266—267.

³⁴⁹ *Oslobodilački rat*, I, 123. •— Kvislinzi su svuda i na svakom mestu pružali podršku Nemcima. To se vidi i iz objave načelnika sreza jablaničkog od 14. XI 1941, kojom se preti stanovništvu da će nemačka vojska, ukoliko partizani ne povrate zarobljenog u Lebanu Nemea Unterbergera „spraviti sa zemljom Lebane i ostala sela sreza Jablaničkog... a taoci koji se sada nalaze u Leskovcu, biće streljani kao i porodice onih lica za koje se utvrdi da je ma ko od njihovih članova učestvovao u napadu na Lebane od strane partizana“ (AS, neregistrovano). Objave sličnog sadržaja štampane su i u drugim srezovima.

221

glavni centri nalazili u Užicu i Čačku. Prema nemačkom planu o zauzimanju preostalog dela slobodne teritorije, 342. pešadijska divizija imala je zadatak da izvrši napad prema Užicu pravcima: Valjevo—Ljubo vi ja—Bajina Bašta—Užice i Valjevo—Kosjerić—Užice; a 113. pešadijska divizija pravcima: Kragujevac—Gornji Milanovac—Užice i Kraljevo—Čačak—Užice, s tim da ovim snagama sadejstvuju delovi 714. i 717. posadne divizije i kvislinške formacije Nedića, Ljotića i Koste Pećanca.³⁵⁰ Pre ovog napada, u toku novembra, borbe sa četnicima DM u zapadnoj Srbiji vodili su pretežnim delom Užički, Čačanski i Valjevski partizanski odred. Za isto vreme su Posavski, Kosmajski, Prvi i Drugi šumadijski odred imali neprekidne okršaje sa nemačkim i kvislinškim vojnim formacijama. Zbog toga su partizanske snage već bile zamorene, proređene, i moglo bi se reći, sticajem mnogih okolnosti, dočekale su nedovoljno spronine jednu ovako dobro pripremljenu i organizovanu neprijateljsku ofenzivnu akciju.

Borbe su bile strahovite. Borci partizanskih odreda, na mnogim sektorima pružali su neviđeni otpor. Već sutradan po početku koncentričnog

napada na oslobođenu teritoriju, dakle, 26. novembra, vojni komandant Srbije bio je prinuđen da izvesti da „napad na Gornji Milanovac nije uspeo. Komunisti drže utvrđene položaje. 500 zarobljenika iz Rudnika streljala žandarmerija”.⁸⁵¹

O tim borbama pisao je i Vrhovni štab tih dana, a u specijalnom saopštenju od 26. novembra napominje da su okršaji sa neprijateljem bili najveći oko Rudnika i da su kvislinške jedinice bile naročito aktivne: „20. o.m. izdajničke nedićevske bande su, uz pomoć avijacije, izvršile napad na naše položaje na Rudniku. Ovaj napad slomio se pred snažnim otporom partizana. Privukavši nove snage, nedićevci su izvršili nov napad iz Belanovice prema Rudniku 23. i 24. o.m. Naše snage bile su prinuđene da se trenutno povuku pred brojno nadmoćnijim neprijateljem. 25. o.m. partizanske snage su sa svojih novih položaja prešle u opšti protivnapad. Posle žestoke bitke u toku ovog, kao i sledećeg dana naši odredi su potukli nedićevske bande, potpuno ih razbili i odbacili sa Rudnika prema Belanovici. U ovoj borbi nedićevski izdajnici imali su znatne gubitke u mrtvima, ranjenima, zarobljenicima i ratnom materijalu. Među poginulima, koje su ostavili na bojištu, nalaze se i dva petokolonaška oficira — jedan kapetan, a jedan poručnik. Zaplenjena je veća količina municije i životnih namirnica, koje su ovi banditi u svome paničnom bekstvu ostavili za sobom. Među zarobljenicima, koji su privedeni, nalaze se, osim nedićevaca, i 11 četnika organizacije Draže Mihailovića, koji su izjavili da su po naređenju svojih starešina već duže vremena saradivali sa nedićevcima na tom sektoru.”³⁵²

Tako je pisao Vrhovni štab o borbi sa neprijateljem krajem novembra 1941. godine. Radi sadejstva s Nemcima, Nedićeve i četničke snage (2, 3, 5, 9, i 10. Nedićev odred, Kolubarska nedićevsko-četnička grupa

⁵⁵⁰ *Oslobodilački rat*, I, 118.

³⁵¹ *Zb. NOR*, 1-1, 609.

³⁵² *Borba*, 27. XI 1941.

222

mm

i četnički odred kapetana Mojsilovića), krenule su 26. novembra opštim pravcima: Belanovica—Rudnik—Čačak—Požega—Užice. Dok su Nemci napadali uglavnom duž komunikacija, dotle su Nedićevci i četnički odredi štitali njihovo nastupanje od bočnih dejstava partizana. Zbog velike nadmoćnosti u ljudstvu i tehnici, neprijatelj je relativno brzo uspeo da slomi otpor partizanskih odreda i da komunikacijom prodre duboko na oslobođenu teritoriju. Užice je bilo u rukama neprijatelja već 29. novembra 1941. Iznenađeni brzinom prodora, s jedne, i zbog velike prostrane udaljenosti, s druge strane, neki partizanski odredi nisu uspeli da u potpunosti sprovedu direktivu Vrhovnog štaba o povlačenju u Sandžak. Tako se i dogodilo da su delovi pojedinih odreda, koji su se našli izolovani, prihvatili borbu sa mnogo nadmoćnijim neprijateljem i pretrpeli velike gubitke; da su se drugi povlačili u pravcu Sandžaka, i da su treći (jer nisu videli drugog izlaza) ostavili oružje i vratili se svojim kućama.^{85'}

Posle povlačenja glavnine partizanskih snaga u Sandžak, nemačke i kvislinške snage, koje su učestvovalе u ofanzivi, počele su čišćenje osvojenog područja od preostalih partizanskih snaga. Nemci su dobro pripremili ovu of anzi vu i nju karakteriše ne samo metodičnost u izvođenju operacija, nego i vešta kombinacija vojničkih, političkih i terorističkih mera za ugušenje ustanka. U toku dvomesečnih borbi sa brojčano i tehnički nadmoćnijim neprijateljem, partizanski odredi su se borili sa krajnjim požrtvovanjem i pružali žilav otpor okupatorskim i kvislinškim snagama. Izloženi koncentričnim udarima jakih neprijateljskih snaga, oni se nisu mogli održati na oslobođenoj teritoriji, već se njihova glavnina, pod rukovodstvom Vrhovnog štaba, morala povući u Sandžak, dok je manji deo ostao na svom terenu. Ova ofanziva je prekinula razvitak ustanka u Srbiji u fazi kada je on počeo da daje najveće vojničke i političke rezultate. Posle ove ofanzive, narodnooslobodilački pokret u Srbiji ušao je u novu fazu. Pod okriljem okupatora, došlo je do ujedinjavanja svih reakcionarnih snaga u Srbiji radi konačnog ugušenja

ustanka. Nastala je privremena oseka oslobodilačkog pokreta, tako da su dalje borbe vođene u vanredno složenim i teškim uslovima.⁸⁵⁴ Bilans okupatorsko-kvislinških snaga na takozvanu „Užičku republiku“ (tako se popularno nazivala u narodu ova slobodna teritorija), bio je sledeći: zauzeta je u periodu od 25. novembra do 4. decembra 1941. cela slobodna teritorija u zapadnoj Srbiji. Oslobodilački pokret u Srbiji u navedenom periodu pretrpeo je ogromne, gotovo nenadoknadive gubitke. Na osnovu nemačkih izvora saznajemo da su partizani imali:

⁵⁵³ *Oslobodilački rat, I, 120.*

³⁵⁴ Po završetku ofanzive, 342. divizija je dislocirana u rejonu donjeg toka Drine i kod Valjeva; 113. divizija u dolini Zapadne Morave, 704. divizija u Pomoravlju; 714. divizija u Sumadiji i 717. divizija u istočnoj i južnoj Srbiji. Delovi 718. divizije vraćeni su u istočnu Bosnu, a ojačani 125. puk u Grčku. Glavnina Nedićevih i četničkih snaga raspoređena je na bivšoj slobodnoj teritoriji u zapadnoj Srbiji i Sumadiji. Po naređenju Draže Mihailovića od 30. novembra 1941, četnički odredi u Srbiji najvećim delom su se legalizovali kod okupatora (*Oslobodilački rat, I, 121*).

223

1.415 mrtvih, od toga 389 streljanih za odmazdu; 80 ranjenih i 718 zarobljenih. Na osnovu istih izvora tvrdi se da su Nemci imali svega 11 mrtvih i 35 ranjenih.³⁵⁵ Koliki su bili gubici nedićevaca i ljotićevaca i četnika Koste Pećanca u istom periodu nismo mogli utvrditi. Ali, na osnovu jednog izveštaja Komande Srpske državne straže od kasnijeg datuma, kvislinške jedinice su imale do početka 1942. 1.600—1.700 mrtvih i 1.400—1.500 ranjenih.³⁵⁵³

Samo na dan 30. novembra okupatorsko-kvislinške snage, prilikom dejstva u zapadnoj Srbiji, nanele su borbama partizanskih odreda i stanovništvu sledeće gubitke: 572 mrtva, 85 ranjenih i 309 zarobljenih. Kulminacija nacističkih zločina bila je početkom decembra 1941. na Zlatiboru, kada su nemačke trupe pobile nekoliko stotina teško ranjenih boraca, koji nisu mogli da odstupe, a neke od njih su pogazili i tenkovima. Zarobljene, odnosno pohapšene pripadnike oslobodilačkog pokreta oterala je kvislinška policija u koncentracione logore. Znatno broj bio je ubrzo streljan, a ostali su sukcesivno (po etapama) deportovani u koncentracione logore u Nemačkoj, Italiji, Norveškoj i mnogim drugim zemljama okupirane Evrope.³⁵⁶

Naveli smo gubitke pripadnika oslobodilačkog pokreta samo za 10 dana, i videli smo da su oni bili ogromni. A koliki su tek bili zločini Nemaca, nedićevaca, ljotićevaca i četnika Koste Pećanca za celu 1941. godinu. U istorijskoj literaturi utvrđeno je da je od 1. septembra 1941 (praktično od dolaska Nedića na čelo srpske vlade) do 12. februara 1942. streljano 20.149 talaca, a u borbi je palo 7.756. U istom periodu gubici koje je nedužno stanovništvo pretrpelo, bili su ogromni — preko 30.000 lica izgubilo je živote.⁸⁵⁷

Ove brojke nepobitno dokazuju kako je „vlada narodnog spasa“, na čelu sa Milanom Nedićem, spasavala srpski narod. Drugim rečima, zločini nacista dolaskom Nedića nisu smanjeni, već su se naglo povećali. Tome je, svakako, doprinela i Nedićeva antikomunistička histerija, pa on nije birao sredstva kako bi sa svojom „oružanom silom“ pomogao Nemcima da unište narodnooslobodilački pokret. Još u toku ofanzive na oslobođenu teritoriju (krajem novembra), Milan Nedić je izdao naredbu br. 272, koja je upućena svim sreskim nadležstvima i oružanim odredima da se pooštre mere bezbednosti i da se pojača akcija protiv partizanskih odreda i njihovih simpatizera.³⁵⁸

³⁵⁵ Zb. NOR, I, 1, 639, Izveštaj nemačkog vojnog zapovednika generala Badera od 10. XII 1941 (Bader je zamenio Bemea 6. XII 1941). Iste podatke navodi i S. Krakov u n. d., 298—299.

^{355a} AVII, Nća, neregistrovano, Izveštaj komande SDS od kraja februara 1942.

³⁵⁶ V. Glišić, n. d., 77.

³⁵⁷ V. Glišić, n. d., 116.

³⁵⁸ AVII, NAV-N-T-315, F-2239/1204—1205, od XI 1941 (dokumentat nije sačuvan u originalu, već je preveden sa nemačkog jezika u Zb. NOR, 1-1, 619—620). — U daljem tekstu citirane Nedićeve naredbe rečeno je i ovo: „2. Svi će komandanti odreda, uz najtešnje sadejstvo s nemačkim policijskim vlastima, proveravati svaki pojedini slučaj predaje i predavati krivce nadle-

Novo vreme, Obnova, Ljotićeva *Naša borba* i drugi kvislinški i okupacioni listovi i časopisi svakodnevno prvih dana decembra 1941. objavljivali su na prvim stranicama vesti o svojim uspesima u Sumadiji i zapadnoj Srbiji u borbama protiv partizanskih odreda. Naročito nedićevska štampa svakodnevno je pisala o navodno teškom porazu partizanskih snaga u zapadnoj Srbiji, prikazujući kao da je odstupanje glavnine partizanskih snaga iz Srbije u Sandžak značilo definitivni poraz oslobodilačkih snaga u Jugoslaviji. Često su kvislinški listovi iznosili spiskove streljanih talaca, zarobljenika i zatvorenih pripadnika oslobodilačkog pokreta u Srbiji, što, razume se, nije bilo ohrabrenje za antifašistički raspoložene mase.³⁵⁹

Milan Nedić je 4. decembra 1941. održao novi govor na Radio-Beogradu i ponovo se obratio stanovništvu Srbije. Ovog puta je bio raspoloženiji nego ranije. Gledao je sa više optimizma u „budućnost“, jer je pretpostavljao da je već bio pobednik u obračunu sa komunistima. To se može zaključiti iz sadržine njegovog govora: „Kad sam vam uputio proglas vlade narodnog spasa 1. septembra ove godine i apelovao na vas da se dignete svim svojim bićem i svom svojom snagom protiv komunističke aždaje, koja kopa grob srpskom narodu, bio sam uveren da ćete me razumeti, shvatiti i pomoći. Blagodareći tom vašem velikom poverenju, koje vi imate u mene, ja sam hvala bogu uspeo. Počelo je smirivanje našeg naroda. Počelo je zavođenje reda i bezbednosti, to će se produžiti do konačnog mira našeg naroda i potpunog istrebljenja komunizma iz njegove sredine. Danas dolazim da vam svima, moja draga braćo i sestre, Srbi i Srпкиnje, kažem hvala što ste me pomogli i što ste jednodušno ustali protivu te nemanj, neprijatelja, roda, čovečnog i srpskog napose.“³⁶⁰

žnim i prekim sudovima. Međutim, one koji nisu počinili nikakvo kažnjivo delo, odnosno koji su bili samo zavedeni i prevareni ili prisilno mobilisani, predlagati ih za pomilovanje, uz iscrpno obrazloženje. 3. Prebегle ne sme primiti nijedan odred u svoje redove. Oni koje pomilujem, dobiće od mene rešenje da li i gde mogu stupiti kao dobrovoljci. 4. U onim područjima gde se ne nalaze odredi, odnosno preki sudovi, postupiće u duhu ovog naređenja sreski načelnici. 5. Gde god je to moguće i po potrebi, obaveštavaće se nemačke mesne vlasti o svim donetim rešenjima i postupcima. S njima biti u stalnoj saradnji.“

359 *Novo vreme* je u broju od 2. XII 1941. pod naslovom: „Konačno uništenje komunističkog terora u zemlji; oslobođenje Užica i Čačka“ donelo niz podataka u vezi „ponovnog oslobođenja slobodne teritorije“. Navodi se da su 28. XI odredi majora Milana Kalabića ušli u Gornji Milanovac; a 30. XI „U Čačak je ušao na čelu srpskih dobrovoljačkih odreda k-t dobrovoljaca pukovnik Košta Mušicki“, da je istog dana „oslobođen“ Kosjerić i Užice, Požega, Bajina Bašta itd.

360 *Novo vreme*, 5. XII 1941. — U daljem tekstu Nedićevog govora pisalo je sledeće: „Braćo i sestre, ja verujem, tvrdo verujem u srpski narod, u njegovu životnu snagu. On će potpuno ozdraviti, mada je bio težak bolesnik. U njegovoj sredini za poslednje dve decenije nakupio se naš i belosvetki ološ. Videvši to, skočio sam i prihvatilo srpski barjak, bačen u zapećak, podigao ga visoko i pozvao vas, sve dobre Srbe, pod njega. Ja vas nisam zvao sebe radi, no vas radi, radi srpstva i radi majke Srbije. Ološ koji je nagrizao zdravu srž srpskog naroda, jamčim vam, istrebiću sasvim i on će otići u nepovrat, a srpski narod živeti na vekove.“

15 Kontrarevolucija u Srbiji 1 225

Tako je rezonovao Nedić početkom decembra 1941. A njegov blizak saradnik, i veliki prijatelj nemačkih okupatora, Dragomir Jovanović, upravnik grada Beograda, već 10. decembra 1941. obavestio je sve svoje potčinjene da su „oružani odredi đenerala M. Nedića razbili i rasturili komunističke bande na celoj teritoriji Srbije“, te u vezi s tim, a na osnovu propisa Uredbe o prekim sudovima obznanjuje: „1. Svaki građanin koji sazna da je se u Beogradu nastanilo ili došlo lice koje je učestvovalo u defetističkoj partizanskoj akciji, a to ne prijavi, smatra se jatakom i s njim će se postupiti kao sa krivcem. 2. Ova prijava vlastima obavezuje u prvom redu domaćina porodice, nastojnika zgrade, stanodavca, odnosno sopstvenika kuće. 3. Prijava ovakvih lica iz tačke 1. i 2. ove Obznane ima se učiniti bez obzira na njihovo prijavljivanje

kao stanovnika prijavnim vlastima, i to u svakom slučaju, makar i samo sumnja postojala."³⁶¹

Na kraju je podvučeno da će sva ona lica koja se ne budu pridržavala citirane naredbe biti predana prekom sudu. A naglašeno je i to da preki sud izriče samo smrtne kazne. Ova, kao i mnoge druge mere kvislinških vlasti u to vreme, bila je sasvim logična. Jer, mada su oslobodilačke snage u Srbiji pretrpele znatne gubitke, u Beogradu narodnooslobodilački pokret još nije jenjavao. Akcije i sabotaže vršene su svakodnevno, čime su okupatorima i njihovim saradnicima nanošeni znatni gubici u ljudstvu i ratnom potencijalu. Upravnik grada Beograda, razume se, pokušavao je da to spreči, a to su i Nemci od njega tražili.

Zanimljivo je istaći kako su nemački okupacioni funkcioneri i komandanti u Srbiji ocenjivali rezultate svoje novembarske ofanzive. Bencler je u vezi s ovim već 3. decembra 1941. poslao izveštaj Ministarstvu spoljnih poslova Rajha, u kome se, pored ostalog, navodi da su partizani imali oko 1.500 žrtava, a za nemačke kaže da su „veoma ozbiljne”. On hvali ulogu dobrovoljaca i žandarma, ali smatra da su njihove žrtve još veće od nemačkih. Bencler posebno ističe da se „sada još ne može govoriti o uništenju neprijatelja”.³⁶²

Početak decembra 1941, izvršena je smena komandujućeg generala u Srbiji. Na mesto generala Bemea došao je 6. decembra general artiljerije Paul Bader, komandant Više komande za naročitu upotrebu 65. Berne je, posle predaje dužnosti, nakon „uspešno okončanog posla u Srbiji”, zajedno sa svojim štabom otišao na Istočni front, gde su Nemci, baš u to vreme, počeli doživljavati prve poraze pod Moskvom. Razume se, ma koliko da je poznavao prilike u Srbiji, Bader nije gajio iluzije da je oslobodilački pokret u ovom delu Jugoslavije definitivno uništen, bez obzira na to što se glavna partizanskih odreda, na čelu sa Vrhovnim štabom, povukla iz Srbije u Sandžak. Zato je smatrao da je njegov glavni zadatak i svih ostalih okupacionih organa u Srbiji, kao i Nedićeve vlade, da prvih meseci 1942. Srbiju konačno smiri i onemoguću ponovno rasplamsavanje ustanka. O prilikama u Srbiji, Bader je podneo

³⁶¹ AVII, reg. br. 15/1, k. 87.

³⁶² AVII, mf., L/19-H 310706—12.

226

10. decembra 1941. Vrhovnoj komandi Vermahta, opširan izveštaj u kome su date ocene uspeha u novembarskoj ofanzivi i, takođe, analizirani njegovi zadaci. „Pa ipak se ne može smatrati da je srpski ustanički pokret konačno uništen. S relativnom smirenošću, koja je sada nastupila, ne smemo se zavaravati, jer je tu u pitanju možda samo jedno prolazno stanje. Najveća je opasnost, neosporno, u tome što se u rukama Srba — u rukama mnogobrojnih ilegalnih i takozvanih legalnih organizacija — nalazi još velika količina pušaka i municije. Prema tome, mora se računati s tim da će sa nastupom toplijeg godišnjeg doba ponovo oživeti ustanički pokret. Pre svega tada, ako situacija bude uslovlila, izvlačenje većih jedinica iz Srbije. Stoga smatram da je moj glavni zadatak da u toku sledećih meseci konačno umirim Srbiju i da pnemogućim ponovno razbuktavanje ustaničkog pokreta.”³⁶³

Kao što vidimo, Bader je bio realniji u proceni vojno-političke situacije u Srbiji nego, na primer, Nedić, koji je smatrao da su ustanici-partizani definitivno uništeni. Inače, Nedić je odmah, posle ulaska nemačkih i kvislinških snaga u Užice, Cačak, Požegu, Bajinu Baštu, Gornji Milanovac, Rudnik i druga mesta iz kojih su se povukle partizanske snage, počeo da organizuje svoje upravne organe. Obnovljena je bila odmah Drinska banovina sa sedištem u Užicu; formirana su sreska načelstva i opštine, žandarmerijske stanice i druge kvislinške institucije. U vezi s tim, u sve ove krajeve uputio je svoje ministre da pomognu uspostavljanju kvislinške vlasti. Milan Aćimović, ministar unutrašnjih poslova, koji se nedavno vratio iz Nemačke sa „lečenja”, 9. decembra bio je u Užicu, gde je „preduzeo čitav niz mera da se uvedu red i mir i da se prilike normalizuju”, a već sledećeg dana boravio je u Kraljevu. To su činili i ostali ministri.³⁶⁴

Nedićevo Ministarstvo unutrašnjih poslova, preduzelo je takođe određene

mere u toku decembra 1941. protiv lica za koja su smatrali da su pomagala narodnooslobodilački pokret ili učestvovala u njemu. U vezi s tim donete su mnoge naredbe, uredbe, rešenja i druge preventivne mere. Tako je 22. decembra doneta uredba da od 1. januara 1942. niko ne može da putuje van opštine svoga stalnog mesta boravka bez specijalne objave za putovanje.³⁶⁵ Samo dva dana kasnije (24. decembra), na osnovu preporuka izvanrednog komesara za personalne poslove (Tanasija Dinića), Ministarski savet Nedićeve vlade doneo je naredbu da se svi službenici koji su saradivali sa pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta otpuste iz službe: „Utvrdeno je", pisalo je u citiranoj naredbi, „da se pri donošenju odluka o pojedinim službenicima, koji po svojim ličnim

³⁶³ **Zb. NOR, 1-1, 636—639.**

³⁶⁴ *Novo vreme*, 10. XII i 11. XII 1941.

³⁶⁵ **AVII, br. 15/1-1, k. 91. — U citiranoj uredbi rečeno je pored ostalog: „Objave za putovanje izdaju u sedištima opštih upravnih i policijskih vlasti ove vlasti, a gde ovih nema opštinske vlasti. Ako putovanje ima da se izvrši van granica sreza stalnog mesta prebivanja, a objavu je izdala opštinska vlast, onda takvu objavu treba da overi i nadležni sreski načelnik. Ovakve objave organi vlasti će izdavati samo pouzdanim licima."**

15* 227

i službenim odnosima potpadaju pod udar Uredbe o uklanjanju nacionalno nepouzdanih iz javne službe, prenebregavaju odredbe te Uredbe; na taj način se daje mogućnost tim službenicima da izbegnu sankcije gubljenja stečenih prava."³⁰⁸

Sumirajući rezultate svoje politike u Srbiji za 1941. godinu, nemačke vojne vlasti su uglavnom bile zadovoljne vladom Milana Nedića. Kako se vidi iz jedne neautorizovane zabeleške pod nazivom: „Srbija na kraju 1941", posle privremenih uspeha okupatorskih i kvistlinških jedinica, položaj Nedića i njegove vlade se znatno poboljšao: „Obrazovanje srpske vlade pod predsedništvom generala Nedića", rečeno je u citiranom dokumentu, „ispunilo je očekivanja. Srpski narod je stupio u borbu protiv boljševizma i time je bačeno seme koje može jdoneti kao plod prijateljstvo prema Nemačkoj i aktivnu saradnju sa osovinom i novom Evropom."³⁶⁷

U zabelešci se dalje naglašava da je Milan Nedić pronemački. raspoložen; da je bio između dva rata penzionisan i zabranjen mu svaki uticaj nad sudbinom Kraljevine Jugoslavije. Nemci, kako se vidi iz citiranog dokumenta, prosto žale što Nedić nije bio ministar rata prvih meseci 1941, a naročito u aprilu, jer, po njima, ne bi došlo do oružanog sukoba 6. aprila 1941. Zatim se analizira da je Nedićeve vlada, uprkos svim primedbama i slabostima, ipak srećno izabrana. U zaključku se daju i izvesni predlozi kako bi rad Nedićeve vlade bio uspešniji, pa se naglašava da bi najbolje bilo: 1. stvoriti jednu prolaznu formu srpske države, kao uvod za jednu samostalnu srpsku državu u novoj Evropi; 2. pojačati žandarmeriju u svakom pogledu, s tim da ima 10.000—20.000 ljudi, kako bi mogla osigurati red, mir, bezbednost i normalno funkcionisanje vlasti; obezbediti glavne privredne punktove, saobraćaj, PTT uređaje itd.; 3. ponovno sprovesti čišćenje još mestimično zaostalih partizanskih grupa, koje će eventualno ponovo oživeti u proleće; 4. efikasnije organizovati administraciju i privredu i 5. pustiti jedan broj srpskih zarobljenika, i to 500 oficira i 10.000 vojnika, koji su „pouzdati" i verni M. Nediću i koji su stručnjaci za organizaciju saobraćaja, priv-

³⁶⁶ **AVII, br. 9/3-3, k. 1a. — Dalje se u citiranoj naredbi ističe: „Svi službenici koji su za vreme akcije komunista ostali pod istima, vršeći dužnost kod istih, ili kao zarobljenici istih, imaju se staviti na raspoloženje bez plate, i hitnom istragom utvrditi okolnosti pod kojima je svaki pojedini službenik doveden u izložen položaj... One, pak, službenike za koje se istragom utvrdi da su iz simpatija prema komunistima ostajali i saradivali sa istim, njih odmah staviti u prostor i redovnim putem dostaviti predlog izvanrednom komesaru za personalne poslove za primenu Uredbe o nacionalno nepouzdanim."**

U vezi s ovom naredbom, Tanasije Dinić je posle rata dao izjavu pred istražnim organima u Beogradu: „Sa ovom naredbom stavljen sam bio u jedan još teži i još odiozniji položaj. Po istoj imao sam da oglašim za nacionalno nepouzdan i stavim van službe, bez obzira na stečena prava, približno: sve službenike pučiste i njihove saradnike; sve pripadnike ilegalnih organizacija;

sve pripadnike internacionalističkih organizacija (komuniste i masone); sve one koji izbegavaju saradnju na obnovi Srbije — sabotere" itd. (Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano).

³⁸⁷ AVII, NA, Mikroteka, London, 1/297092—097.

228

rede, vojske i drugog. U zamenu za njih, u logore bi se otpremile „nepouzdana ličnosti”.³⁶⁸

Tako su Nemci pisali o Nediću krajem 1941. Međutim, videćemo u daljem tekstu da će već u prvoj polovini 1942. godine nastupiti nove teškoće na relaciji Nedić—nemačke okupacione vlasti. Jer, ako su oslobodilačke snage krajem 1941. pretrpele u Sumadiji i zapadnoj Srbiji osetne gubitke, upravo je u to vreme na jugu Srbije narodnooslobodilački pokret poprimao šire razmere, a u sledećoj godini, bez obzira na represalije neprijatelja, on će biti još intenzivniji. Tek tada će se videti u kolikoj je zabludi bio Nedić kada je 4. decembra 1941. preko radija izjavio (ako je tako stvarno mislio) da je NOP u Srbiji uništen. Bugarska okupacija pojedinih delova Srbije krajem 1941. i početkom 1942. posebno će Nediću zadati nove brige, zbog čega će se on sukobljavati ne samo sa Bugarima već i sa nemačkim okupatorima, ali o tome biće više reči u sledećem poglavlju.

³⁸⁸ Isto.

229

REAGOVANJE MILANA NEDIĆA NA BUGARSKU OKUPACIJU NEKIH DELOVA SRBIJE

Okupacija pojedinih delova Srbije od strane bugarskih trupa, može se podeliti na dve etape. Prva je izvršena odmah posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Naime, Bugarska je, prema bečkom sporazumu između Nemačke i Italije (od 20. aprila 1941), okupirala i anektirala Makedoniju (izuzev njene zapadne krajeve koji su pripali italijanskoj tzv. „Velikoj Albaniji”) do linije: Tetovo—Gostivar—Kičevo—Struga; jugoistočni deo Srbije — vranjski i pirotski okrug (tadašnji caribrodski, nišavski, lužnički, bosiljgradski, masurički, poljanički, preševski i pčinjski srez, kao i delove belopalanačkog i vlasotinačkog sreza); zatim, teritoriju severoistočno od Zaječara (između Timoka i državne granice) i manje područje Kosmeta (deo uroševačkog i gnjilanskog sreza).³⁸⁹ Posle kraćeg vremena (27. maja 1941), Bugarska je proširila granice svoje okupirane teritorije, kada su joj pripojeni ostatak nišavskog sreza, varoš Babušnica i cela teritorija poljaničkog sreza.³⁷⁰ Pomenute delove jugoistočne Srbije Bugarska je anektirala. Politika aneksije počinje da se praktično primenjuje od dana kada su bugarske trupe zaposle ove krajeve. Bugarske okupacione snage ušle su u Pirod već 19. aprila, dakle, dva dana posle potpisivanja u Beogradu akta o kapitulaciji (17. aprila 1941); proglasile su srpski živalj moravskim Bugarima i odredili granicu prema Srbiji. Nemačko-italijanski sporazum sklopljen u Beču 20. aprila 1941, tzv. „Clodius”, između Ribentropa i grofa Čana, utvrdio je bugarske zahteve prema Jugoslaviji. Za učinjene usluge silama Osovine. Bugarska je od svog pokrovitelja, kao što se vidi, dobila znatno teritorijalno proširenje.³⁷¹

Druga etapa bugarske okupacije nastupa krajem 1941, odnosno početkom 1942, i ona će se kroz ceo period rata proširivati. Naime, bugarske trupe (u stvari, Prvi bugarski okupacioni korpus) trebalo je da rastereti nemačke jedinice, koje su bile stacionirane u Srbiji, kako bi

³⁶⁹ *Oslobodilački rat*, I, 31; Ali Hadri, *Okupacioni sistem, na Kosovu i Metohiji 1941—1944*, Jugoslovenski istorijski časopis (u daljem tekstu: JIČ), br. 2, izd. 1965, str. 40—41.

³⁷⁰ AVII, br. 23/1—6, k. la. Izveštaj bana Moravske banovine, od 9. IX 1941, Milanu Nediću.

³⁷¹ F. Culinović, n.d., 60—61.

230

se ove mogle prebaciti na Istočni front, jer su baš u tom periodu ispred Moskve sa jedinicama Crvene armije vođene ratne operacije nevidenih razmera.

Kada je reč o anektiranom delu jugoistočne Srbije, za nas su ovde posebno interesantna dva pitanja: prvo, kakav je bio položaj srpskog

stanovništva na anektiranom području i drugo, kakav je bio odnos kvislinških uprava u Srbiji: Milana Aćimovića, odnosno Saveta komesara i kasnije Nedića i njegove vlade prema bugarskoj aneksiji. Razume se da ćemo ovo prvo pitanje samo ukratko analizirati, budući da ono na izvestan način prevazilazi okvire naše teme, ali je ne isključuje. Već je u odeljku „Dolazak izbeglica i preseljenika u Srbiju i njihov smeštaj”, bilo reči o tome da su bugarske okupacione vlasti uvele oštre represalije protiv srpskog stanovništva na anektiranom području; da su mnogi hapšeni, streljani, odvođeni na prinudni rad, da ih je oko 30.000 prebeglo u Srbiju itd.³⁷²

Posledice priključenja pomenutih krajeva jugoistočne Srbije Bugarskoj ogledaju se u nizu pravnih, političkih, privrednih i kulturno-prosvetnih akata, koje prate aneksiju, i drugih okupacionih sila prema pojedinim područjima Jugoslavije: Italije prema Dalmaciji i Boki Kotorskoj; Mađarske prema Bačkoj, Baranji i Međimurju; Nemačke prema Sloveniji itd. U jugoistočnoj Srbiji stari sistem vlasti zamenjuju bugarska nadležstva (policijska, poreska itd.) i uvodi se bugarsko sudstvo. Na anektirano područje primenjuje se bugarsko zakonodavstvo. Radi efikasnije eksploatacije anektiranih jugoslovenskih teritorija, kao i radi bržeg sprovođenja procesa denacionalizacije, Narodno sobranje u Sofiji, uprkos ustavnim odredbama, dalo je generalno ovlašćenje predsedništvu vlade da može donositi zakone, uredbe, naredbe i druge propise sa snagom zakona. Sa takvim ovlašćenjem, vlada, kao izvršni organ Narodnog sobranja, postala je i zakonodavno telo. Ovo područje se uključuje u bugarski privredni sistem.³⁷³

O položaju srpskog stanovništva na delu Srbije anektiranom od bugarskih okupatora, pisalo je u izveštaju Milana Aćimovića od 13. juna 1941, koji je upućen vojnom zapovedniku Srbije: „U Pirotu, Vranju i mnogim drugim mestima u kojima su nastanjene srpske porodice, bugarske vlasti naređuju življu da se u najkraćem roku iseli i napusti ovu teritoriju, ne dopuštajući, pak, ni da likvidiraju svoju imovinu. Konkretno su bugarske vlasti 3. juna naredile mnogim porodicama (njih preko 85) da se u roku od 3 dana moraju iseliti; da stoku i alat moraju predati Bugarima-domorocima; da svoje domove moraju predati u ispravnom stanju seoskom kmetu itd.”³⁷⁴

Pisma sličnog sadržaja, Saveta komesara, odnosno Ministarstva unutrašnjih poslova, bana Moravske banovine, sreskih načelnika sa teritorije jugoistočne Srbije nalazimo tokom cele 1941. godine, pa i kasnije.

³⁷² AVII, Nća, bez datuma, br. 18/7, k. 1.

873 Miroslav Stojiljković, *Politika bugarskih vlasti na anektiranim delovima jugoistočne Srbije 1941—1944, NOR i revolucija u Srbiji 1941—1945, Beograd 1972, 499—503.*

³⁷⁴ AVII, br. 12/1, k. 58.

231

i

Mnogi izveštaj i govorili su, na primer, da su bugarske vojne vlasti rekvirirale zgrade osnovnih škola i gimnazija da bi smestile svoje vojnike; da su upadale na teritoriju „Stare Srbije”, u potrazi za pripadnicima oslobodilačkog pokreta; da je tom prilikom pljačkana imovina seljaka, silovane žene i devojke;³⁷⁵ građani su odvođeni na anektiranu teritoriju i tamo maltretirani a mnogi su i streljani. Čak i Nedić, koji se još tolerantno odnosio prema bugarskim okupacionim organima, bio je primoran da 9. novembra 1941. uputi protest generalu Bemeu (ranije upućeni protesti Haroldu Turneru nisu imali efekta), moleći ga, ujedno, da interveniše kod bugarskih okupatora. Slične proteste upućivalo je i Nedićevo Ministarstvo unutrašnjih poslova.³⁷⁶

I Bencler je morao da razmotri pitanja odnosa između Nedića i njegove vlade, s jedne, i bugarskih okupacionih vlasti, s druge strane. U vezi s tim on se u dva navrata obraćao lično Nediću, umirivao ga i objašnjavao mu da je reč „o neželjenim incidentima pojedinih bugarskih vojnika”.³⁷⁷ Bencler je takođe 10. decembra 1941. izvestio nadležno Ministarstvo inostranih poslova u Berlinu da Bugari vrše sistematske zločine nad srpskim stanovništvom na anektiranoj teritoriji; da masovno deportuju masu porodica preko granica, pa je tražio da odgovorni u

vlasti Rajha preduzmu mere kako bi se stalo na put, kako to on kaže

„bugarskim samovoljama”.³⁷⁸

Uprkos tome što je dolazilo do sporadičnih sukoba između kvislinških vlasti u Srbiji i bugarskih okupacionih organa u jugoistočnom delu Srbije, oni su po mnogim pitanjima baš u tom periodu saradivali. Obavljena je stalna trgovina, razume se, isključivo po odobrenju i posredovanju ³⁷⁵Ministarstva unutrašnjih poslova Nedićeve vlade uputilo je Turneru 22. XII 1941. akt sledeće sadržine: „U vezi do sada podnetih izveštaja o napadima izvršenim od strane bugarskih organa na srpsku teritoriju, čast mi je izvestiti vas da sam od područnih vlasti primio izveštaje iz kojih se vidi sledeće: „Na dan 8. o.m. jedna grupa bugarskih vojnika, opljačkala je selo Malu Grabovnicu, sreza leskovačkog, i pod izgovorom da traži šumske odmetnike vršila pretrese. Navodi se da su tada dva lica ubijena. Istog dana su bugarski vojnici odveli na železničku stanicu Marjanović Budimira i još 6 drugih seljaka iz sela V. Grabovac.” Zatim se govori o silovanju više žena i devojaka od bugarskih vojnika: „U selu Svode, srez vlasotinački, došlo je preko 1.000 bugarskih vojnika sa više od 200 kola. Sva ova vojska smeštena je u ovo selo, koje broji svega 60 domova. Opštinska kancelarija je zauzeta, a građanstvo je isterano iz svojih stanova i sabijeno u sporednim prostorijama, tako da postoji opasnost da ovu zimu neće moći da prezime” (AVII, br. 14/1-1, k. 91).

³⁷⁶ Čak je i Bencler morao da se pozabavi ovim pitanjem. On je 12. XI, uputio Nediću akt sledeće sadržine: „Vaše pismo od 9. novembra t. g., br. 11043, u kome je reč o obrazovanju jedne mešovite komisije, radi ispitivanja sukoba sa bugarskim vojnicima, koji se desio 5. XI u selu V. Grabovnici, opština guberevačka, srez Leskovac, razmotrio sam sa Vojnim zapovednikom — Upravni štab. On je, međutim, već sa svoje strane odredio istragu i moli da ovo pitanje dalje sa njim raspravi” (AVII, br. 49/1-1, k. 92).

³⁷⁷ AVII, reg. br. 49/1-1, k. 92, Benclerovo pismo, od 12. XI 1941, Milanu Nediću.

³⁷⁸ AVII, NAV-N-T-120, 200/153458.

232

m

vanjem Nemaca (doduše, sa skromnim intenzitetom), kako u prvoj tako i u drugoj polovini 1941. godine, pretežno poljoprivrednim proizvodima.³⁷⁹ Prvog avgusta 1941. održana je u Sofiji konferencija predstavnika bugarske vlade i Saveta komesara Milana Acimovića, na kojoj je, pored ostalog, zaključeno „da su interesi i jedne i druge strane identični u pogledu čuvanja i osiguranja saobraćaja moravsko-varždarskom dolinom kako bi se sprečilo prebacivanje komunista s jedne na drugu teritoriju”.

³⁸⁰ Postojali su oficiri za vezu sa sedištem u Nišu, i sve se više u tom delu Srbije osećalo prisustvo bugarskih okupacionih vojnih jedinica. Nemci su, razume se, insistirali češće kod Nedića, čak su, u tom smislu, redovno vršili na njega pritisak, da njegovi potčinjeni organi budu tolerantniji prema bugarskoj okupacionoj vojsci. U vezi s tim Nedić je 28. novembra uputio pismo svim nadležnostima i ustanovama na teritoriji Srbije da se lojalno odnose prema bugarskim okupatorima: „Cilj dolaska bugarskog pukovnika sa bugarskim vojnim organima u Niš sastoji se u njegovoj misiji da izvrši osiguranje pruge Caribrod—Skoplje i nema karakter neke okupatorske akcije. Pošto je potrebna stalna veza između bugarskog pukovnika i nemačke komande u Nišu, određen je Niš za sedište navedenog pukovnika. Da se dolazak bugarskih vojnika ne bi pogrešno protumačio i bezrazložno izazvalo uznemirenje, izvolite sa prednjim upoznati javnost.”³⁸¹

Samo dva dana kasnije, ban Moravske banovine uputio je slično pismo sreskim načelnicima i komandantima žandarmerije: „Sa svoje strane naređujem vam da podesnim načinom, koji obezbeđuje širi publicitet, kao i u svakoj danoj prilici objasnite narodu cilj dolaska bugarske vojske, skrećući narodu pažnju da se prema svim predstavnicima bugarske vojske, oficirima, podoficirima i redovima, najkorektnije i pristojno ponaša i ophodi, da izbegava uopšte nepoželjne sukobe, ne izaziva neumesnim primedbama i gestovima revolt i u međusobnim razgovorima ne upotrebljava uvredljive i pogrdne izraze i psovke.”³⁸²

Tako su srpski kvislinzi i bugarski okupatori, bez obzira, što jedni druge nisu trpeli, sticajem mnogih okolnosti, morali da saraduju i da se dogovaraju. U pitanju je bio „viši interes”, a to znači fašistička Nemačka,

kojoj su, praktično, bili podređeni i jedni i drugi. I ne samo to, kada bi trebalo da umire Nedića u vezi s nekim pitanjem, Nemci su ga uvek plašili, ako ne bude uspeo da zavede red i mir u Srbiji, da će to oni, Nemci, postići sa trupama Bugarske, NDH, Mađarske i Rumunije. Međutim, učešće fašističke Bugarske i njenih oružanih snaga na tlu Jugoslavije nije se završilo okupacijom, odnosno aneksijom dela Makedonije i jugoistočne Srbije. Posedanje novih jugoslovenskih teritorija

³⁷⁰ Sačuvan je dokument iz kojeg se vidi da su komesari i Nedićeva vlada tokom 1941. trgovali najintenzivnije sa Nemačkom, zatim sa Italijom, Bugarskom, Mađarskom, Rumunijom, Turskom, Grčkom, NDH, Slovačkom, Svajcarskom, Švedskom, Danskom itd. (AS, neregistrovano).

»so AVII, Nča, k. 19, f. 4, dok. br. 2.

³⁸¹ AVII, br. 13/2-1, k. 28.

³⁸² AVII, br. 14/2-1, k. 28.

233

usledilo je posle ogromnih gubitaka, koje su nemačke trupe pretrpele na Istočnom frontu krajem 1941. i početkom 1942. godine. Prema nekim podacima, Nemci su od početka napada na Sovjetski Savez do kraja novembra 1943. imali 743.112 mrtvih i ranjenih vojnika, što je činilo 23,5% nemačkih snaga sa kojima je izvršena invazija.³⁸³ Trebalo je te gubitke nadoknaditi u ljudskom i materijalnom potencijalu, te je vlada Rajha preduzela niz vojnih, privrednih, političkih, propagandnih i drugih mera, a posebno je u planu imala angažovanje svojih saveznika i satelita. Razume se, prva je pristigla u pomoć fašistička Bugarska, pa su početkom 1942. njene oružane snage u jačini jednog korpusa (Prvi bugarski okupacioni korpus), posele i delove Srbije koji su dotle bili pod nemačkom okupacionom vlašću i time nemačke snage oslobodile za dejstva na Istočnom frontu. Nemačka vrhovna komanda je planirala da se dve njene divizije, koje su bile dovedene u Srbiju da bi ugušile ustanak, prebace na Istočni front. Već 1. januara počelo je prebacivanje 113. divizije, a mesec dana kasnije za njom je pošla 342. divizija.³⁸⁴ Ostatak nemačkih snaga u Srbiji (tri posadne divizije) bio je sada nedovoljan za održavanje reda i mira, pa je Nemačka od svog saveznika, Bugarske, zahtevala nova ekonomska naprezanja i nova vojna angažovanja. Ceo ovaj proces okupacije novih jugoslovenskih teritorija (jugoistočni deo Srbije), ima kratku predistoriju. Naime, Hitler je još 15. decembra 1941, u svojoj direktivi 39a, insistirao da se iz Jugoslavije izvuče što više nemačkih divizija za borbe na Istočnom frontu, a da se na Balkanu (drugim rečima u Jugoslaviji), radi održavanja „reda, mira i bezbednosti“, angažuju jače italijanske i bugarske snage. U direktivi je bilo posebno naglašeno da je za nemačku privredu od vanrednog značaja — obezbeđenje saobraćajnih čvorova i industrijskih objekata.³⁸⁵ U drugoj polovini decembra 1941, vođeni su intenzivni pregovori sa bugarskom vladom. General Kunce, tada komandant Jugoistoka, dobio je u vezi s tim 20. decembra pismo iz odeljenja Vrhovne komande nemačkih oružanih snaga, u kome je, između ostalog, naglašeno da u Srbiji treba za Nemačku zadržati najvažnije izvore sirovina i namirnica, jer kako je to istaknuto „ne ide da nemačka uprava ostane na terenu posednutom od stranih trupa, što bi dovelo do velikih smetnji“.³⁸⁸ Tako je i učinjeno. Nemci su povukli svoje jedinice sa prostorije koje su zaposeli bugarski okupatori, s tim što su i dalje zadržali u svojim rukama važnija rudna nalazišta: Bor, Trepču, Majdanpek i druge važnije rudnike.

³⁸⁷

Već 24. decembra 1941, na osnovu naredbe koju je dobio od Hitlera, Kunce se preko bugarskog oficira za vezu pri komandi Jugoistoka, generala Zilkova, obratio Ministarstvu rata Bugarske i preneo mu sadržinu

³⁸³ *Drugi svetski rat, Beograd 1961, knj. II, str. 166, 170, 200—6.*

³⁸⁴ *Oslobodilački rat, I, 171.*

³⁸⁵ Citirano prema studiji *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941—1945, Beograd, 1971, autori: Boro Mitrovčki, dr Venceslav Glišić i Tomo Ristovski, str. 37.*

³⁸⁶ AVII, NA, 41, Bon, 11/1-481.

³⁸⁷ V. Glišić, n. d., 80.

234

Hitlerove naredbe, u kojoj se zahtevalo da bugarske trupe, u jačini od tri divizije, posednu delove jugoistočne Srbije sa zadatkom da na ovom

prostoru (gde je narodnooslobodilački pokret jako bio proširen), održavaju „red, mir i poredak“.³⁸⁸

U vezi s tim Ernest Vishaupt, viši savetnik Nemačkog vojnog arhiva, u svom radu „Borba protiv ustaničkog pokreta u Jugoistočnom prostoru“, piše i sledeće: „Još 24. decembra obratio se zapovednik oružanih snaga Jugoistoka preko bugarskog oficira za vezu, generala Žilkova (aktom I-a, br. 2633/41) s molbom na bugarsko Ministarstvo rata, da oko tri bugarske divizije, pod jednom komandom, taktički potčini opunomoćenom komandujućem generalu u Srbiji. Umoljen je najhitnije ulazak bugarskih snaga u starosrpski prostor, da bi se oslobodile nemačke snage (342. pešadijska divizija) za ugušenje ustanka u Hrvatskoj, a za druge potrebe (113. pešadijska divizija). Nemačke snage (717. pešadijska divizija), raspoređene u Leskovcu, Kruševcu, Cupriji, Jagodini, Aleksincu i Zaječaru imaju se do 15. januara 1942. smeniti bugarskim snagama i do tog datuma ima biti završeno posjedanje celog predela.“³⁸⁹

Hitler je 28. decembra 1941. izdao novu naredbu, u kojoj su bile konkretnije obeležene granice proširene bugarske okupacione zone u Srbiji.³⁹⁰ Bugarska vlada i bugarsko ministarstvo reagovali su brzo i revnosno na Hitlerovu odluku, kako bi time još više proširili svoju okupacionu zonu, misleći da će pre ili kasnije, pored već anektirane teritorije Jugoslavije, prisvojiti još i nove teritorije (niški i leskovački okrug). Svoju verziju ovog događaja Vishaupt je opisao na sledeći način: „Bugarski generalštab izjasnio se odmah pripravnim da odgovori svim predlozima i željama zapovednika oružanih snaga Jugoistoka. Već 27. decembra vođeni pregovori u Sofiji završeni su potpunim uspehom. Tri bugarske divizije 6, 17. i 21. bile su stavljene u pokret za ulazak u Srbiju i stavljene pod komandu generala Nikolova. Za umoljenu hitnu smenu prvih delova 717. pešadijske divizije od strane zapovednika oružanih snaga Jugoistoka, stavila je bugarska komanda na raspoloženje tri bataljona i bugarska železnička osiguranja, koja su se već u prostoru Niša nalazila.“³⁸¹

O povoljno završenim razgovorima sa bugarskom vladom, odnosno njenim Ministarstvom rata, komandant Jugoistoka je 29. decembra 1941. obavestio generala Badera, vojnog zapovednika u Srbiji. U tom obaveštenju data je takođe dinamika pregrupisanja, odnosno smene nemačkih snaga dolaskom bugarskih trupa.³⁹² Uglavnom, u toku januara 1942. tri bugarske divizije (6, 17. i 21), posele su teritoriju čija je granica

³⁸⁸ AVII, NAV-N-T-312, 452/8036386—91.

³⁸⁹ AVII, reg. br. 98, kut. 70, I deo, str. 94.

³⁹⁰ Hitler je u telegramu Bencleru, br. 1479, od 28. XII 1941. saopštio da je preko OKW naredio da Bugari posednu jugoistočni deo Srbije, tako da granica ide južno od Bora do Kragujevca i da bude istočno od Trepće (AVII, mf, Bon, 2/866).

³⁰¹ Kao napomena 389.

³⁹² AVII, NAV-N-T-312, F. 452/8036479—80.

235

prema severu išla linijom: s. Rgotina, s. Zlot, s. Despotovac, s. Jasenovac, s. Miloševo, prema zapadu: Kragujevac, Kraljevo (isključivo), Kosovska Mitrovica i prema jugu: s. Babin Most, s. Velja Glava.⁸⁹ Interesantno je napomenuti da je tadašnji bugarski ministar inostranih poslova Ivan Popov izjavio da je sa bugarske strane išlo sve glatko; da je „nemačka molba“ odmah razmotrena i u celini prihvaćena, „kad to Nemci traže“. U istoj izjavi, koja je data 12. januara 1942, u periodu kada su bugarske divizije ulazile u prostor jugoistočne Srbije, dati su mnogi podaci o novoj okupiranoj teritoriji, na primer, veličina posednutog prostora i odnos prema nemačkoj okupacionoj upravi.³⁹⁴

Tokom 1942. godine teritorija bugarske okupacione zone u Srbiji nešto je proširena, pa je granica između njenih (bugarskih) i nemačkih trupa izgledala ovako: reka Timok do Vražognaca, Rudina, Resava do Svilajнца, mosta na Moravi kod Svilajнца, pa Moravom do ušća Lepenice; od Lapo va preko Resnika, Desimirovaca, Divostana i brzaka do ušća Gruže u Zapadnu Moravu. Odatle preko Lisca, Treske, Kačandolske reke do ušća u Lab, put Priština do italijanske demarkacione linije.³⁹⁵ Kada analiziramo bugarsku okupaciju delova jugoistočne Srbije

(prve jedinice 1. bugarskog okupacionog korpusa stigle su 31. decembra, a sedište bugarske komande bio je Niš),³⁹⁰ za nas je najinteresantnije, kako su na ovaj nemačko-bugarski dogovor reagovali Nedić i njegova vlada. O tome ima dosta sačuvanih nemačkih dokumenata, pa ćemo pokušati da bacimo malo više svetla na ovo pitanje. Bencler je, u vezi sa ovim, za dva dana poslao dva telegrama Ministarstvu inostranih poslova u Berlinu. U telegramu od 28. decembra 1941. opunomoćenik Ministarstva inostranih poslova u Beogradu obaveštava: „U vezi sa predstojećom vojnom okupacijom jugoistočne Srbije od strane bugarskih trupa treba očekivati krizu srpske vlade. Opunomoćenik komandujući general i ja se slažemo u shvatanju da se mora pokušati da se Nedić održi. Uspeh je neizvestan.”³⁹⁷

Samo dva dana kasnije, tj. 30. decembra, Bader je obavestio komandanta Jugoistoka da je Firerovu odluku saopštio Nediću. U istom izveštaju vojni zapovednik Srbije objašnjava kako je ovu meru primio Nedić i njegova vlada, pa navodi: „29. XII saopšteno je ministru pred-

³⁹³ *Oslobodilački rat, I, 171.*

894 AVII, fond NDH, br. 6/3, k. 302, nedeljni izveštaj poslanika NDH u Sofiji, od 17. januara 1942.

395 AVII, Bon, 2/868, Ribentropovo pismo, od avgusta 1942, Nemačkom poslaniku u Sofiji.

³⁹⁶ AVII, mf. N-T-312, r. 425, s. 3896.

³⁹⁷ AVII, NAV-N-T-120, 200/153472. — U daljem tekstu telegrama Bencler podvlači: „Bio bih zahvalan da me se što pre obavesti da li su i kakvi sporazumi postignuti s bugarskom vladom u pogledu okupacije. Naročito je od interesa da li će se opskrba (vojske) vršiti iz Bugarske ili Srbije; ko snosi okupacione troškove, da li je predviđeno snabdevanje bugarskih trupa sa dinarima. Opunomoćeni komandujući general o ovom još nije obavešten. Takođe preporučujem da bugarska štampa, ako je ikako moguće ne donosi ništa o proširenju okupacione zone i o pojačanju okupacionih trupa.”

236

sedniku Nediću da od strane bugarskih trupa predstoji posedanje jednog dela Srbije. Na to je usledio memorandum Ministarskog saveta,³⁹⁸ koji izričito izjavljuje da je ta mera nepodnošljiva za Srbiju, i ovim se moli izlmena. Treba sačekati dalje da se vidi da li će vlada ostati dalje na upravi.”³⁹⁹

Nemci su znali da okupacija jugoistočnih delova Srbije neće naići na odobravanje ni četnika Koste Pećanca, čiji su odredi bili stacionirani baš na teritoriji koju su jedinice Prvog bugarskog okupacionog korpusa trebale da zaposednu. I bugarski okupatori, koji nisu simpatizovali K. Pećanca i njegove četnike, uslovljavali su svoje prisustvo proterivanjem četnika. Zbog poznatog stava Nedića i njegove vlade, a da bi iskoristio četničke formacije Koste Pećanca, čiji je uticaj, po mišljenju Nemaca, počeo da opada, okupator se poslužio trikom i javio Feldkomandanturi 809 u Nišu da Pećanca izvesti da bugarske trupe ulaze u Srbiju „na molbu predsednika Srpske vlade”. Feldkomandant Niša istog dana je obavestio Kostu Pećanca, ističući da „ovaj korak neće ništa promeniti u pogledu uprave u gore označenom delu Srbije”. On je dalje stavio do znanja Pećancu da „nema nikakvog razloga da se plaši zbog ulaska bugarskih trupa, jer trupe imaju zadatak, kao i nemačka vojna sila, da okupiranu srpsku teritoriju zaštite od komunističkih bandi i tome sličnih elemenata”.⁴⁰⁰

Međutim, Pećanac, koji je bio u veoma teškom položaju krajem 1941, jer su partizanski odredi u ovom delu Srbije baš tada jačali i razbili

[jedinice ovog kvislinga, jedva je dočekaio ulazak bugarskih trupa i na-

³⁹⁸ Nismo ni u Nedićevoj arhivi niti, pak, u nemačkim dokumentima mogli pronaći pomenuti „Memorandum Ministarskog saveta”, mada bi bilo zanimljivo analizirati sadržinu toga dokumenta.

³⁹⁹ Zb. NOR, 1-1, 651. — U daljem tekstu izveštaja general Bader ističe: „Posedanje srpskog područja od strane bugarskih trupa utiče jako na srpsko nacionalno osećanje. Prestupi bugarskih vojnika protiv Srba u dosad okupiranim predelima i srpske sabotažne akcije protiv Bugara traju i dalje. Pri daljem posedanju moraće se računati s pojačanjem tog međusobnog neprijateljstva.”

mo Arhiv Jugoslavije (u daljem tekstu: AJ), br. 5417, fond Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina, str. 39. — U obaveštenju Upravnog štaba komandanta u Srbiji, od 31. decembra 1941, potčinjenim feldkomandanturama

i krajskomandanturama o zaposedanju delova jugoistočne Srbije od strane bugarskih trupa pisalo je sledeće: „K-t oružanih snaga na Jugoistoku je 24. decembra 1941. preneo bugarskom oficiru za vezu pri štabu opunomoćenog komandanta u Srbiji, Dmitru Stančevu, kao i opunomoćenom k-tu u Srbiji, da su Hitler i Vrhovna komanda Vermahta naredili da se bugarsko vojno ministarstvo zamoli da svojim jedinicama posedne delove teritorije jugoistočne Srbije, sa zadatkom da se na tom prostoru održi mir i poredak. U vezi s tim k-t oružanih snaga na Jugoistoku je naredio: a) komandu na celoj teritoriji Srbije zadržava, kao i do sada, nemački opunomoćeni komandant u Srbiji; b) bugarske snage, oko 3 divizije, objedinjene pod opštom komandom, potčinjavaju se u taktičkom smislu opunomoćenom komandantu u Srbiji; za sedište bugarskih snaga se predlaže Niš; c) neophodno je da bugarske trupe odmah uđu da bi se nemačke snage oslobodile za suzbijanje ustanka u Hrvatskoj i drugu upotrebu. Komandant oružanih snaga na Jugoistoku smatra da nemačke snage u Svetozarevu, Čupriji, Kruševcu, Leskovcu, Knjaževcu i Zaječaru treba smeniti bugarskim trupama najdalje zaključno do 5. januara 1942. godine" (AVII, NAV-N-T-312, r. 452, s. 8036486).

237

^edio „svima vojvodama, četovodama i četnicima da se viteški i korektno drže prema Nemcima i Bugarima, jer od toga", kaže on, „zavisi naš spas i spas našeg naroda".⁴⁰¹

Ulazak bugarskih trupa u delove Srbije koji su bili pod nemačkom okupacijom, bio je za Nemce praktično mač sa dve oštrice. S jedne strane, oni su takvu odluku bili primorani da donesu sticajem mnogih za njih nepovoljnih okolnosti, a u prvom redu, kao što smo već istakli, zbog situacije na Istočnom frontu. S druge strane, znali su da je ta njihova mera, kao i mnoge druge, nepopularna ne samo kod Nedića i njegove vlade već i kod najvećeg dela stanovništva Srbije. Imajući sve to u vidu, Upravni štab vojnopravnog komandanta Srbije uputio je obaveštenje potčinjenim feldkomandanturama i krajskomandanturama, u kome je, između ostalog, rečeno: „Usled zaposedanja jednog određenog područja bugarskim trupama velike su političke teškoće Nedićeve vlade u odnosu na srpsko stanovništvo. Uglavnom, zavisice od promišljenosti nadležnih feld i krajskomandantura da se stanovništvu objasni da se radi o čisto vojničkoj, a ne političkoj ili upravnoj meri. Feld i krajskomandanture u njihovom teškom zadatku, mogu u svakom slučaju očekivati brzu pomoć i odluku od mene (Harolda Turnera) i od meni potčinjenih štabova."⁴⁰²

Međutim, najplastičnije je Bencler prikazao reagovanja u Srbiji zbog proširenja bugarske okupacione zone u svom izveštaju od 30. decembra 1941, koji je uputio Ministarstvu inostranih poslova. Stoga ćemo ga u celosti citirati: „1. Predsednik vlade Nedić juče je vrlo ozbiljno primio vest od opunomoćenog komandajućeg generala o proširenju bugarske okupacione zone. Prvi njegov odgovor bio je da mu sada ne ostaje ništa drugo sem da opali sebi kuršum u čelo. Dalji razgovori s Nedićem, a i ja sam jedan razgovor imao, pokazali su njegovu rešenost da podjiei ostavku, i svi ministri su se solidarno za to izjasnili, ako se ne bude moglo postići bar ublažavanje naredenih mera. 2. Nedić se prema nama u potpunosti lojalno odnosio u toku četiri meseca svoje vlade. Bez bojazni od prvobitne nepopularnosti, on je hrabro pokušao da svom narodu objasni besmislenst ustanka i potrebu saradnje s nemačkim okupacionim trupama. Nesumnjivi su njegovi uspesi u borbi protiv ustanika. Raste njegov autoritet, naročito u unutrašnjosti zemlje. Povlačenje Nedića znači da će biti razbijen vladin autoritet i da će biti stvoreni uslovi za nove nemire u zemlji, čime će se nagomilati eksploziv za ojačanje ustaničkog pokreta na proleće. Nedićevo povlačenje imaće, dakle, za posledice da će, i pored proširenja bugarske okupacione zone, za umirenje srpskog prostora morati da bude ubačeno više nemačkih trupa, kao i bez pomoći Bugara. 3. Ja i svi poznavaooci ove zemlje slažemo se u tome da nema druge ličnosti koja bi posle ostavke Nedića mogla preuzeti vladu bar donekle s istim autoritetom. Posebno ne dolazi u obzir vođa pokreta „Zbor" Ljotić. Možda bi za preuzimanje ovog položaja bila spremna neka

⁴⁰¹ AVII, Nća, br. 13/1, k. 97.

⁴⁰² AVII) NAV-N-T-312, r. 452, s. 8036486, Pismo Upravnog štaba vojnog zapovednika u Srbiji, od 31. XII 1941.

238

drugorazredna ličnost, ali se od nje ipak ne bi moglo očekivati da ima uticaja u zemlji u kojoj će vladati nemiri. Pod ovim uslovima moraće nemačka vojna uprava da uzme u svoje ruke i civilnu upravu zemlje. Međutim, za to u ovom trenutku nedostaju neki uslovi, naročito nema činovnika u dovoljnom broju. Da li je za Srbiju izlaz u osnivanju generalnog guvernera, nije moje da ocenjujem. 4. U prostoru koji imaju da posednu Bugari treba očekivati pojačana trvenja. Osim toga, upravo u toj oblasti, tj. u četvorouglu Prokuplje—Kruševac—Trstenik—Kuršumlija, dejstvuje četnički vođa Košta Pećanac, koji je lojalan, ali koji je celom svojom prošlošću neprijateljski raspoložen prema Bugarima, a sada se nalazi u napornoj borbi protiv komunista. Dalje, uključenje Kragujevca u bugarsku zonu predstavlja naročitu teškoću. Nemačke trupe su u svoje vreme u Kragujevcu, iako se tamo nisu odigrala ustanička dela, streljale 2.300 Srba za odmazdu. Nedić je lično morao intervenisati kako bi bar donekle smirio duhove. Nedić ne bi mogao da podnese posjedanje ovog grada od strane Bugara. Povod za trvenje javlja se i zbog toga što pre ulaska Bugara, koji su danas zaposeli Jagodinu i Čupriju, nije donet nikakav propis o ishrani ovih trupa i obezbeđenju njihovog smeštaja. 5. Možda bismo Nedića mogli zadržati, ako bi se predviđena okupaciona zona nešto ograničila, naročito ako u nju ne bi bili uključeni Kragujevac, Zaječar i pomenuta oblast Pećanca, ili bar mesto Prokuplje. Praktično, to bi značilo da bi Bugari preuzeli zaštitu pruge od granice do Jagodine, a sem toga bi držali svoje garnizone otprilike u Nišu, Leskovcu, Čupriji i Jagodini. Ako bi se, polazeći sa stanovišta da je ostanak Nedića u nemačkom interesu, izabralo ovakvo rešenje, onda bi morala odmah privremeno da bude zaustavljena dalja bugarska okupacija. Sledeća je etapa dovođenje novih bugarskih trupa u Niš. 3. januara Nedić me uverava da on, bez bugarske okupacije svojom glavom jamči za mir u zemlji u slučaju da ovde ostanu tri nemačke posadne divizije i preuzmu zaštitu najvažnijih komunikacija."⁴⁰³

Posle kraćeg vremena (4. januara 1942) iz Berlina je stigao odgovor nemačkom opunomoćenom ministru spoljnih poslova, u kome je rečeno da Hitler neće ni da čuje ma za kakvo menjanje već donete odluke o bugarskoj okupacionoj zoni, i da se sadržina odgovora saopšti lično Nediću: „Vlada Rajha ima, odlučnu želju da general Nedić ostane na svom položaju i da ne napusti izvršenje zadatka koji mu je vlada Rajha poverila, a koji je on dobrovoljno prihvatio. Vlada Rajha priznaje da je general Nedić dao sve od sebe da izvrši taj zadatak i da je tom prilikom ispoljio lojalnost. Međutim, ostaje činjenica da, i pored pune podrške s nemačke strane, njemu dosad nije uspelo da u svojoj zemlji ponovo uspostavi potpuni mir. Vlada Rajha, međutim, ne može nemačke vojnike za nedogledno vreme upotrebljavati u policijske svrhe. Nemački vojnici moraju biti upotrebljeni na drugom frontu, tj. na drugom mestu, za vojne zadatke. Zato je vlada Rajha prisiljena da zadatak osiguranja u jednom delu Srbije poveri drugim pouzdanijim snagama. Ona se samo iz toga razloga ponovo obratila bugarskim trupama, koje i tako nisu

⁴⁰³ AVII, N-T-120, 200/153476—77.

239

zaposlene. Pri tome je u pitanju jedna prelazna, vremenski ograničena odredba. Ako se general Nedić bude povukao iz nezadovoljstva prema ovoj odluci, on će time navaliti na sebe tešku odgovornost prema svojoj zemlji. Možda će time biti pripremljen takav razvoj stvari koji sigurno neće ići na korist budućnosti Srbije i zbog kojeg će se general Nedić veoma pokajati. Molim da na kraju ovog saopštenja Vi u svoje ime objasnite generalu Nediću sledeće: generalu Nediću mora biti poznat pozitivan i prijateljski odnos Nemačke prema Jugoslaviji u proleće 1941. Zavereničko držanje vladajućih političkih krugova tadašnje Jugoslavije koštalo je tada nemačku vojsku teških krvavih žrtava, a uz to i dragocenih nedelja, koje su posle nedostajale nemačkoj vojsci krajem 1941. prilikom slamanja Sovjetske Rusije. Teške žrtve nemačke vojske, koje su s tim povezane, idu na račun Srbije. Ako general Nedić sebi to predoči, on će morati da prizna da je Nemačka dosad prema Srbiji ispoljila veliko strpljenje. Mi, međutim, nismo spremni da tražimo od nemačkih Vojnika nove žrtve u Srbiji, samo zato što jedan deo srpskog naroda

sluša boljševičke, komunističke, engleske i jevrejske podbadače i dozvoljava da se podbunjuje. Ako se general Nedić sada gotovo demonstrativno povlači, strpljenju vlade Rajha doći će kraj. Posledice toga Srbija će imati da potpiše sama sebi."⁴⁰⁴

Posle ovako oštrog upozorenja iz Berlina, Nedić se morao pomiriti sa činjenicom da je proširenje bugarske okupacione zone svršena stvar i da on, ni njegova vlada, bez obzira na to što su podneli memorandum, ne mogu tu ništa izmeniti. Tako su bugarske divizije ušle u jugoistočne **404** AVII Mikroteka, NAV-N-T-120, f. 200/153482—84. — General Bader je u svojstvu opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji 31. XII 1941. uputio svoje mišljenje k-tu Jugoistoka i, kao prilog, Memorandum Nedićeve vlade na odluku o ulasku Bugara u jugoistočni deo Srbije. Tekst toga obrazloženja glasi: „Ulazak Bugara, smrtnih neprijatelja Srba, vlada i narod osećaju kao tešku kaznu. Valja sačekati s ostavkom vlade ako joj se ne učine izvesni ustupci. Predsednik vlade je izrazio nameru da u slučaju ostavke izvrši samoubistvo. Na pitanje da li Nedićevu vladu treba održati, odgovaram potvrdno pošto se vlada dosad pokazala apsolutno lojalnom i nesumnjivo ima udela u umirenju i postojanosti u zemlji. U poslednje vreme je postojao utisak da narod postupno dolazi do uviđavnosti i da polako ide nabolje. Ako se vlada povuče, po svemu kako izgleda, nastupiće teška situacija. U slučaju da predsednik vlade izvrši samoubistvo, nije isključeno da dođe do spontanog ustanka čitavog stanovništva. Nema pogodne ličnosti koja bi mogla da zameni ministra predsednika Nedića. Preuzimanje administracije u Srbiji od strane nemačke vojne uprave ne dolazi u pitanje usled nepostojanja broja činovnika potrebnog u ovom slučaju. Takođe nije isključeno da između Bugara i Srba na teritoriji pod bugarskom okupacijom dođe do izgreda koji bi se mogli preneti na ostalu srpsku zemlju i dovesti u pitanje započetu izgradnju uprave... Da bi se Nedićeva vlada održala, predlažem sledeće izmene dosadašnjeg plana: 1. Svodenje bugarske posade na najviše jednu diviziju. Druga divizija treba da umaršira tek ako zemlja ne bude ostala mirna. Ta će pretnja imati veoma povoljno dejstvo. 2. Bugarske trupe da ne zaposedaju Kragujevac i Zaječar. To bi imalo tu prednost što bi železnička pruga Kragujevac—Kraljevo, a takođe i pruga Bor—Zaječar (odvoz bakra iz Bora da ostane u nemačkim rukama). Time bi istovremeno bila ispunjena posebna želja ministra-predsednika Nedića" (AVII, Mikroteka, NAV-N-T, reg. 256, mf. 1141—1142).

240

delove Srbije i protiv želje Nedićevog „Ministarskog saveta", a njegova „vlada narodnog spasa", „morala je da sluša, a ne da podnosi ostavke". Međutim, ma koliko da je protestovao, Nediću nije smetalo da posle kraćeg vremena sinhronizuje akciju svoje „oružane sile" i bugarske okupacione vojske protiv partizanskih odreda na jugu Srbije. Našli su, dakle, zajednički jezik, kada je u pitanju borba protiv komunista i drugih pripadnika oslobodilačkog pokreta.

Bencler je u više navrata tokom februara 1942. obaveštavao svoje nadležno ministarstvo kako se vrši zaposedanje delova jugoistočne Srbije, kakvo je raspoloženje stanovništva u dotičnim krajevima prema novim okupatorima, kako se ponaša Nedićeva vlada, četnici Koste Pećanca, četnici Draže Mihailovića pa i reagovanje komunista. Već 6. februara opunomoćenik Ministarstva spoljnih poslova u Beogradu izveštava Ribentropa: „Danas sam, shodno instrukcijama, obavestio generala Nedića. On ma je zamolio da gospodinu ministru spoljnih poslova Rajha prenesem njegovu iskrenu zahvalnost na saopštenju, kao i na priznanju koje je u ovome odato njegovom ličnom radu. On nema nikakve namere da demonstrira protiv donete odluke, ali mora da računa sa tim da bi se bugarska okupacija u zemlji tumačila kao promašaj njegove politike. On strahuje da bi umirenje koje upravo započinje u zemlji, moglo da pretrpi povratni udarac i da bi se time mogao da sakupi novi zapaljivi materijal za proleće... Imam utisak da je Nedić lično preboleo prvi šok a takođe se nadam da ni otpor njegovih ministara neće biti suviše jak. S druge strane, moglo bi da zavisi od daljeg razvoja da li će ga novi incidenti ponovo učiniti kolebljivim u njegovoj ličnoj nakani."⁴⁰⁵ Bencler posebno ističe da već sada postoji vrenje među stanovništvom Srbije kao posledica prisustva bugarskih trupa; da je bugarska armija zaražena komunizmom i da on strahuje da bi kanali koji su tada, navodno, vodili od Istambula preko Sofije, s jedne strane, prema komunistima i, s druge strane, prema Draži Mihailoviću, bili prošireni i nesmetano

produženi do Jagodine i Kragujevca. U daljem tekstu citiranog izveštaja istaknuto je da su se „bugarske trupe na početku ponele korektno, no ipak su već zahtevali da se iz novooskupiranih teritorija udalji Košta Pećanac i jezgro njegovih pristalica, s obrazloženjem da ne može da se garantuje za njegov život”.⁴⁰⁶

Posle mnogih nesporazuma, ipak je deo tereta za održavanje mira i ugašenja ustanka u Srbiji prebačen na bugarske trupe. Međutim, ostala je nemačka vojna uprava, feldkomandanture i krajskomandanture, koje **405 AVII>jj-T-120, 200/153485—86.**

⁴⁰⁶ Isto. — U daljem tekstu Bencler daje jednu dezinformaciju kada kaže: „Jedini krugovi koji u Srbiji prihvataju bugarsku okupaciju bez žaljenja jesu iz tog razloga i komunisti. Ministar-predsednik je nastavio da on lično uvida da jednom preduzeta okupacija svakako ne može više da se sa nemačke strane poništi, ali su, sa druge strane, upravo njegovi ministri zbog te odluke posebno utučeni. On mora stoga da se najpre posavetuje sa svojim ministrima i moli, s obzirom na to da danas počinju srpski božićni praznici, da mu se za to odobri vreme za razmišljanje od dva do tri dana.”

¹⁶ Kontrarevolucija u Srbiji 1 241

su aktivno sadejstvovale sa kvislinškim i bugarskim trupama, protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta.⁴⁰⁷

Bugarska vlada, međutim, već od posedanja delova jugoistočne Srbije, insistirala je kod Nemaca na proširenju na nova srpska područja, a to je Nedića stalno progonilo pa je protestovao, negodovao, tražio da se Bugari zadrže u već posednutim granicama, a oni su ih, u dogovoru sa Nemcima, neprestano proširivali. Nedić je redovno dovođen pred svršen čin pa je pretio da će podneti ostavku, da će izvršiti samoubistvo. Ipak, kada se sve sabere, dobro je služio Nemcima za sve vreme okupacije i Nemci, razume se, nisu zaboravili da to istaknu u svakoj pogodnoj prilici. Uprkos svim primedbama na bugarsku okupaciju, Nedić je, takođe, uvek kada bi se njegova „oružana sila” našla u kriznoj situaciji, u borbama protiv partizanskih odreda, tražio pomoć od Prvog bugarskog okupacionog korpusa.⁴⁰⁸

⁴⁰⁷ Bencler je u telegramu Ribentropu, 29. I 1942, javljao sledeće: „Izdejstvovano je bugarsko posedanje južnosrpskih oblasti u različitim pravcima.

Kada je javljeno o stalnim sukobima, tako se ipak do sada mogli ozbiljni sukobi između bugarskih posadnih trupa i stanovništva izbegavati. Međutim, naprotiv bugarskom posedanju i vođenju određenih akcija likvidacije komunističkih bandi uz pomoć vlade Nedića i dalje stoje četnici Koste Pećanca dosta lojalno i idu u brda delimično praveći front prema komunistima. Za stvaranje jedinstvenog fronta protiv Bugara, svakako tome doprinose bugarski vojnici pri čemu Bugari moraju uvek ostati u zemlji. Na drugoj strani ima više saopštenja da se bugarska vojska bratimi sa narodom, da se pasivno drži protiv partizana, izjavljujući da se treba boriti protiv Nemaca. Bugari i Srbi jednom rodu pripadaju. Ako pobedi Nemačka, ujedinili bi se pod Borisom, ako pobedi Engleska, ujedinili bi se pod Petrom. Ali, možda bi došlo ujedinjenje pod Staljinom” (AVII, Mikroteka, Bon — 3, snimak 55).
»os već 30 dana posle ulaska bugarskih trupa u jugoistočne delove Srbije, Bencler je imao jedan uvid u to posredstvom mnogih informacija te je 30. I uputio novi telegram Ribentropu: „Bugarsko posedanje je proizvelo nepoželjno dejstvo koje se proteže na bugarsko okupaciono područje. Ono je, doduše, i dospelo ministru-predsedniku Nediću u Ministarstvu, koji je na svom položaju oslabio, pa se njemu prebacuje da je svoju politiku prepustio Bugarima. Do sada je stanovništvo stajalo uz Nedića, kojega sada povremeno napušta. Ustaničnici i protivnici Nedićeve vlade imaju sada jedan jači cilj i za njega sve nacionalne snage zemlje pokušavaju da ujedine, naime, oslobode srpske zemlje od svih pritisaka. Engleska propaganda koristi ovu situaciju. Bugarsko posedanje utiče jako u pravcu stvaranja jednoga jedinstvenog fronta otpora pod nacionalnim parolama u kome bi se takođe komunisti, četnici i inteligencija zbližili. Od dosadašnje lojalnosti, četnici su sada postali nepoverljivi. Njihov razvitak je uz to za žaljenje... Mislim da se ustanak može oslabiti uz ispunjenje prethodnih stvari: a) Staviti vladu Nedićevu u položaj da se ne sreće sa novim teškoćama, koje bi ga onemogućavale u daljem radu. Pri tom bi, na primer, posedao ostale delove zemlje koje bi pripadale nemačkim trupama, b) Likvidirati komunističke ustaničke centre, ne samo u oblasti Srbije već i Sandžaka; sprečavanje gonjenja Srba u Hrvatskoj, d) Sto je moguće pre odstraniti ličnost Mihailovića” (AVII, Mikroteka, Bon, 3, snimak 68—70).

242

Glava III

REORGANIZOVANJE NEDIĆEVOG KVISLINŠKOG APARATA I PRILAGOĐAVANJE NOVIM USLOVIMA RADA

16»

VOJNO-POLITIČKA SITUACIJA U SRBIJI KRAJEM 1941. I POČETKOM 1942. GODINE

Političku i vojnu situaciju u svetu krajem 1941. i početkom 1942. karakteriše proširivanje ratnih operacija na gotovo ceo svet, pa su se nesumnjivo zbivanja u svetu odražavala i na odnose snaga u Srbiji. Na Istočnom frontu, najvećem ratištu u drugom svetskom ratu, Crvena armija je pred Moskvom i u operacijama kod Tihvina i Rostova zaustavila nadiranje Hitlerove Nemačke; prešla je u protivofanzivu i otklonila direktnu opasnost koja je pretila Moskvi. Zbog ovog neuspeha, Hitler je smenio maršala fon Brauhiča, vrhovnog komandanta kopnene vojske, kao i nekoliko generala, i sam preuzeo vrhovnu komandu nad nemačkom oružanom silom.

Na afričkom ratištu, Englezi su razbili italijanske snage u Etiopiji još krajem novembra 1941, što im je omogućilo da ovladaju celim Istočnim frontom. Takođe su na frontu u severnoj Africi, u periodu od 7. do 31. decembra, uspeali da povrate Kirenaiku i da stabilizuju front kod El Agejle u Libiji. Značajno je napomenuti da su posle iznenadnog napada Japana na američku pomorsku bazu Perl Harbur (na Havajskim ostrvima), 7. XII 1941, Sjedinjene Američke Države stupile u rat na strani Saveznika. Neposredno posle toga, 11. decembra, Nemačka i Italija (kao članice Trojnog pakta), objavile su rat SAD.¹ Međutim, uprkos tome, što su pretrpele veliki neuspeh na Istočnom frontu i u Africi, sile Osovine su krajem 1941. još raspolagale dovoljnim snagama i sredstvima da u toku sledeće godine, kada se poboljšaju vremenski uslovi, preduzmu planirane operacije na svim frontovima.

Kakva je u to vreme bila vojno-politička situacija u Jugoslaviji? Na ovo pitanje nije teško dati odgovor. Krajem 1941. i početkom 1942. godine u ovom delu porobljene Evrope otvoren je, tako reći, novi front, prvi takve vrste, u borbi protiv fašističkih okupatora. Pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije buktao je oružani ustanak širokih razmera, u kome se borilo oko 80.000 boraca. Pored raznih partizanskih grupa i manjih jedinica, dejstvovala su znatne oslobodilačke snage: 43 partizanska narodnooslobodilačka odreda; 10 bataljona, 1 brigada (Prva proleterska), koje su za sebe vezivale 27 okupatorskih divizija (17 italijanskih, 5 nemačkih i 5 bugarskih); zatim, delove 3. mađarske brigade,
¹ Oslobodilački rat, I, 169.

245

oružane snage NDH, Nedićeve, četničke i druge kvislinške jedinice, što je ukupno predstavljalo armiju od oko 500.000 vojnika.²

Iako su smatrali da je ustanak u Srbiji privremeno ugušen, Nemci su najveću pažnju i dalje posvetili Srbiji i zadržali u njoj znatan deo svojih snaga da bi održavali mir i obezbedili važne komunikacije, industrijske i rudarske rejone. Zbog stanja na Istočnom frontu, Nemci su, ipak, bili prinuđeni da tokom januara i februara 1942. povuku iz Srbije 113. i 342. diviziju, s tim što su njihovu okupatorsku ulogu preuzele bugarske trupe, o čemu je bilo reči u prethodnom poglavlju.

U Nemačkoj okupacionoj politici krajem 1941, odnosno početkom 1942, došlo je do znatnih promena. Za dvadesetak dana bugarske trupe su smenile znatne nemačke snage i posele u Srbiji 5 okruga (niški, leskovački, kruševački, moravski i zaječarski). Pored toga, došlo je do reorganizacije policije i Štaba vojnoupravnog komandanta. Posle odlaska Dankelmana, odnosno Bemea, 6. decembra 1941. za novog vojnoupravnog komandanta Srbije postavljen je Paul Bader, general artiljerije. Sve ove promene, kao i mnoge druge u okupacionoj i kvislinškoj upravi, bile su usmerene na to da se NOP uništi u toku zime, kako u proleće ne bi bio sposoban za ponovni ustanak, koji su nacisti očekivali i kojeg su se bojali.

Posle odlaska 113. i 342. nemačke divizije na Istočni front tokom

januara i februara 1942, nacističke vojne snage u Srbiji, bile su oslabljene tako da je general Bader raspolagao u drugoj godini okupacije sledećim jedinicama: 704. i 714. posadnom divizijom i 737. pukom 717. divizije, koji je bio lociran u Požegi i Užicu. Zatim, četiri policijska puka, čiji su bataljoni i čete bili rastureni gotovo po svim krajevima Srbije. Pored toga, početkom februara 1942, kao pojačanje, vojnoadministrativni komandant u Srbiji dobio je tri bataljona trećepozivaca.³

Razume se, „red i mir“ u Srbiji obezbeđivale su i jedinice 1. bugarskog okupacionog korpusa, čije je brojno stanje iznosilo oko 20.000—25.000 vojnika. Sedište štaba korpusa bilo je u Niskoj Banji; komandant je bio Asen Nikolov, koji je na ovu dužnost došao 12. januara 1942. i ostao sve do kapitulacije fašističke Bugarske.⁴

Kvislinške jedinice, posle formiranja Srpske državne straže, tokom februara 1942. su reorganizovane i znatno ojačane, kako brojčano u ljudstvu, tako i u opremi. Prema nekim podacima, one su prvih meseci 1942. imale sledeće brojno stanje: oko 8.000 pripadnika Srpske državne straže; oko 3.500 ljotićeveca-dobrovoljaca, koji su bili uključeni u Srpski dobrovoljački korpus; oko 8.500 legalnih četnika, koji su bili pod komandom Milana Nedića, što je ukupno iznosilo oko 20.000 vojnika i oko 1.000 oficira.⁵

² Isto, str. 170.

³ V. Glišić, n. d., 101 i 104.

⁴ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-501, f. 249/444.

⁵ AVII, NAV-N-T-501, S. 825 i 864, r. 247.

246

Kada je reč o frontu okupacionih i kvislinških snaga u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji, razume se, ovom broju treba dodati i pripadnike Ruskog zaštitnog korpusa (dva puka) i četnike Draže Mihailovića (deo koji je ilegalno egzistirao, čije brojno stanje nismo mogli utvrditi), onda se može videti da su oslobodilačke snage u Srbiji i posle poraza u Šumadiji i zapadnoj Srbiji krajem 1941, imale protiv sebe ogromnu fašističku armiju, kojoj nije bilo lako odolevati.

Međutim, takozvani „legalni četnici“, prema proceni vojno-administrativnog komandanta u Srbiji, bili su sve nepouzdaniji. Pripadnici Draže Mihailovića, koji su se stavili pod Nedićevu komandu, sve su se više osamostaljivali i u pogodnoj prilici gledali su da se potpuno odvoje. Slična je bila situacija sa većinom četničkih vojvoda K. Pećanca, koji su posle dolaska Bugara u jugoistočne delove Srbije bili razočarani i češće su otkazivali poslušnost Nedićevoj vladi. Zato je cela prva polovina 1942. bila u znaku diskusija između nemačkih okupacionih vlasti i Nedićeve vlade o tome na koji način i kada da se ovo ljudstvo razoruža. Ova tema nije mogla biti zaobiđena ni na sastanku od 7. februara 1942, kome su prisustvovali Paul Bader, Harold Turner, Keviš, Milan Nedić i Milan Aćimović.

O tome je zaključeno: „Na četnike se ne možemo više oslanjati, pa ni na one Pećančeve. On sam se koleba. Možda je već povezan sa Mihailovićem. Odredi južno od Zapadne Morave su se udaljili od vlade. Oni su sročili jednu rezoluciju, po kojoj više neće da idu za Nedićem. Trebalo bi sačekati proleće.“⁸

Međutim, nemačke i bugarske okupacione snage koristile su svaku priliku da „neposlušne“ razoružaju, čemu se Nedić uporno suprotstavljao, navodeći kao razlog da je to u domenu njegovih kompetencija, odnosno nadležnost njegove vlade. To ga je podstaklo da na sastanku od 23. avgusta 1942, koji je održan u Beogradu između njega (Nedića) i Lera, komandanta Jugoistoka, izjavi pored ostalog: „Vlada bi bila zahvalna, kada bi se njoj samoj prepustilo pitanje raspuštanja četničkih sastava i trenutak raspuštanja. Smatramo da bi četnici pred pretnjom raspuštanja u leto pobešli u šume i planine, i da bi zato kasna jesen bila pravi trenutak, kada je gotovo završena berba kukuruza i kada bi, sa druge strane, hladne padavine koje dolaze, bile smetnja bežanju u šume.“⁷

Kada je reč o narodnooslobodilačkom pokretu na početku 1942. godine i sledećih meseci, treba istaći da se on suočio sa nizom veoma teških problema. Pre svega, partijska i skojevska organizacija, kao i preostali partizanski odredi, zadobili su osetne udarce. Zato je trebalo konsolidovati organizaciju i ojačati odrede kako bi se mogla nastaviti borba

protiv neprijatelja. Međutim, okupator i domaći izdajnici preduzeli su surove represalije kako bi ugušili ustanak. Zaveden je najsuroviji teror; masovna hapšenja, ubistva i paljevine bili su najčešća sredstva koja je okupator primenjivao prema pripadnicima oslobodilačkog pokreta. Situaciju, u kojoj se našao NOP — tada je dosta reljefno opisao Okružni

⁶ AVII, Mikroteka, NAV-N-T-501, r. 256, šf. 1081—85.

⁷ AVII, NAV-N-T-501/248, 572—75, Zapisnik o razgovoru između Nedića i Lera, 29. VIII 1942.

247

komitet KPJ za Požarevac u svom izveštaju od 12. januara 1942. godine: „Ma koliko da smo izbegavali veće sukobe sa koncentrisanim neprijateljskim snagama i udarali samo tamo gde su bile njegove slabe formacije, on je sa koncentrisanim snagama napao nas. Gonio nas je svuda, kako po selima, tako i po skoro besputnim planinama. Vodeću snagu imali su četnici. Pretresali su sela, pljačkali i maltretirali narod. Ogorčenje na njih je veliko, a simpatije za nas ogromne. Ali je zavladao veliki strah, jer banditi strahovito istupaju i prema onima koji su samo simpatizeri partizana.”⁸

Izveštaj slične sadržine poslao je OKKPJ za Čačak Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju u toku januara 1942: „Posle upada okupatorskih i nedićevskih trupa u slobodni Čačak pa sve do danas, teror se produžuje. Nedićevci i četnici, koji su juče bili sa Dražom, danas su svi postali žandarmi okupatora. Oni zajedno sa njim hvataju komuniste i partizane i predaju ih Nemcima za streljanje i za logor; pljačkaju imovinu partizana, tuku njihove porodice, postavljaju komandante u svakom selu.

U ovome svemu, razume se, prednjače četnici. Situacija je strašna i još ne možemo da pohvatamo veze sa drugovima, koji su se sklonili, jer je narod toliko zaplašen da ne sme prosto da razgovara sa tobom, niti da ti štogod kaže o drugovima i partizanima, jer je veliki deo streljan i odveden nekud u logor. Računa se da ih je na dve do tri hiljade. To se stalno produžuje. Ovih dana je i Mole uhvaćen (Momčilo Radosavljević, komandant čačanskog NOP odreda — M. B.). Četnici su ga pronašli negde u selu. Dakle, svakog onoga, koji je bio partizan ili je nečim pomagao partizane, oni ga hvataju.”⁹

Uprkos oštrim represalijama neprijatelja i gubicima slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji, u Sumadiji i istočnoj Srbiji, oslobodilački pokret u ovom delu Jugoslavije nije bio uništen, već su gotovo u svim krajevima Srbije, negde jače a negde slabije, delovale partizanske grupe i odredi, a u jugoistočnoj Srbiji, partizanski odredi su branili, čak i širili slobodnu teritoriju, na koju su navaljivale jake neprijateljske snage.¹⁰ Krajem 1941. i početkom 1942. na teritoriji zapadne Srbije i Šumadije delovali su Valjevski odred, sa jednom četom Mačvanskog odreda, na prostoru Medvednik—Povlen; delovi Posavskog odreda u Tamnavi; delovi Prvog šumadijskog odreda u Pomoravlju. Od Kolubarskog bataljona Valjevskog partizanskog odreda formiran je Suvoborski odred, koji

⁸ Zb. NOR, 1-3, 14, Izveštaj OK Požarevac, od 12. I 1942, Pokrajinskom komitetu KPJ. — Nekoliko dana kasnije OK Požarevac ponovo je pisao PK-u o represalijama neprijatelja: „Neprijatelj je ne samo brojčano jak i naoružan nego i bezobziran. On svakodnevno pretresa sela (blokira kraj i vrši detaljan pretres), hapsi, tuče i strelja. Narod je vrlo preplašen i ma koliko da su simpatije za partizane velike i da svakodnevno sve više i više rastu, veliki strah čini da se čak i najodaniji simpatizeri smrtno boje i najmanje usluge koju u ove dane čine. Naši su ostavljeni često da umiru, samo zato što nije imalo gde da se sklone” (Zb. NOR, 1-3, 33).

⁹ Zb. NOR, 1-3, 16, Izveštaj OKKPJ Cačak, sredinom januara 1942, Pokrajinskom komitetu KPJ o nedićevsko-četničkom teroru.

¹⁰ Moma Marković, *Borba Srbije 1941—1945*, Beograd, 1952, 174—175.

248

se nalazio u rejonu Maljena i Suvobora. Sredinom januara 1942. iz Sandžaka je stigao Kosmajski odred s drugom četom Užičkog i jednom četom Prvog šumadijskog odreda. U istom periodu, na teritoriji istočne Srbije delovali su Požarevačko-boljevački partizanski odred.¹¹

Okupator je, uz podršku kvislinških organa, početkom 1942. godine angažovao znatan deo svojih snaga kako bi uništio preostale partizanske snage u zapadnoj Srbiji i Šumadiji, u čemu je maksimalno koristio surovu

zimu, zatim dobru materijalnu obezbeđenost, svoju tehniku i brojčanu nadmoćnost. Sve je ovo doprinelo da je partizanskim snagama u zapadnoj Srbiji i Šumadiji nanet ozbiljan udarac. Prema tome, moglo bi se zaključiti da je u prvoj polovini 1942. za ove krajeve Srbije karakteristična oseka u razvoju oslobodilačkog pokreta. Međutim, u južnoj Srbiji, na prostranoj slobodnoj teritoriji od Jastrepca do Kukavice i od Ozrena do Babine gore, delovali su Rasinski, Toplički, Jablanički, Leskovački, Ozrenski, Nišavski i Babički odred, u čijim je redovima bilo oko 1.100 boraca, s tim što su u pozadini iz mesnih desetina uvek mogli mobilisati još oko 1.500 boraca.¹²

Postojanje jakih partizanskih snaga i slobodne teritorije u ovom delu Srbije, 1942. pa i kasnije, bilo je od višestrukog značaja. Pre svega, južni deo Srbije je važan strateški prostor kroz koji su prolazile komunikacije Moravsko-vardarskom i Moravsko-nišavskom dolinom i bile od izuzetnog značaja za okupatora. Ove delove teritorije partizanski odredi na jugu Srbije su kontrolisali, uznemiravali i uništavili živu silu neprijatelja. Postojanje slobodne teritorije i razvoj ustanka na jugu Srbije bili su od velikog značaja i za pružanje pomoći borbi makedonskog naroda i za koordiniranje borbe makedonskog i srpskog naroda. Osim toga, značajno je istaći da je razvoj oslobodilačke borbe na jugu Srbije doprineo da se pruži pomoć pojedinim bugarskim partizanskim grupama koje su se formirale na tlu južne Srbije i kasnije organizovano prelazile i vršile akcije u svojoj zemlji. I, na kraju, u periodu kada je neprijatelj, zauzimanjem slobodne teritorije u zapadnoj i istočnoj Srbiji, smatrao da je ustanak ugušen, aktivnost partizanskih snaga na području koje je bilo od velikog strateškog značaja za okupatora, bila je neočekivana. Zbog svega toga nemački okupator je bio prisiljen da traži pomoć od bugarske fašističke vojske.

Krajem 1941. i početkom 1942. godine, nemačka i kvislinška propaganda objavljivala su preko radija i štampe vesti o velikim uspesima Hitlerove ratne mašine na svim frontovima. Kvislinški listovi donosili su svakodnevno izveštaje o prodiranju nemačkih trupa sve dublje na teritoriju Sovjetskog Saveza; o približavanju nemačkih armija Moskvi i Lenjingradu, o borbama koje su se vodile pred Moskvom. Ovakve vesti, razume se, nisu hrabrile stanovništvo Srbije, i tek kada nemačkim sn-

11 Oslobodilački rat, I, 221.

12 Isto.

249

gama nije pošlo za rukom da zauzmu Moskvu, patriotsko stanovništvo počelo je da gaji izvestan optimizam.¹³

Isto tako, Nedićevska štampa svakodnevno je pisala o, navodno, teškom porazu partizanskih snaga u zapadnoj Srbiji, prikazujući kao da je odstupanje glavnine partizanskih snaga iz Srbije u Sandžak značilo definitivni poraz oslobodilačkih snaga u Jugoslaviji. Često su kvislinški listovi iznosili spiskove streljanih talaca, zarobljenika i uhapšenih pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji, što, razume se, nije bilo ohrabrenje za antifašistički raspoložene mase. Velikosrpska buržoazija, na čelu sa Dražom Mihailovićem, koristila se novonastalom situacijom i pokušavala da dokaže da ne treba davati „uzaludne žrtve“; da treba „čekati vreme“; da su partizanske borbe, naročito one u zapadnoj Srbiji, bile uzrok mnogim žrtvama, a okupatoru nije nanet ozbiljniji udarac.

Treba istaći da se ekonomski položaj radnog stanovništva Srbije (koji je bio ionako težak), iz dana u dan pogoršavao. U Zemunu, koji je, u stvari, predstavljao periferiju Beograda, krajem 1941. i početkom 1942. osećala se nestašica gotovo svih prehrambenih artikala. O tome je otvoreno pisala i štampa Nezavisne Države Hrvatske: „Tržište je potpuno prazno, nema seljaka iz okoline, nema kupusa, krompira, pasulja, a za jaja, maslac, živinu da i ne pitamo, jer to je fata-morgana za grad Zemun.“

¹⁴ Gradsko stanovništvo Zemuna češće po pet-šest dana nije imalo hleba, jer ga nije ni bilo. Do mesa i masti se još teže dolazilo. Najčešće se dešavalo da je jedan kilogram masti prodavan po 400 dinara, metar žita po 1.550 dinara, metar kukuruza 1.000 dinara itd. Ako se ima u vidu da su se nadnice kvalifikovanih radnika kretale između 100 do 150 dinara

dnevno, a činovničke plate iznosile su prosečno oko 2.500 mesečno, onda se može zaključiti da su životni uslovi gradskog stanovništva bili vrlo teški.¹⁵

I nemački izvori donose bezbroj podataka o teškoj ekonomskoj situaciji u Srbiji, a posebno u većim gradovima. O tome je pisalo u izveštaju vojnoupravnog komandanta u Srbiji od 7. februara 1942. godine:

„U Beogradu nema ni hleba, ni drva, ni uglja, ni masti. Situacija je veoma loša. Izvesno cveta crna berza. Za novac može sve da se ima. Usled nedostatka osoblja prosto je nemoguće da se stane na put crnoj berzi.“¹⁶

13 Novo vreme je u broju od 4. XII 1941. donelo saopštenje Nemačke vrhovne komande, u kome je stajalo da je samo pitanje dana kada će Moskva biti zauzeta a time i kapitulacija SSSR. U svim kasnijim brojevima sredinom decembra 1941, i prvih meseci 1942, Novo vreme, Obnova, Naša borba i drugi kvislinški listovi svakodnevno su na prvim stranicama donosili saopštenja u kojima se govorilo o velikim uspesima nemačkih trupa.

14 Grafičar, 31. I 1942.

15 AVII, Nća, k. br. 76, reg. br. 3/34 i k. 40, f. br. reg. 30/1.

16 AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 1081-85.

250

Još dva dokumenta iz avgusta 1942. godine slikovito prikazuju ekonomsko-socijalne prilike u Srbiji. Milan Nedić je, na primer, u svom memorandumu od 12. avgusta 1942, koji je uputio generalu Baderu, pisao da je „najbolnije pitanje ishrana gradskog stanovništva, istina, o čemu se govorilo, ali do sada još nije ništa rešeno. Čitavi srezovi u zemlji ovih dana traže namirnice i u Beogradu, koji ima preko 300.000 stanovnika, više od jednog meseca nije izdat ni jedan jedini hieb.“¹⁷ Slična konstatacija o ovom pitanju, data je i na sastanku između Nedića i komandanta Jugoistoka 29. avgusta 1942, gde je rečeno da Beograd nema nikakve mogućnosti da se preko Zemuna i Pančeva (kao ranijih godina), snabdeva iz Srema i Banata, tih bogatih poljoprivrednih krajeva. „Tuži se Nedić na to“, rečeno je u zapisniku sa pomenutog sastanka, „da današnji Beograd, sa svojih 300.000 stanovnika, nema više baš nikakve mogućnosti da dobij a namirnice iz pomenutih krajeva, pa čak ni iz same zemlje, pošto lokalne vojne vlasti sprečavaju isporuku hrane za Beograd. Stanje u gradu je nesigurno i povremeno nije bilo hleba mesec i po dana. Sam predsednik vlade Nedić ostao je bez hleba. Narod bi bio skroman i zadovoljan hlebom i povrćem. Ne treba se čuditi da je raspoloženje stanovništva očajno i zbog ovog razloga.“¹⁸

Položaj seljaka nije bio mnogo bolji. Srpski seljak morao je najveći deo svojih proizvoda predati Nemcima. Prosečni prinosi žitarica po jutru 1942. godine bili su oko 500 kg. Seljaku je od te količine ostavljano svega 140 kg za seme i 120 kg po članu porodice za ishranu, a sve ostalo morao je predati okupatorskim vlastima po vrlo niskim cenama. Dodamo li tome da je stopa poreza za 1942. godinu povećana za oko 200%, onda se može videti da seljak (naročito siromašni i srednji), od svojih proizvoda nije imao ni najminimalnijih uslova za egzistenciju porodice i ishranu stoke.¹⁹

U svim većim mestima Srbije, zbog oduzimanja žitarica (da bi se snabdele nemačke jedinice na Balkanu), bilo je snabdevanje 1942. godine strogo racionalizovano na ograničene količine, a redovno je tablica snabdevanja stanovništva smanjivana. Na primer, Direkcija za snabdevanje stanovništva grada Beograda „Diris“, svojim aktom br. 855 od 8. februara 1942, izvestila je Upravu grada Beograda da zbog oskudice mora da smanji sledovanje od 400 na 265 grama hleba, a samo dva me-

17 Arhiv SUP Srbije, br. 27527/124, BDS, dosje Milana Nedića.

18 AVII, NAV, N-T-501, 248/572-75, Zapisnik o razgovoru u Belom dvoru između Nedića i Lera, 29. VIII 1942.

19 AVII, br. 295791/8. — Nemački komandant Srbije u svom izveštaju od 7. II 1942. iznosi teško stanje u kome se srpska poljoprivreda nalazi: „I poslednje grlo stoke je zaplenjeno, čak i ono koje je potrebno za zemljoradnju. Usled toga je prolećna obrada došla u pitanje. Bugari treba da dobijaju meso za sebe iz Bugarske, ali je komandant u Jagodini zahtevao isporuku 7.000 kg. Među seljacima vlada stoga veoma veliko ogorčenje. Razrez stoke je obračunat na osnovu predratne statistike i ne pomišljajući da su ti stočni fondovi usled rata bitno smanjeni. Stoka koja se traži uopšte ni ne postoji. Uz to

treba imati u vidu i formiranje cena. Seljak kolje sada svoju stoku radije sam" (AVII, N-T-401, rol. 256, mf. 1081-85).

251

seca kasnije na 200 grama.²⁰ Ekonomsko stanje stanovništva se rapidno pogoršavalo ne samo 1942. već i sledećih godina okupacije, naročito u većim gradovima. Na osnovu jednog kvislinškog izvora saznajemo da je u prvoj polovini 1942. u Srbiji bilo zaposleno oko 20.000 poljoprivrednih radnika, u rudarstvu 30.000; u zanatstvu 30.000; u trgovini 27.000; u bankarstvu 15.000; u saobraćaju 20.000 i u industriji oko 88.000 zaposlenih radnika.²¹ Na crnoj berzi je kilogram pšeničnog brašna dostizao cenu od 400 dinara, kukuruza 300 dinara, kilogram masti stajao je 2.000 dinara, metar drva oko 4.500 dinara. Češće su seljaci iz šumadijskih sela dolazili u Beograd i prosili ili molili da mleko zamene za kukuruz. Iz ovog se vidi da i proizvođači nisu imali zrnaste hrane, već su gladovali. Nadnice kvalifikovanih radnika bile su od 100 do 150 dinara dnevno, a činovničke plate prosečno 2.000—3.000 dinara mesečno.²²

Iz ovih nekoliko podataka da se zaključiti da je kvalifikovani radnik morao da radi 3—4 dana za 1 kg brašna; 2—3 dana za 1 kg kukuruza; 15—20 dana za 1 kg masti i više od mesec dana radnik je morao da radi da bi mogao kupiti jedan metar drva. Kad je položaj kvalifikovanih radnika bio ovako težak, onda je, razume se, položaj šegrtu bio još teži.

0 tome je češće donosila napise kvislinška štampa, navodeći da šegrti rade neograničeni broj časova; da ih poslodavci i majstori strahovito maltretiraju; da nemaju ni najelementarnijih uslova za izdržavanje; da mnogi majstori tuku šegrtu, da s njima ne sklapaju ugovore, već ih češće bez razloga otpuštaju sa posla itd.²³

Prema podacima Srpskog crvenog krsta, u Srbiji je 1942. godine postojala opasnost da od gladi pomre oko 200.000 dece (u ovaj broj su bila uračunata i deca izbeglica). Mnogi su umirali ili su bili na granici života i smrti. Zato je Crveni krst opelovao na narod da da prilog i pomoć za ugrožene.²⁴ U oktobru 1942. godine u Beogradu je bila formirana Srpska zajednica rada, preko koje je organizovano sakupljanje pomoći za decu i porodice ratnih zarobljenika i za porodice čiji se hranioce nalaze na prinudnom radu. Ovakva pomoć sakupljala se u Beogradu, Nišu, Kraljevu a, verovatno, i u drugim gradovima Srbije.²⁵

Da bi mobilisala nezaposlenu radnu snagu da radi na važnijim privrednim objektima, Nedićeva vlada, počev od decembra 1941, donosila je povremene naredbe i uredbe o prinudnom radu za pojedina godišta. Bila je doneta i Uredba o uvođenju nacionalne službe za obnovu Srbije. Osim ove uredbe, donesene su naredbe o obaveznom ličnom radu (kuluku), gde je naročito gradska omladina bila primorana da besplatno radi na javnim objektima. Sva ova, kao i mnoga druga pitanja, analiziraćemo u odgovarajućim delovima rukopisa.

²⁰ *Novo vreme*, 11. II i 25. IV 1942.

²¹ AVII, br. 18/2-5, k. 2, *Izveštaj Ministarstva unutrašnjih poslova Ministarskom savetu*, od 20. VII 1942.

²² Isto.

²³ *Naša borba*, 26. VII i 6. IX 1942; *Novo vreme*, 8. VIII i 29. VIII 1942.

²⁴ *Novo vreme*, 2. X 1942.

²⁵ *Novo vreme*, 10. X 1942.

252

ADMINISTRATIVNA PODELA SRBIJE (26. XII 1941.)

Posle izvesnih uspeha u borbama protiv oslobodilačkog pokreta krajem 1941. i početkom 1942. godine, Nedić je na izvestan način bio ohrabren. Dobio je u tom periodu niz laskavih priznanja od nemačkih okupacionih vlasti kao inspirator i organizator akcije protiv komunista u Srbiji. Nemci, ipak, nisu bili zadovoljni sa kvislinškom upravom u celini, i došli su do zaključka da u njoj treba nešto menjati i sprovesti kakvu-takvu reorganizaciju.

Razume se, još pre administrativne podele Srbije, Nedić je mnogim uredbama i naredbama pokretao akciju tzv. „čišćenja" među činovništvom. Kao prvu meru, on je naredio da se iz redova činovnika imaju odstraniti svi funkcioneri koji nisu „čisti Srbi". Uskoro je objavio „Uredbu o uklanjanju nacionalno nepouzdanih iz javne službe". U obrazloženju

je istaknuto kako „raščišćavanje pridošlica u Srbiji, treba da počne jednim zakonom, prema kome javne funkcije u Srbiji ne može da vrši niko drugi sem Srbi. Oni sami snose teret današnjice, oni su pozvani da stvaraju preduslove za bolju budućnost svoju i svoga naroda; oni sami imaju da budu kovači svoje sreće. Svaki treba da ide tamo odakle je ponikao i da tamo stvara za sebe i svoju sredinu ono što želi i kako želi. Ovde treba izuzeti samo one Srbe koji su došli iz krajeva pod tuđom vlašću, bežeći i spasavajući goli život ispred pogroma priređenog protiv Srba. Svi drugi, Hrvati, Crnogorci, Mađari, i sve ono nasleđe bivše Monarhije, treba očistiti, ne izuzimajući ni Crnogorce, jer je sve to živelo, bogato živelo, sticalo kapitale, sticalo položaje, a grdilo Srbe i Srbiju. Srbija je doživela svoju nesreću, ona će sama i da je podnosi i neka je sav taj svet napusti i ostavi na miru.”²⁸

Međutim, uskoro se pokazalo da ni ova mera Nedićeve vlade nije obezbedila efikasno funkcionisanje kvislinškog upravnog aparata, pa Nedić u aktu pod brojem 2423. od 24. decembra 1941, upućenom Veliboru Joniću, ministru prosvete, stavlja primedbu što se „pre donošenja odluka o pojedinim službenicima, koji po svojim ličnim i službenim odnosima potpadaju pod udar Uredbe... prenebregavaju odredbe te Uredbe i na taj način se daje mogućnost tim službenicima da izbegnu sankcije gubljenja stečenih prava”.²⁷ Istog dana, kvislinški srpski predsednik upu-

" AVII, Nća, k. 1, reg. br. 12-3-1-4.

²⁷ AVII, Nća, reg. br. 9-3-1-2.

253

tio je pismo svim ministrima svoga kabineta, prigovarajući im da oni smatraju da je isključiva nadležnost izvanrednog komesara za personalne poslove Tanasija Dinića da vodi računa o podobnosti službenika zaposlenih u pojedinim resorima, pa je u vezi s tim naredio: „1. da se po svim pojavama koje potpadaju pod udar Uredbe o uklanjanju nacionalno nepouzdanih iz javne službe, a to su: a) pripadnost službenika internacionalnim organizacijama, b) širenje lažnih vesti, koje remete mir i unose zabunu, v) korupcija i sklonost ka korupciji, g) nemarnost i nesavesnost na službi i neispunjavanje volje i osećanja za što skorije ozdravljenje i obnovu Srbije — da se po svim tim pojavama, ako se konstatuje da postoje u ličnim i službenim odnosima koga službenika, ne donose odluke o činovničkom zakonu, već da se sa obrazloženjem dostavljaju predlozi izvanrednom komesaru za personalne poslove za primenu napred citirane Uredbe.”²⁸

Milan Nedić je posebnom naredbom od 24. decembra 1941. zabranio da se u službu vrata oni službenici koji su, kako on ističe, „izbegli službu, pored onih, koji su javno ili tajno, neposredno ili posredno čak i saradivali na razornoj komunističko-defetističkoj akciji”. U vezi s tim on naređuje: „Svi službenici koji su za vreme akcije komunista ostali pod istima, vršeći dužnost kod istih ili kao zarobljenici istih, imaju se staviti na raspoloženje bez plate, a hitnom istragom utvrditi okolnosti pod kojima je svaki pojedini službenik doveden u izloženi položaj, i za slučaj dokaza nevinosti dotičnog službenika, odmah predlagati za raspored, principijelno, ne u dotadašnjem mestu službovanja. Ako, pak, službenike, za koje se istragom utvrdi da su iz simpatija prema komunistima ostajali i saradivali sa istima, njih odmah staviti u pritvor i redovnim putem dostavljati predlog izvanrednom komesaru za personalne poslove za primenu Uredbe o nacionalno nepouzdanim.”²⁹

Međutim, sve ove mere nisu doprinele „čišćenju” činovničkog aparata od ljudi koji ne simpatišu okupatora i njihove saradnike. I dalje su kvislinški funkcioneri „zapažali” iste sabotaže, i ponovo pretili sankcijama, čak i članovima vlade, smatrajući da dotični resorni ministri nisu dovoljno budni prema „nepouzdanim elementima”. Pokazivalo se sve jasnije da čak ni strogo „pročišćeni aparat vlasti” ne sprovodi sve poverene mu poslove onako kako su to želeli okupatori i šefovi Nedićeve civilne uprave. Otpor protiv okupatora, u stvari, izbijao je svuda i na svakom mestu, pa, razume se, i u kvislinškoj administraciji, za koju je Nedićeva vlada smatrala da nije dovoljno „imuna” od infiltracije pripadnika KPJ i njenih simpatizera.

Administrativna podela Srbije bila je za vreme Saveta komesara, a

i u periodu Nedićeve vlade (do 26. decembra 1941), onakva kao i pre drugog svetskog rata. Pored kvislinške vlade postojale su banovine, sre-

⁸⁸ AVII, Nća, k. la, reg. br. 9-3-3-5a.

²⁹ AVII, Nća, k. la, reg. br. 172/3-1, 4.

254

zovi i opštine. Ali, najverovatnije, u dogovoru sa nemačkom okupacionom upravom, 26. decembra 1941. Milan Nedić je sproveo novu administrativnu podelu Srbije. Čitava okupaciona zona, bila je podeljena na 15 okruga, a grad Beograd sa okolinom (kao Uprava grada Beograda), bio je u administrativnom pogledu ravnopravan pojedinim okruzima.³⁰ Uredba o administrativnoj podeli Srbije objavljena je u *Službenim novinama*, a u čl. 1. rečeno je da se opšta uprava u Srbiji vrši po okruzima, srezovima i opštinama; u čl. 2. da je okrug upravna i samoupravna jedinica; u čl. 5: „Područje grada Beograda čini zasebnu upravnu jedinicu, stoji pod neposrednom upravnom i nadzornom vlašću Ministarstva unutrašnjih poslova i zove se Uprava grada Beograda“; u članu 7. rečeno je: „Na čelu okruga stoji okružni načelnik. On je državni činovnik i postavlja se na predlog Ministarstva unutrašnjih poslova iz redova državnih službenika ili lice slobodne profesije, bez obzira na propise o školskoj spremi i ograničenju“ iz čl. 49. Zakona o činovnicima. Zvanje okružnog načelnika raspoređuje se od III/1 do II/1 grupe. Okružni načelnik, koji se naročito istakne na svom položaju, može biti unapređen izuzetno od čl. 49. Zakona o činovnicima, na predlog Ministra unutrašnjih poslova.

³¹ U članu 12. data su ovlašćenja okružnim načelnicima: „Okružni načelnik postavlja, unapređuje, premešta, penzionise, uvažava ostavke i otpušta zvaničnike, dnevničare, služitelje-dnevničare, kao i nadničare opšte uprave na području okruga, prema propisima koji regulišu status državnih službenika.“³² Prema odredbama ove Uredbe, upravno područje pomoćnika bana Dunavske banovine postalo je okrug banatski, koji je zadržao uređenje i upravu po odredbama Uredbe o unutrašnjoj upravi u Banatu, od 14. juna 1941. Isto tako okrug Kosovsko-mitrovački zadržao je uređenje i upravu po odredbama o uređenju i upravi u oblasti Kosova od 8. avgusta 1941.

Istog dana kada je objavljena Uredba o administrativnoj podeli Srbije, na predlog ministra unutrašnjih poslova, predsednik srpske kvislinške vlade doneo je ukaz o postavljenju 14 okružnih načelnika, a isto toliko i njihovih pomoćnika. Iz tabele koju prilažemo videće se njihova imena, ranija zanimanja kao i kratke biografije. Te podatke donosimo da bi se videlo koje je ljude Nedićeva vlada postavljala na ovako delikatne funkcije u okupiranoj Srbiji.³³

³⁰ *Službene novine*, br. 136 — A, od 26. XII 1941.

³¹ Isto.

³² Isto. — U čl. 18. citirane uredbe rečeno je sledeće: „Ministarstvo unutrašnjih poslova pripremiće sve što je potrebno za uvođenje u život ove uredbe. Najdalje u roku od mesec dana, kad ova uredba stupi u život, počinje poslovanje u okruzima i istovremeno pristupa se likvidaciji banovina. Svi dosadašnji banovi, vršioци dužnosti bana, njihovi pomoćnici, kao i ostalo osoblje kod banskih uprava, stavljaju se na raspoloženje.“

³³ *Novo vreme*, 28. XII 1941. i 30. XII 1941.

255

S P I S A K

Okružnih načelnika koji su postavljeni posle administrativne podele Srbije

Red. Naziv Ranije Kratka

broj okruga Ime i prezime zanimanje biografija

1 2 3 4 5

1. Beogradski Pavle Đorđević policijski služ- Bio je: 1. sreski
benik načelnik; 2. upravnik
policije;
3. načelnik Upravnog
odeljenja
banske uprave
itd.

2. Valjevski Dragomir Lukić žandarmerijski Učestvovao u
potpukovnik svim ratovima od
1912—1941. Istakao
se tokom

1941. u borbi protiv komunista.

3. Zaječarski Vladimir Nešković potpukovnik Učestvovao u svim ratovima do 1941.

4. Kragujevački Milan Kalabić potpukovnik Učestvovao u ranijim ratovima.

Godine 1941. istakao se u borbi protiv partizana.

5. Kraljevački Milija Diković advokat Učestvovao u ratovima od 1912.

Diković se uvek borio protiv komunista.

6. Kruševački dr Ivan Đorđević lekar — banMo- Učestvovao u raravske banovine tovima od 1912.

1941. Istakao se u borbi protiv komunista.

7. Leskovački Sreten Stranjaković pukovnik Aktivno učestvovao u ugušivanju

„Užičke republike“.

8. Moravski Dragutin Bošković policijski služ- Bio je: 1. upravbenik nik policije u

Ćupriji, 2. sreski načelnik, 3. upravnik

policije u Skoplju i 4. načelnik banske uprave.

256

1 2 3 4 5

9. Niški Cedomir Mladenović pravnik Bio je: 1. sreski načelnik u mnogim

mestima, 2. savetnik banske uprave.

10. Požarevački Dušan Jeftić sudski pukov- Bio je: 1. polinik

cijski pisar, 2.

sreski načelnik,

3. sudski pukovnik,

učestvovao

u ratovima od

1912—1941.

11. Užički Budimir Korać žandarmerijski Učestvovao na narednik Solunskom frontu,

naročito se

istakao u borbi

protiv komunista

1941.

12. Šabački Dušan Popović policijski služ- Od 1920—1941.

benik stalno u beogradskoj

policiji

kao član kvarta

i šef odeljenja.

Sta se može zaključiti iz ove tabele, odnosno spiska okružnih načelnika? Pre svega, da su na ovako važne funkcije postavljane ličnosti koje su bile verne gotovo svim režimima Kraljevine Jugoslavije, a tokom okupacije i fašističkoj Nemačkoj. Iz pregleda njihovog ranijeg zanimanja vidi se da su to bili predratni banovi, sreski načelnici, policijski pisari, oficiri, žandarmerijski narednici, advokati itd. I što je najvažnije, ličnosti izrazito antikomunistički raspoložene. A takvi su ljudi jedino dolazili u obzir, jer okupatorima i njihovim saradnicima tokom celog rata komunizam je bio glavni neprijatelj. Ličnosti sličnih kvaliteta postavljene su i za pomoćnike okružnih načelnika; zatim, za sreske načelnike, pa, razume se, i za predsednike seoskih opština. Međutim, tokom 1942, 1943, a naročito 1944. godine, dolazilo je do čestih promena na položajima okružnih, pa i sreskih načelnika, kao i drugih kvislinških funkcionera. Nemci su izdavali nalog za smenjivanje, a ne retko i hapšenja svih onih lica, za koja su utvrdili da aktivno saraduju sa četničkim pokretom Draže Mihailovića.³³³

^{33a} Sreski načelnici u Ljubiću, Čačku i drugim mestima zapadne Srbije bili su simpatizeri D. Mihailovića i o svakoj saradnji redovno obavestavali Milana Aćimovića. Milivoje Daković, okružni načelnik u Kraljevu, smenio je zbog toga tri svoja sreska načelnika (Kolarevića, Popovića i Dimitrijevića), ali je i sam zbog toga bio na saslušanju kod ministra unutrašnjih poslova (AVII, 7/2-1, k. la.) Milan Nedić je 1. avgusta uputio upozorenje Milanu Kalabiću, okružnom načelniku u Požarevcu, jer se ovaj bio eksponirao kao otvoreni saradnik Draže Mihailovića. Kasnije su ga Nemci, u sporazumu sa Nedićem, uhapsili i internirali (AVII SUP-a br. 27527/126).

17 Kontrarevolucija u Srbiji 1 257

Odmah posle objavljivanja Uredbe o administrativnoj podeli Srbije, Milan Nedić je uputio raspis svim sreskim načelnicima, u kome ih obavestava „0 značajnoj reformi uprave Srbije“. Posebno je u ovom raspisu naloženo da sreski načelnici izvrše sve „organizacione, političke i finansijske pripreme“, kako bi se citirana Uredba mogla sprovesti u život.³⁴

Isto tako, Ministarstvo prosvete Nedićeve vlade, svojim aktom br. 59—329/41, od 29. decembra 1941, obavestilo je direktore srednjih i osnovnih škola da sve kopije svojih naredbi i upustava, koja su slata sreskim načelnicima, šalju ubuduće okružnim načelstvima i da s njima uspostave „najprisnije kontakte“.³⁵

Povodom ove reorganizacije i uvođenja okružnih načelnika u dužnost, Nedić je 27. decembra 1941. održao u Beogradu konferenciju s novim okružnim načelnicima. Sastanku su prisustvovali i Milan Aćimović, ministar unutrašnjih poslova, i njegov pomoćnik Cvetan Đorđević; zatim, Tanasije Dinić, izvanredni komesar za personalne poslove. Jedino pitanje o kome se raspravljalo — bilo je upoznavanje okružnih načelnika s novim ustrojstvom civilne uprave u Srbiji i njihovim kompetencijama. Sačuvan je zapisnik sa ovog sastanka, u kome su zabeleženi govori Nedića, Aćimovića i pojedinih okružnih načelnika. Iz njega se može reljefno sagledati, kakav je odnos imala Nedićeva vlada, na primer, prema nekim ključnim pitanjima: ocena politike koju su vodili režimi Kraljevine Jugoslavije; odnos Nedića prema okupatorima; prema oslobodilačkom pokretu Srbije; odnos prema stanovništvu i mnogim drugim aktuelnim pitanjima. Zbog zanimljivosti i radi dokumentovanog osvetljavanja Nedićevog režima, citiraćemo i analizirati pojedine delove zapisnika. Već u uvodnom delu, Nedić je istakao svoj negativan stav prema Jugoslaviji kao državi, a opredelio se za „Veliku Srbiju“. O tome je rekao pored ostalog:

„Ja sam lično došao među vas da vas pozdravim i vidim i da vam kažem da je današnji dan jedan istorijski dan u životu naše ojađene zemlje — majke S r b i j e . . . Vi znate, da smo mi do pre izvesnog kratkog vremena bili sastavni deo Jugoslavije. Jugoslavija, tu reč 'Jugoslavija' nismo mi izmislili. Mi smo uvek znali samo za jednu reč — Srbiju, i mi vojnici i vi svi ostali. Vi znate, kada smo bili 1912. godine, i 1913, i 1914, i 1915, i 1916, i 1917, i 1918, naročito 1918. godine, kada smo polazili sa Solunskog fronta ovamo, da smo mi našim ljudima, vojnicima, uvek govorili samo jednu ideju i jednu misao, a ta je misao bila Velika Srbija.

Ta velika misao vodila nas je sve ka pobedi; ona nas je amalgamisala u jednu celinu i dala nam snage da izborimo ono što smo hteli. Ali majstori s mora izmenili su jedan izraz za svoje račune, i ako hoćete za svoje smerove prema srpskom narodu, izmenili su Jugoslaviju i zvali Srbe u Jugoslaviju.“³⁶

Milan Nedić je, razume se, posebno skrenuo pažnju novopostavljenim okružnim načelnicima da budu lojalni prema nemačkim okupato-

³⁴ AVII, k. 19, f. 6, dok. 23.

³⁵ AS, br. 59-324/41.

³⁶ AVII, k. reg. br. 19, 2-2.

258

rima, pa je u vezi s tim istakao: „Gospodo, vi ćete u svojim službenim poslovima sretati se sa Nemcima. Molim vas da budete lojalni i korektni prema njima. Jer sve što bi učinili protivu njih, to bi samo štetilo nama, a koristilo našim neprijateljima. Zato mi moramo sa Nemcima lojalno saradivati. Oni će nam olakšati umnogome ovaj gorak život, moramo se pokoriti sudbini i čekati svoj suđeni čas . . . Danas je najvažnije čišćenje terena od komunista. To mora da se sprovede, okružni moraju da se stabilizuju i da dočekaju proleće sigurno.“³⁷

Nedić je posebno u svom govoru „razradio“ odredbe Uredbe o administrativnoj podeli Srbije, koje govore o ovlašćenjima okružnog načelnika pa je u vezi s tim istakao: „Da bi autoritet načelnika okružnog bio što veći, dat mu je veliki položaj; dat mu je rang brigadnog generala; data mu je velika piata, dati su mu dodaci i daće mu se sva sredstva da ispuni svoju misiju. Ali, ponajviše daje mu se moć i snaga sile da bi zakon dobio važnost; daje se oružana snaga i sila, koja će biti pod njegovom kontrolom u okrugu, a to je novoformirana državna sila. Zatim, zbog izuzetno vanrednih prilika, dok to traje, daju mu se i sudovi specijalni, preki sudovi i daje mu se nešto, što je do sada kod nas bila nepoznata mera — daje mu se batina. Dakle, pravo na batinanje.“³⁸

Tako je Nedić izneo svoja gledišta o mnogim pitanjima i dao uputstva za rad okružnim načelnicima. Nakon toga su im pročitane „vladine instrukcije“, u kojima je ukratko izneta politika „vlade narodnog spasa“, koja se ima sprovoditi u drugoj godini okupacije; teška i krvava, u prvom redu, za stanovništvo Srbije, nad kojim su vršeni zločini i eksploatacija na svakom koraku. Razume se, „vladini okružni predstavnici“ odmah su pošli na teren i počeli da sprovode vladinu „direktivnu“, imajući uvek u vidu da treba „posvetiti najveću pažnju čišćenju terena od komunista i drugih elemenata opasnih po red i mir“.³⁹

Nemački izvori sa podacima o administrativnoj podeli Srbije su oskudni, iako je cela ova akcija sprovedena na inicijativu i pod kontrolom Nemaca, odnosno Upravnog štaba vojnoupravnog komandanta. Izgleda da ovom „poduhvatu“ kvislinške srpske vlade Nemci i nisu pridavali neku naročitu pažnju. Prve vesti o tome nalazimo tek 27. juna 1942. u izveštaju potpukovnika administrativne službe Ranholda, koji je upućen Ministarstvu inostranih poslova u Berlin: „Upravni štab radi već mesecima na reduciranju srpskih ministarstava. Ona su suviše jaka, s osobljem kao još pre rata. Činovnici su veoma slabo plaćeni, stoga su dostupni korupciji. Sistematizacija je bila potrebna, redukcija se morala

37 Isto. — I Milan Aćimović je u svojoj besedi skrenuo pažnju na neophodnost lojalnog odnosa prema nemačkim okupatorima: „Vi znate da živimo u teškim prilikama i da u zemlji stoji okupator. Ali bih ja, pored ovoga, hteo da kažem i to da su nam predstavnici Nemačkog Rajha nekoliko puta izričito kazali: „Mi smo ovog rata bili vaši protivnici, ali mi nećemo da budemo i neprijatelji vašeg naroda“. Od nas zavisi sada, od srpskog naroda zavisi, da li će možda Nemci postati i neprijatelji srpskog naroda. Moramo uvek narodu staviti pred oči da je interes naroda da mimo i lojalno vrši svoj posao.“

³⁸ Isto.

³⁹ Isto.

17« 259

regulisati, pošto su, na primer, Srbi reducirali 1.800 činovnika, a istovremeno postavili 1.850.“⁴⁰ Samo mesec dana kasnije, Harold Turner, u svom redovnom izveštaju komandantu Jugoistoka, Leru, pisao je da je odmah posle poraza ustanika u Šumadiji i zapadnoj Srbiji, Nedićeva vlada počela da sprovodi reformu u administraciji; ukinute su banovine a uvedeni okruži i sve to, kako on tvrdi, daleko bolje funkcionise i više odgovara nemačkoj okupacionoj upravi nego ono u ranijem periodu.⁴¹

I Bencler, razume se, nije mogao da zaobiđe ovo pitanje, pa je tek kada je video kako se sprovodi Uredba o administrativnoj podeli Srbije, koliko je efikasna i koliko odgovara interesima nemačkih okupacionih vlasti, izvestio svoje nadležno ministarstvo. U jednom delu citiranog izveštaja stajalo je: „Po savlađivanju komunističkog ustanka, srpska vlada je smesta prešla na konsolidovanje prilika u zemlji. Srbija je bila podeljena na 14 administrativnih okruga; postavljene su vlasti i, uz pomoć naoružanih odreda, uspostavljen je zakoniti mir. Već u januaru o.g. sigurnost u zemlji je bila toliko uspostavljena da su železnice i druga saobraćajna sredstva mogli da neometano funkcionišu.“⁴²

Na osnovu „vladinih smernica“, okružni načelnici trebalo je da naročitu pažnju obrate na sledeća pitanja: čišćenje terena od komunista i njihovih simpatizera; zabrana rada svih partijsko-političkih grupa; podizanje porušenih zgrada, opravka pruga, mostova, i drumova; potpuno uspostavljanje telefonsko-telegrafске mreže; gonjenje korupcije i crne berze; smenjivanje starih i postavljanje novih opštinskih uprava; zbrinjavanje

izbeglica; borba protiv inostrane propagande itd.⁴³

Razume se, od svih navedenih zadataka, okružni načelnici su najveću pažnju poklonili „čišćenju terena od komunista i drugih elemenata opasnih po red i mir“, pa su u skladu s ovim nalogom sprečavali propagandu Moskve, Londona i Kaira. Već u toku januara 1942, smenili su sve opštinske uprave, a izabrali nove, odane Nemcima i kvislinškoj vladi Milana Nedića.⁴⁴ Cela prva polovina 1942. godine bila je u znaku konferencija, sastanaka, diskusija, analiza rada nove reorganizacije u srpskoj kvislinškoj upravi, gde su naročito bili angažovani Ministarstvo unutrašnjih poslova, na čelu sa Milanom Aćimovićem, i Upravni štab vojnopravnog komandanta Srbije, na čelu sa Haroldom Turnerom. Već 4. januara Milan Aćimović drži govor preko Radio-Beograda, u kome

⁴⁰ AVII, NAV-N-T-501, 256/1052-4.

⁴¹ Zb. NOR, 1-4, 266, Turnerov izveštaj Leru, komandantu Jugoistoka, od 29. VIII 1941.

⁴² AVII, mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1024-34, Benclerov izveštaj, 16. IX 1941. — Turner je u jednom drugom svom izveštaju komandantu Jugoistoka od 29. IX 1942. ponovo pisao o reformi srpske uprave, pa u vezi s tim< navodi: „Posle ugušenja ustanka sprovedena je reforma srpske uprave da bi se ova oštrije raščlanila i usaglasila sa padom vojne uprave. Ukinute su banovine, a, osim Beograda, ustanovljeno je 14 okruga“ (AVIL NA, r. br. 9/14, k. 27).

⁴³ *Novo vreme*, 28. XII 1941.

⁴⁴ AVII, k. 138, f. 31; *Novo vreme*, 3.1/42.

260

obaveštava stanovništvo Srbije o prednostima okruga u odnosu na banovine.

⁴⁵ Samo sedam dana kasnije, Ministarski savet je propisao Uredbu o finansiranju okruga, uređenju njihove finansijske službe i likvidiranju banovina.⁴⁶ Petog februara održana je konferencija u Upravi grada Beograda, na kojoj su Milan Aćimović, Stevan Radovanović, komandant Srpske žandarmerije, i Dragi Jovanović govorili službenicima o tome koje najefikasnije mere treba preduzeti da bi se komunizam u gradu i njegovoj okolini definitivno likvidirao.⁴⁷

Petog februara održana je zajednička sednica članova srpske kvislinške vlade i okružnih načelnika. Na sastanku je analiziran jednomesečni rad posle administrativne podele Srbije. U uvodnom izlaganju Milan Aćimović je ponovio stare „smernice“ Nedićeve vlade, a potom je diskutovalo više okružnih načelnika, koji su u svojim izlaganjima, pored „uspeha na planu borbe protiv komunizma“, izneli za „vladu narodnog spasa“ neke potpuno obeshrabrujuće podatke. Na primer, načelnik okruga kraljevačkog rekao je da Nemci pljačkaju svuda i na svakom mestu i da se njihovim zahtevima ne može odoleti; načelnik niškog okruga tvrdio je da oko 50% stanovništva ovog grada praktično gladije, jer nema brašna da bi se obezbedilo garantovano snabdevanje: „Rezervi nikakvih nema, tako da je, praktično, građanstvo u jednom mučnom, očajnom položaju. Pa ne samo da se u takvom položaju nalazi sirotinja i radništvo nego i ostali građani koji su imali nešto malo rezervi. Razume se, te su Rezerve iscrpene, jer priliva nema, tako da je brašno u Nišu dostiglo cenu preko 300 dinara kgr. Svakog dana, kroz moju kancelariju prodefiluje po 10—15 žena, uplakanih, tražeći: ‚Hleba, hleba.‘“⁴⁸

U toku juna Harold Turner, sa svojim zamenikom Georgi Kiselom, u pratnji Milana Aćimovića, obišao je gotovo sve okruge na teritoriji Srbije da bi na licu mesta mogao da vidi sve „prednosti“ nove administrativne podele Srbije, kao i to kakva je saradnja između sreskih i okružnih načelnika i predsednika opština, s jedne, i nemačkih organa, s druge strane. Jedna takva konferencija održana je u Nišu, od 24. do 29. juna, kojoj su prisustvovali: 3 okružna i 22 sreska načelnika i 389 predsednika opština sa teritorije niškog, leskovačkog i zaječarskog okruga. Po svemu sudeći, Turnera su najviše interesovale pripreme za žetvu; slanje radne snage u Bor, Kostolac i druge objekte od interesa za nemačke okupatore, i, naročito, kakvi su rezultati na planu borbe protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta.⁴⁹

⁴⁵ *Novo vreme*, 4. I 1942.

⁴⁸ *Službene novine*, br. 6/42, ms. br. 124, od 12. I 1942.

⁴⁷ Arhiv SUP, BDS, br. 32543/70.

48 AVII, br. 29/2-6, k. la. — Samo 7 dana kasnije u MUP-a održana je nova konferencija sa okružnim načelnicima. Kratak rezime zaključaka glasio je: „Red i mir moraju se održati po svaku cenu. Elementi nereda moraju se likvidirati ma gde se nalazili i po cenu najvećih žrtava. Ali, isto tako, moramo biti na oprezi, da nam spolja ne ubace izazivače nereda" (*Novo vreme*, 12. II 1942).

48 *Novo vreme*, 2. VII 1942. — Milan Aćimović je 24. VII 1942. održao u Vrnjačkoj Banji konferenciju sa predstavnicima kosovskomitrovačkog okruga, kojoj su prisustvovali svi predstavnici opština i delovođe, svi sreski na-

261
U vezi sa novom administrativnom podelom Srbije, mogla bi se postaviti dva pitanja: prvo, zašto je do ove reorganizacije uopšte došlo i, drugo, da li je na ovaj način tražena samo forma kvislinške uprave ili se i u njenoj sadržini nešto bitno izmenilo. Po svemu sudeći, nije teško dati odgovor na ova pitanja. Poznato je, da su sve do kraja decembra 1941. na teritoriji Srbije postojale tri banovine: moravska, dunavska i drinska, sa ukupno 110 srezova i područnih opština. Svi oni su sačinjavali jedinstvenu organizaciono-administrativno-teritorijalnu celinu, pod upravom Nedićeve vlade, koja je bila, takođe, zavisna od nemačke okupacione komande. Upravo, čitava ta organizacija predstavljala je celinu kojom je, u krajnjoj liniji, rukovodila okupaciona vojna uprava (ili, bolje rečeno, njen Upravni štab) posredstvom Nedićeve vlade. Banovine su, u stvari, sa kapitulacijom Kraljevine Jugoslavije i njenim komadanjem, jedino ostale u Srbiji; bile su neefikasne; podsećale su na Kraljevinu Jugoslaviju, a to nisu želeli ni nemački okupatori ni Nedić sa svojom vladom.

I na ovo drugo pitanje, naime da li se nešto bitno promenilo time što je Srbija umesto banovina dobila okruge; da li je od toga imalo kakve koristi stanovništvo Srbije, nije teško odgovoriti. Bitno se ništa nije izmenilo. Porastao je činovnički aparat za oko 30% u odnosu na stanje u 1941. godini, a to je umnogome povećavalo poreska opterećenja, u prvom redu srbijanskog seljaka, koji je ionako bio eksploatisan do maksimuma. Uostalom, ne treba sumnjati da su okupatori mehanizam kvislinške uprave uvek podešavali prema svojim interesima, kako bi najbezbednije mogli sprovesti svoju politiku: teror, eksploataciju, hapšenja, streljanja, prinudan rad, i sve drugo što okupacija jedne zemlje donosi. Nedić je, naime, pri toj reorganizaciji, dao okružnim načelnicima pravo nadzora „nad čitavim životom", a to je u fašističkom političkom rečniku značilo ovlašćenje nad svim sektorima delatnosti stanovništva ove pokrajine, ne isključujući ni njihov privatni život. I na kraju, da naglasimo da je, pored ostalog, Nedić ovom reorganizacijom u znatnoj meri pojačao policijski režim, premda je on i do tada bio nepodnošljiv.

čelnici i okružni načelnik Ibrahim Ljutvi. (*Novo vreme*, 24. VII 1942). A Turner je 9. avgusta u Beogradu održao ponovo konferenciju sa svim okružnim i sreskim načelnicima: „Kada je vladi generala Nedića stavljeno u zadatak da u najkraćem vremenu organizuje srpsku upravu, pristalice ove vlade uspele su da veliki deo ovog zadatka reše na jedan izvanredan način, koji je i kod Nemaca naišao na puno priznanje i izazvao divljenje" (*Novo vreme*, 9. VIII 1942).

262

„LEGALIZOVANJE" ČETNIKA DRAŽE MIHAILOVIĆA PREKO NEDIĆEVIH ORUŽANIH ODREDA

Takozvano „legalizovanje" četničkih odreda Draže Mihailovića preko Nedićevih vojnih formacija krajem 1941. i početkom 1942. godine predstavlja posebno poglavlje u istoriji kontrarevolucionarnih snaga u Srbiji tokom drugog svetskog rata. S obzirom na to da je ceo ovaj problem do sada samo uzgred obrađivan u radovima naučnih radnika, pokušaćemo da ga malo šire osvetlimo na osnovu kvislinških i nemačkih izvora, jer je on najneposrednije vezan sa temom koju obrađujemo. Draža Mihailović, čiji se štab nalazio na Ravnoj gori, tokom novembra 1941. najaktivnije je, sa svojim četnicima, učestvovao u borbama protiv partizanskih odreda Šumadije i zapadne Srbije. Međutim, iako je Mihailović nudio zvaničnu saradnju Nemcima, oni to nisu prihvatili, već im je bio cilj da četnike iskoriste u borbama protiv partizana, a kasnije u pogodnom trenutku da i njih likvidiraju.⁴⁹³ Razume se,

49a **Draža Mihailović** i štab vojnopravnog komandanta Srbije imali su tokom oktobra i novembra 1941. više sastanaka u smislu ujedinjavanja nemačkih, kvislinških i četničkih snaga u borbi protiv partizanskih odreda Srbije. U vezi s tim sačuvano je više nemačkih dokumenata. Na primer, kapetan **Mati**, šef Abvera u Srbiji (Joseph Mati do drugog svetskog rata profesor slavistike na univerzitetu u Gracu), piše u svom izveštaju od 30. X 1941. i ovo: „Na dan 28. 10 u 16 časova pojavio se u mom privatnom stanu na Dedinju moj još od ranije lični poznanik srpski kapetan **Nenad Mitrović**, zajedno sa srpskim generalštabnim pukovnikom **Branislavom Pantićem**. Pukovnik **Pantić** je izjavio da je od strane pukovnika **Draže Mihailovića** ovlašćen da stupi u vezu sa predsednikom vlade generalom **Nedićem**, kao i sa nadležnim instancama u nemačkom Vermahtu, kako bi se četnički odredi jugoslovenske vojske, koji se nalaze pod komandom **Draže Mihailovića**, stavili na raspolaganje u cilju suzbijanja komunizma u Srbliji... General **Nedić** je u to upućen na osnovu ličnih razgovora koje je s njim vodio pukovnik **Pantić** ujutru 28. 10, on odobrava taj korak i želi da se što pre pristupi njegovom sprovođenju i aktiviranju.”

Mati dalje navodi sadržinu razgovora, koje je vodio sa pomenutim **Dražinim** oficirima, samo dan kasnije: „Razgovor na dan 29. 10 u 15 časova u mom stanu na osnovu telefonskog poziva... Naj pre sam skrenuo gospodi pažnju da sadržina onog što ću im reći po nalogu opunomoćenog komandanta generala, mora u potpunosti ostati tajna, a to obavezuje i nemačke oficire, koji prisustvuju razgovoru. Posle toga, obelodanio sam im odgovor opunomoćenog komandanta generala. Mi želimo da pukovnik **Draža Mihailović** u cilju daljih razgovora dođe u Beograd i garantujemo sigurnost njegovoj ličnosti i životu pri dolasku i odlasku, bez obzira na ishod razgovora.” Međutim, **Mati** dalje navodi da je primetio da predstavnici DM ne žele sastanak u Beogradu,

263
Nemcima je imponovalo četničko antikomunističko raspoloženje što se vidi i iz izveštaja štaba 342. pešadijske divizije od 1. novembra 1941, u kome je rečeno: „Masa četnika, koja se nalazi u rejonu Valjeva, do sada se držala potpuno lojalno. Oni su prema komunistima, zauzeli jasan odbijajući, tako reći, neprijateljski stav i može se reći uspešno se protiv njih borili. Oni su spremni i voljni da zajedno sa Vermahtom već na nekom neutralnom terenu; da traže propusnicu za sastanak i garanciju za bezbednost **Draže Mihailovića** i njegove pratnje: „Na dan 30. 10 u 9 časova, pojavio se kod mene kapetan **Mitrović** i zamolio me u ime pukovnika **Pantića** da se izdejstvuje dobijanje jedne pismene potvrde... Naglašavao je poznate činjenice, da **Draža Mihailović** ima danas daleko najveći ugled u celokupnom srpskom narodu i da je general **Nedić** u razgovoru od 29. 10. sam izražavao žaljenje što svojevremeno, kada je preuzeo vladu, nije stupio u dodir sa **Dražom Mihailovićem**” (AVII, NAV, mf. N-T-314, r. 1457, 1110—1112). Međutim, tog istog dana (dakle, 30. X), pukovnik **Gravenhorst**, načelnik štaba nemačkog komandanta u Srbiji, uputio je pismo **Draži Mihailoviću**, u kome insistira da se pregovori vode u Beogradu i da u njima učestvuje lično **D. Mihailović**. (AVII, NAV, N.T., mf. N-T-314, R. 1457, 1240). U odgovoru nemačkom komandantu Srbije od 3. XII, **D. Mihailović** piše: „Primio sam vaše pismo uz (usmeni) izveštaj mog pregovarača. Kako iz toga proizilazi da se bez mog ličnog prisustva isključuju svi dani pregovori, odgovaram ovim da sam spreman da u interesu dobrobiti mog naroda prihvatim vaš poziv i da ću lično doći u Beograd. S obzirom na faktičku situaciju u zemlji, koju već nekoliko dana karakterišu borbe većih razmera koje moje jedinice vode protiv komunističkih elemenata, a koje se, po svoj prilici, pretvaraju u opšti sukob, u ovom trenutku je neizostavno potrebno da ja ostanem na ovom mestu dok se situacija bolje ne razjasni” (AVII, NAV-N-T-mf. N-T-314, R. 1457, 1338).

Posle više kontakata, konačno je 11. novembra 1941. došlo do sastanka u selu **Divcima**, nedaleko od **Valjeva**. Predstavnici vojnopravnog komandanta Srbije bili su: potpukovnik **Kogard**, dr **Georg Kissel**, kapetan **Mati**, **SS-obersturmfirer** **Vinste** i štandortenfirer **Mater**. Delegaciju četničkog pokreta sačinjavali su: pukovnik **Draža Mihailović**, major **Aleksandar Mišić**, pukovnik **Pantić** i kapetan **Mitrović**. Sačuvan je zapisnik sa tog sastanka, iz koga se vide stavovi i jedne i druge strane. Potpukovnik **Kogard** je pročitao izjavu vojnopravnog komandanta Srbije, u kojoj je rečeno pored ostalog: „Gospodine pukovniče, pre 2 nedelje poručili ste nam preko vaših poverenika u Beogradu da je vaša namera da nećete više dozvoliti da se srpska krv beskorisno proliva i srpska imovina i dalje uništava. Istovremeno ste ponudili da se z:> jedno sa nemačkim Vermahtom i organima **Nedićeve** vlade, borite protiv komunizma. Ponuda je od strane Glavne komande ipak odbijena, jer: 1) nemački Vermaht će sam u najkraćem vremenu okončati sa komunizmom i 2) glavni

komandant ne može imati poverenja prema Vama kao savezniku. Nedićeva vlada, polazeći od pravilnog sagledavanja stanja u Srbiji, od početka se stavila u borbu protiv komunizma. General Nedić je težio da za ovu borbu pridobije sve raspoložive borce u srpskom području, ali mu to, uprkos mnogim nastojanjima, kod Vas, gospodine pukovniče, nije pošlo za rukom. Vi ste se stavili na stranu onih koji žele da Nemce proteraju iz zemlje i koji su već krajem septembra sklopili sa komunistima čvrst borbeni savez. Borbu ste vodili sa onim oficirima, podoficirima i vojnicima koji su se svojevremeno krili u šumama i zaseocima i koji nisu na odgovarajući način odvedeni u ropstvo od strane nemačkog Vermahta... U odnosu na Vašu nameru da poštedite srpsku krv i imovinu, ovlašćen sam da vam označim jedini put, a to je: **Obustavljanje borbe i bezuslovna predaja. U to spada: predaja svog oružja, kao i celokupne municije i opreme. Oslobođenje nemačkih zarobljenika, koji su uhvaćeni od strane vaših grupa, ili se nalaze u vašem području...** Uko-

264
razbiju komuniste, kao i da u zemlji ponovo uspostave mir i red i zato traže nemačku pomoć."⁵⁰

Samo dve nedelje kasnije, komandant Jugoistoka pisao je u izveštaju o vojno-političkoj situaciji u Srbiji, pored ostalog, da je Draža Mihailović ponudio saradnju u zajedničkoj borbi protiv komunista.⁵¹ A

Vishaupt u svom citiranom pregledu ističe: „Draža Mihailović, najuticajniji vođa nacionalnog srpskog ustaničkog pokreta, podneo je sredinom novembra preko svojih posrednika opunomoćenom komandujućem generalu u Srbiji ponudu za zajedničku borbu protiv komunista. Uz to je zahtevao oružje za svoje četnike. Ova ponuda je odbijena i zahtevana je bezuslovna kapitulacija.”⁵²

Međutim, niti je Draža sa svojim štabom prihvatao kapitulaciju, niti su ga Nemci uznemiravali tokom celog novembra. Dakle, u periodu novembarske ofanzive okupatorsko-kvislinških snaga na „Užičku republiku”

za sve to vreme, nezavisno od kontakata koje je on imao sa Nemcima, Dražini četnici su napadali na partizanske snage. Ravnogorski štab je, ipak, morao zapaziti da su u prvi mah nemačke divizije, birajući pravce za svoje nastupanje, zaobišle Ravnu goru. Ali je imao pouzdane informacije iz sedišta Nedićeve kvislinške vlade da će posle

liko Vi, gospodine pukovniče, ne prihvatite uslove koje sam naveo, borba protiv vaših četnika nastaviće se u istoj formi kao što je protiv komunističkih bandi već počela.”

Nakon toga je govorio D. Mihailović: „Nisam predstavnik ni Londona ni bilo koje druge zemlje. Ne interesuju me zato ni Vaše dosadašnje ni vaše buduće namere. Ali u Srbiji su u toku mere na osnovu kojih se neće prolivati krv onih koji su krivi. Komunisti će i dalje izazivati prepade da bi ubijali nevine. Nedić se nije mogao probiti, jer se nije moglo delovati na otvoreni način. Srpski narod voli slobodu, bez obzira na to što je slobodu izgubio, on se nada da će je ponovo steći. Nedićeva vlada je potpuno otvoreno istupila i stavila se na stranu okupatora, i to je bila njena greška.”

Zatim Mihailović izjavljuje da se ni ubuduće neće boriti protiv Nemaca, već jedino protiv komunista, pa navodi: „Zahtevam da mi se omogući da nastavim borbu protiv komunizma, koja je počela 31. oktobra. Mi znamo kako se vodi borba u šumi, naročito protiv elemenata koji žele da se sakriju... Molim da mi se još noćas u interesu srpskog naroda, kao i u nemačkom interesu, ako je moguće, isporuči municija... Samo po sebi je razumljivo da sve ovo, sa obe strane, treba da se zadrži u najvećoj tajnosti. Molio bih, ako je moguće, da mi se još noćas da odgovor u vezi sa pomoći municijom. Sve moje snage su okupljene za borbu protiv komunizma.” Međutim, Nemci nisu hteli ni da čuju za predloge Draže Mihailovića, pa je potpukovnik Kogard dodao: „Od glavnokomandujućeg u Srbiji ja nemam nikakav drugi nalog sem da pukovnika Mihailovića pitam da li on bezuslovno kapitulira ili ne.” A ovaj je odgovorio: „Ne vidim nikakvog razloga što mi je upućen poziv za ovaj susret, ako je trebalo da mi se ovo saopšti. To mi se moglo poručiti i preko posrednika.” Obećao je da će se dogovoriti sa svojim „potčinjenim i dostaviti Nemcima svoju odluku”. Uglavnom, posle dvadesetak dana, po završenoj tzv. prvoj ofanzi vi na Užičku republiku, Nemci su napali i štab DM, pa je ovaj morao da napusti Srbiju i prebaci se preko Sandžaka u Crnu Goru (AVII, NAV-N-T, mf. 314. R. 1457, 1314—1321).

⁵⁰ AVII, NAV-N-T-315, r. 2130, s. 626-32.

⁵¹ AVII, NAV-N-T-312, 452/8036715.

⁵² AVII, Vishaupt, 65.

likvidiranja slobodne partizanske teritorije, Nemci napasti i četnički štab. Stoga je Draža Mihailović požurio da iskoristi vreme kada ga okupator ne dira i da spasava što se spasiti može. Naime, „vraćanje četničkih

odreda na njihove terene" i njihovo „povlačenje kroz nemačke linije". Sve je ovo imalo sasvim određeni smisao i cilj. Mihailović je napravio plan da veći deo svojih četnika uključi u Nedićeve oružane odrede, da ih „legalizuje" kod Nemaca, da na taj način očuva svoje Jjudstvo i da ga i dalje koristi u borbi protiv partizanskih odreda Srbije.⁵³

U vezi s tim, Draža Mihailović je na Ravnoj gori, 30. novembra 1941, održao sastanak četničkih komandanata sa teritorije obližnjih okruga (Nemci su već tada bili zauzeli Čačak i Užice, a glavnina partizanskih snaga povukla se prema Sandžaku). Zapisnik sa toga sastanka nismo mogli naći, ali o njemu govore izjave, odnosno izveštaji, doduše, kasnijeg datuma, pojedinih četničkih komandanata, najbližih saradnika Draže Mihailovića.⁵⁴

Međutim, tokom novembra (dakle, pre ovog sastanka), pojedini četnički odredi već su se bili „legalizovali". To se vidi i iz izjave Milana Nedića od 3. februara 1946. godine pred istražnim organima u Beogradu, u kojoj ističe: „Otišao sam odmah kod zapovednika Srbije generala Dankelmanu i izneo mu dolazak delegacije Draže Mihailovića i ugovor sa njim napravljen. Rekao sam Dankelmanu da Draža traži legalizaciju svoju i svojih četnika, s tim da se mogu nesmetano kretati bez bojazni o proganjanju i ubijanju od strane Nemaca, da bi mogli povesti borbu protiv komunista. Dankelman je prihvatio odmah traženu legalizaciju i izdao naredjenja u tom smislu nemačkim jedinicama."⁵⁵

I iz mnogih dokumenata saznajemo da je „legalizovanje" sprovedeno pre 30. novembra 1941. O tome, na primer, govori izveštaj štaba valjevskog centra kvislinške Srpske žandarmerije od 17. novembra, u kome se navodi da je Valjevski četnički odred „legalizovan"; da je njegov komandant pešadijski major Vojtek Ljubomir; da u odred, pored četnika, ima i drugog ljudstva — žandarmerija, policijskih stražara, opštinskih stražara i drugih i da je „odred stupio 15. o.m. čišćenju terena od bandita i uspostavljanjem starih opštinskih uprava, a ovo sve sa policijskim činovnicima".⁵⁶ U jednom kvislinškom dokumentu od 27. novembra Milan Nedić, lično, skreće pažnju Vojnom odeljenju pri Ministarskom savetu o slabom borbenom moralu pojedinih „legalizovanih" četničkih odreda: „Utvrđeno je da su se legalizovani Ljiški četnički odred i Gornjokolubarski četnički odred, koji su po mom narednju 25. XI upućeni u Belanovicu u sastav Kolubarske grupe odreda, razbegli čim su došli u borbeno zonu 26. XI . . . Zbog ovakvog postupka ovih odreda,

⁵³ AVII, NAV-N-T-120, 200/306857-59, **Izveštaj vojnoupravnog komandanta Srbije, od 28. XI 1941, komandantu Jugoistoka.**

⁵⁴ Reč je o četničkim komandantima Milošu Glišiću i Predragu Rakoviću, čije ćemo izjave citirati u narednom delu rukopisa.

⁵⁵ Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano

⁵⁶ AVII, reg. br. 13/6-1, k. 80.

266

nedostojnog tradicije četnika i srpskog naroda, naređujem da se Ljiški četnički odred i Gornjokolubarski četnički odred rasformiraju i ukinu."⁵⁷ Ove primere istakli smo ne zbog njihovog posebnog značaja, već zbog toga da bi se videlo kakvim su se mahinacijama služili Draža i njegovi četnici, odnosno Nedić i njegova vlada, kad je bila u pitanju borba protiv partizanskih odreda.

Draža Mihailović, po svemu sudeći, donoseći odluku o „legalizovanju" računao je da će s ovim postići dva cilja: prvo, da će najbolje sačuvati svoje odrede ako ih priključi nedićevskim jedinicama, ako ih legalizuje kod Nemaca i angažuje u borbi protiv partizanskih odreda; drugo, računao je da će infiltriranjem svojih pristalica u Nedićeve, Pećančeve i Ljotićeve redove, uspeti da ove razbije i da iz međusobne borbe za prevlast sa svima njima izađe kao pobednik. A Milan Nedić, odnosno njegova vlada imali su takođe svoju računicu. Smatrali su, naime, da će na ovaj način ojačati svoje oružane snage i efikasnije ih suprotstaviti partizanskim odredima Srbije.

Ovi naši zaključci zasnivaju se na izjavama glavnih aktera ovih događaja: Draže Mihailovića, na suđenju juna 1946. u Beogradu, i Milana Nedića, na saslušanju u istražnom zatvoru, takođe u Beogradu, tokom

januara i februara 1946. Njihove navode potvrđuju mnogi njihovi najbliži saradnici. Tako je Miloš Glišić (major vojske Kraljevine Jugoslavije, načelnik štaba Požeškog četničkog odreda, kao ratni zločinac osuđen na smrt) izjavio na suđenju u vezi sa citiranim sastankom četničkih komandanata od 30. novembra 1941. sledeće: „Na Ravnoj gori sa Dražom je održano savetovanje komandanata odreda. Na ovom savetovanju Draža je naredio da se stupa u vezu sa Nedićevim odredima, radi popravljanja situacije. Rekao je da odredi i dalje ostaju pod njegovom komandom i da je ovo samo privremeno rešenje.”⁵⁸

Još autentičnije podatke u vezi s ovim problemom daje izvorni dokument; u stvari, izveštaj komandanta Prvog ravnogorskog korpusa, kapetana Predraga Rakovića, za razdoblje od 1. XII 1941—1. IV 1942, koji je upućen u štab Draže Mihailovića. On, naime, piše, pored ostalog, kako je već 1. decembra uhvatio vezu sa nedićevskim Petim dobrovoljačkim odredom pod komandom Marisava Petrovića, koji ga je zamolio da sa svojim odredom pođe u pretres terena Gornje Gorevnice i čišćenje od komunista: „Imao sam koristi od ovoga”, kaže kapetan Raković, „jer četnici, pomešani sa dobrovoljcima, snabdeli su se od njih municijom, koje sam imao vrlo malo, tako da sam pri rastanku mogao i borbu voditi sa njima... Istoga dana po završenom pretresu terena, Marisav me pozvao da pođem s njim u Čačak i uredim odnos svoga odreda prema Nemcima... i prvog decembra uveče otišao sam u Čačak sa Marisavom... Uglavnom to veče sam se sa njima dogovorio da ostanem na terenu, zauzetom od komunista, što mi je, u stvari, i bio zadatak kad sam pošao na svoj teren sa Ravne gore... U početku, još u de-

⁵⁷ AVII, reg. br. 18/6-1, k. 80.

⁵⁸ *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom, stenografske beleške, Beograd, 1946, 68 (u daljem tekstu: Izdajnik).*

267

cembru, video sam jasno ovo: ljotićeveci, naslanjajući se na Nedića, imaju za cilj da najpre sa nama saraduju dok se unište komunisti, pa tek posle pomoću Nemaca da likvidiraju i našu organizaciju, i naše odrede. Uništenje komunista bilo je potrebno i meni i Nemcima i ljotićevecima, te smo se u ovom poslu složili i postali 'saveznici'.”⁵⁹ U daljem tekstu citiranog izveštaja, Raković ističe kako se on tih dana povezao sa nemačkim komandantom Čačka, Frikeom; da je odlazio u Beograd kod Cvetana Dorđevića, zamenika ministra unutrašnjih poslova; zatim kod Miloša Masalovića, šefa Nedićevog kabineta, „i kod Nedića tri puta”, i kako je početkom 1942. uspeo da legalizuje svoj odred od 150 ljudi. Na sličan način postupili su i drugi četnički komandanti, pa su odmah posle legalizovanja svojih odreda učestvovali u „čišćenju terena od komunista”. Kako je izgledao odlazak Mihailovićevih odreda sa Ravne gore „na svoje terene” i kako je rešena njihova legalizacija, reljefno govori i izveštaj Vojislava Pantelića, komandanta Jaderske četničke brigade: „Sa odredom smo krenuli 5. decembra iz sela Beršići, gde smo bili na odmoru do 1. decembra. Sutradan smo povelili odred ka Struganiku. Dotrča kurir i javi da jedan nemački brzi odred tenkova i pešadije ide prema nama, sa pravca Mionice. Čuh i lupu tenkova. Moj odred bio je na putu, u koloni (jačine oko 350 ljudi). Sa poručnikom Petrom Todorovićem i podnarednikom Mitrom Bratićem izađem pred kolonu tenkovsku ispred odreda. Izjavim da sam se borio protiv komunista, i vraćam odred u Mionicu, bi im sumnjivo. Dok sam se ja obračunavao preko tumača, pola odreda je bilo nestalo. Druga polovina bila je razoružana i sa mnom sprovedena u Mionicu. Tamošnji Pećančev vojvoda Brajović, bio je potpuno u službi našoj. Uveče, nemački major iz Mionice, pozva Brajovića i mene na saslušanje. Ja mu kažem da sam sa odredom vodio borbu protiv komunista kod Rudnika; da su moje jedinice „vladine trupe” i da to zna major Milan Kalabić, komandant vladinih trupa u tom delu Srbije. Nemački major je stupio u radio-vezu sa majorom Kalabićem. Ovaj potvrdi da me zna lično i da je tačno da sam sa „vladinim trupama” vodio borbu protiv komunista. Zahvaljujući, dakle, majoru Milanu Kalabiću, oslobodio sam ceo odred od Nemaca, a zatim sam se legalizovao.”⁶⁰

Međutim, u periodu kada su Draža i njegov štab ubrzano radili na

legalizaciji svojih odreda, bili su iznenada napadnuti od Nemaca. Trećeg decembra 1941. godine 342. pešadijska divizija dobila je naređenje da uništi odrede DM, a napad je izveden 7. decembra, kada je pet bataljona ove divizije nastupilo koncentrično ka Babinoj Glavi. Samo dan kasnije (8. decembra), *Novo vreme* je objavilo raspis nemačkog komandanta Srbije o učeni glave Draže Mihailovića na 200.000 dinara.⁶¹

⁵⁹ Isto, 68—69.

⁶⁰ Citira: Nikola Milovanović, *Kroz tajni arhiv UDB-e, Beograd, 1974, 168—169.*

⁶¹ *Novo vreme*, 9. XII — U proglasu nemačkih okupacionih vlasti pisalo je sledeće: „Vođa odmetnika i buntovnika Draža Mihailović, koji na svojoj savesti nosi krv više hiljada Srba i koji je vlastitoj zemlji naneo beskrajnu bedu i nevolju, posle uništenja njegove bande nalazi se u bekstvu, po svoj

268

U već citiranom elaboratu Vishaupt piše u vezi s napadom Nemaca na četnički štab Draže Mihailovića, između ostalog, i sledeće: „Mihailović je samo s mukom uspeo da se izvuče iz ruku naših trupa. S nekoliko privrženika pobegao je u istočnu Bosnu. Njegov štab, s majorom Mišićem, kao načelnikom štaba zarobljen je. Mihailovićevi četnici su u ovoj akciji 342. peš. divizije izgubili oko 10 mrtvih i 390 zarobljenih. Naše trupe došle su do bogatog plena, i to: 330 pušaka, 5 mitraljeza, 2.100 puščanih metaka, 1.100 telefona, 1 kratkotalasna prijemna stanica, više motocikala, 37 konja i jedna ratna kasa s 203.000 dinara.”⁶² Iz svega izloženog vidi se da je posle nemačke novembarske ofanzive protiv partizanskih odreda, Ravnogorski štab doživeo ozbiljan udarac. Njegov komandant, Draža Mihailović, koji je uspeo da se izvuče iz klopke, odstupio je preko istočne Bosne, odnosno preko Sandžaka, za Crnu Goru. Njegovi odredi tek tada počinju sa masovnom legalizacijom, koja je tokom januara bila najintenzivnija i toga meseca je bila i završena. U vezi s ovom legalizacijom, Stanislav Krakov piše u pomenutoj publikaciji: „Nedić je po svaku cenu hteo da spase Mihailovićeve odrede u zapadnoj Srbiji od uništenja prilikom nemačke ofanzive. Već i ranije, on je bio u kontaktu s većinom baš tih četničkih komandanata u zapadnoj Srbiji, jer ih je snabdevao oružjem i municijom u njihovoj borbi protiv komunista, te je tu vrlo brzo i efikasno bio postignut sporazum između Nedićevih i Mihailovićevih oficira. Svi četnički odredi i na ugroženom terenu imali su da se u roku od nekoliko dana pre početka nemačke akcije 'legalizuju', tj. da se stave Nediću na raspoloženje, stvarno ili fiktivno, te da se vode kao njegove jedinice; da budu snabdevene njegovim objavama i da, isto kao i ljudstvo oružanih odreda, odnosno dobrovoljci, primaju sve potrebe u municiji, hrani i novcu od predsedništva srpske vlade.”⁶³

Ceo postupak oko „legalizovanja” četničkih odreda bio je Draži Mihailoviću olakšan time što je žandarmerijski major Milan Kalabić, komandant Jedanaestog oružanog odreda Nedićeve vlade, sa sedištem u Ljigu, bio njegov čovek i po ubeđenju, a i zbog toga što je Kalabićev sin, Nikola Kalabić, komandant „Gorske garde Njegovog veličanstva kralja Petra II”, bio jedan od najbližih Dražinih saradnika. On je svuda i na svakom mestu pomagao četnike DM, čak i onda kada je odlukom Nedićeve vlade postavljen za okružnog načelnika u Požarevcu 15. marta 1942. godine. Međutim, krajem 1942, kao agenta britanske obaveštajne službe, Nemci su Milana Kalabića osudili na smrt i streljali. O njegovom hapšenju i streljanju Draža Mihailović je 23. decembra 1942. obavestio i emigrantsku vladu u Londonu: „Nemci su streljali majora Milana Kalabića. Kalabića je Nedić smatrao za svog najboljeg prijatelja... U prilici, u pravcu Bosne. Zbog nepredavanja oružja, mobilizacije ilegalne vojske, zbog njegovog zločinačkog udruživanja sa komunistima i zbog podizanja oružanog ustanka protiv nemačkih okupacionih snaga, on je svoj život proigrao. Onaj ko ga uhvati, dobiće premiju u visini od 200.000 dinara.”

⁸² AVII, Vishaupt, 72.

⁸³ S. Krakov, n.d., 280.

269

stvari, Milan Kalabić je bio naš najodaniji saradnik i učinio je velike usluge našoj stvari.”⁶⁴

Nismo mogli utvrditi koliki se broj četnika DM „legalizovao” krajem

1941. i početkom 1942. godine, a koliko ih je ostalo u „ilegalnosti“.

Ali sigurno je da je bila legalizovana velika većina, pretežno u zapadnoj Srbiji i Sumadiji, a manji broj je bio u ilegalnosti. Izvesno je da su se u početku na čelu legalizovanih četničkih odreda DM nalazili sledeći komandanti: Ljubički odred — kapetan Predrag Raković; Požeški četnički odred — kapetan Miloš Glišić i kapetan Vučko Ignjatović; Uzičko-požeški odred — major Manojlo Korać; Crnogorski odred — kapetan Nikola Mladenović; zatim odred kapetana Radovana Stojanovića; odred Vojislava Pantelića u Loznici, Živana Lazovića u beogradskom okrugu; odred kapetana Borivoja Rajkovića u Kosjeriću, Nikole Kalabića i drugi.⁶⁵

Posle legalizovanja najvećeg broja četnika Draže Mihailovića u Srbiji, Nedićevoj vladi „verni“ četnici sastojali su se od pripadnika četničkih odreda Koste Pećanca, koji su se legalizovali još u avgustu 1941, i četnika Draže Mihailovića. Napominjemo da su ovi poslednji samo formalno bili pod komandom Milana Nedića, a stvarno je njima i dalje rukovodio štab DM i oni su izvršavali njegova naređenja.

Međutim, interesantno je kako su Nemci gledali na legalizovanje četnika DM. Moramo odmah naglasiti da su za šire osvetljavanje ovog problema nemački izvori oskudni, ali ipak dovoljni da bi čitalac dobio osnovnu predstavu o toku zbivanja. Već sama činjenica da je štab DM 7. decembra 1941. napadnut (Nemci su uspeli da uhvate članove njegovog štaba, majore Aleksandra Mišića i Ivana Fegla), dakle, neposredno posle povlačenja glavnine partizanskih snaga iz zapadne Srbije, govori da su Nemci bili ogorčeni na Ravnogorski štab zbog njegove kakve-takve saradnje tokom septembra 1941. sa štabovima pojedinih partizanskih odreda; zatim, zbog neuspelih pregovora u Divcima (tada su Nemci izričito tražili da se Draža Mihailović, sa svojim četnicima, preda, a, s druge strane, plašilo ih je prilaženje četnika Nediću, da se ne bi „srpske nacionalne snage“ objedinile, što bi bila latentna opasnost i za okupacione snage). Posebno su Nemci bili zabrinuti što je štab DM dobijao uputstva za rad od Kraljevske izbegličke vlade u Londonu, drugim rečima, od britanske vlade. Vojnopravni komandant Srbije general artiljerije Paul Bader, u izveštaju, koji je uputio komandantu Jugoistoka 8. decembra 1941, o rezultatima akcije oko hvatanja Ravnogorskog štaba istakao je, pored ostalog, i to da naročito treba sprečiti da Mihailovićevi pripadnici budu primljeni u sastav organizacije ili jedinica vernih vladi (uključujući i grupu Koste Pećanca).⁶⁶ Samo dva dana kasnije (10. decembra) novopostavljeni vojnopravni komandant Srbije pisao je svojim pretpostavljenima: „Mihailovićeve grupa može sad da se smatra razbijenom... Mnoge Mihailovićeve pristalice, izgleda da su pobile u šume i planine. Postoje izveštaji prema kojima sve obezglavljene bande

⁶⁴ *Citira Nikola Milovanović, n. d., 172.*

⁶⁵ *Izdajnik, DM: S. Krakov, 280; N. Milovanović, n. d., 168.*

M AVII, NAV, N-T-501-250/1112.

270

pokušavaju da se prebace u četničke jedinice Koste Pećanca. Znaci ukazuju na to da su neki srpski vladini krugovi, sve do pred kraj, hteli doći u vezu sa Mihailovićem, kako bi se pošteđela srpska krv. Na istoj su liniji i nastojanja srpskog ministra predsednika Nedića, a koja imaju za cilj da spreče oštar postupak protiv Mihailovićevih pristalica, koji su, navodno, na to bili samo prisiljeni. Istraga u tom pogledu je još u toku. Izveštaj sledi.”⁶⁷

Međutim, Nemci su kasnije tolerisali prisustvo četnika DM u Nedićevim oružanim odredima iz dva razloga: prvo, jer nisu jse četnici bili angažovali svim snagama u borbama protiv partizanskih odreda; uronili u Nedićeve odrede, razmislili se po selima zapadne Srbije, i hvatali sve one koji su učestvovali ili na koje se sumnja da su učestvovali u NOP-u. Nemcima je to i te kako odgovaralo. Drugo, prema planu izgradnje oružanih kvislinških snaga potčinjenih Milanu Nediću od 1. decembra 1941, koji je odobrio nemački komandant Srbije,⁶⁸ Nedićeve oružane jedinice mogle su imati do 17.000 ljudi, a Nedić nikako nije mogao da popuni taj broj „pouzdanim i proverenim“, i stalno se žalio Upravnom štabu. Dolaskom četnika DM u njegove oružane odrede, Nedić je donekle ublažio ovaj problem, ali ga nikada nije skinuo s dnevnog reda, pogotovu što su se kasnije i takozvani legalni četnici pokazali kao

nepouzđani i neposlušni pa je morao sa nemačkim okupacionim snagama da se dogovara o njihovom razoružavanju.

⁶⁷ Zb. NOR, 1-1, 636—637. — S ovim u vezi, Vishaupt (n. d.) piše: „Istragom je dokazano da je član vlade, ministar unutrašnjih poslova Aćimović, u razgovoru pokušao da preko pukovnika srpske pomoćne žandarmerije uhvati vezu sa Mihailovićem. Dva srpska žandarmerijska oficira, kojima je ovaj zadatak bio poveren, uhvaćena su od strane nemačkih trupa. Protiv Mušickog i drugih okrivljenih žandarmerijskih i četničkih oficira pokrenut je vojno-sudski postupak.” Vishauptova tvrdjenja nisu bez osnova, jer u zapisniku sa saslušanja K. Mušickog, od 16. III 1946. u Beogradu, stoji: „Ja sam bio komandant do 9. XII 1941, kada sam bio od strane Nemaca uhapšen i izveden pred ratni sud zbog pokušaja uspostavljanja veze sa DM” (AVII, reg. br. 1/2, f. 4, k. 169). — Stanislav Krakov, n. d., str. 300—301, daje svoju verziju događaja pa ističe: „Komandant srpskih dobrovoljaca, pukovnik K. Mušicki, nekadašnji adutant kralja Aleksandra, a potom kraljice Marije, koji se nalazio sa svojim jedinicama na terenu u kontaktu sa nemačkim trupama, u poslednjem trenutku je saznao da će sutradan, 7. decembra 1941. izvršiti napad na Ravnu goru. Preko komandanta jednog Mihailovićevog odreda, koji se nalazio u njegovoj blizini, poslao je odmah glasnika na Ravnu goru obaveštavajući Dražu 0 predstojećoj neposrednoj opasnosti po njega, pozivajući ga da se odmah sa svojim ljudima skloni...” Nemci su posumnjali na Mušickog, uhapsili ga 1 doveli u Beograd. Intervenirali su Nedić i Ljotić: „U ovome je pomogla i okolnost da je baš ovog dana, 7. decembra 1941. došlo do promene nemačkog opunomoćenog generala u Srbiji, te je taj položaj ovog dana napustio general Berne, a na njega došao general Bader. Novi nemački komandant nije hteo da otpočne svoju tek primljenu dužnost sa ostavkom Nedićeve vlade, koja bi dovela do ko zna kakvih komplikacija u Srbiji, te je prvo naredio da se obustavi sudski postupak, a potom da se uopšte istraga napusti. Međutim, pukovnik Mušicki je celo vreme sedeo u zatvoru Gestapoa i tek je posle više nedelja najzd oslobođen, jer se bilo pomišljalo da se uputi u zarobljeništvo.”

⁶⁸ AVII, NAV, N-T, Mikroteka, 501, 256/1121-72, Turnerov izveštaj komandantu Jugoistoka, od 1. XII 1941.

271

Već 7. februara 1942. održan je sastanak u Beogradu, kome su prisustvovali opunomoćeni komandujući general u Srbiji, Bader, načelnik Upravnog štaba Turner, šef Komandnog štaba Keviš, zatim, Nedić i Aćimović. Pored mnogih drugih problema o kojima su raspravljali, pomenuto je i pitanje legalnih četnika, pa je u vezi s tim zaključeno: „Na legalne četnike se više ne možemo osloniti. Pa ni na one Pećančeve. On sam se koleba. Možda je već povezan s Mihailovićem. Odredi južno od Zapadne Morave su se udaljili od vlade. Oni su sročili jednu rezoluciju po kojoj više neće da idu za Nedićem. Trebalo bi sačekati proleće.”

⁶⁹ A u proleće 1942, kada su znatne nacističke snage bile angažovane u Bosni, u borbama protiv Glavne operativne grupe pri Vrhovnom štabu, odredi legalnih četnika i dobrovoljaca su nekontrolisano rasli. Bilo je samo četnika oko 9.000, a u junu se taj broj povećao na 11.300. Nemci su sa nepoverenjem gledali na ovakav postupak Nedićeve vlade, pa su u aprilu doneli odluku o broju dobrovoljačkih odreda i legalnih četnika, koje je „vlada narodnog spasa” mogla da drži pod svojom komandom. Nosili su se mišlju da ih potpuno razoružaju, ali nisu imali dovoljno sopstvenih snaga da ih zamene, te se razoružavanje sprovodilo postupno, tokom cele, a naročito krajem 1942. godine, kada su četnici Koste Pećanca, praktično, rasformirani, a veći deo pristalica DM se ponovo „ilegalizovali”, a manji deo se uključio u Srpsku državnu stražu.⁷⁰

Da napomenemo da su Nemci već u proleće 1942. bili tolerantniji prema četničkim odredima Draže Mihailovića u celini; obustavljeno je njihovo gonjenje, skinuta učena na glavu D. Mihailovića, koja je bila raspisana još decembra 1941. Pored toga, privremeno je obustavljeno i hapšenje „nepouzđanih” četničkih vođa, jer Nemci za to nisu imali dovoljno snaga.⁷¹

To što su Nemci pregovarali sa četnicima Draže Mihailovića tokom novembra, pa ih napadali u decembru 1941. i opet obustavljali njihovo gonjenje u proleće 1942. i tokom celog rata, bilo je u skladu sa nemačkom politikom koju su vodili u okupiranim zemljama. Ta politika je najplastičnije prikazana u Benclerovom izveštaju Ribentropu 11. marta

1942. godine: „To što nemačka vojna mesta vode pregovore s pojedinim četničkim vođama, nije ništa neobično u srpskom prostoru. To se zbiva svesno, u okviru naše politike, uslovljene slabošću naših vojničkih snaga i dosad ne bez uspeha vođene, da Srbe, a naročito ustanike usmeri jedne protiv drugih (komuniste protiv četnika, četnike među sobom, vladine dobrovoljce protiv komunista i četnika) i da se time po mogućnosti omete obrazovanje jednog jedinstvenog fronta".⁷²

⁶⁹ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1081-85.

⁷⁰ AVII, mf. V-T-501, R-248, s. 2—4, ratni dnevnik komandujućeg generala i vojnog zapovednika u Srbiji.

⁷¹ AVII, mf. V-T-501, R-248, s-436, 37, Ratni dnevnik komandujućeg generala i vojnog zapovednika u Srbiji.

⁷² AVII, NAV, N-T-120, 200/153555-58.

272

Tako je i štab četničkog pokreta Draže Mihailovića posle nemačko-kvislinške novembarske ofanzive protiv partizanskih odreda, pretrpeo izvesne gubitke, zatim je uspeo da najveći deo svojih četnika legalizuje kod Nedićeve vlade, a to znači i kod Nemaca, što im je omogućilo da očuvaju svoju živu silu i da sa okupatorsko-kvislinškim snagama nastave još većom žestinom akciju protiv partizanskih odreda, za koje su pretpostavljali da se neće više oporaviti. Videćemo u narednom tekstu da su se u tome prevarili.

¹⁸ Kontrarevolucija u Srbiji 1 273

ODNOS NEDIĆA PREMA JEZDIMIRU DANGIĆU I NJEGOVOM ČETNIČKOM POKRETU U ISTOČNOJ BOSNI

Jedno od pitanja na relaciji saradnje između Milana Nedića i Nemaca, s jedne, i četničkog pokreta Draže Mihailovića, s druge strane (o čemu će kasnije biti reči opširnije u posebnom poglavlju), jeste pitanje odnosa između Nedića i majora Jezdimira Dangića, komandanta četničkih odreda u istočnoj Bosni. O tome je sačuvano dosta podataka, naročito u nemačkim izvorima. Zato ćemo ga analizirati u kontekstu politike koju je Nedić vodio prema istočnoj Bosni i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, čije su granice dopirale do predgrađa Beograda. Major Jezdimir Dangić spadao je u red onih četničkih komandanata koji se nisu u potpunosti podvrgavali Ravnogorskom štabu Draže Mihailovića, iako su bili pod njegovim rukovodstvom. Dangić je više voleo da samostalno istupa kao faktor četničke vlasti na vlastitom području. Mada je stajao u vezi sa Dražom Mihailovićem i konsultovao ga u nizu krupnijih pitanja, on je paralelno najuže saradivao sa Milanom Nedićem, a posebno u pokušaju da se istočna Bosna oduzme od NDH i priključi Nedićevoj Srbiji.⁷³

Dangićeve saradnja sa kvislinškom upravom u Srbiji, datira još od prvih dana formiranja Saveta komesara Milana Aćimovića, sa kojim je bio tada, pa sve do hapšenja od strane Nemaca, 12. aprila 1942, u najboljim odnosima. Sredinom maja Dangić je bio već u kvislinškoj Srpskoj žandarmeriji, a za vreme oružanog ustanka u Srbiji bio je raspoređen kao žandarmerijski oficir na granici prema Drini, a nešto kasnije premešten u Bratunac.⁷⁴ Međutim, već 16. avgusta 1941. Dangić

⁷³ Jezdimir (Save) Dangića, rođen je 4. maja 1897. u Srebrenici, žandarmerijski potporučnik od 3. januara 1928, kada je kao rezervni konjički potporučnik preveden u aktivnu službu. Proveo je nekoliko godina u austrougarskim zatvorima za vreme prvog svetskog rata. Neki izvori ukazuju da je u zarobljeništvu ili između dva rata vrbovan za nemačku obaveštajnu službu i da ga je Abver držao na vezi. U aprilu 1941. bio je komandir dvorske žandarmerijske čete i pratio je kralja do Nikšića. Bio je u kvislinškoj Srpskoj žandarmeriji do 16. avgusta 1941; od tada do 12. aprila 1942. komandant je četničkih odreda DM u istočnoj Bosni. Nemci su ga uhapsili u noći između 11. i 12. aprila 1942. i sproveden u nemački zarobljenički logor u Nirnbergu. Iz logora je pobjegao i pridružio se ustanicima u Varšavi 1944. Po oslobođenju Poljske uhapšen je i izručen jugoslovenskim vlastima kao ratni zločinac.

⁷⁴ AVII, Nća, 19-1-8, Izveštaj komande žandarmerije od 8. VIII 1941; *Izdajnik*, 132.

274

je napustio teritoriju okupirane Srbije i prešao u istočnu Bosnu, gde je na osnovu uputstava koja je dobio od Draže Mihailovića, uspeo da stavi pod svoju komandu i reorganizuje sve pročetničke grupe. Dolaskom Nedića na čelo „vlade narodnog spasa“, krajem avgusta 1941, odnosi između Beograda i Dangićevog četničkog štaba u istočnoj Bosni još više su poboljšani, te je uspostavljena stalna veza koja je redovno funkcionisala.⁷⁵ Dangićeva politika nije se suštinski razlikovala od politike Draže Mihailovića, čijem je pokretu pripadao. Ona se, naime, svodila na sledeće: da je okupacija privremena; da treba obezbediti obnovu Kraljevine Jugoslavije; da ne treba izazivati okupatora oružjem ni drugim akcijama, već čekati povoljniji razvoj događaja; da treba stvarati veze sa kvislinzima u Srbiji, Milanom Nedićem i Milanom Aćimovićem, pa i samim okupatorima, kako bi se lakše suprotstavio partizanskim odredima.⁷⁶

Dangić je, kao i mnogi drugi četnički komandanti, izvesno vreme saradivao sa štabovima partizanskih odreda istočne Bosne (Majevički, Birčanski, Ozrenski, Romanijski, Kalinovački NOP odred i NOP odred „Zvijezda“), a kasnije je došlo do potpunog rascepa i otvorenog sukoba između NOP-a i Draže Mihailovića, odnosno njegovog eksponenta u istočnoj Bosni, Jezdimira Dangića. Istovremeno se Dangić sve više približava Nemcima, a sa Nedićevom vladom održavao najuže kontakte. Milan Nedić je pomagao Dangića svim sredstvima. Slao mu je oružje, municiju, obuču, odeću, hranu, čak i pojedine oficire. Dakle, isto onako kao što je činio Draža Mihailović. Već 25. septembra 1941. Nedić je izdao naređenje komandantu Srpske žandarmerije, Stevanu Radovanoviću, da poboljša veze sa Dangićevim štabom i da ga pomaže u svakom pogledu.⁷⁷ Kvislinški izvori kazuju da je saradnja na relaciji Nedićeva vlada—Dangićev četnički štab u istočnoj Bosni postojala tokom cele 1941. i prvih meseci 1942. godine. U vezi s tim moglo bi se postaviti nekoliko pitanja: prvo, zašto jedan četnički komandant održava gotovo redovnije veze sa Nedićevom vladom nego sa svojim pretpostavljenim četničkim štabom; drugo, da li je Dangić saradivao sa Nedićevom vladom po uputstvima Draže Mihailovića; i treće, koja su to pitanja tako zblížila, na primer, Milana Nedića i Milana Aćimovića sa Jezdimirom Dangićem. Na sva tri ova pitanja, koja su veoma važna za rasvetljavanje fenomena ove saradnje, nije teško dati odgovor, jer postoji dosta sačuvanih dokumenata (mi ćemo ih navesti u daljem tekstu) koja dovoljno osvetljavaju ovo pitanje. Činjenica je da je Dangić ne samo sa Nedićem već i sa Nemcima, usred Beograda, održavao sastanke na osnovu uputstava

⁷⁵ Milan Nedić je u jednom aktu, koji je uputio komandantu srpske žandarmerije Stevanu Radovanoviću, krajem septembra 1941. godine, insistirao da preko žandarmerijskih stanica koje su stacionirane prema Drini, Dangićevi četnici „pruže pomoć u svakom pogledu“ (AVII, Nća, k. 125, reg. br. 1/17-16).

⁷⁶ AVII, NAV, N-T-501, 256, mf. 1132-34, Izveštaj vojnopravnog komandanta u Srbiji, januar 1942.

⁷⁷ AVII, Nća, k. 125, reg. br. 1/17-16.

18* 275

koja je dobijao od Draže Mihailovića. To se vidi i iz Mihailovićeve izjave na sudskom procesu juna 1946. godine u Beogradu, u kojoj on kaže da mu je Dangić uputio jedno pismo januara 1942, u kojem je tražio odobrenje da ide u Beograd na razgovore sa nemačkim komandantima i sa Nedićem, u vezi sa sklapanjem saveza za borbu protiv partizana u istočnoj Bosni.⁷⁸ U vezi s tim, D. Mihailović je aprila 1942. uputio pismo jednom četničkom komandantu, u kome je rečeno sledeće: „Dangić u Beogradu radi. Pomoć u svemu sprema i stiže uskoro.“⁷⁹ Nedić i Dangić našli su se na istom koloseku po mnogim pitanjima. Pre svega, i jedan i drugi su saradivali sa Nemcima; želeli su da ujedine snage za borbu protiv partizanskih odreda kako bi ih uništili uz pomoć Nemaca. Zajedničko im je bilo i to što su želeli da eliminišu organe NDH iz istočne Bosne i da ove krajeve pripoje Srbiji. To je bilo, uostalom, u skladu sa politikom koju je Nedić vodio od samog početka, a to je proširenje granica Srbije na račun Srema, Bosne, Sandžaka, Crne Gore i drugih teritorija okupirane Jugoslavije.

Međutim, Dangićeve četnici su sve više trpeli poraze u borbama protiv već pomenutih partizanskih odreda u istočnoj Bosni. Isto tako, hteli ili ne hteli, nametnuta im je borba protiv ustaša, koji su vršili zločine nad pripadnicima srpske nacionalnosti. Stoga su Dangić i njegovi komandanti jedini izlaz iz situacije u kojoj su se našli, videli u saradnji sa Nemcima i Italijanima. Na drugoj strani, Nemačka komanda u Srbiji budno je pratila zbivanja u istočnoj Bosni, i krajem 1941. godine došla je do zaključka da se ustanički pokret naglo širi i jača. Pripremajući operaciju za slamanje ustanika u istočnoj Bosni (poznatu kao druga neprijateljska ofanziva) i koristeći se iskustvima iz prethodne operacije u Srbiji (tzv. prve neprijateljske ofanzive), u kojoj su četnici Draže Mihailovića saradivali sa Nemcima, Nemačka komanda je nastojala da posredstvom Abvera, stupi u kontakt sa četnicima u istočnoj Bosni, tj. sa njihovim komandantom Jezdimirom Dangićem. Kao povod za to posluzio im je jedan izveštaj Obaveštajnog centra u Beogradu od 14. novembra 1941, u kome je rečeno između ostalog: „Draži Mihailoviću su bliski odredi majora Dangića na pl. Romaniji, jugoistočno od Sarajeva; dakle, na području Bosne. Dangić je od početka prema komunistima zauzeo odlučniji stav nego sam Draža Mihailović. Njegov cilj u odnosu na Nemačke vojne vlasti u Srbiji bio je očigledno da zajedno sa njima nastupi protiv partizana. Između ostaloga, sa svojim jedinicama je ukazao počast nemačkim oficirima.”⁸⁰

Prvi kontakt Nemaca sa Dangićevim četnicima bio je početkom decembra u višegradskom srežu. Tada su četnici razoružali jednu grupu partizana i predali je Nemcima.⁸¹ Međutim, pošto je postojala obostrana

78 Obaveštajno odeljenje SDK, 1. I 1942, izveštava Milana Aćimovića da se saradnja sa Dangićevim četnicima u borbi protiv partizanskih odreda redovno održava (AVII, reg. br. 2/2-1, k. 92).

⁷⁹ *Izdajnik*, 132—133.

⁸⁰ AVII, NAV, N-T-77, r. 1034, s. 6506108-15.

⁸¹ Zb. NOR, II-2, dok. 93A; AVII, četnička arhiva (u daljem tekstu: CA), reg. br. V-H-V-1856/1.

276

«UM

želja za saradnjom, u narednom periodu u kontaktima između Nemaca i Dangića posrednici su bili Milan Nedić i Milan Aćimović, a kasnije su te veze bile direktne, bez posrednika. Sa dr Jozefom Matlom, šefom centra Abvera u Beogradu, vezu je održavao član Dangićevog štaba kapetan Risto Ćuković.⁸² Na sastancima od 20. i 30. decembra, bilo je govora o tome da Dangićeve četnici zaključe sporazum sa Nemcima, jer oni ne žele da se bore protiv nemačkih jedinica. Od tada, oni redovno šalju Nemcima informacije o grupisanju, komandovanju i jačini partizanskih snaga u istočnoj Bosni, što je nacistima i te kako pomoglo u operacijama protiv partizana, koje su vodili od 15. januara do 2. februara 1942. Veze Dangićevog štaba sa Nedićevom vladom u decembru su bile pojačane, i Dangić je preko majora Momčila Matića, komandanta Nedićevih odreda u Užicu, više puta pozivan u Beograd.⁸³

U toku decembra 1941. i januara 1942. štab vojnopravnog komandanta u Srbiji počeo je sve ozbiljnije da razmatra mogućnost eventualnog sklapanja sporazuma sa Dangićevim štabom, kako bi se uz pomoć njegovih četnika obračunao sa partizanskim snagama u istočnoj Bosni i uspostavio mir u ovom delu Balkana. Zato nacisti intenzivno nastoje da upoznaju istočno-bosanske četnike: njihovo brojno stanje; naoružanje, borbenu vrednost, povezanost sa štabom Draže Mihailovića, zatim, sa Nedićevom vladom; njihov odnos sa Italijanima, sa NDH i druga svojstva.

U vezi s tim, Paul Bader je 19. januara 1942. održao sastanak sa Milanom Nedićem, kako bi od njega dobio neke bliže podatke o Dangiću i njegovim četnicima, jer je znao da između Dangićevog štaba i Nedićeve vlade postoje kontakti i bliska saradnja na planu borbe protiv partizanskih odreda. Na pitanje opunomoćenog komandujućeg generala upućeno Nediću, kakav je njegov stav prema Dangiću, Nedić je izjavio da u njega ima najveće poverenje: „Dangić je iz Bosne i bori se samo da bi zaštitio svoj rodni kraj od ustaških i hrvatskih nečoveštava. On nije

ni bandit ni buntovnik. On je izjavio da neće da se bori protiv nemačkih oružanih snaga. On bi se bezuslovno potčinio Nemačima i borio se na njihovoj strani protiv ustanka, ako bi imao jemstvo da će njegovi zemljaci u Bosni biti zaštićeni od hrvatskih posezanja. Između Dangića i Mihailovića nije nikad postojala veza, jer njih dvojica u svom delanju polaze od sasvim različitih shvatanja." Dangićeve je ideologija, kako je Nedić to nazvao, „Velika Srbija". „On (Dangić) je ubeđen da se to može postići samo u vezi i pod zaštitom Nemačke. Jugoslaviju, naprotiv, smatra za promašenu konstrukciju, koja ne bi smela da se ponovi."⁸⁴

⁸² AVII, NAV, N-T-501, r. 250, s. 639.

⁸³ Antun Miletić, *O saradnji komandanta četničkih odreda istočne Bosne Jezdimira Dangića sa Nemačima, Vojnoistorijski glasnik (u daljem tekstu: VIG), br. 2, maj—avgust 1972, str. 138. O ovom pitanju ima podataka i kod dr Zdravka Antonića: Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941, Beograd, 1973, str. 258—282.*

⁸⁴ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1136-140, Zapisnik sa sastanka između Nedića i Badera od 19. I 1942, kome su prisustvovali i Nedićev savetnik Miloš Banković i šef komandnog štaba vojnopravnog komandanta Srbije Erih Keviš.

277

Dalje u zapisniku sa sastanka između Nedića i Badera stoji da je Nedić izjavio da je Draža Mihailović, za razliku od Dangića, za staru Jugoslaviju i da je pod uticajem Moskve i Londona. Za Dangića je istakao da nema trajno na raspolaganju snažnu trupu već mu prilaze ljudi iz okolice u kojoj se on upravo pojavi i time mu pridaju važnost. „Njegov (Dangićev) je uticaj u Bosni veoma važan", podvukao je dalje Nedić. „Stoga bi on u svako doba mogao da okupi oko sebe onoliko ljudi koliko mu je potrebno. Ako bi mu nemačka vojska naložila da se lati borbe protiv komunista na bilo kom mestu i u staroj Srbiji, on bi to bezuslovno učinio, sam ili zajedno sa nemačkim trupama. On bi u svako doba mogao da sakupi snage potrebne za to. On, Nedić, je uveren da će Dangić ostati veran sadašnjoj srpskoj vladi i da će se za nju založiti."⁸⁵ Iz citiranog zapisnika saznajemo, takođe, da su 7. januara 1942. bila u Beogradu tri Dangićeve oficira na razgovoru sa Nedićem i njegovim savetnicima, radi „sondiranja" terena za postizanje sporazuma sa nemačkim okupacionim vlastima u Srbiji. Od nemačkih predstavnika Rastanku je prisustvovao kapetan Mati i dva generalštabna oficira iz Zagreba: „Nedić je dalje naveo da oko Dangića stalno obleću, naravno, i Italijani, kao i Mihailović, jer tačno procenjuju njegov uticaj i njegovu borbenu snagu. Postoji, stoga, opasnost da Dangić, na kraju krajeva, skrene ako ne naiđe ni na najmanje razumevanje kod Nemaca za svoj cilj, naime, samozaštitu bosanskih Srba od ustaških zverstava. On, Nedić, je uveren da bi se Dangić smesta stavio na raspolaganje kada bi ga o tom oba vestili i zajamčili bezbedan prolaz. Po njegovom ličnom shvatanju, bilo bi od velike vrednosti kada bi se Dangić konačno pridobio i kada bi se njemu poverila zaštita bosanskih Srba, a i industrijskih postrojenja i železnica u bosanskom prostoru. On bi taj zadatak najbolje izvršio."⁸⁶

Iz ovog zapisnika se dalje vidi i to da je došlo do polemičkih tonova između Badera i Nedića oko delova istočne Bosne (prostor između Drine i Bosne „proširenje tog prostora u jugozapadnom pravcu bilo bi, naravno, poželjno", kako je izjavio Nedić) za koje su se i Nedić i Dangić zalagali da budu pripojeni Velikoj Srbiji. U pogledu ovog pitanja vojnopravni komandant je bio veoma kategoričan, rekavši da je to prostor koji pripada Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i da on o tome ne može da daje ni izjave ni obećanja".⁸⁷

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Isto. — U zaključnom delu citiranog zapisnika, koji je vodio Erih Keviš, rečeno je i ovo: „Nedić je odgovorio da se, prema Dangiću, zasad radi samo o zaštiti Srba, a ne o pitanju Hrvatske ili Srbije. No, pošto u Hrvatskoj stoje nemačke trupe, bilo bi verovatno već dovoljno ako bi u pravoj Bosni, u većim mestima, ostale nemačke posade. One bi bile dovoljne da zaštite život i svojinu Srba protiv ustaških pretenzija. Nedić je zamolio da se ta ideja proverí. On je još jednom preuzeo izvesno jemstvo za Dangićeve iskrenost i vernost a za sebe lično je utvrdio da će i on nepokolebljivo stajati

uz Nemačku. Nedićeva izlaganja bila su duboko ozbiljna i, kako izgleda, intimno iskrena".

278

Šire smo analizirali ceo ovaj dokument i citirali pojedine njegove delove da bi se moglo videti kako Nedić gleda na Dangića i njegov četnički pokret u istočnoj Bosni; zatim odnos Nemaca prema celom ovom pitanju i, razume se, to da je komandant Srbije zakazao specijalan sastanak sa predsednikom kvislinške srpske vlade da bi čuo mišljenje iz „prve ruke“ o Dangiću, a to znači da je Nedićevo mišljenje u ovom slučaju cenjeno.

Međutim, u vezi sa ovim problemom postavlja se jedno drugo pitanje.

Naime, Nedić je izjavio da „između Dangića i Mihailovića nije nikad postojala veza“. A nepobitno je utvrđeno da se najveći broj veza sa Nedićem pa i sa Nemcima uspostavljao i održavao na osnovu uputstava Draže Mihailovića. Teško je poverovati da Nedić to nije znao.

Isto tako, sa sigurnošću se može tvrditi da je nacistima bilo potpuno jasno da je Dangić eksponent politike Draže Mihailovića i da su hteli da ga iskoriste ne samo protiv partizanskih odreda već i protiv samog Draže, čiji su štab, nezavisno od ovih pregovora, i pokušali da unište.

Ali, bez obzira na sve izjave koje je Nedić davao Baderu o Dangiću, nemačkom komandantu Srbije nije smetalo da na kraju zaključi: „Nedić

je još jednom preuzeo izvesno jemstvo za Dangićevo iskrenost i vernost,

a za sebe lično je tvrdio da će i on nepokolebljivo stajati uz Nemačku.

Nedićeva izlaganja bila su duboko ozbiljna i, kako izgleda, intimno iskrena."⁸⁸

Sastanak Bader—Nedić od 19. januara 1942. dao je podsticaja odgovornim nemačkim policijskim službama u Srbiji da ubrzaju pripreme oko sklapanja sporazuma sa Jezdimirom Dangićem. Na ovom planu naročito su bili angažovani dr Jozef Mati, šef Abvera za Srbiju, i Erih Keviš, šef komandnog štaba vojnopravnog komandanta. Keviš je u svom izveštaju od 23. januara 1942. obavestio vojnopravnog komandanta da je toga dana posetio Milana Nedića i s njim razgovarao o mnogim pitanjima, pa i o Dangiću. Naglasio je da je impresioniran koliko Nedić dobro poznaje prilike u istočnoj Bosni, pa i ovog četničkog komandanta, i dodao: „Na moje pitanje u kolikoj će se meri Dangić angažovati u of anzi vi protiv partizanskih odreda, on je odgovorio da će ovaj izvršiti svako njegovo naređenje. A on će mu samo ono narediti što opunomoćeni komandujući general bude njemu naložio."⁸⁹

Preko kapetana Matla i kapetana Cukovića, Keviš je ugovorio za 30. januar sastanak sa Dangićem u selu Čulinama, u blizini Bajine Bašte.

Na tom četvoročasovnom sastanku utvrđeno je sledeće: Jezdimir Dangić, sa svojim četnicima, bezuslovno se stavlja pod nemačku komandu radi potpunog uništenja partizana i uspostavljanja mira u istočnoj)'

(Bosni i priznanja suvereniteta NDH, s tim da se Srbi uvrste u civilnu upravu i da se istočna Bosna stavi pod nemačku vojnu upravu.

„Na kraju dogovora on, Dangić, kao bezuslovni Nedićev pristaša mora da zna da li je Nedić saglasan s takvim uređenjem i da li daje tome

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1133-35.

279

... i. ... lim

t

l

i

i

I

i svoju moralnu podršku."⁹⁰ U vezi s ovim istog dana, dakle, 30. januara, Bencler je pisao u izveštaju Ministarstvu spoljnih poslova Rajha: „Politički značaj poseduje i major Dangić, vod srpskih četnika u Bosni.

Dangić je dosad brižljivo izbegavao da se bori protiv nemačkih trupa.

! U očima Srba on je samo zaštitnik srpskog stanovništva u Hrvatskoj i 1 Bosni protiv progona od strane ustaša."⁹¹

Posle razgovora koje je imao sa Dangićem u blizini Bajine Bašte, pukovnik Keviš je bio više nego zadovoljan, pa je ovom predložio da \ odmah pođe s njim u Beograd, a on mu garantuje bezbednost za vreme puta, razgovora i povratka u Bajinu Baštu. U vezi s ovim Paul

Bader je pisao komandantu Jugoistoka pored ostalog i ovo: „Kasno : po podne 31. januara stigli su njih dvojica (Dangić, u pratnji svog vojvode Đokanovića, jednog od svojih najhrabrijih ljudi) u Beograd. Smešteni su bili u stanu pukovnika Keviša. U 21 čas se pojavio tu Nedić radi razgovora. Rezultat mu je bio principijelna saglasnost u pogledu jiamera da se u istočnoj Bosni, a time i u Srbiji zavede mir, da se okončaju masovna ubijanja, i jasno saznanje da to može da se postigne samo u saradnji nemačkih oružanih snaga sa Dangićem. Dangić je izjavio, pri tom, da će se on sa svojim ljudstvom, čak i u slučaju opšteg

⁹⁰ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1086-97, Izveštaj opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji, od 7. II 1942, komandantu Jugoistoka. — U uvodnom delu citiranog dokumenta, Bader je istakao motive, koji su ga podstakli na eventualnu saradnju sa Dangićem: „Na proleće se mora računati s opštim ustankom na Balkanu, uz jaku englesku podršku. 3Vs divizije 15 tenkova (tako u originalu), koje se nalaze u srpskom i hrvatskom prostoru, neće biti u stanju da uguše pobunu. Hrvatske oružane snage, zbog svoje niske vrednosti, uopšte ne dolaze u obzir za tu borbu. No, pošto ne sme da se računa sa tim da će potrebne divizije biti stavljene na raspolaganje, mora se učiniti pokušaj da se ustanak na drugi način oslabi ili da ga se bar razbije i time učini neefikasnim. Pri tom je uvek od odlučujućeg značaja pitanje, kako istočna Bosna može da se privede miru. Tu se radi samo o vojnom, a ne o političkom pitanju. Hrvatska država je dati činilac, koji se ne može isključiti, iako je ona izvor nemira i, gledano samo s vojničkog stanovišta, predstavlja najveću opasnost po vojnu situaciju na Balkanu. U Bosanskom prostoru je major Dangić vodeći čovek. On je preko obaveštajnih agenata u više mahova poručivao da ne želi da se bori protiv Nemaca. On je to, kako je već pomenuto, dokazao na delu. On je s trojicom nemačkih vojnika, koji su pali u šake njegovim ljudima, dobro postupio i vratio ih nazad zdrave i čitave s njihovim oružjem i jednog motociklistu s njegovim motociklom. On ne smatra da se nalazi u pobuni protiv nemačkog suvereniteta. On želi, kako je naveo, samo da uništi komuniste u istočnoj Bosni a, pre svega, da zaštiti život i sopstvenost svojih zemljaka i da učini kraj pokolju žena i dece od strane Hrvata. Da je taj postupak ponovo otpočeo, po odlasku nemačkih trupa, od strane Hrvata, potvrdile su i same trupe. Iz skicirane situacije proizišlo je pitanje ne bi li, uz pomoć Dangića i njegovih ljudi bilo moguće da se u istočnoj Bosni zavede mir i da se suverena prava Hrvatske Države u velikome ne povrede i da se date granice ne diraju. Pošto se ne sme računati s pojačanjem sopstvenih trupa, trebalo je primiti odgovornost za taj pokušaj, utoliko pre što time situacija nije mogla biti pogoršana. Dangićeve ljudi su tu danas, i biće tu i kasnije. No moglo se dobiti u vremenu i moglo se, pre svega, saznati koliki je njihov broj i kolika je njihova vrednost. Prestiž Hrvatske Države ne bi pretrpeo nikakvu štetu.”

⁹¹ AVII, NAV, N-T-120, 200/153505-07, Benclerov izveštaj od 30. I 1942.

280

ustanka na Balkanu i engleskog iskrcavanja, nepokolebljivo i verno boriti na nemačkoj strani. On je pri tom izložio svoje ubedenje da samo nemačka pobeda može pomoći Srbiji da na Balkanu zauzme ono mesto koje joj pripada; dok bi pobeda boljševizma značila uništenje svakog pa, dakle, i srpskog naroda. Poznato je da Nedić zastupa isto shvatanje.⁹² Rezultate razgovora od 31. januara sa Dangićem, Keviš je sutradan saopštio opunomoćenom komandantu u Srbiji, i zatim je ovaj organizovao novi sastanak, na kome su bili: Paul Bader, dr Georgi Kisel (dr Turner je bio tada na bolovanju), Feliks Bencler, Erih Keviš i razume se, Jezdimir Dangić. Na ovom sastanku Dangić je ponovio svoje uslove pod kojima bi saradivao sa Nemicima, istakavši da opštine Bjeljinu, Vlasenicu, Zvornik, Rogaticu, Sokolac, Srebrenicu, Kladanj i Višegrad ne poseduju jedinice NDH, izuzev granicu prema Srbiji.⁹³ Istog dana, dakle, 1. februara, došlo je do novog, ali :proširenog sastanka kome su prisustvovali: Bader, Keviš, Nedić, Aćimović, Dangić, vojvoda Đukanović i zonderfirer Matern. Dangić je na ovom sastanku precizirao uslove pod kojima bi mogao da uspostavi red i mir u istočnoj Bosni, a oni se svode na sledeće: uklanjanje ustaških garnizona, postavljanje srpskih činovnika i njihovo potčinjavanje namačkim ustanovama; zabrana ulaska ustaša u navedene opštine i snabdevanje ljudstva postavljenog za obezbeđenje industrijskih postrojenja i železničkih pruga.⁹⁴ Na osnovu Dangićevih predloga bio je skiciran kompromisni sporazum između njega (Dangića), s jedne, i nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji s druge strane.⁹⁵ Međutim, Feliks Bencler je stavio primedbu

na dotadašnji tok pregovora, jer o njima, kako je on istakao, nije bila obavještena nemačka komanda u Zagrebu i predstavnici NDH. Zato je predložio da se razgovori prekinu. Stoga je general Bader konačnu odluku privremeno odložio do razgovora sa nemačkim generalom u Zagre-
92 AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1086-97, Izveštaj komandanta Srbije komandantu Jugoistoka od 7. II 1942. — Sa ovog sastanka zapisnik je vodio kapetan Mati i on ga je 1. II 1942. uputio Kevišu. U predmetnom naslovu stoji: „Dangićeve stvari; Uređenje pitanja istočne Bosne“, a potom je konstatovano ko je sve prisustvovao sastanku: „Razgovor u stanu generalstabnog pukovnika Keviša 31. I 42, 21. čas — 1,30 časova. Prisutni pukovnik Keviš, ministar-predsednik Nedić, major Dangić, vojvoda Đukanović i kapetan Mati. U susjednoj sobi kapetan Bogdan Dakić i zonderfirer Matern. Ovi poslednji nisu učestvovali u razgovoru. Pukovnik Keviš, posle pozdrava, naglašava ministru-predsedniku Nediću da razgovor, s obzirom na date okolnosti, mora imati neoficijelni karakter i da je stoga zamolio ministra-predsednika da dođe u njegov stan. Pukovnik Keviš iznosi Nediću postojeće mogućnosti za rešenje bosanskog pitanja i ponavlja u bitnim crtama ono što je rekao majoru Dangiću prilikom razgovora u Čulinama 30. I, i dalje shvatanje majora Dangića“ (AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1104—111).
93 AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1086-87, Baderov izveštaj, od 7. II 1942, komandantu Jugoistoka; Zb. NOR, II-4, dok. 13; AVII, Ča, reg. br. 24/6, K. 231.
94 AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1098, bitne tačke pregovora od 2. II 1942.
95 Tekst nacrtu sporazuma vidi: A. Miletić, n. č., 140—141; AVII, NAV, N-T-501, rol. 256, s. 1123.

281

bu, Edmundom fon Glajze Horstenauom, i nemačkim poslanikom u Zagrebu, Zigfridom Kašeom. Oni su stigli u Beograd 2. februara, kada su nastavljeni prošireni razgovori u prisustvu predstavnika NDH, Vjekoslava Vranića i pukovnika Fedora Dragoj lova.⁹⁶

Međutim, predstavnici NDH nisu hteli ni da čuju za bilo kakvo sporazumevanje sa Dangićem. Isto tako, predstavnici Nemačke komande u Zagrebu primili su sa rezervom ceo ovaj plan nemačkog komandanta u Srbiji. Zbog toga su razgovori još jednom prekinuti. Sledeći sastanak Keviš je održao sa Dangićem 3. februara 1942, ali ovog puta mu je saopštio da od sporazuma nema ništa. Samo dan kasnije, kapetan Mati je prebacio Dangića u predeo Zvornika. Za sve vreme ovih pregovora Nedić je bio u stalnim kontaktima sa Dangićem i sa Baderom.⁹⁷

Tako su razgovori između Nemaca i Dangića pretrpeli neuspeh. I ne samo to. Zamenik komandanta Jugoistoka, general inženjerije Valter Kunce zamerio je vojnoppravnom komandantu Srbije, u pismu od 12. februara, što je uopšte dozvolio da se takvi razgovori vode; kao i to da se ubuduće slične stvari bez njegovog odobrenja ne rade. Za Dangića je rekao da je bandit i da mu je jedini cilj kako bi prebrodio zimu u miru i pripojio delove istočne Bosne Srbiji.⁹⁸

Feliks Bencler je nešto kasnije (13. III 1942), obavestio Ministarstvo spoljnih poslova u Berlinu o motivima koji su podstakli odgovorne nemačke službe u Beogradu da pregovaraju sa Dangićem: „Cilj je bio sprečiti da Dangić, koji se dosad svesno uzdržavao od bilo kakvog neprijateljskog postupka protiv nemačke oružane sile, a prema obavještenjima ministra predsednika Nedića izgleda da je takođe spreman da se pokorava naredbama nemačkih vojnih mesta, ne pristupi komunističkim ustanicama ili Mihailovićevim odredima i pokušati da ga se navede na takvo držanje koje bi, uz očuvanje hrvatskih interesa, vodilo računa i 0 nemačkim interesima, a da ne mora da se žrtvuje nova nemačka vojnička krv.“⁹⁹

Dangićevi kontakti sa nemačkom obavještajnom službom nisu prekinuti posle neuspelih pregovora. I komandant istočno-bosanskih četnika 1 dalje je održavao redovne veze sa Nedićevim oružanim odredima i sreskim i okružnim načelnicima u severozapadnim delovima Srbije. Dangić je i lično u toku februara i marta nekoliko puta dolazio u Beograd na razgovore sa Milanom Nedićem. Osamnaestog marta 1942, okružni načelnik u Užicu uputio je pismo lično Nediću, u kome ga obavestava da mu se Dangić žalio da njegovi četnici neće da se bore protiv partizana, već im prilaze, bacaju oružje, predaju se ili beže. U istom pismu

ističe se da Dangić traži pomoć od Nedićeve vlade u oružju, municiji,
⁹⁶ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1086-97; Izveštaj komandanta
Srbije, od 7. II 1942, komandantu Jugoistoka.

⁹⁷ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1100-102, Zabeleška o razgovorima
od 3. II 1942. između Keviša i Dangića; AVII, Mikroteka, N-T-501, rol.

256, mf. 1086-97, Baderov izveštaj, od 7. II 1942. komandantu Jugoistoka.

⁹⁸ AVII, NAV, N-T-501, r. 257, s. 1278.

⁹⁹ AVII, NAV, N-T-120, 200/153555-58.

282

pa i u ljudstvu. Takođe se naglašava da su učestali „sukobi i imeđu
istočno-bosanskim četničkim komandantima, te se traži intervencija srpskog
kvislinškog predsednika.¹⁰⁰

Prema informacijama koje su dolazile iz Štaba komandanta SS-trupa
i policije u Srbiji, general-pukovnika Augusta Majsnera, Dangić je ponovo
bio u Beogradu od 30. marta do 2. aprila 1942. i tom prilikom je
vodio tajne razgovore sa Milanom Nedićem. Na osnovu istog izvora vidi
se da su u Dangićevoj pratnji bili kapetan Kovačević i poručnik Dobrica
Đukić.¹⁰¹

Samo nedelju dana kasnije (10. aprila), tvrde nemački izvori, Jezdimir
Dangić je uputio dva kurira Milanu Aćimoviću sa poverljivim dokumentima,
kao i to da su Italijani zatražili od Dangića da njihovim
komandantima divizija u Mostaru i Pljevljima pošalje zahtev da italijanske
trupe uđu u istočnu Bosnu, radi zaštite srpskog stanovništva.¹⁰²

Dangić je i prilikom sastanka sa Kevišom 3. februara, a i kasnije u
kontaktima sa kapetanom Matlom, stalno isticao kako mu ne preostaje
ništa drugo već da pozove u pomoć Italijane, kad već Nemci odbijaju
saradnju. Nije isključeno da je sve ovo radio po savetima Milana Nedića,
jer je ovaj dobro znao da i Italijani reflektuju na istočnu Bosnu
i da se na ovom prostoru sukobljavaju nemački i italijanski interesi.¹⁰³

Uostalom, nisu bili retki slučajevi da je i sam Nedić, u sukobima koje je
5 vremena na vreme imao sa nemačkim okupacionim službama u Srbiji,
isticao kako mu Italijani nude pregovore na račun proširenja granica
Srbije. Očigledno, hteo je da Nemce ucenjuje na taj način. Najverovatnije
je da se sličnim lukavstvom služio i sam Dangić, mada i Italijani
nisu mirovali. To se vidi i iz Majsnerovog izveštaja od sredine
aprila 1942. koji je uputio Ministarstvu spoljnih poslova Rajha, u kome
ga obaveštava da je Vrhovna komanda italijanske vojske tražila od
Dangića da zahteva ulazak italijanskih trupa u istočnu Bosnu; da je po,
njegovom mišljenju, u celu ovu stvar umešan i ministar-predsednik
srpske vlade Milan Nedić, pa je Majsner zahtevao da se italijanske namere
osujete.¹⁰⁴

Nemci su se pribojavali da će italijanska Vrhovna komanda, na
molbu majora Dangića, uputiti svoje trupe u istočnu Bosnu, i da ustaške
vlasti u Zagrebu, takvom upadu neće praviti nikakve smetnje. Da
bi celu stvar preduhitrili, komandant Jugoistoka je 10. aprila izdao nalog
da se Jezdimir Dangić uhapsi.¹⁰⁵ Samo dan kasnije, kvislinški list *Novo
vreme* doneo je vest da se Dangić nalazi u Srbiji i da će biti uhapšen,
ako se pronade. Nije isključeno da je Nedić na ovaj način pokušao da

100 AVIIjbr13/i_1f k. 28.

¹⁰¹ AVII, NAV, N-T-501, r. 247, s. 1115, i r. 465, s. 8053313-38.

¹⁰² AVII, NAV, N-T-501, s. 1117; N-T-120, r. 200, s. 153587-8.

¹⁰³ Majsner je sredinom aprila obavestio svoje resorno ministarstvo da
italijanske trupe kontaktiraju sa Jezdimirom Dangićem i da to ide na štetu
nemačkih interesa u ovom delu okupirane Jugoslavije (AVII, NAV, N-T-501,
s. 1118).

¹⁰⁴ AVII, N-T-120, 200/153587-88.

¹⁰⁵ AVII, NAV-N-T-120, 200/153585.

283

spreči hapšenje, odnosno da obavesti Dangića preko štampe o namerama
Nemaca. Nedić je, zbog ovog slučaja, istog dana bio pozvan na razgovor
kod Turnera i Benderà i oštro kritikovan.¹⁰⁶

Međutim, Dangića nije bilo teško lišiti slobode, jer je nemačkoj obaveštajnoj
službi svaki njegov pokret bio poznat, pošto je, s njim održavao
redovne kontakte. U noći između 11. i 12. aprila 1942, Dangić je
bez otpora lišen slobode u Rogatici, i sproveden u Beograd.¹⁰⁷

Posle njegovog hapšenja bilo je dosta polemike u nemačkim okupacionim službama u Srbiji o tome šta uraditi sa Dangićem. Komandant SS-trupa i policije Majšner, na primer, predlagao je da se Dangić odmah strelja, čemu se usprotivio šef Abvera Mati. U vezi s tim komandant Jugoistoka uputio je za dva dana, dva naređenja vojnopravnom komandantu Srbije Baderu. U prvom naređenju od 12. aprila rečeno je da Nediću treba uskratiti svaki kontakt sa Dangićem, pošto se sumnjalo da bi mu ovaj mogao pomoći da pobjegne.¹⁰⁸ U naredbi od 14. aprila izričito je stajalo da se Dangić ne sme streljati, da ga treba saslušati i iskoristi, a potom sprovesti u zarobljeništvo. Ukoliko bi bio streljan, primetio je komandant Jugoistoka, „postao bi nacionalni heroj zbog ovoga i zbog toga što se njegove bande nisu bunile protiv Nemaca”.¹⁰⁹ Dok su nemački organi razmišljali šta da urade, Dangić, ljut na svoje dojučerašnje saradnike (koji su ga koristili dok im je bio potreban), štrajkovao je glađu u zatvoru. Nedić je za to vreme preko Badera pokušao da ga oslobodi iz zatvora, ali nije uspeo. Petnaestog aprila Bencler je obavestio Ribentropa da je od Vrhovne komande Vermahta stiglo u štab vojnopravnom komandantu uputstvo po kome treba da se pokuša preko Nedića kako bi se Dangić zavrbovao u korist nemačke obaveštajne službe i iskoristio u borbi protiv Draže Mihailovića.¹¹⁰ Samo dan kasnije komandant Jugoistoka obavestio je Vrhovnu komandu Vermahta da Dangić nije hteo da razgovara sa Nedićem i da će se zbog svega toga s njim prekinuti svi kontakti.¹¹¹ Iz izveštaja komandanta Jugoistoka od 22. aprila 1942. vidi se da je komandant četničkih odreda istočne Bosne poslat u oficirski logor u Nirnberg, u Nemačkoj i tako je „slučaj Dangić” bio skinut s dnevnog reda.¹¹² Uprkos tome, Nedićeve oružane jedinice i dalje su sarađivale sa istočnobosanskim četnicima na planu borbe protiv partizanskih odreda. O tome ima dosta podataka u kvislinškim, ustaškim pa i u nemačkim izvorima. Na primer, Nedić je 18. maja dobio izveštaj od artiljerijskog

» AVII, NAV, N-T-120, 200/153584, Benclerov izveštaj od 11. aprila 1942, Ministarstvu spoljnih poslova Rajha, *Novo vreme*, 11. IV 1942.

¹⁰⁷ AVII, NAV, N-T-312, r. 466, s. 8054505-6.

los AVII, NAV, N-T-501, f. 257, s. 1215.

io» AVII, NAV, N-T-120, 200/153590.

¹¹⁰ AVII, NAV, N-T-120, 200/153591.

¹¹¹ AVII, NAV, N-T-312, 466/8054491.

¹¹² AVII, Minhen — 3, s. 919-22 i NAV, N-T-501, r. 247. s. 1154. — Bencler je u svom izveštaju od 16. IV obavestio svoje ministarstvo da je komandant Jugoistoka odredio 17. april za transportovanje majora Dangića u Nemačku (AVII, NAV, N-T-120, 200/153592).

284

kapetana II klase Bogdana Dakića, u kome ga ovaj obaveštava o uspešnoj borbi protiv partizana, te traži da se njegove jedinice snabdeju novim količinama oružja i municije.¹¹³ Samo dva dana kasnije, zapovedništvo Vojne krajine šalje izveštaj „doglavniku” da Nedićevi oružani odredi ne poštuju granicu; često prelaze na „njihovu” teritoriju i snabdevaju četnike raznom vojnom opremom. „Nedićeve trupe uobće ne poštuju naše granice i na očigled nemačkih organa svakodnevno prebacuju k nama oružje i municiju koju dobivaju od Nemaca za održavanje reda u Srbiji.”¹¹⁴

Iz štaba istočnobosanskih četnika prispeo je u Beograd 20. maja 1942. memorandum, koji je upućen „gospodinu Milanu Nediću, predsedniku srpske vlade”, u kome ga četnici obaveštavaju o istorijatu njihovog četničkog pokreta; traže pomoć u novcu, ishrani i naoružanju a zatim naglašavaju: „Obzirom da je komandant svih bosanskih četničkih odreda major Jezdimir Dangić uhvaćen i odveden u ropstvo, dužnost komandanta preuzeo je vojvoda Stevan Batić, komandant pozadine.”¹¹⁵ Interesovanje Nedića i njegove vlade za teritoriju istočne Bosne nije prestajalo sve do završetka drugog svetskog rata, odnosno do oslobođenja Srbije. On je uvek gajio potajne nade da će ove delove (kao i mnoge druge — Sandžak i Crnu Goru), pripojiti „Velikoj Srbiji”. Naročito je ovo pitanje potencirao posle dolaska Nojbahera u Beograd za specijalnog opunomoćenika Ministarstva spoljnih poslova za Jugoistok, u avgustu, odnosno u septembru 1943, koji se zalagao kod svojih pretpostavljenih

da se Nediću u vezi s ovim učine izvesni ustupci.

113 AVII, br. 10/2-1, k. la.

114 AVII, NDH, k. 72, f. 1, dok. 37.

115 AVII, br. 9/2-1, k. la. — U citiranom memorandumu štab istočno-bosanskih četnika predlaže Nediću sledeće: a) da četničku akciju u Bosni pomaže koliko god može, b) da se njena pomoć pruža preko njenih odreda na način koji ona nade za najsigurniji i najbrži, c) da se u Sapcu, Bogatiću, Vladimircima, Loznici, Krupnju, Kamenici, Valjevu, Ljuboviji, Kosjeriću, B. Bašti, Užicu, Čajetini i Ivanjici, postave za sreske načelnike ljudi, koji će na četničku akciju u Bosni gledati pravilno, srpski i patriotski, a pomagati je kao i svoju drugu akciju u interesu srpstva; „d) da se za komandante svih oružanih odreda: žandarmerije, dobrovoljačkih odreda, pograničnih straža i si. postave takođe ljudi koji, kao i sreski načelnici, treba da u granicama mogućnosti pomognu četničku akciju kao svoju, e) da se za okružne načelnike postave u Sapcu, Valjevu i Užicu ljudi, koji će svim mogućim sredstvima pomagati četnike. Ovo sve treba učiniti ukoliko se takvi ljudi već sada ne nalaze na tim položajima i u tim mestima". Sva pomoć iz Srbije treba da se šalje u sporazumu sa jednim odborom od 5—10 lica, koji bi bio stalno u Beogradu. On bi bio spona između četnika na terenu iz Srbije. U ovaj odbor treba da uđu „samo čestiti, poštenu i karakterni ljudi, koji su u stanju da čuvaju tajnu i da se žrtvuju za opštu stvar".

285

FORMIRANJE SRPSKE DRŽAVNE STRAŽE (MARTA 1942.)

Prvih meseci 1942. godine, u nemačkoj okupacionoj upravi Srbije došlo je do znatnih organizacionih i kadrovskih promena. Najvažnije su bile sledeće: spojeni su štab Više komande za naročitu upotrebu i Štab vojnopravnog komandanta u jednu instituciju, koja je imala naziv Komandujući general i vojni zapovednik. Komandant ovog štaba bio je Paul Bader. Zatim, Operativna grupa policije (SIPO) i partijsko obavешtajna služba (SD) reorganizovane su u novu ustanovu — EDS (*zapovednik policije sigurnosti i službe bezbednosti*). Na čelu ove institucije došao je pukovnik dr Emanuel Šef er. Tokom februara, kao pojačanje nemačkim okupacionim snagama u Srbiji, stigla su četiri policijska puka, koja su, opet, bili u okviru specijalne institucije — BDO (zapovednik policije poretka). Komandant tih policijskih pukova bio je potpukovnik Andreas Mej.¹¹⁶

Komandant BDS i BDO postao je general August Majsner, komandant SS i policije, koji je na ovu dužnost postavljen 22. januara, a u Beograd je stigao već 4. februara 1942. godine. Njegovo ime posebno ističemo, jer je on bio glavni pokretač organizacije „Nedićeve oružane sile", o čemu će biti reči u daljem tekstu. U naredbi, o Majsnerovom postavljenju, koju je Hitler potpisao, kaže se i sledeće: „Prilikom vršenja gore navedenih poslova ima pravo nadzora i naređivanja srpskim vlastima i policiji. Naročito mu spada u dužnost nadzor, izgradnja i upotreba srpskih policijskih snaga."¹¹⁷

U nemačkim izvorima prve podatke o tome da treba reorganizovati Nedićeve oružane vojne formacije, nalazimo u planu „izgradnje oružanih kvislinških snaga potčinjenih M. Nediću." Plan je sačinio Upravni štab vojnopravnog komandanta Srbije, koji je njegov načelnik dr Harold Turner uputio 1. decembra 1941. komandantu Jugoistoka (Upravni štab je kontrolisao Nedićevu vladu, sve dok, krajem 1942. godine, Turner nije smenjen, a njegov štab uklopljen kao odeljenje u Štab vojnopravnog komandanta). Prema citiranom planu, trebalo je da Nedićeve oružane vojne formacije: žandarmerija, ljotičevci i četnici Koste Pećanca, budu „očišćene od nepouzdanih elemenata" i da njihovo brojno stanje ne prelazi cifru od 17.000.¹¹⁸

118 V. Glišić, n. d., 101.

117 AVII, Mikroteka, London, 3, snimak 298921-923.

118 AVII, Mikroteka, NAV-N-T-501, 256/1121-72.

286

Međutim, Nedić se nije slagao sa Turnerovim predlogom. Iz razgovora koji je s njim vodio agent BDS, 19. januara 1942, vidi se da je on imao niz načelnih pa i konkretnih primedbi. Jer „plan Gruppenführer a dr Turnera ide za tim da izgradi jednu žandarmeriju kao da je Srbija jedna zemlja u miru. Namerava se da se ponovo uspostave na

pojedininim mestima žandarmerijske stanice, kao što je bilo pre rata u Jugoslaviji. Ali postoji velika opasnost", kako je dalje isticao Nedić, „da prilikom očekivanih ustanaka u proleće, ove žandarmerijske stanice budu ponovo razoružane".¹¹⁹ Iz istog dokumenta saznajemo da je Nedić stavio primedbe na Turnerov plan i dao svoju koncepciju reorganizacije „oružane sile". Po Nedićevom planu trebalo je da u najvećim centrima Srbije: Beogradu, Kragujevcu, Nišu, Kraljevu, Užicu itd. budu smeštene veće žandarmerijske snage po kasarnama, i da budu snabdevene transportnim sredstvima. Na terenu, Nedić je predlagao „da budu pokretne žandarmerijske stanice, i kada ove primete partizanske snage, da izveste gradske garnizone i da zajednički stupaju u akciju".¹²⁰ Primedbe na Turnerov plan Nedić je saopštio i vojnoppravnom komandantu Srbije na sastanku od 19. januara 1942, kome su prisustvovali, pored Badera i Nedića, i šef vojnog štaba Keviš i Nedićev savetnik Banković. Na tom sastanku Nedić je, pored ostalog, izjavio da se na proleće može očekivati iskrcavanje Engleza u Grčkoj, a možda i na Jadranu, i da bi to dovelo do opšteg oružanog ustanka u Srbiji. Zbog toga je „ministar-predsednik" predložio da mu se umesto 20.000 odobri da može naoružati 30.000 vojnika i „veruje da bi sa tolikim brojem ljudstva mogao da se meri sa svakim ustaničkim pokretom u srpskom prostoru".¹²¹

Istog dana, kada je stigao u Beograd (4. februara 1942), Majsner je posetio predsednika srpske kvislinške vlade, u njegovom kabinetu. Razgovor se uglavnom vodio o „organizovanju nove srpske policije", odnosno Srpske državne straže, koja će mesec dana kasnije i zvanično biti oformljena. Oba sagovornika su se složila da Srpska državna straža na početku treba da ima oko 15.000—16.000 ljudi, ali je neizvesno bilo kako i odakle toliko ljudstvo regrutovati. U četnike Koste Pećanca nisu imali poverenja ni Nedić ni Nemci, i na njih se gledalo tako da je trebalo sačekati samo pogodan trenutak pa ih razoružati. Na ljotićevece-dobrovoljce gledalo se sa više poverenja, ali je bilo primedbi na njihov rad u celini. Nedić je zbog toga mislio „da dobrovoljački odredi koji, se imaju uvrstiti u policiju, ne treba da se uvrste zatvoreno, već horizontalno da se raspodele na sve policijske sektore u zemlji". Majsner je bio drugog mišljenja. Naime, „da se dobrovoljci organizuju kao zatvorena formacija sama za sebe, kako ne bi u stranoj okolini mogli biti ideološki zavedeni".¹²²

¹¹⁹ Arhiv SUP Srbije, arhiva BDS, neregistrovano, Izveštaj SS-Sturmbannführera Helma, od 13. I 1942.

¹²⁰ Isto.

¹²¹ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1136-140, Zapisnik sa sastanka Nedić—Bader, 19. I 1942.

¹²² Arhiv SUP, arhiva BDS, neregistrovano, Zapisnik o razgovorima između Nedića i Majsnera, 4. II 1942.

287

Nedić je obavestio Majsnera da sledećih dana namerava da održi konferenciju svih 12 okružnih načelnika (bez okruga Kosova i Banata) u Ministarstvu unutrašnjih poslova i da im naredi da sa teritorije svoga okruga pošalju po 500 ljudi za državnu policiju, odnosno Srpsku državnu stražu. „Ovi ljudi moraju da budu poreklom iz dobre i pouzdane porodice, i koji su već odslužili svoj vojni rok. Tako bi se skupilo 6.000 ljudi. Daljih 7.500 ljudi predstavljaju oni koji se sada nalaze u službi kod policije i žandarmerije." Onih 2.500 osoba, koje nedostaju do 16.000, Nedić je izjavio da će ih preuzeti iz sastava dobrovoljačkih odreda, ukoliko to oni budu prihvatili.¹²⁸

Na sastanku Majsner—Nedić, iako vremenski nije dugo trajao, bilo je govora i o tome kakav bi naziv nosila ta nova „srpska policija". Dok je Majsner bio mišljenja da bi bio najadekvatniji naziv „policija", Nedić je odlučno odbio naziv „policija" ili „žandarmerija", jer, kako je on istakao, „za vreme od 20 godina zloglasnog policijskog režima u Jugoslaviji, ovi nazivi su kompromitovani", te je izneo svoje i mišljenje Dimitrija Ljotića da se nazove „Narodna garda". Mada se samo o nazivu nisu složili, sva ostala pitanja Nedić i Majsner su usaglasili i na njima će se sledećih dana intenzivno raditi.

Samo četiri dana kasnije (7. februara) održan je novi sastanak između Nedića i Badera, uz prisustvo Aćimovića, Turnera i Keviša. Raspravljalo se o mnogim pitanjima, a posebno je analiziran problem reorganizacije „Nedićeve oružane sile“ i njeno osposobljavanje za borbu protiv partizanskih odreda, jer se predviđalo da će ovi na proleće aktivnije delovati u mnogim krajevima Srbije. U svojstvu vojnopravnog komandanta, Bader je sažeo svoja izlaganja i formulisao ih na sledeći način: „Njemu, Nediću, stoji na raspolaganju 9—10.000 ljudi, a s tim on ne može da održava mir. Morao bi, stoga, da zamoli da mu se odobri više snage. Situacija vlade je loša. Ljotić hoće da povuče svoje ministre. Iz gore iznetih razloga opao je prestiž vlade. Ona jedva da može još nešto da sprovede. On ne zna šta bi trebalo da ona radi. Situacija je ozbiljna. Četnici su nepouzđani kao i dobrovoljački odredi.“ Postavio je pitanje i da li još uopšte može da sakupi pouzdane ljude, čak i ako bi Bader hteo da im odobri pojačanje.¹²⁴ Turner je na ovom sastanku predložio da treba postepeno delovati; naime, prethodno organizovati bar 10.000 policajaca, pa tek onda razoružavati četnike Koste Pećanca, legalizovane četnike i nepouzđane dobrovoljce, s tim su se složili svi prisutni na sastanku.¹²⁵

Postavlja se pitanje zašto se uopšte reorganizacija „Nedićeve oružane sile“ vršila prvih meseci 1942. godine i zbog čega je ovom pitanju poklonjena toliko pažnja; da li je na taj način menjana samo forma ili suština Nedićevih oružanih odreda i, na kraju, šta su i da li su ovim uopšte kvislinzi nešto dobili, a posebno Nemci. Delimičan odgovor na sva

¹²³ Isto.

¹²⁴ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1081-85, Zapisnik sa sastanka Nedić—Bader, 7. II 1942.

¹²⁵ Isto.

288

ova pitanja dao je lično Milan Nedić u istražnom zatvoru u Beogradu 1. februara 1946. godine. Na pitanje islednika koji su razlozi rukovodili vladu da se odredi preformiraju u SDS, on je dao sledeći odgovor: „Razlozi kojim se vlada rukovodila da se njeni dotadašnji odredi preformiraju u SDS, bili su ti što je Srbija koncem 1941. godine bila očišćena od komunista, pa je sada trebala da se stvori jedna oružana snaga za održavanje javnog reda i poretka bezbednosti u zemlji. Otuda je došlo do preformiranja vladinih odreda u SDS. Dotadašnji vladini odredi bili su više operativne jedinice, pa su zbog toga Nemci od njih zazirali . . . i smatrali su, s obzirom da su komunisti pro ter ani i da je situacija stabilizirana, da se uloga dotadašnjih vladinih odreda treba da izmeni u tom smislu što bi oni postali čuvarima bezbednosti. Što se tiče samog naziva 'SDS', taj je naziv ponikao u samoj vladi.“ Na istom mestu Nedić je istakao da je Srpska državna straža sredinom leta 1942. godine imala oko 15.000 ljudi.¹²⁹

Posle priprema, koje su praktično počele još 1. decembra 1941, a ubrzan dolaskom Majsnera u Beograd početkom februara 1942, Nedićeva vlada je 3. marta donela Uredbu o ustrojstvu Srpske državne straže.

U jednom njenom delu pisalo je pored ostalog: „Čl. 1: Na teritoriji Srbije policijsku izvršnu i graničnu službu vrše organi srpske državne straže kao službenici Ministarstva unutrašnjih poslova; čl. 2: 1. Srpska državna straža je uniformisana i naoružana grupa i deli se na: a) gradsku državnu stražu, koja vrši službu u Beogradu, sedištima okružnih načelstava i gradovima; b) poljsku državnu stražu, koja vrši službu na celoj teritoriji zemlje, izuzev područja gradskih policija, i v) graničnu državnu stražu, koja vrši graničnu službu. 2) U sklop srpske državne straže, ulaze kao sastavni deo i sve vatrogasne jedinice na teritoriji zemlje, o čemu će Ministarstvo unutrašnjih poslova propisati bliže odredbe. 3) Za policijsku izvršnu, graničnu i vatrogasnu službu na teritoriji okruga banatskog doneće se posebni propisi. Čl. 3: Na čelu celokupne srpske državne straže stoji komandant, koji sa svojim štabom sačinjava jedinicu pod nazivom: Komanda državne srpske straže. Komanda srpske državne straže u sastavu je MUP-a. Komandant i svi oficiri, podoficiri i stražari SDS potčinjeni su Ministru unutrašnjih poslova u svima službenim, ličnim i disciplinskim odnosima. Čl. 4: Na teritoriji

Uprave grada Beograda, policijsku izvršnu službu vrši srpska državna straža Uprave grada Beograda. Svi organi SDS Uprave grada Beograda sačinjavaju posebnu jedinicu u sastavu SDS pod nazivom: Komanda
186 Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju M. Nedića,
1. II 1946. — U daljem tekstu zapisnika, Nedić je dao sledeće podatke: da je prvi komandant SDS bio general Stevan Radovanović do juna 1942, a tada je na zahtev Nemaca smenjen i na njegovo mesto je došao Borivoje Jonić, koji je do tada bio u zarobljeništvu; da je SDS bila pod kontrolom Ministarstva unutrašnjih poslova a posle Majsnerovog dolaska, odnosno posle formiranja Srpske državne bezbednosti, izdvojena je iz MUP-a i njom je rukovodila Komanda srpske državne bezbednosti, odnosno šef ove službe Dragi Jovanović, koji je direktno došao pod Majsnerovu komandu.

19 Kontrarevolucija u Srbiji 1 289

srpske državne straže Uprave grada Beograda, koja je potčinjena u službenim, ličnim i disciplinskim odnosima Upravniku grada Beograda."¹²⁷

Interesantan je naročito čl. 32. citirane uredbe, u kome je rečeno da pri prijemu u službu SDS „imaju prvenstvo oni kandidati koji su se odazvali pozivu za obnovu Srbije i učestvovali u borbi (četnici, dobrovoljci, odrednici itd.) protivu komunista i ostalih naoružanih zločinaca".¹²⁸

Pripadnici Srpske državne straže imali su policijsku ulogu (Srpska državna poljska straža je uglavnom naslednik bivše žandarmerije). Drugim rečima, SDPS imala je sličnu, ako ne i identičnu ulogu u kvislinškoj državnoj upravi kao bivša žandarmerija. Srpska državna straža bila je uniformisana i za svoju službu okupatoru njeni pripadnici primali su od Nedićeve vlade (na teret srpskog naroda) mesečne prinadležnosti. Znači, bili su, ipak, stimulisani na izvestan način. Iz priložene tabele vidi se kolike su bile plate u martu 1942. godine za stražare, podoficire i oficire SDS.¹²⁹

P R E G L E D

Plata stražara i podoficira SDS na dan 1. IV 1942.

**Grupa Čin i zvanje
zvaničnika**

1

Plata

Plata sa periodičnom

povišicom

1 2

1 2 3 4 5

Ia Narednik vladine državne straže 2.900 3.000 3.100

I Narednik državne straže 2.700 2.800 2.900

II Podnarednik državne straže 2.500 2.600 2.700

III Kaplar državne straže 2.300 2.400 2.500

Stražar pripravnik SDS 2.200 —

Stražar pripravnik Državne straže

prve godine 2.200 —

¹²⁷ *Službene novine*, br. 18 od 3. III 1942.

¹²⁸ Isto.

¹²⁹ Isto. — U čl. 5. citirane uredbe rečeno je: „Srpska gradska državna straža deli se na odrede gradske državne straže, ovi na potreban broj kvartovnih odreda, a ovi na potreban broj staničnih odeljenja. Po ukazanoj potrebi, pojedini odredi gradske državne straže dele se na posebne odrede ili odeljenja, (saobraćajne, konjičke, motorciklištičke itd.). Na čelu odreda gradske državne straže, stoje komandiri odreda GDS; na čelu kvartovnih ili posebnih odreda, staničnih odeljenja itd. stoje komandiri kvart. odreda, staničnih odeljenja itd.". U čl. 6. pisalo je: „Srpska poljska državna straža deli se na okružne odrede, a ovi opet na potreban broj staničnih odeljenja. Teritorijalna nadležnost okružnih odreda i njihovih sreskih odreda, poklapa se sa teritorijalnom nadležnosti odeljenskih okruga i srezova u okrugu."

290

P R E G L E D

Plata oficira SDS na dan 1. IV 1942. godine

Položajna

Stepen

čin i zvanje Plata

Plata sa periodičnom

povišicom

1 2

1 2 3 4 5 6

II 2

1 Đeneral SDS

8.000

7.000 7.500

III 2

1 Pukovnik SDS

6.800

6.000

7.000

6.400

IV 2 Potpukovnik SDS 5.300 5.600 6.000

V Major SDS 4.800 5.000 5.300

VI Kapetan SDS 4.400 4.600 4.800

VII Poručnik 3.900 4.000 4.200

VIII Potporučnik 3.600 3.800 3.900

IX Potporučnik

pripravnik

3.300

3.100

Iz ove tabele odmah se može uočiti da su ovi „čuvari reda i poretka", u odnosu na druge službe u Nedićevoj administraciji i upravi, bili relativno dobro plaćeni. Jer službenici nižeg ranga, na primer, Komesarijata za nadnice i cene, 21. oktobra 1941. primali su prosečno 1.500—2.500 dinara mesečno. Približno isti iznos u to vreme primale su slične kategorije i u drugim ministarstvima Nedićeve vlade.¹³⁰ Mesečne plate nekih drugih zanimanja na dan 5. decembra 1941. izgledale su ovako: dnevničar na železničkoj stanici u Topčideru 75 dinara dnevno; profesor u penziji 600 dinara mesečno; činovnik Uprave grada Beograda VIII položajne grupe 1.700 dinara mesečno; penzioner sa nekog važnijeg radnog mesta — 1.300 dinara; profesor 1.863 dinara; radnik u državnoj radionici u Smederevu 1.600 dinara i niži činovnik Ministarstva prosvete platu oko 1.100 dinara.¹³¹

Ove primere smo naveli samo zato da bi smo pokazali da plate pripadnika SDS nisu bile tako male, kao što su neprekidno isticali osnivači pomenute institucije, odnosno odgovorni ljudi u Nedićevoj vladi. Kvislinški funkcioneri (naročito komanda SDS) stalno su ponavljali da je jedan od uzroka što je borbena raspoloženje pripadnika SDS ispod svake kritike, u slabim prinadležnostima. Ocenu ove kvislinške vojne formacije, kao i četnika Koste Pećanca, dosta je realno dao načelnik okruga kruševačkog, u svom izveštaju, upućenom lično Milanu Nediću, 11. maja **130 AS, neregistrovano, platni spisak za oktobar 1941.**

131 AS, M. tr. br. 62-103/41.

19* 291

1942: „Može se kazati ukratko da pripadnici SDS nemaju obeležja jedne vojske, jer im fali duh i disciplina; čak su korumpirani. Ne može se kazati da imaju najbolje držanje ni prema narodu, kojeg nepravedno sumnjiče da je naklonjen partizanima, te ga pljačkaju, otimaju mu i natresaju se." Za četnike Koste Pećanca, rečeno je u istom izveštaju: „Četnici ovog okruga su veoma slabi u vojničkom i moralnom pogledu; kod njih ne postoji nikakva disciplina i uočava se odsustvo svakog vojničkog duha. Oni nisu zaštitnici naroda, već su veliki otimači i siledžije."¹³² Koliko je bilo stvarno ljudi u srpskoj državnoj straži prilikom njenog formiranja, nema preciznih podataka. Nedić u citiranom zapisniku od 1. februara 1946, u Beogradu, pred istražnim organima tvrdi da ih je bilo sredinom 1942. oko 15.000. Ta se cifra poklapa sa brojem ljudstva koje je pominjano u razgovorima između Nedića i Majsnera na sastanku od 4. februara 1942. I u izveštaju Konzulata NDH u Beogradu (koji je bio dobro obavešten), od 7. jula 1942, Zapovjedništvu ustaške nadzorne službe, rečeno je, pored ostalog, da je SDS službena vojska generala Nedića i da ona broji između 15—20.000 ljudi.¹³³ Boško Kostić u citiranoj publikaciji tvrdi (ne navodeći vremenski period) da je „Srpska državna straža sa Srpskom graničnom stražom brojala oko 18.000 ljudi".¹³³ Međutim, u izveštaju Ministarstva unutrašnjih poslova Nedićeve vlade od 28. maja 1942 (dakle, tri meseca posle obrazovanja Srpske državne straže) zabeleženo je da je toga datuma bilo ukupno 18.622 pripadnika SDS: oficira, podoficira i stražara, od toga u pojedinim centrima, npr: u Beogradu 3.500; Kragujevcu 1.651; Požarevcu 1.045; Nišu 3.965; Leskovcu

1.384 itd.^{133b} Na osnovu svih ovih podataka, naš bi zaključak bio da je SDS u leto 1942. imala između 15.000 i 18.000 ljudi.

Takođe mnogi kvislinški izvori govore da je gotovo celokupna ranija žandarmerija ušla u Srpsku državnu stražu; zatim deo dobrovoljaca Dimitrija Ljotića; jedan broj četnika Koste Pećanca i Draže Mihailovića, koji su bili „legalizovani“ kod Nedićeve vlade i nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji. Ali, po svemu sudeći, taj broj nije mogao ni izdaleka popuniti predviđenu kvotu, pa je Ministarski savet Nedićeve vlade doneo Uredbu o obrazovanju policijskih škola u svim većim gradovima Srbije, odnosno u sedištimu okruga. Uredba je bila doneta još 30. decembra 1941; dakle, odmah po usvajanju Turnerovog plana, o reorganizaciji „Nedićeve oružane sile“.¹³⁴ Međutim, posle Majsnerovog dolaska ona je izmenjena i doterana. Da bi neki građanin bio primljen u ovu službu, trebalo je da ima dva jemca koji su naklonjeni Nedićevim vlastima; uverenje o vladanju i ponašanju, takođe potpisano od dva gra-

133 AVII, NDH, br. reg. 1/19-1, k. 305.

.33a B. Kostić, n. d., 72.

i33b AVII, Nća, br. 75/4-1, k. 2.

134 AVII, Nća, reg. br. 1-1, f. 6, k. 136.

292

danina i da (što je najvažnije) sam kandidat potpiše izjavu u kojoj se obavezuje da će u Srpskoj državnoj straži ostati najmanje tri godine.¹³⁵ Već od početka se videlo da je odziv za policijsku školu bio veoma slab. Za prvu grupu trebalo je da svaki okrug obezbedi po 500 „dobrovoljaca“. To je bilo u skladu sa Nedićevom koncepcijom, tj. da se na taj način iz 12 okruga već u aprilu 1942. dobije 6.000 novih pripadnika SDS. Međutim, gotovo svi okružni načelnici, u svojim izveštajima za mart i april, ističu da je „Policijska škola“ poluprazna, jer nema ljudstva; da se dobrovoljci slabo javljaju i da davanje obaveze na tri godine dovodi do toga da većina mladića predviđenih za školu, odnosno za SDS, beži od svojih kuća. O tome je pisao i okružni načelnik Šapca u svom izveštaju od 12. marta 1942: „Kada je pala telegrafaska naredba G-dina Predsednika Ministarskog saveta da određenog dana mora biti 500 mladića u policijskoj školi, naredio sam sreskim načelnicima da određeni broj upute, jer dobrovoljačkih kandidata nije bilo iz prostog razloga što su uslovi teški, a naročito obaveza od 3 godine, koja je, po mom mišljenju, apsolutno nepotrebna i činio sam predlog da se ukine.“¹³⁶ Samo nekoliko dana kasnije, Obaveštajni odsek Srpske dobrovoljačke komande pisao je Nediću o načinu na koji se regrutuju mladići sa terena šabačkog okruga, pa se u vezi s tim posebno naglašava: „Sreski načelnici sreza mačvanskog, pocerskog i jadranskog su sebi potčinjenim predsednicima opština izdali naredbe (pismeno i usmeno) da je svaki predsednik opštine dužan da sa svoje teritorije mobiliše 20—30 mladića za državnu policiju. Pri tome da se ne biraju sredstva. Skoro su svi silom mobilisani da se jave u državnu policiju. Dotični primorani mladići su većinom sprovedeni od strane žandarmerije. Mobilisani mladići uopšte ne znaju zašto se mobilišu, ni gde će ih iz sela odvesti.“¹³⁷

Slab odziv u policijsku školu, odnosno u SDS, zabrinjavao je i Nedićevu vladu i nemačke okupacione vlasti u Srbiji. Zbog toga je general Stevan Radovanović, komandant SDS, uputio 25. aprila 1942. pismo svim okružnim načelnicima, u kome insistira da ovi izdaju naređenje komandantima dobrovoljačkih i četničkih odreda na terenu da oni iz svojih redova šalju ljude u policijsku školu, kako bi se na taj način plan ispunio: „Odziv mladića sa sela po objavljenom konkursu, izuzetno je slab“, **us AVII, Nća, br. 2/5-1, k. 27. — Okružni načelnik Kragujevca u aktu od 5. II 1942. komandantu mesta Belanovica naredio je sledeće: „Shodno ovlašćenju Pred.min. saveta I br. 15394. od 30. XII/41, na III tečaj Policijske škole okružnog načelnika u Kragujevcu u vremenu od 15. do 28. februara 1942, ima proći ljudstvo niže navedenih odreda i to: 1) 60 vojnika-četnika Gornjo-milanovačkih; 2) 50 četnika iz odreda „Svete Rudničkog“; 3) 40 četnika iz posade K-de mesta Belanovica; 4) 20 četnika iz odreda u s. Jermenovcima; 5) 60 četnika iz Beogradskog četničkog odreda; 6) 80 četnika iz Donjo-Gružanskog odreda; 7) 10 policajaca iz Gradske policije u Kragujevcu; 8) 20 žandarmerije**

iz Kragujevačke žandarmerijske čete... Sve navedeno ljudstvo sa celokupnom četnom spremom ima se javiti k-tu Policijske škole u Kragujevcu na dan 14. II 1942. radi lekarskog pregleda" (AVII, Nća, br. reg. 1-1, f. 6, k. 136).

we AVIIjregbr-22/2-1, k. 92.

137 AVII, br. reg. 6-1, f. 9, k. 136, Izveštaj Obaveštajnog odeljenja SDK od 21. III 1942.

293

pisao je komandant SDS. „Odziv bi bio mnogo bolji kada bi obavezni rok, umesto tri, bio dve godine. Odziv iz četničkih i dobrovoljačkih odreda nije nikakav. Nesavesnosti njihovih starešina uzrok su da oni ne dozvoljavaju da se vojnici javljaju na kurs u škole Srpske državne straže.”¹³⁸

Milan Nedić i njegova vlada imali su problema ne samo sa regrutovanjem u SDS već i sa oficirskim i podoficirskim kadrom. Komandant SDS bio je do juna 1942. Stevan Radovanović, pa ga je nasledio pukovnik Borivoje Jonić. Neki izvori ukazuju da je Nedić planirao za prvog komandanta SDS generala Dragutina Zivanovića, koji se nalazio u zarobljeništvu, ali, navodno, Nemci nisu hteli da ga oslobode.¹³⁹ Nedić je na sastanku sa Majsnerom od 4. februara izjavio da su mu većina oficira i podoficira u policiji i žandarmeriji nepouzdati i molio je da se iz zarobljeništa puste oni „koji su se dobrovoljno stavili na raspoloženje za borbu protiv komunizma u Srbiji”. Međutim, iz zapisnika sa ovog sastanka se vidi da Majsner nije bio sklon da u ovom pogledu da Nediću podršku. Zbog toga mu je predložio da unapredi u oficire one podoficire koji su se naročito do tada istakli u borbi protiv komunista.¹⁴⁰ Nedić je očigledno slušao savete Majsnera, kao i mnogih drugih nemačkih funkcionera u okupiranoj Srbiji. On je to, kao sluga okupatora, i morao da čini. Zbog toga je u više navrata tokom 1942. unapređivao starešine svoje „oružane sile”. Na primer, samo 26. avgusta unapredio je u viši čin 130 oficira i podoficira „za stečene zasluge u borbi protiv komunista”.

¹⁴¹

Kad je reč o reorganizaciji Srpske žandarmerije, odnosno o formiranju SDS, interesantno je, radi potpunijeg sagledavanja ovog problema, istaći i sledeće: prvo, Srpska državna straža, samo tri dana posle donošenja Uredbe o njenom ustrojstvu, stavljena je pod Majsnerovu komandu, čemu se Nedić stalno protivio;¹⁴² drugo, na izričit Majsnerov zahtev, početkom avgusta 1942. ustanovljena je institucija „Šefa srpske državne bezbednosti”, na čelo koje je došao Upravnik grada Beograda Dragomir Dragi Jovanović. On je bio glavni naredbodavac Srpske državne straže: vršio je postavljenja, otpuštanja, penzionisanja. Ali za sve bila mu je potrebna saglasnost Majsnerova, koji mu je bio prvi pretpostavljeni;¹⁴³

¹³⁸ AVII, Nća, br. reg. 72/4-1, k. 2.

¹³⁹ B. Kostić, n. d., 72.

¹⁴⁰ Arhiv SUP Srbije, br. 27527/95, arhiva BDS, Zapisnik sa sastanka između Nedića i Majsnera od 4. II 1942.

¹⁴¹ AVII br. 15/2-1 k. la.

¹⁴² A Vii' Mikroteka, N-T-501, r. 247, s. 806.

¹⁴³ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Nedića od 9. I 1946; U vezi sa ovim Majsner je uputio akt Nediću: „Uredbom o osnivanju celokupne službe Srpske državne bezbednosti osnovano je nadležstvo šefa srpske državne bezbednosti koji je u svojim poslovima u okviru MUP-a samostalan. Prema ovoj Uredbi postavlja i otpušta šef Srpske državne bezbednosti sve službenike. On je i naredbodavac I stepena za sve budžetske rashode, koji se odnose na Srpsku državnu bezbednost” (AVII, br. 23/2-1, k. la). — Na osnovu Majsnerovog naređenja, Ministarski savet doneo je 10. avgusta 1942. Uredbu o formiranju „Srpske državne bezbednosti”: „U tom cilju stvorena je Uredba M. S. br. 3142, od 10. avgusta 1942. .Srpska državna

294

treće, Ministarski savet je 21. oktobra 1942, na predlog šefa Srpske državne bezbednosti, propisao Uredbu o Srpskoj graničnoj straži, koja je bila izdvojena iz organizacije SDS, i kao samostalna organizacija potčinjena ministru finansija Nedićeve vlade.¹⁴⁴

Srpska državna straža (gradska, poljska i granična), posle njenog definitivnog konstituisanja, tokom leta 1942. bila je „čuvar reda u gradovima i selima i čuvar granica okupirane Srbije”. Tu ulogu nisu više

obavljali ljotićeveci i četnici Koste Pećanca; njihov je jedini zadatak bio „da vode borbu protiv komunista i da čuvaju granice prema Drini”.¹⁴⁵ Međutim, iako je Srpskoj državnoj straži bila namenjena „policajska funkcija”, to je u praksi bilo samo formalno tako. Jer, čim bi se na terenu izvodila neka akcija širih razmera protiv partizanskih odreda bile su angažovane sve okupatorske i kvislinške snage, razume se, i pripadnici SDS. O tome je i Milan Nedić govorio postrojenim pripadnicima ove službe juna 1942.: „Danas je najsvetiji dan u vašem životu, kad stupate u redove SDS. Vi postajete naši branioci reda, zakonitosti i sigurnosti u našoj mnogo namučenoj otadžbini, majci Srbiji.”¹⁴⁶ U daljem tekstu ovog govora Nedić je istakao da je komunizam najveći protivnik srpskog naroda i da Srpska državna straža treba da bude bedem koji će štiti srpski narod, gradove i sela i obezbediti nesmetani boravak nemačkim okupacionim snagama u ovom delu Balkana.

Još precizniji od srpskog kvislinškog predsednika bio je novi komandant SDS, pukovnik Borivoje Jonić, kada je u naredbi od 13. juna 1942. zahtevao od svih srpskih kvislinških vojnih jedinica da između sebe održavaju „lojalnu i bratsku saradnju”, kako bi zajedničkim snagama, kako on kaže, uništili komuniste u svakom okrugu Srbije: „Da se održava lojalna i bratska saradnja u svim delovima SDS sa Srpskom dobrovoljačkom komandom, te da se ova bratska saradnja prenese i na **bezbednost**, koja će u okviru Ministarstva unutrašnjih poslova, objediniti rad svih organa koji rade na polju bezbednosti... Okružni i sreski načelnici, kao šefovi opšte uprave na svojoj teritoriji, do ove uredbe bili su odgovorni za red i mir na svojoj teritoriji. Posle stupanja ove Uredbe na snagu, ta dužnost i odgovornost prelazi na organe Srpske državne bezbednosti” (AS, m. pr. 30—40/42).

¹⁴⁴ *Službene novine*, br. 84 od 20. X 1942. — U vezi s ovim zanimljiva je izjava koju je posle rata M. Nedić dao u istražnom zatvoru: „Majsner je propisao izvesnu uredbu, po nalogu Himlera, da se bezbednost u Srbiji izdvoji i isključi iz Min. unutrašnjih dela i da se obrazuje posebno odeljenje-direkcija bezbednosti, na čije je čelo doveo Dragog Jovanovića. Oružani odredi, od tada, bili su potčinjeni Dragom Jovanoviću, koji je po naređenju Nemaca, vršio upotrebu sa ovim oružanim odredima a i istovremeno Jovanović je sam vršio unapređenja, penzionisanja i otpuštanja oficira i drugih” (Arhiv SUP-a Srbije, Zapisnik od 1. II 1946). A Boško Kostić, u n. d., str. 72, u vezi s ovim piše: „Na čelu ovih oružanih formacija (SDS) tada je stajao ondašnji upravnik grada Beograda i predsednik opštine Dragi Jovanović, koji je na ovo mesto postavljen po izričitoj traženju Majsnera. Nedić se protivio ovom naimenovanju, ali je posle odlučnog Himlerovog zahteva morao da popusti.”

¹⁴⁵ AVII, NDH, br. reg. 1/19-1, k. 305, Izveštaj Konzulata NDH u Beogradu od 7. jula 1942.

¹⁴⁶ *Glasnik Srpske državne straže*, stručno-naučni časopis, br. 1/42.

295

podređeno ljudstvo, kako u štabovima, tako isto i na terenu i u svim prilikama u službi i u privatnom životu. Ne sme se izgubiti iz vida da je dužnost svih Srba, a prvenstveno svih delova srpske državne sile — pa bili to četnici, dobrovoljci ili stražari — da svim silama rade na održavanju mira, obnovi i stvaranju bolje budućnosti Srbije, kao i to da je naš zajednički zadatak jedan te isti, tj. uništenje svih komunističkih bandi; borba i uništenje svih štetnih elemenata koji sprečavaju miran život i bolju budućnost Srbije, a većtom propagandom šire međusobne razdore i uzajamnu netrpeljivost..”¹⁴⁷

Tako je Borivoje Jonić, brat ozloglašnog Nedićevog ministra prosvete Velibora Jonića, pozivao pripadnike Nedićeve „oružane sile” na jedinstvo u borbi protiv komunista; i to istog dana kada je bio postavljen za komandanta Srpske državne straže. Njegov prethodnik, Stevan Radovanović, bio je smenjen na izričit zahtev Nemaca, jer se eksponirao kao saradnik Draže Mihailovića. Ali u naredbi br. 43. od 12. juna 1942, Nedić je dao drugačije obrazloženje o njegovom uklanjanju s ovog položaja: „U momentu kada zbog narušenog zdravlja od rada odlazi sa svoga mesta, ovom starom srpskom borcu i pravom srpskom đeneralu, srpska vlada u ime otadžbine odaje ovim aktom puno priznanje i ističe kao primer kako se nesebično služi, u najtežim trenucima, srpskom narodu i srpskoj zemlji.”¹⁴⁸

U nemačkim izvorima, ima dosta podataka o angažovanju kvislinških vojnih formacija protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta. S obzirom na ovlašćenja koja je dobio, Majsner je odmah posle dolaska u Beograd počeo da angažuje dotadašnju kvislinšku srpsku žandarmeriju, a kasnije Srpsku državnu stražu, Ljotićevce, pa i pojedine četničke odrede Koste Pećanca. Prvi objekti koje je trebalo da zaštite pripadnici Nedićeve „oružane sile“, bili su železnički čvorovi u Ibarskom basenu, gde su počeli veliki radovi na opravci mostova, železničkih stanica i drugih objekata koje su krajem 1941. porušili partizanski odredi Srbije. Majsner je predlagao da ta obezbeđenja sprovodi žandarmerija, odnosno tada već SDS; Nedić je smatrao da je ova služba još slaba i da većim delom treba angažovati Ljotićeve dobrovoljce. Da bi se koliko-toliko nesporazumi prevazišli, Erich Keviš je 27. februara pozvao na sastanak Nedića i njegovog savetnika Bankovića. Postignut je sporazum da se u prvoj fazi angažuju dobrovoljci, a kasnije, kada se bude „učvrstila“ SDS, da ona preuzme na čuvanje pomenute objekte. Keviš je dao obećanje da će uvek, kada se bude trebala da angažuje negde Nedićeva „policija“,

¹⁴⁷ Zb. NOR, 1-3, 501—502.

¹⁴⁸ *Novo vreme*, 14. VI 1942. — **Neposredno pre nego što je smenjen, Stevan Radovanović je održao još jedan svoj antikomunistički govor. I ovog puta pripadnicima „Nedićeve oružane sile“: „Komunistička propaganda iz Moskve, u vezi sa onim iz Londona, bila je dovela do toga da je se ‚crvena opasnost‘ tako osilila da je udarila i na kapije, naše prestonice Beograda. U to najkritičnije doba, doba kada je bilo pitanje biti ili ne biti, pojaviše se ljudi, pravi Srbi i patriote, koji vole svoj narod... Ti ljudi, ti pravi Srbi, u septembru 1941, obrazovaše Srpsku vladu, Vladu narodnog spasa, pod predsedništvom, slavom ovenčanog đenerala Milana Nedića“** (*Glasnik SDS*, br. 1/42).

296

Majsner će ga o tome tri dana ranije obavestiti.¹⁴⁹ O istom pitanju raspravljano je na sastanku 5. marta 1942, kome su prisustvovali: Bader, Nedić, Keviš i Banković. Nedić je referisao o merama koje je već preduzeo za obezbeđenje ibarske železničke pruge, tj. da će angažovati delove SDS, dobrovoljce i četnike i da će oni biti na licu mesta već 10. marta, iako radovi počinju 16. III 1942. Nedić je takođe obavestio komandujućeg generala Srbije o problemima koje ima pri mobilisanju ljudi u redove SDS.¹⁵⁰

Nemačke okupacione vlasti su stalno insistirale da budu na poseban način pozdravljane od kvislinških vojnika, podoficira i oficira u Srbiji. Uvek su na to ukazivale Ministarstvu unutrašnjih poslova Saveta komesara, a kasnije Nedićevoj vladi. Pošto je bila reorganizovana žandarmerija i formirana SDS, traženo je da i ona odaje posebno poštovanje, nemačkim oficirima i podoficirima. O merama koje je preduzeo na ovom planu, Stevan Radovanović, komandant SDS, obavestio je Badera 18. aprila 1942: „Ministarstvo unutrašnjih poslova je još u toku meseca maja 1941, naredilo što je potrebno, da svi uniformisani organi i službenici Ministarstva unutrašnjih dela imaju da odaju vojničke počasti pripadnicima nemačkih oružanih snaga, oficirima i podoficirima i da ih u prolazu i pri drugim susretima propisno pozdravljaju. Pošto je sada formirana Srpska državna straža, ta se naredba protegla i na njene pripadnike.“

¹⁵¹

Nemački izvori, takođe, beleže da je Nedić stalno insistirao kod Badera, Turnera i Majsnera da Ljotićeve dobrovoljce, „koji su težili više ili manje sebičnim ciljevima, i četnike Koste Pećanca, koji su se borili protiv komunista i uživaju veliki ugled u narodu“, prevedu u Srpsku državnu stražu. To je Nedić ponovio i u pismu Baderu od 13. maja 1942.¹⁵² Međutim, Nemci su ignorisali sve Nedićeve predloge: prvo zbog toga što nisu imali poverenja u četnike Koste Pećanca; drugo, što su hteli da očuvaju „jedinstvo“ Ljotićevih dobrovoljaca, koji su im služili kao istureni bedem u borbi protiv partizanskih odreda Srbije i u njih su (uza sve primedbe koje su imali na njihov rad) imali najviše poverenja; treće, Nemci su smatrali da svaki Nedićev potez usmeren ka uklapanju dobrovoljaca u sastav SDS, predstavlja gomilanje prerogativa u

¹⁴⁹ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1078-79, Zapisnik sa sastanka Keviš—Nedić od 27. III 1942.

150 A v i i , Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1075-76.

151 AVII, NA, kut. 28, reg. br. 30/1. — U daljem tekstu pisma komandanta SDS rečeno je sledeće: „Da bi se odnos između pripadnika nemačkih oružanih snaga i Srpske državne straže, četnika i dobrovoljaca utvrdio, slobodan sam pa predložim: a) srpski generali imaju da odaju vojničke počasti svim generalima nemačkih oružanih snaga; b) srpski štabni oficiri da odaju vojničke počasti svim generalima i štabnim oficirima nemačkih oružanih snaga; c) svi ostali srpski oficiri imaju da odaju vojničke počasti svakom oficiru nemačkih oružanih snaga; d) srpski oficiri imaju da odaju vojničke počasti svim oficirima i podoficirima nemačkih oružanih snaga; e) svi ostali pripadnici SDS, četničkih i dobrovoljačkih odreda imaju da odaju vojničke počasti svim pripadnicima nemačkih oružanih snaga. Molim da se ovaj predlog odobri.”

151 Arhiv SUP Srbije, dosje Nedića, br. 57527/112.

297

njegovim rukama, pa su mu prigovorili čak da namerava da obrazuje sopstveno „Ministarstvo policije”. U vezi s tim pisao je potpukovnik administrativne službe vojnoupravnog komandanta Rajnhold, u svom elaboratu „O srpskom predsedništvu Ministarskog saveta”, od 27. jula 1942, pored ostalog: „Dobrovoljačke odrede i četnike treba smatrati pomoćnom policijom i takođe potčiniti Ministarstvu unutrašnjih poslova. Pošto četnički odedi ionako treba da budu raspušteni, nema prigovora tom potčinjavanju. Izuzetak čine Ljotićevi odredi, koji imaju više politički karakter.”¹⁵³

Majsner je sve više ograničavao Nedićev uticaj na kvislinške vojne formacije, te je na jednu Turnerovu primedbu, u vezi s tim da „treba imati obzira koliko-toliko prema Nediću”, odgovorio u pismu od 16. avgusta da je on, Majsner, prema naredbi o postavljenju, ne samo ovlašćen nego i dužan da izdaje direktive srpskim policijskim nadležnostima, te u tom pogledu ne misli ništa da menja.¹⁵⁴

Nedić se žalio general-pukovniku Leru, komandantu Jugoistoka, na sastanku koji je održao s njim u Beogradu, 29. avgusta 1942, da on (Nedić) i njegova vlada nemaju gotovo nikakve vlasti i da su ta ograničenja u svakom pogledu povećana dolaskom Majsnera u Srbiju i prevazišla svaku meru. Međutim, Ler nije hteo da donosi bilo kakvu odluku na relaciji Nedić—nemačke okupacione vlasti u Srbiji, već je ovog samo saslušao i predložio mu da sva sporna pitanja rešava sa komandujućim generalom, Upravnim štabom i lično sa Majsnerom.¹⁵⁵

Samo dva dana kasnije (tačnije, 1. septembra 1942), Majsner je obavestio Nedića da se on praktično ne meša bilo u kakve operativne poslove Srpske državne straže i srpske bezbednosti uopšte, iako kontroliše njegov rad; da Nedić sa svojom vladom može i treba i ubuduće, pored ostalog, da utiče na budžet, odnosno raspodelu sredstava, kako bi se kvislinške snage mogle efikasnije suprotstaviti partizanskim odredima i diverzantskim grupama na terenu.¹⁵⁶

O ovom Majsnerovom pismu Nediću razvila se velika polemika, čak i u najodgovornijim službama nemačke okupacione uprave u Srbiji. Bencler je, na primer, u svom izveštaju od 13. septembra 1942, koji je uputio Ribentropu u vezi sa krizom Nedićeve vlade, koja je zapretila da će podneti ostavku sticajem mnogih okolnosti, naveo da je kriza nastala, pored ostalog, i zbog toga što je upućeno „navodno pismo višeg SS i policijskog vođe Nediću, u kome se ovaj poziva da se uzdrži od bilo kakvog mešanja u srpsku državnu stražu” i da o tom pismu nije obavestien on, Bencler, niti, pak, zapovednik i komandujući general u Srbiji.¹⁵⁷

U memorandumu Nedićeve vlade, koji je upućen komandujućem generalu i zapovedniku u Srbiji 16. septembra 1942, u vezi sa ovim je pi-

153 AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1053-54.

154 AVII, NAV-N-T-501, 266/1173, Majsnerovo pismo Turneru, od 16. VIII 1942.

155 AVII, NAV-N-T-501, 248/572-75, Zapisnik sa sastanka u Belom dvoru u Beogradu između Nedića i Lera, 29. VIII 1942.

156 AVII, NAV-N-T-501, 256/1039.

157 AVII, NAV-N-T-120, 200/153773—75.

298

salo: „Srpska vlada ne raspolaže nikakvim sredstvima ni mogućnostima da utiče na tu situaciju; ona je potpuno paralisana, pošto joj je već osam

meseci oduzeta svaka vlast u zemlji; o autonomiji i vođenju zemlje ne može biti ni govora. Vlada nema skoro nikakvog udela u upravi zemlje, pošto je ostala bez izvršnih organa jer joj je u policijsko-tehničkom smislu oduzeta svaka vlast i predata zapovedniku SS-trupa. Vlada je čak dobila pismeno naređenje da ne sme Srpskoj državnoj straži izdavati nikakva naređenja. Dosadašnje pravo naređivanja vlade nad dobrovoljačkim i četničkim odredima, uz čiju je pomoć održala red i mir, kao i javnu bezbednost u zemlji, oduzeto joj je jer su ove jedinice potčinjene Štabu zapovednika u Srbiji."¹⁵⁸

Bencler je ponovo 16. septembra 1942. (istog dana kada je i Nedićeva vlada uputila memorandum komandujućem generalu i zapovedniku Srbije) obavestio svoje pretpostavljene u Berlinu da kriza „vlade narodnog spasa“ ne jenjava, već se povećava. Posebno je analizirao pitanje ograničenja vlasti Nedića i njegove vlade na Srpsku državnu stražu, koja proističu iz Majnsnerovog pisma od 1. septembra, te u vezi s tim navodi: „I pismo, koje je viši SS i policijski vođa uputio ministru predsedniku Nediću, kojim mu on praktično oduzima svaki uticaj na imenovanja u srpskoj policiji, dotiče se tačke u kojoj je general Nedić posebno osetljiv. Iako pismo, sa kojim me je u međuvremenu upoznao vođa grupe Majnsner — gledano formalno — tretira samo tehnička personalna pitanja, ono znači, u stvari, za svakoga ko poznaje stvari, kraj uticaja ministra predsednika na Srpsku državnu stražu.“¹⁵⁹

Bez obzira na to što su postojala neslaganja o izvesnim pitanjima između Nedićeve vlade i nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, ovima poslednjim nije smetalo da u novembru 1942. stave pod svoju zaštitu srpsku kvislinšku upravu i vojsku. O tome je bila propisana specijalna Uredba komandujućeg generala i zapovednika Srbije po kojoj se svako ubistvo ili ranjavanje pripadnika kvislinških odreda ili činovnika Upravnog aparata, kažnjavalo počev od 22. novembra, streljanjem deset, odnosno pet, a svaki akt sabotaže, streljanjem sto talaca. Posle kraćeg vremena, citirana uredba je dobila dopunu po kojoj je, počev od 1. decembra 1942, zabranjeno hapšenje kvislinških činovnika kao talaca. Krajem decembra Paul Bader je obavestio Nedićevu vladu da pripadnici njene „oružane sile“, policije i uprave sami predlažu i po nemačkom odobrenju sami izvršavaju odmazde pri gubitku nekog iz svojih redova u borbi protiv saradnika NOP-a, pod uslovom da o tome obaveštavaju nemačke nadležne organe.¹⁶⁰

Srpska državna straža je bila najbrojnija kvislinška vojna formacija tokom celog rata. Ali Nemci nisu imali u nju poverenja iz dva osnovna razloga: prvo, smatrali su da je neborbena i, drugo, da većina njenih pripadnika simpatiše četnički pokret Draže Mihailovića. O tome je Bencler, u jednom izveštaju Ribentropu, pisao: „Srpski izvršni organi

158 AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1024—34.

159 AVII, NAV-N-T-120, 200/153778—82.

160 AVII, NA, 27-5/5, Pismo Gajtnera, šefa operativnog štaba vojnopravnog komandanta Nediću, od 25. XII 1942.

299

su nemoćni pred ustaničkim pokretom. Srpska državna straža, koja preko svojih oficira snažno naginje Draži Mihailoviću, zatajuje naročito protiv njegovih pristalica.“¹⁶¹ Ljotićevi dobrovoljci su bili na većoj ceni kod okupatora jer su se najžešće borili protiv partizanskih odreda i pripadnika NOP-a uopšte. Neki izvori ukazuju da je Majnsner po dolasku u Beograd insistirao da srpski dobrovoljci pošalju bar jednu četvu sa zastavom na Istočni front, kao simbol borbe sprskog naroda protiv komunizma, čemu su se navodno oštro suprotstavili Ljotić, pa i Nedić.¹⁶²

Nedić je i u sledećim mesecima 1942. nastojao da se deo dobrovoljaca ili oni u celini, uključe u policiju, odnosno u Srpsku državnu stražu.

Ali Majnsner, a naročito Ljotić, nisu se s tim složili.¹⁶³ Tako su Ljotićevci i 1942. godine, pa i kasnije, sve do njihovog bekstva iz Srbije, oktobra 1944, ostali posebna kvislinška vojna formacija, ali pod neposrednim rukovodstvom nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji.¹⁶⁴

Šesnaestog maja 1942. Nedićeva vlada je propisala Uredbu o Srpskoj dobrovoljačkoj komandi. U članu 2. stajalo je: „Dobrovoljačka komanda sastoji se iz više odreda, čiju formaciju propisuje Predsednik srpske

vlade. Štab Srpske dobrovoljačke komande brine se o organizaciji, naoružanju i materijalnom snabdevanju dobrovoljačkih odreda. Unutrašnje ustrojstvo dobrovoljačkih odreda propisuje predsednik srpske vlade na predlog komandanta Dobrovoljačke komande." A u članu 3. je rečeno: „Dobrovoljački odredi mogu biti upotrebljeni taktički po nahodanju komande oružane sile, samostalno pod komandom Štaba srpske dobrovoljačke komande ili u združenim odredima pod komandom dotičnog komandanta."¹⁶⁵ Na osnovu Uredbe o Srpskoj dobrovoljačkoj komandi, predsednik kvislinške srpske vlade propisao je „instrukciju“ za SDK, u kojoj je rečeno da je ova služba organ srpskog naroda; da služi kralju i otadžbini; da starešine iz kadra, kao i oni iz rezerve, koji imaju čin rezervnog oficira, ili podoficira „primaju platu koja im po zakonu sleduje“.¹⁶⁶

Međutim, iako je Nedić propisivao Uredbe i davao instrukcije za SDK, kao i za ostale kvislinške organe i službe, on praktično nije imao vlasti nad ovom službom. Zbog toga je protestovao u memorandumu srpske vlade od 16. septembra 1942, gde je rečeno: „Dosadašnje pravo naređivanja vlade nad dobrovoljačkim i četničkim odredima, uz čiju je pomoć održavala red i mir kao i javnu bezbednost u zemlji, oduzeta joj je i potčinjena Štabu zapovednika u Srbiji.“¹⁶⁷

¹⁶¹ AVII, NAV-N-T-120, 200/153725—27.

¹⁶² B. Kostić, n. d., 68.

¹⁶³ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1081—85.

¹⁶⁴ *Novo vreme*, od 27. II 1942, donelo je vest da su 19. II komandanti svih dobrovoljačkih odreda održali konferenciju u Beogradu radi razrade plana „borbe protiv komunizma u Srbiji“.

las AVn, Nća, br. 74/4-1, k. 2.

¹⁸⁸ Isto.

¹⁶⁷ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1024—34.

300

Krajem 1942. godine, Srpska dobrovoljačka komanda je preimenovana i dobila novi naziv: „Srpski dobrovoljački korpus“, i za komandanta ove kvislinške vojne formacije ponovo je postavljen pukovnik Košta Mušicki, koji je bio smenjen krajem 1941. godine.¹⁶⁸

Koliko je bilo brojno stanje ljotićevaca u pojedinim periodima 1942. ne može se precizno utvrditi. Kretalo se, prema nekim izvorima, od 3.500 u aprilu do 5.000 u decembru 1942. godine.¹⁶⁹ Međutim, izvesno je da su pripadnici SDK — sredinom jula bili raspoređeni u 20 odreda, koji su bili smešteni u većim centrima: Nišu, Smederevu, Čačku, Užicu, Bajinoj Bašti, Kraljevu, Valjevu itd. Svaki dobrovoljački odred imao je 4—5 četa, a svaka četa imala je prosečno po 150—200 ljudi.¹⁷⁰

Legalni četnici (pripadnici K. Pećanca i D. Mihailovića), bili su stalno tokom 1942. godine predmet diskusije između nemačkih okupacionih vlasti, s jedne, i Nedićeve vlade, s druge strane. Nemci nisu uopšte imali poverenja u ove četnike. Insistirali su redovno da se razoružaju, čemu se Nedić opirao. Ovaj deo Nedićeve „oružane sile“ bio im je nepouzdan; znali su da su kompromitovani i omrznuti u narodu i da naginju četničkom pokretu Draže Mihailovića. Nemce je zabrinjavalo i njihovo brojčano stanje. U aprilu 9.000, a u julu 1942. 11.300, pa su u vezi s tim izdali Nediću pismeno naređenje da ne stvara nove četničke i dobrovoljačke odrede. Nacisti su samo od 1. jula do kraja avgusta razoružali čest četničkih odreda sa oko 1.800 četnika.¹⁷¹

Pošto su znatne nemačke okupacione snage bile angažovane u Bosni, pa nije bilo dovoljno snaga za održavanje reda i mira u Srbiji, Nemci su tražili od Nedića da uspostavi veću disciplinu legalnih četnika; da im se izdaju lične isprave od teritorijalne divizije i policijske ispostave, u koje će se upisati i broj oružja, i da akcije ne smeju vršiti bez njihovog odobrenja. U vezi s tim Nedić je početkom juna 1942. izdao naredbu: „1) Svi četnički odredi na teritoriji vojnog zapovednika Srbije u disciplinskom i materijalnom pogledu potpadaju u prvom stepenu pod komandom komandanta svih četničkih odreda, a u drugom pod komandom Predsednika srpske vlade, s tim da se nijedna akcija ni pokret odreda ne može obaviti bez prethodnog odobrenja Vojnog zapovednika. Odobrenje se traži za 5 okruga pod bugarskom okupacijom, preko oblasnog komandanta SDS u Nišu, a za ostale preko vojnog odeljenja pri Predsedništvu

ministarskog saveta. 2) Četnici ne vrše upravnu niti policijsku vlast, niti ma kakav nadzor za vršenje te službe. Vršenje ove službe povereno je upravnim policijskim vlastima."¹⁷²

les AVII Nća, 74/4-1, k. 12.

16» AVII, NA, 41E-13/2756.

170 AVII, NDH, br. reg. 1/19-1, k. 305.

171 AVII, mf., NA, V-N-T-501, r. 248, s. 2—4, Ratni dnevnik komandujućeg generala i vojnog zapovednika u Srbiji. — Nedić je 1. V 1942. potpisao naredbu da se raspusti Kosmajski četnički odred: „Da komandant SDS rasformira i raspusti Kosmajski četn. odred, S. V. Crljena, ljudstvo razoruža i uputi svojim kućama. Četnicima oduzeti četničke legitimacije, dostaviti načelniku Vojnog odeljenja pri pred. Min. Saveta" (AVII, br. 73/3-1, k. 2).

178 AVII, Nća, br. 12/2-2, k. la.

301

Sledeća mera Nedićeve vlade, radi zavođenja „reda i discipline" u redovima legalnih četnika, usledila je 10. juna 1942, kada je Nedić izdao novu naredbu, kojom je odredio za svaki od 12 okruga na teritoriji uže Srbije po jednog okružnog vojvodu iz redova SDS i četnika Koste Pećanca, koji su odani njemu i njegovoj vladi. „Okružni vojvoda je nadležan za četničke odrede vojvode K. Pećanca i druge samostalne legalne četnike", pisalo je u Nedićevoj naredbi, „koji su raspoređeni na teritoriji njegovog okruga. Ovi su dužni da saraduju sa nadležnim okupacionim vlastima, komandantima okružne straže i upravnim vlastima."¹⁷³

Nedićevi „legalni četnici" toliko su se osamostalili i oteli ispod kontrole njegove vlade da su, na primer, komandanti Požeškog odreda, Vučko Ignjatović, i Sandžačkog odreda, major Miloš Glišić, vodili pregovore početkom juna sa Italijanima, bez ikakvih ovlašćenja iz Beograda. S tim u vezi Nedić je izdao novu naredbu: „Naređujem da se sa svojim delovima odmah vratite na demarkacionu liniju. Nikakve pregovore ne voditi sa Italijanima, jer možemo rđavo proći. Izvršenju odmah pristupiti i izvestiti."¹⁷⁴

U drugoj polovini 1942. četnici Koste Pećanca i ostali „samostalni, legalni" gube svaku ulogu. Nisu više postavljali pitanje ni Nemci ni Nedićeva vlada da li treba razoružavati ovu kvislinšku vojnu formaciju, već kada i na koji način. Nemci su smatrali da njihove i bugarske okupacione snage na jugu Srbije treba da to urade, i to su uradili. Čak je po naređenju Nemaca, bugarska vojska uhapsila Mašana Đurovića, početkom maja 1942.¹⁷⁵ Na drugoj strani, Nedić je smatrao da ne treba sa

¹⁷³ Zb. NOR, 1-3, 494.

¹⁷⁴ AVII, br. 11/2-k. la. — U daljem tekstu naredbe rečeno je: „G. predsednik je iznenađen da njegova jasna naređenja, u pogledu vraćanja sa teritorije italijanske okupacione zone, nisu izvršena kao i prekid 'pregovora' sa Italijanima da nije obustavljen, pošto se diplomatski pregovori vrlo zamašnog značaja vode na drugoj strani — te nam ovim radom u Sandžaku mogu biti nanete teške posledice."

¹⁷⁵ Arhiv SUP Srbije, br. 57527/112, dosje Milana Nedića. — U vezi s ovim Nedić je uputio protestno pismo Baderu 13. maja 1942: „I pored sporazuma, koji sam ja imao čast da zaključim sa gospodinom zastupnikom komandujućeg generala u Kraljevu i sa gospodinom Turnerom, dešavaju se u zemlji izvesne stvari sa četnicima, koje najozbiljnije dovode u opasnost red i mir, koji su sa teškom mukom uspostavljeni i koji mogu imati nepredviđene posledice. Dozvolite mi, gospodine generale, da vam navedem nekoliko konkretnih slučajeva: 1) Posle gore spomenutog razgovora, odnosno juče 11. maja 1942, u Kuršumliji je uhapšen kapetan Mašan Đurović od Bugara, po naredbi nemačkih vlasti. Gospodin pukovnik Keviš izjavio je gospodinu ministru unutrašnjih poslova Aćimoviću da je hapšenje stvarno izvršeno, i to po naredbi nemačkih vlasti. Hapšenje je izvršeno jer je Đurović dva puta telegrafski pozivan od predsednika srpske vlade da dođe u Beograd, ali on se nije odazvao ovom pozivu. Istina je da sam ja Mašana Đurovića dva puta zvao. Ali, u međuvremenu sam dao telefonsku dozvolu da on dotle ne treba da dođe za Beograd, dok nije regulisao incident sa razoružanjem njegovih četnika. Ovo hapšenje mi pada vrlo teško. Slučaj je već počeo da deluje neprijatno, a potpuno ostavljajući iz vida, kapetan Đurović da sada nije u stanju da sprovede zadatke koje sam mu ja poverio. 2) U sporazumu sa štabom K. Pećanca, odlučeno je da se raspusti četnički odred Pavia Gučanina i da ih se razoruža, te da se ljudi puste kući. U međuvre-

302

razoružanjem žuriti; da četnici, uprkos mnogim slabostima, mogu poslužiti

u održavanju „reda, mira i bezbednosti“ i da razoružanje treba izvršiti u „pogodnom trenutku“, odnosno u jesen i početkom zime, kako bi im bilo onemogućeno bežanje u šumu. Te svoje dileme Nedić je izneo i na sastanku sa komandantom Jugoistoka 29. avgusta 1942, kada je izjavio: „Vlada bi bila zahvalna, kada bi se njoj samoj prepustilo pitanje raspuštanja četničkih sastava i trenutak raspuštanja. Smatrao je da bi četnici pred pretnjom raspuštanja, u leto pobjegli u šume i planine i da bi za to kasna jesen bila pravi trenutak, kada je gotovo završena berba kukuruza i kada bi, sa druge strane, hladne padavine, koje dolaze, i tako dalje bile smetnja bežanju u šume.“¹⁷⁶

Na drugoj strani, Majšner je 15. septembra 1942. naredio Nediću da se do kraja ovog meseca četnička komanda, sa svim četničkim odredima K. Pećanca, zatim, samostalni, odnosno „legalni četnici“ skinu sa snabdevanja kod Srpske državne straže. Jer, kako je on istakao, „četnici truju svojom nedisciplinom srpsku policiju, koja treba da čuva red, mir i bezbednost u Srbiji.“¹⁷⁷

Uglavnom, od septembra do kraja 1942. intenzivno je Nedićeva vlada sprovela akciju razoružavanja četnika Koste Pećanca i u tom intervalu su u celini bili i razoružani. Pre toga, jedan deo je stupio u SDS; znatan deo u četničke odrede Draže Mihailovića, a neznatan broj napustio je svoje komande i vratio se kući. Tako je neslavno završila svoju misiju ova kvislinška vojna organizacija; raspuštena je posle nepunu godinu i po dana služenja okupatoru, a njen vojvoda bio je kasnije, 1944. godine likvidiran od četnika Draže Mihailovića.¹⁷⁸

menu je razoružanje izvršeno od nemačkih trupa, sa rezultatom da je Gućanin pobjegao. Da je razdeoba i razoružanje prepušteno četničkom štabu, koji bi ovu stvar obavio zajedno sa organima Srpske vlade, cela bi ova stvar bila sprovedena bez ikakvog potresa.“

¹⁷⁶ AVII, NAV-N-T-501, 248/572—75.

¹⁷⁷ AVII, br. 23/2-1, k. la.

¹⁷⁸ P. Martinović, n. d., 183. — Da bi što bezbolnije raspustio četnike, Nedić stalno kontaktira sa njihovim vojvodama: piše im pisma, poziva ih na razgovore; šalje depeše. U depeši od 18. X 1942. svim četničkim odredima Nedić piše: „Ovim putem izvestite me koliko ste četnika reducirali, koje vam je brojno stanje, koliko ste pušaka i kama predali i koliko ste od reduciranih četnika poslali na rad“ (AVII, br. 19/2-1, k. 1). — Komandant Tamnavskog četničkog odreda obavestio je Nedića 19. X 1942. da je „reducirao“ 110 četnika, 2 oficira i 2 podoficira. (ARP, C-1/124). — Nedić je 28. X 1942. izdao naređenje „da se na mesto otpuštenih četnika više ne primaju u službu kod četničkih odreda novi četnici“ (AVII, br. 15/4-2, k. la). — Nedić je za 5—6. XII pozvao sve četničke vojvode na sastanak u Beograd i naredio im da do kraja godine razoružaju sve četnike (AVII, reg. br. 3/1-19, k. 289).

303

NEDIĆEV ZAHTEV DA SE PREMA ZAROBLJENICIMA-SIMPATIZERIMA NOP-a U NEMAČKOJ PREDUZMU SANKCIJE

Tokom 1942. godine Milan Nedić, sa svojom vladom, nastavio je da vodi „brigu“ o srpskim ratnim zarobljenicima, koji su bili u zarobljeničkim logorima u Nemačkoj i Italiji. I dalje je Nedić pravio razne kombinacije s onim ljudima koji se nisu nalazili u Jugoslaviji. Naime, kada se počelo formiranje Srpske državne straže (februar—mart 1942), on je uporno insistirao kod Turn era, Maj snera, pa i kod komandanta Srbije, da mu se u nedostatku oficira i podoficira u zemlji, dodeli pomoć iz redova oficira i podoficira u zarobljeništvu.¹⁷⁹ Međutim, nemačke okupacione vlasti nisu htele ni da čuju. Otpustile su manji broj zdravih zarobljenika, a ostali, koji su upućeni kući, bili su bolesni ili invalidi. Jedino je Bencler, u svom dopisu od 15. aprila 1942, insistirao da Ribentrop izdejstvuje kod OKW da se svi jugoslovenski ratni zarobljenici-folksdojčeri puste iz zarobljeništa.¹⁸⁰ Kasnije (10. oktobra 1942), Bencler je, u jednom novom dopisu, Ribentropa molio da kod Vrhovne komande Vermahta izdejstvuje da se čak ni bolesni, pa ni invalidi, ne otpuštaju kućama, ako se zna da su simpatizeri Komunističke partije ili četničkog pokreta Draže Mihailovića.¹⁸¹

Prva veća grupa zarobljenika iz Nemačke (njih oko 400) stigla je u Beograd 13. marta 1942; druga grupa od 30 zarobljenika doputovala je

sedam dana kasnije, a 28. marta stiglo je u Beograd 427 zarobljenika, od kojih je bilo 276 oficira.¹⁸² Među vladinim funkcionerima koji su sačekali prvu veću grupu zarobljenika, nalazio se i Milan Nedić. On je, po običaju, i ovom prilikom održao govor. Zahvalio se nemačkom Rajhu na „pažnji“, a bolesnim zarobljenicima poželeo da „prezdrave“ kako bi se mogli angažovati u borbi protiv komunizma.¹⁸³

¹⁷⁸ Na sastanku od 4. II 1942, kada je Nedić zamolio Majnsnera da izdejstvuje puštanje jednog dela oficira i podoficira iz zarobljeništva, ovaj mu je predložio „da unapredi u oficire one podoficire, koji su se naročito istakli do tada u borbi protiv komunista“ (Arhiv SUP Srbije, br. 27527/95).
¹⁸⁰ AVII, London, N-2, H, 297824—297829.

¹⁸¹ AVII, NAV-N-T-120, 200/153695.

¹⁸² *Novo vreme*, 13. III; 28. III, 18. VI 1942.

¹⁸³ *Novo vreme*, 15. II 1942. — Nedićeva vlada raspoređivala je čak i one zarobljenike koji su se još nalazili u Nemačkoj. Tako je u jednom spisku od 5. I 1942. bilo 146 oficira, koji su bili raspoređeni u pojedina ministarstva, u komande SDS itd. (AVII, Nća, br. 64/4-7, k. 2). A u elaboratu od 10. II 1942, sem spiska logora kao „Stalag“, „oflag“ i drugim, nalaze se u 15 spiskova imena oko 1.000 oficira, koji su traženi u razne službe Nedićeve vlade, a najvećim delom u SD, SDK itd.

304

Velibor Jonić, ministar prosvete Nedićeve vlade, koji je imao češće kontakte sa Turnerom, a ovaj mu je bio naklonjen, takođe je više puta predlagao da se otpuste zarobljenici prosvetni i kulturni radnici. To je on učinio i u pismu od 7. marta 1942.: „Radi popune praznih nastavnčkih mesta i stvaranja mogućnosti za uspešniji rad u školama i drugim prosvetno-kulturnim ustanovama u zemlji, nameran sam da zamolim otpuštanje iz zarobljeništva za veći broj neophodno potrebnih školskih i prosvetno-kulturnih radnika.“¹⁸⁴ Međutim, ovom, kao i mnogim drugim zahtevima nacisti nisu izlazili u susret. Po pravilu, otpušteni su oni koji su mogli u školama da predaju nemački jezik ili koji su kao bolesni pod jednakim uslovima otpušteni svojim kućama.

Inače, ratnim zarobljenicima su upućivani paketi kao i prethodne godine, preko Glavnog odbora Crvenog krsta Srbije; prosečno po 1.000 paketa mesečno.¹⁸⁵ Na ovom poslu je delimično bio angažovan i Glavni savez zemljoradničkih zadruga Srbije, koji je, isto tako, pomagao nezbrinutim porodicama čiji su se hranioći nalazili u zarobljeništvu.¹⁸⁶

Međutim, kada je reč o ratnim zarobljenicima Srbije, treba naročito istaći da su Nedić i njegova vlada tokom 1942. godine imali i jednu novu brigu. Naime, otpušteni zarobljenici, davali su informacije da među ratnim zarobljenicima ima komunista i njihovih simpatizera i da ih je svaki dan sve više.¹⁸⁷ U vezi s tim predsednik srpske kvislinške vlade uputio je dva dopisa komandujućem generalu i zapovedniku Srbije u kojima ga moli da se izda naređenje da se jevrejski i levičarski elementi, koji šire komunističku propagandu, izdvoje u posebni logor. U pismu od 21. februara 1942. rečeno je: „Teško zabrinuti zbog ove destruktivne akcije u zarobljeničkom logoru Osnabriku, srpskoj vladi je čast da prednje stavi do znanja i ona bi bila naročito zahvalna da u ovom pravcu izdate naređenje da se ovi jevrejski i levičarski elementi rastave, odvoje i odstrane od zdravih narodnih elemenata u zarobljeničkom logoru.“¹⁸⁸

Drugo pismo, Nedić je sam konceptirao i dao svom savetniku Milošu Bankoviću da ga uputi nemačkom komandantu Srbije. A to pismo glasi: „Po obaveštenjima od oficira došlih sada iz zarobljeništva, saznaje se da se u logoru Osnabrik — nalazi oko 340 Jevreja i izvestan broj izrazitih komunista-oficira, mahom rezervnih, pa i aktivnih. Oni sprovode bezobzirno svoju razornu akciju po sobama, barakama i blokovima, a zatim i po čelom logoru. Kako mnogi zdravi nacionalni ljudi, pod uticajem nostalgije, postaju apatični a time i pogodni za razorni uticaj jevreja — komunista, to ovim zajedničkim životom postoji opasnost da se i zdravi elementi obeshrabre i utonu u vode komunista. Iznoseći ovu činjenicu, želi se skrenuti pažnja da bi bilo vrlo poželjno da se Jevreji

¹⁸¹ AVII, Nća, br. reg. 1 :1, f. 4.

¹⁸⁵ AS, MUP, neregistrovano, Pismo Crvenog krsta MUP-u, od 20. VIII 1942. god.

¹⁸⁶ *Zemljoradnička zadruga*, br. 29/42.

¹⁸⁷ AVII, br. 64/4-9, k. 2. — Prve informacije ove vrste, navodno, doneo

je u Beograd generalštabni kapetan Danile Stojanović i one su se kasnije sve više širile.

¹⁸⁸ Muzej revolucije Jugoslavije (MRJ). M-372/16, fotokopija dokumenta.

²⁰ Kontrarevolucija u Srbiji 1 305

i levičari komunisti izdvoje iz opšteg logora i udalje od oficira nacionalno zdravih. Srpska vlada, zabrinuta ovom akcijom, bila bi vrlo zahvalna ako bi se od vlasti nemačkog Raj ha preduzele efikasne mere za što brže izdvajanje."¹⁸⁹

Posle izvesnog vremena Nemci su u logoru Osnabrik osnovali poseban koncentracioni logor „D“, u koji su smestili oko 700 jugoslovenskih oficira, simpatizera NOP-a i Saveznika, što je bilo protivno svim propisima međunarodnog prava, jer su u logoru uslovi bili gotovo nepodnošljivi. Ishrana je bila rđava, često nepodnošljiva, a najčešće je nije ni bilo ili u ograničenim količinama, tako da su logoraši iznurivani glađu. Smeštaj je bio neuporedivo slabiji u odnosu na druge ratne zarobljenike.

¹⁹⁰

U vezi s ovim postavlja se pitanje zašto je Nedić tako žučno, gotovo histerično, reagovao preko komandujućeg generala i zapovednika u Srbiji na političko opredeljivanje oficira-ratnih zarobljenika. Odgovor na ovo pitanje, po našem mišljenju, nije teško dati. Pre svega, Nedić je smatrao da su ratni zarobljenici listom simpatizeri njegove vlade i da mu oni pružaju u svakom pogledu bezrezervnu podršku. Posle informacija dobijenih od povratnika uvideo je da je bio u zabludi. Predsednik „vlade narodnog spasa“ je tokom 1941. stalno istupao s tim da su njegove potencijalne, gotovo neiscrpane snage u redovima oko 300.000 srpskih zarobljenika i da bi ih uz odobrenje Nemaca mogao upotrebiti ne samo za uništenje komunista u Srbiji već i šire, u celoj Jugoslaviji. Čak je maštao da bi ratne zarobljenike mogao suprotstaviti „najezdi Sovjeta i Angloamerikancima“, ukoliko bi se ovi iskrcali na Balkanu. Stvaranje levičarskih, odnosno komunističkih organizacija u redovima ratnih zarobljenika srpske nacionalnosti delovalo je na Nedića kao „grom iz vedra neba“. On je želeo da to po svaku cenu spreči, a mogao bi to jedino preko Nemaca. To je potvrdio lično Nedić i na saslušanju pred islednim organima u Beogradu 30. januara 1946. godine.¹⁹¹

¹⁸⁹ AVIIJbr-12/2A-1, k. 1.

¹⁹⁰ AVII, br. 26/1-3, k. 1.

¹⁹¹ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju M. Nedića, od 30. I 1946. i

ODNOSI IZMEĐU NEDIĆEVE VLADE I NEMAČKIH OKUPACIONIH VLASTI U PRVOJ POLOVINI 1942. GODINE

Nedić i njegova vlada i u prvoj polovini 1942. godine, kao i u prethodnom periodu, bili su, u svakom pogledu, gotovo u vazalnim odnosima prema nemačkim okupacionim vlastima u Srbiji. Upravni štab, sa Haroldom Turnerom, neprekidno je kontrolisao rad Nedićeve vlade. Od februara 1942. godine to je činio i viši vođa SS i policije, general Majsner. Odnosi između ova dva nemačka generala bili su u znaku netrpeljivosti iz više razloga. Kada je srpsko stanovništvo bilo u pitanju, Turner je bio krajnje rigorozan i uvek je predlagao najstrože mere. Uprkos takvom Turnerovom stavu, Majsner ga je optuživao da je on prijatelj Srba i da podržava Nedića. Znači, Majsner je bio još suroviji, što je najbolje osećalo stanovništvo Srbije. Neslaganje između Turnera i Majsnera bilo je predmet rasprave na sastancima tokom juna i avgusta 1942, kada su Beograd posetili general Kunce, u svojstvu zamenika, i general Ler, u svojstvu komandanta Jugoistoka. Sukob između ova dva visoka nemačka oficira, rešen je u korist Majsnera. Turner je bio smenjen krajem 1942, a njegov štab, kao odeljenje, pripojen Štabu vojnoupravnog komandanta. Majsner je, međutim, napustio Srbiju tek u proleće 1944. godine.

¹⁹²

Postavljen je višeg vođe SS i policije Majsnera, pošto mu je Hitler dao gotovo neograničena ovlašćenja, od kojih je najvažnije bilo nadzor nad radom Nedićeve vlade i srpske kvislinške policije, svedoči o sve većem uplitanju nemačke okupatorske vojne vlasti u poslove Nedićeve vlade. Nedić i njegovi najbliži saradnici, ma koliko da su bili naklonjeni

okupatorima, nisu se slagali s ovakvim svojim položajem. Protesta je bilo, i oni su dolazili sa raznih strana i zbog mnogih pitanja. Interesantan je, u vezi s tim, članak neidentifikovanog autora iz Odeljenja državne propagande Nedićeve vlade od marta 1942. godine, upućen Upravnom štabu vojnopravnog komandanta Srbije. U njemu se protestuje zbog toga što Nemci nemaju isti stav prema Srbiji kao i prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Naime, dok NDH ima sva obeležja suverenosti (vojsku i upravu, diplomatska predstavništva na strani itd.), Srbija, kako se u članku ističe, nema ni minimum suvereniteta „nego su je Nemci i

¹⁹² AVII, mf.-V, T-501, r. 248, s. 398, Ratni dnevnik za 28. i 29. VII 1942.

— Kasnije, 4. IX 1942, Majnsner je uputio pismo Himleru u kome ga obaveštava o nesuglasicama koje je imao sa Turnerom i traži savet šta da se uradi da bi te nesuglasice prestale (AVII, NAV-N-T-175, 140/2668205—209).

²⁰» 307

doveli pod režim ne samo svoje nego čak i bugarske pa i emigrantske ruske okupacije. Rat protiv Nemačke nije vojevala 1941. Srbija, koju su sami Nemci stvorili, nego ga je vojevala Jugoslavija. Međutim, posle sloma i rasparčavanja Jugoslavije, jedino Srbija, i nijedna druga bivša jugoslovenska oblast, tretirana je kao pun sinonim Jugoslavije. Srbija plaća kontribuciju, dok je ne plaća Hrvatska, niti oblasti pripojene Italiji, Bugarskoj, Nemačkoj i Albaniji. Zarobljeništva su oslobođeni pripadnici svih ostalih bivših oblasti, sem Srbije, ili bolje reći zarobljeništva je oslobođen svaki bivši jugoslovenski vojnik, koji je izjavio da nije Srbin, pa da ironija bude još veća, Srbija mora da plaća prinadležnosti pe samo za Srbe, zarobljene oficire, nego i za ostale zarobljene oficire, bivše vojske, koji su se deklarirali za Jugoslovane".¹⁹³

Ne ulazeći u motive autora ovog članka, mora se priznati da je približno realno naslikao stanje u Srbiji u uslovima nemačke okupacije.

Slično je reagovao (samo dva meseca kasnije), u svom izveštaju Ministarskom savetu, raniji komesar i Nedićev ministar Milosav Vasiljević:

„Istovremeno nemačke okupacione vlasti su od decembra 1941. zauzele jednu po jednu funkciju srpske vlade, naročito u bezbednosti i privredi, suprotno utanačenju između komandujućeg generala Dankelmana i pripadnika vlade generala Nedića." ¹⁹⁴

U daljem tekstu izveštaj a o svom radu za prvo polugodište 1942, Vasiljević ističe da je ponižavajuće biti član takve vlade, a pogotovu njen predsednik, i zbog toga on predlaže da „vlada narodnog spasa" podnese ostavku. Milan Nedić je, takođe, gotovo u svakom svom kontaktu sa nemačkim komandantima, i ostalim nemačkim funkcionerima u Srbiji kao i preko memoranduma koje im je upućivao, isticao da obećanja koja je dao Dankelman prilikom obrazovanja njegove vlade 29.

avgusta 1941, nisu ispunjena i da je dolaskom Majnsnera, njegova vlada praktično degradirana. To je Nedić ponovio i u svom memorandumu, upućenom generalu Baderu, 13. maja 1942. godine. „Danas sam primio", pisao je on, „jedan hitan izveštaj, koji mi je dostavljen kurirom, da je nemačka vojna komanda u Mladenovcu vojvodama za Beograd, Venčac i Kosmaj izdala naredbu koja je potpisana od jednog kaplara." ¹⁹⁵

Bencler je u vezi s tim odmah izvestio Ministarstvo spoljnih poslova Rajha, navodeći da je povod Nedićevom memorandumu bio hapšenje kapetana Mašana Đurovića, kao i razoružanje četničkog odreda Pavia Gučanina, što su Nemci uradili bez znanja i odobrenja Nedićeve vlade. Stoga Bencler predlaže da se preko OKW i Komande Jugoistoka, spreči

¹⁹³ AVII, Nća, br. 1/a-6a, k. 1a.

¹⁹⁴ AVII, Nća, br. 4/1-2, k. 30, akt je pronađen oktobra 1944. u zaplenjenoj arhivi M. Vasiljevića.

¹⁹⁵ Arhiv SUP Srbije, br. 57527/112, dosje Milana Nedića. — U daljem tekstu Memoranduma Nedić piše Baderu: „Ja vas stoga molim, u interesu mira i reda, da izdate uputstvo vama potčinjenim vojnim vlastima da se po svima stvarima koje se tiču četnika i dobrovoljaca, da se oni (Nemci), obraćaju preko svojih najviših službenih mesta neposredno meni ili, pak, putem pojedinih okružnih načelnika. Ja ću sve učiniti, sve što je samo u mojoj moći, kako bi četnici i dobrovoljci u svojoj delatnosti i držanju udovoljili u potpunosti intencijama i željama nemačkih službenih mesta."

308

ovakva praksa. Jer, kako on ističe, to može dovesti do pada Nedićeve vlade, koja je ionako nezadovoljna raznim postupcima nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji.¹⁹⁸

Milan Nedić i u salušanjima pred islednim organima u Beogradu posle oslobođenja, ponavlja da njegova vlada nije dobila obećanu autonomiju niti svoju vlastitu i nezavisnu oružanu silu; da je bila, kako on naglašava, „obmanuta” i da je dolaskom Majsnera njena suverenost potpuno ograničena. Predsednik „vlade narodnog spasa” je takođe objasnio kako su kontakti održavani između njegove vlade i nemačkih okupacionih vlasti tokom celog rata, pa posebno ističe sledeće: „Od kada sam obrazovao svoju vladu, odlazio sam po svim važnijim pitanjima kod zapovednika Srbije, odnosno docnije kod komandanta za Jugoistok. Prosečno ove moje posete bile su jedared mesečno, i to obično uvek po pozivu štaba vojnog zapovednika. Sem toga, bio sam i više puta po svojoj ličnoj inicijativi zbog problema koji su se s vremena na vreme pojavljivali. Razgovori koji su vođeni ovom prilikom, nisu imali direktivan karakter od strane Nemaca, već su obično stavljani kompromisni zahtevi, kojima sam ja izlazio u susret ukoliko, po mom shvatanju, nisu zasecale dublje u narodne interese.”¹⁹⁷

Dalje na saslušanju Nedić iznosi da je sem pismenih kontakata sa pojedinim nemačkim službama u Beogradu, češće i usmeno s njima komunicirao zbog mnogih pitanja; da su pojedini referenti u nemačkim okupacionim organima bili zaduženi za odgovarajuća ministarstva u Nedićevoj vladi. „Prema tome, između ministara moje vlade i nemačkih predstavništava preko referenata postojala je lična veza, odnosno kontakt po pitanju saradnje.”¹⁹⁸Nedić se takođe žali da su njegovi najbliži saradnici bez njegovog znanja kontaktirali sa pojedinim nemačkim organima, a posebno sa obaveštajnim službama, te je tako njegova vlada, kako to on kaže, „bila minirana i iznutra i spolja”, a njegov autoritet opadao je iz dana u dan. Ovu njegovu izjavu potvrđuje, donekle, i njegovo pismo od 26. maja 1942, koje je uputio svim svojim ministrima, u kome piše i sledeće: „Iz dosadašnjeg rada sa okupatorskim vlastima uvideo sam da pojedini g.g. ministri, pomoćnici, načelnici i mnogi niži državni organi neovlašćeno i nenadležno opšte sa višim i najvišim organima nemačke uprave u Srbiji, dajući pojedine podatke, izjave i vodeći razne razgovore, koji vrlo često dovode do zabune, pometnje i nesporazuma, što štetno utiče na opšte interese i nemačke i naše.”¹⁹⁹

¹⁹⁸ Arhiv SUP Srbije, dosje Nedića, br. 57527/112, Benclerovo pismo od 15. V 1942.

¹⁹⁷ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Nedića od 9. I 1946. — U istom zapisniku Nedić dodaje: „Odnosaji između naše policije i Gestapoa bili su takvi, a naročito u poslednje vreme, da je naša policija izvršavala sva naređenja Gestapoa, ukoliko ova naređenja nije mogla da izvrši, ona je to dostavljala Min. unutrašnjih poslova, tražeći intervenciju.”

¹⁹⁸ Isto, Zapisnik o saslušanju od 30. I 1946.

¹⁹⁹ AS, br. 16-188/42, neregistrovano.

309

Nedićevi odnosi sa Nemcima, s *vremena na vreme*, bili su zategnuti i zbog mnogih drugih mera koje su Nemci preduzimali. Takav je bio slučaj, na primer, sa bugarskom okupacijom pojedinih delova jugoistočne Srbije, o čemu je već bilo reči u posebnom poglavlju. Ali ovaj problem ni kod Nedićeve vlade, pa ni kod Nemaca nije skidan s dnevnog reda sve do oslobođenja Srbije. Izgleda da se baš na ovom pitanju Nedić najviše zamerio nemačkim okupacionim vlastima. Vishaupt u citiranom elaboratu tvrdi da je vlada Rajha, tokom marta 1942. godine, pomišljala čak da uhapsi ceo kabinet Nedićeve vlade. Ali da je sledećeg meseca, ipak, preovladalo mišljenje da kvislinška garnitura u Beogradu (bez obzira na njene slabosti) treba da ostane, jer je to, navodno, bilo u nemačkom interesu.²⁰⁰ Bencler je 24. aprila 1942. godine poslao izveštaj Ministarstvu spoljnih poslova Rajha o vojnopolitičkoj situaciji u Srbiji, u kome je naglasio da ona „gubi glavu po mnogim pitanjima”, zaključio je da je „Nedić ipak pouzdan, jer nije prihvatio italijansku ponudu za proširenje granica Srbije na račun NDH”.²⁰¹

Nedić je došao u ozbiljan sukob sa nemačkim okupatorima prvih meseci 1942. godine, i to zbog takozvanog „slučaja Drušković”. Naime,

Nedić je stalno tražio od Dankelmana, a potom i od Badera i Hansa Felbera, da se i „de jure“ prizna njegova vlada. Međutim, nemački komandant u Srbiji, pa ni Komanda Jugoistoka, nisu hteli to ni da čuju. Uzaludno je Nedić zakazivao o tom pitanju sastanke sa Turnerom, Benclerom pa i sa Majnsnerom.²⁰² Kada mu sve to nije pomoglo, pokušao je da preko nekih „lutajućih ambasadora“ Ministarstva spoljnih poslova Rajha, kao što su bili, na primer, Vezenmajer i Drušković, poveća „suverenitet“ svoje vlade. Oni su po službenom zadatku dobijali od vlade Rajha dolazili gotovo u sve delove Balkana, pa, razume se, i u Srbiju. Kada je Drušković tokom januara 1942. boravio u Beogradu i u mnogim krajevima Bosne i Hrvatske, Nedić mu je uručio ed-memoar svoje vlade, koji su sačinili on i Aćimović bez znanja vojnoupravnog komandanta Srbije. U ovom dokumentu insistiralo se da se Nedićeva vlada prizna; da joj se ovlašćenja ne ograničavaju, a posebno je zahtevano da se prošire granice Srbije na račun istočne Bosne, odnosno teritorije NDH.²⁰³

zoo AVII, Vishaupt, str. 129.

201 AVII, Bon, 3/146—149. — Ministarstvo spoljnih poslova Rajha uputilo je 10. IV Bencleru pismo u kome ga upozorava da on ima široka ovlašćenja da „rešava sva spoljnopolitička pitanja u Srbiji i da treba da spreči pokušaj srpskih političkih elemenata da rade protiv Rajha“ (AVII, NAV-N-T-120, 200/153583).

202 AVII, NAV-N-T-312, 467/8056, 266—9, Dnevnik generala Lera, od 24. IX 1942, u kome navodi da je više puta u proleće 1942. godine dobijao od svojih komandanata u Srbiji izveštaj u kome se ističu molbe Nedića za priznavanjem njegove vlade. To je Ler potvrdio i na saslušanju pred Vojnim sudom u Beogradu, 1946. godine (AVII, NA, br. 1/1, k. 2—3, str. 18). sos AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1133—35, Zapisnik sa sastanka od 23. I 1942. između Nedića i Keviša.

310

Zbog ovog slučaja nemačke okupacione vlasti u Srbiji oštro su reagovala. Na udaru su bili, u prvom redu, Nedić i njegova vlada, a potom i Drušković, jer su „prekoračili svoja ovlašćenja“, umesto da su ed-memoar prethodno dali na uvid i saglasnost vojnoupravnom komandantu Baderu, Turneru ili Bencleru. U vezi s tim Keviš je 23. januara održao sastanak sa Nedićem i preneo mu Baderovo mišljenje da ubuduće ne bi smeo da Nemcima stvara takve probleme, već da sve svoje molbe i zahteve dostavi određenim nemačkim okupacionim službama u Srbiji, koje će odlučiti o daljoj sudbini toga dokumenta.²⁰⁴

Istog dana, dakle, 23. januara 1942, Keviš je po Baderovom naređenju održao sastanak i sa Benclerom, na kome ga je ovaj obavestio da je ed-memoar dobio od Nedića, ali tek pošto je poverenik Drušković bio otputovao u Berlin. „On, Bencler je izrazio čuđenje što Drušković nije stupio u kontakt s njim, što je morao da učini. On će protestovati protiv takve prakse.“²⁰⁵

Kako se i očekivalo, Bencler je samo nekoliko dana kasnije obavestio svoje resorno ministarstvo o slučaju „Nedić—Drušković“, ali je pokušao da ovom pitanju da skromnije dimenzije, kako se ne bi zaključilo u Berlinu da je on bio nedovoljno budan. U tom njegovom izveštaju od 27. januara 1942. pisalo je sledeće: „Poverenik Drušković je pre nekoliko dana posetio generala Nedića. Ja o toj poseti nisam bio prethodno obavešten. Nedić je Druškoviću, pretpostavljajući da je on poverenik gospodina ministra spoljnih poslova Rajha, predao pri tom kopiju jednog memoranduma o situaciji u prostoru Jugoistoka, koju je Drušković u međuvremenu svakako već predao poslaniku Henckeu. Iako su u tom memorandumu opasnosti ovdašnje situacije više puta tačno zabeležene, nalazim se pobuđenim da ukazem na to da ga je sastavio ministar unutrašnjih dela Aćimović za ministra predsednika samo kao dokumentaciju za razgovor s opunomoćenim komandujućim generalom i sa mnim. Odustajem od predaje memoranduma, pošto pretpostavljam da je u međuvremenu postao poznat ministarstvu.“²⁰⁶

Međutim, „slučaj Drušković—Nedić“ nije bio još skinut s dnevnog reda. Drušković je ponovo krajem marta boravio u Beogradu. Imao je kontakte sa Nedićem i sa njegovim ministrima, ali se nije javljao ni jednoj od nemačkih službi. To je Bencleru bilo sumnjivo. Nije o tome

hteo prethodno da razgovora sa Nedićem, pa ni sa Baderom, već je 30. marta ponovo uputio pismo Ministarstvu spoljnih poslova Rajha, na ad-
204 Isto.

205 AVII) Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 1131—32. — Keviš je u svom izveštaju za Badera, u vezi sa sastankom sa Benclerom, napisao i ovo: „Prilikom reprodukovanja svog razgovora sa Nedićem pomenuo sam, razumljivo, zahtev opunomoćenog komandujućeg generala da bi Nedić morao da ga obaveštava o pregovorima sa strancima i o određivanju svojih gledišta. Bencler je na to odvratio prilično oštro, da li on time treba da bude isključen. Naglasio je da on nije potčinjen opunomoćenom generalu. Podvukao je da on ima pravo da u svako vreme pregovara s Nedićem a da opunomoćeni komandujući general ne mora biti obavešten, ili da mu budu podneti kratki sadržaji tih razgovora.”

20» AVII) NAV-N-T-120, 200/153500.

311

resu poslanika Henkea, i zamolio ga *da* mu u što kraćem roku zvanično dostavi podatke: 1) da li je Drušković imao politički, odnosno službeni nalog da tokom marta ide u Srbiju i da li je bio ovlašćen da stupa u kontakt s ministrom-predsednikom ili članovima njegovog kabineta; 2) da li je Drušković opet poneo u Berlin neki memorandum ili sličan akt o željama srpske vlade, dobijen od ministra predsednika Nedića.²⁰⁷ Henke je samo dva dana kasnije obavestio Benderà da je cela stvar oko Druškovića u Beogradu previše dramtizovana. Objasnio je da je Drušković više puta dolazio u Beograd, ali ne da rešava neka „politička pitanja” sa vladom Milana Nedića, već je imao nalog da obavi, manje-više, poslove tehničke prirode. Naglasio je da mu je skrenuta pažnja da ubuduće treba prethodno da najavi svoj dolazak vojnoupravnom komandantu, Upravnom štabu i opunomoćeniku ministarstva spoljnih poslova. Henke je takođe podvukao da je o celom ovom slučaju bio obavešten lično Ribentrop, i da on ne vidi da je Drušković time prekoračio svoja ovlašćenja.²⁰⁸ Ovim je „slučaj Drušković—Nedić” bio skinut s dnevnog reda, ali odnosima između nemačkih okupacionih vlasti u Beogradu i Nedićeve vlade nisu bili zadovoljni ni jedni ni drugi, iako su se borili gotovo za iste ciljeve.

Međutim, te sporadične „varnice” nisu smetale nemačkim okupatorima i srpskim kvislinzima da sarađuju; da se dogovaraju o najvažnijim pitanjima, na primer, o uništenju narodnooslobodilačkog pokreta, održavanju reda i mira u Srbiji; omogućavanju nacistima da nesmetano eksploatišu prirodna bogatstva Srbije itd. Ovo prvo pitanje, zbog svoje aktuelnosti, nije skidano s dnevnog reda ni prvih meseci 1942. godine. I vojnoupravni komandant u Srbiji i Nedić, sa svojim kabinetom, pretpostavljali su da bi na proleće moglo doći u Srbiji do oružanog ustanka širih razmera, koji bi po svom intenzitetu bio ravan onome iz 1941. godine. Glavne baze komunističkih snaga bile su tada, kako je Nedić tvrdio svom sagovorniku — Baderu, oko Prokuplja, i on je insistirao da budu likvidirane kvislinškim snagama i uz podršku Nemaca, ali bez Bugara. Bader se nije složio da bugarski okupatori budu zaobiđeni u ovoj akciji, već je želeo da i oni budu aktivni učesnici u tome, te je Nediću predložio da odmah stupi u kontakat sa generalom Nikolovim i s njim se dogovori o strategiji i taktici, radi boljeg uspeha borbe protiv ustanika.

²⁰⁹

Drugo mesto za koje je Nedić tvrdio da su u njemu locirane jake partizanske snage, bio je „predeo južno od Čačka—Užica oko Arilja—Nove Varoši”. On je izjavio „da se njegovi dobrovoljci u tom kraju stalno bore, ali ne mogu da savladaju komuniste”. Čim se okonča akcija kod Prokuplja, Nedić je obećao da će svoje odrede prebaciti u ovaj kraj, kako bi jačim snagama mogao udariti na partizanske odrede. Kao treće žarište ustaničkog pokreta, Nedić je označio kraj oko Pecke (jugoistočno oko Krupnja). Naglasio je da ova partizanska formacija nije tako jaka,

⁸⁰⁷ AVII, NAV-N-T-120, 200/153573.

²⁰⁸ AVII, NAV-N-T-120, 200/153576, Pismo Ministarstva spoljnih poslova Rajha, od 4. IV 1942, Bencleru.

²⁰⁹ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1136—140.

312

ali da neprestano uznemirava njegove snage. „Nedić je situaciju za proleće tako ocrtao”, pisalo je u izveštaju vojnoupravnog komandanta od

februara 1942. godine, „da treba računati na iskrcavanje Engleza u Grčkoj, a možda i na drugim mestima i smatra da će to mobilizatorski delovati ne samo na komunističke snage već i na druge nacionalističke snage, u prvom redu na četnike Draže Mihailovića, koji se takođe u datom trenutku mogu okrenuti protiv Nemaca.”²¹⁰

Bader je i ovom prilikom (a to su činili i njegovi prethodnici) tražio od Nedića da se uglavnom sopstvenim snagama obračuna sa komunistima, pa je u vezi s tim Keviš u zapisniku zabeležio sledeće: „Opunomoćeni komandujući general je izrazio želju da održava lični kontakt s Nedićem i da s njim razgovara o situaciji. Ako Srbija ne želi da u jednom novom ratu doživi propast, zadatak Nedićeve vlade bio bi da sve nemire suzbija svojim snagama i da ne dopusti da izbije nov opšti ustanak. On, opunomoćeni komandujući general, će mu kod sprovođenja tog zadatka pružiti koliko god mu je moguće svoju podršku.

Srpskoj vladi mora, upravo u vreme koje nailazi, biti jasno da je, ako ona ne može da izvrši taj zadatak, mogućna okupacija novih delova zemlje od strane bugarskih trupa. Ako ona to želi da izbegne, u interesu Srbije, morala bi da se potpuno založi da u zemlji održi mir.”²¹¹

O mogućnosti da u Srbiji u proleće 1942. ponovo izbije oružani ustanak, raspravljano je i na sastanku 2. februara, kome je, osim Nedića i Badera, prisustvovao i Jezdimir Dangić. I ovog puta je Nedić svojim sagovornicima ukazao na iste centre ustaničkog pokreta. Bader je ostao dosledan svojim ranijim stavovima. Naime, da Nedić u pogledu uništenja „komunističkih bandi” mora računati u prvom redu na sopstvene snage, s tom razlikom što se sada računalo da bi i Dangić mogao da im priskoči u pomoć.²¹²

Bencler je takođe po liniji svog resora redovno obaveštavao Ministarstvo spoljnih poslova Rajha o vojnopolitičkoj situaciji u Srbiji. To on čini i u izveštajima za januar i februar 1942, u kojima, između ostalog, navodi da bi na proleće 1942. moglo doći do novog oružanog ustanka u Srbiji. Istovremeno, u izveštaju od 29. januara on je napomenuo da prvi mesec dana boravka bugarskih trupa u Srbiji ne deluje optimistički. Jer, kako je on istakao, „ima više saopštenja da se bugarska vojska bratimi sa narodom; da se pasivno drži protiv partizana, izjavljujući da se treba boriti protiv Nemaca.”²¹³

⁸¹⁰ Isto.

²¹¹ Isto.

²¹² AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1104—111. — U zapisniku je Keviš zabeležio sledeću Nedićevu izjavu: „On (Nedić), kaže da se sad već mogu konstatovati 3 odnosno 4 centra zračenja jednog opšteg balkanskog ustaničkog pokreta, a koji će se kroz nekoliko meseci javiti u svom dejstvu. Jedan komunistički centar zračenja, a istovremeno centar ustaničkog pokreta jeste prostor: dolina gornjeg toka Lima, Nova Varoš, Sandžak do Novog Pazara. U tom se prostoru sada koncentrišu kako muslimanski tako i crnogorski komunisti iz Srbije. Drugi centar zračenja za budući ustanički pokret jeste prostor severno od Skoplja. Treći centar zračenja jeste prostor istočno od Niša do bugarske granice.”

²¹³ AVII, Mikroteka, Bon, 3, snimak 55.

313

Međutim, kada je reč o opasnosti od novog oružanog ustanka u Srbiji, Bencler izveštava Ribentropa, 30. januara 1942, da bi se ustanak mogao izbeći pod sledećim uslovima: „a) Ostajanje Nedićeve vlasti na dužnosti, no to zavisi od toga da ne dođe ni do kakvih novih opterećenja vlade, koja bi Nediću onemogućila da dalje vodi poslove. Tu bi, na primer, spadalo okupiranje novih delova zemlje od strane drugih, a ne nemačkih trupa. U poslednje vreme mi pristižu vesti po kojima Italijani, podstaknuti bugarskom okupacijom, opet počinju da pokazuju jak apetit za područje Kosovske Mitrovice. b) Likvidiranje komunističkih centara ustanika van srpskog prostora, naročito u Sandžaku, c) Sprečavanje progona Srba u Hrvatskoj, d) Po mogućnosti isključenje Mihailovićeve ličnosti.”²¹⁴

I ma koliko da je Bencler bio za izvesno osamostaljenje Nedićeve vlade, kako bi se uspešnije suprotstavljala oslobodilačkom pokretu Srbije, ipak je on bio za to da se „vlada narodnog spasa” kontroliše na svakom koraku. To se vidi gotovo iz svakog izveštaja koji je on uputio

svom nadležnom ministarstvu. Na primer, u izveštaju od 11. februara 1942. godine piše da je dao instrukcije Cenzorskom odeljenju štampe da se u *Novom vremenu* ne sme pojavljivati slika ni reči kralja Petra.²¹⁶ U prilogu izveštaja za 23. mart Bencler je dostavio tekst govora koji je Nedić trebalo da održi 25. marta 1942. preko Radio-Beograda na godišnjicu kada je Cvetkovićeva vlada potpisala akt o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu.²¹⁸ Interesantno je da u citiranom izveštaju Bencler ističe da Nediću nije dozvoljeno da održi bilo koji govor koji prethodno nije cenzurisani i odobren od okupacionih nemačkih vlasti u Beogradu. U jednom izveštaju, nešto kasnijeg datuma (5. juni 1942), Bencler obaveštava Ribentropa da se u Beogradu vrše pripreme za posetu ministra finansija Rajha Srbiji. Istovremeno naglašava da je Upravni štab na čelu sa Turnerom, pregledao sve referate i elaborate koje je Nedićeva vlada pripremila za ovaj sastanak i da su oni potpuno u skladu sa nemačkom politikom na Balkanu.²¹⁷

Takvi su bili odnosi između Nedićeve vlade i nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji u prvoj polovini 1942. godine. Slični će ostati sve do kraja rata. U svakom slučaju, ponižavajući za „srpsku vladu“, koja je bila, najblaže rečeno, oruđe u nemačkim rukama, koje su nacisti usmeravali prema svom nahodanju i prema svojim potrebama. Pa ipak, iako se Nedić suprotstavljao pojedinim nemačkim odlukama, na primer: bugarskoj okupaciji delova jugoistočne Srbije; razoružavanju četnika Koste Pećanca; preteranom oduzimanju životnih namirnica od srpskog stanovništva, ni njemu ni njegovim saradnicima nije smetalo da se na najbrutalniji način obračunavaju sa pripadnicima oslobodilačkog pokreta.

U vezi s tim, Nedić i njegova vlada stalno izdaju uredbe, naredbe i mnoga druga akta u kojima se predviđaju najoštrije kazne za svakoga ko bi se na bilo koji način suprotstavio okupacionim i kvislin-

²¹⁴ AVII, NAV-N-T-120, 200/153505/07.

²¹⁵ AVII, NAV-N-T-120, 200/153515.

²¹⁶ AVII, N-T-120, 200/153562-71.

²¹⁷ AVII, NAV-N-T-120, 200/153618.

314

skim vlastima. Srpski kvislinški predsednik i njegovi ministri redovno su držali govore u Beogradu i većim centrima Srbije, pozivajući stanovništvo da u svemu podržava kvislinšku vladu i zahtevajući od naroda Srbije da okupatore poštuju kao „prijatelje srpskog naroda“.

U naredbi broj 2, od 16. januara 1942, o suzbijanju propagande komunizma, Nedić traži najoštrije kazne za sve one koji su bilo u kakvoj vezi sa komunističkom partijom i njenim organizacijama: „U poslednje vreme oživela je razorna propaganda dušmana Srbije i srpskog naroda. Ti zlodusi želeli bi da opet u našem narodu izazovu pometnju i nemire. Oni žele što veće istrebljenje Srba, pa huškaju nerazumne na sudbonosne korake. Naročito im je stalo da unesu zabunu u naše oružane odrede i četnike, izmišljajući najneverovatnije stvari.“²¹⁸

U sličnom tonu Milan Nedić je održao govor 8. marta 1942. godine. *Novo vreme* ga je objavilo 10. marta pod naslovom: „Prolećna poslanica srpskom narodu“. Nedić poziva narod Srbije da ne sluša „one iz Londona i Moskve“; da se ne diže na oružanu borbu; da sluša savete njegove vlade i da budu pokorni u svakom pogledu prema nemačkim zahtevima: „Ako se prevarite i po treći put — govorio je tada Nedić — i povedete se za savetom englesko-komunističkim, znajte da je onda odzvonilo srpskom narodu“.²¹⁹ Interesantno je, da je ovaj Nedićev govor dobio zapažen publicitet u nemačkoj fašističkoj štampi. Tako je, na primer, „Berlinger Berzencajtung“ istakao da Nedić spada „među velikane srpske nacije i da je on i ovom prilikom potvrdio da spada među krupne istorijske ličnosti“.²²⁰

U nizu mera koje je Nedićeva vlada preduzela u proleće i leto 1942. godine radi potpunije likvidacije komunističkog pokreta u Srbiji, posebno se po surovosti ističe Uredba o oduzimanju imovine licima osuđenim zbog krivičnih dela izvršenih u cilju komunizma ili anarhizma. Član 1. predviđao je sledeće sankcije: „Licima koja učine krivično delo navedeno u članu 7. Uredbe o prekim sudovima ili koje od krivičnih dela navedenih u tački 1, 2, 3, 5, 6, 7, član 1. Zakona o zaštiti

javne bezbednosti i poretka u državi, i sve u cilju nasilnog sprovođenja komunizma i anarhizma, oduzeće se sva imovina u korist države.

Ako osuđeni ostavlja iza sebe maloletne dece, oduzeće mu se samo polovina imovine. Ova polovina određuje se po saslušanju veštaka, tako

da svaka polovina sačinjava zasebnu arondiranu privrednu jedinicu."²²¹

²¹⁸ *Novo vreme*, 18. I 1942. — U daljem tekstu citirane naredbe pisalo je: „Skrećem pažnju svim ispravnim i čestitim Srbima da tim podlim prevarama ne nasedaju. Svako treba da ima na umu da mir i red u našem narodu ima održati po svaku cenu. Huškači i neprijateljski agenti, platice za dela svojim glavama. Milosti nema ni za koga.”

²¹⁹ *Novo vreme*, 10. III 1942.

²²⁰ *Novo vreme*, 11. III 1942.

²²¹ *Službene novine*, br. 22. od 17. III 1942. — U čl. 7. citirane uredbe stajalo je: „Lica koja pobunjenicima dobavljaju životne namirnice ili ih na drugi način pomažu, kazniće se, bez obzira na težu kaznu zbog pomaganja propisanu zakonskim propisima, novčanom kaznom od 10.000 do 1.000.000 dinara, ili najmanje jednom petinom vrednosti njegove imovine, a ako učinioci imaju maloletne dece, najmanje jednom desetinom vrednosti njihove imovine.”

315

Kvislinška Nedićeva vlada je na osnovu uputstava koja je dobila od nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, izvršila specijalne pripreme za obeležavanje godišnjice potpisivanja akta o pristupanju Trojnom paktu i silama Osovine. S tim u vezi je Milan Nedić održao govor preko Radio-Beograda, 25. marta, i u njemu istakao: „Ova politika došla je do vrhunca u martu prošle godine. Dva datuma, tako bliska jedan drugome:

25. i 27. mart; prvi je obećavao spokojstvo, a drugi je grozio strašnom nesrećom. Prvi je trebao da donese spasenje, a drugi nas je gurnuo u propast.”²²² Nedićeva vlada je takođe istog dana izdala proglas, u kome posebno ističe da je bio najveći promašaj srpskih političara u njihovoj istoriji, što nisu sprečili raskidanje Trojnog pakta.²²³

Citirali smo mnoge primere iz odnosa između nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji i Nedićeve kvislinške vlade. Na osnovu njih, kao i mnogih drugih, koje smo citirali u naučnom aparatu, vidi se da je povremeno dolazilo do sukoba između Nedića i Nemaca, ali ti sukobi ma koliko bili oštri, nisu nikada doveli u pitanje zajedničku borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Uostalom, Nedić nije bio nikada ni približno ravnopravan partner Nemcima. On to nije mogao ni biti iz objektivnih razloga. Zbog toga je morao, uglavnom, da sluša. Nemci su ga doveli na vlast, jer su znali da je profašistički orijentisan i zakleti neprijatelj komunizma. Većina takozvanih „sporova” nastajala je zbog toga što Nedićeva vlada nije imala gotovo nikakve vlasti, a mnogo se od nje tražilo. Zato su interesi naroda Srbije, iza kojih se Milan Nedić za sve vreme rata zaklanjao bili samo paravan. Nemci su mu uvek bili bliži. I ma kolike proteste da je s vremena na vreme upućivao vojnoppravnom komandantu, njegovo praktično delovanje bilo je sasvim u skladu s onim što su Nemci zahtevali. A oni su tražili: red, mir, bezbednost; borbu protiv komunizma; eksploataciju prirodnih bogatstava iz Srbije za nemačku ratnu mašinu, koja je vodila jedan prljav, agresivan rat, protiv interesa svih slobodoljubivih snaga sveta.

²²² *Novo vreme*, 26. III 1942.

²²³ *IRP*, br. 2398 — III — 4/877. — U jednom delu govora M. Nedića od 25. III 1942. rečeno je o prednostima koje je donosio Trojni pakt: „25. mart prošle godine trebalo je da obezbedi srpskom narodu mir, nezavisnost i slobodu usred velikog sukoba, koji je još 1939. bio izbio i u kome mi nismo bili uopšte zainteresovani. Jer, šta se od Srba tražilo? Samo da gledaju svoja posla i da se ne mešaju u obračune velikih sila. Zato je između sila Trojnog pakta i Jugoslavije potpisan na ovaj dan pre godinu dana u Beču sporazum nazvan paktom. Taj pakt je bio rezultat dugih napora jedne naše dobro smišljene politike, koja je u poslednjem času bila uspešla da se otrgne od slepog sagledavanja interesa takozvanih 'demokratskih sila' ”.

316

REPRESALIJE OKUPATORSKO-KVISLINŠKIH SNAGA NAD STANOVNIŠTVOM SRBIJE

Teror okupatora i kvislinških vlasti bio je pooštren u svim krajevima Srbije, naročito posle povlačenja glavnine partizanskih snaga sa oslobođene teritorije u Sandžak, odnosno u istočnu Bosnu. Neprijatelj

je računao da je nastupio momenat kada se treba sa narodnooslobodilačkim pokretom definitivno obračunati, pogotovu što mu je išla na ruku i situacija na Istočnom frontu, gde su Nemci već duboko prodrli u unutrašnjost Sovjetskog Saveza i vodili odsudne bitke sa jedinicama Crvene armije. Okupatorske i kvislinške vlasti su neprekidno hapsile sve one za koje se smatralo da su bilo u kakvoj vezi sa narodnooslobodilačkim pokretom. Sve više su se punili logori na Banjici, Sajmištu, u Šapcu, na Crvenom krstu u Nišu i mnogi drugi zatvori i kaznionice. Mnogi građani su internirani ili odvođeni na prinudan rad. Streljanja su bila svakodnevna pojava. Uporedo s tim, nemački okupator i Nedićev kvislinški aparat organizovali su širenje antikomunističke propagande u svim gradovima i selima okupirane Srbije. U tom smislu stvarane su posebne grupe intelektualaca čije je antikomunističko raspoloženje bilo do te mere razvijeno da nisu birali sredstva kako bi narodnooslobodilačku borbu i njene organizatore prikazali u što gorem

svetlu. Dimitrije Ljotić, Velibor Jonić, Dragi Jovanović, Ratko Parežanin, Nedićevi ministri, sreski i okružni načelnici i mnogi drugi kontrarevolucionarni elementi, držali su predavanja u ustanovama, preduzećima, školama i pojedinim gradovima, pokušavajući na taj način da izazovu antikomunističko raspoloženje građanstva. Potere Nemaca, Bugara, nedićevaca, ljotićevaca, četnika Koste Pećanca, uz obilnu podršku četnika Draže Mihailovića, naročito njegovih „legalizovanih odreda“, bile su svakodnevna pojava. Meta neprijateljskih napada bili su preostali partizanski odredi u Srbiji; pojedine čete, partizanske grupe i njihova uporišta; zatim, partijske i skojevske organizacije i druge organizacije NOP-a. Drugim rečima, okupatorsko-kvislinške snage nastojale su da „čišćenjem terena“ unište ceo NOP u ovom delu Jugoslavije. Dok je krajem 1941. glavna akcija neprijatelja bila usmerena na oslobodenu teritoriju zapadne Srbije i Šumadije, u prvoj polovini 1942, pa i kasnije, na udaru su bili svi krajevi Srbije, s tim što je južna Srbija (gde su bili bazirani jači partizanski odredi), bila na najvećem udaru.

317

Okupatorsko-kvislinška štampa, radio i druga propagandna sredstva, svakodnevno su iznosili podatke o sukobima sa partizanskim odredima Srbije, za koje je Nedić početkom decembra 1941. izjavio da su potpuno uništeni. *Novo vreme* je 17. januara 1942. donelo širu informaciju da se sredinom toga meseca vodila borba između Nedićevih jedinica i partizana u okolini Bajine Bašte i da su „vladine snage uništile ovu partizansku grupu”.²²⁴ U istom listu od 21. januara pisalo je da je veća partizanska formacija pokušala da se iz Sandžaka vrati u Srbiju, pravcem: Kokin Brod, Ivanjica, Arilje, i da je kod sela Drenova došlo do okršaja između Drugog srpskog dobrovoljačkog odreda i partizana. Prema ovoj informaciji, partizani su se posle gubitaka ponovo morali da vrate za Sandžak.²²⁵ Samo nekoliko dana kasnije, načelnik sreza orašačkog dostavio je izveštaj Nedićevoj vladi, uz koji je bio priložen spisak sa imena 192 osobe, za koje je rečeno da su u drugoj polovini 1941. bili izvesno vreme u partizanskim odredima, pa su se posle neprijateljske ofanzive vratili svojim kućama. Traženo je mišljenje, „budući da su mnogi od njih bili mobilisani, kakve sankcije da se prema njima preduzmu, da li ih sve predati Prekom vojnom sudu”.²²⁶

U februaru 1942. godine bilo je takođe akcija okupatorsko-kvislinških vlasti u Srbiji, s namerom da se potpuno unište partizanski odredi i njihova uporišta. Već pomenuti načelnik orašačkog sreza, u svom izveštaju od 2. februara, podvlači da jedan broj komunista-partizana pokušava da se prebaci u Nemačku. Prema njegovom tvrđenju, partizani bi se prebacili kao obični radnici; zimu bi proveli na radu, a na proleće, „kad gora ozeleni“, ponovo bi se vratili u zemlju i stupili u partizane. Zahtevao je od Ministarstva unutrašnjih poslova da se organizuje stroga kontrola u vagonima, koji budu transportovali srpske radnike u Nemačku.²²⁷

Inače, *Novo vreme* je i dalje bilo prepuno podataka o borbama kvislinških vojnih jedinica protiv partizanskih odreda Srbije. U broju od 10. februara pisalo je, pored ostalog: „Mačvanska i valjevska grupa

vladinih odreda preduzela je početkom februara čišćenje terena od zaostalih komunističkih bandita na liniji Pecka—Krupanj—Zavlaka—Osečina, kao i na liniji Majinović—Lelić."²²⁸ Samo tri dana kasnije isti list je preneo sledeće saopštenje komande Srpske državne straže: „Jurišna četa Drugog dobrovoljačkog odreda, potpomognuta odredom vojvode

²²⁴ *Novo vreme*, 17. I 1942.

²²⁵ *Novo vreme*, 21. I 1942.

²²⁶ Avil, br. reg. 2/22, f. 10, k. 137, Izveštaj od 31. I 1942.

²²⁷ AVII, br. 3/1, f. 10, k. 137. — U daljem tekstu izveštaja rečeno je i ovo: „U saopštenju prednjeg MUP-a čast je umoliti naslov za naređenje podružnim vlastima, odnosno organima, da na gornju okolnost obrate najstrožiju pažnju, a naročito da se u svakom konkretnom slučaju utvrđuje autentičnost ličnih isprava svih onih lica koja se javljaju za rad i odlazak u Nemačku. Poznato je, naime, da su u poslednjim događajima partizani u mnogim mestima opljačkali arhive i odnosili sobom javne obrasce, štembilje i pečate, što im omogućava da se pod lažnim ispravama i imenima prikriju i pokušaju svoje prebacivanje za Nemačku.”

²²⁸ *Novo vreme*, 10. II 1942.

318

Veterničkog, vodila je ovih dana ogorčene borbe sa ostacima razbijenih komunističkih bandi, koje lutaju još po selima u okolini Leskovca. Do sukoba je došlo u selima Velika i Mala Biljanica, Manojlovac i Donja Slatina. Komunisti su hteli da miniraju jedan most, ali su dobrovoljci, pod vodstvom četovođe Ratka Obradovića, u saradnji sa četnicima, iznenadili komuniste i omeli ih u vršenju sabotaze.”²²⁹

I načelnik valjevskog okruga redovno je obaveštavao svoje pretpostavljene u Beogradu o merama koje se preduzimaju na terenu njegovog okruga u borbama protiv partizana. U izveštaju od 15. februara 1942. on, na primer, naglašava da je primečena grupa od oko 850—900 partizana u blizini planine Suvobora; da je organizovana akcija potere, u kojoj su učestvovali Nemci, nedićevci, ljotićevci, „legalizovani četnici” i četnici Koste Pećanca, i da je u borbama ubijeno 50 partizana i 8 zarobljeno. On, takođe, u svom izveštaju dodaje: „Na dan 1. II otpočela je akcija raščišćavanja na području i tromedi okruga valjevskog, šabačkog i užičkog. U ovoj akciji učestvuju svi oružani odredi iz okruga valjevskog... Posvetio sam prvenstvenu i najveću pažnju čišćenju terena od komunističkih bandi, u kom sam cilju stalno izdavao naređenja za terensku akciju, tako da sada na teritoriji celog okruga nema više komunističkih bandi.”²³⁰ Međutim, *Novo vreme* je pet dana kasnije, praktično, demantovalo izveštaj okružnog načelnika u Valjevu. Jer je u svom broju od 20. februara 1942. donelo informaciju iz koje se vidi da sukobi između Nedićeve „oružane sile” i ustanika ne jenjavaju, već se u raznim delovima okruga vode borbe širih razmera sa partizanima i njihovim simpatizerima.”²³¹

Načelnik beogradskog okruga bio je primoran, takođe, da na prvim stranicama svoga izveštaja od 2. februara 1942, obavesti nadležno ministarstvo da su partizani primečeni u neposrednoj blizini Beograda; da krstare po varošicama i selima okruga i da izvode akcije i sabotaze: „Partizani se nalaze u selu Aranovcu, Rožanci, Beljini, Malić i Leskovac. Pretpostavlja se da ih zajedno sa seljacima, koje su oni mobilisali ima 600—700.” U daljem tekstu izveštaja se naglašava da je organizovana poterà jačih oružanih snaga, koje sačinjavaju: Nemci, nedićevci i takozvani legalni četnici i da su partizani pružili oružani otpor mimo svih očekivanja.”²³²

Od svih kvislinških izvora iz februara, u kojima se govori o sukobu između „Nedićeve oružane sile” i partizana i o represalijama koje se vrše na terenu, posebno ističemo naredbu Koste Pećanca od 23. februara

²²⁹ *Novo vreme*, 13. II 1942.

²³⁰ AVII, reg. br. 6/2-1, k. 92. — U daljem tekstu citiranog izveštaja rečeno je i sledeće: „Za ispitivanje pouzdanosti i podobnosti svih državnih činovnika odredio sam anketne komisije po svim sreskim mestima, kao i u Valjevu naročito. Te anketne komisije sastavljene su od 5 članova, koje će ispitivati rad i držanje svih činovnika u vezi sa komunističkom akcijom... Osnivanju logora u Valjevu još nije pristupljeno, pošto nemačke vojne vlasti traže, a tako se i postupa, da se njima predaju sva lica koja se uhapsu kao komunisti.”

²³¹ *Novo vreme*, 20. II 1942.

²³² *Zb. NOR*, 1-3, 334.

319

ara 1942. u kojoj se govori „o čišćenju Toplice od partizana". Naime, Pećanac predlaže niz najstrožih kaznenih mera prema stanovništvu, kako bi se uništile partizanske jedinice: „Pri pokretima i pretresu u borbi sa komunistima, iz sela pokrenuti sve muškarce od 16 do 80 godina da idu pred odredima. Ovu upotrebu vršiti od građana koji su komunisti i naklonjeni njima, a ovi ljudi moraju *biti* naoružani puškama, *koje* imaju; vilama, budacima i drugim i ove upotrebiti za pretrese pred odredima, s tim da im se izdadu nalozi da tačno i savesno vrše pretrese . . . Komunističke porodice izvoditi iz kuća, koje će poneti samo ono što im je najpotrebnije i ove istaći pred odredima za ulazak u naredno selo koje se napada i iz tog sela ih proterivati u drugo do krajne tačke akcije, gde će se rešavati njihova sudbina, tako da narod vidi ko je pomagao i čuvao komuniste i kakva je njihova sudbina. Zarobljene komuniste bez ikakvog saslušanja ubijati odmah, na licu mesta."²³³

U martu 1942. godine potere okupatorsko-kvislinških snaga, nisu prestajale. Naprotiv, bile su sve intenzivnije. Okupator i kvislinške vlasti u Srbiji su smatrali da u toku zime treba slomiti otpor partizanskih odreda Srbije, kako na proleće ne bi mogli da organizuju ustanak širih razmera. Toga su se uvek pribojavali Nemci, Nedić i svi njegovi ministri. U dnevnoj kvislinškoj štampi od 3. marta doneta je vest da je Jablanički četnički odred Koste Pećanca imao tih dana više borbi sa partizanima u okolini Medveđe; da su partizani pružili žilav otpor „i da su se nakon borbe povukli u nepoznatom pravcu".²³⁴ Ministarstvo unutrašnjih poslova Nedićeve vlade u „Pregledu najvažnijih događaja" od 13. marta 1942. iznosi, pored ostalog, da je 3. marta 1942. počela akcija kvislinških oružanih odreda protiv partizana, koji su se bili koncentrisali u okolini Prokuplja, Kuršumlije i Lebana; da je kod sela Čubura, srez dobrički, bilo 20 mrtvih na strani oružanih odreda, zbog čega je Košta Pećanac naredio da se selo spali.²³⁵

U izveštaju Komande Srpske državne straže od marta 1942. navode se podaci da partizani deluju i na terenu kragujevačkog okruga, pa su kvislinzi, zajedno sa Nemcima, preduzeli „akciju čišćenja terena". U jednom delu citiranog izveštaja pisalo je: „Od 7—9. marta o.g. u daljem čišćenju terena od komunističkih bandita, o čemu je podnet izveštaj 8. marta o.g. pod tačkom 2) načelnik okruga Kragujevačkog g. Kalabić izveštava da su naše oružane snage, u saradnji 60 Nemaca, čistile teren na prostoru Rajac—Slavkovic—Pološ—Brezna—Gornja Gorevnica. U borbama ubijeno 48 komunista. Na našoj strani poginula su 2 četnika i 1 Namac."²³⁶ Izveštaj okružnog načelnika iz Čačka, od 15. marta, takođe govori o represalijama koje se vrše na terenu i o sukobima sa parti-

²³³ *Novo vreme*, 3. III 1942.

²³⁴ *Zb. NOR*, 1-3, 344—346. — Na kraju citirane naredbe K. Pećanca

²³⁵ *Zb. NOR*, 1-3, 344—346. — Na kraju citirane naredbe K. Pećanca

²³⁶ *Zb. NOR*, 1-3, 384.

320

zanima. „Shodno telefonskom naređenju Predsednika ministarskog saveta, krenuo sam na put radi uspostavljanja reda na pruži Laj kovač—Čačak i definitivnog čišćenja ovog kraja od zaostalih komunističkih grupa."²⁸⁷

Međutim, za mart ima najviše podataka o racijama okupatorsko-kvislinških snaga na terenu valjevskog okruga, gde su još operisale znatne snage Suvoborskog partizanskog odreda. O tome piše 13. marta načelnik okruga Dragoljub Lukić: „1. marta jedna komunistička grupa, gonjena od četnika Mačvanske grupe, povukla se u pravcu: Milićinca—Gola Glava. Valjevski četnički odred, žandarmi i četnici sa Uba, u saradnji nemačkih oružanih delova, opkolili su i napali ovu grupu. U borbi je ostalo 21 mrtvih komunista, 2 puškomitraljeza su oteta od komunista. Ostaci komunističkih odreda izvukli su se noću."²³⁸ Izveštaj Komande

Srpske državne straže od 16. marta ponovo govori o aktivnosti komunista, odnosno partizana na terenu valjevskog okruga, pa se u vezi s tim navodi sledeće: „14. marta o.g. 10-ti Užički odred odbacio je komuniste sa Mramora i Glavice i izbio na Mravinjce, gde je uhvatio vezu sa nemačkim delovima. Komunisti su se povukli severozapadno ka Leskovicima i pojavili su se u zaseoku Šipovica na Maglaš-planini. U saradnji užičkih odreda i nemačkih delova preduzet je koncentričan napad ka 'Drenovačkom Kiku' sa Valjevskim četničkim odredom sa Maglaš-planine.”²³⁹

Naveli smo niz primera o akcijama kvislinške vlasti u Srbiji protiv partizanskih odreda tokom januara, februara i marta 1942. i o saradnji s nemačkim okupatorima na tom planu. Citirajući ove kvislinške izvore, nije nam bio cilj da pokazujemo i dokazujemo da su akcije stvarno postojale, da su partizani pružali otpor; da su kvislinzi svaku akciju koordinirali sa nemačkim okupacionim vlastima itd. To je poznato iz dosadašnjeg izlaganja u našem radu. Hteli smo, međutim, da istaknemo nešto drugo. Naime, koliko su Nedićeva vlada i njene oružane jedinice bile preokupirane činjenicom što partizani nisu bili uništeni krajem 1941. godine u poznatoj novembarskoj neprijateljskoj ofanzivi, već su se pojavljivali, u manjim ili većim grupama, gotovo u svim delovima Srbije. Zbog toga su Nedićevi oružani odredi morali stalno da budu na terenu i da traže pomoć od Nemaca, ali partizane ipak nisu mogli da unište. Sem toga, zanimljivo je bilo istaći kako Nedićeve oružane jedinice vrše zločine nad nedužnim stanovništvom Srbije, iako je Nedić svoju vladu proglasio za „vladu narodnog spasa”.

¹³⁷ Zb. NOR, 1-3, 356.

¹³⁸ Zb. NOR, 1-3, 388.

^m Zb. NOR, 1-3, 393. — **O akciji Nemaca i kvislinga na partizane na terenu valjevskog okruga čitamo i u izveštaju komande SDS od 19. III 1942, gde se ističe: „Na komunističku grupu, jačine od 120 bandita, u selu Rogljevi, 17. marta o.g. napali su Kolubarski, Ribnički i Valjevski četnički odred, u saradnji sa nemačkim delovima. Među komunistima ima gubitaka u mrtvim i ranjenim” (Zb. NOR, 1-3, 398—399).**

²¹ Kontrarevolucija u Srbiji 1 321

Napominjemo da je Nedić početkom marta naredio da se izgradi 2.000 znački (neka vrsta odlikovanja), da bi ih delio „onima, koji pokažu stvarno veliki uspeh pri pucanju na odmetnike”.²⁴⁰ Međutim, kada je uvideo da njegova „oružana sila” nema znatnijeg uspeha protiv oslobodilačkog pokreta, tražio je od Turnera da se preduzmu rigoroznije mere ne samo protiv komunista već i protiv njihovih porodica. U vezi s tim, on u pismu od 30. marta 1942. predlaže sledeće: „U težnji da se sa komunistima i odmetnicima što pre likvidira, pored sredstava stavijenih u akciju, bilo bi vrlo povoljno i uspešno ako bi se u narodu objavilo: Ko uhvati ili prokaže, potpomogne da se uhvati komunista ili odmetnik, pustiće mu se iz nemačkog zarobljeništva roditelj ili supruga, ili brat ili rođak. U slučaju da je u pitanju komunista ili odmetnik većeg značaja, pustiće se svi zarobljenici zadruga iz koje je član koji je pripomogao hvatanju. U slučaju da se celo selo digne i prokaže — biće pušteni svi zarobljenici iz tog sela.”²⁴¹

Nismo našli dokument šta je Turner odgovorio Nediću; odnosno da li mu je predlog uopšte usvojen. Ali, evidentno je da je neprijatelj i dalje sprovodio represalije u svim oblicima i svim raspoloživim sredstvima protiv stanovništva Srbije, tj.: u aprilu, maju, junu, julu, avgustu, odnosno do kraja 1942. ili, bolje rečeno, sve do oslobođenja Srbije. U stvari, 1942. godina je karakteristična, između ostalog, i po tome što Nedićeve oružane jedinice sve češće na licu mesta ubijaju pripadnike oslobodilačkog pokreta. Pored toga, oni sve više hapse, streljaju, pale sela, u čemu se posebno ističu četnici Koste Pećanca i Ljotićevi dobrovoljci. Znatan deo stanovništva Srbije, uprkos represalijama, sve više pomaže NOP, a ujedno otkazuje poslušnost Nedićevoj vladi i njenim organima. To se vidi i iz pisma Nedićeve vlade, koje je upućeno 8. maja 1942. svim okružnim načelnicima u Srbiji: „Pošto se ima pozitivnih podataka da seljaci u ovoj oblasti (misli se na jugoistočni deo Srbije — M. B.), naročito srezovi: svrljiški, belopalanački, zaglavski i prokupački,

potpomažu partizane, dajući im utočišta i hranu; u svojim selima izveštavaju ih o kretanju vladinih trupa, pa čak toleriraju i organizacije mesnih partizana i sve se ovo vrši pred očima opštinskih pa i sreskih vlasti, to izvolite saopštiti svima sreskim, opštinskim i seoskim vlastima da će vladine oružane sile ubuduće pribeći najstrožijim kaznenim merama protivu sela i seljaka koji daju utočište, hranu, pa čak i municiju partizanima, kriju i potpomažu mesne i stalne partizane i izveštavaju ove o kretanju vladinih trupa i ostalim raznim postupcima potpomažu partizansku akciju u dotičnom kraju."²⁴²

Citirana upozorenja Nedićeve vlade okružnim načelnicima „da će vladine oružane sile ubuduće pribeći najstrožim kaznenim merama”, nisu bila bez osnova. Jer svakodnevno kvislinški izveštaji iz 1942. godine beleže o hapšenjima i streljanjima, odvođenju na prisilan rad svih

²⁴⁰ AVII, NDH, reg. br. 20/4-1, k. 88, **Izveštaj ustaškog oficira za vezu u Beogradu.**

¹⁴¹ AVII, br. 20/3-2, k. 1.

⁸⁴⁸ AVII, br. 4/7-1, k. 27.

322

onih za koje se pretpostavljalo da pripadaju narodnooslobodilačkom pokretu ili saraduju s njim. Koliki je bio teror okupatora i kvislinga kazuje i podatak da je samo od septembra 1941. do maja 1942. godine u četiri sreza valjevskog okruga (valjevski, kolubarski, tamnavski i posavski) bilo porušeno ili spaljeno 1.017 kuća, za čije se vlasnike uglavnom pretpostavljalo da pripadaju oslobodilačkom pokretu Srbije.²⁴³ Međutim, broj porušenih i popaljenih kuća u drugim okruzima Srbije u istom periodu nije se mogao utvrditi. Ali je sigurno da ta brojka nije bila mala.

Kada je reč o aktivnosti kvislinga u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta tokom 1942. godine, treba posebno istaći takozvanu „Aćimovićevu ofanzivu”. Ona je vođena protiv partizanskih odreda u jugoistočnoj Srbiji u prvoj polovini jula i trajala je do septembra. Glavni organizator ove akcije bio je Milan Aćimović, ministar unutrašnjih poslova Nedićeve vlade, pa je ofanziva i dobila po njemu ime. Prvi deo ove neprijateljske akcije, u stvari, počeo je još 15. februara 1942, o čemu je bilo reči u prethodnom tekstu. Tada su bugarski okupatori, nedićevci i četnici Koste Pećanca, svim svojim raspoloživim ljudskim i materijalnim snagama, počeli ofanzivu na slobodnu teritoriju između Velike Morave, Nišave, Vlasine i bugarske demarkacione linije. Neprijatelj je u drugoj polovini februara ubacio u akciju i Peti dobrovoljački odred, koji nastupa preko Vlasotinaca i Ravne Dubrave, gde vodi borbu sa III četom Babičkog partizanskog odreda. Pošto nije bio zadovoljan sa izvedenom akcijom, neprijatelj je ponovo krenuo 6. marta i već ujutru osvanuo pred partizanskim položajima. Napad na pravcima: Brestovac—Bojnik—Leskovac—Bojnik i Lebane—Bučumet podržavala je bugarska i nemačka artiljerija. Prema nekim podacima, u ovoj ofanzivi bilo je angažovano oko 30.000 neprijateljskih vojnika, ali opet nisu postigli željeni cilj.²⁴⁴

Zbog svega toga, julska ofanziva bila je još širih razmera. U vezi s ovom akcijom Milan Nedić je još 23. juna 1942. tražio od vojnoupravnog komandanta Srbije ovlašćenje da sa svojim oružanim odredima može preći na deo jugoistočne Srbije, koji je bio pod bugarskom okupacijom, kako bi „uništio glavne baze partizanskih odreda”. Paul Bader mu to nije odobrio. Smatramo je da su bugarske snage dovoljno jake da se mogu efikasno obračunati sa ustanicima u ovom delu okupirane Srbije.²⁴⁵ Međutim, samo posle nekoliko dana (29. juna), Bencler je izvestio svoje nadležno ministarstvo u Berlinu da su u akciji čišćenja u jugoistočnom delu Srbije, bugarske okupacione vlasti uništile 250 partizana, a 60 zarobile; da je, navodno, Nedić zadovoljan postupkom bugarskih trupa prema srpskom stanovništvu; i, kao najvažnije, Bencler obaveštava da

²⁴³ AVII, Nća, br. 107, k. 30.

³⁴⁴ Dr Milivoje Perović, *Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi — Južna Srbija*, Beograd, 1961, str. 146. — Podaci koje navodi M. Perović sigurno su previsoki. Teško je poverovati da je 30.000 ljudi neprijatelj tada angažovao na jugu Srbije.

¹⁴⁵ AVII, NAV-N-T-120, 200/153626—27, Benclerov izveštaj Ribentropu,

od 23. VI 1942.

21* 323

je Aćimović postigao sporazum sa bugarskim komandantom Nikolovim da srpske kvislinške snage i bugarske okupacione jedinice organizuju zajedničku ofanzivu i da koordiniraju akcije u borbi protiv partizanskih odreda.²⁴⁶

Ovakav dogovor između predstavnika Nedićeve vlade i bugarskih okupacionih vlasti (koji je, najverovatnije, postignut uz posredovanje Nemaca) malo ko je očekivao. Ali sva neslaganja stavljena su u drugi plan. Primarno je bilo likvidirati partizane i njihova uporišta, jer su oni bili glavni neprijatelji i srpskim kvislinzima i bugarskim okupatorima. Osim toga, vrednost i jednih i drugih merili su Nemci po tome koliko će ko imati uspeha u borbi protiv oslobodilačkih snaga u Srbiji. Uglavnom, posle izvršenih priprema, ofanziva je počela 12. jula 1942. velikim pokretom pripadnika SDS, ljotićeveca, legalnih četnika i bugarskih vojnih jedinica. Računa se da je u prvom delu ofanzive, koja je bila usmerena na prostor oko Niša i Knjaževca, učestvovalo oko 10.000 neprijateljskih vojnika. U vezi s ovom ofanzivom, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju uputio je pismo Okružnom komitetu KPJ za Zaječar, u kome mu daje uputstva kako da se kriza prebrodi, kako da se ljudstvo sačuva, a da se neprijatelju zada udarac na osetljivim tačkama: „Sadašnja ekspedicija na čelu sa Aćimovićem“, pisao je PK, „karakteristična je po tome koliko je neprijatelj osetljiv na vaše akcije.“²⁴⁷

Milan Aćimović je neposredno pre početka ofanzive dao izjavu za štampu, koju je dan ranije prenela *Obnova* i *Novo vreme*. U njoj je izneo motive Nedićeve vlade, koja mu je poverila ovakav „grandiozni poduhvat“, pa je u vezi s tim posebno naglasio: „I pored opsežnih mera koje je vlada preduzimala za raščišćavanje ostataka komunističkih bandi, ipak je ovima uspeo da u gornjem delu istočne Srbije grupišu i stvore dosta jake partizanske odrede... Cilj akcije ima zadatak da likvidira Niški partizanski odred, koji je vodio Milisav Ignjatović; Svrliški partizanski odred, pod vodstvom Vase Albanca, i Ozrenski partizanski odred, koji vodi neki Konrad.“ (Zilnik Slobodan Konrad, poginuo 1944. i proglašen za narodnog heroja — M. B.).²⁴⁸

Druga etapa Aćimovićeve ofanzive, koja je počela na području Jastrepa 10. avgusta i trajala do sredine septembra 1942, bila je veoma vešto zamišljena i brutalno vođena. Prema nepotpunim podacima, u njoj je učestvovalo 18.500 kvislinških vojnika, uglavnom, pripadnika SDS i SDK, i nešto četnika Koste Pećanca (Poljska straža SDS — 11.000; policijske snage — 1.000; Dobrovoljački odred Marisava Petrovića — 1.000; četnici Koste Pećanca — 500). Pored ovih snaga, sreska mesta i veće raskrsnice držale su okupacione jedinice (Bugari i Nemci). Bugarske trupe su takođe pojačavale posade na pruži.²⁴⁹ Kada je reč o koncepciji napada na oslobodilačke snage, treba istaći da se neprijatelj poslužio lukavstvom, pa je borbena dejstvovao samo sa oko 2.000 vojnika, a sve ostale snage upotrebio je za pokrivanje terena; za zasede oko 2< A V I I > NAV-N-T-120, 200/153628—29.

²⁴⁷ AS, PIS, 351, Pismo Pokrajinskog komiteta od 15. VII 1942.

²⁴⁸ *Obnova*, 8. VII 1942.

²⁴⁹ M. Perović, n.d., 204; *Oslobodilački rat*, I, 314.

324

sela, na raskrnicama i drugim ključnim terenima, kuda su partizani morali prolaziti; za teror nad stanovništvom i za onemogućavanje snabdevanja partizana. Mora se priznati da je takozvana „Aćimovićeva ofanziva“ nanela ogromne gubitke oslobodilačkim snagama u jugoistočnom delu Srbije. Ali ih nije uništila. Na ovom terenu uhapšeno je oko 3.000 ljudi, od čega je streljano oko 100. Spaljeno je oko 500 kuća i sve pojate po planinama; raspisivane su i isplaćivane učene — za svakog borca 50.000, a za rukovodioca 100.000 dinara. Narod je trpeo strašan teror svake vrste. Nisu birana sredstva samo da bi se partizani uništili.⁴⁸⁰ Takozvana Aćimovićeva ofanziva nanela je dosta štete i oslobodilačkom pokretu. Međutim, njene posledice, kao i mnogih drugih akcija „čišćenja terena“ koje je neprijatelj organizovao, nije bilo samo to što su borbene partizanske jedinice imale dosta gubitaka. Ne mogavši da

uništi partizane, neprijatelj je uništavao stanovništvo: hapsio, streljao; pljačkao sve što se moglo odneti itd.

Potere koje su organi kvislinške uprave organizovali protiv partizana, i zločini koje su tom prilikom vršili nad stanovništvom, bili su samo jedan vid represalija. Hapšenja su, na primer, bila svakodnevna. To je radila Specijalna policija ne samo u Beogradu već i u ostalim okruzima Srbije; zatim, predstojništva gradske policije, Srpska državna straža, Ljotićevi dobrovoljci, takozvani legalni četnici, čak i četnici Draže Mihailovića. Ovdje i ne računamo hapšenja koja su izvršile nemačke i bugarske okupacione vlasti, i to za najmanju sitnicu. Koliko su i po kojim osnovima srpske kvislinške vlasti uhapsile pripadnika NOP-a, teško je utvrditi, jer evidencija nije vođena. Često su kvislinzi (naročito neposredno pre oslobođenja Srbije), spaljivali arhive, da ne bi ostavili trag svojih zločina.

Mi ćemo navesti samo neke primere da bi se videlo kako „vlada narodnog spasa“ spasava srpski narod, bez pretenzija da to bude analiza celog ovog problema. Inače, o hapšenjima bi se mogla napisati jedna velika knjiga.

Komanda srpske žandarmerije izvestila je 10. januara 1942. Ministarstvo unutrašnjih poslova da su žandarmi bogatičkog žandarmerijskog voda, u saradnji sa seoskim stražama, pohvatali 15 komunista: 8 su predali sreskom načelstvu, a ostale Nemcima, koji su ih sproveli u Šabački logor.²⁵¹ Ustaški oficir za vezu (čije je sedište bilo u Beogradu) obavestio je svoje pretpostavljene u Zagrebu, 28. januara 1942, da u Beogradu vlada prava racija: Nedićeve vlasti su pokupile veliki broj ljudi, bez obzira na zanimanje, i šalju ih u rudnike Bor, Kostolac i druge nemačke objekte.²⁵²

Veoma plastično su prikazane represalije Nedićevih vlasti u izveštaju okružnog načelnika u Valjevu, koji je 28. februara 1942. poslat Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beograd. U jednom njegovom delu rečeno je: „a) Iz grada Valjeva i srezova: valjevskog, podgorskog i ko-

¹⁵⁰ M. Perović, n.d., 179.

²⁵¹ AVII, reg. br. 10/6-1, k. 52.

» AVII, NDH, br. reg. 6/14-1, k. 89.

lubarskog pohapšena su sva lica koja su prisilno i samovoljno bila u šumi sa komunistima i svi komunistički simpatizeri, za koje opštinski odbori ne garantuju glavom i imovinom, b) Iz srezova Tamnavskog i Posavskog, pohapšena su sva lica koja su svojevolutno bila sa komunistima u šumi... ova hapšenja izvršena su od 16. II u 18 časova do 18. II u 6 časova. Hapšenja su izvršena u sporazumu sa nemačkim i našim vojnim vlastima.“ Na osnovu ovog izveštaja saznajemo da je tada uhapšeno 631 osoba iz 6 srezova valjevskog okruga, od kojih je 160 sprovedeno u Valjevo, a 471 u Šabac.²⁵³

Razume se, Ministarstvo unutrašnjih poslova Nedićeve vlade usmeravalo je ove, kao i mnoge druge represalije koje su vršene na terenu i, s tim u vezi, slalo svoje delegate, a češće i pismena uputstva. O tome govori i akt pomenutog ministarstva od 3. marta, upućen svim okružnim načelnicima: „Sva ova lica za koja sreski načelnik utvrdi da su komunisti, da su bila u partizanskim odredima, a da svojim držanjem mogu doprineti bilo kakvom remećenju reda i poretka, moraju biti pokupljena i izolovana, bez obzira na intervencije bilo s koje strane i na dosadašnji postupak prema njima.“²⁵⁴ Isto ministarstvo izdalo je 1. aprila seldeće saopštenje: „Naređeno je hapšenje članova porodica svih onih komunističko-partizanskih vođa koji se danas nalaze u šumi i huškaju svet na nove neredе. Pohapšeni članovi njihovih porodica služiće ubuduće kao taoci za sve ono što bi učinili, a njihova imovina biće konfiskovana.“²⁵⁵

Već smo istakli da je Specijalna policija bila najaktivnija u zločinima protiv pripadnika NOP-a. Evo šta o ovoj kvislinškoj službi kaže Jovan Trišić, prvi komandant kvislinške srpske žandarmerije: „Ni jedno masovno streljanje na Jajincima kod Beograda do februara 1942. (dok sam bio zatvoren na Banjici u logoru nazvanom 'Kuća smrti') nije bilo a da pored Nemaca tamo nije prisustvovao i Dragan Jovanović. Ovo je apsolutno tačno, jer sam se lično uverio, a, uostalom, to nije bila nikakva

tajna. U početku, a čini mi se sve do decembra 1941, srpski policajci Specijalne policije, iz Uprave grada Beograda, lično su vršili streljanja, a za ovo im je Dragi Jovanović isplaćivao po 200 dinara po svakoj streljanoj osobi."²⁵⁸

Tako je pisao o Specijalnoj policiji posle rata jedan od njenih najbližih saradnika, koji je sigurno o svemu bio dobro obavešten. A Nedić je znao da ceni ulogu ove svoje službe. Materijalno ju je dobro stimulisao. Ona je imala sve privilegije. U znak njenog posebnog zalaganja u borbi protiv komunizma dodelio joj je 18. marta 1942. „prelaznu zastavu" i tom prilikom srpski kvislinški predsednik je izjavio: „Danas, po nesreći našoj, vi imate da branite Beograd od crvene aždaje komunističke, koja je prošle jeseni zapretila da uništi srpstvo i htela leglo svoje da smesti u Beogradu. Gonite tu čumu nemilosrdno, bez

¹⁵³ **Zb. NOR, 1-3, 362.**

³⁵⁴ **AIRPS, Vlada M. N., 11/118.**

Novo vreme, 2. IV 1942.

²⁵⁴ **J. Trišić, n.d., 95.**

326

milosti, do istrage, i čuvajte srpski Beograd, koji vam je predat u amanet od slavni srpskih sokolova, junaka i mučenika. Uništite tu crvenu kugu da bi Srbin živeo".²⁵⁷

Čim bi trebalo da se izvrši neko veće hapšenje, ne samo u Beogradu već i u ostalim okruzima Srbije, odmah je tamo upućivana Specijalna policija. Iz jednog kvislinškog dokumenta saznajemo da su 21. februara 1942. službenici ovog odeljenja hitno morali da odstupaju za Niš, Leskovac, Prokuplje, Belu Palanku i druga okolna mesta, i to: Nikola Guberev, policijski komesar, Svetolik Popović, podnadzornik agenata, i agenti: Novak Bogdanović i Velimir Ilić.²⁵⁸ Tada je došlo do hapšenja celog Mesnog komiteta KPJ za grad Niš i oko 150 aktivista.²⁵⁹ Nastradala je i skojevska organizacija, a naročito su bili pogođeni skojevski aktivni u Železničkoj radionici i Trgovinskoj akademiji. Tada je uhapšeno preko 30 članova SKOJ-a i nekoliko desetina omladinaca, koji su bili obuhvaćeni radom na liniji NOP-a. Važno je napomenuti da je u periodu najvećih hapšenja pripadnika NOP-a u Nišu i njegovoj okolini došlo do bekstva logoraša iz nemačkog logora na Crvenom krstu. Bekstvo je izvršeno 12. februara 1942. Pobegla su 102 zarobljenika, dok ih je 42 ubijeno. Većini logoraša uspelo je da stupe u redove Ozrenskog i Svrliškog partizanskog odreda.²⁶⁰

Nešto kasnije, u novembru 1942, agenti Nedićeve Specijalne policije hapsili su iz dana u dan po selima i gradovima zaječarskog okruga članove KPJ, SKOJ-a i simpatizere oslobodilačkog pokreta. Na primer, 21. novembra u timočkim selima Borovcu i Vrbici, uz pomoć oko 20 žandarma, uhapsili su 38 pripadnika NOP-a i oterali ih na Banjicu. Sa pohapšenima iz sela Rgotine i Velikog Izvora bile su tada uhvaćene 84 osobe, od kojih je 30 odmah streljano.²⁶¹

Ova dva primera naveli smo ne zbog toga što su oni najdrastičniji, već da bismo pokazali kako Nedićevi „organi i čuvari reda" odlaze i u najdalje krajeve Srbije kada dobiju informaciju da se tamo može zadati udarac partijskoj, skojevskoj i drugim organizacijama NOP-a. Vršene akcije i sabotaže u Kruševcu, i organizovano odlaženje omladinaca u partizanske odrede navelo je policiju na zaključak da ima posla sa dobro organizovanom omladinskom organizacijom. Stoga je krajem aprila Specijalna policija iz Beograda poslala u Kruševac svoje

²⁵⁷ **Novo vreme, 19. III 1942.**

²⁵⁸ **AVII, br. 13/3-1, k. 58.**

²⁵⁹ **Zb. NOR, 1-3, 340, Izveštaj Komande žandarmerije MUP-u Nedićeve vlade, od 23. II 1942. — Novo vreme donelo je 12. aprila informaciju u kojoj se navode rezultati Specijalne policije na teritoriji niškog okruga: „Posle napornog rada od meseca februara pa sve do pre neki dan, Beogradska policija uspela je da izvrši potpun prodor u komunističku organizaciju u Nišu, Beloj Palanci, Prokuplju i Leskovcu i da obezglavi konspirativan komunistički rad u celom tom kraju. Poslednjom policijskom provalom utvrđeno je da su ovde radili ovi komunistički forumi: OKKPJ, MKKPJ, Mesni kom. Nac. oslob. fonda (NOF), MK SKOJ-a i poseban Biro železničke radionice" (Novo vreme, 12. IV 1942).**

²⁶⁰ Zb. NOR, 1-3, 340, Izveštaj Komande žandarmerije od 23. II 1942.

²⁶¹ Slobodan Bosiljić, *Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi — Istočna Srbija*, Beograd, 1963, 76.

327

agente. Njima je pošlo za rukom da uhapsu jednog omladinca koji je tih dana dezertirao iz Rasinskog partizanskog odreda i dao policiji spisak jednog broja članova SKOJ-a koje je poznavao. To je imalo za posledicu masovno hapšenje omladinaca. O ovoj provali pisao je u svom izveštaju od maja 1942. i OK KPJ za kruševac, ističući da je policiji palo u ruke celo rukovodstvo SKOJ-a; da su pohapšeni članovi SKOJ-a iz većine aktiva i da je provala rezultat familijarnosti i nekonspirativnosti omladine.²⁶²

Inače, u Beogradu, u svim provalama tokom 1942, kao i sledećih godina okupacije, Specijalna policija je imala glavnu ulogu. Prva velika provala u ovom gradu bila je na Karaburmi, gde je početkom februara uhapšeno tridesetak omladinaca na jednom sastanku. Druga provala, do koje je došlo u Beogradu koja je teško pogodila skojevsku organizaciju, bila je takođe februarska provala, kada je policiji pošlo za rukom da otkrije i pohapsi Mesni komitet SKOJ-a, a zatim partijsko rukovodstvo grada, posle čega je usledilo hapšenje velikog broja članova KPJ i *SKOJ-a i simpatizera NOP-a*. *Provalu je izvršio Branko Mišković Bliher*, limarski radnik, član MK SKOJ-a, a potom se stavio u službu Specijalne policije i na svakom koraku potkazivao sve saradnike NOP-a. Bio je to veliki izdajnik i naneo je ogromne štete partijskoj i skojevskoj organizaciji u gradu.²⁶³

Međutim, i sledećih meseci 1942. bilo je provala u beogradskoj partijskoj i skojevskoj organizaciji. U martu 1942. pošlo je policiji za rukom da otkrije veliki broj partijskih i skojevskih kadrova. Tom prilikom nastradala je partijska organizacija i uhapšen veći broj članova MKKPJ. Prema nekim podacima, u martovskoj provali bilo je uhapšeno više od 200 članova KPJ i SKOJ-a i drugih simpatizera NOP-a. Međutim, u junu uspeli su organi Specijalne policije, zahvaljujući nizu provokatora i izdajnika i nesređenosti cele organizacije, da izvrše ponovo masovna hapšenja u Beogradu. Tom prilikom je izgubljen ne samo rukovodeći kadar SKOJ-a već i veliki broj njegovih članova, naročito u srednjim školama. Računa se da je u junskoj provali bilo uhapšeno samo u Beogradu oko 1.000 članova SKOJ-a i drugih omladinaca obuhvaćenih radom.²⁶⁴

Navedeni podaci ubedljivo govore da je u organizaciji KPJ i SKOJ-a bilo mnogo provala i da je to bila stalna opasnost, koja je potresala oslobodilački pokret u Srbiji i nanosila mu s vremena na vreme osetnije udarce. Teško je pronaći bilo koji okrug, grad ili neku veću partijsku ili skojevsku organizaciju, koji se nisu sukobljavali s ovim pro-
²⁶² AIRPS, PKS, br. 1223/117, *Izveštaj OK Kruševac od 8. V 1942. Pokrajinskom komitetu KPJ*.

²⁶³ Dr Milan Borković, *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941—1945*, Beograd, 1970, 158.

²⁶⁴ J. Marjanović, *Beograd*, 247. — Možda je ova cifra koju navodi J. Marjanović malo prevelika, jer je tada bilo u Beogradu svega oko 500 članova SKOJ-a. Međutim, hapšeni su i drugi omladinci simpatizeri NOP-a, a njih je bilo dosta koji su bili obuhvaćeni radom po rejonima, kvartovima, srednjim školama i preduzećima. Tako da brojka od oko 1.000 može biti samo približna broju uhapšenih.

328

blemom, ne samo 1942 (kada je provala bilo najviše) već i kasnije, sve do oslobođenja. Jer neprijatelj nije birao sredstva da bi došao do podataka o ilegalnom radu partijskih i skojevskih organizacija. Specijalna policija je uvek, u svemu ovome imala glavnu ulogu. Zato ona ubacuje špijune i provokatore u pojedine organizacije, što će biti njen stalan metod u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji. Sem provokatora i špijuna koji su denuncirali mnoge aktiviste oslobodilačkog pokreta, bilo je i pojedinih slabića »neđu članovima KPJ, skojevcima pa i u rukovodstvu KPJ i SKOJ-a \o]ji nisu mogli da podnesu mučenja pred policijskim organima i da l sačuvali svoj život, odavali su dragocene podatke organizacione prirod. klasnom neprijatelju, kome

posle toga nije bilo teško da likvidira mnoge kadrove Partije i SKOJ-a.²⁸⁵ Najveći broj uhapšenih stanovnika Srbije po raznim osnovama, upućivali su u specijalno organizovane koncentracione logore, pre svega okupatori, a potom i domaći izdajnici — Specijalna policija, Srpska državna straža, Gradska policija, Ljotićevi dobrovoljci, četnici Koste Pećanca i drugi. Najpoznatiji je bio logor na Banjici. Formiran je po naređenju nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji jula 1941, a bio je ukinut 3. oktobra 1944. dakle, neposredno pre oslobođenja Beograda.²⁶⁸ Prema nekim podacima, kroz ovaj logor je prošlo 23.697 ljudi, od kojih je 3.849 bilo uništeno.²⁶⁷ U logor su upućivani ne samo pripadnici NOP-a već i mnogi drugi koji su bili na udaru svakodnevnih racija okupatora i kvislinških organa. Međutim, pre nego što bi dospeli u logor, većina uhapšenih je provodila izvesno vreme u zatvorima Gestapoa i Specijalne policije, koji su bili prava mučilišta. Mnogi zatvorenici su bili tako pretučeni da nisu ni dospeli u logor, već su izdahnuili u mukama. A bilo je i takvih koji su do te mere, usled batina, unakaženi da su ih odmah po prebacivanju u logor streljali.

¹⁶⁵ Među glavnim akterima Specijalne policije, koja je počinila ogromne zločine u Srbiji, treba posebno istaći ulogu Dragomira Dragog Jovanovića, upravnika grada Beograda, šefa Srpske državne bezbednosti, čije smo ime u dosadašnjem tekstu češće spominjali. Jovanović je uoči oslobođenja Beograda pobegao sa Nedićem u Austriju. Krajem 1945. izručen je našim vlastima. Vojni sud u Beogradu osudio ga je jula 1946. na smrt streljanjem. Zatim, Božidara Boška Bećarevića, šefa IV antikomunističkog odseka Specijalne policije. Osuđen je na smrt streljanjem, novembra 1949. kao ratni zločinac. Ilija Paranos, šef Specijalne policije u Beogradu, oktobra 1944. pobegao iz Srbije u Trst i tamo poginuo u saobraćajnoj nesreći 1945; Svetozar Vujković bio je šef Koncentracionog logora na Banjici. Okružni sud grada Beograda osudio ga je, novembra 1949, na smrt streljanjem, kao ratnog zločinca, koji je i pre i u toku rata, počinio bezbroj zločina prema narodima Jugoslavije. Zapaženu ulogu u zločinima imali su i Radovan Grujičić, agent Beogradske specijalne policije (oktobra 1944. pobegao u inostranstvo, gde se i sada nalazi). Jovan Vitas, Stevan Sternić, Nikola Gubarev, policijski komesar, Svetolik Popović, podnadzornik agenata, agenti: Novak Bogdanović, Velimir Ilić, Damjanović i mnogi drugi.

¹⁶⁶ Opširnije o Banjičkom logoru vidi kod V. Glišića, n.d. 132—143.

^{1.7} *Postanak Banjičkog logora*, elaborat Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, AMRPS, MKB, 172, str. 26—27.

329

Inače, život u logoru bio je izuzetno težak: loš smeštaj, slaba hrana. Glad je uzimala takve razmere da su mnogi skupljali i jeli svakojake otpatke na đubrištu, naročito oni koji su radili napolju. Svakodnevna saslušanja i mučenja iscrpljivala su zatvorenike. Zatvorenici su bili uvek u iščekivanju streljanja. Još od novembra 1941. bila je određena posebna soba za one koji su bili predviđeni za streljanje. Odabiranje je obično vršeno uveče. U rano jutro sledećeg dana dolazili su kamioni i blindirani automobili po zatvorenike. Sa rukama na leđima, bili su vezani žicom po dvoje-troje. Na izlazu iz hodnika ubacivali su ih u kola, a potom odvozili na vojno strelješte u Jajincima. Takva je bila Banjica, a mnogi preživeli logoraši prozvali su je „kuća smrti”. Sajmište je takođe bilo ogroman koncentracioni logor. Smešten preko Save, na teritoriji NDH, bio je pod upravom Nemaca. Osnovan je 28. oktobra 1941. odlukom vojnoupravnog komandanta Srbije, a raspušten jula 1944.²⁶⁸ U njemu je u početku bio smešten veliki broj Jevreja, a već od aprila 1942. nacisti su počeli da dovode na Sajmište zarobljene pripadnike NOP-a i njihove simpatizere iz svih krajeva Jugoslavije. Izvesno vreme u ovom logoru su na prolazu zadržavane grupe zatvorenika iz Grčke i Albanije. Na Sajmištu je krajem jula 1942. bilo oko 11.000, a u avgustu 12.700 zatvorenika. Koliko ih je bilo sa teritorije Srbije, nema preciznih podataka, ali je sigurno da ta cifra nije bila mala. Izvesno je, međutim, da su u ovaj logor dovodeni ne samo pripadnici NOP-a već i simpatizeri D. Mihailovića. Bilo je tokom 1942. godine oko 500 legalnih četnika. Oni su bili pod Nedićevom komandom, ali, kada su ih Nemci počeli razoružavati, oni su pružili otpor pa su pohapšeni i dovedeni u ovaj logor.²⁶⁹ Izvesno je da su Nemci obavezali Nedića i njegovu vladu da obezbede ishranu za sve zatvorenike koji su dovedeni sa

teritorije Srbije.²⁷⁰

Uslovi života u ovom logoru, kao i na Banjici, bili su veoma teški. Slaba ishrana, smeštaj, loši higijenski uslovi omogućili su pojavu raznih epidemija, usled čega su mnogi logoraši na ovaj način izgubili život. Sudbina ostalih logoraša bila je uglavnom dvojaka: jedni su odvođeni na već ozloglašeno vojno strelište u Jajincima, zatim, na Bežanijsku kosu, nedaleko od Zemuna, a jedan broj logoraša su gonili u unutrašnjost i tamo streljali za odmazdu zbog određenih akcija narodnooslobodilačkog pokreta ili zbog ubijenih nemačkih vojnika. Drugi deo logoraša, po pravilu fizički jači, Nemci su odvodili na prinudni rad, bilo u Nemačku ili neku drugu okupiranu evropsku zemlju. Koliki su broj logoraša na Sajmištu nacisti uništili, posebno sa teritorije Srbije, nema pouzdanih podataka, jer su spalili logorske knjige. Prema proceni Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina, na Sajmištu je izgubilo živote oko 40.000 ljudi.²⁷¹

²⁶⁸ Opširnije o ovom logoru vidi kod Lazara Ivanovića i Mladena Vukmanovića, *Dani smrti na Sajmištu*, Novi Sad, 1969.

²⁶⁹ L. Ivanović, M. Vukmanović, n.d., 33.

²⁷⁰ V. Glišić, n.d., 144.

²⁷¹ *Saopštenje*, br. 66—93, str. 800.

330

U unutrašnjosti Srbije okupatori i kvislinzi su takođe organizovali više logora, u kojima su mnogi stanovnici Srbije izgubili svoje živote. Najpoznatiji su bili logori u Šapcu i logor na Crvenom krstu u Nišu.

U Šapcu su postojala dva logora: jedan u kasarnama, na mestu zvanom Senjak, koji je imao prolazni karakter i postojao je do leta 1942, i drugi, na Savi, koji je imao sve atribute koncentracionog logora, i postojao je za sve vreme okupacije. Računa se da je kroz ove logore prošlo oko 30.000 zatvorenika.²⁷²

Koncentracioni logor u Nišu, bio je smešten na mestu zvanom Crveni krst, i posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, jedno vreme je služio za smeštaj jugoslovenskih ratnih zarobljenika, zatim, kriminalaca i Jevreja. Od avgusta 1941. u ovaj logor su dovođeni i pripadnici NOP-a, a posebno zarobljeni partizani koji su pripadali raznim odredima iz okoline Kraljeva, Trstenika, Raške, Kruševca, Čuprije i mnogih drugih krajeva Srbije. Streljanja su vršena na brdu Bubanj, u blizini Niša; pretpostavlja se da je u toku rata u ovom logoru uništeno oko 2.000 pripadnika NOP-a.²⁷³

Manji logori, u toku okupacije, postojali su i u Kruševcu, Zaječaru, Kragujevcu, Leskovcu, Čačku i mnogim drugim gradovima u Srbiji. Međutim, posebno želimo da istaknemo omladinski logor u Smederevskoj Palanci, i to ne zbog toga što je on bio suroviji od ostalih, već zbog toga što je on „delo“ isključivo Nedića i njegove vlade. Uredba o osnivanju „zavoda“, doneta je 15. jula 1942, na osnovu koje je ministar prosvete Nedićeve vlade bio ovlašćen da sporazumno sa ministrom unutrašnjih poslova obrazuje jednu takvu ustanovu. Prema ovoj uredbi, u ovaj zavod je trebalo da se šalju učenici i učenice srednjih škola, koje su školske vlasti izgnale iz škole, studenti i učenici drugih visokih škola, kao i vanškolska omladina oba pola od 14—25 godina. Pored toga, Uredba je predviđena da se od roditelja ili staratelja oduzima i prinudno uputi u zavod školska i vanškolska omladina od 14—25 godina, kako Uredba veli, nad kojom „su roditelji, odnosno staratelji izgubili vlasti i vlastiti uticaj, a koja nije pokazala svojim držanjem i ponašanjem dovoljno smisla za rad i disciplinu ili koja nije pravilno shvatila svoje nacionalne dužnosti u današnjici“.²⁷⁴

Uredba je propisala da prinudno vaspitanje u zavodu ima da traje od 6 meseci do 2 godine, ali je kasnije u izmenama i dopunama ove uredbe, od 16. januara 1943, rečeno da se produžava vreme boravka u zavodu do 3 godine. Zavodu je postavljen zadatak da se kod komunistički orijentisane omladine „isprave levičarske ideje i zablude i pruži

²⁷² Opširnije o šabačkim logorima vidi kod Stanoja Filipovića, *Logori u Šapcu*, Novi Sad, 1967, i *Dnevnik Prote Gliše Babovića*, list *Podrinje*, februar—septembar 1961.

²⁷³ Opširnije o ovom logoru vidi kod Ljubiše Rakića, *Tragovi* (rukopis koji se čuva u Institutu za istoriju radničkog pokreta Srbije).

274 AS, neregistrovano, iz Uredbe za prinudno vaspitanje omladine, 15. VII 1942. — Opširnije o Zavodu za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci vidi: dr Milan Borković, *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941—1945*, str. 219—228.

331

ispravna politička orijentacija u duhu programa nove Srbije".²⁷⁵ Iako je Uredba o osnivanju zavoda bila doneta još 15. jula 1942, prvi omladinci su dovedeni u logor tek 22. septembra. Toga datuma bila su već u logoru 52 omladinca i 32 omladinke. Nove grupe stalno su pristizale, tako da je do kraja 1942. u Zavodu bilo oko 500 omladinaca. Za dve godine postojanja (od septembra 1942 — do septembra 1944) kroz logor je prošlo 1.270 kažnjenika. Najviše je omladine dovedeno u logor iz Beograda, pretežno srednjoškolaca, koji su bili uključeni u razne aktivnosti u takozvanom srednjoškolskom sektoru SKOJ-a. Međutim, u logoru su bili zatvoreni omladinci i omladinke iz mnogih drugih krajeva Srbije (Kraljeva, Kragujevca, Negotina, Zaječara, Niša, Leskovca, Valjeva, Čačka, Užica, Požarevca, Kruševca) i drugih mesta. Bilo je u logoru i radnika omladinaca, a bilo je i seoske omladine.²⁷⁶

Najveći broj logoraša morao je da plaća izdržavanje u zavodu. O visini plaćanja rešenje je donosio Velibor Jonić, ministar prosvete Nedićeve kvislinške vlade. O tome je postojala posebna tablica po kojoj su roditelji zatvorenih omladinaca morali da plaćaju za izdržavanje svoje dece svakog meseca od 250 do 5.000 dinara. Kao što vidimo, za mučenje koje su omladinci podnosili, njihovi roditelji su morali i da plaćaju.²⁷⁷ Kada je reč o represalijama okupatora i kvislinga nad antifašističkom omladinom Srbije, treba istaći i Nacionalnu službu rada za obnovu Srbije. Ideju da se ova služba uvede dale su nemačke okupacione vlasti u Srbiji, jer su znale da je omladina još od prvih dana izbijanja oružanog ustanka u Srbiji bila glavna snaga partizanskih odreda i udarnih diverzantskih grupa u pozadini. Stoga su okupatori računali da bi bilo najbolje propisati neku uredbu po kojoj bi omladinci bili obavezni da provedu izvesno vreme na prisilnom radu kako bi se „prevaspitali i otrgli ispod uticaj a KPJ i njene ideologije". U vezi s tim, Bencler je još 2. septembra 1941. pisao Ribentropu sledeće: „Nema razloga dvoumljenju da se objavi zavođenje obavezne službe rada, pošto je potrebna saglasnost vojnog zapovednika, a, uostalom, pukovnik radne službe Mueller — Brandenburg zasad je u vezi kako s vojnim zapovednikom, tako i s novim srpskim ministrom rada. Svima je jasno da sa jedne strane mora da se izbegne jačanje srpskog nacionalnog rada kroz srpsku radnu službu, a da je, s druge strane, nužno da se nezaposlena lica i omladinci uklone s ulice da bi ih se izbavilo od komunističkog uticaja."²⁷⁸

Posle usaglašavanja stavova između okupatora i kvislinga u Srbiji, Nedićeva vlada je propisala 16. decembra 1941. Uredbu o uvođenju nacionalne službe rada za obnovu Srbije, koja je stupila na snagu tek

15. marta 1942. Prema ovoj Uredbi, na teritoriji Srbije bio je uveden obavezan šestomesečni rad za sve osobe od 17—45 godina. Kao prva mera, izvršen je popis deset godišta, od 17 do 27 godina, koja su pri-

¹⁷⁵ AS, *Iz plana i programa Zavoda od 1. II 1943.*

¹⁷⁶ * Kao napomena 274.

¹⁷⁷ M. Borković, *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941—1945*, str. 221.

¹⁷⁸ AVII, NAV-N-T-120, 200/153408—09.

332

silno naterana u ove radne jedinice, formirane na principima slične službe u nacističkoj Nemačkoj. U uredbi je istaknuto da je šestomesečni rad u ovim radnim jedinicama uslov za stupanje u državnu službu, na Univerzitet itd. Sem toga, uredbom je predviđeno da je svaki građanin obavezan da godinu dana učestvuje u „besplatnom radu za napredak Srbije".²⁷⁹

Nacionalna služba rada bila je poverena posebnoj direkciji. Rukovodilac je bio Đuro Kotur, pomoćnik ministra socijalne politike. Za njegove glavne pomoćnike bili su određeni: Milorad Marčetić i Aleksije Nenadović. Po okruzima u unutrašnjosti Srbije postavljeni su posebni referenti kojima je bilo povereno da organizuju nacionalnu službu u pojedinim

krajevima Srbije.²⁸⁰ Organizatori nacionalne službe pozivali su na rad u prvom redu gradsku omladinu, i to u najvećem broju srednjoškolce i studente. Seoska omladina, koja je radila na poljoprivrednim poslovima, i radnička omladina, koja je bila zaposlena u pojedinim preduzećima, nije bila obavezna da ide na šestomesečni rad. „Od obavezne nacionalne službe izuzeta su lica koja imaju redovna zanimanja, članovi porodica poljoprivrednih domaćinstava, koji su u svom domaćinstvu neophodni, radnici prijavljeni na rad u Nemačkoj i, naposljetku, Jevreji, Cigani i lica koja nemaju građanskih časnih prava", kaže se u jednom delu pomenute uredbe.²⁸¹

Popis obveznika nacionalne službe počeo je od februara 1942. godine. Radovi u Beogradu počeli su već 13. marta na pojedinim objektima na Kalemegdanu, Topčideru, Banjici i drugim mestima, a u unutrašnjosti Srbije 1. aprila, gde su se izvodili razni meliracioni radovi.²⁸² Za prva tri meseca rada Nedićeva vlada je u Beogradu i u unutrašnjosti Srbije mobilisala oko 5.000 omladinaca, a u Banatu oko 4.000 omladinaca. Na teritoriji uže Srbije (bez Banata) formirano je 7 radnih grupa i samostalnih četa. Taj broj obveznika postepeno se povećavao, tako da će u prošeku za svaku godinu iznositi 10.000—15.000 omladinaca.²⁸³

I pored toga što je odlazak u nacionalnu službu bio obavezan i što se praktično identifikovao sa vojnom službom, sprovođenje u život ove Uredbe nailazilo je na otpor mnogih omladinaca. Partijske organizacije i skojevski aktivni na terenu, objašnjavali su omladincima da treba da bojkotuju odlazak u Nedićevu nacionalnu službu, što u protivnom znači da pomažu okupatoru. U tom smislu izdati su mnogi proglesi u kojima

879 AVII, Nća, reg. br. 10/1-1, k. 1. — Nacionalna služba rada u Srbiji bila je organizovana poput nemačke nacističke organizacije TOT, koja je imala svoje radne jedinice ne samo u Nemačkoj već i u okupiranim delovima Evrope. Svrha ovih radnih jedinica bila je da se radi na jačanju nemačke ratne mašine i borba protiv antihitlerovske koalicije.

²⁸⁰ Isto, reg. br. 14/1-1, k. 2.

²⁸¹ AVII, Nća, reg. br. 10/1-1, k. 1.

²⁸² *Tri meseca rada Nacionalne službe za obnovu Srbije, Beograd, 1942, str. 20—30.*

²⁸³ Isto; AVII, Nća, reg. br. 11/2, k. 2. — U avgustu je na teritoriji uže Srbije već radilo 9.000 omladinaca (*Novo vreme*, 27. VIII 1942), a na početku 1943. bilo je ukupno 119 četa i 13.345 pripadnika Nacionalne službe (AVII, br. reg. 11/2-1, k. 2).

333

se objašnjava smisao nacionalne službe rada. Već 15. februara 1942. MKSKOJ-a za Beograd izdao je proglas sa potpisom „Antifašistička omladina Beograda", u kome se najoštrije osuđuje Nedić i njegova vlada, koji nedavno donetu Uredbu o obaveznoj radnoj službi pokušavaju da predstave kao službu narodnim interesima. „Tom uredbom zločinac srpskog naroda Nedić želi tebe, omladino, tvoju snagu, arčiti tu i tamo za snabdevanje iscrpljenih sredstava fašističkih nalogodavaca, da bi te posle obukao u uniformu i dao ti oružje, kako bi popunio velike praznine u svojim redovima proređenim od udaraca nepobedive Crvene armije i njenih saveznika", pisalo je u jednom delu pomenutog proglasa.

²⁸⁴

Samo pet dana kasnije (20. februara), Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju izdao je svoj proglas u kome se obraća radnicima, seljacima, građanima i posebno omladini, upozoravajući ih da su se najreakcionarniji krugovi u Srbiji udružili s krvavim okupatorom za borbu protiv srpskog naroda a za račun okupatora. Dalje se u proglasu ističe da prisilna radna služba treba od omladine da načini ne samo roba nemačkog fašizma već i krvnika našeg i drugih slobodoljubivih naroda, da će Nedić kroz prisilnu radnu službu, pored iskorišćavanja mlade radne snage, nastojati da „prevaspita" omladinu po fašističkom uzoru. Zato se na omladinu apeluje da umesto u nacionalnu službu rada stupa u redove partizanskih odreda.²⁸⁵

Evidentno je da je naročito u zimskim danima, kada su uslovi za rad bili gotovo nemogući, dolazilo do epidemije u logorima pripadnika Nacionalne službe rada, jer je ishrana bila vrlo loša, odeća takođe slaba, a radilo se neprekidno i po najvećoj hladnoći. Zbog toga su mnogi omladinci

bežali sa radova, iako su znali da su njihova bekstva kvalifikovana kao dezerterstvo vojnih lica. O svim ovim pojavama otvoreno se pisalo u izveštajima Glavne direkcije Nacionalne službe rada, pa su navedeni primeri takvog stanja u gročanskom, požarevačkom i valjevskom srezu.²⁸⁶

Uporedo sa organizovanjem Nacionalne službe rada i mobilisanjem omladine u njene redove, Nedićeva kvislinška vlada u proleće 1942. godine pokušala je da mobiliše u svoje kvislinške formacije veliki broj omladinaca za borbu protiv partizanskih odreda. Da bi ova mobilizacija koliko-toliko uspela i privukla pažnju omladinaca, kvislinzi su je nazvali „Nedićeva narodna garda”. Međutim, najveći broj omladinaca pod različitim izgovorima izbegava da se odazove pozivima Nedićevih kvislinških vlasti. U vezi s tom akcijom kvislinških vlasti zanimljiv je izveštaj Sreskog komiteta KPJ za Kosmaj, od 2. marta 1942, u kome, pored ostalog, stoji: „Oko 90 omladinaca bilo je pozvano u tzv. 'Narodnu gardu' — i mobilisano u nedićevce. Odazvali su se pozivu i došli u Sopot. Tada

²⁸⁴ **Zb. OPJ, 1-2, 352.**

²⁸⁴ **Isto, str. 357.**

²⁸⁸ **AVII, Nća, reg. br. 34/1-1, k. 2.**

334

je na teritoriju sreza stigao naš Kosmajski partizanski odred, a zabunu, pored toga, iskoristili su omladinci i njih 35 se razbeglo kućama.”²⁸⁷ Načelstvo lepeničkog sreza, aktom pov. br. 89/42, uputilo je 18. marta raspis svim predsednicima opština da, u smislu naređenja Ministarstva prosvete, mobilišu 72 omladinca za „Narodnu gardu”. Prema ovom raspisu, omladinci bi trebalo da budu iz „domaćinskih domova”, stari 20—30 godina i da služe u Kragujevcu, uz mesečnu nagradu od 2.000 dinara.²⁸⁸ I u ovom kraju, kao i u mnogim drugim delovima Srbije, naredba Nedićeve vlade nailazila je na veliki otpor omladine. Na primer, iz Viševca i susednih sela nijedan omladinac nije se javio za ovu službu.²⁸⁹ U vezi s ovom merom okupatorskih vlasti, okružni i sreski komiteti KPJ redovno su u svojim proglasima isticali da rodoljubiva omladina u Srbiji treba da boj kotu je ovu naredbu Nedićeve vlade i da, umesto u Nedićevu vojsku, stupa u redove partizanskih odreda. Međutim, 1943. ponovo dolazi do mobilizacije omladine u neprijateljske vojne formacije. Kvislinške vlasti bile su sve rigoroznije prema svima koji su bilo na koji način izbegavali da budu mobilisani. Iz sačuvanih dokumenata i sećanja savremenika može se zaključiti da su nedićevci, Ljotičevci i četnici Draže Mihailovića gotovo u svim selima mladenovačkog okruga pokušavali da mobilišu omladinu. Na primer, u Smederevu, gde je Dimitrije Ljotić imao uticaj a na jedan deo građana, pa i seljaka iz obližnjih sela, pokušavano je da se omladinci mobilišu u Ljotičeve dobrovoljce i da se pošalju u borbu protiv partizana, u južnu Subiju. Desetine omladinaca dovođene su kamionima u grad. Mnogi su na putu od sela do grada iskakali iz kamiona, a vrlo mali broj je dobrovoljno otišao na front.²⁹⁰

Povodom opasnosti koja je pretila omladini od mobilizacije u neprijateljske redove, Okružni komitet KPJ u Mladenovcu izdao je proglas

4. aprila 1943, u kome je pisalo da omladini Šumadije pretila velika opasnost od totalne mobilizacije; da je mobilizacija već počela u pojedinim selima i gradovima; da žandarmi i policija nemilosrdno jure i hvataju omladinu, prete paljenjem i streljanjem i odvođe je od kuća. „Hitlerova totalna mobilizacija treba da bude tvoje totalno uništenje. Ali to ne smeš dozvoliti... Ti se namerama Nedića i Ljotića moraš organizovano suprotstaviti”, stajalo je na kraju proglasa.²⁹¹

U Nišu su takođe okupatorske vlasti preduzele niz mera radi mobilizacije omladine u neprijateljsku vojsku. U februaru i martu 1943. sačinjavani su po opštinama spiskovi nedoslužbenih kadro vaca. Ukoliko neki

²⁸⁷ **Zb. NOR, 1-3, 120.** — U izveštaju CKKPJ se naglašava: „Raspisom sreskih načelnika opštinama, pojedini mladići koji se pozivaju, treba da budu sinovi petokolonaša ili kulački sinovi, da bi oni utrli put ostaloj omladini kad ona bude pozvana. Sada štampamo omladinski letak protiv te mobilizacije.”

²⁸⁸ **AVII > NĆ3) k 17i br 13 2/1.**

²⁸⁹ **AIRPS, Hronika sela Viševca (Kragujevac), 79.**

²⁹⁰ **Samo jednog dana uspelo je da iz Smedereva pobegne 10 omladinaca,**

koji su trebali da budu mobilisani u Ljotičeve dobrovoljce (Hronika sela Petrijeva, Smederevo, 55).

2.1 Zb. OPJ, II-1, 109—110.

335

omladinac već nije bio u nacionalnoj službi rada, morao se javiti u Nedićevu vojsku. U svim selima niškog i leskovačkog okruga krstarili su pripadnici SDS i SDK, koji su po spiskovima proveravali da li se omladinci nalaze na „državnom poslu“ ili su otišli u partizane. Onima koji su bili kod kuća, naređivano je da se jave opštinama radi odlaska u Nedićevu vojsku.²⁹²

Ima podataka o prisilnom mobilisanju u neprijateljsku vojsku i u kragujevačkom i zaječarskom okrugu, što ne znači da se isto nije radilo i u drugim krajevima Srbije. Međutim, uvidevši da fašistička „totalna mobilizacija“ poprima šire razmere, PKKPJ i Glavni štab NOPO Srbije uputili su zajednički proglas marta 1943, u kome se omladina grada i sela poziva da bojkotuje ovu neprijateljsku akciju: „Vi ste prvi na udaru fašističke totalne mobilizacije“, kaže se u proglasu. „Uz muziku, pomoću laži i obmana izroda, propalice Nedić i Jovanović privode vas Hitlerovom gubilištu — 'totalnoj mobilizaciji'. Srpska omladina je uvek više volela slobodu nego sam život... Zbog toga je sada krajnji čas da na 'totalnu mobilizaciju' odgovorite odlaskom u partizanske odrede.“²⁹³ Ništa manja opasnost omladini Srbije nije pretela od takozvane „opšte mobilizacije“, koju su četnici Draže Mihailovića sprovodili tokom 1942, naročito od leta i jeseni 1943, u većini okruga na teritoriji Srbije. Naime, omladinci su pozivani na obaveznu dvomesečnu vežbu, za koje vreme su stariji slati sa četnicima u borbu protiv partizanskih odreda Srbije. Svi ostali omladinci, koji nisu bili mobilisani u četnike a nisu služili vojsku, morali su pod pretnjom batina vežbati svakog praznika od 6—10 časova pod rukovodstvom određenih komandanata. „Svaki samostalni izostanak biće kažnjen telesnom kaznom od strane komandanta sela“, pisalo je u jednoj naredbi četničke Vrhovne komande, „a veće greške kažnjavaće komandiri četa, gde će se omladincima suditi po četničkom zakonu.“²⁹⁴

U izveštaju PKKPJ od 1. oktobra 1943. pisalo je da četnici D. Mihailovića pripremaju ofanzivu protiv partizana na svim sektorima. Naveden je slučaj u Čačku, gde su četnici zaklali omladince koji su se odupirali četničkoj mobilizaciji. Isto tako, u pismu se naglašava da većinu mobilisanih omladinaca četnici šalju u poljedine krajeve za borbu protiv partizana.²⁹⁵

²⁹² AIRPS, PKS, 72, Iz proglasa „Slobodoljubivoj omladini Niša i okoline,“ od marta 1943.

²⁹³ AVII, Nća, k. 1961, reg. br. 7/1. — U istom smislu bio je izdat proglas OK SKOJ-a, u Kragujevcu, 4. IV 1943, u kome je stajalo: „Omladino Šumadije, ustanite odlučno u borbu protiv totalne mobilizacije. Jedini put da se odupreš potpunoj mobilizaciji jeste stupanje u partizane, jeste oružana borba. Ne čekajte više. Krajnji je čas. Povedite nepoštednu borbu protiv okupatora i njegovih slugu“ (AIRPS, br. 756, 4. IV 1943).

²⁹⁴ AVII, Četnička arhiva, S-O-26, Naredba Glavne četničke vrhovne komande, 17. VIII 1943.

²⁹⁵ AIRPS, PKS, br. 2492/393, Pismo PKKPJ Momi Markoviću, političkom komesaru Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Srbije, 1. X 1943.

336

Mi smo u ovom delu teksta izneli neke od represalija koje je trpelo stanovništvo Srbije, a u prvom redu pripadnici NOP-a. Razume se, mnogi drugi vidovi zločina nisu uneti ili su samo pomenuti, jer nam prostor ne dozvoljava da ulazimo u dublju analizu ovog pitanja. Nastojali smo, u stvari, da iznesemo najdrastičnije primere, gde se Nedićeva vlada, sa svojim kvislinškim aparatom, najaktivnije angažovala ili je doprinosila svojim stavovima i postupcima da represalije nemačkih i bugarskih okupatora budu rigoroznije.

Hapšenja i streljanja bila su stalni metod neprijatelja u borbi protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta. Hapšenja su, po pravilu, dolazila uglavnom posle kakve akcije izvedene od partizanskog odreda ili pozadinske grupe. Češće je neprijatelju polazilo za rukom da pohapsi grupe

članova KPJ, članova SKOJ-a ili simpatizera NOP-a, a katkada i pojedine rukovodioce ili celo rukovodstvo jednog mesta. Međutim, da bi zločini imali zastrašujući efekat na stanovništvo, okupatori su češće, zajedno sa kvislinzima, vešali pojedine pripadnike NOP-a na javnim i prometnim mestima. Već smo naveli neke primere o tome iz 1941. godine. Tako su, kvislinzi, zajedno sa Nemcima, 27. marta 1942. obesili 6 pripadnika NOP-a u Valjevu, Ubu i Obrenovcu. Među njima je bio i Vlada Aksentijević (obešen u Obrenovcu), komesar Posavskog partizanskog odreda. O tome je istog dana okružni načelnik u Valjevu poslao izveštaj Ministarstvu unutrašnjih poslova Nedićeve vlade, u kome je pisao: „Izvršenju smrtne kazne prisustvovalo je na sva tri mesta više hiljada duša, kao i predstavnici nemačke vojske. Kaznu su izvršile naše vlasti, Srpska državna straža i četnički odredi.”²⁹⁶ Skoro mesec dana kasnije (22. maja) u Valjevu je sličan zločin izvršen nad Stevanom Filipovićem. Opet su Nedićeve oružane jedinice bile glavni akteri u organizaciji i samom činu vešanja. To se vidi iz naređenja okružnog načelnika valjevskog okruga, koje je upućeno komandantu Srpske državne straže 21. maja, u kome piše pored ostalog: „Sutra u 9 časova i 30 minuta, svo ljudstvo sa oružjem i municijom pod komandom komandira ima biti u dvorištu SDS okruga Valjevskog. Ovde će se dobiti instrukcije za izvršenje i osiguranje vešanja komunista Stevana Filipovića. Presudu će pročitati zamenik sudskog oficira ovog štaba pešadijski poručnik Tomić Boško. Komandu za izvršenje vešanja izvršiće pešadijski poručnik Radulović M. Radovan. Vešanje će izvršiti **29« AVII, br. 26/1-4, k. 27. — A kakvo je bilo držanje Vlade Aksentijevića i Budimira Davidovića neposredno pre vešanja takođe opisuje okružni načelnik u Valjevu u citiranom izveštaju: „Prilikom izvršenja smrtne kazne nad Aksentijevićem Vladom, pre nego li je izmaknuta stolica, uzviknuo je: 'Ziveo drug Staljin', zatim, 'Zivela slobodna komunistička akcija u Jugoslaviji', a kada je izmaknuta stolica, podigao je pesnicu uvis u znak pozdrava. Davidović Budimir, pre izmicanja stolice uzviknuo je: 'Zivela slobodna Jugoslavija'**”.

22 Kontrarevolucija u Srbiji 1 337

četnici Jovanović Stanoje i Jovanović Radisav koji su se dobrovoljno javili.”²⁹⁷

Ovo su samo neki primeri, iako je bilo vešanja, pripadnika NOP-a gotovo u svim drugim okruzima Srbije i u svim periodima okupacije. Nedićeva vlada je i na ovom poslu, kao i na mnogim drugim, samo potvrdila da je ona oruđe u rukama nemačkog okupatora da bi ovaj lakše mogao držati u pokornosti srpski narod, kao i ostale narode u Jugoslaviji i šire, u okupiranoj Evropi.

297 AVII, br. 26/1-6, k. 27. Samo dva dana posle izvršenog vešanja, okružni načelnik u Valjevu poslao je izveštaj svom resornom ministarstvu u Beograd: „Vešanje je izvršeno u redu i miru, u prisustvu mnogobrojnog građanstva iz Valjeva i okoline, pošto je toga dana bio pazarni dan, pa je bilo dosta sveta u Valjevu. Leš obešenog skinut je sa vešala noću 23/24. ovog meseca i pokopan na izvesnom za javnost nepoznatom mestu u okolini Valjeva. Prilikom sprovođenja na vešanje i vešanja, imenovani je izjavio svoje komunističko uverenje raznim komunističkim parolama kao: 'Ziveli komunisti, živela radnička borba' itd., ali je vešanje završeno uglavnom u redu i miru” (Zb. NOR, 1-3, 472).

338

DALJI PRILIV IZBEGLICA U SRBIJU TOKOM 1942. GODINE

Nedićeva vlada tokom 1942. godine imala je da rešava mnoge probleme, zavisno od zadataka koje su joj postavljale nemačke okupacione vlasti. Jedni su joj bili povremeni (od slučaja do slučaja) i njih je kvislinška srpska administracija nekako završavala. Drugi problemi, ili zadaci, bili su stalni, nisu silazili s dnevnog reda. Među takve zadatke, nesumnjivo, spadali su: borba protiv partizanskih odreda, i NOP-a uopšte, u Srbiji i ovaj problem za Nedićevu vladu bio je gotovo nerešiv. Drugi, takođe nerešiv problem za Nedićevu vladu, bio je stalni priliv izbeglica i u 1942. godini; i treći, bugarska okupacija, koja se proširivala na nove delove Srbije. Ni Nedić, kao ni njegova vlada, nisu nikako mogli da se pomire s ovom činjenicom i redovno su protestovali kod nemačkih okupacionih vlasti, ali bez uspeha.

Kada je reč o izbeglicama i preseljenicima, treba naglasiti da su oni svakodnevno pristizali, ne u onom broju kao 1941. godine, ali ipak toliko da su politički i ekonomski predstavljali veliki teret za Nedićevu vladu. I nadalje su ovom pitanju poklanjali veliku brigu ne samo kvislinška uprava već i stanovništvo, u gradovima i selima, svih okruga Srbije. Narod Srbije je pokazivao ogromno razumevanje za nesreću svojih sunarodnika. Već 5. januara 1942. Milan Nedić je održao novi govor, za koji su Nemci konstatovali da je „savršen“ i obratio se stanovništvu Srbije s molbom da pomogne izbeglice u granicama svojih mogućnosti i, drugo, da ispuni svoje obaveze prema „vladi narodnog spasa“ i prema nemačkim okupacionim vlastima. Drugim rečima, Nedić je opominjao da se narod Srbije ne suprotstavlja pljački okupatora i kvislinga koja je bila svakodnevna.²⁹⁸

Međutim, kvislinški srpski predsednik je u više navrata i tokom 1942. protestovao kod nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji da intervenišu kod vlade Nezavisne Države Hrvatske (odakle su pristizale izbeglice u najvećem broju), ne bi li ublažili represalije prema stanovništvu srpske nacionalnosti, kako prema onom delu koji je usled ustaškog terora napuštao svoja ognjišta i bežao preko granice, tako i prema onom delu koji se nalazio u logorima. Na sastanku, 2. februara 1942. u Beogradu, između predstavnika vojnopravnog komandanta i Nedićeve vlade (bili su prisutni, pored ostalih, Bader i Nedić), ovo pitanje je šire

²⁹⁸ *Ponedeljak, 5. I 1942.*

^{22*} 339

analizirano. Nedić se žalio da sa teritorije NDH stalno dolaze nove izbeglice; da donose vesti o zločinima, koji se tamo događaju i da je to uzrok velike brige i za njega i za njegovu vladu.²⁹⁹

Samo petnaestak dana kasnije (18. februara), Nedić je u vezi s tim poslao pismo Haroldu Turneru, u kome, pored ostalog, piše: „U Hrvatskoj državi nalaze se srpski saplemenici u logorima u Jasenovcu, Drnju (kod Koprivnice), Novoj Gradiški, Pakracu, Slavonskoj Požegi, Jastrebarskom i Lobar-gradu (žene i deca). Po dobivenim obaveštenjima glad i zima čine svoje i kose nevine živote. Humanost i milosrđe ovde moraju nadmašiti sve teškoće, razlike i razmirice. Iz tog razloga obraćam se vama, gospodine državni savetniče, s molbom da izvolite svojim moćnim uplivom i svojom plemenitom nemačkom dušom omogućiti da se ovim nevoljnim stradalnicima pomogne. Pomoć bi se ogledala u davanju mogućnosti da se u logore šalju životne namirnice, rublje i odelo, posredstvom Srpskog i Nemačkog crvenog krsta.“³⁰⁰

Činjenica je da su se u više navrata Nedić i njegova vlada zalagali kod nemačkih okupacionih vlasti da se teror nad stanovništvom srpske nacionalnosti u susednim pokrajinama ublaži, ili da se potpuno spreči. Ali je evidentno i to da su češće isticali da je njihova preokupacija vezana za sudbinu „pravih Srba“, a u takve nikad nisu ubrajali komuniste i njihove simpatizere, ma gde se oni nalazili. Pored toga, citirano Nedićevo pismo Haroldu Turneru bilo je motivisano i mnogim drugim, pro-

²⁹⁹ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1104—111, Zapisnik sa sastanka.

— Veći deo zapisnika govori o pregovorima sa Jezdimirom Dangićem.

Zapisnik je vodio kapetan Mati i jedan deo je beležio o problemu izbeglica:

„Nedić potom navodi neodrživost prilika, da iz poslednjih dana ima izveštaja iz Brčkog prema kojima se Hrvati (Nedić nepravilno identifikuje nacionalnost hrvatsku sa ustaškim zločincima — M. B.) na najnemogućiji i najneljudskiji način ophode prema srpskim ženama i deci. On dalje navodi da su u poslednje vreme iz Hrvatske došli ovamo u Beograd bivši jugoslovenski oficiri i da su izjavili da su prilike u Hrvatskoj postale potpuno neodržive. Pre nekoliko dana se odigrao sledeći zanimljiv slučaj: Nohhauzen mu je telefonirao i zamolio da primi nekog nemačkog novinara iz Berlina, koji predstavlja oko 30 novina. Taj je novinar bio u Budimpešti, Zagrebu i Sofiji i izjavio je da su prilike u Hrvatskoj nemoguće i da Hrvati nisu opravdali ukazano im poverenje; da u Mađarskoj vlada jedna jevrejsko-aristokratska klima; da su Bugari toliko zemlje dobili od Nemačke da im se trbuh donekle napeo da pukne; da je usled toga nastala tragična situacija; da od prijatelja nema više šta da se čeka i da su, u stvari, dosadašnji neprijatelji, Srbi, pozvani da na Balkanu uspostave mir i red u interesu Nemačke i da ga održe; dalje, da ime Nedić u Berlinu dobro zvuči.“

³⁰⁰ AVII, br. 5/2-2, k. 1. — U govoru od 17. jula 1942. preko Radio-Beograda, Nedić je ponovo uputio apel narodu Srbije da pomogne izbeglice:

„Jeste li izvršili svoju svetu srpsku dužnost prema braći svojoj izbeglicama,

porodicama zarobljenika, prema Srbima koji su ostali bez hleba, bez ognjišta, bez krova nad glavom, prema tolikim ratnim siročićima. Strešćete se, možda, od užasa kada vam kažem da su zbog vaše neosetljivosti danas u pitanju životi mnogo hiljada izbegličke dece. U pitanju je da li će ostati živi ili će nestati" (*Novo vreme*, 17. VII 1942). — Bencler je o ovom Nedićevom govoru obavestio svoje nadležno ministarstvo 31. VII/1942, ističući da je govor dobro koncipiran i da je Nedić, pored apela pomoći za izbeglice, insistirao da Srbi „daju sve od sebe da se skupi što više letine kako bi se ishranilo i nepoljoprivredno stanovništvo" (AVII, NAV-N-T-120, 200/153644—15).

340

pagandnim razlozima. A to su Nedić i njegovi ministri više puta pokazali. Naime, hteli su na ovaj način da steknu koliko-toliko popularnosti kod stanovništva Srbije; kako se, eto, oni brinu za Srbe van granica ove pokrajine itd. Ali, kada je reč o autoritetu ove „vlade", onda i na ovom mestu treba naglasiti da ga ona nije ni imala kod najvećeg dela stanovništva ni u jednom periodu njene vladavine.

Inače, prema nekim izvorima, može se zaključiti da je tokom 1942. iz svih delova Jugoslavije prispelo u Srbiju oko 60.000 izbeglica i da ih je do kraja iste godine bilo ukupno oko 400.000. To smo videli i iz izveštaja Franca Nojhauzena i Milana Nedića, koje smo citirali u drugoj glavi rukopisa.³⁰¹ Međutim, u pogledu smeštaj a i ishrane izbeglica, kvislinške vlasti su se i tokom 1942. godine sukobljavale s novim problemima. Čak, možda, većim nego 1941. godine. Jer 1942. godina nije bila rodna, podbacile su poljoprivredne kulture, a nemački i bugarski okupatori su pljačkali, ne osvrćući se koliko će ostati poljoprivredniku i seljaku. Stoga je stanovništvo Srbije trpelo glad, a naročito je životna egzistencija onih koji su napuštali svoje ognjište, bila ugrožena. Odbori za staranje o izbeglicama, i dalje su radili. Nedićeva vlada je 13. januara donela pravilnik „o organizaciji i radu okružnih, sreskih i opštinskih odbora za izbeglice i preseljenike". U uvodnom delu ovog dokumenta stajalo je: „Radi pravilnog i uspešnog prihvatanja, rasporeda, razmeštaja, uposlenja i zbrinjavanja izbeglica u unutrašnjosti Srbije, osnovaće se odmah okružni, sreski i opštinski odbori za izbeglice i preseljenike... Članove okružnih odbora postavlja okružni načelnik; sreskih odbora — sreski načelnik i opštinskih odbora takođe sreski načelnik. U gradovima članove odbora postavlja okružni načelnik na predlog predsednika opštine. U odborima okružni predsednici su okružni načelnici, u sreskim sreski načelnici, u gradovima i opštinama seoski — predsednici opština."

³⁰²

Razne vrste izbegličkih odbora postojale su i ranije, još u periodu vladavine Saveta komesara Milana Aćimovića. Neki su dopunjavani ili su stvarani novi posle obrazovanja Nedićeve vlade. Ali bilo je raznih primedbi da ove institucije nedovoljno i neefikasno rade. Zbog toga je Nedićeva vlada donela ovaj novi pravilnik i formirala nove odbore. Da

³⁰¹ AVII, br. 17/2-1, k. la, Nedićev izveštaj Baderu, od 16. IX 1941. — Nedić, između ostalog, kaže: „Ti neočekivani postupci nagone Srbe neke u goru, a neke u Srbiju, tako da danas u njoj ima oko 400.000 izbeglica, od kojih 86.000 izbegličke dece, većinom bez roditelja."

³⁰² *Službene novine* br. 4, str. 4, od 13. I 1942. — U daljem tekstu citiranog pravilnika rečeno je i ovo: „Odbori su dužni da: 1) vode brigu o smeštaju i zbrinjavanju izbeglica i d^u sredstva stavljena na raspolaganje upotrebe prema uputstvima Komesarijata; 2) vode tačnu evidenciju svih izbeglica i preseljenika; 3) snabdevaju izbeglice hranom, ogrevom, obućom i odećom i sredstava koja im dodeli Komesarijat za zbrinjavanje izbeglica i preseljenika iz dobrovoljnih priloga u novcu i naturi i od 1% žetvenog doprinosa žita i kukuruza; 4) posreduju za zaposlenje izbeglica i preseljenika; 5) staraju se za zbrinjavanje dece, starih, nemoćnih, bolesnih; 6) stavljaju svoje predloge o načinu izvođenja poslova po pitanjima važnosti za zbrinjavanje izbeglica i preseljenika i daju inicijativu prema mesnim prilikama za uspešno rešavanje preseljeničkih problema."

341

je bilo problema oko smeštaja i ishrane izbeglica, govori činjenica da je 2. februara 1942. održana specijalna konferencija okružnih načelnika, koja je bila posvećena ovom pitanju. Konferenciji su, pored ostalih, prisustvovali M. Nedić i M. Aćimović. Načelnik niškog okruga, na primer, u svom izlaganju je izneo podatak da je u Nišu do tada bilo 65.000 stanovnika od kojih su 15.000 bile izbeglice; znatan deo gradskog stanovništva

trpi glad, a posebno izbeglice, „tako da pitanje ishrane izbeglica posebno zabrinjuje, jer do sada uopšte nije rešavano kako treba.“³⁰³ Poseban problem su bile izbeglice sa Kosova. Naime, one su stalno pristizale, čak u većem broju nego 1941. godine. Međutim, Nedićeva vlada je insistirala, a to je bila želja i nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, da se ove izbeglice (koje su se u prvo vreme sakupljale u Kosovskoj Mitrovici) vraćaju svojim kućama, kako ne bi pogoršavale i onako težak ekonomsko-socijalni položaj ostalih izbeglica u Srbiji. U vezi s ovim interesantan je izveštaj Feliksa Benderà od 18. aprila 1942, u kome obaveštava svoje pretpostavljene u Berlinu da Italijani ponovo potežu pitanje Kosovske Mitrovice, gde je tada bilo smešteno oko 40.000 izbeglica sa Kosova. Iz istog izveštaja se vidi da su Italijani nameravali da kosovsko-mitrovačku oblast prisajedine takozvanoj „Velikoj Albaniji“, ali Nemci to nisu hteli ni da čuju. Jer, kao što se zna, bili su životno zainteresovani da u svojim rukama imaju rudnik Trepču.³⁰⁴ Komesarijat za izbeglice pri Nedićevoj vladi uputio je 26. maja 1942. izveštaj lično Milanu Nediću, u kome ga obaveštava o problemu izbeglica koje su smeštene u Kosovskoj Mitrovici. Naglasio je da u ovom gradu on ima svog izaslanika čiji je zadatak da vodi evidenciju o broju izbeglica, njihovoj ishrani i smeštaju, i o tome da se ove porodice vrate svojim kućama. Međutim, kvislinške vlasti u Kosovskoj Mitrovici, u prvom redu okružni načelnik Ljutfi Ibrahim i komandant žandarmerije Bajazit Biljetini (kako se u citiranom izveštaju naglašava), ometaju akciju izaslanika Komesarijata i ne dozvoljavaju vraćanje izbeglica preko nemačko-italijanske demarkacione linije.³⁰⁵

Problem smeštaja izbeglica i preseljenika postojao je i u Beogradu. To je i razumljivo, jer je ovaj grad bio porušen usled nemačkog bombardovanja 6. aprila 1941. godine. Pored toga, u glavnom gradu okupirane Jugoslavije bile su smeštene i mnoge okupacione i kvislinške institucije i veliki broj izbeglica koje su stigle tokom 1941. godine. Zbog toga su insistirale i nemačke okupacione i kvislinške vlasti da se što više izbeglica pošalje u unutrašnjost Srbije. Prema jednoj naredbi Milana Nedića, 19. maja 1942, bilo je zabranjeno svako useljavanje izbeglica u

³⁰³ AVII, br. 29/2-1, 49, k. la, Zapisnik sa konferencije okružnih načelnika. — Nešto kasnije, 3. III 1942, *Novo vreme* je pisalo da se položaj izbeglica nešto poboljšao „Nadležni su preduzeli sve mere da se izbeglice, pre svega, uposle, kako bi svojim radom mogli ishraniti sebe i svoje porodice. Radi što jeftinije ishrane izbeglica, osnovana je od strane ranijeg odseka za izbeglice pri banskoj upravi kuhinja, u kojoj su izbeglice dobijale po jedan obrok sa hlebom uz cenu od 10 dinara. U ovoj kuhinji izdavano je u prvo vreme po 400 obroka.“

³⁰⁴ AVII, NAV-N-T-120, 200/153597.

³⁰⁵ AIRPS, Vlada M. N., I, 11.

342

Beograd. U toj naredbi je rečeno: „Stambene i prehrambene prilike u Beogradu iz dana u dan sve su teže, dok je radna snaga, obzirom na prolećne i druge radove, u unutrašnjosti potrebna, i tako su ove izbeglice, kada doputuju u grad, ne samo izložene velikim neprijatnostima oko smeštaja i prehrane nego gube i vreme koje bi mogle upotrebiti za rad i zaradu.“³⁰⁶

Međutim, tokom 1942. godine, pored smeštaja, ishrane i uposlenja izbeglica, javili su se i mnogi drugi problemi u vezi s njihovim dolaskom. Naime, reakcionarni slojevi društva, gotovo iz svih sredina, pokušavali su da izbeglicama daju razne kvalifikacije, u pogledu njihovog političkog opredeljenja. Činjenica je da su se izbeglice politički opredeljivale na razne načine, kao i 1941. godine. Znatan broj ih je pristupao narodnooslobodilačkom pokretu; jedan broj ih je bio pod uticajem Draže Mihailovića. Nije bio mali broj ni onih koji su podržavali Nedića i njegovu vladu i služili u njegovoj upravi i oružanim vojnim formacijama. Ali u većini slučajeva, neobjektivno i nerearno je prikazivana cela situacija u vezi s ovim pitanjem. Nemačke okupacione vlasti u Srbiji, na primer, redovno su u svojim izveštajima gotovo sve izbeglice prikazivali kao potencijalne borce partizanskih odreda. Zato one podozrivo gledaju na njihov dolazak, smeštaj, uposlenje, i redovno insistiraju da se svi oni koji imaju uslova vrate svojim kućama. To se vidi i iz izveštaja

vojnopravnog komandanta od 6. marta 1942, koji je upućen Komandi Jugoistoka: „Teškoće u Beogradu čine mnoge izbeglice, koje listom potpadaju pod uticaj komunista. Ustanak u Srbiji, koji će se, po svemu sudeći, obnoviti na proleće, podupiru London i Moskva.”³⁰⁷

Obaveštajna služba Srpske dobrovoljačke komande najviše je pričinjavala teškoća izbeglicama. Mnoge je denuncirala nemačkim i kvislinškim vlastima. Redovno je u svojim izveštajima donosila masu netačnih podataka. Tako je štab SDK u svom izveštaju, od 15. aprila 1942, upućenom Ministarstvu unutrašnjih poslova Nedićeve vlade, dostavio podatke da su sve izbeglice na teritoriji šabačkog okruga simpatizirali Draže Mihailovića; da održavaju veze sa istočnobosanskim četnicima Jezdimira Dangića; da u Srbiji organizuju pomirenje između četnika i partizana, kako bi na proleće ponovo počeo ustanak, po intenzitetu ravnom onom iz 1941. godine itd.³⁰⁸ Samo tri dana kasnije, ista kvislinška komanda uputila je novi izveštaj, u kome je pisalo i ovo: „U gostionici 'Matko', u Jovana Ristića ulici br. 22, sastaju se razne izbeglice iz Slovenije, koje su delimično poznate kao aktivni marksisti i ovde se ističu kao simpatizirali šumskih odmetnika. Primećeno je da su u ovoj gostionici više puta u zadnje vreme preko cele noći održavani sastanci u vidu pijanke, kojima je uvek prisustvovao i sam gostioničar.”³⁰⁹ Sle-

306 AVII, Nća, k. 79, reg. br. 12/1-7-16. — Koliki je problem smeštaja izbeglica bio, vidi se i po tome što je 11. XII 1942. vojnopravni komandant Srbije dozvolio da se u logor u Užicu smesti 1.500 srpskih izbeglica, koje su prešle Drinu i bez igde ičega stigle u Srbiju (AVII, NA, k. 44-E-F. 1, dok. 5/18.)

³⁰⁷ AVII, NAV-N-T-120, 200/153541—42.

³⁰⁸ Avil, Nća, br. 32/2-1, k. 92.

³⁰⁹ AVII, Nća, br. 17/3-1, k. 28.

343

deća informacija iz obaveštajne službe SDK, od 15. maja, govorila je da su izbeglice, koje pristižu prvih meseci 1942. godine mahom paraziti i neradnici, da među njima ima dosta agenata, koje su uputile ustaške vlasti, a takođe i komunista, stoga predlaže svojoj komandi da kod nadležnih izdejstvuje oprezno ponašanje prema svima koji se budu doseljavali u Srbiju.³¹⁰ Izveštaji sličnog sadržaja pristizali su i sledećih meseci, i u mnogima se insistira da se u izbegličkim logorima organizuje obaveštajna služba, kako bi se imao pravi uvid u političko raspoloženje izbeglica i preseljenika.

Nedić je stalno ponavljao u svojim izveštajima nadležnim nemačkim okupacionim ustanovama u Beogradu, da, usled brige o izbeglicama, njegova vlada ne može da se posveti svom osnovnom zadatku — borbi protiv komunizma. Protesti koje je upućivao Turneru 18. februara, 10. aprila, 15. juna, 20. avgusta 1942. i mnogi usmeni razgovori nisu mu doneli nikakvo olakšanje. Zbog toga je 16. septembra uputio pismo vojnopravnom komandantu Paulu Baderu, u kome je, stajalo i sledeće:

„Sve veze, ekonomske, socijalne i rodbinske sa delovima srpskog naroda koji su ostali pod Hrvatima, Mađarima, Italijanima, Arnautima i Bugarima, prekinute su. Iz svih tih krajeva na srpsku teritoriju stalno stižu izbeglice, usled terora koji se vrši nad srpskim življem, terora kakav nije zapamtila ni španska inkvizicija, ni prva gonjenja hrišćana, ni najveći zulumi. Ti neočekivani postupci nagone Srbe neke u goru, a neke u Srbiju, tako da danas u njoj ima oko 400.000 izbeglica, od kojih 86.000 nezbrinute dece, većinom bez roditelja. Ove izbeglice pričaju užase o mučenjima koja se vrše nad srpskim narodom, nečuvenim i nedopustivim 20. veka.”³¹¹

Međutim, Bader, kao i ostale njegove službe, nisu se mnogo obazirali na Nedićeve proteste. Oni su gledali svoje interese i nisu se mnogo uznemiravali što se u okupiranoj Jugoslaviji vodi bratoubilačka borba. Uostalom, to je i bio jedan od ciljeva njihove okupacione politike uopšte, ne samo u Jugoslaviji već i u Evropi — da zavade narode, kako bi lakše upravljali ovim teritorijama. Ali, kada je reč o izbeglicama, ipak treba naglasiti da su se nacisti zabrinuli zbog tolikog broja nezbrinutog stanovništva, bojeći se da to ne bude povod novom oružanom ustanku u Srbiji. To smo videli i iz Benclerovog izveštaja od 18. aprila 1942. koji smo citirali u prethodnom tekstu. To se vidi i iz izveštaja vojnopravnog

komandanta u Srbiji, 7. februara 1942, koji je upućen komandantu Jugoistoka. U jednom delu ovog dokumenta pisalo je: „Oštre suprotnosti u istočnoj Bosni između Hrvata, Muslimana i Srba, pretvaraju ovu zemlju u najveće žarište nemira u čitavoj Srbiji. Hrvati, nesumnjivo, teže za tim da unište celokupno srpsko stanovništvo. U kom se obliku to zbiva, poznato je. Neboračko srpsko stanovništvo, žene i deca, kao i muškarci nesposobni za borbu, izbegavaju tu sudbinu bekstvom preko Drine na srpsku teritoriju. To ne može da se spreči. Lišeni sveg što su imali, razbijeni i izmučeni, ti begunci neprestano donose

»¹⁰ AVII, Nća, reg. br. 32/2-1, k. 92.

³¹¹ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1024-34.

344

nove nemire u srpski prostor. Oni moraju postati plen komunista. Sada se nalazi najmanje 40.000 takvih begunaca u kraju oko Kosovske Mitrovice. Oni umiru od gladi, smrzavaju se ili podležu boleštinama, među kojima su najteže pegavac i tifus. Južno od Zvornika, nalazi se otprilike 40.000 izbeglica u istom položaju. Hiljade i hiljade, broj je nemoguće ustanoviti, nalaze se u pokretu, da bi izbegli zverstva Hrvata.”³¹² Sta se može zaključiti iz citiranog Baderovog izveštaja. Prvo, da on, isto tako kao i Milan Nedić, hrvatsku nacionalnost neosnovano identifikuje sa zločinima koje su ustaše počinile nad stanovništvom srpske nacionalnosti; drugo, vojnopравни komandant Srbije, prikazujući dosta plastično i verodostojno položaj izbeglica, koje napuštaju svoje domove i beže u Srbiju, ne navodi stvarne uzroke takvog stanja (a njih je prouzrokovala nemačka okupacija); treće, iz citiranog izveštaja *moglo* bi se zaključiti da su nacisti nemoćni da bilo šta urade, kako bi se zločini smanjili ili ublažili. Činjenica je, međutim, da Nemci nisu mnogo ni insistirali kod svojih saveznika i satelita da se postojeće stanje promeni. Četvrto, Baderov izveštaj dosta ubedljivo, čak realnije nego bilo koji izveštaj Nedićeve vlade, prikazuje položaj izbeglica i preseljenika, a naročito sledeća rečenica: „Oni umiru od gladi, smrzavaju se ili podležu boleštinama, među kojima su najteže pegavac i tifus”.

I u ostalim nemačkim dokumentima iz 1942. godine, ima dosta podataka o problemu izbeglica i preseljenika i o njihovom veoma teškom ekonomskom položaju. Na primer, Bencler u svom izveštaju Ribentropu, od 29. aprila, naglašava da izbeglice pristižu u Srbiju svakodnevno sa svih strana; da su to mahom deca, žene i starci; da ih najviše ima na teritoriji NDH, ali da u poslednje vreme u znatnom broju pristižu i iz Sandžaka: „S obzirom na takvo stanje”, pisao je Bencler, „mnogim mestima u Srbiji preta glad.”³¹³ Dva nemačka dokumenta, koja su nešto kasnijeg datuma, takođe zaslužuju našu pažnju, jer bacaju dosta svetlosti na stav nemačkih okupacionih vlasti u Zagrebu na problem izbeglica i preseljenika. Zigfrid Kaše, nemački poslanik pri vladi NDH, poslao je 18. avgusta 1942. izveštaj svojim pretpostavljenim u Berlin, u kome hronološki, za period od januara do avgusta, po mesecima, analizira vojno-političku situaciju u svom delu okupirane Jugoslavije. U iz-

³¹² AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1086-97. — U daljem tekstu Baderovog izveštaja rečeno je i ovo: „Rukovodeći sanitetski oficir je posetio te izbegličke grupe. Po njegovoj oceni, oni predstavljaju, unošenjem boleštine u srpski prostor, ne samo najveću opasnost za čitavo stanovništvo već, pre svega, i za nemačke snage. Efikasno suzbijanje epidemija kod stanovništva isključeno je zbog primitivnih higijenskih uslova u zemlji. Uz to se situacija snabdevanja zemlje još više pogoršava priticanjem svih tih izbeglica. Pokušaj da se žarište nemira u istočnoj Bosni ukloni, nije pošao za rukom. To neće biti moguće ni ubuduće, jer bi s obzirom na veličinu prostora i težak teren moralo da se angažuje najmanje 6 divizija da ga čiste korak po korak, da ne preostane ni jedan muški nosilac oružja. Pri tom bi bilo sasvim svejedno da li se radi o Srbima ili o Hrvatima. Za ovo bi bilo potrebno 6 do 8 nedelja vremena. Kada i poslednji čovek sposoban za nošenje oružja bude iščezao iz istočne Bosne, još uvek treba očekivati da će se žene uzajamno ubijati.”

³¹³ AVII, NAV-N-T-120, 200/153607-08.

345

veštaju se posebno naglašava da je problem zločina nad stanovništvom srpske nacionalnosti poprimio neviđene razmere i da to pričinjava **Ogromne** teškoće i samim nemačkim okupacionim vlastima. Takođe se u istom dokumentu navodi podatak da vlada NDH, preko Komande mesta

u Zagrebu, vrši na njega pritisak da izdejstvuje kod Benderà, odnosno vojnoupravnog komandanta Srbije, da se odmah „legalno prebaci u Srbiju 12.000 nezbrinute dece i žena”.³¹⁴

Drugi izveštaj je pisan 29. avgusta. Istog dana uputio ga je Ribentropu državni podsekretar Vorman. U njemu se govori o zločinama ustaša u Sremu; o reakciji na takve postupke Nedića i njegove vlade i o rešenju koje Ministarstvo spoljnih poslova predlaže svojim opunomoćenicima u Zagrebu, odnosno Beogradu. Za problem, koji analiziramo u ovom delu naše teme, naročito je zanimljiv sledeći deo Vormanovog izveštaja: „U predlogu o Nedićevoj krizi bilo je uz B) tačka 2, predloženo da se Nediću preko poslanika Benderà preda umirujuća izjava o događajima u Sremu, čiji je sadržaj trebalo da međusobno usklade poslanici Bencler i Kaše. Prilikom razgovora između Benderà i Kašea, koji se odigrao u Glavnom stanu, poslanik Kaše se nije pokazao spremnim ni za kakvu povoljnu izjavu. S obzirom na malo pozitivnih odgovora, s kojim poslanik Bencler mora u većini drugih tačaka da računa, bilo je potrebno da se u toj sporednoj tački nešto pozitivno učini. Faktički je i Poslanstvo u Zagrebu iznosilo na dnevni red, i samom poglavniku, terorističke postupke protiv hrvatskih državljana srpske nacionalnosti.

Stoga se predlaže da se poslanik Bencler ovlasti da Nediću kaže sledeće:

„Poslanstvo u Zagrebu je, shodno instrukcijama, pokretalo razgovor kod hrvatske vlade i kod Poglavnika o izgredima koji se vrše na ovom prostoru. Prvi uspeh tih razgovora je bilo to da je hrvatski specijalni policijski opunomoćenik Tomić, koji je uglavnom za to odgovoran, opozvan iz Srema. Na inicijativu opunomoćenika Ministarstva spoljnih poslova za Srbiju i Poslanstva u Zagrebu je dalje u brojnim, pojedinačnim slučajevima s uspehom intervenisao. Mi smo spremni da i ubuduće povedemo razgovor o izgredima za koje budemo saznali preko Poslanstva u Zagrebu a u pojedinačnim slučajevima da intervenišemo”.³¹⁵

Kao što se vidi iz citiranog dokumenta, problem izbeglica i preseljenika uvek je bio prisutan u izveštajima nemačkih okupacionih vlasti u Zagrebu i Beogradu. Ali Nemci nisu nikada ozbiljnije pokušavali da ovo pitanje reše ili su ga rešavali toliko koliko su sami bili zainteresovani. I ne samo to, Bencler i Kaše se nikada nisu slagali o merama koje treba preduzeti da bi se zločini ustaša ublažili, jer je ovaj poslednji u potpunosti podržavao politiku vlade NDH. Zbog toga je Ministarstvo

³¹⁴ AVII, NAV-N-T-120, 200/153664-65.

³¹⁵ AVII, NAV-N-T-120, 200/153784-87. — Turner je 29. IX 1942. poslao izveštaj komandantu Jugoistoka. U jednom delu izveštaja analiziran je problem izbeglica u Srbiji: „Iz otcepljenih teritorija na desetine hiljada izbeglica, koji pokušavaju da izbegnu merama terora, naročito Hrvata i Mađara, beže u Srbiju. Proterivanje se vrši bez bilo kakvog prethodnog najavljanja. Proterani, odnosno izbeglice, beže samo s najoskudnijom odećom i bez mogućnosti ishrane” (AVII, NA, br. 9/14, k. 27).

346

spoljnih poslova Rajha moralo da posreduje i da na osnovu izveštaja opunomoćenika u Beogradu i poslanika u Zagrebu predloži rešenja. To se vidi iz već citiranog Vormanovog pisma Bencleru i Kašeu. U takvim prilikama Nedićevi protesti, bez obzira na njegove motive, bili su besmisleni i u većini slučajeva deplasirani. Razume se, Nedić je toga bio svestan, ali nije propuštao da to podvuče gotovo u svim memorandumima koje je upućivao nemačkim okupacionim vlastima u Srbiji. To Nedić čini i u memorandumu od 12. avgusta 1942, gde naglašava: „Ali ja molim zato, gospodine đenerale (pismo je upućeno generalu Baderu — M. B.), da mi dozvolite da smem da izjavim, radi vašeg znanja, da je srpska vlada, koja danas samo zato postoji da pred narodom snosi sva'ku odgovornost za sve ono što se u zemlji dešava — pošto ona, stvarno, ne poseduje nikakvu moć, vlast i inicijativu, kako u državnom tako ni u drugim javnim poslovima — da je ona potpuno svesna svoje situacije i da ovu činjenicu potpuno razume da cení.”³¹⁶

³¹⁶ Vojin Popović, *Bugarska vojska u okupiranoj Srbiji (1941—1944)*, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3, jun 1952, str. 22—58 (u daljem tekstu: VIG).

347

REAGOVANJE NEDIĆEVE VLADE NA ZLOČINE BUGARSKOG OKUPATORA

Uspostavljanjem bugarske upravno-andministrativne vlasti na anektiranom

delu jugoistočne Srbije, Bugari su počeli sa masovnom bugarizacijom stanovništva srpske nacionalnosti. Prvog maja, dakle, petnaestak dana posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, bugarski okupatori su izdali stanovništvu naredbu u kojoj je rečeno da na svim radnjama, ustanovama, lokalima itd. svi natpisi moraju biti na bugarskom jeziku, a za praznik Girila i Metodija, 24. maja, na svim kućama stanovništvo mora da istakne bugarske zastave.

Već 5. i 6. juna 1941. godine dali su celokupnom stanovništvu ovog dela Srbije formulare na bugarskom jeziku i tražili od svakog da se izjasni o nacionalnosti i podanstvu, stavljajući do znanja da će svako ko se izjasni da je Srbin, biti za dva dana nasilno iseljen. Stanovništvo se, razume se, opiralo ovakvom pritisku i ni pod koju cenu nije htelo da se odrekne svoje nacionalnosti. To se može videti i iz jednog pisma koje je 10. juna 1941. upućeno iz Pirota Udruženju Piroćanaca u Beograd, u kome je rečeno pored ostalog: „Zbog provođenja nasilne bugarizacije i zbog nasilnog ekonomskog upropašćivanja, veliki deo stanovništva sprema se za iseljenje u ostale naše krajeve. U toku ove nedelje jedan deo će napustiti Piroć izbegličkim vozovima sa 50 vagona.”³¹⁷

Ovaj postupak nasilnog bugariziranja sprskog življa vršen je paralelno sa nezapamćenim terorom, hapšenjem, interniranjem i ubijanjem stanovništva, koje se u najvećem broju odupiralo represalijama. Ovo je bilo praćeno mobilizacijom u bugarsku vojsku svih muškaraca rođenih 1920. i 1921, ograničenjem slobode kretanja uvođenjem tzv. „otkritot lista”, bez koga se nije moglo napustiti mesto boravka ni za najkraće vreme. Postavljanjem veštačke granice, kojom su pojedini srezovi pripojeni delom Bugarskoj, a delom ostali u sastavu Srbije, stanje na anektiranom delu Srbije postalo je još teže, te je, pored političkog ugnjetavanja, narod i ekonomski strahovito patio.³¹⁸

Partijske organizacije u jugoistočnom delu Srbije nastojale su da objasne stanovništvu da za ovakve zločine bugarskih okupatora ne treba optuživati bugarski narod, koji je i sam bio ugnjetavan, već profašističke i velikobugarske buržoaske krugove, koji nemaju ničeg zajedničkog sa

³¹⁷ Arhiv Jugoslavije (u daljem tekstu: AJ), br. 16616/13, fond Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina.

³¹⁸ V. Popović, n. r., 28.

348

bugarskim narodom. U vezi s tim Okružni komitet KPJ Leskovac izdao je proglas krajem jula 1941: „Srbima pod nemačko-bugarskom okupacijom u Vranju i okolini.” U jednom delu proglasa kaže se ovo: „Vi danas dvostruko patite. Vas su nasilno odvojili od srpskog naroda. Velikobugarska buržoazija, verni sluga Hitlerove Germanije, u svojoj gramzivosti za pljačkom i nasiljem kao da nema granica. Vas kinje i progone.

Vrše brzu i nasilnu bugarizaciju. Zamenili su ne samo natpise na ulicama već i vaša imena i prezimena da bi se utro svaki trag da ste vi Srbi. Srpske seljake presreću bugarski žandarmi, skidaju im i otimaju šajkače, biju ih i prete smrću ako se ne izjasne da su Bugari. Okupatori prete oduzimanjem celokupne imovine i progonom svih Srba iz tih krajeva . . . Zato pozivamo sve poštene i napredne ljude, i na našoj i na bugarskoj strani, na bratsku saradnju u borbi protiv okupatora i njegovih slugu, naših zajedničkih neprijatelja. Založimo se za bratstvo i slogu srpskog i bugarskog naroda protiv zajedničkog zla i nesreće koja nas teško pritiskuje.”³¹⁹

Slične proglose upućivali su i drugi okružni komiteti na jugu Srbije, ne samo 1941. godine nego za sve vreme NOR-a i revolucije. Međutim, mi ćemo u ovom poglavlju nešto više analizirati teror bugarskog okupatora počev od januara 1942, kada je on pored aneksije, okupirao znatan deo jugoistočne Srbije. Takođe, više ćemo osvetliti stav Nedića i njegove vlade prema represalijama bugarske fašističke vojske. Videli smo u poglavlju „Reagovanje Milana Nedića na bugarsku okupaciju jugoistočnih delova Srbije”, da srpski ministar-predsednik nije nikako mogao da preboli bugarsku okupaciju znatnog dela Srbije. Stoga on, mada je saradivao sa bugarskom vojskom na uništenju partizanskih odreda, redovno protestuje kod Nemaca kako bi ovi revidirali svoju odluku. Međutim, Komanda Vermahta nije htela o tome ni da čuje, mada je imala

izveštaje od svojih okupacionih službi u Srbiji da bugarska okupacija može Nemcima naneti više štete nego koristi. Prvi je Bencler našao za shodno da u vezi o ovome iscrpno obavesti Ribentropa u izveštaju od 30. januara 1942.: „Bugarska okupacija je dovela do neželjene reperkusije, koja prevazilazi okvir teritorije pod bugarskom okupacijom. Uspelo je, doduše, zadržati ministra-predsednika Nedića na dužnosti, ali je njegov položaj ipak oslabljen, pošto mu prebacuju da je njegova politika dovela Bugare u zemlju.”³²⁰

U istom pismu Bencler je predložio da se preispita odluka vlade Rajha i da, po mogućnosti, okupacioni deo jugoistočne Srbije, koji su držali Bugari, bude nešto manji. Jedan Nedićev protest u vezi sa ovim, od 10. marta, Turner je pet dana kasnije prosledio komandantu Jugoistoka, a ovaj je 20. marta uputio obaveštenje vojnoupravnom komandantu Srbije da on demarkacionu liniju prema Bugarskoj nije određivao te je ne može ni menjati. Naglasio je da ovo pitanje prevazilazi njegove kompetencije i da je to u nadležnosti Ministarstva spoljnih poslova Rajha.³²¹

³¹⁹ AS. PKKPJ, br. 1069.

³²⁰ AVII, NAV, N-T-120, 200'153505-07.

³²¹ AVII, NAV-N-T-501, 254/411.

349

Nedićevo ministarstvo unutrašnjih poslova, prvih meseci 1942, redovno je dobijalo informacije od svojih pograničnih organa da Bugari „ilegalno” pomeraju granice na štetu Srbije. Na primer, Obaveštajni odsek u svom izveštaju od 6. aprila naglašava da su Bugari 1. marta pomerili granicu na štetu Srbije i da vrše nasilja. Zatim se navodi da su Nedićeva vlada i Štab vojnoupravnog komandanta preduzeli „da se ilegalno pomeranje granice spreči, ali bez uspeha”.³²² Slična informacija prispela je na Nedićevu adresu 28. maja 1942. godine. U njoj ga prvi pomoćnik Srpske državne straže obaveštava da je kota 1163, važno strategijsko mesto na jugu Srbije, odlukom nemačke Feldkomandanture u Nišu, pripalo Bugarima.³²³ Samo mesec dana kasnije (tačnije 20. juna) vojnoupravni komandant Srbije, obavestio je komandanta Jugoistoka da ima mnogo glavobolje oko demarkacione linije sa Bugarima; da ovi neovlašćeno zauzimaju nove teritorije na račun Srbije, pa traži da se zamoli Komanda Vermahta da u vezi s ovim preduzme korake kod bugarskog Ministarstva narodne odbrane.³²⁴

Kakva je bila Nedićeva reakcija u vezi sa nasiljem svih vrsta bugarskih okupatora, može se videti, pored ostalog, i iz njegovog izveštaja od 16. septembra 1942, koji je uputio generalu Baderu. U jednom delu ovog dokumenta stoji sledeće: „U Bugarskoj, međutim, na nečuven način u istoriji, dok rat još nije završen i kad granice nisu još definitivno povučene, donet je zakon po kome će svako ko se nalazi na njenoj teritoriji, ako se do 1. aprila iduće godine ne deklarise kao Bugarin, biti proteran sa te teritorije... Srpskoj vladi je objašnjeno da je ovo privremena mera, ali je ona u narodu izazvala strahovito nezadovoljstvo. Ono se povećalo do maksimuma, kada su Bugari počeli da tuku narod, da pljačkaju, da siluju žene, da uzimaju hranu i t d . . . Rušenju autoriteta srpske vlade, doprineli su i drugi događaji. Tako, kada je srpska vlada ugušila komunistički ustanak i, zavodeći red, mir i bezbednost, mislila da je stekla poverenje nemačke uprave, jednog dana bezrazložno umarširale su bugarske trupe u Srbiju i posele 5 okruga: niški, leskovački, kruševački, moravski i kragujevački. Ovo je bio novi moralni udar za srpski narod i srpsku vladu. Dolazak Bugara u srce Srbije, u Šumadiju, srpski narod je shvatio kao duboku uvredu.”³²⁵

Međutim, mada je Nedić uglavnom prikazao represalije bugarske okupacione vojske, on, ipak, nije naveo njihove stalne ekspedicije koje su uništavale srpsko stanovništvo i njegovu imovinu. Te ekspedicije bugarskih okupatora uvek su dolazile posle borbi sa partizanskim odredima, u kojima su s vremena na vreme učestvovali i Nedićeve oružane jedinice. Ne mogavši da uništi partizanske odrede, neprijatelj je redovno vršio odmazdu nad stanovništvom, pod optužbom da podržava komuniste. Pregled svih tih zločina nije moguće dati na ovako malom prostoru. O njima bi se mogla napisati velika studija. Uostalom, takav prikaz pre-

³²² AS, MUP, br. 8835 od 9. IV 1942.

³²³ AS, MUP, neregistrovano, broj 991.

³²⁴ AVII, N-T-501, 254/418—419.

³²⁵ AVII, br. 17/2-1, k. la.

350

vazilazi okvire naše teme. Zbog toga ćemo mi navesti najdrastičnije primere.

Već smo napomenuli da su zločini usledili odmah po okupaciji jugoistočnih delova Srbije, početkom januara 1942. godine. Na ovom prostoru tada su bili najjači partizanski odredi: u istočnoj Srbiji — Timočki i Svrliški, sa oko 500 boraca; u južnoj Srbiji — Toplički (od aprila Jastrebački), Rasinski, Leskovački, Jablanički, Ozrenski i Babički odred, koji su, računa se, tada imali oko 1.000 boraca. Iako, relativno, malobrojni, imali su snažnu podršku stanovništva; stalno su izvodili akcije i sabotaže i bili meta napada bugarskih i nemačkih okupatora i pripadnika Nedićeve oružane sile.

Posle mnogo pojedinačnih akcija tokom januara 1942, bugarski okupator je u februaru preduzeo ofanzivu širih razmera, i to u dve etape.

U prvoj etapi, 11. februara, bila je napadnuta teritorija južno od Prokuplja, Leskovca i Kočana. Drugi deo ofanzive bio je usmeren u pravcu:

Niš—Bela Palanka—Vlasotince—Babina gora. Koliki je značaj pridavan ovoj ofanzivi, vidi se i po tome što je 13. i 14. februara u Nišu boravio lično vojnoupravni komandant Srbije, general Paul Bader. Tom prilikom je održao više sastanaka sa komandantom 1. bugarskog okupacionog korpusa, generalom Asenom Nikolovim. Na sastanku je razrađena strategija i taktika borbe protiv partizana.³²⁶

U toku noći, između 13. i 14. februara, došlo je do velike borbe u selu Bojniku između Jablaničkog partizanskog odreda i delova 13. bugarskog puka. Bilo je znatnih gubitaka i na jednoj i na drugoj strani.

Tek posle ove borbe dolazi do prave drame. Naime, 17. februara bugarske jedinice su se vratile u selo Bojnik i za odmazdu zbog svojih gubitaka tri dana ranije, spalili su Bojnik i Dragovac, pohvatali celokupno stanovništvo, koje nije uspelo da se skloni: decu, žene, starce — njih oko 500, i streljali ih.³²⁷

Kako su reagovali kvislinške vlasti u Srbiji na ovaj neviđeni zločin bugarskih okupatora? Po onome kako je zabeleženo u sačuvanim dokumentima, ne tako dramatično. Izvesno je, na primer, da Milan Nedić nije uputio nikakav protest Turneru ili Baderu, što je ranije činio u sličnim prilikama. A u izveštaju okružnog načelnika u Leskovcu i upravnika pošte u Bojniku, ceo slučaj je na izvestan način umanjen. Naime, okružni načelnik u svom izveštaju od 21. februara više prostora daje borbama između partizana i bugarskih vojnika, a manje zločinima koji su kasnije izvršeni. U jednom delu pomenutog izveštaja pisalo je: „Na osnovu izveštaja dobijenih sa terena, bugarska vojska zanočila je u selu Bojniku i 15. ovog meseca u 4 časa bila je napadnuta od komuni-
326 AVII, Mikroteka, NAV-N-T-501, f. 247/842. — Dnevni izveštaj vojnoupravnog komandanta Srbije, od 15. II 1942.

327 AVII, Mikroteka, NAV-N-T-501, f. 247/872-3, Izveštaj vojnoupravnog komandanta Srbije. — U nekim drugim publikacijama, npr., M. Perović, n. d., str. 135, navodi se da je streljano tada 470 lica a Dimitrije Kulić u svojoj knjizi: *Bugarska okupacija 1941—1944*, Niš, 1970, knj. I, str. 126, navodi da je streljano 560 lica. Nije isključeno da su Nemci pokušali da umanje zločine svojih saveznika — Bugara.

351

stičkih bandi, kojom je prilikom bilo poginulo 11 bugarskih vojnika i ranjeno 16, među njima i jedan oficir. Komunisti su u ovom napadu razbijeni i nađeno je njihovih 18 leševa, a broj ranjenih izgleda da je mnogo veći. Posle ovog napada Bugari su spalili oko 20 domova u selu Bojniku i streljali oko 20 građana, a za vreme same borbe ima meštana — žena, dece i ljudi mnogo ranjenih, pošto se vodila neka vrsta uličnih borbi.”³²⁸

Posle opisanog zločina u Bojniku bugarski vojnici su spalili sela Kosančić, Belanovce, Stubal, Petrovac i Pečenjevac, kojom prilikom je streljano još oko 200 seljaka i popaljen znatan broj kuća.³²⁹ Paralelno sa akcijom 13. bugarskog puka stupio je u dejstvo i 14. bugarski pešadijski

puk 17. divizije. Meta njegovih napada bio je Toplički partizanski odred, koji je logorovao na Pas jači i Belom kamenu. Došlo je i ovde do oštre borbe, u kojoj je bugarski okupator imao 35 mrtvih i ranjenih. Zbog poraza koji su pretrpeli, bugarski vojnici su ponovo izvršili zločin nad stanovnicima više sela ovog kraja. Popaljen je znatan broj kuća, a oko 400 seljaka je streljano ili pohapšeno, a potom internirano.³³⁰ Zločini bugarskih okupatora nad stanovništvom jugoistočnog dela Srbije, nastavljani su i sledećih meseci. Posle borbi, koje su imali sa Babičkim partizanskim odredom i Nišavskom četom Svrliškog odreda, u drugoj polovini februara, bugarski vojnici su 3. marta ponovo zauzeli slobodnu partizansku teritoriju na prostoru Suve planine, Seličevce i Babine gore. Tom prilikom pohapsili su oko 100 simpatizera NOP-a i oko 500 talaca, koje su delom streljali a delom internirali za Norvešku.³³¹ Bugarska vojska je u prvoj polovini aprila 1942. nastavila sa pretraživanjem terena pa joj je pošlo za rukom da uništi Pasjačku i Vidojevačku četu Topličkog partizanskog odreda. Delovi 17. pešadijske bugarske divizije, koja je učestvovala u ovoj poteri, opkolili su selo Jugovac, u kome su im se predala 4 partizana. Bugari su dva povelili sa sobom da im služe

328 AVII > br_ reg_ 5/2-1, k. 92. — Nešto kasnije (16. III), upravnik pošte u selu Bojniku takođe je uputio Nedićevoj vladi izveštaj sličnog sadržaja.

³²⁹ Mitrovski, Glišić, Ristovski, n. d., 98. — U izveštaju žandarmerijske stanice iz sela Pečenjevca od 18. II 1942. rečeno je o zločinima bugarskog okupatora u ovom selu sledeće: „Danas u 5,30 časova stiglo je u Pečenjevac 9 bugarskih kamiona punih vojnika i, pored ovoga, i jedan mitraljeski vod. Cim su stigli, bugarski vojnici su blokirali selo Pečenjevac i iz pojedinih kuća izvlačili su seljake, žene i decu i privodili ih zbornom mestu u blizinu opštinske zgrade. Bugari su zapalili 12 kuća kao odmazdu što su pojedini seljaci otišli u partizanske odrede." Zatim se opisuje zajednička borba kvislinga i bugarskih vojnika pa se ističe: „U borbama na levoj obali Morave, kod sela V. Bonjince, koju su borbu vodili Bugari s dobrovoljcima, s jedne strane, i komunisti, s druge strane, zarobljeno je 4 partizana, koji su kasnije streljani" (AVII, br. 9/7-1, k. 27).

³³⁰ Zb. NOR, 1-3, dok. 50. — 19. februara 1942. vodila se borba između bugarske vojske i partizana, a samo dan kasnije za odmazdu, što im je poginuo jedan vojnik, bugarski vojnici su streljali 35 seljaka iz sela Gornja Stražava (AVII, fond Bugarska, k. 3, 2/3-227). — Dokumenta Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača; D. Kunić, n. d. 159—160.

³³¹ Ivan Džina Gligorijević, *Partizanski odredi istočne Srbije*, Beograd, 1969, 179—180.

352

kao taoci, a drugu dvojicu su na licu mesta streljali. Posle ove akcije izvršen je novi zločin masovnih razmera. U selu Jugovcu su pokupili sve muškarce iznad 16 godina i odveli ih u Prokuplje, gde su sutradan partizani javno obešeni, a seljaci streljani.³³²

Novu širu akciju „pretraživanja terena" bugarske okupacione jedinice preduzele su sredinom juna. U planu im je bilo uništenje partizanskih odreda na Jastrepcu, Svrliškim planinama i Ozrenu. U ovoj akciji, kojom je lično rukovodio komandant korpusa general Nikolov, učestvovali su i delovi Nedićevih oružanih jedinica. Međutim, uprkos pripremama koje su bile duge, ovaj koncentrični napad protiv Jastrebačkog i Rasinskog odreda nije uspeo. Ogorčeni zbog neuspeha, bugarski okupatori su kao i u ranijim situacijama, odmazdu izvršili nad stanovništvom sela Male i Velike Plane, Bresnića, Končića, Zdravinja, Gornje i Donje Bresnice. Prema nekim podacima, tada je streljano 267 seljaka ovih sela i oko 200 ih je internirano.³³³ Odmah posle ovog zločina preduzeta je nova potera protiv partizanskih odreda jugoistočnih delova Srbije. Ovog puta bile su napadnute čete Svrliškog i Ozrenskog partizanskog odreda. Jače bugarske jedinice, frontalnim napadom preko Knjaževca, Soko Banje i Niša, opkolile su teritoriju na kojoj su se nalazili ovi partizanski odredi. Ali štabovi ovih partizanskih odreda poslužili su se varkom: podelili su se u manje grupe, probili obruč gde se niko nije nadao i tako je neprijatelj doživeo još jedan neuspeh. Odmah posle ove akcije, vojnici bugarske 21. divizije i 50. puka 1. divizije iz Pirota popalili su više desetina kuća i streljali oko 100 stanovnika susednih sela; opljačkali njihovu imovinu i silovali mnoge žene. Zločin je bio takvih razmera da

su čak i kvislinške vlasti morale da priznaju da „akcija bugarskih trupa u srezovima Svriljiga i Knjaževca, započeta 25. juna, predstavlja jedan izuzetno težak slučaj uništavanja ljudi i imovine”.³³⁴

U toku leta 1942. bugarske jedinice nisu preduzimale protiv partizana neke značajnije akcije iz dva razloga: prvo, zato što je to bio period smene bugarskih jedinica (odlazak starih i dolazak novih) i, drugo, što se taj vremenski interval poklapao sa takozvanom Aćimovićevom ofanzivom, u kojoj su glavnu reč imale Nedićeve oružane jedinice. Ali bugarska vojska je na drugi način maltretirala narod. Posebno treba naglasiti pljačku svega, čime su seljaci raspolagali, što je direktno ugrozilo njihov opstanak. Jer, po dogovoru sa vladom Rajha, bugarsko ministarstvo odbrane obavezalo se da bugarske jedinice, stacionirane u Srbiji, treba da se snabdevaju iz Bugarske. Komanda 1. bugarskog okupacionog korpusa nije se toga pridržavala. Kakve je razmere poprimala ta pljačka ilustruje primer moravskog okruga, čije je sedište bilo u Čupriji. Pored ostalog, bio je primoran da svakog meseca isporuči bugarskoj

³³² AVII, fond Bugarska, k. 3, 2/3-34, Dokumenta Državne komisije za

utvrđivanje ratnih zločina okupatora.

³³³ AVII, br. 34/5, k. 20, „B”, Zb. NOR, 1-21, 290; Izveštaj obaveštajnog odeljenja SDK od 3. VII predsedniku Nediću.

³³⁴ Zb. NOR, 1-3, dok. 192, 195, 197, i 202.

²³ Kontrarevolucija u Srbiji 1 353

vojsci 1,726.000 kg sena, isto toliko slame i oko 15.000 kg povrća svake nedelje.³³⁵

U memorandumu koji je Milan Nedić uputio generalu Baderu, vojnoupravnom komandantu Srbije, 12. avgusta 1942. godine, i ovom prilikom je pomenuo prisustvo bugarskih okupatora u Srbiji. S tim u vezi je izjavio: „Kada je komunistička — partizanska akcija likvidirana, došle su bugarske trupe u zemlju, navodno da bi osigurale železničke pruge i objekte. Ali ove bugarske trupe su u poslednje vreme preuzele ulogu pravih okupatora i one su činile u tom svojstvu bezbroj raznih nedela — za razliku od pripadnika nemačkog Vermahta, koji su svugde za sobom ostavili najbolji utisak. Izgleda nepotrebno na to još izrazitije ukazati, sa koliko gorčine i sa kojom napetošću živaca srpski narod proživljuje ovu nezasluzenu kaznu i koje su nezadovoljstvo time izazvale u korist računa onih za ciljeve njihove protivnemačke propagande i koji žele izazivanje novih mera u zemlji.”³³⁶

I ovom prilikom Nedić nije mogao da odoli a da u najboljem svetlu ne prikaže nemačke okupacione jedinice u Srbiji, „koje su svuda za sobom ostavljale najbolji utisak”. A neoboriva je činjenica da su nacisti upravo krivi za sva nedela u Srbiji, što znači i za dolazak bugarskih okupatora. To predsednik „vlade narodnog spasa” nije mogao ili nije hteo da shvati. Pored toga, Nedić neistinito prikazuje stanje kada tvrdi **335 v Popović, n. r., 58. — Kvislinški izveštaji su prepuni podataka o akcijama bugarske okupacione vojske u Srbiji. Tako je okružni načelnik iz Leskovca izvestio 24. VI svoje pretpostavljene u Beogradu: „U vezi telegramskog izveštaja ovog načelnika od 15. ovog meseca o akciji partizanskih odreda, a naročito u ugroženim opštinama ispod Jastrepeca, učestvovalo je preko 3.000 bugarskih vojnika. Ova akcija je trajala od 15. do 23. o. m. Prilikom ove akcije spaljeno je u selu Krajnovcu preko 30 kuća, a u selu Biljegu, Lepaji, Oblizni, Devči i dr. popaljene su samo partizanske kuće” (Zb. NOR, 1-3, 514).**

Komanda oblasne srpske državne straže 28. VI 1942, u objavi stanovništvu okruga, poziva ga da sa poverenjem i korektnošću gleda na bugarsku vojsku koja se nalazi u Srbiji u svojstvu okupacione sile. Naglašavajući da je cilj bugarskih trupa da održe mir i red na srpskom području, kaže se: „Komunisti i partizani su zajednički neprijatelji, kako srpskog naroda i njegove budućnosti, tako i okupacione sile, čiji je jedini cilj da zemlji i narodu povrate mir.” Na kraju se nalaže predsednicima opština i starešinama sela da predusrete bugarsku vojsku, spreče stanovništvo da napušta svoje domove i izveste o kretanju partizana one bugarske vojnike, koji dođu u njihova sela (AS, fond MUP, br. 201927).

Komanda srpske državne straže aktom br. 2292 izveštava MUP 6. VII 1942. o izveštaju komandira okružnog graničnog odreda okruga zaječarskog od 3. jula da je plakatima najavljeno da će u Knjaževac i okolinu doći bugarska vojska što je stvorilo uznemirenost u narodu, s obzirom na njegova teška iskustva u vezi stim (AS, MUP, br. 20192 od 7. VII 1942). — Okružno načelstvo u Kragujevcu aktom br. 71 od 11. VII 1942. izveštava MUP o držanju bugarske vojske u okrugu pod komandom pukovnika Karamatijeva.

Moli da se kod nemačkih vlasti preduzmu mere da se zaštiti privatna imovina građana koju oduzima bugarska vojska i zabrani koncert vojne muzike pred Krajskomandom, jer je na tom mestu izvršena odmazda 21. oktobra 1941 (AVII, MUP, br. 24101, od 11. 8/42).

⁸³⁶ Arhiv SUP Srbije br. 27527/124, Memorandum generala Nedića, od 12. VIII 1942, nemačkom komandantu za Srbiju, generalu Baderu.
354

da je „partizanska akcija likvidirana“, mada je on redovno svoje jedinice upućivao u jugoistočni deo Srbije da se bore upravo sa partizanskim odredima. Pored toga, u svakoj prilici je insistirao da mu vojnoupravni komandant odobri povećanje vojnih efektivna, kako bi se mogao uspešno suprotstaviti ustanicima.

Bez obzira na Nedićeve proteste, bugarska fašistička vojska u okupiranim delovima Srbije radila je šta je htela. To je pomalo zabrinjavalo i nemačke okupacione vlasti u Srbiji. Bencler je, na primer, još 29. januara 1942. obavestio svoje pretpostavljene u Berlinu „o nedisciplini bugarskih trupa“.³³⁷ To su činile i ostale službe vojnoupravnog komandanta u izveštajima koje su upućivale komandantu Jugoistoka ili svojim resornim ministarstvima u Berlin. Kisel je posle rata, u istražnom zatvoru u Beogradu, izjavio da je držanje bugarskih trupa u jugoistočnom delu Srbije predstavljalo „jedno teško opterećenje za Feldkomandanturu u Nišu“.³³⁸

U drugoj polovini 1942. godine položaj oslobodilačkog pokreta na jugoistoku Srbije bio je u povoljnijoj situaciji nego prethodnih meseci, kada su potere okupatorskih snaga bile neprekidne. U toku avgusta, septembra, oktobra i novembra, na ovom prostoru su operativna dejstva izvodili sledeći partizanski odredi: Timočki odred u istočnoj Srbiji; Jastrebački i Rasinski u južnom delu Srbije i Leskovački, Jablančki i Crnotravski sasvim na jugu. Prvu veću akciju, međutim, izvršio je 36. bugarski pešadijski puk, u sadejstvu sa delovima nemačke SS divizije „Princ Eugen“, na selo Krivu Reku na Kopaoniku. Motiv zločina se objašnjava na taj način što su, navodno, stanovnici ovog sela saradivali i pomagali partizanske odrede. Odmazda je bila strahovita. Kriva Reka je opkoljena 11. oktobra sa svih strana, a sutradan streljano je 320 ljudi, žena i dece i spaljeno preko 100 kuća.³³⁹ Tog istog dana, bugarske jedinice su spalile sve kuće simpatizera NOP-a u selima Beličevcu i Lepaji a stanovnike strpale u logor na Crvenom krstu u Nišu. Napad i na ovo selo izvršen je s motivacijom da je dan ranije u njihovim kućama boravio Jastrebački partizanski odred.³⁴⁰

U decembru su bugarske okupacione jedinice izvršile više zločina nad stanovništvom prokupačkog sreza, kroz čija su sela prolazili partizanski odredi. Tako su 21. i 22. decembra delovi 1. pešadijske bugarske divizije pohapsili sve muškarce koji nisu uspeli da se sklone, i streljali ih. Ista sudbina je zadesila stanovnike sela Lepaje. Slično se dogodilo i u Krajkovcu. Pohvatali su sve muškarce, zatvorili ih u školu i posle mučenja na zverski način ubili.³⁴¹ Krajem decembra bugarske jedinice

³³⁷ AVII, NAV-N-T-120, 200/135504.

³³⁸ AVII, NA, 27-5/38, Izjava Georga Kisela (prevod).

³³⁹ Hronika Krive Rese, 30—46; D. Kulić, n. d., 193—195; Saopštenje Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora, br. 7-33.

³⁴⁰ Mitrovski, Glišić, Ristovski, n. d., 104 — Okružni načelnik iz Niša netačno je prikazao broj streljanih. On je, naime, 25. XII 1942. izvestio „da su u srezu dobričkom Bugari streljali 45 lica“ (ARP, 1-6/11).

³⁴¹ Isto.

355

su blokirale i sledeća sela: Veliki Šiljegovac, Lomnicu, Krčimir, Kaonik i Petinu i u njima streljali 33 seljaka i bacili ih u napuštenu krečanu.³⁴²

O ovim zločinima bugarskih okupatora ima podataka i u izveštaju okružnog načelnika u Leskovcu od 31. decembra 1942. U jednom delu toga dokumenta kaže se: „Bugarske vojne vlasti, preko odreda bugarske vojske na terenu, izvršile su niz streljanja stanovništva sa motivacijom da su streljana lica održavala izvesne veze sa partizanima.“ Dalje se navodi da je najviše streljanja bilo u selima: Reljincu, zaseoku Šumarovci, Devči, Bresnici, Krajnovcu, Ražini, Lepaji, Mramorcu, Obraždu. Posebno se naglašava da je „u selu Mramorcu, sreza dobričkog, streljano

16 lica, kao odmazda za napad na bugarsku karaulu u istom srezu, koji se događaj desio još u oktobru mesecu".³⁴³

Tako je bugarska fašistička vojska pomagala svojim saveznicima (Nemcima) da zavede „red, mir i bezbednost" u okupiranoj Srbiji. Istini za volju, ta pomoć je bila upućena i Nedićevoj vladi, iako je Nedić stalno protestovao protiv bugarske vojske u Srbiji. Mi smo u prethodnom tekstu, razume se, naveli samo neke primere zločina bugarskih okupatora u Srbiji, početkom 1942. Ranije smo, takođe, navodili zločine Nemaca i srpskih kvislinga tokom 1941. godine. Međutim, te primere nismo citirali da bismo dokazali da je zločina stvarno bilo. Jer o tome je do sada već napisano dosta radova. Hteli smo da istaknemo najdrastičnije primere, kako bi se videlo da je naočigled te „srpske vlade" uništavan srpski narod. Često je na zločine potstrekavala i Nedićeva vlada ili je u njima direktno učestvovala. A sve pod izgovorom da treba uništiti komuniste i njihove simpatizere. Bugarski okupatori su svoje zločine redovno motivisali činjenicom da stanovništvo pomaže komuniste, partizane i, uopšte, pripadnike NOP-a. To isto su činili Nemci, nedićevci, ljotićevci, četnici Koste Pećanca, pa i četnici Draže Mihailovića.³⁴⁴

³⁴² AVII, fond Bugarska, k. 3, 2/3-82-92, dokumenta Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina. D. Kulić, n. d., 179—180.

³⁴³ Zb. NOR, 1-21, 356—357.

³⁴⁴ Interesantan je izveštaj OKKPJ Niš od 3. XII 1942, u vezi sa terorom okupaciono-kvislinških snaga. U jednom delu rečeno je: „U narodu postoji strah od bugarskog terora, koji sprovode, no je očigledno da gnev sve više raste; osveta na okupatora, žandarme, nedićevce i četnike. Narod beži masovno i za rudnike neće niko da ide, sem koga uhvate pri blokadi sela. Strah od gladi i uznemirenost da kukuruz ne uzmu, veliki su, no teško je još uvući mase u masovnu borbu" (Zb. NOR, 1-4, 213).

356

Glava IV

OPŠTA KRIZA U NEDIĆEVOJ KVISLINŠKOJ UPRAVI - NAPORI NEMACA DA SE PREVAZIĐU TEŠKOĆE VELIKA KRIZA NEDIĆEVE VLADE U DRUGOJ POLOVINI 1942. GODINE

Za sve vreme okupacije moglo bi se reći da je Nedićeva vlada bila u stalnoj krizi. Osnovni razlog je bila činjenica da srpska kvislinška administracija nije bila sposobna da odgovori veoma složenim i komplikovanim zadacima koje je dobijala od nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji. Ali, u drugoj polovini 1942, ta kriza je bila dostigla kulminaciju. Krizne situacije Nedićeve vlade manifestovale su se na taj način što je uvek, u težim prilikama, Nedić najavljiavao ostavku svog kabineta. Međutim, veliko je pitanje da li je Nedić ikada ozbiljno mislio da demisionira ili je hteo na taj način da ucenjuje nemačke okupacione vlasti u Srbiji. Jer, očigledno je da Nemci nisu mogli pronaći pogodniju ličnost za ovaj položaj. A to su, u svakoj prilici, nacisti isticali i činili su sve da do ostavke Nedićevog kabineta ne dođe. „Poznato mi je, isto tako, da je u nekoliko mahova, kad god je Nedić pretio ostavkom, u Beograd dolazio Vezenmajer i da je tada iz okoline Ljotića i Kronholca uvek širena verzija da Nedić definitivno odlazi, dok o tome, u stvari, nikada ozbiljno nije bilo reči, jer su dobro znali da Nedić nije došao slučajno i da on ostaje dok su Nemci tu", izjavio je u vezi s tim na saslušanju posle rata Dragomir Jovanović.¹ Prva veća kriza Nedićevog kabineta nastupila je samo dvadesetak dana po njegovom postavljenju. U stvari, oružani ustanak je tada u Srbiji poprimio takve razmere da Nedić nije imao snage da mu se suprotstavi. Zbog toga su se nacisti razočarali u Nedićevu vladu; hteli su sve da uzmu u svoje ruke i da uklone kvislinšku vladu. U vezi s tim Harold Turner je pisao u svom referatu od 21. septembra 1941, između ostalog, da Nedićevu vladu treba bezuslovno smeniti.²

O ovoj krizi Nedićevog kabineta ima podataka ne samo u nemačkim već i u kvislinškim izvorima. Na primer, Košta Mušicki, komandant Srpske

državne komande (u stvari, komandant Ljotićevih dobrovoljaca), na saslušanju pred istražnim organima u Beogradu, 16. marta 1946, navodi da je Nedićeva vlada još 16. septembra nameravala da podnese ostavku, jer nije imala snage da zavede „red, mir i bezbednost“. „Tada je, kako sam kasnije saznao, po naređenju Ljotića, ustao ministar Oljčan, uspro-

¹ AVII, br. 19/7, str. 30, Zapisnik o saslušanju Dragomira Dragog Jovanovića.

² Zb. NOR, 1-1, 445.

359

ti vio se podnošenju ostavke, jer je on mišljenja da se mogu naći sredstva za formiranje odreda, koji bi bili u stanju da održe red i mir i konkretno je predložio da on može preko organizacije ‚Zbor‘ u roku 24 sata staviti na raspolaganje oko 500 ljudi — boraca. Na ovaj predlog Nedić i vlada su se pokolebali i tako je rešeno da se usvoji ovaj prelog.“³ Sledeća ozbiljnija kriza Nedićevog kabineta, nastupila je povodom streljanja koje su nacisti izvršili u Kraljevu i Kragujevcu, oktobra 1941. U zapisniku o saslušanju od 6. januara 1946. u Beogradu, Nedić je u vezi s tim izjavio: „Zbog ovog slučaja moja je vlada podnela ostavku, ali, kako su Nemci obustavili dalja masovna streljanja i pošto su zahtevali da se ostavka povuče, to je u vladi preovladalo mišljenje da i dalje ostane na vlasti.“⁴ Bugarska okupacija pojedinih delova Srbije, takođe je ozbiljno uzdrmala položaj Nedićevog kabineta. Viša komanda za naročitu upotrebu 65 pisala je o tome 31. decembra 1941. komandantu Jugoistoka: „Ulazak Bugara, smrtnih neprijatelja Srba, vlada i narod osećaju kao tešku kaznu. Valja računati s ostavkom vlade ako joj se ne učine izvesni ustupci. Predsednik vlade je izrazio nameru da u slučaju ostavke izvrši samoubistvo.“⁵

Samo nekoliko dana kasnije, u odsustvu Benderà, Fajne je obavestio Ministarstvo spoljnih poslova Rajha da je Nedić na ivici nervnog sloma zbog prisustva bugarskih trupa u Srbiji, te moli da se ovo pitanje ozbiljno uzme u razmatranje i pošalje Poslanstvu nova uputstva za rad u vezi s ovim problemom. „Ako mu se ne pokloni poverenje (Nediću) i ne pruži mogućnost da uspostavi mir u Srbiji, moraće da podnese ostavku na ovaj položaj. To bi značilo opšti haos u Srbiji.“⁶

Mnogi drugi problemi potresali su Nedićevu vladu; stalni priliv izbeglica i nemoć vlade da im da smeštaj, ishranu, zaposlenje i drugo; gubljenje vlasti nad sopstvenim oružanim snagama, naročito posle dolaska Majsnera u Srbiju, februara 1942. itd. Uglavnom, Nedić je uvek, kada bi nastupila neka kriza u njegovoj vladi, upućivao memorandum vojnoupravnim komandantima Srbije. To on čini i 12. avgusta 1942. Od tog datuma, moglo bi se reći da počinje velika kriza Nedićeve vlade. Ona će dostići kulminaciju u septembru i oktobru.

³ AVII, br. reg. 1/2, f. 4, k. 169.

⁴ AVII, br. 16/7-3, k. 1. — Stanislav Krakov, n. d. str. 248, takođe tvrdi da je Nedićeva vlada krajem oktobra 1941. htela da podnese ostavku. U vezi s tim, „Nedić je bolestan od očajanja i jada pozvao kod sebe svoje najintimnije saradnike, generala Buru Dokića, Josifa Kostića i inženjera Ognjana Kuzmanovića, i saopštio im sve šta je saznao o nesreći u Kragujevcu, te im je onda rekao da je dalje ostajanje srpske vlade postalo iluzorno, jer više nije u stanju da zaustavi ovo istrebljenje Srba, u kome se akcije Nemaca i komunisti dopunjavaju i potpomažu. Pozvao sam vas pre ostalih ministara da vas obavestim da sam zbog svega ovoga odlučio da podnesem ostavku vlade i da za sebe tražim da budem upućen u zarobljeništvo, među svoje ostale drugove. Ako im to nije dosta, neka onda i mene streljaju“. Ova tri Nedićeva saradnika navodno su ga razuverila, te je odustao od podnošenja ostavke.

⁵ AVII, NAV-N-T-501, rol. 256, mf. 1141-42.

⁶ AVII, Bon, 3, 153516/17, Izveštaj od 13. II 1942.

360

Pomenuti memorandum Nedićeve vlade od 12. avgusta sadrži više pitanja koja ona traži da reši sa vojnoupravnim komandantima i njegovim nadležnim službama. U uvodnom delu govori se da je Nedić došao na čelo „vlade“ krajem avgusta 1941. da bi pomogao srpskom narodu i nemačkim okupacionim vlastima i da bi uništio komuniste. Kao rezultate jednogodišnje vladavine, Nedić ističe da je zaveden „red, mir i bezbednost“; da je „likvidirana komunistička partizanska akcija“; da je obnovljena

celokupna privreda. Istovremeno, Nedić ukazuje na novu opasnost koja preta Srbiji od novog oružanog ustanka, na kome više nego ikada, kako to on veli, „insistiraju London i Moskva i na isti način njihovi sateliti u zemlji“. Latentnu opasnost da do ustanka ponovo dođe, Nedić vidi u sledećim momentima: prvo, što njegova vlada nema gotovo nikakve vlasti, što je u suprotnosti sa obećanjima koje mu je dao Dankelman; drugo, što bugarska vojska neprekidno čini zločine i pljačka stanovništvo, što će ga naterati da beži od kuće i stupa u redove partizanskih odreda; treće, Nedić ističe da je „najbolnije pitanje ishrane gradskog stanovništva“, jer se otkup, po naređenju Nemaca, vrši tako da se proizvođačima često oduzima sva količina namirnica, tako da i sami moraju da gladuju i da im za tržište ne ostaje ništa. I četvrto, Nedić u citiranom memorandumu ističe da Nemci i suviše pridaju značaj četničkom pokretu Draže Mihailovića.

U zaključnom delu memoranduma kvislinški srpski predsednik obećava da će izvršavati sva naređenja vojnoupravnog komandanta, pod uslovom da se njegovoj vladi da kolika-tolika autonomija. „Isto tako, iako ne želim da preudiciram vaša dalja nastojanja, ja ću i nadalje, zajedno sa članovima srpske vlade, najlojalnije izaći u susret svim vašim zahtevima i ja ću, i pored svega gore navedenog, i nadalje izvršavati moju tešku dužnost, bez obzira na istorijsku odgovornost, koju ja imam da snosim pred narodom u Srbiji i uopšte pred Srpstvom, pošto ja smatram neumesnim i neloyalnim da u ovom trenutku, kada nemački narod vodi najveću bitku sveta za svoju budućnost i za spasavanje evropskih naroda pred boljševičkom nemanom, izrazim neke zahteve i želje.“⁷ Tako su Nedić i njegova vlada pisali vojnoupravnom komandantu Srbije 12. avgusta 1942. godine. Međutim, u narednom mesecu, u Nedićevom kabinetu kriza se zaoštrila do te mere da je on, po svemu sudeći, tada zaista nameravao da podnese ostavku i jedva da je bio sprečen u svojim namerama. Ceo problem rešavanja krize Nedićevog kabineta uzelo je u svoje ruke čak Ministarstvo spoljnih poslova Rajha, u čemu se posebno angažovao Ribentrop. Nedić je 12. septembra uputio novo pismo Baderu, u kome je ostavka njegove vlade najavljena, a samo dan kasnije (13. septembra), Bencler je poslao pismo Ribentropu i izneo mu prave uzroke krize „vlade narodnog spasa“. S obzirom na značaj ovog pisma, citiraćemo ga u širim izvodima: „I. Uz još nelikvidiranu krizu vlade, koja je nastala usled namere dvojice ministara koji pripadaju ljotičevskoj grupi da istupe iz vlade, sada je došlo do nove krize vlade u ličnosti samog ministra-predsednika Nedića. On je danas, u nedelju, sa-

⁷ **AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1024-34.**

361

zvaio Ministarski savet i izjavio da ne može dalje da vodi poslove i da ga od toga ne mogu odvratiti ni navaljivanja nekih ministara. Naprotiv, za sutra, ponedeljak, sazvan je pod njegovim predsedavanjem redovni odbor, koji treba da formulise i obrazloži njegovu izjavu o odstupanju. Istovremeno je Nedić otkazao govor na radiju, koji je za danas, nedelju, bio zakazan a u kome je želeo da se oštro obračuna s Engleskom i pukovnikom Mihailovićem. II. Kriza ima sledeće uzroke: kao što je poznato, Nedić (koji je nervozan, prenadražen, a i zdravstveno ne stoji najbolje) već duže vremena je zamoren od vladanja i u više mahova je najavljivao nameru da odstupi, ali od toga se dosad mogao odvratiti. Akutni povod za sadašnju krizu naročito su tri slučaja, naime: 1. dodatna isporuka žita, koju zahteva Berlin, 2. progoni Srba u Sremu, neposredno pred vratima Beograda, koji svakodnevno dovode do hapšenja i streljanja stotina pripadnika srpske narodnosti, čiji srodnici žive u Srbiji, 3. navodno pismo višeg SS i policijskog vođe Nediću, u kome se ovaj poziva da se uzdrži od bilo kakvog mešanja u Srpsku državnu stražu. (O tom pismu ni zapovednik ni ja dosad ništa ne znamo). Tačka 1. je svakako odlučujuća. Povodom razgovora u početku jula o prinosu i zahvatanju žetve u srpskom prostoru južno od Dunava, generalni opunomoćenik za privredu je dao izjave koje je Nedić tako shtavio i koje su tako i mogle da budu shvaćene, da će žetva u srpskom prostoru južno od Dunava biti upotrebljena samo za ishranu stanovništva i okupacionih trupa, dok se žito, naprotiv, neće izvoziti. Faktički, tada nije ni

postojala (s obzirom na male žetvene prinose, koji su se očekivali) namera da se izvozi. (100.000 tona pšenice i kukuruza, predviđenih za Nemačku iz srpskog prostora, trebalo je pre da bude isključivo isporučeno iz Banata). To se izmenilo naredbom, donetom prilikom konferencije predstavnika okupiranih teritorija kod gospodina maršala Rajha u avgustu, da se iz srpskog prostora isporučiti dodatak 100.000 tona pšenice i kukuruza, koje je generalni opunomoćenik za privredu morao da razreže isključivo na Srbiju južno od Dunava. O tom povišenju razreza je srpska vlada tek sada saznala. Nedić je posebno uzbuđen zbog tog novog nameta, jer u tome vidi kršenje reči date od strane jednog opunomoćenog predstavnika Velikonemačkog Rajha i pošto se on oseća osramoćen pred srpskim narodom, jer je u javnom govoru od 2. 8 izjavio da će sve žito ostati u Srbiji. III. Nedićeva ostavka u ovom trenutku imala bi, prema shvatanju svih nemačkih nadležstava u Srbiji, u sadašnjoj zaoštrenoј situaciji, u unutrašnjepolitičkom pogledu, veoma neželjene posledice, a po mom mišljenju bi i spoljnopolitički mogla da bude snažno korišćena protivu nas. Naravno da će se sve pokušati da se Nedić zadrži, ali mi ovaj put, ipak, izgleda neizvesno da li će se u tome uspeti. Primorati Nedića, odbijanjem ostavke, da ostane na položaju ne obećava nikakav uspeh, pošto on želi, u slučaju da se povuče, da dođe u nemačko zarobljeništvo. Bez ustupaka sa naše strane neće se uspeti ovog puta da ostane, pogotovo što je on, osim toga, razočaran što su njegovi nesumnjivi usp'esi u suzbijanju ustanika prošle zime i njegov i javno iznet pozitivan stav prema saradnji s Nemačkom ostali bez očekivanog priznanja s nemačke strane. Kako je on gledao u zvaničnom obećanju da će Srbija

362
nastaviti da postoji kao država, uz uključivanje u novu Evropu; u proširenju ovlašćenja njegovoj vladi, ili u otpuštanju bolesnih srpskih zarobljenika, koje mu je stavljeno u izgled, molim za uputstvo da li se u datom slučaju, u interesu Nedićeve ostavke na položaju, može privremeno odgoditi dodatna isporuka žitarica od 100.000 tona ili pak treba prihvatiti Nedićevu ostavku s obzirom na nemačku situaciju opskrbe."⁸ Bencler je, očigledno, bio dobro obavešten o krizi Nedićevog kabineta, mada do tada ništa napisano nije dobio iz Nedićeve administracije. Nije isključeno da je Nedić, sem pisma (koje je 12. septembra uputio Bencleru), tog istog dana razgovarao sa Benclerom i izneo mu teškoće sa kojima se suočava. Jer Bencler je sasvim realno i autentično prikazao stanje Nedićeve vlade. A podatke o tome dobio je sigurno iz prve ruke, to znači lično od Nedića.

Feliks Bencler nije dugo čekao odgovor na svoje pismo. Po svemu sudeći, ono je imalo svoju težinu u Ministarstvu inostranih poslova u Berlinu. Odmah je ovo pitanje počelo da se proučava i hitno rešava. To se može zaključiti i iz pisma koje je podsekretar Rintelen, 15. septembra 1942, uputio državnom sekretaru fon Vajcsekeru. U njemu je naglašeno da Ribentrop o svemu ovom želi da obavesti Hitlera, te hitno traži od Bendera da mu ovaj da svoj predlog kako da se reši kriza Nedićeve vlade; koje mere da se preduzmu a da nemački interesi u Srbiji ne budu okrnjeni i da Nedićeva vlada normalno obavlja svoje funkcije, kao i ranije.⁹

Međutim, dok su se odgovorne službe nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji dogovarale sa Ministrom inostranih poslova Rajha o merama koje treba preduzeti radi saniranja prilika u Srbiji, Nedić je već napisao novi memorandum na oko 30 stranica, koji je 16. septembra 1942. uputio komandujućem generalu i zapovedniku u Srbiji, generalu artiljerije Baderu. U ovom dokumentu srpski ministar- predsednik najavljuje neopozivu ostavku. Većina razloga koje navodi, zbog kojih, navodno, njegova vlada ne može da obavlja svoje funkcije, bila je sadržana i analizirana u Benclerovom pismu od 13. septembra 1942. Uprkos svemu, Nedić ponovo iznosi istorijat i okolnosti pod kojima je njegova vlada formirana, uspehe koje je postigla na planu borbe protiv komunizma i teškoće na koje je naišao. Zbog svega toga traži da on i njegova vlada budu razrešeni dužnosti, koje su tada obavljali. Na prvom mestu, Nedić analizira probleme izbeglica i kako se ovo pitanje održava na ekonomsko-političkom planu u okupiranoj Srbiji, pa se u vezi s tim ističe: „Posle jednog

izgubljenog rata, koji srpski narod nije želeo ni hteo, stisnut je u uske granice, u jednom kotlu obima otprilike 36.000 km², s blizu 4,2 miliona stanovnika. Skoro isti broj Srba ostao je van okupirane srpske teritorije. Sve veze, ekonomske, socijalne, pa čak i krvne veze s onim delovima srpskog naroda koji je ostao van granica okupiranog srpskog prostora. **AVII, NAV-N-T-120, 200/153773-75. — Na kraju ovog pisma Bencler dodaje: „IV zapovednik mi saopštava, da on u datom slučaju neće sam odlučiti o Nedićevoj molbi za odstupanje, već da će pribaviti uputstvo najviših mesta.“**

9 AVII, Bon, 3, 364/365.

363

stora, potpuno su presečene."¹⁰ U ovom delu memoranduma Nedić ponavlja da do tog datuma ima u Srbiji već 400.000 izbeglica, od čega su 86.000 nezbrinuta i maloletna deca.

Drugo pitanje koje Nedić analizira, odnosi se na bugarsku okupaciju znatnog dela Srbije. Poznato je da je rodoljubivo stanovništvo u Srbiji pružalo otpor raznim vidovima i formama nemačke okupacije, a od januara 1942. bugarskoj okupacionoj vojsci. To je Nediću i njegovoj vladi bilo dobro poznato i zbog toga su oni imali dosta glavobolje za sve vreme okupacije. Bugarske trupe su još tokom 1941. godine osiguravale železničku prugu Niš—Sofija; Niš—Zaječar, ali na početku 1942. one su ušle dublje u Srbiju; okupirale su još 5 okruga (kragujevački, kruševački, leskovački, moravski i niški), tako da su se primakli do samog Beograda. Sada su okupacioni režim obezbeđivale ne samo nemačke nego i bugarske trupe, a s njima su saradivali kvislinški odredi. Ogorčenje stanovništva Srbije iz dana u dan se povećavalo, kako protiv nemačkog i bugarskog okupatora, tako i protiv njegovih saradnika. Ali, paralelno s tim, sve više se osećala nemoć Nedićeve vlade da izvršava svoj deo zadataka koje su mu postavili nacisti. Nediću se činilo da bugarska okupacija ruši ugled njegove vlade, stvara još veće antiokupatorsko raspoloženje stanovništva, pospešava partizansku borbu itd. Zbog toga on protestuje i najavljuje ostavku.

Posebno se u citiranom dokumentu „vlade narodnog spasa“ analizira eksploatacija stanovništva Srbije, koju sprovode nemačko-bugarske trupe, i nemogućnost ovoga da ispuni obaveze, koje mu se nameću. Jer i sam Nedić priznaje da je u mnogim slučajevima stanovništvu Srbije oduziman najveći deo proizvoda, pa ih nisu imali, ne samo za ishranu već ni za seme. „No ta se čaša gorčine prelila“, dalje ističe Nedić, „kada je Ekonomski štab, nasuprot obećanju koje je dao stanovništvu da neće nikakve namirnice izvoziti iz Srbije, naredio nemačkim i bugarskim trupama da prinudno oduzimaju hranu od stanovništva, i kada je počeo da je izvozi, bez saglasnosti srpske vlade, bez obzira na prehrambenu situaciju stanovništva i njegove potrebe za održavanje stoke i semena za narednu žetvu. Ovdajšnja žetva u Srbiji je posebno slaba i donela je oko 24.000 vagona pšenice; žetva kukuruza cení se na 45.000 vagona. Nemačke vlasti naredile su da se oduzme: pšenice 9.000 vagona, kukuruza 38.400 vagona. To naređenje stvaralo je među stanovništvom pravu paniku i izazvalo takvo uzbuđenje da će valjati strahovati od najgoreg, kao što je bežanje u šume, nemiri i slično.“¹¹

Dosta prostora u memorandumu je posvećeno činjenici da Nedićeva vlada nema gotovo nikakve vlasti, pa je kao takva bila obični instrument u nemačkim rukama. Okupacione vlasti radile su s njom ono šta su htele. Svi su naređivali, pa je bilo slučajeva da naredbe ministru-predsedniku potpisuju i obični činovnici. Sve je to otežavalo situaciju u kojoj se nalazila Nedićeva vlada. Nedić u vezi s tim objašnjava: „Srpska vlada ne raspolaže nikakvim sredstvima ni mogućnostima da utiče na

¹⁰ Isto.

¹¹ Isto.

364

tu situaciju; ona je potpuno paralisana pošto joj je već osam meseci oduzeta svaka vlast u zemlji; o autonomiji u vođenju zemlje ne može biti ni govora. Vlada nema skoro nikakvog udela u upravi zemlje, pošto je ostala bez izvršnih organa, jer joj je u policijsko-tehničkom smislu oduzeta svaka vlast i predata zapovedniku SS trupa. Vlada je čak dobila

pismeno naređenje da ne sme Srpskoj državnoj straži izdavati nikakva naređenja. Dosadašnje pravo naređivanja vlade nad dobrovoljačkim i četničkim odredima, uz čiju je pomoć održala red i mir kao i javnu bezbednost u zemlji, oduzeta joj je i potčinjena Štabu zapovednika u Srbiji. Nemačka službena mesta, naročito pojedine feldkomandanture i krajskomandanture, parališu svojim direktnim mešanjem u unutrašnji život srpskog stanovništva, svaku aktivnost vlade. Nisu retki slučajevi da ta mesta pojedine akte vlade prosto negiraju i zabranjuju njihovo sprovođenje."¹²

Kvislinški sprski predsednik, razume se, nije zaboravio da iznese i veoma tešku finansijsku situaciju svoje vlade, koja je, objektivno gledajući, bila poražavajuća. Obaveze prema okupatorima iscrpljivale su do krajnjih granica stanovništvo Srbije, na čija su pleča nametane razne dažbine, kako bi se finansirao ogromni aparat nemačkih i bugarskih okupacionih jedinica. Bez obzira na razna opterećenja, koja je vršila putem razreza, Nedićeva vlada nije mogla da odgovori svojim finansijskim obavezama. Zato Nedić i ističe da teškoće njegovog kabineta otežavaju još i sledeće činjenice: „a) teška finansijska situacija, pošto se, naime, okupacionih troškova mora isplatiti svakog meseca oko 255 miliona dinara, osim sume od oko 100 miliona dinara, koji se plaćaju za smeštaj okupacionih trupa. Povrh toga, moralo se za formiranje SS divizija, pripadnika nemačke narodnosne grupe u Banatu isplatiti oko 200, a za formiranje Ruskog zaštitnog korpusa oko 250 miliona dinara, što je realno godišnjem rashodu od 4 do 5 milijardi dinara. To iscrpljuje finansijsku i ekonomsku sposobnost Srbije; stanovništvo naglo siromaši pošto pored gore navedenih davanja u novcu, mora da daje još stoku, mast, vunu,

12 Isto. — U vezi s ovim pitanjem Nedić je dodao i ovo: „Aktivnost privrednog rukovodstva i njegovih organa, centrala, uprava i komesarijata, ide u tom pogledu dotle da njihova naređenja, ukoliko se uopšte dostavljaju vladi, imaju apsolutno imperativni karakter; i suviše često vlada za njih doznaje tek putem štampe ili kada su već izvršena. Usled toga vlada uopšte nije u mogućnosti da vodi ekonomsku politiku, pošto iznad njenih privrednih resora stoje centrale, koje svu vlast objedinjuju kod sebe iako bi, po zakonu, trebalo da budu izvršni organi vlade. Usled tog stalnog direktnog mešanja nemačkih vojnih i privrednih nadležstava u život srpskog naroda nezadovoljstvo je kod stanovništva dostiglo vrhunac, što neprijateljska propaganda iskorišćuje na svaki mogući način. Kako se iz svega gore izloženog vidi, srpska vlada je isključena iz svih poslova unutrašnje uprave, iako joj je prilikom njenog obrazovanja iz svih poslova tadašnjeg vojnog zapovednika, gospodina generala avijacije Dankelmana bila zagantovana puna autonomija unutrašnje uprave — pod vrhovnim nadzorom nemačke uprave. Na taj način paralisana vlada je pretrpela veoma teške gubitke u svom ugledu kod stanovništva; njen uticaj je postao bez ikakve vrednosti. Ona je spala na to da bude puki posmatrač događaja, na koje ne može da utiče i zato u nemogućnosti da akciju koju je preduzela u avgustu prošle godine privede kraju.”

365

voće, živinu, jaja, maslac i drvo. b) Uprkos obećanju da će ratni zarobljenici biti otpušteni, naročito oni koji su bolesni — čak su nemačke sanitetske komisije oko 3.000 označile kao potpuno nesposobne za privređivanje — već šest meseci nije puštena nijedna veća grupa ratnih zarobljenika."

¹³

U zaključnom delu citiranog memoranduma, Nedić, sa svojom vladom, traži da oni budu razrešeni svoje dužnosti jer ne vidi svrhu da u tadašnjim okolnostima i dalje obavljaju funkcije koje su im poverile nemačke okupacione vlasti: „Ako se sve gore izloženo uzme u obzir, i gospodin zapovednik u Srbiji će uvideti da je položaj srpske vlade neodrživ i da je njena dalja aktivnost, i pored najbolje volje za saradnjom s Velikim Nemačkim Rajhom, i uprkos njenim velikim zaslugama za stvaranje novog poretka u Evropi, usled stanja stvari i navedenih činjenica postala nemoguća. Srpska vlada smatra da joj, posle svega gore izloženog, ne preosta je ništa drugo do da zamoli gospodina zapovednika u Srbiji da je razreši misije koja joj je poverena 29. avgusta prošle godine, pošto više ne može da udovolji svojim zadacima niti može da preuzme odgovornost pred Velikim Nemačkim Rajhom ni pred srpskim narodom, a ni pred sopstvenom savešću."¹⁴

No, ipak, Nedić u istom ovom dokumentu ostavlja „odškrinuta vrata"

da bi, pod izvesnim uslovima, on i njegova vlada ostali i dalje da predamo služe nemačkim okupatorima. A ti su uslovi bili sledeći: „1) da, ‚vlada narodnog spasa‘ bude priznata jednim aktom Rajha za zakonskog zastupnika naroda Srbije; 2) da joj se preda ukupna administrativna vlast u okupiranom srpskom prostoru; 3) da se uticaj i kontrola nemačkih okupacionih vlasti nad srpskom vladom vrše s jednog jedinog mesta, pri čemu bi trebalo isključiti svako neposredno mešanje podređenih nemačkih instanci u srpsku upravu. I kao poslednje, ‚da vlada Rajha saopšti srpskoj vladi u kojoj se meri Srbija uzima kao učesnik u ekonomskoj obnovi Evrope‘, u tom smislu da taj doprinos bude u skladu s faktičkim ekonomskim mogućnostima Srbije i da se određuje u sporazumu sa srpskom vladom. Sprovođenje tako dogovorenih mera i obaveza valjalo bi prepustiti srpskoj vladi; prinudno oduzimanje životnih namirnica od strane okupacionih trupa trebalo bi smesta obustaviti.“¹⁵

Sta se može zaključiti iz memoranduma koji je Nedićeva vlada uputila komandujućem generalu i zapovedniku Srbije, 16. septembra 1942.

Prvo, priznanje da je kvislinška uprava u Srbiji bila najobičnija marioneta u nemačkim rukama i da kao takva nije imala gotovo nikakve vlasti u svojim rukama; drugo, Nedić ne shvata (bar tako se može zaključiti iz celokupnog dokumenta) da u uslovima okupacije, kada je zemlja porobljena, ma koliko da su on i njegovi ministri bili odani silama Osovine, odnosno fašističkoj Nemačkoj, nije moglo biti ni reči o nekoj autonomiji, na čemu je Nedić redovno insistirao. Kvislinška uprava bila je obrazovana da sprovodi naredjenja nemačkih okupacionih vlasti,

¹³ Isto.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto.

366

a ne da vlada zemljom; treće, poražavajući je podatak, koji Nedić navodi, da je 1942. godine žetveni prinos pšenice i kukuruza iznosio na teritoriji uže Srbije oko 69.000 vagona, a od toga je stanovništvo moralo da preda u nemačke magacine oko dve trećine; i četvrto, poražavajuća je bila, takođe, ukupna finansijska situacija. Nedićeva vlada morala je iz sredstava godišnjeg budžeta da plaća: izdržavanje nemačkih okupacionih trupa; formiranje SS-divizije da bi ova sprovodila zločine nad stanovništvom Srbije; smeštaj nemačkih trupa; formiranje i izdržavanje ruskog zaštitničkog korpusa i mnoge druge obaveze. A koliko je pak bila pljačka koju su sami, na licu mesta, sprovodili nemački i bugarski okupatori, pa nedićevci, ljotićeveci, četnici Koste Pećanca, kao i četnici Draže Mihailovića. O tome nije vođena evidencija; to se nikada neće moći ni utvrditi. Ali izvori NOP-a, sećanja savremenika i mnoga druga svedočanstva govore da je pljačka bila strahovita, svakodnevna, i da je stanovništvo pružalo otpor na razne načine.

Posle Nedićevog memoranduma svakodnevno su iz Beograda odlazila pisma u Berlin, a iz Berlina pristizala u Beograd. Uvek je u tim materijalima bila prisutna kriza Nedićeve vlade i uporno su se tražila rešenja radi stabilizovanja situacije. Tog istog dana, dakle, 16. septembra naveče, Bencler upućuje dva pisma u Berlin: jedno Ribentropu, opširenje, i drugo, konciznije — Vajcsekeru. I u jednom i u drugom pismu Bencler ponavlja pitanja koja je Nedić postavio, a ujedno daje svoje mišljenje kako se može prebroditi novonastala situacija u kvislinškoj administraciji. U izveštaju za Ribentropa, Bencler već ima više optimizma u pogledu krajnjeg ishoda krize, pa u vezi s tim dodaje: „Krizu srpske vlade je mojom trenutnom intervencijom skrenuta u mirnije vode, utoliko što ministar-predsednik Nedić sada priprema pismo u kome se još ne traži konačna ostavka, već se zasad samo izlažu preduslovi pod kojima srpski ministar-predsednik smatra da bi mogao da ostane na dužnosti.“¹⁶

¹⁶ AVII, NAV-N-T-120, 200/153771-72. — U daljem tekstu Benclerovog izveštaja Ribentropu rečeno je i sledeće: „2) Moj politički uticaj na krizu ostaje, na osnovu današnjeg razgovora sa zapovednikom, osiguran na sledeći način: a) Odluke Zapovednika u pitanjima vezanim za krizu donosiće se u sporazumu sa mnom; b) tretiranje krize putem pregovora sa srpskim i nemačkim mestima obavlja se preko mene, ali u najtešnjem sporazumu sa Zapovednikom; c) političko izveštavanje o krizi obavlja se, kao i dosad, preko

mene. Ipak i Zapovednik podnosi istovremeno izveštaj Zapovedniku oružanih snaga Jugoistok, na šta ga obavezuju njegove službene instrukcije. 3) Zapovednik ima isto onoliko malo uticaj a kao i ja na to, šta će i u kom obimu i kom mestu Zapovednik oružanih snaga Jugoistok dalje izveštavati."

U izveštaju državnom sekretaru MSP Rajha Bencler je izneo pored ostalog i ovo: „Krizu vlade koja je nastala u Srbiji 12. septembra, ima uzrok u tome što je ministar-predsednik Nedić, koji je duša vlade, pod pritiskom koji već dugo vremena leži na njemu, pokleknuo i bar za trenutak nije video drugog izlaza da časno ostane na svom mestu. Stoga je odlučio da podnese ostavku... 65-godišnji Nedić, čije je zdravlje u poslednje vreme stradalo, izgubio je veru da će moći da ispuni zadatak koji je sam sebi postavio, naime, da Srbiju potpuno izvede iz rasula kroz saradnju s Nemačkom i da joj pribavi mesto u novoj Evropi . . . Već u januaru o. g., kada je bez ikakve pripreme naredeno da Bugari okupiraju gotovo trećinu ostatka Srbije, mini-

367

Izveštaj o opštoj krizi Nedićeve vlade poslao je komandujući general i zapovednik Srbije komandantu Jugoistoka tek 19. septembra 1942. Sadržina njegovog izveštaja bila je gotovo identična s onom u Benclerovim izveštajima. Paul Bader rešenje vidi u tome da nemačke okupacione vlasti *preispitaju svoju celokupnu politiku* prema Srbiji, kao i prema stanovništvu, koje je pritisnuto raznim dažbinama sa svih strana, i prema Nedićevoj vladi. Zato on insistira da se komandant Jugoistoka lično angažuje na rešavanju ovog problema; da u vezi s tim predloži Nemačkoj vrhovnoj komandi — (OKW)-u, način rešavanja krize i da, po mogućnosti lično doputuje u Beograd, kako bi, eventualno, svojim austar-predsednik je hteo da odstupi. Pošlo mi je za rukom da ga od toga odvratim, ali rana do danas nije zaceljena." Bencler govori i o mnogim faktorima koji su prinudili Nedića da podnese ostavku, a posebno naglašava sledeće: „Još jedan presudan uzrok koji je ministara-predsednika Nedića nagnao na odstupanje, leži u nejasnim odnosima komandovanja u Srbiji. Kako sam izložio u svom telegrafskom izveštaju od 7. aprila o. g. — ovde upravljaju brojna nemačka nadležstva jedno kraj drugog i jedno protiv drugog. Svako od njih oseća se ovlašćenim da izdaje naredbe ministru-predsedniku Nediću. Bez obzira na to što ga posleduje da prima naredbe koje je potpisao neki vojni administrativni inspektor, kao što se desilo u jednom slučaju, njemu je nemoguće da se snade u zbrci naredbi koje se ukrštaju, a često čak protivreče jedna drugoj. Za njega sadašnji darmar ima za dejstvo da tolika nemačka nadležstva rešavaju svoje sporove o nadležnosti i uzajamnu borbu za vlast preko njegovih leđa i otimaju mu komad po komad, ono malo vladinih ovlašćenja koja su mu bila data prilikom njegovog stupanja na dužnost. Tako mu je, na primer, sada oduzet svaki uticaj na ekonomsko područje, a i srpska policija je izuzeta iz njegovog komandovanja." Dodatna isporuka žita bio je, kako to kaže Bencler, spoljašni povod da izazove krizu Nedićeve vlade: „Kada je prvih dana jula kod generalnog opunomoćnika za privredu u Srbiji, održana jedna konferencija o pitanju prehrane, na kojoj su, između ostalih, učestvovali ministar-predsednik Nedić i ministar poljoprivrede Kujundžić kao i moj referent za privredu, postignuta je između nemačkih i srpskih nadležstava saglasnost o korišćenju ovogodišnje žetve. Tada se pošlo od toga da petinu žetve treba isporučiti, dok bi ostatak bio ostavljen seljacima. Sem toga je preduzeta detaljna raspodela očekivanog žetvenog prinosa koja nije predvidala ni jedne tone za izvoz. Da li je došlo do izričitog uveravanja generalnog opunomoćnika za privredu u tom smislu, ne može se utvrditi besprekorno, pošto su iskazi u toj tački različiti. Uz prikaz u mom telegrafskom izveštaju od 13. septembra o. g. — mogu u dopunu samo da dodam da je po svim konstatacijama koje sam u međuvremenu učinio, ministar-predsednik Nedić faktički bio u pravu da pretpostavi da se žetva u srpskom prostoru južno od Dunava neće uzimati za svrhe izvoza, već isključivo za prehranu okupacionih trupa i stanovništva. Izvoz za Nemačku i Italiju trebalo je da bude pokriven iz žetve u Banatu o kom nije bilo raspravljano na konferenciji. Nedić je, kao i ministar poljoprivrede Kujundžić, posle toga, uz saglasnost nadležnih nemačkih mesta, govorio srpskom stanovništvu preko radija u tom smislu. Generalni opunomoćnik za privredu čijem su štabu ti govori bili podneti na odobrenje, ali koji izjavljuje da ih sam nije poznao, nije bar ni po njihovom objavljivanju u štampi protivrečio njihovoj sadržini. Zato je za ministra-predsednika Nedića bio posebno težak udarac kada je na osnovu konferencije predstavnika okupatorskih oblasti kod gospodina maršala Rajha u Berlinu, održanoj 8. avgusta, naredeno da Srbija ima da isporuči još 100.000 tona pšenice i kukuruza. Tu isporuku treba da snosi isključivo Srbija na jugu od Dunava. Odgovarajuće zvanično saopštenje nije do 12. septembra o. g. još dostavljeno Nediću, zbog čega se ja dosad još nisam osetio pobudenim da intervenišem. No on je tu stvar saznao neslužbeno i posebno je utvrdio

da je izvoz iz Srbije već započeo."

368

toritetom doprineo da se u ovom delu Balkana, ukupna vojno-politička situacija poboljša.¹⁷

Posle mnogih informacija, dobijenih iz Beograda i Soluna (o kojima je Ribentrop, pa i Hitler, bio redovno obaveštavan), Vorman 24. septembra u pismu Bencleru insistira da ovaj što pre Ribentropu dostavi svoje mišljenje, o tome na koji način da se reši kriza Nedićeve vlade.¹⁸ Bencler je vrlo brzo udovoljio zahtevu svojih pretpostavljenih. U vezi s tim poslao je specijalni izveštaj 28. septembra, u kome je rečeno pored ostalog: „Slobodan sam da zamolim da se ispita ne bi li pokušaj da se Nedić zadrži na položaju, trebalo da se učini tako što bi se jednoj njegovoj molbi, da dođe na razgovor u Berlin, udovoljilo. Nedićeva poseta Berlinu bi, čak i ako pri tom ne bi mogli da se učine nikakvi bitni stvarni ustupci, mogla da osnaži njegov položaj u Srbiji, a istovremeno prema spolja podvukla bi političko vodstvo Ministarstva spoljnih poslova. U slučaju da gospodin ministar spoljnih poslova ne želi lično da primi Nedića, prijem bi mogao da se izvede preko gospodina Državnog sekretara. Kao rezultat posete mogla bi tada da se da izjava o priznanju njegove vlade kao legalne vlade Srbije, a koju Nedić želi; da bude data u obliku izjave samog Nedića srpskoj javnosti, pri čemu, naravno, ta izjava treba da bude tačno usklađena s mišljenjem Ministarstva spoljnih poslova. U slučaju da ova inicijativa može pobliže da se uzme u razmatranje, bilo bi, dakako, potrebno da se putem jednog razgovora između mene i Nedića, razjasni da ne bi Nedić, eventualno, i posle takvog jednog prijema, ipak, odmah odstupio."¹⁹

Benclerovi predlozi za rešavanje krize u kvislinškoj upravi u Beogradu bili su osnova na kojoj je Ministarstvo spoljnih poslova Rajha napravilo koncepciju kako bi se sve teškoće prevazišle. Već 5. oktobra, na predlog podsekretara Sonnleithnera, Ribentrop je Hitleru detaljno izneo plan kako da se reši kriza Nedićeve vlade.²⁰ Hitler ga je u pot-
¹⁷ AVII, NAV-N-T-501, 256/1007-10. — U zaključnom delu izveštaja Bader naglašava: „Po mišljenju komandujućeg generala je opstanak Nedićeve vlade poželjan i sa vojničkog gledišta. Odlazak te vlade bi, nesumnjivo, bio potisak DM pokretu. Nema sumnje u dobru volju ministra-predsednika Nedića za saradnju s Nemicima; ne postoji za Nedića naslednik koji bi bio jednake vrednosti."

¹⁸ AVII, NAV-N-T-120, 200/153688-89.

¹⁹ AVII, NAV-N-T-120, 200/153784-87.

²⁰ AVII, Bon, 3, 378—381. — U jednom delu Ribentropove beleške za Hitlera rečeno je: „Obećanje kojim bi se na bilo koji način proširivale nadležnosti srpske vlade ne može se, kako stoje stvari, dati generalu Nediću.

Ja nameravam da poslaniku Bencleru dam uputstvo da u sporazumu sa Zapovednikom u tom smislu izvesti ministra-predsednika Nedića. Ovo mi izgleda ispravno zato što smo mi posebno zainteresovani za dalji ostanak Nedićevog kabineta u dejstvu, pošto samo time mogu da izgledaju zajamčeni relativan mir, neometane za rat važne linije snabdevanja koje vode kroz Srbiju do Soluna, a odatle dalje za severnu Afriku, kao i dobijanje sirovina važnih za naše vođenje rata (bakar, olovo, antimon, cink), a i zato što se vođenje poslova armijskog generala Nedića, kao ministra-predsednika, apsolutno pokazalo dobrim. U datom slučaju moglo bi se pomišljati na to da se ministru predsedniku jednom omogući da dođe na razgovor u Ministarstvo spoljnih poslova u Berlinu, pošto bi poziv na takav jedan razgovor nesumnjivo ojačao njegovu poziciju u Srbiji na jedan za nas poželjan način."

²⁴ Kontrarevolucija u Srbiji 1 369

punosti prihvatio, pa je Ribentrop, samo nekoliko dana kasnije (9. oktobra), uputio Bencleru pismo sledeće sadržine: „Poslaniku Bencleru se stavlja u zadatak da u sporazumu sa zapovednikom, ministra-predsednika Nedića na memorandum od 16. 9 usmeno obavesti u tom smislu da je za vladu Rajha poželjno da vođenje poslova srpske vlade i dalje bude u njegovim rukama. Uz pojedine tačke njegovog memoranduma, koji je u Berlinu podrobno proučen, treba reći sledeće: 1) utvrđivanje količina žitarica koje Srbija treba da isporuči, moći će konačno biti izvršeno tek kada se bude raspolagalo rezultatom berbe kukuruza. No, zahtev za isporuku žitarica, po shvatanju vlade Rajha, u svakom slučaju ne daje razloga za odstupanje srpske vlade. 2) Što se tiče događaja u Sremu, Poslanstvo

u Zagrebu ih je stavljalno na dnevni red razgovora sa hrvatskom vladom, a to je dovelo do opozivanja specijalnog policijskog opunomoćenika Tomića iz Srema. I u brojnim pojedinačnim slučajevima mi smo zbog tih događaja uspešno intervenisali. 3) Ne postoji namera da se nadležnosti srpske vlade podvrgnu daljim ograničenjima, ali joj, svakako, ne bi mogla biti data nikakva obećanja za dalje proširenje sadašnjih nadležnosti. Dalje tretiranje tog pitanja mora ostati zavisno od dalje konsolidacije odnosa u Srbiji. Nemamo pravo nadzora u svim instancama i nemamo pravo davanja direktiva centralnim vlastima, ostaje, naravno, netaknuto od toga. 4) Što se tiče Nedićeve želje da bude priznat kao legalna vlada, to već sama činjenica da njegov kabinet vodi vladine poslove pod nadzorom nemačkog vojnog zapovednika, dokaz je za to da mi u njemu gledamo legalnog nosioca javne vlasti u Srbiji. No mi ne bismo imali ništa protiv da mu to i izričito potvrdimo u formi koja još treba da se ugovori. 5) U pogledu bugarske okupacije ne može se gospodinu Nediću staviti u izgled njeno ukidanje i smanjenje, ali bismo ga podsetili na to da mu je svojevremeno bilo saopšteno da je okupacija od strane Bugarske samo prolaznog karaktera i da ne znači aneksiju. 6) U pogledu povratka tuberkuloznih ratnih zarobljenika, nadamo se da ćemo željama generala Nedića u najkraćem roku moći da izađemo u susret. Pojednosti o ovome bi bile još saopštene."²¹

Posle Ribentropovog pisma Bencleru, ceo tok krize Nedićeve vlade, moglo bi se reći, skrenut je u mirnije vode. Naime, to je bilo, u stvari, vreme završetka reorganizacije okupacionog sistema, a istovremeno je okončan duel između Turnera i Majsnera, čije se rivalstvo osećalo tokom cele 1942. godine. Sukobi između ova dva visoka nemačka funkcionera u štabu komandanta Srbije imali su negativne reperkusije i na stabil-

²¹ AVII, Bon, 3, 385—388. — U daljem tekstu Ribentropovog pisma Bencleru rečeno je i ovo: „Molim vas da se sada obratite resorima koji su u pitanju da izdaju uputstvo svojim instancama u Beogradu, da u svim stvarima koje bi mogle da dobiju političko značenje, ne izdaju nikakva naređenja srpskoj vladi niti da vode s njom bilo kakve pregovore bez prethodne saglasnosti Opunomoćenika ministarstva spoljnih poslova koji je postavljen Firerovom odlukom pri Vojnom zapovedniku u Beogradu. Resore trpba zamoliti za izričitu potvrdu da će odgovarajuće instrukcije izdati. Dalje vas molim da Vrhovnu komandu (OKW) obavestite u tom smislu da se poslanik Bencler ovlašćuje da u svim poslovima opštepitičkog značenja, koja se tiču Srbije, i neposredno stupite u vezu sa Zapovednikom Jugoistoka.”

370

nost Nedićeve vlade, koja je ionako bila nesposobna i uzdrmana sa svih strana. U stvari, Turner je bio glavni kontrolor kvislinške uprave u Srbiji, i bio je smenjen 9. novembra 1942; istovremeno, pojačana je Majsnerova uloga. Znatno ranije proširena su Benclerova ovlašćenja, i on će biti konsultovan o svim pitanjima političkog karaktera, koja su mogla izazvati političke posledice. U vezi s tim Ribentrop je 9. oktobra dostavio baronu fon Vajsekeru dodatak ovlašćenjima za opunomoćenika Ministarstva spoljnih poslova u Beogradu. U opisu dodatnog ovlašćenja rečeno je sledeće: „S obzirom da svoju nadležnost koja se zasniva na Firerovoj naredbi od 28. aprila 1941. za sva pitanja spoljno političkog karaktera, koja mogu da se jave u Srbiji, ostala nemačka nadležstva u Srbiji su dužna da poslanika Benderà drže u toku svih stvari koje mogu da imaju političke konsekvence, a i onih koje su vojnog, administrativnog i ekonomskog karaktera, i da pre donošenja odluka bilo koje vrste, kojima pripada politički domašaj, pribave njegovu saglasnost, pošto je on samo sada u mogućnosti da udovolji svojoj odgovornosti za političke pregovore sa srpskom vladom.”²²

Posle ovih dodatnih ovlašćenja, Bencler je mogao samostalnije da deluje u svim pitanjima okupacione politike u Srbiji pa, razume se, i u pogledu učvršćenja kvislinške uprave. On je posle toga vodio gotovo svakodnevne razgovore sa Nedićem i pojedinim njegovim ministrima i uspeo je, konačno, da ubedi srpskog ministra-predsednika da odustane od svoje namere, tj. da povuče ostavku. Zato je Bencler već 28. oktobra bio u mogućnosti da obavesti Ribentropa da je kriza u kvislinškoj upravi prebrođena i da se nada da će ubuduće sve biti u redu. U jednom delu tog Benclerovog izveštaja rečeno je sledeće: „Shodno uputstvu, obavestio

sam ministra predsednika Nedića. On se veoma obradovao pozivu gospodina ministra spoljnih poslova Rajha da poseti Berlin i zamolio je da se gospodinu ministru spoljnih poslova Rajha prenese njegova najiskrenija zahvalnost na tome. Veliki utisak je na njega, takođe, učinilo saopštenje koje sam mu učinio na osnovu jučerašnjeg telefonskog razgovora sa generalnim konzulom Seteom o sad već odlučenom povratku zasad 1.000 obolelih srpskih ratnih zarobljenika. On mi je potvrdio da je sad konačno odustao od svojih namera da podnese ostavku. Sporazumeli smo se da činjenicu o njegovom pozivu za Berlin treba zasad držati u tajnosti, i prema njegovim ministrima."²³

Tako je, bar privremeno, okončana kriza Nedićeve vlade. Mnogi problemi su, međutim, i dalje ostali nerešeni. Kriza je, prema tome, bila samo prividno rešena i privremeno skinuta s dnevnog reda. Nedićev pokušaj da njegova vlada bude aktom vlade Rajha priznata za „legalnu vladu“, da u njegovu nadležnost pređe uprava, privreda i policija a da nacisti zadrže samo pravo kontrole, nije uspeo. Takođe, Nemci nisu hteli da daju nikakvo zvanično obećanje u pogledu sudbine Srbije u takozvanoj „novoj Evropi“. Jedino u čemu je Nedić uspeo, to je obećanje vlade Rajha da će u pogodno vreme biti pozvan u Berlin i izložiti pro-

²² AVII, NAV-N-T-120, 200/153811-12.

²³ AVII, NAV-N-T-120, 200/153703.

²⁴» 371

bleme svoje vlade. Videćemo u posebnom poglavlju da će Nedić otputovati u Berlin tek 18. septembra 1943. godine i da će rezultati njegove posete biti veoma slabi. Jer je očigledno da Hitler, prema tome ni Ribentrop, nisu bili spremni na bilo kakve ustupke Nediću. U interesu im je bilo da ga zadrže kao saradnika, pa su taktizirali i gledali da dobiju u vremenu. To su *bili oprobani* trikovi nacista i u *ostalim* okupiranim delovima Evrope pa, razume se, i u Srbiji. A to što je Nedić bio prijatelj Nemaca i radovao se njihovim uspesima, to, u krajnjoj liniji, nacisti nije interesovalo. Važno je bilo da on i njegovi ministri slušaju, da izvršavaju njihova naređenja, da obezbeđuju „red, mir i bezbednost“ i maksimalnu eksploataciju privrednih bogatstava.

372

SUKOBI U VRHOVIMA KVISLINŠKE UPRAVE U SRBIJI

Krizne situacije Nedićevog kabineta nastajale su i zbog stalnih sukoba unutar vlade. A bili su stalno podsticani sa raznih strana i motivisani raznim željama, odnosno ciljevima. Videli smo u prethodnom tekstu da je još u periodu Saveta komesara, a naročito za vreme njegove krize, došlo do oštrog sukoba između grupe pripadnika Dimitrija Ljotića i komesara-„stojadinovičevaca“, koji su podržavali politiku Milana Aćimovića. Te suprotnosti i sukobi preneti su i na Nedićevu vladu i to će je opterećivati za sve vreme okupacije i činiti je manje efikasnom u sprovođenju nemačke okupacione politike u Srbiji. Grupni, stranački sukobi u vladi prenosili su se i na kvaslinške vojne formacije, koje su formalno predstavljale „Nedićevu oružanu silu“; svaka od njih je imala svoju komandu, ali su one izvršavale više naređenja pojedinih nemačkih službi nego Nedićeve vlade.

Nisu bili retki sukobi između srpske kvislinške žandarmerije i Ljotićevih dobrovoljaca; zatim, između dobrovoljaca i četnika Koste Pećanca; između ovih poslednjih i Srpske državne straže itd. Nedić se trudio da to spreči, ali je u tome imao sve manje uspeha. Kako su se ti sukobi odražavali na terenu, vidi se iz mnogih izveštaja okružnih i sreskih načelnika. Na primer, u izveštaju sreskog načelnika trnavskog sreza od 31. januara 1942 (koji je upućen Ministarstvu unutrašnjih poslova Nedićeve vlade) rečeno je da se pripadnici V dobrovoljačkog odreda ponašaju po selima i varošicama čačanskog okruga kao pravi razbojnici: hapse, streljaju, vešaju; pljačkaju sve što nađu. U vezi s tim se traži da se lično Nedić obavesti o ovim kriminalnim aktima, za koje je rečeno da će ponovo sve stanovnike naterati da beže u šume.²⁴ Izveštaj sličnog sadržaja uputio je 28. februara 1942. i načelnik sreza mlavskog. U jednom njegovom delu pisalo je sledeće: „Što se tiče lične i imovinske bezbednosti,

sreski načelnik tvrdi da je ta bezbednost ugrožena i da je ugrožavaju organi bezbednosti, tj. specijalno VI dobrovoljački odred, i to na taj način što se vrše hapšenja bez znanja i obaveštavanja upravne vlasti; pretresi stanova, lični pretresi, rekvizicija bez davanja ikakvih potvrda, određivanja na kuluk i slično."²⁵

²⁴ AVII, Nća, reg. br. 1/1, f. 14, k. 138.

²⁵ AVII, Nća, reg. br. 1/1, f. 5, k. 138.

373

Isto tako, Obaveštajni odsek Srpske dobrovoljačke komande redovno je donosio izveštaje da četnici Koste Pećanca i pripadnici Srpske državne straže krstare po selima i pljačkaju. U jednom izveštaju od 15. marta 1942. kaže da je odred SDS opljačkao sve suvomesnate proizvode u selima šabačkog okruga; da su pripadnici SDS hapsili seljake bez ikakvog razloga itd.²⁶ A u izveštaju od 28. marta naglašava se da su odredi K. Pećanca na terenu prokupačkog sreza izvršili mnoge zločine, koji po svireposti prev%zilaze ono što je tamo radila bugarska okupaciona vojska.²⁷

Ove primere nismo navodili da bismo dokazivali da je takvih slučajeva bilo. To je opštepoznata činjenica, i o tome je dosta pisano. Hteli smo, međutim, jedino da iznesemo kako kvislinške vojne jedinice iz sastava „Nedićeve oružane sile“ jedna drugu optužuje za nedela koja vrše protiv *svog* naroda, a i jedni i drugi to rade.

Neslaganja u Nedićevoj vladi podgrejavale su i nemačke okupacione vlasti. Turner, na primer, dok se nalazio na čelu Upravnog štaba, za sve vreme je podržavao Aćimovića i njegovu saradnju sa četničkim pokretom Draže Mihailovića. Na drugoj strani, Majšner je odmah po dolasku u Srbiju favorizovao ličnost Dragog Jovanovića. Njegovom zaslugom, Jovanović je kasnije bio postavljen za šefa Srpske državne bezbednosti, čime je njegova uloga u kvislinškoj hijerarhiji znatno porasla. Nedić se nije slagao sa takvim forsiranjem čoveka koji je sada imao tri funkcije: predsednik gradske opštine, upravnik grada Beograda i šef Srpske državne bezbednosti. Nedić se, takođe, nije slagao ni sa Milanom Aćimovićem i gledao je u svakoj prilici da ga izbac iz vlade. Prema tome, ministar-predsednik nije trpeo Dragog Jovanovića, ali ni Milana Aćimovića, jer su mu i jedan i drugi bili veliki rivali, a dobro su stajali sa pojedinim odgovornim ličnostima u nemačkom okupacionom aparatu u Srbiji. U vezi sa sukobom, koji je postajao između Nedića i Aćimovića, agent BDS, koji se nalazio u samom vrhu Nedićeve vlade, pisao je svojim pretpostavljenima 23. maja 1942: „U vezi sa poslednjim vestima koje se šire u Beogradu, doznaje se da je položaj ministra Aćimovića prilično uzdrman. Postoje različita mišljenja o razlozima njegovog slabog položaja. Generalni opunomoćenik za privredu Nojhauzen je mišljenja da je došlo do napetog stanja između Nedića i Aćimovića jer poslednji još uvek ima previše obzira prema Draži Mihailoviću. Ljotičevići raspolažu sa informacijama, prema kojima je Aćimović loše opisan, osim kod Turnera. Najbolji simptom za opadanje Aćimovićevog upliva vidi se i po tome što se namerava osnovati Sekretarijat za javnu bezbednost (policij-

²¹ AVII, Nća, reg. br. 3/2-2, k. 92.

²⁷ AVII, Nća, reg. br. 1/1, f. 5, k. 138.

374

ska direkcija za čitavo okupirano područje), kojim će, navodno rukovoditi, Dragi Jovanović."²⁸

Tanasije Dinić, jedan od glavnih stubova Nedićevog kvislinškog aparata, u izjavi koju je dao na saslušanju pred islednim organima UDB-e, 25. februara 1946, govori, između ostalog, o kontaktima Milana Aćimovića sa Dražom Mihailovićem i o navodnom neslaganju Milana Nedića: „Saradnja između Aćimovića i Draže Mihailovića bila je Nencima poznata, te prema tome ja nisam imao potrebe da o toj saradnji obaveštavam Gestapo. Ja se sećam još iz 1941. g., kada su Nemci sklopili sporazum sa Kostom Pećancem. Tom prilikom sam naišao u Upravni štab gde sam zatekao Aćimovića, Krausa, Kisela i, mislim, Helma. Pili su šampanjac i Aćimović je tada rekao kako ćemo proslaviti uskoro sastanak sa Dražom. Još pre ovoga Aćimović je dobio od Nemaca 10 miliona dinara, radi pomaganja organizacije DM."²⁹

²⁸ Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano, Izveštaj agenta 139 od 23. V 1942. — Tanasije Dinić je na saslušanju pred islednim organima u Beogradu

25. II 1946, na traženje islednika da objasni kakve su bile nesuglasice između Nedića i Aćimovića, dao sledeći odgovor: „Ne bih tačno mogao reći kakve su to bile nesuglasice, ali mislim i pretpostavljam da je to dolazilo otuda što je Aćimović favorizovao i podržavao organizaciju DM. Tako Aćimović je predlagao da se svuda po unutrašnjosti u okružnim i sreskim mestima, pa i opštinama, formiraju odbori sastavljeni od desničara koji bi, nezavisno od zvaničnih upravnih vlasti, povelili inicijativu za obezbeđenje reda i mira. Ovi odbori bili bi direktno pod centralnim odborom u Beogradu. Tendencija stvaranja ovih odbora bila je ta da se isti stave na raspoloženje Draži Mihailoviću i da rade kao njegovi organi (Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano). Još kada je osnovana Nedićeva vlada, avgusta 1941, agent BDS, u jednom svom izveštaju, napisao je da odnosi između Nedića i Aćimovića nisu ružičasti: „Ali najveća teškoća je došla od tadašnjeg komesara za unutrašnje poslove Milana Aćimovića. Ovaj je u osnovi, u svojoj duši protivan jednoj vladi Nedića i protiv njenog rada račiščavanja, koji se može u energičnoj meri pretpostaviti i on je igrao ‚na dve stolice‘. S jedne strane ne bi hteo da pokvari svoje stare veze sa bivšim vlastodržcima, odnosno prema zloglasnim slobodnim zidarima. Ljotić misli da je sledeći Aćimovićev plan: Neka jedan režim posle drugog bez autoriteta i probojne snage propada. Onda bi nemački Vermaht bezobzirno intervenisao i on bi, koji se napravio mezimcem, kao onaj koji je poslednji ostao, i najmanje izvršene olakšice pretpostavio narodu kao njegov rad na spasavanju. S jedne strane, on bi tu stajao kao spasilac, ako i Nemci pobeđu; ali ako, s druge strane, dođe do jednog poraza Nemačke, tada bi se on mogao, sa izgledima punog prava, da prikaže pobedniku kao jedan samopožrtvovani spasilac srpskog naroda" (Arhiv SUP-a Srbije, B, D, S, neregistrovano).

²⁹ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Tanasija Dinića, od 25. II 1946. Agent BDS, u izveštaju svojoj nadležnoj ustanovi, od 28. V, piše o grupama iz redova Ljotića i Milana Nedića koje su radile da bi izbacili Milana Aćimovića iz Nedićeve vlade. „Karakteristično je da se u varoši priča da pomoćnik ministra Ceka Đorđević i njegov intimni prijatelj Tasa Dinić imaju dobre veze s narodnim pokretom ‚Zbor‘, koje imaju za cilj da se ukloni Aćimović. Položaj ministra unutrašnjih poslova zauzeo bi onda jedan od gore imenovanih. Ove se vesti potvrđuju takođe u krugovima Ljotićevaca. Đorđević se sastaje sa Ljotićem svaki treći ili četvrti dan. Saznao sam od jednog od vodećih članova partije da je sam video Đorđevića s Ljotićem, ali ne u svojoj kući, nego na jednom posebnom sastanku" (Arhiv SUP-a, BDS, neregistrovano).

375

Mnogi nemački, pa i kvislinški izvori govore da je Milan Nedić bio u lošim odnosima i sa Dimi trijem Ljotićem. I pored toga što su njih dvojica pre rata po izvesnim pitanjima sarađivali, vezale su ih, na izvestan način, i rodbinske veze. Ljotić je tokom avgusta 1941. uporno nastojao da dovede Nedića na čelo kvislinške srpske vlade, ali ne zato što ga je volio i cenio, već da bi Milana Aćimovića prinudio da podnese ostavku. Međutim, dalje u toku delovanja Nedićevog kabineta, Ljotić je ministra-predsednika, kao i ranije Milana Aćimovića, ucenjivao preko svojih ljudi, koji su zauzimali položaje ministara u Nedićevoj vladi. Ustaški oficir za vezu pri vojnoupornom komandantu poslao je svojim pretpostavljenima u Zagreb 18. maja 1942. izveštaj, u kome je, pored ostalog, rečeno: „U toj vladi traju već duže vremena nesuglasice. Sukobi su na sednicama vlade vrlo česti. Ljotićevci uporno traže jača ministarstva. Oni bi svakako hteli Ministarstvo unutrašnjih poslova, koje sada vodi Stojadinovićev čovek, Aćimović."³⁰

O sukobima unutar „vlade narodnog spasa" dosta podataka daje nemačka partijska obaveštajna služba BDS — zapovednik policije sigurnosti i Službe bezbednosti (kojom od februara 1942. rukovodi Emanuel Šefer). Prema onome što je rukovodilac III odeljenja BDS, SS-Hauptsturmführer Reksajzen (raniji rukovodilac EK-a u Osijeku), konstatovao u svom izveštaju Seferu, 4. aprila 1942, došlo je unutar Nedićeve vlade do političkog previranja, grupašenja, borbe za prevlast i zauzimanja raznih stavova u odnosu na Nemce. Reksajzen, naime, navodi da njihov najbolje upućeni agent (koji potiče iz krugova same vlade) izveštava o nastojanjima pojedinih ministara i političkih grupa, kao i o borbi triju političkih frakcija za prioritet i vodstvo unutar vlade, što sprečava njeno efikasno delovanje. Kako se navodi u citiranom izveštaju, već tada su u Nedićevoj vladi postojale tri grupe i svaka je nastojala da zauzme važnije resore u vladi, da ima više uticaj a na celokupnu upravu u zemlji

i da bude u što boljim odnosima sa Nemcima. U prvoj grupi, prema ovom izveštaju, nalazio se lično Nedić i njegov blizak prijatelj Velibor Jonić, zatim general Kostić, Ognjen Kuzmanović i Dura Dokić. Ta grupa izdala je — kako to navodi pomenuti agent — u svojoj borbi za prevlast, jedan memorandum, koji je, navodno, sastavio Jonić i koji je bio upućen vojnoupravnom komandantu Srbije i Ministarstvu spoljnih poslova Rajha.³¹ U njemu su prikazani prvenstveni ciljevi Nedićeve grupe. Naime, stvaranje jedne državne stranke i ustanovljenje položaja srpskog guvernera ili državnog rukovodioca, koji bi bio iznad predsednika vlade. Posebno se naglašava da je u spletu intriga unutar same vlade, Nedić računao s tim da zauzme prvi položaj, dok se Jonić nadao da će sebi obezbediti položaj predsednika vlade.³²

³⁰ AVII, NDH, br. 44/2-2, k. 242.

³¹ Reč je o memorandumu koji je Nedić uputio preko poverenika Druškovića u Berlin, marta 1942, bez znanja nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji i zbog čega je imao dosta neprilika. Zbog toga je Bencler u pismu od 30. III 1942. tražio od svojih pretpostavljenih u Berlinu „da li je Drušković opet poneo sobom u Berlin neki Memorandum ili sličan akt od ministra predsednika Nedića o željama srpske vlade“ (AVII, NAV-N-T-120, 200/153573).

³² Arhiv SUP-a Srbije, BDS, neregistrovano.

376

Drugu grupu predvodio je ministar unutrašnjih poslova Milan Aćimović. Izveštaji BDS, kao i neki drugi izvori, navode da je Aćimović svoju koncepciju zasnivao na činjenici što je još pre rata bio u prijateljskim odnosima sa nacističkom Nemačkom i što je njenim obaveštajnim službama činio značajne usluge. Kako se u izveštaju navodi, Aćimovićevo gledište na vojno-političku situaciju u svetu bilo je sledeće:

Nemačka će uskoro pobediti SSSR i primorati Englesku na mir. U tom slučaju bi se u zemlju vratio Stojadinović i postao guverner Srbije, dok bi on, tj. Aćimović, zauzeo položaj predsednika vlade. U istom izveštaju se dodaje da je Aćimović u pomenutom pravcu vrlo aktivan i da održava veze sa Srbima-izbeglicama iz Hrvatske, inače bivšim članovima URS-a, kao Dušanom Bogunovićem i advokatima: Novkovićem, Radančevićem i Radošem Vojkovićem (svi su oni ranije živeli u Zagrebu).

³³

Treću grupu u Nedićevoj vladi predstavljali su Mihajlo Oljčan, ministar privrede, i vođa „Zbora“ Dimitrije Ljotić. Ovaj je formalno još bio komesar za obnovu Smedereva. U citiranim izveštajima BDS navodi da je Ljotić nameravao da postane guverner Srbije, u kom bi slučaju Oljčan došao u kombinaciju kao predsednik vlade. Pošto nije potpisao ranije citirani memorandum, koji je poverenik Drušković poneo u Berlin, Oljčan je doveo sebe u veoma neugodnu situaciju. Naime, Nedić je doneo odluku da ga razreši dužnosti ministra, ali, na Ljotićevu intervenciju, on je odlukom vojnoupravnog komandanta i dalje ostao u vladi kao ministar bez portfelja.³⁴

Razume se da sve ove izveštaje obaveštajne službe BDS treba primiti sa rezervom u pogledu koncepcije i planova pojedinih grupa. Međutim, činjenica je da su te tri grupe postojale i da je Dimitrije Ljotić sve više imao pretenzije da on zameni Nedića, ukoliko ovaj podnese ostavku. Ali nemačke okupacione vlasti u Srbiji, iako su najuže saradivali sa Ljotićem i pripadnicima njegovog „Zbora“, ipak nisu bile spremne da ispune Ljotićevu želju, pošto su računali da on nema dovoljno autoriteta među stanovništvom Srbije.

Intrige u Nedićevoj vladi podsticala je i žena Milana Stojadinovića, koja je za sve vreme okupacije bila u Beogradu i najuže saradivala sa Milanom Aćimovićem i njegovim istomišljenicima. Imala je kontakte i sa pojedinim službama nemačkih okupacionih vlasti u Beogradu. Nemačka obaveštajna služba budno je pratila njeno kretanje. O njenoj aktivnosti Bencler je u nekoliko navrata slao izveštaje svom resornom ministarstvu u Berlin. To čini i u izveštaju od 25. maja 1942, u kome navodi da je supruga Milana Stojadinovića pozvana od grofa Čana da provede nekoliko dana na Brionima i da nije isključeno da u njenu posetu nije umešan neko od članova Nedićevog kabineta, te predlaže da se preko diplomatskih kanala prati njen rad.³⁵ Samo dan kasnije Bencler je uputio pismo Ribentropu, u kome ga obaveštava da je žena

³³ Isto.

³⁴ Isto.

³⁵ AVII, NAV-N-T-120, 200/153611.

377

Milana Stojadinovića podnela molbu vojnoupravnom komandantu, u kojoj traži da se nemačke okupacione vlasti u Srbiji zauzmu kod Nedićeve vlade kako bi se poveo proces protiv Dragiše Cvetkovića. U obrazloženju je, navodno, istakla da je Cvetković odgovoran za plan o svrgavanju i progonstvu njenog supruga.³⁶

Oficir za vezu NDH pri vojnoupravnom komandantu u Srbiji, ponovo je 30. maja 1942. obavestio svoju „vladu“ o prilikama u okupiranoj Srbiji, a posebno o kvislinškoj upravi u Beogradu, koja je bila opterećena mnogim problemima, pa i međusobnim sukobima. U jednom delu toga izveštaja stoji: „U krugovima Ljotićevih pristaša opaža se neki optimizam i pouzdanje da će konačno doći do onoga što su oni već odavno očekivali, a to je da će Nijemci povjeriti Ljotiću da sastavi svoju vladu. Ljotić bi nastupio kao srpski Laval. On bi dao Nijemcima deklaraciju; likvidirao bi korupciju te bi paralizirao razne klike, kao i ovu Nedićevu. Jedan dio Ljotićevaca želi povratak Petra Karađorđevića, ali je većina Ljotićevih ljudi za to da se sa Karađorđevićima prekine i da se Srbija odrekne kraljevine.“³⁷

Nesumnjivo je da su ustaške vlasti u celini, kao i ovaj oficir za vezu, koji im je uputio izveštaj iz Beograda, bile više naklonjene Ljotiću nego Nediću. Ali činjenica je i to da je njihov predstavnik u Beogradu bio u situaciji da dobije, tako reći, izveštaje „iz prve ruke“) da je pratio situaciju izbliza i da u svom izveštaju nije mogao da prećuti sukobe u Nedićevoj vladi uopšte, a posebno neslaganja između Nedića i Ljotića, i, na kraju, pretenzije ovog poslednjeg da se koliko-toliko nađe na položaju ministra-predsednika srpske kvislinške vlade. Postavlja se pitanje kako su nemačke okupacione vlasti gledale na grupaštvo u „vladi narodnog spasa“. Činjenica je, međutim, da su one imale sličnu situaciju u sopstvenim redovima; da se nisu slagale u pogledu ovlašćenja koja treba dati Nedićevoj vladi i da su, u više slučajeva, razne okupacione službe takve sukobe još i raspirivale. Možda su se i plašile da bi jedna, makar i kolaboracionistička vlada mogla, ako bi bila jedinstvena, da se jednog dana svim sredstvima suprotstavi onima koji su je i doveli na vlast, to znači Nemcima. Već je bilo reči da se Turner i Majsner nisu slagali u pitanju politike koju treba sprovesti prema Srbiji. Majsner je favorizovao Dragog Jovanovića, a Turner Milana Aćimovića itd. I po mnogim drugim pitanjima vojnoupravni komandant i opunomoćenik Ministarstva spoljnih poslova u Beogradu imali su podeljena mišljenja. Zatim, bilo je neslaganja između vojno-obaveštajne službe — Abvera i Gestapoa itd. Međutim, nijedna institucija vojnoupravnog komandanta nije prećutala u svojim izveštajima činjenicu da jedan od uzroka neprekidnih kriza u Nedićevom kabinetu, je njihova međusobna svađa. To se može videti i iz Benclerovog izveštaja od 19. aprila 1942, u kome je, pored ostalog, rečeno i ovo: „Suprotnosti između dveju srpskih grupa koje podržavaju ministra-predsednika Nedića, pod vodstvom Ljotića i Aćimovića, toliko su se zaoštrile da je

³⁶ AVII, NAV-N-T-120, 200/153612-13.

³⁷ AVII, NDH, reg. br. 33/2-9 k. 242.

378

Ljotić naveo ministra privrede i ministra pravde, koji pripadaju njegovoj grupi, da podnesu ostavke. Prihvatanje ostavki bi značilo slabljenje Nedića i neželjeno jednostrano snaženje Aćimovića. S druge strane, Ljotić insistira na ostavci svojih ministara i čak mu očividno ne bi bilo nemilo kada bismo mi, ako oni odreknu da dalje vrše dužnost, pošto im ostavke ne budu uvažene, preduzeli nešto protiv njih.“³⁸

O ovom pitanju Bencler ponovo piše u izveštaju od 13. septembra 1942, navodeći da je, pored još nelikvidirane krize vlade, koja je nastala usled namere dvojice ministara koji pripadaju Ljotićevoj grupi da istupe iz vlade, nastupila nova kriza u ličnosti samog ministra-predsednika Nedića.³⁹ Zatim, u izveštaju od 16. septembra, Bencler se ponovo vraća na ovu temu i naglašava: „Ako se pri tom uzme u obzir da ministar-

predsednik Nedić i u unutrašnjosti zemlje ima velikih teškoća sa sopstvenim ljudima; da mu neki od njegovih ministara otkazuju službu; da je finansijska situacija zemlje postala opasna usled okupacionih troškova i zahteva za naknadu ratne štete i da pogrde koje Radio-London iz dana u dan izliva na njegovu glavu, kod jednog dela stanovništva padaju na plodno tlo, čovek ne može da se čudi što stari general Nedić, koji se, uz tešku borbu savesti, odvojio od svog kralja, stalno razmišlja da li ide pravim putem."⁴⁰

Sukobi u kvislinškoj upravi nastavili su se sve do kraja 1942. godine, odnosno do završetka drugog svetskog rata. Međutim, najintenzivniji su bili u periodu koji smo analizirali u ovom poglavlju. Zbog toga će nemačke okupacione vlasti u Srbiji zahtevati od Nedića novu rekonstrukciju njegovog kabineta. Jer je grupaško delovanje (a posebno opšta kriza vlade) poprimilo takve razmere da je neminovno bilo odstraniti neke ministre iz „vlade narodnog spasa“, kako bi ova koliko-toliko bila sposobna da sprovodi nemačku okupacionu politiku u Srbiji.

³⁸ AVII, NAV-N-T-120, 200/153754-65.

³⁹ AVII, NAV-N-T-120, 200/153773-75.

⁴⁰ AVII, NAV-N-T-120, 200/153778-82.

379

REKONSTRUKCIJA NEDIĆEVOG KABINETA (7. XI 1942.)

Tokom cele 1942. godine, Nedić je pokušavao da srpsku kvislinšku upravu učini efikasnijom. Na to je bio primoran naredbama nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji. Iskustva iz 1941. sa Svetom komesara, i Nedićevim kabinetom do administrativne podele Srbije, pokazala su da u vladi moraju biti energičniji ljudi, i celim bićem predani interesima fašističke Nemačke. Takve kvalitete Nemci su tražili ne samo za ministra već i za komandno osoblje u kvislinškim vojnim jedinicama, zatim, za sreske i okružne načelnike, čak i za predsednike opština. Razume se, teško je bilo naći toliki broj ljudi za ogromni kvislinški aparat, pogotovu što su mnogi od njih, pošto nisu mogli da ispune svoje obaveze, podneli ostavke. Drugi su smenjivani po naredbama nacista, pod optužbom da su „nepouzđani“ jer, navodno, saraduju sa četničkim pokretom Draže Mihailovića ili NOP-om, i iz mnogih drugih razloga.

Već u januaru 1942, dr Miloš Radosavljević, ministar za poljoprivredu i ishranu u Nedićevoj vladi podneo je ostavku, sa obrazloženjem da je „slabog zdravstvenog stanja“. Međutim, podaci iz nemačkih izvora govore da ovaj Nedićev ministar nije bio u stanju da obezbedi dovoljne količine poljoprivrednih proizvoda koje su okupatori svakodnevno tražili. Na njegovo mesto postavljen je Bogoljub Kujundžić.⁴¹

Nedić je pokušavao da posredstvom pojedinih uredaba i propisa poveća „ugled“ svojih ministara i ostalog osoblja u kvislinškoj upravi, kako bi još predanije služili nemačkim okupatorima. U vezi s tim bila je doneta Uredba o statusu ministara članova srpske vlade, koja je stupila na snagu 24. februara 1942. godine. U njoj se, između ostalog, kaže da je „status ministara članova srpske vlade u svemu jednak statusu ministara po zakonu o činovnicima od 1931“.⁴² Ovom uredbom bio je naročito poboljšan materijalni položaj ministara, jer su, pored fiksne plate, predviđani dodaci po mnogim osnovima.

U stvari, cela prva polovina 1942. bila je u znaku reorganizacije u kvislinškoj srpskoj upravi, na čemu se, pored izvanrednog komesarijata za personalne poslove, bio angažovao i Upravni štab vojnoupravnog komandanta. Potpukovnik administrativne službe u nemačkoj okupacionoj upravi u Srbiji (Rajhold), poslao je o tome izveštaj svojim pret-

⁴¹ *Novo vreme*, 30. I 1942.

⁴² *Službene novine*, br. 16, od 24. II 1942.

380

postavljenim jula 1942, u kome je rečeno i sledeće: „Ministarstva u srpskoj vladi su suviše jaka, sa osobljem kao još pre rata. Činovnici su veoma slabo plaćeni, stoga su dostupni korupciji. Sistematizacija je bila potrebna; redukcija se morala regulisati, pošto su, na primer, Srbi reducirali 1.800 činovnika, a istovremeno postavili 1.850 novih.“⁴³

Koristeći se akcijom svoje vlade i Upravnog štaba na sistematizaciji radnih mesta u pojedinim ministarstvima, kao i otpuštanje „nepouzdanih“ činovnika, Nedić je 7. jula 1942. propisao Uredbu o uređenju ministarskog saveta. Međutim, bio je primoran da je ukine 10 dana kasnije, na izričiti zahtev vojnoupravnog komandanta Srbije. Na osnovu ove uredbe, Nedić bi sebi obezbedio gotovo neograničena ovlašćenja u Ministarskom savetu.⁴⁴ Pomenutu uredbu prethodno je odobrio Upravni štab, odnosno njegov načelnik Harold Turner. Ali nisu bili konsultovani vojnoupravni komandant i komandant SS i policije, general Majsner, čije se mišljenje, kada je reč o kvislinškoj Upravi, posebno cenilo.⁴⁵

U nemačkim okupacionim institucijama u Srbiji, došlo je do žučne rasprave o ovoj uredbi. Majsner je optuživao Turnera za „uzurpaciju vlasti i pristrasan stav prema srpskoj vladi“, a Paul Bader Nedića — da je hteo „pomoću ove uredbe da organizuje srpski generalštab“.⁴⁶ O svemu ovome telegrafski je obavешten komandant Jugoistoka, koji je 31. jula 1942. uputio izveštaj načelniku Vrhovne komande Vermahta. U njemu je pisalo: „Istinska pozadina Uredbe je, po mom shvatanju, sledeća: Srpski ministar-predsednik hoće kroz nju da sve odlučujuće funkcije objedini u svojoj ruci i time stvori diktaturu. Uz to bi izvesnom broju bivših srpskih oficira bila stavljena u ruke sva raspoloživa državna i vandržavna sredstva moći. Tako je, na primer, u takozvanom inspekcijom odseku predviđano devet srpskih generala s raznim referatima. Po svom dejstvu, to nadleštvo liči na kamuflirano ministarstvo vojno. U članu 3, treba dornen zadataka, sva međunarodna pravna pitanja, ceniti kao kamuflirano ministarstvo spoljnih poslova. Raščlanjivanje pravnog odeljenja na pet odseka — pored već ionako postojećeg

⁴³ AVII, Mikroteka, N-T-501, r. 256, mf. 1053-54.

⁴⁴ *Službene novine*, br. 54 od 7. VII 1942. — U čl. 1. citirane uredbe stajalo je: „Predsedništvo Ministarskog saveta je vrhovno državno nadleštvo za organizovanje državnih vlasti, koordinaciju celokupne državne administracije, nadzor nad upravnim vlastima i pripremanje zakonskih predloga. Svi poslovi predsedništva Ministarskog saveta obavljaju se po odlukama, naređenjima i uputstvima predsednika ministarskog saveta, koji to pravo može preneti na načelnike odeljenja.“ U čl. 2. rečeno je da se predsedništvo Ministarskog saveta deli na: 1. opšte odeljenje; 2. pravno odeljenje; 3. inspekcijom odeljenje i 4. odeljenje državne propagande.

⁴⁵ *Službene novine*, br. 57, od 17. VII 1942, pod naslovom „Stavljena van snage uredba o uređenju Predsedništva Min. saveta M. S. br. 2143“, objavile su sledeće: „Naređenjem upravnog štaba komandujućeg generala i zapovednika u Srbiji Tg. br. 2826/42-111, od 16. jula 1942, stavljena je van snage Uredba o uređenju Predsedništva Min. Saveta, br. 2143, obnarodovana pod brojem 460 u „Službenim novinama“.“

⁴⁶ AVII, NAV-N-T-501, rol. 256, mf. 1053-54, Izveštaj potpukovnika Rajnholda od 27. VII 1942.

381

ministarstva pravde — podvlači tu sumnju. Ja sam odobrio ukidanje Uredbe od strane komandujućeg generala i zapovednika u Srbiji, jer Uredba nije bila podneta na odobrenje a i zato što postoji prigovor višeg SS i policijskog vođe. Ovaj poslednji ustaje protiv unošenja srpske državne straže, dobrovoljačkih i četničkih komandi u delatnost Ministarskog saveta, pošto ti odredi stoje isključivo pod njegovim nadzorom kao policije ili pomoćne policije.“⁴⁷

Komandant Jugoistoka, na kraju svoga izveštaja, traži da Harold Turner bude smenjen sa ovog položaja, jer je „odobrio ovu uredbu zaobišavši svog naredbodavca, bez kontakta sa šefom generalštaba i drugih stručno zainteresovanih nadleštava“, i time, kako on navodi, direktno ugrozio nemačke interese u Srbiji.⁴⁸ Mnogi nemački izvori ukazuju da je Nedić bio jako uvređen što mu je stavljena van snage Uredba o uređenju ministarskog saveta. Kvalifikacija sadržine ove uredbe, navodno, još više ga je potresla, jer „sama uredba o predsedništvu ministarskog saveta spada u okvir reorganizacije i ne predstavlja ništa novo“, kako je kasnije objašnjavao srpski kvislinški predsednik.⁴⁹

Međutim, bez obzira na razočaranja koja je i ovom prilikom doživeo, Nediću nije smetalo da samo mesec dana kasnije, najaktivnije učestvuje

u obeležavanju godišnjice svoje vlade. Davao je izjave novinarima za kvislinške listove; držao govore preko radija; organizovao, sa svojim ministrima, svečanu sednicu vlade, kojoj su prisustvovali Paul Bader, Bencler, Majsner, Turner i mnogi drugi predstavnici nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji. Tada je ponovio svoja ranija obećanja da će i dalje „predano služiti nemačkom Rajhu“. U izjavi koju je dao uredniku *Novog vremena*, 29. avgusta 1942. Nedić je istakao da je u jednogodišnjem periodu njegova vlada imala „blistave rezultate“, među kojima su bili najvažniji: „Stvaranje oružanih snaga i izgradnja zemlje u ekonomskom i socijalnom pogledu; beskompromisni obračun sa komunistima i njihovim simpatizerima; administrativna podela zemlje; stvaranje Srpske državne straže, Srpske državne bezbednosti, uvođenje nacionalne službe za obnovu Srbije, obrazovanje Srpske zajednice rada“ itd.⁶⁰ Preko Radio-Beograda „predsednik vlade narodnog spasa“ održao je govor 1. septembra, na godišnjicu svoje vlade, kada je uputio prvi apel srpskom narodu. Napisao je u vezi s ovim članak koji je objavljen u časopisu „Srpski narod“ i primio u posetu mnoge delegacije iz unutrašnjosti Srbije.⁵¹ Istog dana, kada je Nedić preko Radio-Beograda uputio proglas srpskom narodu, Bencler je poslao izveštaj svom resor-

47 AVII, NAV-N-T-501, 256/1047-8.

48 Isto.

49 Kao napomena 46.

50 *Novo vreme*, 30. VIII 1942.

51 *Novo vreme*, 2. IX 1942. — U jednom delu govora rečeno je: „**Onda sam vam govorio glasom koji je drhtao od uzbuđenja. Današnji moj glas, čujte ga, snažan je i siguran, jer zahvalnog srca gledam pred sobom delo ove prethodne godine. Zato mi dugujemo blagodarnost Velikom Nemačkom Rajhu, što nam je omogućio život onda kada nam je grozila smrt, što nam je iako, po nesreći, izazivač, iako pobedenima, pružio časno mesto saradnicima u izgradnji novog sveta.**“

382

nom ministarstvu u Berlin. U njemu se ističe da Nedić ponovo poziva srpski narod da ga sledi i da ne naseda neprijateljskoj propagandi, a za sadržinu govora rečeno je da „impresionira u svakom pogledu“. ⁵² Tokom avgusta i septembra 1942, Nedićeva vlada je ponovo pokrenula pitanje „odgovornosti“ za aprilsku katastrofu Kraljevine Jugoslavije, odnosno zbog rata s Nemačkom. U vezi s tim Nedić je 5. septembra 1942. izdao naredbu u kojoj se Ministarstvu finansija nalagalo da obustavi plate, penzije, invalidnine i druga primanja za 480 lica. Rečeno je da su oni svojim stavovima doprineli propasti Kraljevine Jugoslavije, a tada nisu bili naklonjeni „vladi narodnog spasa“. Međutim, iz spiska koji je priložen, vidi se da su većinom pod udar ove naredbe potpali bivši oficiri, koji su bili u četnicima Draže Mihailovića, kao i oni koji su se nalazili u partizanskim odredima. Na spisku se nalazio, takođe, znatan broj oficira koji su tada bili u zarobljeničkom logoru u Osnabriku, a deklarirali su se protiv Nedićeve vlade. U jednom delu pomenute naredbe pisalo je: „Posle dužeg proučavanja krivice za narodnu katastrofu u 1941. godini i njenih teških posledica po srpski narod, došao sam do zaključka da su izvesna lica, bilo svojim radom, doprinela propasti svog naroda, te se mogu smatrati kao neposredni krivci za ovu propast, bilo svojim postupcima ničim ne doprinose obnovi zemlje, već je, naprotiv, ometaju ili vode štetnu po narod agitaciju. Većina ovih lica još i danas se smatraju državnim službenicima i pored teških finansijskih prilika u kojima se naša zemlja nalazi, primaju i oni i njihove porodice prinadležnosti od države (plate, penzije, invalidnine itd.). Kako je akcija koju su oni izvršili, ili još uvek vrše, neposredno uperena protiv narodnih interesa, čast mi je predložiti da se protiv neprijateljskog držanja prema Srbiji, obustave dalje navedenim licima i njihovim porodicama sve prinadležnosti i pomoć sa državnih i samoupravnih blagajni.“⁵³

U drugoj polovini 1942. godine Milan Nedić i njegova vlada bili su prisiljeni da preduzmu sankcije i protiv nekih svojih najbližih saradnika. Najverovatnije je, da su to Nemci od njih zahtevali. Naime, na udaru su bili u prvom redu sreski i okružni načelnici, koji su se bili eksponirali kao otvoreni saradnici četničkog pokreta Draže Mihailovića. Nedić

je pokušao (verovatno pod uticajem Aćimovića), da spase Milana Kalabića, okružnog načelnika u Požarevcu, ne znajući da ovaj radi za nemačku i englesku obaveštajnu službu. Bio ga je premestio i naimenovao za jednog od savetnika u Predsedništvu Ministarskog saveta, krajem avgusta. Međutim, već 4. septembra 1942. na insistiranje Majsnera, Kalabić je ponovo vraćen u Požarevac.⁵⁴ A samo mesec dana kasnije, Nedić je opet po naređenju Majsnera morao da izda nalog da se zbog saradnje sa četničkim pokretom Draže Mihailovića uhapsu 4 okružna načelnika: Milan Kalabić u Požarevcu; Budimir Korać u Užicu; Dragomir Lukić u

⁵⁵ AVII, NAV-N-T-120, 200/153667.

⁵³ AVII, Nća, br. 64/4-2A, k. 2.

⁵⁴ AVII, NAV-N-T-170, 140/2668203-204.

383

Valjevu i Martinović u Nišu. Nešto ranije, pod istom optužbom bio je uhapšen i Bogdan Gordić, zamenik Koste Pećanca.⁵⁵

Sve ove mere Nedićeve vlada je preduzimala u periodu, kada je bila zapala u najveću krizu od svog obrazovanja i kada su međusobni sukobi i grupaška delovanja u samom vrhu „vlade“ dostigla najveću kulminaciju. Izlazi je bio, razume se, i za nemačke okupacione vlasti u Srbiji i za kvistlinškog srpskog predsednika, nova rekonstrukcija vlade. Bader, Bencler, Majsner, Turner i drugi, u svojim izveštajima, koje su upućivali tokom septembra i oktobra 1942. u Berlin, isticali su da se kriza Nedićevog kabineta (pored mnogih drugih faktora o kojima je bilo reči) može uspešno prebroditi jedino, ako se izvrše personalne promene u njenom vrhu. U vezi s tim, Bencler je 21. oktobra pisao Ribentropu: „No ja smatram da je putovanje za Berlin još preuranjeno u ovom trenutku, pogotovo što Nedić, po svoj prilici, mora najpre da preduzme značajne izmene u sastavu svoje nehomogene vlade.“⁵⁶ Akt sa gotovo identičnim sadržajem uputio je Bencleru 26. oktobra državni podsekretar u Ministarstvu spoljnih poslova Vajcseker, naglasivši da bi trebalo dobro razmotriti spisak potencijalnih kandidata koji bi eventualno kasnije bili naimenovani za nove ministre u Nedićevoj vladi.⁵⁷

Milan Nedić je, još 10. oktobra 1942, u istom smislu dobio nalog od Turnera, u kome se insistiralo da ministar predsednik napravi predlog za ministre koje treba opozvati kao i za one koje treba postaviti na njihova mesta.⁵⁸ Posle priprema izvršenih tokom oktobra, već na početku novembra videlo se da će vrlo brzo doći do promene u Nedićevom kabinetu. Zapovednik policije sigurnosti i službe bezbednosti (BDS), dr Emanuel Šefer, u svom izveštaju Himleru, od 2. novembra, ističe da su odnosi između Dragog Jovanovića, šefa Srpske državne bezbednosti, i Milana Aćimovića, ministra unutrašnjih poslova, nepodnošljivi i predlaže da ovaj poslednji obavezno podnese ostavku.⁵⁹

Istog dana Milan Nedić je održao govor preko Radio-Beograda, u kome je posebno naglasio da „vlada narodnog spasa“ mora jedinstveno delovati, ukoliko želi da ostvari misiju koja joj je poverena: „Načelno, da vlada narodnog spasa ima i dalje stajati daleko od svakog partijsko-političkog uticaja, biće od sada još jače naglašeno. Jedinstvo pogleda kod onih kojima je sudbina dodelila da u ovom burnom vremenu saraduju sa mnom na teškom delu spasavanja naroda i otadžbine, ima biti potpuno, na svim pitanjima koja pred nas postavlja današnjica.“⁶⁰ Majsner je 6. novembra 1942. dostavio komandujućem generalu i zapoved-

⁵⁵ AVII, NDH, br. 1/2-12, k. 243, Izveštaj predstavnika NDH za Srbiju i Banat; Arhiv SUP-a, dosje Nedića, BDS, br. 27527/133.

⁵⁰ AVII, NAV-N-T-120, 200/153804-07, Benclerov izveštaj od 21. X 1942.

Ministarstvu spoljnih poslova Rajha.

⁵⁷ AVII, NAV-N-T-120, 200/153811-12. — Bencler je i u svom novom izveštaju od 28. X 1942. naglasio da se „Nedić najpre mora latiti rekonstrukcije svoje vlade i pripremiti govor u vezi sa novom rekonstrukcijom koja se predviđa“ (AVII, NAV-N-T-120, 200/153703).

⁵⁸ AVII, Bon, 3, 383.

⁵⁹ Arhiv SUP-a Srbije, BDS, br. 32543/91, neregistrovano.

⁶⁰ *Novo vreme*, 3. XI 1942.

384

niku Srbije biografske podatke svakog od novih ministara, s napomenom da „svi važe kao oprobani antikomunisti i odani stvari Velikog Nemačkog

Rajha."⁶¹ Sutradan je Bencler obavestio Ribentropa da je Nedićeva vlada popunjena novim ministrima; da će 8. novembra zvanično biti objavljen njen sastav preko radija i štampe na nemačkom i srpskom jeziku. Istovremeno, Bencler je dodao da se nada da će nova srpska vlada efikasnije delovati i da će time krizna situacija na ovaj način biti ublažena. Posebno je, međutim, istakao ličnost Tanasija Dinića: „Dinić već odavno bez kompromisa stoji na nemačkoj liniji i u pitanju Jevreja i slobodnih zidara. Takođe, od njega treba očekivati da će beskompromisnije istupati protiv Draže Mihailovića, no dosadašnji ministar unutrašnjih poslova. Sve u svemu, rekonstrukcija znači, u unutrašnjem pogledu, jačanje položaja ministra-predsednika, a u okviru kabineta veću homogenost, povezanu sa izvesnom depolitizacijom.”⁶²

" AVII, NAV-N-T-501, 256/986-93.

⁶² AVII, NAV-N-T-120, 200/153817-18. — **Interesantan je izveštaj, koji je Bencler uputio Ribentropu 4. XI 1942. u vezi sa predstojećom rekonstrukcijom Nedićeve vlade, pa ćemo pojedine delove citirati: „1. Ministar predsednik Nedić namerava da izvrši sledeću rekonstrukciju svoje vlade: treba da istupe ministar unutrašnjih poslova Aćimović, koji pripada Stojadinovićevoj grupi, i obojica ministara koji pripadaju Ljotićevoj grupi: ministar pravosuđa Marjanović i ministar privrede Oljčan, dok, iz ličnih razloga, ministar socijalne politike Mijušković. Trojica prvopomentuih ministara, sami su podneli ostavke. 2) Treba da budu imenovani dosadašnji državni sekretar za činovnička pitanja Tanasije Dinić, za ministra unutrašnjih poslova, mašinski inženjer Dobrosavljević, za ministra socijalne politike i načelnik ministarstva u Ministarstvu poljoprivrede, Veselinović, za ministra poljoprivrede. Za mesto ministra privrede zasad se još traži pogodna ličnost. Dosadašnji ministar poljoprivrede, Kujundžić, preuzima položaj ministra pravde. Uostalom, sastav vlade ostaje neizmenjen. 3) Istupanje Ljotićeve grupe i ministra Aćimovića postalo je neizbežno, pošto su suprotnosti između Ljotićeve i Stojadinovićeve grupe u vladi sve više zaoštravane i paralisale svaku praktičnu delatnost ministarstava. Ministar socijalne politike, Mijušković, bio je čisto stručni ministar i ne predstavlja nikakav gubitak. Kod novih ministara, koji stupaju u vladu, radi se kod ministra socijalne politike, poljoprivrede i, verovatno, i ministra privrede o čistim stručnjacima, bez političke prošlosti, ali koji su stalno besprekorno držali nemačku liniju. Od političkog značaja je samo novo postavljenje ministra unutrašnjih poslova. Bio je prvobitno oficir, ali je već 1930. godine napustio službu; bio je neko vreme vojni ataše u Tirani; kasnije je postao narodni poslanik i, osim toga, obavljao je političke specijalne misije, u zemlji i u inostranstvu. Između ostalog je već pre svetskog rata saradivao s nemačkim mestima u Pragu. Kako je već ranije izvešteno, on je prilikom izbijanja rata 1941, kao komandant, poslao svoj puk kući, sa obrazloženjem da je rat protiv Nemačke ludost. U srpskoj komesarskoj vladi prošle godine bio je državni sekretar u Ministarstvu unutrašnjih poslova, a pod Nedićevom vladom, komesar za činovnička pitanja. 4) Smatram da je rekonstrukcija, koju je predložio Nedić ispravna. Rekonstrukcija mora hitno da se obavi, pošto su glasovi o njoj već prodrli u varoš, a odugovlačenje bi moralo imati štetno dejstvo. Rekonstrukcija bi takođe trebalo da se obavi pre nedeljnog Nedićevog govora na radiju. Zapovednik je takođe saglasan. Smatraću da tamo nema nikakvog dvoumljenja u slučaju da ne bude dato protivno naređenje" (AVII, NAV-N-T-120, 200/153813-15).**

²⁵ Kontrarevolucija u Srbiji 1 385

Sedmog novembra naveče, Milan Nedić je primio u svojoj rezidenciji novinare i saopštio im da je uz saglasnost nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, izvršena nova rekonstrukcija vlade: „Sa ovom potrebom složili su se svi moji dosadašnji saradnici u vladi narodnog spasa, pa su mi radi opšteg dobra stavili svoje položaje na raspoloženje, kako bi svoje saradnike izabrao prema novim zadacima, koji vladi predstoje. Zato hoću ovom prilikom da u ime otadžbine odam priznanje mojim dosadašnjim saradnicima u vladi ministru Milanu Aćimoviću, dr Jovanu Mijuškoviću, dr Čedomiru Marjanoviću i Mihailu Olćanu, koji su svojim požrtvovanim radom zadužili otadžbinu. Oni su mi kao dobri Srbi, dobri rodoljubi, obećali i dalje punu svoju pomoć i saradnju, na čemu im zahvaljujem.”⁴³ Istovremeno, Nedić je saopštio da su za nove ministre postavljeni: Tanasije Dinić, dotadašnji izvanredni komesar za personalne poslove u vladi; zatim, Radosav Veselinović, dr Milorad Nedeljković i inž. Stojimir Dobrosavljević.⁶⁴

U broju od 8. novembra *Novo vreme* je dalo opširne biografske podatke za sve nove ministre, s napomenom da su svi oni „odani Velikom Nemačkom Rajhu". Posebno je mesto zauzimala biografija Tanasija Dinića,

novog ministra unutrašnjih poslova, za koga je rečeno da je „oprobani prijatelj Nemaca još iz predratnog perioda”.⁶⁵ Samo dva dana kasnije, *Službene novine* objavile su i zvanično sastav novog Nedićevog kabineta,⁶⁶ a 11. novembra „vladu narodnog spasa” u novom sastavu predstavio je Nedić komandujućem generalu i zapovedniku Srbije, Paulu Baderu. On je, kao i u ranijim sličnim prilikama, održao kraći govor, u kome je istakao sledeće: „Pozdravljam srpsku vladu iza promene. Treba da se ponajprije Vama, gospodine predsedniče, zahvalim na uspešnom upravljanju državnim poslovima u ovom prošlom, za Srbiju teškom vremenu i za Vašu lojalnu saradnju sa mnom i sa nemačkim vlastima. Uz moju zahvalnost bih rado uključio i gospodu ministre koji su do sada poslovali. Novoimenovanim ministrima želim pun uspeh pri njihovom radu. A sada, gospodo, iza nedelja krize idemo opet na rad, pri kojemu treba da se slažu interesi nemačkog Rajha i blagostanje vaše zemlje. Potpomognite mene i gospodina predsednika vlade, sa kojim se slažem u ubeđenju da za dobro zemlje ne može da služi kakva proba moći, nego jedino mir i red.”⁶⁷

⁶³ *Novo vreme*, 8. XI 1942. *Novo vreme* je 11. XI 1942. donelo informaciju da su raniji ministri Nedićeve vlade: Trivunac dr Miloš, Mikić dr Ljubiša, Draškić M. Panta i Radosavljević dr Miloš penzionisani, a Janković Momčilo, ministar na raspoloženju, razrešen ove dužnosti.

⁸⁴ Ministarstvo spoljnih poslova obavestilo je 8. novembra telegrafski Benderà da se rekonstrukcija Nedićeve vlade neće objašnjavati u štampi, jer bi to izgledalo „suviše pompezno” (AVII, Bon, 404).

⁶⁵ *Novo vreme*, 8. XI 1942.

⁶⁶ *Službene novine*, br. 90, od 10. XI 1942. — Predstavnik „Vilhelmštrase” dao je svoj komentar u vezi sa promenama u Nedićevoj vladi: „Mi možemo da kažemo samo ono što je i sam predsednik srpske vlade u svom govoru istakao, a to je činjenica da se preduzimaju sve mere kako bi srpska situacija bila što čvršća i kako bi vlada mogla da za dobro svoga naroda i svoje zemlje izvrši potrebnu misiju” (*Novo vreme*, 10. XI 1942).

⁶⁷ AVII, NAV-N-T-120, 200/985.

386

Tako je višemesečna kriza Nedićevog kabineta bar prividno otklonjena, pošto su ispunjena dva uslova od mnogih koje je Nedić formulisao u memorandumu od 16. septembra 1942. Kao prvo, nemačke okupacione vlasti su mu obećale da će i zvanično biti od strane vlade Rajha priznat njegov kabinet za „legalnu vladu” i, paralelno s ovim, da će ministar-predsednik u dogledno vreme biti pozvan na razgovore u Berlin, gde će biti primljen kod Ribentropa i Hitlera; kao drugo, izvršene su znatne promene u „vladi narodnog spasa” i bar za izvesno vreme bile su prekinute svađe između vladinih ministara, što je u dotadašnjem periodu znatno ometalo rad kvislinške uprave u celini i zadavalo time velike glavobolje okupatorskim vlastima u Srbiji. Međutim, u vezi s ovim postavlja se pitanje kako je radila srpska kvislinška vlada u novom sastavu; kojim problemima je poklanjala najveću pažnju; koliko se afirmisala kod nemačkih okupacionih vlasti; kako je gledalo stanovništvo Srbije na te česte personalne promene u vrhu kvislinške uprave itd. Na ovo pitanje nije teško odgovoriti, s obzirom na to da ima dosta sačuvanih dokumenata. Već na početku rada rekonstruisane vlade, u nemačkim okupacionim službama došlo je do oštrog polemika o tome da li je trebalo Tanasiju Diniću poveriti funkciju ministra unutrašnjih poslova, za koju je rečeno da je najodgovornija posle položaja ministra-predsednika. Naime, Dinić je kod pojedinih nemačkih obaveštajnih službi bio apostrofirao kao saučesnik u atentatu na bugarskog cara Borisa. Posle mnogih razgovora sa Baderom, Bencler je o svemu ovome detaljno obavestio Ribentropa, u izveštaju od 22. novembra 1942. godine. U jednom delu toga izveštaja rečeno je: „Pre naimenovanja pukovnika Dinića za ministra unutrašnjih poslova, pribavio sam obaveštenje od SD (Služba bezbednosti — M. B.), koje glasi: 'Dinić je do sada bio izvanredni komesar za činovnička pitanja u predsedništvu vlade i kao takav se pokazao valjanim. Pre rata zalagao se za približavanje Nemačkoj. Za života kralja Aleksandra smatran je njegovom poverljivom ličnošću. U ratu je komandovao jugoslovenskim 312-tim pukom, te je iz sopstvene pobude 13. 4. 1941. dao inicijativu za

njegovo razoružanje i predaju Nemcima'. On je poznat kao fanatički protivnik slobodnih zidara i anglofila, kao i pokreta Draže Mihailovića. S Ljotićem održava korektne, dobre odnose a da ipak ne pripada njegovom pravcu. On je jedan od malog broja srpskih političara, koji su postupno nepodmitljivi i korektni. On se zalaže za čišćenje srpskog administrativnog aparata i oficirskog kora od svih nepouzdatih elemenata a za безусловnu saradnju sa Nemačkom."⁶⁸

Bencler je podvukao i to da se on lično slaže sa ocenom SD i dodao da je ubeđen da Dinić nije učestvovao bilo u kakvoj zaveri protiv bugarskog suverena. Zbog toga insistira da se ovom ministru omogući da nesmetano obavlja svoje poslove: „Uklanjanje Dinića bi, svakako, u ovom trenutku, dovelo do nove političke krize u Srbiji, pogotovo što nema druge pogodne ličnosti za mesto ministra unutrašnjih poslova."⁶¹

⁶⁸ AVII, NAV-N-T-120, 200/153723/24.

«» Isto.

²⁵ 387

Iz citiranog pisma se vidi da kvislinška uprava u Srbiji u novom sastavu, nije počela ozbiljnije ni da obavlja svoje poslove, a već su pojedini ministri bili u situaciji da dokazuju svoju lojalnost ne samo prema nemačkom već i prema bugarskom okupatoru.

Pošto je bio obavešten o polemici koja se u vezi s njim vodi u nemačkim okupacionim službama, Tanasije Dinić je razvio živu aktivnost.

Posetio je sve šefove nemačkih okupacionih službi: Benderà, Majsnera, Šefera i, na kraju, komandujućeg generala i zapovednika Srbije Badera. Svima se pravdao da nema nikakve veze sa atentatom na cara Borisa, a ujedno je davao obećanja da će na novom položaju svom snagom raditi u interesu fašističke Nemačke.⁷⁰

Posle razgovora sa najvišim nemačkim funkcionerima u Beogradu, Tanasije Dinić je 24. novembra 1942. poslao opširan izveštaj vojnoupravnom komandantu Srbije sa predlogom mera koje treba preduzeti protiv svih onih koji se ne slažu sa nemačkom okupacionom politikom u Srbiji. U jednom delu tog izveštaja stajalo je: „U grupama od 20—30 ljudi, a u srezovima Leskovac i Kruševac, dakako sa čitavim odredima od po 100 do 300 ljudi, napadaju partizani nezaštićene opštine, pale njihove arhive, zabranjuju funkcionerima opština svaku službenu delatnost; zabranjuju i sprečavaju predaju žita, kukuruza i drugih artikala; ubijaju sve one koji su se isticali kao pozitivni elementi i koji su sprečavali njihove akcije."⁷¹ Zatim se navodi broj akcija, koje su izveli partizanski odredi i, navodno, četnici Draže Mihailovića, pa je istaknuto da je u tom mesecu bilo 22 slučaja paljenja opštinskih arhiva, 74 ubistva, 25 napada na predsednike opština, 9 većih sabotaža i „9 slučaja da je stanovništvo bilo prisiljeno da sluša protivnemačke propagandne govore".⁷²

⁷⁰ U jednom delu zapisnika o poseti Majsneru, koja je izvršena 19. XI 1942, pisalo je sledeće: „Dinić je bio jučer kod generala Majsnera u nastupnoj poseti, pri čemu Dinić nije mogao sve izložiti, što je zapravo hteo kazati. Ipak je mogao Majsneru dati na znanje da želi svom snagom upravu i srpsku sigurnosnu službu da vodi ka poboljšanju, zajedno sa šefom srpske sigurnosne službe Dragim Jovanovićem. Majsner ga je primio vrlo susretljivo i prijatno, što se vrlo pozitivno odrazilo na Dinića (Arhiv SUP-a Srbije, BDS, neregistrovano). — Dinića je 22. XI posetio u njegovom stanu zapovednik policije sigurnosti i službe bezbednosti Emanuel Šefer, i u svom izveštaju dan kasnije napisao je pored ostalog: „Njegova (Dinićeva) temeljna politička linija je sledeća: 1) On zahteva od svakog ministra, kao i od svakog državnog činovnika, izjavu безусловne lojalnosti prema policiji Nedićeve vlade, koja je za najlojalniju saradnju s nemačkim okupacionim vlastima i za usmeravanje na novu Evropu. Ova izjava sadrži i objavu borbe protiv svih tendencija prevrata i neprijateljskih sila, kao što su: komunizam, Dražin pokret, slobodno zidarstvo, židovstvo, anglofilstvo i defetizam. 2) Da bi se mogla sprovesti ova jasna nemačkofilska politika i usmeravanje unutar Srbije, potrebna mu je od strane nemačkih okupacionih vlasti sloboda i mogućnost da može preduzeti sve potrebne mere sa nepopustljivom drakonskom strogošću protiv svih onih koji daju otpor i protiv svih sabotaža" (Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano).

⁷¹ Arhiv SUP Srbije, BDS, neregistrovano.

⁷² Isto.

388

Pošto je dao analizu vojnopoličke situacije, ministar unutrašnjih

poslova Nedićeve vlade predložio je i konkretne mere da bi se, kako on ističe, sanirale prilike u okupiranoj Srbiji: prvo, da se u „ugrožena područja“, pored SDS, šalju dobrovoljački odredi i četnici Koste Pećanca u grupama od po 500 ljudi; drugo, da nemačke jedinice, takođe, budu povećane u većim centrima Srbije; treće, da izdržavanje okupacionih snaga padne na teret stanovništva, a kad se ukaže potreba, da sinhronizovano delu ju kvislinške, bugarske i nemačke jedinice, tj. da napadaju partizanske odrede i četnike DM. U vezi s ovim Dinić predlaže i odgovarajuće propagandne mere: „a) Pre svega, mora vlada istupiti sa jednom izjavom pred stanovništvom. Ona mora, dakle, prethodno objaviti svoj stav. Ne može se zahtevati ni od činovništva, a ni od stanovništva da zauzme određeni stav, ako to sama vlada prethodno nije učinila, b) Čini se potrebnim da vlada donese Zakon o gubitku državljanstva i zapleni imovina svih pučista koji su pobjegli u inostranstvo, kao i svih srpskih članova takozvane jugoslovenske vlade u Londonu i Vašingtonu. c) Kako se je prilično veliki postotak aktivnih oficira pokazao nedostojnim njemu ukazanih obzira, to se čini potrebnim sve oficire, koji su se na ma koji način pokazali neloyalni, odvesti u ratno zarobljeništvo. . . . g) Treba, pre svega, zapleniti radio-aparate koji se nalaze u posedu lica za koje organi javne bezbednosti ne mogu preuzeti odgovarajuću garanciju.“⁷⁸

Mnogi nemački i kvislinški izvori govore da je Dinić tokom novembra i decembra 1942. bio najangažovaniji Nedićev ministar. Naime, on je ne samo kod okupacionih vlasti već i na sastancima Nedićeve vlade insistirao da se preduzmu oštre represalije prema svakome ko pokazuje antiokupaciono raspoloženje. Kaznene mere koje je vladi predlagao da se preduzmu protiv stanovništva Srbije, bile su toliko surove, da je Dinić bio došao čak u sukob ne samo sa Nedićem već i sa mnogim drugim ministrima. Tako je nova, rekonstruisana vlada delovala, ali opterećena svim ranijim problemima. Glavni zadatak joj je bio borba protiv narodnooslobodilačkog pokreta, održavanje „reda, mira i bezbednosti“, obezbeđenje nemačkim okupatorima da nesmetano eksploatišu privredna bogatstva zemlje. Popularnost vlade među stanovništvom bila je sve manja i ona je sve manje bila sposobna da izvršava zadatke koje su joj postavljali nemački okupatori.

⁷⁸ Isto.

389

PLJAČKA KVISLINŠKIH ORGANA U KORIST NEMAČKOG OKUPATORA

Nedićeva vlada bila je posebno angažovana tokom 1942. godine u pljački raznih dobara, za račun nemačkog okupatora. Pljačka je sprovedena neprekidno i na razne načine. Potrebe nacista bile su, tako reći, neograničene, tako da je srpsko stanovništvo moralo svakodnevno predavati proizvode svih vrsta, bez obzira na to koliko će njima ostati za obezbeđenje životne egzistencije. Seljacima je oduzimano žito, kukuruz, meso, vuna, živina, mlečni proizvodi, mast, stočna hrana itd. sve za potrebe nemačke i bugarske okupacione vojske, a delimično za izvoz u Nemačku i Italiju. Razume se, na inicijativu KPJ, SKOJ-a i štabova partizanskih odreda, organizovan je otpor protiv oduzimanja životnih namirnica. Ipak, udruženim snagama okupatora, nedićevaca, dobrovoljaca i četnika Koste Pećanca, seljaci u većini slučajeva nisu mogli doleteti i morali su da daju sve što su im tražili. Dvadeset drugog januara 1942. godine, Nedićeva vlada propisala je Uredbu o otkupu žitarica, od roda 1941. godine, po kojoj su proizvođači bili obavezni da isporuče one količine žitarica, koje su im bile razrezane. U pomenutoj uredbi se kaže: „Sreski načelnik, u sporazumu sa predsednicima opština, razrezaće određeni kontigent pšenice i kukuruza na opštine, a predsednik opštine na proizvođače... Proizvođači koji pšenicu, kukuruz ili brašno od ovih sakriju, ili na koji drugi nedozvoljeni način otuđe, kao i lica koja ove proizvode neovlašćeno otkupe od proizvođača ili drugih vlasnika ili ih na neki drugi nedozvoljeni način pribave, otuđe ili sakriju, kazniće se po Uredbi o telesnoj kazni i oduzimanju svih proizvoda bez naknade.“⁷⁴

Kakva je kriza u ishrani vladala u gradovima prvih meseci 1942. godine, jer seljaci nisu imali žita za tržište, govori i deo izveštaja vojnoupravnog komandanta Srbije od 7. februara 1942. godine: „U Beogradu nema ni hleba, ni drva, ni uglja, ni masti. Situacija je veoma loša. Crna berza cveta neograničeno. Za novac može sve da se kupi. Usled nedostatka osoblja, prosto je nemoguće da se stane na put crnoj berzi.”⁷⁵

⁷⁴ *Službene novine*, 22. I 1942. — U jednom delu citirane uredbe rečeno je i ovo: „Ona sela koja ne budu predala određene im količine žitarica, biće kažnjena time što će se obustaviti izdavanje svih monopolskih artikala: duvana, šećera, gasa, zejtina, šibica, soli itd. Sve dok se određene količine hrane ne budu prikupile i stavile za prinudan otkup, odnosno sela neće dobiti monopolske artikale” (*Srpsko selo*, br. 21, 24. I 1942).

⁷⁵ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1081-85.

390

U jednom drugom izveštaju vojnoupravnog komandanta Srbije od 31. januara 1942, koji je upućen komandantu Jugoistoka, navodi se da je srpska vlada znatno pomogla Nemcima u liferovanju 108 vagona mašina i alata iz Kragujevca i Obilićeva u Nemačku. Posebno je istaknuto da je u tim pošiljkama bilo: 2.410 mašinoalatnika, 24.406 raznih alata, 250 sanduka alata, 562 vagona raznog materijala, 11 vagona građevinskog materijala, 10 vagona hemijskih proizvoda itd.⁷⁶

Nedićeva vlada je 14. aprila 1942. propisala novu uredbu, po kojoj su poljoprivredni proizvođači bili obavezni da tove svinje iako nisu imali dovoljno kukuruza ni za ishranu članova domaćinstva.⁷⁷ Tridesetprvog jula stupila je na snagu Naredba o cenama žitarica i njihovih proizvoda za ekonomsku 1942/43;⁷⁸ a 11. oktobra „vlada narodnog spasa” propisala je naredbu o otkupu kukuruza.⁷⁹

Sve ove uredbe, naredbe i drugi akti, koje je propisivala Nedićeva vlada (po uputstvima koja je dobijala od nemačkih okupacionih vlasti), ozakonjivali su pljačku nevidenih razmera. Mada je u Uredbi od 22. januara stajalo da će se lica koja razrezane količine žita ne isporuču, kazniti batinama i oduzimanjem svih nađenih količina žita, veoma često se dešavalo da su seljaci zbog ovog „prekršaja” hapšeni, čak i streljani. A koliko je Nedićeva vlada bila ažurna, kada su bili u pitanju interesi nemačkog Rajha, svedoči i Nedićevo pismo od 9. juna 1942, upućeno Francu Hojhauzenu. U njemu je, pored ostalog, rečeno i sledeće: „U svom aktu br. 848 od 31. V 1942, kojim sam odgovorio na vaš akt br. 38496/42. od 7. V 1942, ukazao sam da problem sabiranja, žita obuhvata dva perioda, do nove žetve i samu žetvu. U pogledu prvog perioda, načinio sam predlog da se to sabiranje izvrši kao što je do sada rađeno. U tu svrhu izdao sam zapovest okružnim načelnicima da sa svim raspoloživim sredstvima rade na intenzivnom otkupu viškova žita. U pogledu organizacije sakupljanja viškova žita i kukuruza od nove žetve, saopštavam Vam u svome gore pomenutom aktu da sam jednom stručnom odboru poverio izradu predloga. Ovaj odbor mi je dostavio priloženi predlog. Stavljajući vam isto do znanja, čast mi je zamoliti vas da zauzmete svoj stav o tome. U slučaju da se predlog usvoji, molim vas za izdavanje odgovarajućih uputstava za izvršenje istog.”⁸⁰

Pored toga što je trebalo obezbediti ishranu za gradsko stanovništvo; zatim, izdržavanje nemačkih i bugarskih okupacionih snaga, zahtevi Nemaca za izvoz žitarica svih vrsta i kukuruza za Rajh bili su

⁷⁶ AVII, N-T-77, mf. 1298/000554-000562.

⁷⁷ *Službene novine*, br. 30, od 14. IV 1942.

⁷⁸ *Službene novine*, br. 61, od 31. VII 1942.

⁷⁹ *Novo vreme*, 11. X 1942.

⁸⁰ AVII, br. 8/1, k. 1. — Samo dva meseca kasnije, Nedić se u pismu Baderu žalio na način otkupa: „Način sprovođenja otkupa prošlogodišnjih žitnih rezervi — što je pre kratkog vremena izvršeno — kao i način i uslovi pod kojima se sprovodi nasilni otkup svih drugih poljoprivrednih proizvoda, pri čemu je srpska vlada dobila isključivo ulogu jednog izvršnog organa, izaziva kod stanovništva duboko nezadovoljstvo, što se već iskorišćava od strane srpskih i nemačkih neprijatelja” (Arhiv SUP-a, neregistrovano, 12. VIII 1942).

391

Ogromni. Sam Nojhauzen je jednom prilikom izjavio da je tokom 1942.

godine trebalo izvesti iz Srbije u Rajh sledeće količine: 320.000 tona pšenice, 600.000 tona kukuruza, 90.000 tona ovasa, s tim što bi 37% dao Banat.⁸¹ Pored toga, predviđao se izvoz: masti — 15.000 tona; plodova za dobijanje ulja — 75.000 tona. Zanimljiv je podatak da je iz Srbije izvoženo za Nemačku svakog meseca 3.000—4.000 tona bakra, 4.500 tona cinka, 2.500 tona olova, i najveći deo potreba Nemačke u antimonu i hromu.⁸²

Koliko je opterećenje za stanovništvo Srbije bilo izdržavanje okupacionih trupa, govori, pored ostalog, i podatak da je u tu svrhu Nedićeva vlada svakog meseca morala da obezbedi 240 miliona dinara. Ovi troškovi su stalno rasli i do septembra 1942. iznosili su 4,5 milijarde dinara;⁸³ u toku 1943. godine 7 milijardi, a u sledećoj godini okupacije dvostruko više. Na primer, u septembru 1944. na ime okupacionih troškova Nedićeva vlada morala je da isplati 2.057 miliona dinara.⁸⁴

Organizaciju eksploatacije rudnih bogatstava Nemci su sami sprovodili, s tim što je Nedićeva vlada obezbeđivala radnu snagu. Svi rudnici na teritoriji Srbije do maksimuma su eksploatisani. Bor, Trepča, Zajača, Kostolac, Lisa i drugi naročito su bili od interesa za fašističke okupatore. U pojedinim rudnicima, na primer, u Boru i Kostolcu, sredinom 1942. obrazovani su logori za smeštaj prinudno dovedenih radnika, koji su besplatno radili za nemačku ratnu privredu, a uz to pod veoma teškim uslovima.⁸⁵ Međutim, kada je reč o rekviziciji žitarica, treba naglasiti da je ceo ovaj posao išao preko kvislinške uprave, s tim što su Nemci pomagali njen rad i kontrolisali ga u svakom pogledu. Ove rekvizicije, ma koliko da su bile planirane, nisu bile strogo fiksirane. Dešavalo se da su stanovnici pojedinih srezova iznenadnom pljačkom bili potpuno iscrpeni, dok drugi nisu bili dovoljno opterećeni. Uopšte, kolika su bila opterećenja stanovništva Srbije, vidi se i iz pisma Milana Nedića, koje je 16. septembra 1942. uputio vojnoupravnom komandantu Srbije: „Ta čaša čemera prepunila se kada je Ekonomski štab, nasuprot obećanja koje je dao narodu da neće nikakve namirnice izvoziti iz Srbije, naredio nemačkim i bugarskim trupama da prinudno oduzimaju hranu od stanovništva i kada je počeo da je izvozi bez saglasnosti srpske vlade, bez obzira na prehrambenu situaciju stanovništva i njegove potrebe za održavanje stoke i semena za narednu setvu. Ovakvo stanje iscrpljuje finansijsku i ekonomsku moć Srbije, narod rapidno osi-

⁸¹ AVII, mf. V-T-501, r. 248, s. 522, *Ratni dnevnik France Nojhauzena*.

⁸² AVII, N-T-17, r. 53, s. 448764.

⁸³ AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1024-34, *Memorandum Nedićeve vlade od 16. IX 1942. vojnoupravnom komandantu Srbije*.

⁸⁴ *Glas*, mart 1944.

⁸⁵ S. Bosiljčić, n. d., 119.

392

romašava, jer, pored svega navedenog, daje ogromne količine stoke, masti, vune, voća, pileži, jaja, sira, butera, drveta i uglja.”⁸⁶

Milan Nedić je protestovao kod vojnoupravnog komandanta Srbije zbog surove eksploatacije stanovništva, a u isto vreme njegovi upravni i policijski odbori, uz pomoć Nemaca, pomagali su svakodnevnu pljačku. Na primer, odred poljske straže u Velikom Gradištu izveštava 7. jula 1942. komandanta SDS u Požarevcu da je celokupno ljudstvo odreda, sa Nemcima, zauzeto na prikupljanju žita i moli da se interveniše kod nemačke policije, Krajsštele 21, da ovo ljudstvo ne može obavljati drugu policijsku službu.⁸⁷ To je baš ono vreme kada maršal Gering izveštava vojnoupravnog komandanta Srbije da je na osnovu Nojhauzenovog predloga naredio da se iz Srbije izveze 200.000 tona žitarica, te traži da se na ovom poslu maksimalno angažuju nemačke okupacione i kvislinške vlasti.⁸⁸

U toku leta i jeseni 1942. svakodnevno su kvislinške vlasti sa teritorije okruga i srezova izveštavale svoje pretpostavljene u Beogradu o naporima koje ulažu na terenu radi realizovanja plana ubiranja žitarica i drugih prehrambenih artikala. Na primer 10. septembra sreski načelnik u Požarevcu izveštava da nedeljno isporučuje nemačkim vojnicima 1.500 jaja i 1.000 komada živine;⁸⁹ samo pet dana kasnije, sreski načelnik u Golupcu izveštava da plan otkupa vune teče normalno, ali se plaši da neće biti dovoljno ovog proizvoda da bi se podmirili zahtevi Nemaca.⁹⁰ Okružni načelnik u Nišu, svojim aktom od 16. septembra,

izdao je naređenje sreskom načelniku u Beloj Palanci da se za potrebe w AVII, Mikroteka, N-T-501, rol. 256, mf. 1024-34. — Vojislav Marković, upravnik „Dirisa" tokom 1942. godine piše pismo Nediću nakon smenjivanja sa ove dužnosti i opisuje ekonomsku situaciju: „Svakim danom sve manje ima najpotrebnijih artikala za snabdevanje stanovnika. Sve je manje kože i dona za obuću, sve je manje svih tekstilnih preradevina, svih gvoždarskih preradevina, hemijskih itd. Sa hranom je isto tako. Zbog sve veće oskudice u stoci, nema mesa, a naročito masti sve manje ima. Kukuruzna i pšenice ove jeseni biće manje nego prošle godine. Prošlogodišnji neredi, oštra i duga zima, a uz to i zabrana sejanja kukuruza po 300 met. od glavnih puteva i žel. pruga, glavni su uzroci ovog manjka... Ovih dana u građanstvu se mnogo govori i pretresa pitanje hitne reorganizacije svih centrala „Dirisa". Da bi se suzbila crna berza, koja davi i satire 90%o građana, da bi se onemogućili nesavesni špekulanti, treba građanstvu povratiti veru u sve one ustanove koje se brinu za njegovo snabdevanje i ishranu" (AVII, Nća, br. 13/2-1, k. la).⁸⁷ Arhiv CKSKJ, V-4/112.

⁸⁸ AVII, NA, k. 44-E, f. 1, dok. 5/9, šef Vojne uprave u Srbiji — Baderu, 24. VIII 1942. U odgovoru na Geringovo pismo Bader je 20. IX izvestio da u Srbiji vlada strah od izvlačenja hrane i, kao posledica toga, od gladi, i traži da vlada Rajha bude umerenija u pogledu zahteva za izvoz žitarica i drugih proizvoda iz Srbije (AVII, NA, K. 44-E, f. 1, dok. 7/7579).

⁸⁹ Arhiv CKSKJ, K-25/2.

⁹⁰ Arhiv CKSKJ, G-4/4.

393

nemačke vojske u roku od 10 dana, putem kuluka, obezbedi 15.000 kubnih metara drva.⁹¹

I tako iz dana u dan, pristizali su izveštaji sa terena iz kojih se vidi kolibo su kvislinške vlasti bile angažovane za račun Nemaca. Razume se, najveći deo pljačke odlazio je u nemačke magacine. Ali to nikako ne znači da su kvislinzi sebe zaboravili. Naprotiv, mnogi izvori potvrđuju da su pripadnici SDS, dobrovoljci i četnici Koste Pećanca, uzimali u selima i gradovima proizvode svih vrsta, i to u neograničenim količinama. Zatim, novac, nakit i druge dragocenosti. Pljačka je bila surovija i bezobzirnija u vreme poterà za partizanskim odredima ili racija u selu. Uvek su bila prva na udaru, čak i u tom pogledu, ona lica za koja se smatralo da simpatišu ili materijalno pomažu narodnooslobodilački pokret.

⁹¹ Arhiv CKSKJ, T-5/9. — Okružni načelnik u Kosovskoj Mitrovici naredio je 24. IX 1942. sreskim načelnicima da u roku od 3 dana isporuče kokoške i jaja za potrebe Nemaca (Arhiv CKSKJ, K-13/30). Samo dan kasnije okružni načelnik u Jagodini izvestio je Žitnu centralu u Beogradu da, posle povećanja, ukupan razrez pšenice u okrugu iznosi 1,470.000 kg (Arhiv CKSKJ, J-3/19).

394

RAD KPJ NA JAČANJU I STABILIZACIJI NOP-a U SRBIJI U DRUGOJ POLOVINI 1942. GODINE

Vojno-političku situaciju u Srbiji u drugoj polovini 1942. godine karakteriše dalja nastojanja okupatora da uništi partizanske snage i da do maksimuma iskoristi prirodno-ekonomska bogatstva. S druge strane, četnici su sprovodili nečuven teror po selima, s namerom da narod odvoje od oslobodilačkog pokreta. Da bi pokazali svoju snagu, oni su od postojećih brigada formirali 28 „korpusa".⁹²

Nasuprot nastojanjima neprijatelja, rukovodstvo NOP-a (partijsko i vojno) radilo je na obnovi partijskih i skojevskih organizacija, jačanju postojećih i stvaranju novih partizanskih odreda, povezivanju izolovanih partizanskih grupa i stvaranju čvrstog moralno-političkog jedinstva srpskog naroda, radi dalje borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Međutim, ceo ovaj proces, sticajem mnogih okolnosti, tekao je uz mnoge teškoće: prvo, Nemci, Bugari i kvislinzi nisu prekidali ofanzivu protiv narodnooslobodilačkog pokreta, usled čega je bilo teško stabilizovati njegove redove. Već je bilo reči o takozvanoj Acimovićevoj ofanzivi, koja je trajala od jula do septembra 1942. i koja je nanela znatne gubitke oslobodilačkom pokretu na jugu Srbije, gde je bio najintenzivniji u to vreme. Drugo, ni sama pokrajinska rukovodstva NOP-a, posle povlačenja glavnine partizanskih snaga iz zapadne Srbije i Sumadije, nisu mogla da se kompletiraju. PKKPJ za Srbiju imao je sredinom 1942.

godine samo 4 člana (Blagoje Nešković, sekretar i članovi: Moma Marković, Vasilije Buha i Mirko Tomić); nalazio se u Beogradu i nije imao dovoljno uvida u rad svih rukovodstava i organizacija na terenu. Veze između PKKPJ i okružnih komiteta održavane su preko specijalnih kurira, ali su češće prekidane, te su pojedini punktovi i kanali bili izgubljeni i po nekoliko meseci. Poseban problem je bio u tome što je veza Pokrajinskog komiteta sa Centralnim komitetom KPJ bila veoma slaba, te su nedostajala uputstva za rad od najvišeg partijskog rukovodstva Jugoslavije. Pored Pokrajinskog komiteta, u Nišu je postojalo Pokrajinsko partijsko povereništvo za tri okruga (Niš, Leskovac, Zaječar), a u većini okruga, okružna i sreska partijska rukovodstva.

⁹² **To su bile veoma slabe jedinice, različitog brojnog stanja. Na primer, 1. kosovski korpus imao je svega 20 četnika; Valjevski 350; Nišavski oko 200; Požeški oko 1.000; Zlatiborski (kao najjači) oko 2.500, dok je brojno stanje ostalih bilo po nekoliko stotina.**

395

Glavni štab NOPO Srbije imao je sve do februara 1943. godine samo komandanta (Radičević Jovanović Bradonja), i tek je tada popunjen novim članovima. U sličnoj situaciji je bio i PKSKOJ-a. Nepostojanje PKSKOJ-a gotovo godinu dana ostavilo je tragove na omladinski rad, bez obzira na to što je PKKPJ preko sreskih i okružnih komiteta i pojedinih instruktora na terenu pružao pomoć skojevskoj organizaciji. Novi PKSKOJ-a bio je formiran 17. oktobra 1942. U njegov sastav su ušli: Dragi Stamenković, kao sekretar, i članovi: Ivica Devčić i Bora Drenovac. Svi članovi PKSKOJ-a bili su kompromitovani, policija ih je tražila, tako da se nisu mogli kretati po terenu i kontaktirati sa organizacijama, već su sve poslove obavljali pismeno preko Pokrajinskog komiteta.⁹³

Uprkos mnogim teškoćama, položaj NOP-a u Srbiji u drugoj polovini 1942. donekle se poboljšao, u odnosu na prethodne mesece. Pokrajinski komitet je delovao u duhu uputstava dobijenih od CKKPJ, tj. da Partija, s obzirom na ujedinjavanje reakcije, „mora svim snagama raditi na proširivanju, jačanju i učvršćivanju partizanskih odreda”.⁹⁴ Već u junu 1942. PK je ocenio da je „učinjen veliki napredak”, kako u obnavljanju partijskih i skojevskih organizacija, tako i u jačanju partizanskih odreda.⁹⁵

Partizanski odredi Srbije tokom 1942. godine bili su u veoma teškoj situaciji. Stalno su bili izloženi ofanzivnim akcijama neprijatelja. Sredinom maja obnovljen je Šumadijski, a u avgustu Čačanski i Suvoborski odred. Ova dva odreda bila su razbijena u jesen 1942. udruženim snagama nedičevaca i četnika. Jedino je uspeo da se održi Prvi šumadijski odred. Međutim, u južnoj Srbiji u drugoj polovini 1942. delovalo je više partizanskih odreda, i oni su imali zapaženijih uspeha u borbama protiv okupatorsko-kvislinških snaga. Na planini Jastrepcu bila je baza Jastrebačkog i Rasinskog odreda; na Ozrenu i Svrlijskim planinama operisali su Ozrenski i Nišavski odred, a sasvim na jugu — Jablanički, Leskovački i Babički partizanski odred. Ali ofanziva okupatorsko-kvislinških snaga iz perioda jul—septembar (Aćimovićeve ofanziva), nanela je ozbiljne udarce Nišavskom i Ozrenskom partizanskom odredu. Međutim, uprkos gubicima koje su pojedini odredi imali, južna Srbija bila je centar NOP-a ove pokrajine. Pored odreda, tamo je bila najjača partijska i skojevska organizacija za sve vreme rata; tu je pružan naj snažniji otpor neprijatelju; pružana je pomoć bugarskom oslobodilačkom pokretu; održavani najuži kontakti sa NOP-om Makedonije i Kosova. Od 1943. godine, na oslobođenoj teritoriji južne Srbije bilo je i sedište PKKPJ i PKSKOJ-a.⁹⁸

Kad je reč o partizanskim odredima, da napomenemo i to da su Požarevački i Timočki partizanski odred u istočnoj Srbiji, uprkos provalama u organizaciji i represalijama neprijatelja, uspešno odolevali

*³ Dr M. Borković, *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941—1945*, 195.

⁹⁴ AS, AKV 9, Pismo CKKPJ, od 8. I 1942, Instrukturu PK u Valjevu.

⁹⁵ Zb. NOR, 1-3, 196, Pismo PKS članu OK Kruševac.

•« *Oslobodilački rat I*, 312—313.

svim poterama. Iako malobrojna, ova dva odreda odigrala su veoma značajnu ulogu u oživljavanju narodnooslobodilačkog pokreta u ovom delu Srbije.⁹⁷

Partizanski odredi, i pored mnogih teškoća, na koje su nailazili, odolevali su napadima neprijatelja. I ne samo to, oni su i u kritičnoj godini za NOP u Srbiji (1942. g.) izvodili mnoge akcije i sabotaze, čime su nanosili okupatorima i njihovim saradnicima znatne gubitke u ljudstvu i ratnom materijalu. O tome ima dosta sačuvanih dokumenata, kako neprijateljskog porekla, tako i od NOP-a. Aktivnost partizanskih odreda i pozadinskih diverzantskih grupa prikazivali su redovno nemački i bugarski okupatori, a takođe i kvislinzi u svojim izveštajima. Interesantan je u tom pogledu izveštaj okružnog načelnika u Nišu, od 16. juna 1942, koji je uputio Nedićevom ministarstvu unutrašnjih poslova: „I u ovom međuvremenu poklanjana je naročita pažnja pitanju bezbednosti. Ovu, i ovog puta, karakteriše akcija partizana na terenu. Zapaža se da su partizani za ovo vreme bili na terenu mnogo aktivniji nego poslednjih mesec-dva. Više opštinskih predsednika, delovođa, drugih činovnika i uglednijih građana odvedeno je iz sela i ubijeno. Mnogima je, pak, od partizana zaprećeno ubistvom ako i dalje budu vršili službene poslove u opštini. Mnoge opštinske arhive od njih su spaljene. Naročito vrše sprečavanje prikupljanja stoke za stočnu centralu; vune i hrane, a zatečene količine dele narodu ili odnose sa sobom. O svakom pojedinom slučaju ministarstvo je obavešteno.“⁹⁸

Iz drugog izveštaja nešto kasnijeg datuma, koji je uputio načelnik sreza prokupačkog, takođe se može videti koliko su kvislinške vlasti na terenu strepele od partizana i njihovih akcija: „Niko ne može da shvati da predsednici opština, starešine sela i ostali organi, nikada ne spavaju u svojim kućama. Na putu, na njivi i u kući i avliji, svuda im preti opasnost po život. Pod ovakvim okolnostima žive svi organi opština.“⁹⁹

Oba citirana izveštaja, kao i mnogi drugi, nedvosmisleno ukazuju da su partizanski odredi na jugu Srbije predstavljali strah i trepet za kvislinške srpske vlasti, čak i u periodu kada su bili relativno malobrojni i kada su stalno morali da vode borbe protiv mnogo nadmoćnijeg i tehnički opremljenijeg neprijatelja. U pomenutom izveštaju može se, pored ostalog, zapaziti i to da su partizanski odredi aktivno učestvovali i u akcijama sprečavanja pljačke, koju su sprovođili kvislinzi za račun nemačkog okupatora. To je, u stvari, bio jedan od glavnih zadataka, koji je partija postavljala svojim organizacijama; SKOJ — skojevskim aktivima, a štabovi odreda svojim bataljonima, četama i vodovima. U vezi s ovom akcijom, Pokrajinski komitet KPJ uputio je direktivno pismo 12. jula 1942. svim okružnim komitetima i štabovima odreda na

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ Zb. NOR, 1-3, 508.

⁹⁹ AVII, Nća, k. 109, red. br. 18/1-6.

397

teritoriji Srbije, u kome je stajalo: „Glavno pitanje sada, na kome treba da mobilishemo sve naše političke i vojne snage, jeste ubiranje žetve pre pljačke okupatora i njegovih slugu. Potrebno je da narodu naširoko objašnjavamo podle namere neprijatelja i metode kojima želi da izvrši prevaru i pljačku. Uredbe žitne centrale i govor Kujundžića,¹⁰⁰ da se neće oduzimati i izvoziti žetva, je najobičnija podla zamena za prevaru naroda da bi što lakše proveli svoje paklene planove... Potrebno je naučiti i pomoći seljake da kriju žito. Uništavajte spiskove i knjige; progonite, uništavajte i onemogućavajte emisare okupatora i žitne centrale koji im pomažu u sprovođenju pljačke. Sprečavajte odnošenje žetve sa sela. Izdajte kratke, ali jezgrovite letke, pozivajući narod na zajednički otpor... Mi moramo energično onemogućiti okupatora i njegove slugu da ostvare svoje pljačkaške planove.“¹⁰¹

Pisma sličnog sadržaja upućivao je Pokrajinski komitet SKOJ-a okružnim komitetima, a komandant Glavnog štaba NOPO Srbije štabovima odreda. Na terenu su, uprkos represalijama, nastojali da se okupator i njegovi saradnici onemoguće u pljačkanju narodne imovine. Interesantno je u vezi s ovom akcijom i saopštenje štaba Požarevačkog

NOP odreda „Veljko Dugošević“, od početka septembra 1942. Naime, štab odreda upozorava stanovništvo da ne naseda okupatorskoj i kvislinškoj propagandi, a naročito demagoškim govorima Milana Nedića.

Istaknuto je da Nedić stalno ponavlja da njegova vlada spasava srpski narod, a, u stvari, njegova Specijalna policija, Srpska državna straža, dobrovoljci i četnici i drugi organi hapse, interniraju, streljaju i pljačkaju sve poštene građane. Zbog toga se stanovništvo poziva da pruži otpor okupatoru i njegovim saradnicima; da ne ide u kvislinšku vojsku, već da stupa u partizanske odrede Jugoslavije itd.¹⁰²

List *Glas*, ongan Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Srbije, koji je izlazio u Beogradu od kraja avgusta 1942, redovno je u svojim napisima donosio informacije o vojno-političkoj situaciji u zemlji i svetu; o akcijama partizanskih odreda i udarnih diverzantskih grupa u pozadini, o represalijama neprijatelja. Istovremeno je razobličavao politiku Milana Nedića i njegove vlade kao slugu okupatora. Takođe je osuđivana izdaja Draže Mihailovića i njegovih četnika, koji su aktivno učestvovali sa okupatorima i kvislinzima u borbama protiv partizanskih odreda i NOP-a uopšte. Posebno je *Glas* pozivao stanovništvo da ignoriše uredbu i naredbe Nedićeve vlade; da se suprotstavlja pljački, koju su kvislinzi sprovodili uz podršku Nemaca. I u broju od novembra 1942.

¹⁰⁰ Bogoljub Kujundžić, ministar Nedićeve vlade, umro u emigraciji.

¹⁰¹ **Zb. NOR, 1-4, 19.**

¹⁰⁸ **Zb. NOR, 1-4, 108.**

los prvi broj Glasa izašao je 30. avgusta 1942. u Beogradu, u štampariji PKKPJ za Srbiju. Prvi broj je štampan u 400 primeraka i rasturan specijalnim vezama u sedište okružnih komiteta KPJ. Inače, prvi urednici ovog glasila bili su: Blagoje Nešković i Mirko Tošić, a kasnije su u redakciju Glasa ušli i Dragi Stamenković, Moma Marković i Petar Stambolić.

398

piše pored ostalog: „U Srbiji nije pokupljen samo hieb, nego i sve ostalo čime bi se mogao narod hraniti: krompir, luk, živina, stoka, jaja, mleko, pasulj, živina, pa čak negde i rakija. Seku se drva, vadi se ugalj i nose neznanu kud. U narodu je pokupljena sva vuna. Često je traženo po 1.000 grama po ovci; dakle, više nego što se može i oštrici.“¹⁰⁴

Ocenu vojno-političke situacije s vremena na vreme davao je i Glavni štab NOPO Srbije. On to čini i u uputstvu od 5. decembra 1942. svim štabovima odreda na teritoriji Srbije. U uvodnom delu ovog dokumenta rečeno je da je prva polovina 1942. u znaku snažne reakcije okupatorsko-kvislinških snaga, kada NOP u Srbiji doživljava najveće gubitke.

Druga polovina 1942. ocenjena je kao lagani porast snaga NOP-a; kao period u znaku izvesnog prevazilaženja teškoća, u znaku stabilizacije; kada su mnoge partijske i skojevske organizacije obnovljene, a partizanski odredi, ukoliko su uspeali da se održe, stekli su znatno borbeno iskustvo i postali sposobniji za dalje akcije i sabotaze. „Strašan teror, koji su nad narodom ove bande sprovodile u periodu svoga porasta“, pisalo je u Saopštenju GŠ, „privremeno je postigao svoj cilj, tj. izolovanje izvesnog dela masa od NOB-e, ili je u isto vreme razvio izolaciju ogromnog dela narodnih masa od tih bandi i izazvao kasnije sve jače padanje morala kod tih bandi, a sve čvršće okupljanje naroda oko linije NOB-a. Ukoliko je pljačka okupatora bila jača, utoliko se ovaj proces sve više razvijao, dok se konačno ove bande, izgubivši svaku moralnu podršku u narodu, a nemajući mogućnosti da pljačkaju za lični račun (pošto je to okupator zadržao za sebe), dolazi ne samo do raspada kvislinga, već i okretanje armija protiv svojih gospodara.“¹⁰⁵

Tako su Pokrajinski komitet i Glavni štab ocenili 1942. godinu. Po mnogo čemu, ona bi se mogla nazvati prelomnom za Partiju, SKOJ, partizanske odrede i ostale oslobodilačke organizacije. Jer neprijatelj ne samo što nije uspeo da uništi narodnooslobodilački pokret, već je ovaj u drugoj polovini 1942. godine u pojedinim delovima Srbije izašao ojačan. Bez obzira na teškoće i privremenu krizu kojoj je bila izložena KPJ, ona se, ipak, uspešno prilagodila teškim uslovima rada, uspela da stabi-

¹⁰⁴ **Zb. NOR, 1-4, 170. — U istom broju Glas donosi članak Danila Dragića, koji analizira sličnosti i razlike između Nedića i Draže Mihailovića.**

U jednom delu članka rečeno je: „Nedić i Draža, dakle, i govore i rade u suštini isto — oni pozivaju Srbe da se ne bore za svoju slobodu, ali im to

nije dosta, već se Nedić otvoreno, a Draža prikriveno, ali nevesto prikriveno — udružuju sa Hitlerovom soldatetskom i bratoubilački ustaju protiv onih koji se bore za slobodu srpskog naroda. Izdaja je izdaja, pa bilo da se ona vrši javno ili tajno. Štaviše, onaj koji podmuklo izdaje, pretvarajući se da je dušom i telom za narod, opasniji je od onoga koji izdaje svoj narod manje-više otvoreno, tako da čak i naj lako verni j i moraju da shvate da se radi o izdaji. Nediću nijedan pametan Srbin ne može više da veruje da on, spasava srpstvo', dok Draža još uvek obmanjuje mnoge Srbe, koji žude za slobodom i neće da se ponize služeći pokorno okupatora. U svakom slučaju, Nedić i Draža su ortaci u sramnom poslu narodne izdaje i mada se oni glože, ko će od njih dvojice izvući čitav čar iz ovog gnusnog nedela, ipak su jednodušni kada se treba raditi protiv srpskog naroda."

¹⁰⁵ Zb. NOR, 1-4, 213—222.

399

lizuje svoje redove i stvori temelje da se oslobodilački pokret u sledećoj godini razvije na široj platformi. Povezivanjem i jačanjem partijskih organizacija i skojevskih aktiva, stvoreni su u drugoj polovini 1942. nešto bolji uslovi da partizanski odredi, naročito na teritoriji južne Srbije, odole svim naletima neprijatelja. I ne samo to. Zahvaljujući pomoći Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba u Srbiji, oni su izveli mnoštvo akcija i sabotaza, tako da je neprijatelj stalno uznemiravan; nije bio siguran i bezbedan i morao je da dovlači nova pojačanja.

400

ZAKLJUČAK

Prva knjiga iz problematike koju analiziramo (period 1941—1942) mogla bi se podeliti na četiri razdoblja. Prvi je period delovanja Saveta komesara Milana Aćimovića (30. aprila do 29. avgusta 1941); drugi je period obrazovanja Nedićeve vlade (29. avgusta 1941) do administrativne podele Srbije (26. decembra 1941); treći period je reorganizovanje Nedićevog kvislinškog aparata (prva polovina 1942) i četvrti, razdoblje kada Nedićeva vlada doživljava opštu krizu (druga polovina 1942). Iako su sve četiri etape bile povezane, iako su se nadovezivale jedna na drugu, one se bitno razlikuju u svim elementima okupacionog sistema u Srbiji. Karakteristike i bitna obeležja pojedinih etapa dati su u odgovarajućim glavama teksta.

Međutim, smatramo da je neophodno da ukratko istaknemo zbog čega se Milan Nedić, glavni akter kvislinštva u Srbiji, tako bezrezervno stavio u službu nemačkog okupatora i verno mu služio za sve vreme okupacije. Sigurno je da korene u vezi s ovim treba tražiti u predratnom periodu, tj. periodu Kraljevine Jugoslavije, u kojoj je srpski kvislinški predsednik zauzimao visoke vojne funkcije. Bio je, pored ostalog, komandant Timočke, Kosovske i Dravske divizije; komandant Treće armije, načelnik Glavnog generalštaba, član Vojnog saveta i najzad ministar vojske i mornarice. Ovu poslednju, najvišu funkciju, obavljao je u drugoj vladi Milana Stojadinovića (21. decembra 1938. do 5. februara 1939); u prvoj vladi Dragiše Cvetkovića (6. februara — 26. avgusta 1939) i u vladi Cvetković—Maček. Dakle, zauzimao je veoma odgovoran položaj u onim vladama koje su svesno vodile profašističku spoljnu politiku i pripremale uslove da Jugoslavija 25. marta 1941. potpiše akt o pristupanju Trojnom paktu.

Sledeći politiku svojih vlada, Milan Nedić je u svojstvu ministra vojske i mornarice uspostavio mnoge, čak najintimnije kontakte sa pojedinim funkcionerima vlade Rajha. To potvrđuju mnogi nemački izvori, naročito izjave nacističkih funkcionera u okupiranoj Srbiji, koje su davali za vreme i posle drugog svetskog rata. Analogne su i izjave Nedićevih najbližih saradnika, na primer, Dragog Jovanovića, Tanasija Dinića, Cincar-Markovića i mnogih drugih, koje su davali 1946. u istražnom zatvoru UDB-e u Beogradu. Svi su oni bili gotovo jedinstveni u tvrđenju da su pomenuti Nedićevi kontakti bili presudni da ga Nemci

401

izaberu na čelo „vlade narodnog spasa" 29. avgusta 1941, jer su računali da će on najbolje sprovoditi njihovu okupacionu politiku. Praksa je pokazala da se nacisti u računu nisu prevarili.

U saslušanjima posle rata i Nedić ne poriče da je u godinama koje

su prethodile izbijanju drugog svetskog rata nastojao da sa Nemačkom održava bliske, prijateljske odnose. Pored toga, priznao je da je za sve vreme svoje duge vojničke karijere, u komunizmu video svog glavnog neprijatelja. Plašio se da će „crvena aždaja“ (kako je nazivao Sovjetski Savez) „pokoriti“ Evropu, a to znači i Jugoslaviju. Zbog svega toga, kao predstavnik najreakcionarnijih krugova srpske buržoazije, tražio je oslonac na fašističku Nemačku, jer je bio ubeđen da se jedino ona može efikasnije suprotstaviti komunizmu.

Mnogi izvori takođe ukazuju da je Milan Nedić, kao član privredne delegacije vlade Kraljevine Jugoslavije, koja je u više mahova tokom 1939. i 1940. posećivala Nemačku, počeo saradivati sa obaveštajnim organima ove zemlje. Istovremeno bio je povezan sa nemačkim poslanstvom u Beogradu, koje je obaveštavao o najvažnijim zbivanjima u politici koju je vodila vlada Kraljevine Jugoslavije. Nema sumnje da je i Dimitrije Ljotić sa svojim profašističkim pokretom „Zbor“ doprineo da se Nedić u godinama pre izbijanja drugog svetskog rata najintimnije opredeli za saradnju sa silama Osovine. To se može zaključiti i iz Memoranduma od novembra 1940. koji je Nedić dostavio knezu Pavlu i predsedniku vlade Dragiši Cvetkoviću. Ovaj dokumenat je sadržao Ljotićeve spoljopolitičke ideje, s kojim je Nedić održavao prisne veze. Nedić je smatrao da, pri postojećem stanju u Evropi, Jugoslavija ne može zadržati neutralan stav. Smatrao je da se na pomoć Angloamerikanaca ne može računati, pa zaključuje: „Uz Osovinu, mislim ima još vremena. Nemačka je zauzela evropski kontinent i neograničen je njegov gospodar. Sa svojih devedeset miliona Nemaca, ona će biti dugo i dugo njegov gospodar.“

Pošto su tom prilikom utvrđene Nedićeve veze sa Ljotićem, kao i to da se Ljotićev Bilten štampa u štampariji Ministarstva vojske, Nedić je smenjen i stavljen u prismostru; Ljotićev „Zbor“ je zabranjen, Ljotić stavljen u kućni pritvor, a članovi „Zbora“ uglavnom pohapšeni, jer su ondašnje policijske vlasti tvrdile da Dimitrije Ljotić, sa vodećim članovima „Zbora“, i Nedić, sa jednom grupom oficira, pripremaju zaveru da u danom momentu izvedu državni udar i sami dođu na vlast. Tako je Nedić smenjen, ali ne isključivo što je zahtevao oslonac na Osovinu, već i zbog toga što se u njega posumnjalo da sa Ljotićem priprema obaranje namesništva i vlade Cvetković—Maček.

Prilikom izbijanja aprilskog rata 1941, Milan Nedić, iako u penziji, određen je za komandanta grupe armija na jugu. Međutim, on nije ni stigao da obrazuje svoju komandu. Toliko je sve bilo loše, a ipak, o njemu su se pričale legende; o njegovom „uspešnom“ suprotstavljanju nemačkim jedinicama. Čak je bio izdat jedan letak 8. aprila u Beogradu da je Nedić proizveden za vojvodu i da je u Kačaničkoj klisuri potukao Nemce i zaplenio 300 tenkova, što nije bilo istina.

402

Tako se završila misija Milana Nedića kao generala vojske Kraljevine Jugoslavije. On je bio jedini jugoslovenski general koji nije bio deportovan u nemačko ratno zarobljeništvo. To se nije dogodilo slučajno. Reč je o namerama vlade Rajha, dakle odmah posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, da svom prijatelju iz predratnog perioda, ponudi jednu od vodećih funkcija u okupiranoj Srbiji. Prema tome, obrazovanje Saveta komesara, bila je samo privremena mera nemačkih okupacionih vlasti. Već tada su oni u ličnosti Milana Nedića imali potencijalnog kandidata za predsednika kvislinške vlade u Srbiji. Zbog toga ga, umesto u ratnom zarobljeništvu, drže u Beogradu u „kućnom pritvoru“, dok istovremeno pregovaraju o uslovima pod kojima bi se prihvatio da obrazuje novu kvislinšku srpsku vladu.

Uostalom, on nije bio jedini u porobljenoj Evropi koji je verno služio nemačkom okupatoru. Prva kvislinška tvorevina nastala je u Slovačkoj, u kojoj su nacionalistički i kolaboracionistički elementi proglasili otcepljenje od Čehoslovačke dan uoči njene okupacije od nemačke vojske, sredinom marta 1939. Aprila iste godine, izgubila je nezavisnost, Albanija, čiju su teritoriju zaposele italijanske trupe, a unutrašnju upravu preuzeli su domaći profašistički elementi. Aprila 1940. u Norveškoj je takođe obrazovana kvislinška vlada, na čijem se čelu nalazio norveški

političar Vikund Kvisling. Samo nekoliko meseci kasnije (juna 1940) obrazovana je kvislinška francuska vlada, sa sedištem u banji Višiju. Njen predsednik je bio maršal Peten. Bilo je i drugih kvislinških i satelitskih tvorevina.

Milan Nedić je imao tu „sreću“ da bude na čelu takozvane „vlade narodnog spasa“ više od tri godine, odnosno od 29. avgusta 1941. do oktobra 1944. Mnoga poniženja za to vreme doživeo je on sa svojim ministrima i ostalim kvislinškim funkcionerima. Međutim, uprkos svemu, stoički je podneo mnoge zločine i maltretiranja koje su Nemci vršili nad stanovništvom Srbije. Interese fašističke Nemačke uvek je isticao u prvi plan. Zbog toga je i mogao tako dugo da ostane na čelu srpske kvislinške vlade. Iako je više puta podnosio ostavke, iako nacisti, s vremena na vreme, nisu bili zadovoljni radom njegove vlade, ipak, nisu dozvolili da napusti ovaj položaj, jer su znali da u Srbiji boljeg i vernijeg saradnika od njega ne mogu naći. Čak su se pobrinuli da u vreme prodora jedinica NOVJ i Crvene armije, koje su oslobađale poslednje stope okupirane Srbije, bezbedno napusti Beograd, odnosno teritoriju Jugoslavije i nastani se u Austriji, gde je kvislinška srpska vlada bar formalno delovala sve do propasti nemačkog fašizma. Ali, ipak, Milan Nedić i većina njegovih saradnika nisu mogli izbeći kaznu zbog zločina koje su počinili nad sopstvenim narodom. Vraćeni su opet u Srbiju da im taj isti narod sudi na osnovu zakona nove socijalističke Jugoslavije.

403

REGISTAR LIČNIH IMENA

Aćimović Milan, 25, 28, 30, 31, 34, 36, 47, 48, 50, 51, 53, 67, 68, 76, 83, 97, 105, 125, 191, 207, 209, 231, 260, 274, 281, 283, 323, 374.
Aksentijević Vlada, 337.
Atanacković Žarko, 6.
Avramović Ranislav, 67.
Bader Paul, 247, 270, 277, 279, 281, 286, 297, 344, 354.
Banković Miloš, 42, 297.
Bećarević Boško, 7, 42.
Bencler Feliks, 19, 32, 76, 99, 103, 110, 129, 137, 179, 192, 201, 232, 238, 241, 281, 308, 310, 311, 313, 323, 339, 346, 349, 363, 367, 370, 371, 377, 378, 379, 382, 384, 387.
Berne Franc, 189, 215.
Bogdanović Novak, 327.
Borković Milan, 6.
Bosiljčić Slobodan, 6.
Broz Josip Tito, 7, 117.
Buha Vasilije, 395.
Cvetković Dragiša, 5, 25, 26, 51.
Cvijanović Budimir, 67.
Colaković Rodoljub, 7.
Čulinović Ferdo, 6.
Čano (grof), 14.
Čuković Risto, 277, 279.
Čuković Mirko, 6.
Dokić Dura, 7, 130, 146.
Dangić Jezdimir, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 313.
Dankelman Hajnrih, 7, 76, 99, 308.
Dimitrijević Milorad, 67.
Dinić Tanasije, 7, 28, 51, 52, 67, 375, 387, 388.
Dragoljubov Fedor, 282.
Draškić Panta, 105, 146.

Drušković, 310, 311, 312, 377.
Dorđević Mihailo, 51.
Dorđević Svetozar Ceka, 42, 193.
Đokanović (vojvoda), 280, 281.
Đurić Nikola, 67.
Đurović Mašan, 177, 302, 308.
Fajne Gerhard, 26, 30.
Felber Hans, 310.
Ferster Helmut, 196.
Filipović Stevan, 377.
Fogl Ivan, 270.
Frideriči, 20.
Glišić Venceslav, 6.
Glišić Miloš, 270, 302.
Gering Herman, 18.
Gravenhorst, 18.
Gregorić Danilo, 28, 34.
Gubarev Nikola, 42, 327.
Helm Hans, 19, 29.
Henke, 312.
Himler Hajnrih, 18.
Hitler Adolf, 13, 14, 19, 50, 114,
196, 234, 286, 369.
405
Horstenu Glajze, 284.
Horvacki Milan, 67.
Ignjatović Vučko, 270.
Ilić Velimir, 327.
Ivonić Stevan, 34, 41, 67.
Janković Momčilo, 34, 67, 105, 146.
Janković Vladimir-Velimir, 67.
Jojić Rista, 34, 67.
Jonić Borivoje, 296.
Jonić Velibor, 7, 32, 67, 146, 305,
317.
Josifović Stanislav, 34.
Jovanović Dragoljub, 7, 25, 28, 30,
42, 51, 89, 97, 99, 166, 294, 317.
Kalabić Milan, 164, 269, 383.
Kalabić Nikola, 270.
Kalafatović Danilo, 105, 193.
Kalmar, 93.
Kardelj Edvard, 7.
Karađorđević Petar, 30, 31.
Kaše Zigfrid, 345, 347.
Keviš Erih, 279, 281, 283, 288, 296,
311, 313.
Kibler, 18.
Kisel Georg, 7, 18, 40, 92, 99, 111,
129, 212, 355.
Korać Mihailo, 165, 270.
Košić Mirko, 51, 74.
Kosmajac Đorđe, 42.
Kostić Boško, 5, 292.
Kostić Petar, 51.
Kostić Josip, 104, 105, 146.
Kostić Lazar, 34.
Kotur Đuro, 67, 333.
Krakov Stanislav, 5, 100, 130, 154,
179, 269.
Kraus Karlo, 19, 28, 29, 30, 51, 89,
99.
Kronholc, 98, 99.
Kuhotek, 20.

Kujundžić Bogoljub, 192, 380, 398.
Kunce Valter, 234.
Kuzmanović Ognjen, 105, 146.
Kvaternik, 197.
Kvisling Vikund, 403.
Lazović Zivojin, 270.
Ler Aleksandar, 247, 260.
Letica Dušan, 34, 67, 72, 146.
List Vilhelm, feldmaršal, 111.
Lukić Dragoljub, 321, 383.
Ljotić Dimitrije, 5, 25, 28, 30, 33,
51, 180, 204, 288, 317, 402.
Maglić Bogdan, 157.
Majsner August, 286, 287, 292, 296,
303, 307, 384.
Marjanović Jovan, 6.
Marjanović čedomir, 105, 146.
Martinović Petar Bajica, 5, 100,
130.
Marković Aleksandar Cincar, 7, 25,
26, 31, 32, 51.
Marković Moma, 6, 395.
Marčetić Milorad, 333.
Masalović Miloš, 193.
Matern, 281.
Mati Jozef, 277, 278, 279, 284.
Matić Momčilo, 277.
Milošević Slobodan, 6, 8.
Milovanović Nikola, 6.
Mijušković Jovan, 105, 146.
Mikić Ljubiša, 105, 146.
Mihailović Dragoljub Draža, 7, 47,
133, 204, 218, 241, 266, 269, 274,
277, 301, 317, 383, 385.
Mišić Aleksandar, 270.
Mišković Branko Bliher, 328.
Mladenović Nikola, 270.
Mušicki Košta, 7, 168, 359.
Nedeljković Miloš, 192.
Nedić Milan, 7, 20, 47, 48, 87, 89,
91, 94, 100, 102, 105, 108, 109,
114, 124, 131, 141, 146, 153, 185,
193, 199, 214, 238, 251, 255, 275,
277, 278, 279, 281, 282, 283, 288,
292, 300, 302, 305, 308, 309, 312,
315, 323, 339, 351, 354, 356, 359,
364, 369, 380, 381, 383, 384, 386,
393, 402, 403.
406
Nedić Milutin, 193, 194.
Nenadović Aleksije, 333.
Nešković Blagoje, 395.
Nikolov Asen, 246.
Nojhauzen Franc, 7, 18, 29, 71, 94,
374, 393.
Nojbaher Herman, 7.
Novaković Ljuba, 177.
Oljčan Mihailo, 105, 146, 377.
Pantelić Vojislav, 270.
Pantić Dušan, 32.
Parežanin Ratko, 317.
Pavelić Ante, 122.
Pećanac Košta, 149, 150, 162, 163,
174, 175, 178, 183, 224, 292, 301,

323, 373, 394.
Perić Đorđe, 20, 27, 32, 67.
Perović Milivoje, 6.
Pešić Petar, 51.
Petrović Darko, 41, 67.
Peten, maršal, 403.
Pijade Moša, 7.
Popović Nikola, 74.
Popović Svetolik, 327.
Protić Jeremija, 34.
Pržić Ilija, 74.
Radisavljević Miloš, 31, 105, 146,
380.
Radosavljević Stevan, 261.
Radojević Milutin, 177.
Rajković Borivoje, 270.
Raković Predrag, 267, 268.
Ribentrop Joakim, 14, 19, 29, 33,
50, 92, 111, 241, 299, 367, 369,
371, 377, 385.
Ribnikar Vladislav, 63.
Rudolf Treua, 81.
Simović Dušan, 51, 52.
Spalajković Miroslav, 217, 218.
Stojanović Aleksandar, 130, 157.
Stefanović Mihailo, 164.
Stojanović Radovan, 270.
Stojadinović Milan, 27, 33, 377.
Sefer Emanuel, 286.
Sreder, 50, 66, 150.
Tomić Boško, 337.
Tomić Mirko, 395.
Topalović Živko, 51.
Trivunac Miloš, 74, 105, 146.
Trišić Jovan, 65, 130.
Turner Harold, 7, 32, 33, 50, 53,
58, 99, 137, 150, 260, 270, 286,
307, 340, 344, 349, 374, 381.
Ulmanski Milan, 93.
Vasiljević Milosav, 32, 34, 41, 67,
308.
Vezenmajer Edmund, 93, 94, 310.
Vishaupt Ernest, 235.
Vranić Vjekoslav, 282.
Vujković Svetozar, 7, 42.
Zivadinović Ratko, 193.
Zivković Dušan, 8.
Zivković Nikola, 6.

407

REGISTAR GEOGRAFSKIH IMENA

Albanija, 201.
Arandelovac, 77.
Arilje, 312, 318.
Babina Gora, 352.
Babin Most, 236.
Bačka, 14, 20, 201, 209.
Bajina Bašta, 222, 227.
Balkan, 15, 17, 32, 37, 277.
Banat, 15, 16, 17, 18, 20, 190.
Banja (Arandelovac), 78.
Banjica, 178.
Baranja, 14, 20.
Beč, 14, 94.

Beličevac, 355.
Belgija, 155.
Beli Potok, 126.
Belanovac, 222, 223.
Beograd, 7, 9, 14, 17, 19, 26, 38, 42,
44, 48, 53, 55, 60, 62, 63, 67, 68,
69, 71, 78, 81, 88, 90, 99, 110, 118,
127, 135, 137, 143, 151, 161, 167,
173, 191, 197, 208, 225, 251, 252,
261, 275, 276, 277, 287, 310, 328,
346, 367.
Berlin, 18, 21, 64, 73, 88, 92, 103,
122, 135, 192, 236, 299, 363, 367,
370, 377.
Blaževo, 175.
Bojnik, 323.
Borak, 159.
Bor, 58, 71, 135, 234.
Borski rudnik, 116.
Bosna i Hercegovina, 48, 50, 196,
203, 276, 283, 310.
Brajići, 190.
Bučumet, 323.
Bugarska, 13, 14, 49, 200, 233.
Bukulja, 181.
Crna Gora, 14, 48, 52, 83, 201, 285.
Crveni Krst (Niš), 355.
Čačak, 56, 58, 62, 64, 118, 143, 209,
222, 223, 227, 248, 312, 331.
Čubura, 320.
Culine, 279.
Ćičevac, 185.
Ćuprija, 239, 331.
Danska, 155.
Drenova, 318.
Drenica, 49.
Drina, 16, 127, 139, 196, 218, 274.
Dunav, 16, 196, 200, 362.
Đerdap, 135.
Evropa, 125, 141, 223, 372.
Francuska, 155.
Gorenjska, 195.
Gornja Gorevnica, 69.
Gornji Milanovac, 159, 222, 227.
Grac, 196.
Grčka, 13, 77.
Grocka, 126.
Gruža, 236.
Holandija, 155.
Hrvatska, 14, 16, 48, 72, 81, 83, 122,
155, 195, 205.
409
Istambul, 241.
Italija, 13, 200.
Ivanjica, 318.
Jagodina, 239.
Jadransko more, 50.
Jugoslavija, 13, 16, 36, 42, 51, 72,
196, 225, 262, 287, 402.
Kačandolska reka, 236.
Kairo, 260.
Karlove Vari, 191, 194.
Knjaževac, 324.
Kokin Brod, 318.

Kopaonik, 175.
Kordun, 49, 203.
Kosovo, 16, 48, 49, 200, 201, 230.
Kosovska Mitrovica, 15, 202, 236,
Kosjerić, 64, 222.
Kostolac, 116.
Kosanica, 174.
Kragujevac, 53, 58, 62, 148, 190,
196, 209, 236, 239, 287, 331.
Kraljevo, 56, 147, 148, 177, 190, 209,
236, 239, 252, 287, 331.
Kranjska, 197.
Kruševac, 79, 209, 327, 331.
Kučevo, 221.
Kuršumlija, 175.
Lab, 236.
Lapovo, 236.
Lebane, 320, 323.
Lenjingrad, 249.
Lepaja, 355.
Leskovac, 209, 239, 323, 331, 355,
395.
Lika, 49, 203.
Lisac, 236.
London, 279.
Lukovska Banja, 175.
Lukovo, 175.
Ljubovija, 222.
Mađarska, 14.
Majdanpek, 234.
Makedonija, 14, 48, 83.
Međimurje, 14.
Meljak, 159.
Merčez, 175.
Mionica, 268.
Moskva, 81, 245, 260, 278.
Negotin, 47.
Nemačka, 13, 41, 50, 187, 188, 205,
318.
Neretva, 49.
Niš, 15, 18, 47, 53, 58, 127, 177, 182,
185, 200, 209, 239, 252, 287, 324,
364, 395.
Niška Banja, 246.
Norveška, 155.
Novi Pazar, 16.
Novi Sad, 49.
Nova Varoš, 312.
Obrenovac, 63, 118, 126, 337.
Osijek, 81, 82.
Osnabrik, 305.
Oštrog, 52.
Pančevo, 52.
Paraćin, 126.
Pčinja, 49.
Peć, 202.
Petrovaradin, 15.
Petrovac na Mlavi, 221.
Piroć, 231.
Pločnik (Niš), 182.
Podrinje, 137.
Požarevac, 47.
Požega Užička, 78, 223, 227, 246.
Prekomurje, 14.

Prepolac, 175.
Priština, 202, 236.
Prnjavor, 78.
Pr okupi je, 175, 312, 320.
Rabrovo, 221.
Ralja, 126.
Rasina, 177.
Raška, 331.
Ravna Gora, 177, 262.
410
Resnik, 236.
Ripanj, 58.
Rudnik, 222, 227.
Rumunija, 13, 233.
Sajmište, 330.
Sandžak, 48, 49, 205, 225, 285, 317.
Sarajevo, 127.
Sava, 16, 127, 139, 218.
Seličevica, 352.
Senjski rudnik, 126.
Skela, 78.
Skoplje, 200.
Slovenija, 195, 203.
Smederevo, 18, 89, 90, 166, 170.
Smederevska Palanka, 63, 77.
Sofija, 15, 241, 364.
Sokolovića, 175, 178.
Sopot, 126.
Sovjetski Savez, 63.
Srbija, 7, 16, 29, 36, 47, 62, 65, 79,
83, 84, 102, 106, 122, 127, 137,
155, 164, 186, 195, 201, 225, 233.
Srem, 16, 50, 203.
Stalać, 177.
Stepojevac, 159.
Struganik, 190.
Suva Planina, 352.
Svilajnac, 126, 147, 221.
Sabac, 62, 79, 209.
Šiljakovac, 159.
Štajerska, 195, 197.
Šumadija, 177.
Tara, 16.
Timok, 16, 230.
Tisa, 200.
Topola, 77.
Toplica, 175.
Trepča, 16, 71, 234.
Treska, 236.
Trstenik, 331.
Turska, 15.
Ub, 337.
Umka, 118, 126.
Užice, 16, 18, 58, 62, 64, 78, 118,
143, 222, 223, 227, 246, 282, 287,
312.
Valjevo, 62, 63, 64, 182, 222, 337.
Vardar, 49.
Vašington, 8.
Veles, 49.
Veliko Orašje, 77.
Veliko Gradište, 143, 169, 221.
Velja Glava, 236.
Vojvodina, 203.

Vojlovica, 52.
Vranje, 231.
Vreoci, 126.
Vrnjačka Banja, 208.
Zagreb, 48, 54, 346.
Zajača, 71.
Zaječar, 77, 230, 364, 395.
Zapadna Morava, 236.
Zemun, 46, 122, 250, 330.
Zlot, 159.
Zitkovac, 177.
Zuč, 175.

411

SADRŽAJ

PREDGOVOR ————— _ 5

SKRAĆENICE _ ——— _ — ————— n

UVOD - 13

GLAVA I

**SAVET KOMESARA MILANA AĆIMOVIĆA — KAO BAZA NA
KOJOJ JE PONIKLA NEDIĆEVA KVISLINŠKA UPRAVA**

Pripreme za formiranje prve kvislinške uprave u okupiranoj
Srbiji ——— _ ——— ————— 25

Obnavljanje starog upravnog aparata i njegovo stavljanje u
službu okupatora ————— 38

Glavni zadaci Saveta komesara ————— 46

Kriza Saveta komesara i njegov pad ————— 71

GLAVA II

**FORMIRANJE NEDIĆEVE „VLADE NARODNOG SPASA" I
NJENO DELOVANJE DO ADMINISTRATIVNE PODELE SRBIJE
(26. XII 1941.)**

Događaji koji su prethodili dovođenju Milana Nedića na čelo
srpske kvislinške vlade i njeno formiranje (29. VIII 1941.) — 87

Ocena KPJ i drugih organizacija NOP-a kvislinške Nedićeve
vlade ————— 116

Nedić i njegova vlada u borbi protiv narodnooslobodilačkog
pokreta Srbije ————— 121

Oružane snage Nedićeve vlade

a) Žandarmerija i policija ————— 150

b) Dimitrije Ljotić i njegovi dobrovoljci ————— 165

c) Četnici Koste Pećanca ————— 174

Odnos Milana Nedića i njegove vlade prema ratnim zarobljenicima
————— 187

413

Dolazak izbeglica u Srbiju i njihov smeštaj ——— — 195

Novembarska ofanziva udruženih okupatorsko-kvislinških
snaga ————— 212

Reagovanje Milana Nedića na burgarsku okupaciju nekih delova
Srbije ————— 230

GLAVA III

**REORGANIZOVANJE NEDIĆEVOG KVISLINŠKOG APARATA I
PRILAGOĐAVANJE NOVIM USLOVIMA RADA**

Vojno-politička situacija u Srbiji krajem 1941. i početkom
1942. godine ————— 245

Administrativna podela Srbije (26. XII 1941.) ——— — 253

„Legalizovanje" četnika Draže Mihailovića preko Nedićevih
oružanih odreda ————— 263

Odnos Nedića prema Jezdimiru Dangiću i njegovom četničkom
pokretu u istočnoj Bosni ————— 274

Formiranje Srpske državne straže (marta 1942.) ——— 286

Nedićev zahtev da se prema zarobljenicima-simpatizerima
NOP-a u Nemačkoj preduzmu sankcije ————— 304

Odnosi između Nedićeve vlade i nemačkih okupacionih vlasti
u prvoj polovini 1942. godine ——— ——— — 307

Represalije okupatorsko-kvislinških snaga nad stanovništvom Srbije — — — — —	317
Dalji priliv izbeglica u Srbiju tokom 1942. godine — — —	339
Reagovanje Nedićeve vlade na zločine bugarskog okupatora	348
GLAVA IV	
OPŠTA KRIZA U NEDIĆEVOJ KVISLINSKOJ UPRAVI — NAPORI NEMACA DA SE PREVAZIDU TEŠKOĆE	
Velika kriza Nedićeve vlade u drugoj polovini 1942. godine	359
Sukobi u vrhovima kvislinške uprave u Srbiji — — —	373
Rekonstrukcija Nedićevog kabineta (7. XI 1942.) — — —	380
Pljačka kvislinških organa u korist nemačkog okupatora —	390
Rad KPJ na jačanju i stabilizaciji NOP-a u Srbiji u drugoj polovini 1942. godine — — — — —	395
ZAKLJUČAK — — — — —	401
REGISTAR LIČNIH IMENA — — — — —	405
REGISTAR GEOGRAFSKIH IMENA — — — — —	409
414	

dr MILAN BORKOVIĆ

KONTRAREVOLUCIJA U SRBIJI

Tehnički urednik

NIKOLA KONSTANTINOVIĆ

Lektor

ZORA MAKSIMOVIĆ

Korektor

MILUTIN MILOVIĆ

Likovna oprema

DIZAJN BIRO MUZEJA PRIMENJENE UMETNOSTI

Autor: **RADOMIR VUKOVIĆ**

Izdavač

Izdavačka radna organizacija „SLOBODA“

Beograd, Vojvode Stepe 315

Za izdavača

MIROSLAV MARKOVIĆ

Štampano u 2000 primeraka jula 1979.

Štampa

Grafička radna organizacija „PROSVETA“

Beograd, Dure Dakovića 21